

Тисячолітній Миколай

Павло Загребельний

ВВЕДЕННЯ ПЕРШЕ

СМЕРД

В цей день праведні душі приходять дивитися на своє тіло.

(Народний звичай)

І зненацька відкривається мені, що життя не обмежено тісним земним кругом, що це лиш трагічна омана, що я ніби й умираю щоразу, але й не вмираю — живу тисячі років, безкінечно й безперервно, і живу не в небесах, бо небо це завжди тільки жахлива порожнеча, і немає там для нас ні надій, ні страхів, — все тільки тут, на землі, у вічному лоні людства, в цій тричі благословенній і стократно проклятій обителі і юдолі, де ми ростемо, розквітаємо, радіємо, величаємось, страждаємо і животіємо.

Безсмертне не тіло — ця комбінація елементів, які природа довільно може тасувати, мов божевільний гравець карти в колоді тарот, і не душа, що так ніколи й не вийде з крейдяного кола загадкового царства уяви, — безсмертна наша сутність, наше призначення, наша судьба і відчай.

Довідавшись про це, диктатори полопаються від сміху. А з ними й кати.

Але чому тільки диктатори й кати мають радіти своєму безсмертю? А ми з вами?

Нам тільки здається, ніби живемо мало, ніби життя коротке й нещасне, насправді ж ми живемо вічно, як оті бородаті скіфи, що доять овець на золотій пекторалі, а тому повинні завжди нести з собою почуття провини і відповідальності. Ким ти був і будеш — птахом, червяком, левом, черепахою — вмирати не страшно, страшно жити, несучи вічний тягар надій і відчаю, цю гірку судьбу людини. У атлантів на плечах покоїлося небесне склепіння з сонцем і хмарами, у тебе — земля, в усій її красі й скорботі, всеплодющості й тісноті. Кажуть, що по смерті душі возносяться на небо. Але чому ж воно вічно залишається порожнечою? Ми ждемо смерті не на краю пустелі й порожнечі, а в самому виривинні земного життя, і, вмираючи, не вмираємо, бо сутність наша проходить крізь віки й тисячоліття. Сутність і свідомість і звучання часів.

В кінці моєму — мій початок. Я загораюсь від своїх тисячолітніх початків, як вогонь від вогню.

І хоч як уперто (а то й жорстоко) закликають нас не відроджувати забутих і напівзабутих ідей, які суперечать природній і соціальній реальності, я вже давно збагнув, що ми не вмираємо ніколи, вже давно. і тоді, як збивав мого коня з ніг свист Солов'я-розбійника в Муромських лісах, і коли в саму душу вдаряла всезнищувальна хвиля від атомної бомби над Хіросімою, і коли стали вперто переслідувати мене сни, ніби мій батько Федір Сміян не вмер у березні 1935 року, ніби воскресає і живе 80 і 100 років, і це вже не містика, а тільки безмірність життя.

То як же тоді з моїм братом?

* * *

Літак був старий, брудний і повен дитячого плачу. Іншим разом мій мозок одразу б став шукати пояснень. Час літніх відпусток. Велике циганство молодих подружжів у безмірах нашої вітчизни, і нещасні жертви цього безглуздового циганства — діти, на чий сльози ніхто не зважає: адже все, мовляв, робиться заради дітей.

Але сьогодні думалося про інше. Може, про те, що, мабуть, набагато краще, коли немає слів, а тільки плач. Ось діти проливають сльози над своєю потривоженістю, а мені здається, що вони оплакують мого брата. Нічого не знаючи, несвідомо, випереджаючи всі офіційні смутки й жалі, ці невинні душі подають з неба знак туги землі, а земля далека, байдужа, глуха. Я дивився крізь кругле більмо ілюмінатора вниз і не бачив землі, а тільки блакитну безодню. Така безодня вже давно утворилася між братом і мною (хіба тільки мною), мала бути чорною, але ж ми брати, тому — блакитна. Ох, брате мій, брате! Никнуть трави жалощами, дерево до землі з тугою нахилилося. И плакася его Египет 70 дней. Доколь трава вся сельная[1] исхнет...

Ще є трохи трави польової і є чому сохнути й засихати...

Годину тому я, присівши навпочіпки край поля, розтирав у пучках крихку грудочку землі, в якій могла бути велика надія, або, кажучи по-вченому, бажана структурність. Від лабораторного корпусу розмахано бігла білокоса Маринонька, яка повинна була б слугувати тільки вісником радості, але, всупереч своєму призначенню, несла суцільну розтривоженість і навіть переляк.

— Миколо Федоровичу, вас до телефону!

Так рано і так недоречно!

— Подождати не може твій телефон? — Я спробував затулитися від Маринки спиною. Яке все недоречне і безглузде! Тут чиста прекрасна земля в моїх пучках і звук від неї, мов шерех вічності, а там якийсь телефон! — Ти ж могла не знайти мене, Маринонько!

— Вас кличе сам товариш Трохименко, — тихо сказала Маринка. — і не кличе, а дуже й дуже просить. Надзвичайно! Благає!

Трохименко керував нашим чорноземним краєм. Степами, людьми, коровами, тракторами, гопаком і наукою теж. Отже, міг би мене й покликати, коли треба. А тут: благає... Я майже побіг до телефону, хоч уже давно не бігав ні перед ким. Трубка вигиналася на столі, мов чорна зміюка. і одразу — чорне передчуття в серці.

— Щось сталося? — спитав я Трохименка без зайвих передмов і церемоній, бо надто добре знав його нехіть до всього цього словесного шумовиння.

— Машина в тебе якась там є? — спитав він.

— Якась є.

— Їдь в аеропорт, там для тебе заброньоване місце до Києва. Рейс — за півтори години. Встигнеш?

— Можу ще й додому заскочити. А що за пожежа? Трохименко помовчав, тяжко зітхнув:

— Нещастя з Маркерієм Федоровичем.

— Брат? Що з ним?

— Найгірше.

Далі я не розпитував. Егда снишел еси к смерти...

А тепер літак ридав дитячими голосами, а в мені лунали слова з віків: "Доколь плакати мають земле".

Брат вважав себе безсмертним. Коли в наших суперечках, доведений до краю його холодною впертістю, я вигукував: "Та ти хоч подумав, що лишиш по своїй смерті?", Марко майже зневажливо кидав зі своїх захмарностей: "Ти як хочеш, а я вмирати не збираюся".

І ось безглуздий випадок, і я лечу туди, де мене жде братова смерть. Як вони назвуть його хоч тепер: Марком чи знов Маркерієм? Трохименко, здається, за звичкою "Маркеріянив". Як часто дорікав я братові за це перелицьовування. Він, Марко, а став Маркерій, його дружина Марія — і геть безглуздо: Марсель. "Ну, що це, що це? — стогнав я. — Це ж плебейство — "прикрашати" себе навіть іменем, придбаним на барахолці марнославія". — "Плебеї не ті, кого називають, а хто називає", — спокійно пояснював брат. "Але ж ти не обурюєшся, не протестуєш, не забороняєш! Ні ти, ні Марія."

Брат був поблажливий до мене. Вже ніби й не я старший, а він. "Не переймайся дрібницями, Миколо, є справи набагато важливіші..."

Він завжди думав тільки про важливі справи. Принаймні, так йому здавалося. Тепер не думає. Тепер ні брата, ні його справ, нічого. Але десь є Марія, Маруся, або Марсель, і я повинен втішати її в страшному горі. В мене теж горе і, мабуть, набагато більше, та я чоловік, мені самою природою судилося жити в горі й стражданнях, а Марія жінка, дружина, мати, слабка стать, ніжність, безсилля, суцільна розгубленість. Щоправда, все це — не про Марію. Роль супутниці свого високо вознесеного чоловіка вона відкинула одразу й рішуче і стала вперто вибудовувати власну орбіту, хай і не надто високу, але гордо незалежну, без перехрещень з Марковими сферами. Вчилися вони разом. Я пам'ятав їх обох ще студентами. Але жодного дня не працювали за фахом. Як писав колись Брежнєву один письменник-фантаст: "Обидва ми інженери і обидва працюємо не за фахом". У Марка вийшло якось так, що вже в інституті він опинився в комітеті комсомолу, а Марія, ставши його дружиною, вже згодом віддзеркалювала Маркове сходження на вершини, і все їхнє подальше життя значилося суцільними "комами": рай-ком, міськ-ком, об-ком, ще вищий "ком". Відмінність у ступенях: Марко на керівних, Марія — в невизначеності й необов'язковості: шурхотіння паперами, телефонні дзеньки-бреньки, інструктивні наради, збирання матеріалів, підготовка питань, перевірка виконання, постановка завдань. Щоразу при зустрічах Марія-Марсель підкреслювала, що вона "партійний працівник", а я відсміювався від її величання і вперто твердив своє: жінці треба бути або жінкою, або партійним працівником. Інакше виходить, що в них уже й не шлюбна постіль, а засідання бюро. Тоді й бідкаються, що на Україні негаразд з демографією. Марія мовчки ненавиділа мене за це нахабне грубіянство. Це вона — не жінка? Завжди бездоганно вдягнена, щоп'ятниці з досвітку просиджує в перукарні для наведення блиску й кольору. Зачіска

вибудовується, як собор, з молитвами, страхами і надіями, щоб чоловік побачив свою дружину у всій красі й сяянні. А який у Марка вихідний і які йому зачіски? Знов вигніздюється на телефонах, знов графіки, зведення, рапортування: хто виконав, хто недовиконав, хто знайшов, а хто загубив, — яке життя, такий і вихідний.

Чи й смерть така?

Мені страшно було їхати до Марії, але треба було. Взявши в Жулянах таксі, я назвав шоферові адресу. Таксист зітхнув: "Закрита вулиця. З обох боків "цегла", а під цеглою — ангели-хранителі". — "Відкриємо, — заспокоїв я водія. — Сьогодні доведеться відкрити навіть цю запечатану вулицю". Я вже знав те, чого не знав ще водій. Але ж знала і Марія! Як поведеться перед неминучістю смерті ця жінка, яка впродовж цілих десятиліть перебувала в віддистильованім середовищі офіціальних почувань, сліпо відтручуючи від себе все щоденно-приземлене, власне — людське? Після Трохименкового дзвінка я встиг на своїй вірній "Ниві" заскочити додому, і тепер у моєму подорожньому портфелі був заповіт Марків, який він колись написав після чергової нашої крутої розмови, рушничок, вишитий ще мамою, зі словами: "Христос воскрес" і з єдиними в світі полтавськими півнями; а ще: пучечок засушених васильок, нашої української плакун-трави, яку клали колись під розп'яття в церквах, робили з неї кропила, щедро роздавали "по попам поповичам, по церквам, по церковачкам". Все це не для Марії. і ні для кого, окрім мене самого, брата мого покійного, а ще народу нашого.

Але що ж я скажу Марії, як утішу її і чим утішу?

Вона не потребувала втішань. Була тверда в своєму горі, рішуча й діловита. Мені навіть здалося, що в неї свіжа зачіска, вибудована, як собор. Хоч день був — вівторок, а не п'ятниця, та, видно, Марія вирішила, що повинна в печалі своїй найбільшій постати перед людьми не розтріпаною, а в найвищому блиску. То колись, в каламутній давнині називали плакальниць жонами мудрими, тепер ми не плачемо й не ридаємо, ми визволились від дрібних бажань, підпорядкували своє життя вищим цілям, — і ми тверді, горді й неприступні.

Вона й зустріла мене неприступно. Всі мої співчуття, жалі, ридання впали біля порога і розбилися об поріг і об крижаний Маріїн спокій. Вона відчинила двері на мій дзвінок, стала наді мною не в пониженні найтяжчого страждання, а в гордому вивищенні, і я мимоволі позадкував, відступив, злякався. Марія була висока на зріст. Вища за Марка. Я завжди боявся високих жінок. Ніколи не знаєш, як до них підступитися. і що з ними робити, теж не знаєш. Завжди здавалося мені, що такі жінки якось ніби далекі від землі. А треба, щоб такі земні, як моя Оксана.

— Ага, це ти, — сказала Марія-Марсель, — прекрасно. Саме ти мені потрібен. Я щойно дзвонила урядовій комісії, але на цих бевзів дзвінки не діють, там потрібен живий чоловік.

Дивно було чути від цієї навіки замороженої, мов льоди Антарктиди, жінки слова про "живого чоловіка".

— Що треба зробити, Маріє? — спитав я.

— Ти знаєш, як загинув Маркерій?

— Марко.

— Ну, Марко, Марко, Марко! Які ви всі ненависні в своїй родовій упертості! Хай так. То знаєш ти, як загинув твій брат?

— Я нічого не знаю. Мені сказали, що сталося найтяжче. Егда снишел еси к смерті...

— Його вбили. Примітивно, вульгарно, кошмарно. Якийсь "Маз", "Краз", чи я там знаю? — з п'яним водієм вискочив на трасу, по якій їхала Маркерієва машина... Його принесли в жертву, вбили сліпо, безжально, безглуздо. Перебудові потрібні жертви. і його принесли в жертву. Кому скаржитися, кого звинувачувати? Я подзвонила до голови урядової комісії з проханням не терзати Маркерієвого тіла. Дати йому спокій хоча б по смерті. Не робити отих так званих розтинів, не підпускати до нього холодних рук і холодних очей.

— Вже є урядова комісія? — спитав я.

— Так. Головою — Сирота.

— Сирота?

— Він же перший заступник Маркеріїв.

— Один з трьох перших.

— Але Сирота найавторитетніший. Він має авторитет навіть у Москві.

Сирота. Авторитет. Навіть у Москві. Воістину всі ці люди вмруть, але жоден не зміниться. Цих горбатих навіть могила не виправить.

— Я приїхав, щоб тобі допомогти, — сказав я. Забув навіть про найголовніше: висловити співчуття. Хоч, здається, співчуття потребував найперше я, вже тоді вона. Та чи й потребувала? Марія з українських степів упала б мені на груди, зайшлася в риданнях, безпорадна і безборонна перед жахливою стихією смерті, але столична Марсель була холодна, як протокол, і діловита, мов комп'ютер.

— Твоя допомога справді знадобиться, хоча похорон — за рахунок держави, і тут, сам розумієш, ніяких проблем. Поминки теж.

— Ти вже бачила?..

Страшна не власна смерть — страшне видовище чужої. Я не наважувався сказати ні "його", ні "Марка". Але вона здогадалася.

— Ні. Побачу там, у залі. Цей Клуб Ради Міністрів на Інститутській. Одяг я вже передала. Ордени теж. Тепер мені треба бути вдома, бо йдуть телеграми, безліч дзвінків — по урядовому і по міському. Ну, це ти повинен знати. А тобі треба поїхати в комісію і передати мою просьбу про те, щоб не розтинали тіла. Я дзвонила, але цей Сирота...

— Як я до нього попаду?

— Зараз буде машина, а там біля третього під'їзду тебе зустріне Самотуга і проведе на засідання комісії... Ти так доречно... Я вдячна тобі безмірно.

Самотуга був перший помічник у Марка.

— Хіба Самотуга... не був там, у машині?

— Ти ж знаєш Маркерія? Вихоплюється сам, без нікого, без супроводу, без автоінспекції, все йому горить, все — пожежа, край... Ось і вийшла пожежа. Поїхав, щоправда, великою машиною, але вночі хіба видно — велика чи мала машина, урядова чи звичайна... Аварія кошмарна. і Маркерій, і водій... А той убивця втік, і ніхто не знає тепер, де його і як шукати.

— Знайдуть, — запевнив я Марію, — знайти — знайдуть, та тільки від цього вже нікому не полегшає...

Самотуга ждав мене біля під'їзду, що мав зватися третім. Я не мав уявлення, скільки в тій сірій урядовій будівлі під'їздів і в які входять прості смертні, а в які — втаємничені. Взагалі не любив я ніколи ходити туди, де треба показувати перепустки, посвідчення, принизливо стояти перед охоронцями, поки вони, значущо морщаючи лоби, вирішують — пускати тебе чи не пускати, відчувати їхню рабську зневагу до тебе, хоч хто б ти був, і не мати можливості відплатити їм ще більшою зневагою або хоч ледь помітною насмішкуватістю над їхньою марною і безглуздою службою: охороняти кабінети. Якось воно виходило так, що я потрапляв до цього монументального сіро-чорного будинку або ж з братом (а перед ним тільки вистрнчувалися, ясна річ, не питаючи ні про перепустки, ні про тих, кого він веде з собою), або ж, як оце тепер, з добродушним Смотугою, колишнім штангістом якоїсь дуже легкої вагової категорії, який від десятилітнього сидіння під дверима Маркового кабінету давно вже втратив спортивну форму і перейшов у вищі вагові категорії, де м'язи поволі, але вперто обростають жирком і надмірностями. Але потиск руки Самотуги був ще міцний, майже штангістський, і співчутливий погляд, яким він мене мовчки привітав, теж — як у справжнього чоловіка.

Охоронцеві в під'їзді Самотуга коротко пояснив про мою недоречну постать:

— Зі мною.

Те саме повторив на якомусь поверсі, де ліфт зупинявся для перевірки, а тоді ще раз — біля дверей, які вели до вистеленого червоним килимом коридору.

Комісія вже засідала, нікого я там не знав, крім Сироти, мене й поготів ніхто не знав, я примостився на вільному стільці майже біля самих дверей, Самотуга втулився поблизу, мабуть, для моральної підтримки.

Трохи було забагато моєї незграбної масивності навіть для цього досить просторого кабінету з важкими шкіряними диванами, кріслами, столами й акуратними, напрасованими, однаковими, ніби відштапованими, людьми. Усі в сірих костюмах, з сірими галстуками, з сірим серпанком належного смутку на обличчях, вони, мабуть, і черевики мали сірі, але я не став зазирати під стіл, щоб переконатися в цьому, гаразд відаючи, що взуття в них вичищене до блиску, а сірий пил на моїх черевиках — і від землі, та й від братової смерті.

Сирота побачив мене, впізнав, але не "помітив". Я для нього просто не існував.

— З текстом некролога всі ознайомилися? — спитав він, ні до кого, власне, не звертаючись і зовсім не цікавлячись, чи ознайомилися з тим "текстом" чи ні. Хтось підсунув задрукований аркушик і до мене, хоч моє читання тут не передбачалося

ніким.

— Некролог керівництвом схвалений, — сам до себе говорив далі Сирота, — тепер подивимось, які питання треба вирішити нам...

Звісно ж: десь люди живуть, умирають, а Сироти знай "вирішують питання". Колись над усопшими читалася частина апостольського вчення про надію возстання з могил, тепер "керівництво схвалює" казенні слова, а ми повинні слухняно повторювати їх?

Я читав некролог. Марко Федорович Сміян, видатний державний діяч, вірний син, полум'яний патріот... народився там-то й тоді-то... Вчився в школі, в інституті. В комсомолі набув смаку до громадської роботи. Ну, так, набув. Але ж після інституту — жодного дня на практичній роботі. Одразу — в керівники. Маленькі, більші, ще більші, найбільші! Що ж тут писати? Перелічувати посади, титули, ордени? Ага, знайшли-таки. — Після закінчення інституту Марко Федорович ще три роки навчався в аспірантурі. Набуті в інституті спеціальні знання, звичка до самостійного вивчення розвитку соціалістичної культури, глибоке ознайомлення з досвідом відомих теоретиків і практиків, смак до роботи з першоджерелами — усе це чимало важило для його подальшої роботи, сприяло власному самовизначенню...

Я трохи погмикав, прилаштовуючи свій недоречно-громохкий голос до поштивої тиші Сиротиного кабінету, і тицьнув негнучким своїм пальцем у "першоджерела".

— Отут ось в некролозі...

Всі на чолі з Сиротою вмиль обурилися і зненавиділи мене. Коли б я мовчав, то вони б виявили милість і не помітили мене, але ж пролунав мій недоречний голос!

Сирота розглядав мене, як інфузорію. Він ще вагався: помічати чи не помічати? Врешті вирішив: помітити і знищити?

— Ви, — без знаку запитання і взагалі без будь-якого знаку в голосі віднотував він. — Ви — хто? Як ви сюди попали?

— З Самотугою, — простодушно нагадав я цьому фарисеєві.

— Микола Федорович рідний брат Маркерія Федоровича, — мерщій доповнив мене Самотуга. Марко вже не був тим, ким був ще вчора, але й не зник зовсім, лежав десь непохований, інерція його значливості в таких неповоротких душах, як душа Сироти, діяла, тому на мене бризнуло трохи благодаті, мене не вигнали з ганьбою, не звеліли сидіти й не рипатися, а благосклонно нахилили вухо.

— Ми вас слухаємо, — зітхнув Сирота, — підійдіть сюди ближче, щоб усі товариші могли...

Він хотів, мабуть, сказати "бачити вас", але вчасно схаменувся, збагнувши, яким прищемленим видаватиметься поряд з моєю чорноземною масивністю, тому вдовольнився недомовкою і тепер майже вороже стежив своїми голими очима за незграбним моїм просуванням з надр його кабінету. Та й усі стежили, мстиво сподіваючись, що я десь перечеплюся, спіткнуся, не туди заблукаю, не там стану, не так і не те скажу.

Я позбавив їх цієї втіхи. Звісно, для мене набагато простіше пересуватися в нічному степу, ніж у такому занадто освітленому, але переповненому недоброзичливістю

просторі, та я вже давно навчився мистецтва ходіння по кабінетах і, коли треба, то пройшов би навіть по головах оцих людей! Як у цирку.

Але братова смерть — не цирк.

Долаючи простори Сиротиного кабінету, я наштовхнувся на пласку скляну скриню, надто знайому мені, щоб поминути без уваги, бо в Марковому кабінеті була точнісінько така, і я не раз і не двічі не тільки розглядав її, а й вивчав те, що всередині. На тій, Марковій, скрині було написано: "Ґрунти Української РСР", і в довгастих ящикках — все наше багатство: від славетних, рахманих, як пишно висловлювались поети, чорноземів, від родючих каштанистих і аж до пісних поліських пісочків, з погляду агрономії мовби й геть негодящих, але для людей, які споконвіку на них жили, таких милих і дорогих, що після Чорнобильської катастрофи ніхто з поліщуків не хотів міняти своєї непоказної земельки на розкоші степових ланів.

Сирота, ясна річ, твердо сповідував віру й звичаї своєї ієрархії, а одним з таких звичаїв було намагання, щоб "усе як у начальства", тому, мабуть, і звелів спорудити точно таку скриню, як у Марка, і водрузити її в своєму кабінеті мало не посередині. Я тільки ковзнув поглядом по скрині, вважаючи, що й у цій взірці ґрунтів, але напис виявився зовсім інший так само, як і вміст скрині. Напис був "Мінерали Української РСР", а під склом мішанина барв, безладна, але й прекрасна, щось на зразок малюнка дитячою рукою, яка ще не знає примусу і вся у владі несподіваної волі, розкутості й чистого натхнення. Різнокольорові граніти й мармури, славетний житомирський лабрадорит, топази, яшми, опали, кварц і аметист, малахіт і берил загадково прозирали крізь скляний саркофаг, в якому вони були розташовані не безладно, а в точній відповідності до класифікації мого покійного друга — академіка Лазаренка. Але чому "Мінерали Української РСР", а не просто — України? Ну, з ґрунтами ще якось можна зрозуміти. Бо ті ґрунти, що в Марковому кабінеті, — це вже справді наче якісь новотвори нашого часу: одні ми виснажили до краю, інші спаскудили, зруйнувавши саму їхню структуру, треті ніби й збагатили і примусили давати врожаї, Які предкам нашим і не снилися, але навіки отруїли хімією. А мінерали? До їхньої структури ми, на щастя, ще не добралися, навпаки: намагаємося точно відтворити її в штучних київських і полтавських алмазах і московських фіанітах. Але чиновницька думка не сягає за межі володіння, відведених для чиновницької душі: я такий і сякий керівник в Українській РСР, тому й усе довкола повинно значитися тільки цим терміном. і не тільки, скажімо, оці мінерали, але навіть історія. Так і назвали вчені свою багатотомну працю "Історія Української РСР". Ніби Українська РСР була вже за князя Володимира і в часи Батия.

Але це думки на ходу. Я вже стояв майже над самим Сиротою і набирався духу розгромити їхній нікчемний некролог.

— Майте на увазі, — мовби вгадуючи мій намір, знудьговано прошаркотів Сирота, — текст некрологу вже узгоджено.

— Може, й смерть мого брата узгоджена? — я щосили стримував голос, та нічого з цього не виходило. — Ну, казенна писанина — до цього вже ми звикли. Але навіщо ж оцей глум з "першоджерелами"?

Коли вже на те пішло, то Марко не дуже старався, вчився так-сяк, більше налягав на так звану громадську роботу. А щодо конспектування першоджерел, то невже ж не ясно сьогодні кожному, до чого ми доконспектувалися!

— Стилiстикою займатися не будемо, — майже добродушно проронив Сирота. — Стилiстика хай для преси. У нас тепер гласнiсть, от i хай качають та перекочують слова. А для нас важлива суть. Суть же викладено правильно й точно. — Він уже забув про мене, відкинув, заліпив замазкою, забив дошками, як покинуту хату в неперспективному селі.— Нам треба вирішити подальші питання. Що в нас з медичним висновком? Міністерство охорони здоров'я!

Переляканий чоловік, з пухкими жіночими плечима, затинаючись, повідомив, що висновок затримується.

— Як то затримується? — заgrimів Сирота, — З якої речі?

— Для проведення патолого-анатомічного дослідження треба зробити розтин тіла...

— Ну! Не я ж вам робитиму!

— А вдова просила не робити.

— Вдова! До чого тут вдова? Кого вона просила? Мене? Вперше чую. У нас без розтину тіла не хоронять.

Енергія з Сироти була, мов з атомної електростанції. Я вже мав нагоду відчути на собі його "випромінювання", хоч Сирота вдавав сьогодні, ніби бачить мене вперше. Цей діяч відав енергетикою чи як воно там у них називалося, принаймні був "причастен" до всіх великих заводів, ще більших будов і проектів, до атомних станцій, які ладен був понанизувати на всі річки України, втулити біля всіх найбільших міст республіки, і все це тільки для того, щоб було більше й більше енергії для нечуваного розвитку виробництва, яке повинне розвиватися для того, щоб давати нам ще більше енергії. Зупинити Сироту не міг ніхто, він жив і діяв за отією цинічною формулою часів сталінських репресій "живем мы весело сегодня, а завтра будет веселей", але за ним стояли великі НІБИ: ніби-прогрес, ніби-НТР, ніби-розквіт і ніби-майбуття, і Сирота блаженствував у недоторканості, безкарності, безвідповідальності, а народ, як то водиться, німотствував.

Розміри свого знахабніння він демонстрував зовсім недавно, після Чорнобильської катастрофи, і ось сьогодні, вже ставши перед конечністю, проводжаючи у вічність чоловіка, перед яким раболіпствував, він знову вистрілює якимись залізобетонними формулюваннями.

— У нас без розтину тіла не хоронять!

— Це коли не можуть встановити діагнозу, — подав я голос.

— Що? — закричав Сирота. — Вам ще мало некрологу?

Я підвівся і потупав до нього. Це було, сказати б, негуманно, наповзати своїм стокілограмовим тілом на хлялого чоловічка, який ось уже впродовж кількох десятиліть щосили молодився, сидів на всіх можливих дістах, жив, мов схимник з давньокиївських печер, аби лиш створювати враження худого й молодого, головне ж: завжди готового зайняти місце, яке вивільнилося вгорі. Коли б я просто поклав свою

руку на мізерну голову Сироти, то й цього було б досить, щоб одпровадити його до початків усіх початків, до зародження атомів і до їхнього розщеплення. А я ж міг не просто покласти свою тяжку, тисячолітню долоню, а ще й пристукнути нею, або хоч притиснути. Та ні. Я просто підійшов до Сироти, став над ним і сказав спокійно:

— Коли вже про некролог, то прізвище там неправильне.

— Не?.. — Сирота задихнувся від обурення. — Як то неправильне? Що ви собі?..

— Там написано: Сміян. А треба: Несміян.

— Товариші,— майже благально звернувся до присутніх Сирота. — Поясніть, нарешті, цьому чоловікові, кого ми хоронимо.

Ми хоронимо видатного державного діяча Маркерія Федоровича Сміяна, якого знав увесь наш народ і наша... Ми хоронимо Сміяна!

— Він не сміявся вже років з тридцять, — сказав я спокійно. — То який же він Сміян?

— А ми тут не для того, щоб сміятися! — з притиском промовив Сирота. — Ми покликані вирішувати питання! Вам ясно? Вирішувати! і зараз ми займаємося саме цим.

— Та вже гаразд, — зітхнув я, — давайте вирішувати. Але скажіть тоді мені таке: хіба не сім'я, не родина має всі права на небіжчика?

— Марко Федорович видатний державний діяч, і він належить державі! — прорік Сирота, ще борсаючись у своїй суєтності, щосили тримаючись за те, що вже йому не належало, вислизало від нього, зникало навіки.

— Гаразд, — сказав я тому маленькому чоловічкові,— за життя мій брат належав державі. Згода. Але після смерті — невже знов державі? А де ж людська межа? Хто її знищив і за яким правом? Я випадково опинився тут. Мене попросила вдова, щоб я... Зрештою, ми матеріалісти. Розтин — не розтин, страшний суд, всезагальне воскресіння, філософія Федорова, — хіба ми готові обговорювати все це отут і саме в цей час?

— Міністерство охорони здоров'я має заперечення, до того ж вагомі,— солідно відкашлявся той пухкоплечий "чорнобильський соловей", який після атомної катастрофи брехав, що повітря після Чорнобиля стало ще чистіше, а вода ще прозоріша. — Ще в 1927 році академік Бехтерев, ніби передбачаючи можливість таких заяв, як оце ваша, писав: "Предубежденным родственникам нужно сказать прямо, что они не имеют права не допускать вскрытия мозга и тела вообще, ибо это противодействует развитию наук о происхождении таланта и гения, властям же следовало бы декретировать беспрепятственное вскрытие умерших знаменитостей".

— Що ми скажемо на це? — прошарудів насмішувато Сирота. Він, мабуть, записав себе в генії ще тоді, в сорок восьмому році, коли поліз до трибуни, щоб громити "вейсманіста-морганіста" Миколу Сміяна.

— Бехтерев, може, й має слухність, та тільки мій брат не був ні генієм, ні знаменитістю.

— А ким же він був? — обурюючись не так вже й за покійного, як за себе самого,

вигукнув Сирота.

— Просто займав посаду, як кожен із вас. Але ж посада — це ніяка не геніальність. Так що вимушений вас розчарувати. А тепер до всього, що я вже сказав, і до тих "вирішень питань", задля яких ви тут зібралися, будучи вповноваженими, як це завтра напишуть усі газети, хочу додати ще одну зовсім несподівану річ. Ось тут зі мною, в оцьому портфелі є заповіт мого брата, написаний і оформлений за всіма правилами, інструкціями, законами, і згідно з цим заповітом, з волею мого брата Марка Федоровича Сміяна, держава не має ніякого права на його останки, а право це має тільки його рід, який і вирішуватиме, де і як поховати небіжчика.

— Типовий екстремізм. Так ми дуже далеко зайдемо, — сказав Сирота.

Я нависав над його мізерністю, мов мільярднотонні українські чорноземи, а в руках мав звичайний школярський портфелик, з якого — тільки клацнути замочком! — міг би дістати братів заповіт, здобутий колись такою дорогою ціною, але я не став клацати замочком, тільки потрусив портфеликом над головою Сироти і повернувся на своє місце біля дверей. Слова тут зайві. Все зайве. Хоч головою об стіну, а вони зроблять своє. Портрет, некролог, підписи рядками, як орденські планки на ветеранському піджаці, де найвищі ордени займають верх, а медалі товпляться внизу.

— Зрештою, — спокійно погуб я їм, — ви можете ставити бюст на головній алеї столичного кладовища, ми ж поховасемо Марка біля його батька та матері. Марко належить їм. А ви можете вдовольнитися кенотафом, як колись греки.

— Конотоп — це ж Сумська область, — зауважив хтось із членів комісії, — а Маркерій Федорович не з Сумської, а з Півдня.

— Не Маркерій, а Марко. Не Сумська і не Конотоп, а кенотаф.

Я пояснював, не пояснюючи отому пухкоплечому членові комісії, а сам дивився на Сироту, якої він заспіває на мій кенотаф?

Наївність моя не мала меж! Сирота розправився зі мною за всіма правилами службістської процедурності: він просто забув про моє існування. Ой, був та нема, та поїхав до млина.

— Що в нас тут ще? — перебирав на столі папери Сирота. — Труну з тілом встановити... доступ трудящих для прощання... хто в нас за що відповідає? Напис на вінку від уряду... Транспорт... Тепер — питання про увічнення... Які в нас пропозиції?

Вони ще хочуть увічнювати! Кого й за що? Не знають навіть до пуття, як же звали небіжчика. Маркерій та Маркерій, а в некролог записали за паспортом — Марко. Досяг, здавалося б, вершин, а жити не вмів, вмерти теж не зумів. Але кому тут про це скажеш? Одразу забудуть про свою дресированість перед Сиротою і накинуться на мене: "Хто? Маркерій Федорович! Та як ви смієте? Хто ви такий, щоб отак!..."

А так бач, сидять, мов контужені, поки Сирота чревовіщає.

Туга навалилася на мене тяжка, мов могильна плита. Чого я прийшов до цих тимчасових людей, чого сиджу серед них? Ми люди державні, самі собі не належимо, а ваш брат був державною людиною найвищого рангу... Ранги... Життя не має рангів, А людина — вище держави. Скільки держав було на цій землі, а брат — один. Він для

мене тисячолітній, як і я. і ніхто не вбивав його, то він сам себе вбив. Самоусунувся. Самоліквідувався. Або ж просто змінив сферу перебування. Тут йому набридло. Або ми всі йому набридли, або ж він набрид усім. Він міг умерти інакше: в постелі удосвіта від інфаркту, або ж у клініці, коли хтось ненавмисне відключив штучне серце. Але Марко вибрав смерть гучну, з вибухом, вогнем, нищенням, мало не з аннігіляцією. Удар КАМАЗ'а — як це банально. А може, це болід, кульова блискавка, неймовірний заряд статичної електрики, лазер з космічної платформи? Звичайні способи розслідування тут нічого не дадуть. Вони надто примітивні. Я здійснию власне розслідування. Воно не записане ні в яких кодексах і статутах, не обмежене кучими параграфами і невблаганними статтями. Тисячолітнє розслідування.

Гей, брате мій, брате! Чи ж приймуть твою душу степи, ліси й пасовиська, а чи байдуже відторгнуть, як немилосердні заводи, вбиті хімією колишні ріки і сповнені затаєного жаху атомні електростанції, що висять на сумному дереві України, мов червиві груші? Жертва безтямної індустріалізації, ти лежиш тепер мертвий у столиці нашого народу, бо ті люди, які оточували тебе, коли й спроможні ще безтямно зачинати і продовжувати собі подібних, то вже давно нездатні ховати своїх небіжчиків, а тільки вибурмочують над ними нікчемні, безсоромні й цинічні чужі слова.

Брат лежав мертвий і непохований, а мені згадувався він тільки живий.

* * *

Брат тоді приїхав малою машиною. Погана прикмета. Бо коли машина велика, то це мов грім по небу: прокотиться, прогрюкотить, простугонить — і щезне разом з усім своїм небесним воїнством, а тобі зостанеться земля, тиша і спокій. А з малою машиною завжди морока. Приїхав доскіпуватися. Як ото японці: запускають в людину катетер з мініатюрною телекамерою, забираються в найпотаємніші закутки організму і просвічують тебе зсередини, мов спелеологи печеру. Можуть показати тобі твої нутроші на екрані. Для науки видовище, може, й цікаве, але для тебе самого?.. Чи ще існують розумні межі, за які переходити не слід, а чи ми вже все потрощили в ім'я холодного абсолюту?

З машиною я вгадав. Брат ще не встиг і привітатися, сказав:

— Поїдемо по полях?

— В поля, — поправив я його.

— Ну, гаразд. В поля. То поїдемо?

— А чого туди їхати?

— Як то — чого? Подивимося, що виросло.

— Що сіяли, те й виросло, — сказав я спокійно, — в мене ж поля не товарні, а дослідні.

— Все ж таки я хотів поглянути, — вперся Марко.

— Нічого ти там не побачиш.

— Як то?

— А так. Ти ж усе звик по телефону: і сіяти, і косити й молотити, і доїти корів, і виконувати-перевиконувати...

Брат зітхнув.

— Твоє нерозуміння керівної ролі стає просто загрозливим...

Ми сиділи на далекому від розкошів диванчику. Не розділені барикадами столів, не в протистоянні, мов далекі зоряні світи, а поряд, бо все ж таки рідні брати, я навіть старший (за віком), Марко — молодший, розмовляли з повільністю хліборобських синів, говорили рідною мовою про рідну землю і про її плоди, говорили... і не чули один одного. Скажу вам таке, що обіуш дзвенітиме! Обіуш, обіуш...

Як мені докричатися до рідного брата, як прокричатися крізь нього!

Зовні ми схожі, хоч усе в нас неоднакове: зріст, очі, голоси. Одягнені ми теж майже однаково: костюми з дорогої матерії, модні черевики, напрасовані білі сорочки. Тільки в мене все трохи "не таке": незграбніше пошите, неоковирніше сидить на мені, сковує всі мої рухи, і я вимушений випрочуватися з свого одягу, неначе з гамівної сорочки. А брат розкутий, мов весняні води, в кожному його порусі — свобода, артистизм, вишуканість і якийсь особливий, сказати б, полиск. Чом же воно так? Чи я став надто незграбний біля землі, затужавів і затвердів на камінь, а брат тим часом набув у високих сферах якогось особливого польоту, легкої престрибливості, летючості? і хоч класик і казав колись, що людині не дано спурхнути й полетіти, але в мене завжди таке враження, що мій брат от-от спурхне й полетить. Звідки це в нього і чому я такий тяжкий порівняно з ним?

Зовнішня розгадка досить проста. Все, що на мені,— для таких, як я: домашнє, саморобне, часто нездарне, продукція наших рідних бракоробів, які, маючи калічені душі, готові перекалічити не тільки твоє життя, а й цілий світ. А на братові — привезене, завезене, добуте і роздобує новітніми прислужниками, номенклатурними лакеями, десь куповане, а тут уже ніби й не продаване, а роздаване, мов своєрідна уніформа, ніби обрамлення для керівних душ. Знаки розрізнення, і ручка, яку брат дістає з кишені (пола піджака ледь відгортається і на шовковій підкладці видно золоте шитво фірменного знаку: "Bortex. Malta." Знай наших! Ми вже мало не мальтійські рицарі!), імпортна, з золотим пером високої проби, а не копійчаний кульковий цурупалок, як у мене. і сигарети не наші, і навіть не ліцензійні молдавські, а справжні американські з ментоловим фільтром "Данхілл". і машина, яка стоїть на вулиці поряд з моєю забрьоханою "Нивою", хоч сьогодні й не велика, а мала, не "Чайка" без передніх номерів (щоб автоінспектори трепетали від великої невідомості), а "Волга", але не та "Волга", що її продають трудящим за здирницькою ціною, а особлива, сконструйована тільки для начальства, щоб ще здалеку було видно, що їде чин не простий і навіть не середній, а досить високий або й дуже високий і щоб автоінспектори (ці найперші жертви комунікаційного чиношанування) знову-таки трепетали і трепетали.

Я дивлюся на брата, примруживши свої немолоді (ой, які ж немолоді!) очі, і брат знає, що я знаю про нього все, але він не знає того, що я просто його брат і не тільки, як оце сьогодні, Учений Польовод одного з степових регіонів республіки, а й ще хтось, багатоликий і великий, смертний і безсмертний, присутній ось тут і в цей час і всюдисущий у всі часи на цілу тисячу років.

Не знає цього мій високопосадний брат Марко, і ніхто не знає.

А я з землі доброї, веселої, всеплодющої, щедрої, і з землі трагічної, де вже тисячі літ тече кров, червоніє і чорніє, де гримить залізо, і кінський тупіт, і ревіння вогню, і завивання машин. Я зарізаний кривим гуннським ножом, проткнутий широким візантійським мечем, зрешечений татарськими отруєними стрілами, зарубаний турецьким ятаганом, четвертований шляхетськими катами, спалений у фашистських крематоріях, — але я живу!

Я пройшов од Аттіли до Батия, од Візантії до Чорнобиля, і мене вже давно не було й немає, але я перетривав, я уцілів, я воскрес — і я живу!

Муки, страждання, сльози, смерть, стихії, лиха, голод, багато дітей, багато роботи, мало землі, ще менше щастя і ніяких радощів, а я живу, радію, я щасливий, як ніхто на світі.

Але ж брат приїхав даремно. Не для щастя він приїхав. Суворі й холодна сила за ним, та він не бачить її і не знає. Тільки я повинен відкрити йому очі, хоч для цього й треба мені прокричатися крізь тисячу років.

Як це неймовірно тяжко!

Моя розповідь — це спогади про спогади спогадів, які в свою чергу теж були спогадами спогадів і так до безмежних глибин, до коренів і пракоренів, до первнів і джерел, примітивна логіка стверджує, що все це повинно належати (і навіть, мовляв, належало!) різним людям у різні часи, але життя людське ще нікому не вдавалося ввібгати в прокрустове ложе формальної логіки, так само як пустити його незворотнім жолобом лінійного часу, який рухається тільки вперед, тільки "від" і "до", тобто між двома конечностями, одні двері відмикаються, щоб пустити вас у світ, інші замикаються після смерті, і вороття немає, — цей час нагадує людину з відрубаною головою, а людина схожа на нього своїм біологічним існуванням, але не життям, ніколи не життям, яке не визнає понурого плентання до смерті, а вперто повертається назад, хоче і може повертатися на будь-які відстані, дивитися на себе звідти або ж зазирати туди звідси, мовби перебуваючи в світі дзеркал з таємничим задзеркаллям, де все набуває зовсім інших вимірів і де навіть вічність може вміщуватися на твоїй долоні і в зіниці твого ока.

* * *

Дзеркалами для мене була вода.

Я народився над великою водою.

* * *

А тепер опинився на воді ще більшій. Сам би й не попав туди, але ж був у мене старший брат Несміян. Брат починається з віків і правіків. З братом завжди краще. Він пішов до князя і сказав: "От коли б мій Сміянко поплив з Добринею". — "То хай попливе", — згодився Володимир і не від надмірної любові до мого брата Несміяна, а лиш тому, що брат належав до старшої дружини князевої, яка живе з князем на єдинім хлібі.

Дурне то було плавання. Десь на передніх ладях сам уй князів Добриня з послами

до імператорів царгородських, а ми позаду, княжі отроки і конюхи з кіньми, яких не знати й навіщо везли до Царгороду — чи то для потреби, чи просто для пихи. Нас було троє: я, Сміянко, та ще Корчак і Мовчак, старійшина над нами Порій, а веслярі мовби й безіменні, бо коли чоловік не має мови, то не має він імені також, веслярі ж робили своє діло мовчки, тільки й показували нам та коням то затяті обличчя, то понурі спини, і все те плавання стояло мені перед очима, ніби суцільне гойдання понурих спин. Порій добродушно погукував на нас, щоб не дрімали, дбали про коней, годували, чистили, оберігали від падінь і ушкоджень. Біля коней чоловікові простіше. Кінь стоїть, як дерево, але й падає, як дерево від бурі. То ж коли море бралось сірими баранцями, а тоді кудлатими козлищами і ладьї починало бити й підкидати, то нам доводилося підпирати коней мало не власними плечима і їдучий піт страху кінського й людського змішувався в знемозі й розпачі. В морі немає доріг — і немає надій. Безмірність могутніх водних просторів наповнює жахом незміцнілі душі. Ні розум, ні серце нездатні охопити цей огром, і тільки відвага і молодість тримали нас серед цієї безіменності і безнадії. Відчинялися брами землі, і великі ріки повільно вливали свої води в море. Ми ставали і набирали солодкої води. Золотистої, як коріння київських сосен, дніпровської, горіхової з Дністра, несамовито жовтої, ніби дикі очі печенізькі, з Дунаю. Ой, чого вода каламутна, гей та гей! Короткі вітри штовхали наші ладьї уздовж крутого морського берега, веслярі помагали своїм веслам цупкими вітрилами, бо Добриня нетерпеливився: швидше та швидше. А нам любо було пливти довго і думати докладно й без поквапу.

Перед тим немало днів товклися під ромейським городом Корсунем. Мури високі — не дістанешся, ото ж робили приспи під ними, засипали рів, цілими тижнями волочучи туди землю, а ромеї вночі забирали землю і викладали її в насип біля південної церкви. Кінця тому пересипанню землі не видно було. Втома й вичерпаність, гола земля довкола, солоне море — як далеко ми зайшли і за чим? Не було тут хліба і пива, м'яса і риби, як на спокійних теплих полюддях серед засніжених зим, не було золотих і срібних ложок для дружини після вдалих походів на дулібів і ляхів, на в'ятичів і ятвягів. Дружинники — на попоні, а князь і ближчі — на килимах і узороччях, в дружини — голови вже й на Київ, а князь уперто втупився в церкви й будівлі корсунські, і в очах у нього: захланність.

Дружина підспівувала-підсміювалася:

А й у тому городі та в Корсуні

Ні царя ж не було, ні царевича,

А ні короля не було, ні королевича,

Як ні князя не було — й ні княжевича:

Тут жила-була Маринка, що з халдеянок,

Не нашої віри, а безбожниця.

Як у гавань входили — мито брала вона.

Паруса ронили — брала мито вона.

Якорі ми кидали — знову мито брала,

В човники сідали — брала мито вона,
Приставали до мосту — знову мито брала,
А по мосту йшли — мостовее брала,
В митниці були — не промитнювала,
Набирала мита сорок тисячів...

Та то так лиш співалося, а вже відали ми, що замахнувся наш князь не на архонтову доньку Маринку, а на саму сестру Імператорів царгородських Анну, звану вже не чиеюсь там людською донькою, а "дочкою священної імперії".

Мало йому було жон київських і тих, що звозили для нього звідусюди. Двісті наложниць у Вишгороді, триста в Білгороді, двісті на Бересті. Казали, що в Новгороді, де був посадником від отця свого князя Святослава, явилися Володимиру волзькі булгари віри Магометової і спробували намовити в свою віру дозволом многожонства. Вірою він не спокусився, а жон уподобав вельми. В далеких віках, казано, був цар, який мав жон без одної тисячу і погинув через останню наймолодшу і найгарнішу, але погинув, бо був мудрий. А наш Володимир був не мудрий, а невіглас і тому мав обрісти спасіння.

Шукав його в ромейській царівні?
Хто ж то знає. Як то співали ми про князя:
Буде ж тоді день в половині дня
Княженецький стіл та й напівстола,
Володимир кнез розпотішився,
По світлій гридні походжає,
Чорні кучері розчісує...

Князь був для нас найвродливіший і наймужніший, простий і мудрий, суворий, але й добрий, невістяр, але й скромник. Він жив на висотах, вище навіть за всіх наших богів, що задомовлювалися в лісах і пасовиськах, в полях і багаттях, в теплі осель і спокійному диханні домашніх тварин, але саме завдяки цьому він мовби зливався з богами, робив їх приступнішими для нас, а самих нас теж ніби підносячи над дрібними клопатами і марнотою.

Слава князеві нашому, нехай живе князь, а з ним живемо й ми. Я був надто молодий тоді, щоб збагнути: не всі живуть, ой, не всі! А мій старший брат Несміян не врозумив мене, мовчав, бо таке мав призначення на сім світі: мовчати і махати мечем.

До Царгорода від Корсуня хоч і недалеко, але трудно пливти, надто ж тому, що здається, ніби зорі твої лишаються позаду і місяць теж позаду, а ти пливеш у невідомість, безвість і в чорноту, де навіть місяць якийсь перевернутий, а коли сходить сонце, то видається вчорашнім.

Мовчак на те й Мовчак, щоб ні з губи мови, ні з рота вітру, а Корчак все знай допитувався:

- А Царгород, він який — увесь із золота?
- Пильнуй! — гримав Порій.
- А оце допливемо до Царгорода, — не вгавав Корчак, — а за Царгородом що?

Я розводив руками:

— Хто ж то знає? Може, океан?

— А за океаном?

— Там уже, мабуть, Індія.

— Пильнуй! — погукував на нас Порій.

Ми товклися в Царгороді, як наш князь під Корсунем. Місяць, два та й ще довше. Добриня і княжі мужі були й у палацах, хвалилися, що допущено їх і до самих імператорів, а ми знай біля коней, золотом нам межі очі в Царгороді не бризкали, а бруду, убогості й пониження людського надивилися досхочу.

Царівна Анна не дуже рвалася в жони до нашого князя Володимира. Сказала ніби так: "Ліпше мені вмерти, ніж там бути". Імператори ромейські в золоті й багрянці, вони й народжуються, мовляв, у особливій багряній палаті, Анна теж багрянородна, то як же їй згоджуватися на тавроскіфа за морем, де холод, темнощі і безвір'я. А віри в ромейв було аж он скільки! Часто замінювала чоловікові й хліб щоденний. Корчак сміявся:

— Багато віри — мало ума!

І пиха. Найостанніший голодранець копилів губу. Наші імператори знаються тільки з імператорами. Коли римський імператор Оттон попросив ромейської невісти, то імператор Іван Цимісхій видав за нього племінницю свою Феофано, яка не була багрянородною, а й тій Оттон був радий. А руку дочки священної імперії Анни просить король французький Капет для свого сина, але його просьбу знехтувано. Франція далеко, а король надто маленький. А що князь Київський — він ще менший?

Корчак спльовував на ті хвастощі ромейські.

— Князь наш для них маленький! А військо руське під Царгородом невеличке? Як треба було побити колотників, то в кого підмоги просили імператори — чи не в князя Володимира?

А я думав собі так: чи ж справді Русь менша за цю ромейську імперію? Хто їх міряв і хто знає? Щоправда, Царгород далеко більший за Київ, незмірно більший, але ж замкнений подвійним обручем страхітливих мурів, за якими іноді й неба не видно, оточений з трьох боків морем, задихається і гине від тісняви, зате ж який простір довкола нашого Києва і які дива розстеляються тобі перед очима з тої зеленої гори! Може, зваблював той широкий світ і нашого князя Володимира, як і його отця Святослава, бо людина завжди чогось ще не має і їй кортить здобути оте щось. Залежно від можливостей люди поділяються на простих і можних. Простому шматок хліба та одежину, можному — земель та просторів. Князю Святославу важило, скільки річок перебрів його кінь, на яких землях палали багаття його дружини, а князь Володимир ще й жон звозив звідусюди до Києва, бо багато жінок — це ніби здобуття мало не всього світу. Та й від цього, мабуть, втомлюєшся, хоч ти й князь, і переконуюєшся, що все те омана, нічого ти не здобув, і тоді замахуєшся на щонайбільше. Так Володимир вибрав собі в жони ромейську царівну. Вважав, що вибрав він, а тоді побачить, що вибрали його, як стовп, до якого припнули коня. Що саме до цього йшлося, бачили навіть ми, доки сиділи в Царгороді.

Анна плакала і не хотіла їхати, брати-імператори, мабуть, умовляли її, чи як воно там ведеться, Добриня розкладав перед священними очима дарунки князеві: мед, віск, хутра, зброю і льон, що дорожчий за золото. А що їм ті дарунки? Імператорська сестра знай розшукувалася: "Ліпше мені вмерти тут, ніж іти в той полон". Була вже перезріла, мала літ двадцять і п'ять, могла б і вмирати собі в своєму Царгороді, нащо така князеві Володимирі?

Брати-імператори Василій і Костянтин переконували сестру святістю подвигу, коли вона всю безмежну землю Руську приведе до бога і водночас вибавить свою імперію від лютої раті, від усіх бід, яких завдавала і грозиться завдати ще їм Русь.

І все ж настав той день, коли, плачучи й ридаючи, сіла царівна в ромейську неоковирну кувару, щоб попливти до темних варварів, хижих умів, тупих душ, в дикість і безвір'я. Але то тільки так мовиться, що сіла в кувару й попливла. Бо вже перед тим послано в Рим, щоб повідомити імператора й папу про те, скільки пресвітерів і слуг віри супроводжує Анну, щоб хрестити Русь, яка дружина супроводжує сестру імператорів, щоб захистити при потребі віру й честь, які дарунки відправлено київському князеві: мечі, кольчуги, лати, золоті ланцюги, срібні й золоті тканини, фібули, сосуди.

Все це пливло на ромейських незграбних кораблях-куварах, волочилося по морю повільно й тяжко, ми насилу стримували свої меткі легенькі ладьї, щоб не вирватися наперед і не завдати образи високій особі. Берегом, не відстаючи від морського походу, супроводжувало нас кінне ромейське військо з повозами, шатрами, припасами на всі забаганки Анни, коли набридне їй море і зволить вона зійти на берег для спочинку.

Царственна невіста, здавалося нам, не так пливла, як спочивала на березі.

Все виволікалося з суден, ми виводили на берег коней, хоч ніхто нікуди не мірився скакати, розкладалися вогнища, пресвітери налагоджували свої святилища, гарно звані вівтарями, кадили приємним димом, виспівували щось теж дуже приємне, поволі при звичаючи наші вперті душі до нової віри, яку вважали найвищою і найрозкішнішою. Може, воно так і було. Кожному своя віра наймиліша.

Принцесу чи бачили разів кілька та й то здалеку. Напинали для неї золоте шатро, встелене килимами та узороччям, до шатра з кувари не йшла, а несли її в золочених ношах, і тільки крізь прозорки видно було, як вигойдується Анна в своїх просторах негнучих шатах, білолиця, білошия, зніжена й зманіжена. Хоч і перезріла, а свіжа, наче її в солі зберігали. Визирає гнучкошийо з твердої золотої луски, ніби гадюка, линяючи. Боги, бережіть землю руську і всіх нас від сеї жони!

Прислужників везла з собою хмари цілі, і все чоловіки, хоч з баб'ячими обличчями і тонкими баб'ячими голосами. Євнухи. Навіки скалічені нещасні люди, а злі за те своє каліцтво на весь світ, лихі й немилосердні, мов люті змії.

Цим усім скалічено тіла, а нам перекалічать душі?

Корчак не міг навітшатися химерними назвиськами слуг ромейської царівни, допитувався не знати й кого:

— А отой — як його? — протиспатарій — це ж навіщо? Щоб лежав під боком у князя

і не давав йому спати біля нової жони?

— Протоспафарій, — терпляче поправляв Корчака котрийсь з ромеїв, які присмоктувалися до кожного з нас, ненастирливо привчаючи до своєї мови, до віри і поводження.

Може, тому що супроводжували багрянородну жону, а може, такий звичай був ромейський, та з Анною пливли на Русь не самі чоловіки-іереї, а й їхні помічниці жони, звані дияконисами. Молоді, гожі, і такі буйнотілі, що зваблива їхня плоть золотисто світилася навіть крізь товсті сувої темних облачень. Ромейські іереї, що їхали з нами, назбирані були з слов'янських земель болгарських, промовляли до нас ніби й по-нашому, але ніби й ні — щось піднесене, урочисте, барвисте. А хіба ж наші заклики, моління, плачі й виспиви не такі? Головний над пресвітерами, званий єпископом, з просторим лицем, мови нашої не знав, так само як і дияконниси-грекині. Та однаково ж вслухалися ми в їхню мову, шелестливу, ніби народжену з палючих жіночих уст в таємничості й незбагненності, бо, може, так і треба, щоб жінка завжди залишалася нерозгаданою. Але вражала нас і відлякувала в дияконисах їхня обітниця вічної цноти, належність вже й не самим собі і не світові, а тільки своєму суворому богові. В цьому не було нічого людського, якась потойбічна холодність розполовиненого світу, болісно розрубаного навпіл — і не стулиш, не зблизиш, не зіллеш до купи в захваті солодкого людського поєднання, а тільки безрадно здіймеш руки в безсиллі холодної знемоги.

Іереї терпляче втовкмачували нам:

— Син божий помер, щоб спокутувати людські гріхи. А спокута гріхів належить церкві.

— А що таке церква? — вдавали ми невігласів.

Хоч і відали гаразд, бо в Києві були й християни і церква. Князь київський Оскол вже понад сто літ тому прийняв християнську віру і поставив церкву святого Миколая на горах і церкву святого Іллі на Подолі для чужинських купців і подорожніх, але кияни не пішли до тих церков і молилися далі своїм добрим богам, кожен міг при потребі мати свого власного бога, слухняного й покірливого, коли ж один бог на всіх, тоді неминучі чвари, ворожнеча, заздрість і вічна биятика, кожне тягнутиме до себе, той казатиме: "Се моє!", а той відповідатиме: "Се моє!" Незгода між Осолом і киянами допомогла Олегові з малим Ігорем легко заволодіти Києвом, вбивши князя Оскола і відкинувши його віру. Відтоді князі молилися своїм богам, а люд своїм, богів привозили до Києва нових і нових, і всім стачало місця і на землі й у душах. Коли по смерті Ігоревій стала княгинею віща Ольга, яка предтекла по нашій землі, як ранкова зірка сонцю, як зоря світлу денному, і просяяла, як місяць в ночі, то ось би де збагнути, що не сила, а мудрість править світом, і втішитися. Але жінка, що вище стає, то більшого прагне. Світили в очі княгині київській великі імперії — Ромейська і Германська, — вражали величчю і блиском, а звідки те все? Чи тільки від сили людської, а чи й від божої? і чи не час замінити маленьких слов'янських богів і боженят на великого, єдиного і всемогущого християнського бога? Кажуть, що вела таємні перемови Ольга із одним імператором, і з іншим, але вибрала Царгород, але не прикликала звідти

священників, а сама поїхала туди, лякаючись гніву киян. Хрещення прийняла від патріарха, сам імператор Костянтин Багрянородний був восприїмником її від купелі, патріарх повчав її в новій вірі, а вона слухала, стоячи яко губа напаяема. Кажуть, ніби імператор і сватався до неї, та вона переключала його: мовляв, раз ти мій хрещений батько, то як же можу одружуватися з отцем? А може, переключала ромеїв тим, що в Царгороді обіцяла прислати помічне військо, а приїхала до Києва і передумала? Кияни знов не звабилися новою вірою, і ті роки Ольжині з новим богом її вважалися пустими, що й зазначилося згодом у літописах, і навіть син її Святослав зберіг вірність богам давнім, коли ж зазнав поразки в битві з імператором Цимісхієм, то послав до Києва з велінням розорити й спалити християнські храми, серед них і церкву святого Миколая, де похований був князь Оскол. Старший син Святославів Ярополк, одружений на грекині, спробував ввести в Києві християнську віру, та тут приспів з варягами з-за моря і з Новгорода його здобичливий брат Володимир, потоптав Ярополка і його віру, підтоптав під себе красуню-грекиню, киянам до їхніх богів дарував ще Перуна, і Хорса, і Мокош, і Симаргла, і тим завоював їхні серця. Але й десяти літ не минуло, як великий князь запрагнув нової віри. Вчора один, а сьогодні — зовсім інший. Як дім перебудований. Та тільки як же в ньому жити?

Що ми відали тоді? Везли невісту князеві Володимирі, везли нового бога, а що везли з ним?

Снитиметься Чорне море мені тисячу літ, гірке море чужої віри. Лебеді, гуси й журавлі в гирлі Дунаю, червоні вітрила, смола, сіль, сонце, вогонь в очах і в долонях, супротивний вітер, безсилість наших богів серед морських стихій, таких ручних і слухняних на суходолі, в лісах, полях, біля ручаїв і озер.

Я згадував тоді Назимку, яка ждала мене в Києві, думав про неї вдень і вночі під чужими зорями, згадував і не міг назгадуватися, в холодному імені своєму стояла вона мені перед очима однаково ж вся осяяна сонцем нашим лагідним і тихим, мов обітниця найбільшої чистоти й радості, і все оте: і моя єдина Назимка, і дорогі люди, і сонце, і Київ над зеленими пущами — все зливалося в золотий ланцюг щастя, де ще немає ні гріха, ні заздрощів, ні страшного ромейського лицемірства, де чоловік говорить так, а чинить інак, де на устах мед, а в душі отрута, де уповання тільки в словах, а в ділах сама вигода й користь.

А може, все те не так? Я заздрих Корчаку, який до всього допитувався, хоч так і не міг ні до чого допитатися. Ще більше заздрих я Мовчаку, який знав тільки своїх коней. Їм віддавав усю свою силу і свою прихильність, бо гаразд відав про їхню незрадливість. Вони були покинуті на самих себе, як самотні плавці серед морських жорстоких хвиль. В мене ж, окрім князя, єдиного для нас усіх, був ще старший брат Несміян, моя надія, підпора і довічне пристанище.

То ж коли ми довго й затяжливо пливли з Царгорода до Корсуня, то пливли ми всі неоднаково, як воно буває завжди на сім світі.

Як то добре, коли ти не самотній і маєш рідну душу, незмірно ж краще, коли твій брат стоїть так близько до князя.

Брат мій Несміян устроїв так, що я опинився серед тих многих-немногих у Корсуні, хто втаємничений був у освячення князя Володимира. Шість церков було в Корсуні, для хрещення ж обрано найбільшу з них посеред города, де торг діють, край тої церкви Різдва Богородиці стояла палата князева, за вівтарем — набагато просторіша палата царицина, в приділі храмовім, званім по-грецьки баптистерієм, влаштовано купіль, в яку занурювався князь Володимир, але ми того не бачили, а бачили його вже в церкві, як сидів на троні, в багряних шатах, маючи в руках княжу шапку, упокоєний і просвітлений. Перед князем ромейський єпископ, у темно-синій хламиді, простягає до Володимира руки з хрестом, за ним пресвітери, а по праву руку диякониса з послушницями, тримає розгорнуту, шиту сутим золотом плащаницю, яка ніби й закриває її звабливу постать, але й не може закрити всю, надто ж отих молодих тілих помічниць її, і виходило так, що нова віра являла князеві таку красу, від якої вже незмога було відступитися мужеві в силі віку. А ще ж була там і невіста князева, багрянородна Анна, що сиділа на такому самому троні обіч, але відгороджена від усього (бо ще не шлюбна жона, поки не охреститься князь!) прозорою, мов павутина, запоною, зітканою так хитро, що царівна все бачила, а її — ніхто, і ми могли тільки здогадуватися, як гнучкошийо визирає вона з золотої луски своїх шат, мов змія, линяючи.

В тій самій церкві й вінчали великого князя Володимира з Анною, і видовище було таке пишне, що я вже подумки примірював до нас з Назимкою, тому, не вагаючись, слідом за братом своїм Несміяном, за старшою дружиною князевою прийняв купно з дружиною молодшою хрещення, терпляче стояв, поки наді мною читали належні по чину незрозумілі молитви, тоді занурився в купіль, дав надягти на себе хрестильну сорочку, знов стояв між трьома свічами, поки священник умочав пірце в сосуд з мирром і намазкував хрестики мені на лобі, на вухах, на руках і ногах, тоді зістриг пасомце в мене з маківки, закатав те волосся у воскову кульку і кинув її в воду, як усе моє дотеперішнє життя.

При хрещенні давали нове ім'я, так ніби ти заново народжувався. імена ромейські, не дуже звичні для нашого вуха, та вже треба терпіти. Князь Володимир став Василієм, себто василевсом-володарем, ніби й імператор. Мій брат Несміян мав зватися тепер Марком, а я Миколаєм.

Я дивився на князя, на брата, на дружину, на самого себе, ждав, що чорнотою пойметься небо, загримить над нашими нерозважливими головами, і земля провалиться в нас під ногами, і давня, напівзабута богиня Карна змахне вогняним крилом, змітаючи в позасвіття наші нетривкі душі.

Не сталося нічого.

Сяяло золото, свічі горіли в сизому пахучому диму, ромейські варгани вигравали, ніби горами двигали, і голоси виспівували над нами такі добрі, такі гарні, такі небесні, що вже ти й сам гаразд не відав, на землі ти чи на небі, живий чи мертвий, чоловік чи й сам бог благий і милостивий, про якого пресвітери виспівують, що він "вся странн помилова и нас не презре, всхоте и спасе ныив разум истинный приведе".

Порій прийняв хрещення поперед мене, Корчак — після, а Мовчак ухилився. "Підожду до Києва", — відбуркнув він на наші приставання.

До Києва ж ще було довго, бо довелося зимувати в Корсуні і вирушати звідти тільки тоді, як скресла крига на Дніпрі, бо пливати ми мали морем, тоді Дніпром до порогів, а вже звідти степом до Києва на конях і повозах, а кому не спішно, то й пішки.

А князь поспішав. Зупинялися тільки на нічліг та для учти. Золото й срібло Володимирове серед молодих полинів, князя і царівну бавили грою, співами, вихваляннями і величаннями. Молоді отроки стрибали в теплі приберегі води, рвали для ромейської царівни лілеї — жовті й білі, — князь робив їй намисто з них, слизьке й холодне (зате любов князя нашого палка, як вогонь!). Царівна злякано розширювала очі і тихо зойкала — чи то від степів, чи від Дніпра, чи від чубатої дружини княжої (а ромеї мовби всі лисі). Дніпро шумів безугавно, не давав спати царівні, кам'яні пороги кипіли, клекотали, погрожували незнаними карами. Лівий берег печенізький дихав таємницями, страхами, відчаєм. Гей, взяти б нашому князеві не оцю перезрілу царівну, а тугу, як тятива лука, печенізьку княжну, і степи великі поєдналися б, а пристрасть сягнула до неба!

Та не пристрасть нову віз Володимир додому, і не здобич звичну, і не вість про нові землі й племена впокорені.

Віз Києву нову віру і нову княгиню.

Ой, у полі біл камінь лежить,

Під каменем змія сидить...

Зрушили з місця той камінь, випустили змію, запанькали, веземо тепер з собою або й над собою і не відаємо, що воно буде. Мені проститься, бо я молодий та дурний, а як же із старшими, розумнішими, мудрішими? Я пробував допитуватися у свого брата Несміяна:

— Що воно буде, брате?

— А що буде? — відказував він неохоче. — Буде, як буде.

— Що скаже люд у Києві?

— Те, що князь скаже.

— Чи ж справді?

— Не мороч голову. Вчора ще їв ложкою дерев'яною, сьогодні вже срібною. Хочеш їсти золотою? Роби, як князь. Дивись на мене.

Треба було б зазирнути в братову голову та побачити, яка вона порожня, але як же ти зазирнеш, коли ця голова накрита шоломом?

Темною була моя душа, сполоханими тінями металися в ній безмовні боги наші, а новий бог ромейський насуплено спостерігав за тим безладним метанням, їхали з нами, окрім царгородських, ще й корсунські попи і попики, охоче врозумляли нас у новій вірі, не так і врозумляючи, як лякаючи. Золоті ризи і золоті хрести перед нашими зляканими очима, золоті лампадки і золотий дим, урочисто-погрозливі виспіви, то геть незбагненні, то ледь зрозумілі, але від того ще загадковіші — як тут не схитнутися найміцнішим душам, як не зламатися? Бо що ж виходить? Жили досі, задихаючись в

міазмах гріху Адамового, несучи на собі незриме прокляття за той первородний гріх, такі грішні й жорстокі, що усмирити нас можна тепер ще більшою жорстокістю і вогнем пекельним за всі нові гріхи. "Пошле син чоловіцький ангели свої, й позбирають вони з царства його все, що блазнить, і всіх, що творять беззаконня. Та й повкидають їх у піч вогненну, і буде там плач і скрегіт зубовний" (Матфей, 13, 41-42).

Вперті наші негнучі шиї добровільно впрягалися в золоте ярмо смирення й покірливості перед несхитністю й безмежністю влади нового слова, в якому гідність людська приносилася в жертву безкінечному могуттю божому. і вже ні крику незгоди, ні навіть потаємного сумніву в душі, бо хто скаже слово проти духа святого, не проститься тому ні в сьому віку, ні в будучому (Матфей, 12, 32). Надія тепер хіба що на мертвих, яких нова віра не спалює, як наша слов'янська, а зберігає для страшного суду або ж для того, щоб хоч вони кричали за нас, живих? Як в отій пісні давній:

А що ж то за чудо, за диво єсть —

Мертвії в землі закричали всі?

Та всі ті думки прийдуть згодом, тоді ж чи й думалося про що, окрім того, як швидше повернутися до Києва, побачити Назимку, в її широкій лляній сорочці, почути її притишений голос з подивом, сміхом, тривогою: "Сміянко? Сміянко!"

А я ж Миколай тепер, а не тільки Сміянко, і вже не Даждьбог, не Стрибог і Переплут у моїй душі і навіть не князівський Перун всесильний, а нова сила, висока, свята й урочиста, як небеса, — та дарма: все ж я давній Сміянко, і все давнє й звичне в мене: гійснага походів, кінський піт, знемога, але й молодість, для якої немає ні перепон, ні обмежень, все можливе, все приступне не тільки на землі, а навіть на самому небі! Гей-гей!

А де ж ти, Назимко?

Київ зустрічав нас і на Почайні, і на Боричевім узвозі, і на валах. Князь Володимир їхав на вороному коні під багряним чепраком, в багряних імператорських ношах випливала на київську гору нова наша княгиня, виставляючи проти лагідного сонця засмагле нещадиме лице і шию, обнизану, небаченими багряними й зеленими перлами, зміїнооко вдивляючись у своїх нових підданих, а за князем і княгинею виступала не дружина в залізі й доблесті, а сунулася золота щільна хмара ієреїв царгородських і корсунських, приголомшуючи прості душі киян пишнотою одіань, неземним вогнем у поглядах, густим гудінням незбагнених повільних молитов, паморокою фіміамів, мирри і ладану.

Ще не відали ми тоді, що молитви повільні та життя — швидке. А коли б і відали?

Назимка мене не стрічала. Хоч як я вдивлявся в лица тих, хто з доброї волі чи з примусу вітав князя, хоч як вигострював молоді свої очі, хоч як рвався душею до голосів, усміхів, тихих зітхань полегкості — Назимки не було. Може, соромилася? Гірко мені було, що не бачу тут Назимки, але й солодко від думки про чистоту її душі. На одних лише грищах були ми з нею на зелених травах біля Либеді, та ввійшла вона мені в серце навіки, ввійшла своєю холодною красою, недоторканістю, ніжною сором'язливістю. Була там у широкій лляній сорочці, пречисто білій і такій тонкій, що

ніби й не прикривала її непокірливого молодого тіла, а ще більше увиразнювала. Віночок з білих квіток у волоссі, мов срібний вінець, і широкі срібні наручі на довгих рукавах сорочки. В розпал грищ вона зсунула наручі так, що рукави вивільнилися, і вже й не дівчина, а птиця, якій лиш змахнути крильми-рукавами — і злетить у небо, а може, русалка, яка пливе в сонні води, або лісова мавка, довкола якої сплітаються в многоверткому плясанні дерева, трави і весь білий світ, як оті безмежно довгі білі рукави Назимчиної сорочки.

Тоді я допитувався: "Чому ти Назимка?" — "Бо так назвали батько та мати!" — "А чом так назвали?" — "Хіба я знаю? Кажуть, везли мене малою до Києва, а над полями вітер закручував срібні серпанки сніговиці та такі ж холодні, чисті і гарні, що мати моя Горина вигукнула: "Оце ж — як моя донечка Назимка!" Так я й стала Назимкою".

Назимка з матір'ю мали свій двір у Києві. Батько Назимчин, товариш мого брата Несміяна, втонув у Волзі при поході на болгар волзьких. Не втонув би, але отримав ворожу стрілу в шию, а вже тоді кінець чоловікові — чи він на воді, чи на суші. Звався Плютою, і коли б zostався тоді живий, ішов би тепер разом зо всіма нами у новій вірі, і дружина його Горина разом з донькою стрічали б його, а з ним Назимка стрічала б і мене також.

На Княжій Горі ярили проти сонця золотом і сріблом давні боги наші й боженята, над якими всіма великий Перун, як великий князь над киянами. Але не складали тепер треб Перунові і його меншим богам, не грали гуслі й сопілі, щоб не пробуджувати бісів, а гули ро-мейські варгани, і молитви стелилися так густо, аж ніби й міцnodубий Перун похитнувся, ніби від дикого вітру.

Не я ставив того Перуна і не брат мій Несміян, а от же так вийшло, що ми повинні були звалювати його й усіх, інших богів давніх, бо так звелів князь великий київський Володимир на догоду своїй княгині новій Анні, на догоду новому богові та його урочистим молитвам.

Молитви повільні, а суд скорий і неправий.

Володимир повелів звалити ідолів, одних порубати, інших попалити, Перуна ж прив'язати до кінського хвоста і волочити його згори Боричевим узвозом до Ручая, а на всім тім путі приставив дванадцять мужів колотити його жезлами. Коли волокли Перуна по Ручаю до Дніпра, оплакували його кияни, які ще не знали нового бога, а може, й не хотіли знати. Перун поплив униз по Дніпру, а берегом послано кінних і піших, щоб бігли слідом і відштовхували бога від берега, поки й випливе в степи, може, й до самого моря. До гирла Либеді бігла за Перуном сама дружина князя і мій брат Несміян, а я вів за ними коней і бачив, як кияни, плачучи і здіймаючи руки до неба, благали свого нещасного бога: "Видибай! Видибай!" і де він дотикався берега, там для них вже й найбільші святощі, та тут набігали дружинники княжі з пакіллям, відпихали Перуна, викрикуючи "Гей-гоп! Гей-гоп!", і бог плив за водою далі й далі, та коли б же то тільки бог поплив тоді за водою... Бо як попливло, як попливло, то й досі пливе й не спливає...

За Стугною і за Россю печеніги покрадьки стежили за княжими посланцями, що

бігли слідом за Перуном, дивувалися незбагненній затятості цих, здавалося б, лагідних людей, що з такою несамовитістю топтали бога, якому ще вчора поклонялися.

Ми ж не мали сорому навіть перед дикими печенігами, і вже так нам судилося довіку.

Сподівання тоді було, що потрощить Перуна на дніпровських порогах, де погине вся пам'ять його з шумом, та казано, ніби Перун проплив пороги, а вже тоді викинуло його на рінь, яка й зветься відтоді Перунова рінь, але то неправда, бо наш бог втонув у чорториях, заліг на самому дні і, пролежавши там тисячу літ, стане Чорнобогом, закам'яніє, підніметься над водами, над степами, здійметься під саме небо і прокляне!

Володимир не дбав про те, він сягнув висот, де не зважають на час і місце, в яких живуть і діють, він володів нами і нашими душами, цноти наші підносив до могуття й слави, злочини ж відповідно робив тисячократно тяжчими, але не знав того, а може, не хотів знати.

В Корсуні ми стояли цілу зиму, не було куди поспішати, так хрестили всю дружину, одного за одним, сьогодні тебе, завтра мене. Коли ж прибули до Києва і треба було хрестити сьогодні киян, а завтра всю Русь, царгородські ієреї розпачливо піднесли руки: "Як же се сподіяти?" Таїнство хрещення мало відбуватися неодмінно в храмі і для кожного прозеліта осібно. Тоді скільки ж храмів треба, щоб охрестити всіх киян, а тоді всю Русь? Багрянородна Анна і всі пресвітери, що з нею прибули, мабуть, вважали, що князь Володимир пошле поперед них гінців і звелить набудувати церков до їхнього прибуття і не простих церков, а з хрещальнями, де міг би прийняти таїнство нової віри і стар і млад, згідно з ученнями святих отців.

Князь ні гнівався, ні сміявся. Прикликав Добриню і тисяцьких та бояр, поставив перед царгородськими ієреями попів корсунських, поспитав: "Як тепер бути?"

Корсунський піп Настас, а за ним і Добриня, порадили зігнати всіх киян до Ручая, там їм влаштувати велику спільну купіль і так залучити в лоно нової віри. "Немає в сьому закону!" — закричали царгородські ієреї. "Зате є благо", — відповів їм Настас.

Закружляли київськими вуличками корсунські попи, намовляючи киян до нової віри, княжі биричі викрикували припросини Володимирові назавтра всім бути на березі, "а хто ж не буде на ріці, чи багатий чи бідний, убогий чи раб, той ворогом мені буде!"

І так зібрали людей охочих і наляканих, палких серцем і до всього байдужих, і сам князь Володимир став перед ними з словами хоч і не зовсім зрозумілими, але урочистими: "Господи боже, сотворивший небо и землю! Призри на новых людей твоих, и дай им увидети тебя, бога истинного, как увидели прочие народы христианские, и помощи мне на супротивного врага, да побегу козни его..."

Тоді, щоб узріти нового бога, загнано киян у воду, а над переляканими людьми в прилиплих до тіла білих сорочках одягнені в золоті шати ієреї оглашали незрозумілі заклинання. Після того їх випущено на берег не тільки оглашеними, але й християнами, не дбаючи навіть про те, щоб кожен новохрещений сповідував віру своєрідною присягою — читанням символу віри.

Хто хрестився з любов'ю, хто зі страхом, а були й такі, що закам'яніли серцем, як аспиди глухі, позатикали вуха, позатуляли очі, щоб не чути й не бачити, повтікали в ліси й пустоші, щоб жити з молитвами дідними й отніми, з богами хоч і не пишними, та незрадливими.

Назимка була з ними.

Як те могло статися, чом не припровадив я її на берег Ручая, чом не став над нею, слухаючи гудіння ромейських молитов, од яких Назимка була б ще вродливішою і неприступнішою? Хіба ж я знав?

Коли ти біля княжих коней, то нелегко тобі відлучитися ні вдень, ні вночі. Молодша дружина, отроки, конюхи жительствоють на княжім дворі, в гридниці, завжди під рукою у князя. Вже й не пам'ятаю, коли зумів я вирватися в город, та було те вночі, доводилося остерігатися сторожі, брама Горининого двору була висока й міцна, я шкрібся в неї, стиха натискував плечем, пробував погупувати ногою — ніхто мене не ждав. Ще згодом, умовившись з Корчаком, щоб доглянув моїх коней, прискочив я до знайомого двору, товкся в браму майже нахабно, але знов ніхто мені не відчиняв, ні голосу, ні шереху з того боку, так ніби все там умерло. Я вже мав би піти собі геть, відчаєний, аж раптом крізь щілину а брамі вдарило в мене зеленим холодом, ніби простромилася гостра крижина і дотикнулася мені до самого серця. Я заляк, прикипів до місця і аж застогнав:

— Назимко!

— Ну, чого тобі? — почулося з того боку брами.

— Чи ти забула мене зовсім, не пам'ятаєш уже?

— А за що тебе пам'ятати?

Я розгубився: справді, за що ж пам'ятати? За те, що є, що такий недолугий і без стрижня в душі?

— Ти не стрічала...

— Кого б мала стрічати?

— і на веління князя не відгукнулася з матір'ю своєю.

— Хто хотів, той відгукнувся, а ми не схотіли і не схочемо.

— Пустиме мене до себе.

— Не впусси.

— Хоч поглянути на тебе.

— Сліпий — не побачиш.

— Я не сліпий. Може, дурний.

— Може.

Я не впізнавав Назимки. Звідки це в неї? Чому гнуться й ламаються суворі мужі, а ця м'яка ніжна дівчина така несхитна? — Я ж хочу бути тільки з тобою, — благав я відчаєно. Вона засміялася гірко:

— Хочеш? А як же твій новий бог? Покинеш його — загинеш.

— Загину без тебе.

— Мене вже немає.

— А де ж ти?

— В лісах, на просторах, на волі! Це тільки мій голос тут, а душа вже далеко-далеко. і не шукай, не клич, не думай.

І зелене око зникло безшелесно, і знов тиша, безгоміння, без-рух, як на краю світу.

Я плакав і проклинав, проклинав і плакав, а вдіяти нічого не міг.

Може, споконвіку ведеться так, що чоловіки шукають і здобувають істину, а її хранительниці — жінки? Сліпа відвага і жадоба здобичі подвигали нас безжурно кидати домівку і йти світ за очі, вірячи в усьому князеві, який вів нас. Безмежні простори, могутні течії рік, чортоторії, дикі гори, гнилі болота, непрохіддя гір — все долали і знов верталися зі своїм князем додому в славі й radoщах, лишаючи позад себе пограбовані поля, пограбовані городи, позограбовані душі — що нам було до них? Та ось вернулися цього разу, і вже й не знати — чи привезли здобич, а чи й самі стали здобиччю?

Назимка не схотіла ставати здобиччю. Ще раз стояв я перед брамою, і знов дивилося на мене крізь щілину зелене око, і голос близький і далекий-далекий водночас кликав мене з надією і відчаєм: втікаймо! В ліси, на простори, на волю, в надії — втікаймо!

Я не повірив у жіночу рішучість і був покараний самотністю. Брат Несміян був мені найближчою людиною на всім світі, я кинувся до нього: допоможи!

Він не міг збагнути, чого я хочу.

— Чим тобі допомогти?

— Порадою.

— Як махати мечем?

— Не смійся, в мене душа болить.

Він звався Несміян, а з мене сміявся. Довго й грубо.

— Плюнь і викинь з голови. Знайдеш собі ще! — сказав суворо. — Ї щоб я від тебе не чув більше!

І тоді мені все збайдужіло.

Князь послав дружини з пресвітерами у всі землі, в Новгород, Ростов, Суздаль, Володимир-Волинський хрестити люд і утверджували нову віру — я не випрошувався нікуди, лишався при княжім дворі. У Києві стали закладати великі церкви: церкву Василя на тому місці, де стояв Перун, і Десятинну церкву біля князівського терема, в стольнім граді заколотилося й заклекотіло, — я не дивився на все те, а знав тільки своїх коней. Володимир звелів одбирати в нарочитої чаді дітей і віддавати на вчення книжне, якого досі й не знано, але про яке давно вже було пророцтво, глаголюще: во оні дні почують глусії слова книжнії і ясен буде язик гугнивих. Я не зваблювався обітницею вознесіння розуму, воліючи лишатися попихачем.

Брат Несміян повернувся з походу на Новгород, де непокірливих новгородців тисяцький Путята хрестив вогнем, а воєвода Добриня мечем; немало подивувався, що я так тяжко осів у Києві, сказав, що зрушить мене з місця, щоб не обріс мохом.

— Не чіпай мене, — попросив я.

Він глянув на мене пильніше, та хіба ж міг побачити в моїй душі біль, безум і

безнадію?

— Кров у тобі грає,— сказав брат.

Я мовчав, бо й що мав відповідати?

— Дурна кров, — вперто вів своєї Несміян. — А чом дурна? Бо молодий ще.

— і дурний? — сумно усміхнувся я. — Був дурний, а тепер порозумнішав, та пізно.

Несміян довго дивився на мене мовчки. Я теж мовчав, бо вже сказав усе, що мав сказати. Тоді брат промовив:

— Порозумнішав — ото й добре. Ліпше буде допомогти тобі.

— Вже мені не допоможе ніщо.

Ой, біда, біда! Люди народжуються і помирають, і ніхто їх не порятує. Може, тому й поводяться, мов неживі? Обіцяють не порушувати клятви — і ламають її щокроку. Твердять, що гріх губити душі людські — і палять села й города, не лишаючи в них ні челядина, ні скотини. Розум замінюють вірою в марній надії, що зі зла може народитися добро, а завдяки брехні можна дійти до правди. У Києві додалося жорстокості з новим богом, а в людях народилися лицемірство і двоєдушність. Кожен мав тепер дві маски — святкову й буденну, — одну надягав у себе вдома, іншу виносив на вулицю, до церкви, до князя, два лиця, два одяги, дві страви, два настрої — київський і царгородський — входили в наше життя, молитви по-царгородськи, плачі і пляси по-київськи, віра по-царгородськи, а вже сумніви тільки по-київськи, їхнє лицемірство, наші хитрощі. Нова віра — мов золота сіть, мов медвяна ріка з кисільними берегами, — ось ляже на землю, і все зацвіте, заспіває, і люди житимуть, як птиці небесні, що не орють і не сіють, і хліб щоденний заміниться солодкою їжею богів. Во ім'я отця і сина і святого духа!.. Старих богів було багато, і кожен мав своє лице, тепер бог був один, поставав у трьох іпостасях, єдиний у трьох лицях, і цього несила було збагнути. Але не вірити в се — гріх, сумніватися — гріх, думати — гріх ще тяжчий. Гріх нависав над кожним, як меч караючий, і примушував ховати те, що в душі.

Так народжувалася розполовиненість душ.

Звірі залишаються в хащах, перш ніж напасти на жертву, люди змушені приховувати свої наміри, щоб не впустити в душу нікого чужого. До тіла твого кожен, хто має силу, добереться легко, бо тіло смертне. Можна спробувати добратися й до розуму, бо людина іноді сама зрікається його задля власного спокою. Але душу кожен береже неторканою, бо що ж тоді залишиться, коли її втратиш?

Так я думав тоді в Києві, втративши Назимку, розгублений і відчаєний, і ніхто не знав моїх думок, бо де ж могли вони взятися в сій молодій та зеленій голові, в цього отрока, який живе безбідно княжим заступництвом, на щедрому княжому хлібі, їжі й питві.

Коли ти приставлений до коней, то хто ж згадає, що й у тебе є душа, хто притулить до тебе нового бога — мученика неба, щоб не став ти до кінця мучеником землі? Ми жили, як коні. Спали з кінями, жили з ними, може, й не люди, а безсловесні тварини княжі? Літо й осінь минули, приспіла зима, вдарила морозами, завалила Київ снігом. У княжому теремі вдень і вночі топили печі, бо заморська царівна не могла зігрітися.

Дивно було бачити князя, що сидів у Києві і не вів своєї дружини на полюддя, на прокорм і здобич або ж у похід супроти ворога такого далекого, що й імені його не відаєш. Рипіння вранішнього снігу, бадьорі погуки дружини, брязкіт зброї і збруї, пирхання коней — куди їхати: в ліс чи в поле, далеко чи близько?

Тепер сиділи в Києві, нова княгиня припнула Володимира, вбила в ньому непокірливий дух пересувань і здобичництва, і вже так сидітиме він до самої смерті, утверджуючись в думці про постійність свого місцезнаходження, і літописець княжий понуро відзначатиме пусті роки, які не заповнювалися ніякими подіями, окрім смертей жон Володимирових — Рогніди, Малфріди, а тоді й самої Анни, яка так і не призвичаїться ніколи до суворих зим київських, як не призвичаються до неї самої кияни.

Пусті роки так і значилися: В літо 6502. В літо 6503. В літо 6506. В літо 6507. В літо 6510. В літо 6512. В літо 6513. В літо 6514. В літо 6516. В літо 6517. В літо 6518. В літо 6520. В літо 6521.

Де князь і де його княгиня і що вона і як?

А може, не хотів літописець казати всієї правди про сю чужу жінку, що мала душу холоднішу за наші зими, не запалала лоном до князя Володимира, не принесла йому ні сина, ні доньки, а людям не принесла ні співчуття, ні доброти, ні милосердя, а тільки холодну зневагу, наругу й насильство. Князь біля неї став святим, бо зберіг у собі все людське, а багрянородна ромейка так і лишилася холодною, неживою, як велеліпні ангельські лики на пишних ромейських іконах.

Для нас же — мов змія линяюча.

Брат Несміян прийшов до мене і сказав, що кличе княгиня.

— Мене?

— Тебе ж.

— З якої речі?

— Скаже сама. Радій, що допущений!

Не бувало ще такого ніколи, то ж і не ждав я добра від сього прикликування. Звідки було знати великій княгині про мене, і що вона відала, і навіщо я їй? Може, Несміян тільки виставляє мене поперед себе, бо ми ж охоче жертвуємо навіть найближчими людьми, та тільки не самими собою?

Однак виходило, що кликали справді мене, бо Несміяна далі кожухових сіней і не пустили, мені ж звелено роздягтися, і суворі келейники поправили мене до нової гридниці, в теплих вогнях свічних, в притемненому блиску золота й паволок, у тонких заморських пахощах і в ще тоншому єхидстві, яке пронизувало там увесь простір.

Княгині Анни я й не розгледів. Може, з переляку? Бачив тільки двох молодих дияконис, в хітонах синіх, як нічне небо, їхні постаті приваблювали мій зір, а княгиня відлякувала. Як і при хрещенні князя Володимира в Корсунській церкві, сиділа вона за тонкою коштовною запоною, протканою золотими нитями, мабуть, уся в холодному золоті і в золотій нудззі. Голос теж мала зневажливо-золотий, мов шерех коштовних цупких тканин. Диякониси стояли обабіч і мовчали, а безбородий ромей-тлумач,

догідливо прихиливши голову до прозорої тканини, вловлював кожне слово повелительки, швидко перекидав ті слова мені.

— Як звешся? — спитала вона без цікавості.

— Сміянко.

— Питаю, яке твоє християнське ім'я, рабе божий.

Ось я вже і раб у нового бога, а був же навіть у князя вільний чоловік.

— Миколай.

— Ти мав невісту в Києві?

— Так.

— Де вона?

— Поїхала.

— Не прийнявши віри нашої?

Я мовчав.

— Прийняла чи не прийняла віру нашу?

— Не прийняла.

— і животіє десь у гріху? Я мовчав.

— А ти тут.

Я мовчав. Міг би сказати, що примусовий бог однаково, що примусове щастя, але кому говорити!

— Піди, знайди і приведи! — холодно звеліла княгиня.

Я розтулив рот, щоб перепитати, щоб сказати про те, що не знаю, де шукати Назимку, і що коли й знайду, то не повернеться вона сюди, ні вона, ні її мати.

Та біля мене вже зродився бородатий царгородський ієрей, в негнучких шатах, з хрестом і книгою у руках, велів воздвигнути два персти правої руки і свідчитися живим богом, що владицествує на небі, а тоді нахилив мою неслухняну голову над розгорнутими харат'ями і примусив цілувати перші слова святителя Іоанна Богослова, які прорікали "На початку було слово", означаючи тим, що бог невидимо присутній при такій клятвенній обітниці і знає всі твої душевні порухи. Наостанок тицьнуто мені для цілування животворящего хреста з розп'яттям і виштовхано в плечі і в спину з гридниці: не стовбич далі перед світлі очі, іди й мерщій виконуй високе веління.

Брат ждав мене на морозі.

— Чом же не підстрибуєш? — прискалив око.

— З якої речі?

— Допущено ж тебе до самої княгині!

— Чи я хоч бачив її.

— Зате вона тебе бачила. Вона все бачить і все знає. Зласкавила тебе своїм поглядом — і тепер маєш почуватися щасливим.

Я не йняв віри почутому.

— Зласкавила? Щасливий?

— Тобі ще мало?

— Ти хоч знаєш, що вона сказала?

— Ну!

— Звеліла: "Піди, знайди і приведи". Це про Назимку.

— То й піди, знайди і приведи, хай охреститься і стане, як ми.

— Коли ж вона не хоче!

Брат посвистів крізь зуби.

— Велять — корись. Казав же тобі про золоту ложку? То й ще скажу.

— Ти вже й золотої гривни на шию запрагнув? А душу в золото не сховаєш!

Брат знову свистів крізь зуби. Ось тут він ще мовби й брат, а стає перед владними очима — і вже чужий мені, вже тільки раб і підніжок, готовий занурити меч у будь-чий нутроші за велінням князя чи воєводи. Я відвернувся від Несміяна, глухо мовив:

— Ніколи тобі не прощу.

— Бо дурний, — сказав він добродушно. — Поможу тобі зготуватися в путь. Коли вирушиш — завтра?

Все в мені збунтувалося. Я здогадувався, де можуть бути Назимка з матір'ю, рвався туди душею, але не наважувався кидати княжу службу і Київ заради дівчини, тепер мене витурювали звідси безжально й принизливо. Був я такий нещасний, що мимоволі подумав: може, й нового бога принесено, щоб зробити всіх нас нещасними? Я думав: як же так? Чому ця жінка повеліває нами? За яким правом здобула вона владу над нашою долею і животами нашими? Чому відступається від нас князь наш? Ми ж завжди були з ним і біля нього, з князем вирушали в походи й поверталися, завжди поверталися, а тепер мені не було вороття. Приголомшений тим, що сталося, відкинутий і викинутий із звичного життя, я був геть без-радний. Хоч мав би радіти: до Назимки, до Назимки!

Та Назимка далеко, ще й не знати де саме, а тут ось холодне веління: "Піди, приведи", — і нема рятунку.

Виїздив я з Києва удосвіта, бо день зимовий короткий, а путь заповідалася невідома й далека. Не було мови про мій від'їзд, все творилося в непомітності, проводжав мене тільки брат мій Несміян, бо брат, а я й не знав: докоряти йому за зрадливість чи, навпаки, дякувати за поміч, за те, що випущено мене на волю, хоч і не без відчаю при мислі про повернення. Куди я їхав і чим кінчатся мої мандри? Я був такий молодий, що не знав ще відчаю. Та не міг стриматися перед братом і не подивуватися мстивій дріб'язковості багрянородної жони, яка сиділа в золотій київській гридниці, мов змія під каменем.

— Як же так, — ледь ворущачи застиглими від морозу губами, допитувався я в старшого брата, — як же може бути, щоб ся імператорська сестра прибула до нашої вільної землі і привезла з собою не дух і норов великої імперії ромейської, а тільки жорстоку хіть невтомного переслідування і вловлювання кожної живої душі?

— Го-го! — посміявся мій старший брат. — Коли б же тільки живої! А мертвої — не хотів би ти? Ти кажеш: велика імперія ромейська. Мав би ти знати, що імперії стають великими тільки тоді, коли тримають на оці кожного, не дають випорснути з-під своєї камінної влади жодній живій душі. Коли влада хоче стати могутньою, їй треба бути дріб'язковою, полічити всіх людей, коней, корів і овець, всі колоски в полях, риб у

водах, звірів у пушах, птаство в повітрі.

Тепер і тебе, брате, вже зачепило се державне око і не відчепиться, поки не повернешся сам і не привезеш своєї Назимки. Їдь і вертайся. Хай щастить!

Холодне було наше розстання. Темний мороз, темний був мій кінь і темрява душі. Що вирушив я шукати — бога чи любов? Мабуть, ніхто нікого не посилає шукати любов, а за богами споряджають цілі виправи, як за найкоштовнішими скарбами, хоч, знову ж таки, найбільший скарб для людини — це любов, і не на небесах, а на землі.

Київ стоїть на межі поля і пуші. Ти виходиш на край пуші і стаєш зачарований обширами, які тобі відкриваються, і наляканий загрозами, що вчуваються в безмежжі, де земля сходиться з небом. Десь там в безмірній далечі жде тебе твоя доля, до якої ти прагнеш сам або ж тебе штовхає невідома сила. Небо низьке й темне наді мною. Сніг глухо гупає з дерев, навіть великі сірі птахи, що пролітають іноді вгорі, мовби поніміли.

Кінь мій заіржав над Либіддю, закутою в кригу, я пустив його попід Лисою Горою, крізь дубові діброви до Стугни, над якою темно нависають печенізькі береги, до соснових борів, до темних гущавин, де ще, може, знайшли притулок повалені наші боги, де зачаєна в тривозі земля, нашорошені торішні трави, прищулене небо, здиблений світ увесь, чи ж повалений, як наші давні боги, а чи ще бореться проти руйновища, туги, смерті?

Був би я княжий посланець, то їхалося б мені з легшою душею. Але кого ж посилав Володимир? Синів своїх — Ярослава в Новгород, Ізяслава в Полоцьк, Святополка в Туров, Бориса в Ростов, Гліба в Муром, Святослава в Дерева, Всеволода у Володимир, Мстислава в Тмутаракань. А тоді ставив городи супроти печенігів по Десні, Остру і по Трубежу, по Сулі й по Стугні, і поселяв туди мужів лучших від слов'ян і кривичів, від чуді і в'ятичів.

Але й не туди я їхав, бо посланий не від князя, а від княгині, і не на ріки, не в степи, де переблискують чорні вогні печенізькі, а куди хоч, куди знаєш, чи на три дороги за трьома користями, чи й на одну тільки, а вертатися повинен не сам, а з упольованою і заповненою душею в дар і жертву вельможній чужинці.

Я виїздив із Києва, як вигнанець, як відлучений на час, може, й довгий од княжих щедрот, княжого дбання і любові, тому мимоволі здригався од страху, а брат Несміян і не пробував розганяти той страх, випроваджуючи мене за Київські брами з холодними словами:

— Згадуватимеш Володимирове пиття та ядіння, хліба, м'яса, овоч різноличний та меди й пива! Ще пошкодуєш, що не шанувався і що накидав оком не туди, куди слід!

Яке око і куди ж я ним накидав?

Гірко мені було, що й від брата не почув слова справедливого і співчутливого, серце стискувалося від покинутості, яка охопила мене в темних передсвітанкових просторах. Та заіржав мій кінь над Либіддю, грянув він, як грім на небі, вдарили його копита по прадавній дорозі за Пироговим, і вже не думав я ні про княгиню, ні про її несправедне веління, молода сила прокинулася в мені, радість і надія зродилися в серці. Вірний кінь вороний піді мною, меч при поясі, тугий лук і сніп стріл за спиною, око метке, рука

тверда, гей, розступіться, ліси дрімучії, і розійдіться, всі чорні тури і грубі звірі, порозстилайтесь, всі туги-луги, та пропустіте мене до милої.

За Стугною аж до самої Росі, а тоді й до моря хвилями лягають степи, де свист і гук печенізький над відчаєними людьми, що пробують жити там, не лякаючись ні диких набігів, ні пожоги, ні Цура й Пека, ні чортів-бісів. Назимка у своїй відчаєності могла б забігти аж у ті степи, та все ж, як я вважав, не заблукала так далеко, бо мала десь тут, біля впадіння Стугни в Дніпро, родове селище свого покійного батька, своїх дідів і прадідів — там я й сподівався її знайти. Рід Назимчин звався Плютами, мабуть, таке наймення носило й те заховане в пушах селище, та чи важить ім'я, коли на півсотні поприщ довкола ні людського будування, ні людської мови, ні прослідів людських, а тільки тужливе зимове безгоміння і несміливе сонце, яке десь за важкими хмарами прокреслює коротку свою дугу, ледь народившись і скупко бризнувши світлом на засніжену землю, полохливо занурюється в недвижне море сплячки, протягом якої людям доведеться вдовольнятися вовчими вогнями, гнилим світлом болотяних світлячків і розпачливим лучивом, яке присвічує найпершим потребам, але не може вийти на широкий простір і ніколи не замінить всемогутнього небесного світила.

Я хотів ще за дня добратися до Плютів.

Трави під снігами, квіти під снігами, голі чагарі, мов зрозпачені руки мертвих богів, і дорога в безвість, непривітна й німа. А щось же промовляють моєму серцю ці простори? В душі моїй бився переляк, і розгубленість, і скімлення, як у цуценяти, відійнятого від матеріної цицьки. Куди мене прогнали й відігнали? і чом брат мій старший не захистив мене? А боги? Наші давні боги були байдужі й безмовні. Та хіба й без богів не мали ми слів для наших мук і для радощів теж, щоб тепер слухати чужі слова чужого бога? Брат казав: наші давні боги — лиш тупі боввани дерев'яні, німі й дурні, а цей — весь у ранах, як відважний воїн, у стражданнях душі й тіла, у пишних молитвах.

Тоді я був слухняний і дурний, а тепер мав би схаменутися: чи ж не окропиться кров'ю нового бога і все життя наше?

Я виїхав до Дніпра там, де впадала в нього Стугна. Лід горів під призахідним сонцем, сосновий ліс наставляв на мене свої стовбури, мов мідні брами, кінь збуджено пирхав, вловлюючи чутливими храпами теплий дух домашніх тварин і смачних димів з поблизького селища, ще трохи, ще... Я радів і тривожився. Чи ж туди їхав?

Зненацька з кручі, мало не з-під самих копит мого коня, безшелесно виник розчухраний старий, весь заінеєний, з обмерзлими довгими вусами, виставляючи поперед себе потемнілий лозовий кошик, прикритий сінцем.

— Що, діду? — кивнув я на кошик. — Риба до хліба?

— Риба добра й без хліба, — несподівано молодим голосом відгукнувся старий. — Та не для тебе вона.

— Хіба я казав, що для мене?

— Хоч і не казав, та приблукав же сюди! Чий еси і хто?

— Княжий огнищанин.

- Це ж якого князя?
- Нашого. Володимира. Що в Києві. Чи й не чули?
- Князів багато, а ми одні.
- Що говориш, діду!
- Те й мовлю. Може, ти й не наш чоловік зовсім.
- Хто б же я був?
- Може, печеніг!
- Побійся богів своїх, діду!
- Або чорноніг.
- Діду!
- Або шеремета якийсь чи берендич.
- То ось же я тобі доведу, діду, хто я і що!
- І я здуру назвав ім'я Назимки і її матері.

Старий щезнув так само не простежувано, як і з'явився. Мов загадковий бог Переплут! Я не дуже вірив у чари, але мимоволі здригнувся, залишившись сам над кручею, і мерщій смикнув за повіддя, щоб від'їхати від того лиховісного місця. Кінь охоче йшов на теплий дух захованого в пущі людського житла, для нього мовби й не було щойно зустрічі з дивним старим, та й я викинув з голови коротку цю пригоду, бо мав зготовлятися до пригоди важливішої.

Дороги до селища не було ніякої. Все забито снігом і скуте морозом. Може, й немає тут нічого, а запах теплого диму така само омана, як старий біля кручі? Але кінь ішов у пущу впевнено і мовби весело і небавом приніс мене знов до берега ріки, але тут берег здіймався височезним піщаним бугром, розлогий верх якого їжачився чорним дубовим палісадом, неприступним і непробивним, і ні дороги туди, ні стежки, ні найменшого сліду. Все ж я видивився в тому чорноколодді щось схоже на браму і попровадив коня по крутому схилу саме туди. То справді була брама, могутня й неприступна, як і все це лісове поселення, але дубові колоди тут були трохи обстругані, припасовані одна до одної щільніше, а на горішній колоді було грубо вирізьблено навіть прикрасу: дві птиці-хранительниці, горді й високогруді, немов Назимка і її мати.

Сонце впало в глибину пущ і вмирало в морозах, довкола швидко темніло, я злякався, що не встигну до настання нічної чорноти достукатися до цього негостинного пристанища, і мерщій поторгав браму, тоді спробував стукнути руків'ям меча, погукав щосили й щодуху: "Гей-гей!" Та й ще раз: "Гей-гей!" Кінь мій заіржав заклично й трохи тривожно, з-за палісаду мали б йому відгукнутися його конячі родичі, може, хоч пси відгавкнули б, але там панувала тиша. Ні коняки, ні собаки? Але ж димом пахне, і людським житлом, і коров'ячим духом, так ніби навіть чути коров'яче ремигання.

Я зсів з коня, підійшов до брами, натиснув плечем, притулився до холодного дерева, наставив вухо. Що там по тім боці? і дивна річ: з того боку теж хтось отак ніби притулився до холодного дерева теплим тілом: наставив вухо, а тоді уста, і я почув шепіт, і впізнав той шепіт, і мало не закричав од радості, бо то була Назимка! Як подумати, то чистісіньке безглуздя і темний одур, бо хіба ж не однакові всі шепоти на

світі? Але я твердо знав, що по той бік брами Назимка, я знав би це навіть тоді, коли б вона й не шепотіла і не дихала зовсім, а просто стояла там, була, існувала!

— Чого прийшов? — прошепотіла вона непривітно.

— По тебе, — сказав я.

— До мене? — Мабуть, у мене від морозу затверділи губи, і тому вийшло не "по тебе", а "до тебе", принаймні так, на моє щастя, почулося Назимці, бо вона знов перепитала: "До мене?", тепер уже голосніше й привітніше, хоч ще не без перестороги й недовір'я в голосі.— Довго ж ти збирався.

— Князь не пускав.

— Тепер пустив?

Сказати їй, що я посланий по неї та й не князем, а тільки княгинею? Тоді вже не побачу Назимки ніколи, хоч би привів сюди цілу княжу дружину.

— Стужився я за тобою, — сказав я правду, а тоді додав брехні: — Так стужився, що втік.

— Од князя?

— Од князя.

Князя Назимка знала, всі його знали, про нього й мова. А про княгиню можна й змовчати. Чого не знають, того не остерігаються.

— Впустимо його, діду? — спитала когось Назимка.

Воротарю, воротарчику,

Відчини воротенька.

Повільно, тяжко, з стогоном розхилялася брама, та все ж розхилялася! Невловимий дід з кручі наставляв на мене хитрі вуса, за ним чаїлася Назимка, в сизому, як паморозь, корзні, з непокритою головою. Я кинув повіддя і розставив руки, але Назимка не падала мені в обійми, а дід стримів перед очима, як замшілий стовп.

— Хоч поглянути на тебе, Назимко, — заблагав я.

— Встигнеш, — сказала вона. — Чи, може, побіжиш далі?

— Сказав же: до тебе прибіг.

— То й гаразд. Іди з нашим дідом Плютою. З ним і будеш.

— Риба до хліба та риба без хліба, — ведучи мене за собою, бурмотів дід Плюта.

— Не помори, а перекуси, — невесело віджартовувався я.

Дід мовчки показав мені, куди поставити коня: під довгий навіс, де в нього зберігалися два човники-довбанки і в одному з кутків під саму покрівлю набито було сіна, не знати й для якої потреби. Хижа дідова, зовні темна й непоказна, всередині дивувала просторістю, від побілених стін і стелі, хоч і вкритих тонким шаром кіптяви, лилася та спокійна світлість, од якої в чоловіка м'якне душа, а тіло огортає затишок. Вогнище посеред хижі обставлене товстими шиферними плитами, мабуть, і все леже для нього з шиферу — надовго зберігає тепло і не дає розприскуватися вогневі вбоки. Отвір для диму в стелі — між двома грубими сволами, поперек яких густо покладені грубі слижі, все це громаддя тяжко нависає над головою, надто ж у такого здоровила, як я, і мимоволі кортить пригнутися і шукати захисту десь у далеких кутках цього

дивного житла.

— Хата в тебе простора, діду, а стеля тяжка, — не втерпів я.

— Небо легке, — сказав дід, лаштуючи вогонь.

Я хотів виказати свою київську зверхність, тому не змовчав:

— На небі бог, а чоловік на землі.

— Який бог і який чоловік, — відмуркнув дід. — Рибу їсти вмієш? Кістками не давишся? А то ви в свого князя саму вепрятину та оленятину їсте!

— Срібними й золотими ложками! — похвалився я.

— і син мій дурний звабився князівською ложкою! Казав йому: не йди! Так сам же князь ішов тут, побачив мого сина, вподобав, узяв собі в отроки. Казав йому: втікай! Не послухав батька — загинув. Тепер Горина — вдовиця, а Назимка — сирота.

— Не дам їх зобидити! — гордо заявив я.

Дід Плюта пустив поза вуха моє кукурікання, чистив рибу. Риба з холодної зимової води — велика, сильна.

— Спатимеш як? — спитав дід. — На кожуховій постелі чи на льоновій? Небіжчиця моя — все на льоновій любила.

— Я ж воїн, то й ліпше на кожухах.

— Зостанешся чи побіжиш далі? — без цікавості мовив дід.

— Прийшов, то зостанусь.

Я ще хотів додати: "з Назимкою", — та вчасно затулив рота. Спитати б, де живуть Назимка і її мати, чому не разом з дідом у його просторій оселі, та знов забракло мені відваги, ждав дня, де були всі мої надії.

Дід Плюта не дав мені доспати. Розштурхав ще вдосвіта. Золотий вогонь палахкотів посеред хижі, розганяв нічний холод, огортав хвилями ласкавого тепла, ось тут би поманіжитися, в солодкій дрімоті згадуючи Назимку і вигадуючи завтрішні мови-перемови з нею.

— Боки повідлежуєш, — бурчав дід Плюта, — а риба не жде. До неї треба зрання.

— Вчора ж, діду, ходив надвечір, — борюкався я.

— і надвечір треба буде йти, а зрання так само. Чи не зучений у князя рано вставати?

— У князя часто й зовсім не спиш, коли треба.

— Отож, отож: коли треба! Зодягайся та й підемо. Коневі твоєму я вже підклав сіна. Напувати поведеш, як вернемось.

— Ще й риба вся спить.

— А ми її сонну й візьмемо!

Крізь якусь довгу нору, в якій згори й з боків сипався на нас пісок, дід вивів мене одразу до Дніпра, мало не під ту саму кручу, в якій він учора сховався від мене, пригінці побіг по темній кризі, махнувши мені рукою, щоб не відставав, довго так бігав, кружеляв, то беручи під берег, то знов на кригу, видно, збивав мене з сліду, ще не вірив, остерігався, а може, просто вів себе, як усі рибалки й ловці, які добровільно майже ніколи не показують своїх угідь стороннім. Коли вже й самому остогидло

виписувати заячі петлі, дід змилювався наді мною:

— Сіті потягнемо завтра, а сьогодні лиш потрусимо верші, та й уже!

— Які ж верші, коли все замерзло?

— Там побачиш. Є тут незамерзлі ручаї, вода ніби весняна. А для сітей і ополонки не треба рубати — на течії повно промивин під кригою, цюкнеш плішнею — і вже!

Вертаючись з рибою, ми знов проринули крізь піщаний прокоп, в селищі вже пахло димом, біля криниці за дідовою хатою стукало об цямриння тяжке дерев'яне відро, лунко схлюпувалася вниз вода, гнучко хилилася висока жіноча постать. Назимка! Позвірячому нечутно я кинувся туди. То була не вона, інша жінка. Але тепер я знав, де зустріну Назимку, коли не прийде вона до діда Плюти. Вистежу, підстережу, наскочу зненацька. А що скажу їй?

Тоді стояло літо, а Назимка була холодна, як лід. Може, від ревнощів? Хтось з дружинників сказав їй, яким ласим оком споглядав я на ромейських дяконис? Та то ж самі погляди, якими навіть не погладиш жінку.

— Ти пішов з князем, — сказала вона, — я ждала тебе одні літні грища та й не одні. Хіба ж сподівалася, що привезеш нового бога?

— Не я привіз — князь наш великий.

— Для мене хіба князь? Ти для мене. А тепер, виходить, проти мене.

Який жах! і в Корсуні, і в путі від Корсуня до Києва, і тепер у самому Києві, і ще віки цілі не помітили ми, як розполовинюються наші серця, як замешкує в них страшна візантійська двоєдушність, а Назимка відчула це одразу.

Я спробував захищатися чужими словами:

— Є таємниці, до яких людям не слід доторкуватися.

— Назвеш бодай одну?

— Гріх.

— Що ж то таке?

Я злякався. Нащо вжив це незнане слово? Ми жили без нього і були щасливі, а тепер воно падає на всіх нас, як чорна тінь.

— Прости мене. Я дурний.

Вона лукаво усміхнулася і дала поцілувати себе в шию. Збоку, біля вуха. Голову відвертала. Дивилася кудись в далину, мені не приступну. Її очі! Заирнути б у них тої хвили! О, всі боги дотеперішні й нинішні!

Я все ж сподівався, що вона буде, як і всі кияни. Княжі биричі разом з царгородськими і корсунськими ієреями ходили вулицями Києва, закликали киян радісно прийняти нову віру, прийти на Ручай до князя і узріти нового бога.

Назимка ще до того затялася:

— Не піді!

— Як же так?

— Така вже вродилася. Не гнуса і не ламаюся. Кажеш — усі туди підуть? Усі підуть, а ми з матір'ю не підемо!

— Лишатися не можна. Чула веління великого князя?

— Піду, та не до князя!

— Куди ж?

— Де ніхто не ламатиме моєї душі.

— і від мене підеш?

— і від тебе. Душу не розполовиниш. Міг би піти зі мною.

В мені заметушилося, заскімлило щось холодне, слизьке й гидке.

— Душа моя й так буде з тобою повсюди і вічно. А тіло мені не належить. Воно — князеве.

— От бач. А в мене — де душа, там і тіло. і жити можу тільки так — і хай дадуть мені жити! А не дадуть — сама візьму. Любила тебе, а тепер бачу, що це — безнадія.

Вона ненастирливо наблизилася до мене, а тоді м'яко відсторонилася, мовби кликала мене за собою не словами вже, а всім чаром свого тіла і не рвучко, не грубо, а майже ніжно, а я нездатен був зворухнутися. Чи вже так прикований до місця свого ланцюгами обов'язку?

Назимка вернулася, взяла мою руку, приклала до своєї щоки, тоді відкинула її, мов щось чуже й вороже.

— Пошлють кликати вас до нового бога, не прихोдь, не шукай і не клич!

Невже так кінчається все найдорожче на світі? Наша любов, здавалося мені, перевершувала все найдорожче, а тепер знайшлося щось ще вище. Що ж саме? Я втішав себе: смерть любові — ще не смерть душі. Любов охоплює, може, й півсвіту, а душа — це весь світ.

Були ці всі розмови чи тільки наснилися мені?

* * *

Через тисячу років моєму молодшому братові Марку, якого всі прислужники й підтакувачі звали Маркерієм, приснилося, ніби його зняли з усіх постів і послали в колгосп доїти корів. Марко так кричав од жаху, що Марсель викликала його особистого лікаря, а той, щоб перестрахуватися, визначив у свого високого пацієнта передінфарктний стан і мерщій розпорядився про госпіталізацію.

Марсель подзвонила мені на агростанцію і трагічним голосом повідомила, що Маркерій помирає.

— Сміяни не вмирають, вони живуть вічно, — віджартувався я, знаючи її пристрасть до перебільшень.

— Твої жарти зовсім недоречні, — холодно заявила Марсель. — Я говорю дуже серйозно.

— То що — провідати брата?

— Для цього я й подзвонила.

П'ятдесят хвилин літаком — і вже Київ. Я летів до брата, як ангел. Маркерій лежав у лікарні з монастирською назвою Феофанія. Колись у тому урочищі справді був монастир, тепер вибудували кілька корпусів спеціальної клініки для начальства.

Начальство поділяється на дрібне, середнє і велике. Відповідний поділ існував і тут для хворих. Одні лежали в загальних палатах, другі в окремих, треті в напівлюксах,

четверті в люксах, а для найвищих вибудовано вже щось особливе: окреме крило нового корпусу, в під'їзді стовбичать типи з недовірливими обличчями, імпортний ліфт віз мене на третій поверх, де навіть коридори були обставлені валютними м'якими меблями, смішними й безглуздими в лікарні.

Брат займав апартаменти з кількох кімнат: приймальня, кабінет, спальня, кімната для чергового лікаря і медсестер. На широчезному угорському ліжку "Ержбет", в блакитній шовковій піжамі, блідий і переляканий, Марко лежав горілиць, не наважуючись зворухнутися, на мене тільки ледь скосив очі, жалібно застогнав і спитав плачливим голосом:

— Як ти думаєш, Миколо, я помру?

— Не придурюйся! — grimнув я на нього. — Комедію можеш ламати перед своїми лагодами та перед Марсель, а не перед рідним братом. Хіба в таких палатах вмирають? Чого ти оце тут розлігся? і взагалі — що це таке?

Я знав, як його оживити. Брат заворушився, забув про свої вдавані хитрощі, обурено витріщився на мене.

— Що ти маєш на увазі?

— А все, що отут. Мене сюди насилу пропустили. Хто та чого? Я кажу: народ. А вони мовби й слова такого ніколи не чули. Може, поясниш? Ви ж із трибун не злазите, знай виспіваєте: "Все для народу! Все для народу!" Оце так вибудували, мабуть, для народу, а тепер ти лежиш тут сам-один.

Марко вже забув про своє "вмирання", рвучко підхопився в своїй розкішній постелі, сів стовпчиком, щоки йому заграли рум'янцями.

— Ти все примітивізуєш, Миколаю. Чому ти вважаєш, що тут лежу я, Марко Федорович Сміян, у даному випадку твій брат? Так можуть судити тільки примітивні люди. Треба дивитися глибше. Бо тут лежу зовсім не я.

— А хто ж тут лежить?

— Держава.

— Держава? Яка?

— Українська радянська держава, коли хочеш знати! В статті 68 Конституції УРСР записано: "Українська Радянська Соціалістична Республіка — суверенна радянська соціалістична держава".

— Яке це має відношення до того, що ти вилежуєшся в оцих палатах?

— А таке, що ці палати збудовано не для мене, а для нашої держави, для її престижу. От приїдуть до нас з візитом президент Міттеран або прем'єр Маргарет Тетчер, і хтось з них занедужає. Куди накажеш їх класти? В обласну лікарню Імені Мечникова? Суверенна держава повинна мати і відповідні резиденції і належні лікувальні заклади.

— Однак лежить тут не Міттеран, а лежиш ти, селянський син! Як може один чоловік розлягатися на три кімнати та ще й вистогнувати при цьому, що вмирає! Негайно вставай, одягайся, клич свого Самотугу, берися за телефони і шаруди паперами, коли не вмієш робити нічого іншого!

— Ну, чого ж ти зі мною так? — заскiмлив Марко. — Брат ти мені чи не брат? Під одним небом народилися, під одним богом ходимо.

— Згадав про бога! Бог один, а путі в кожного — свої...

* * *

Колись усі сиділи на місці, тільки князь зі своєю дружиною невтомно пересувався, рухався, мов човник у ткацькiм верстаті. Тепер нова княгиня припнула Володимира до Києва, зате весь люд новим богом буде зрушений з місця, і вже не зупинить його ніяка сила, як не зупиниться ніколи сонце на небі. Я був, може, перший з вигнанців, яким судилося блукати віки цілі, та надто молодий був, щоб це збагнути, хоч, коли подумати, то молодість це вада тільки для одного чоловіка, а для землі цілої — сподівання. і може, давній дух княжих мандрів, здобичливості, збройних пригод замінювався пригодами духу, який несла нова віра і книжна мудрість? Та я не міг збагнути всього цього. і коли їхав шукати Назимку, то радів не для нового бога і не для княгині Анни, а для самого себе найперше, хоч мав би тужити, бо сам себе заганяв у безвихідь.

Княгиня Анна припнула великого князя Володимира до Києва, а я припнув себе не знати й до чого, приселившись до діда Плюти.

Дід Плюта не давав мені спочинку ні вдень, ні вночі. Не встигав я притулитися щокую до м'якого кожуха в постелі, як дід уже розштурхував мене і гнав, квапив у мороз, у сніг, у темряву. Риба, звір, птахи, боги. У діда Плюти повсюди були свої, сказати б, підручні боги, і не він був для них, а вони для нього, вони відзначалися терпеливою невичерпністю, тому дід міг творити з ними будь-що, не відаючи про руйнування святинь і не остерігаючись відплати. В наші лозові верші попадав дурнуватий соменок, і дід Плюта смикав його за вуса, показуючи мені, як він смикає за вуса бога води. Ми ламали в пущі дрова для вогнища, а дід казав мені, що то тріщать кістки бога лісів і пасовиськ. Я бив стрілами тяжких тетеруків, а дід Плюта ловив їх хитро напнутими перевісами і хвалився, що вловлює в ті перевіси не самих тільки зимових гладких птахів, а самого бога летючого вітру.

Я мовчав, не суперечив настирливому дідові, терпів його вихваляння і величання своїми богами і все — заради Назимки. Їхав до неї і сподівався бачити її щодня, бо життя тут тісне, зима загнала людей до хиж, а тварин до теплих хлівів, нікуди дітися, не сховаєшся в просторах, як повесні або влітку. Я годував, поїв, чистив свого коня, а сам не спускав ока з дідової криниці — коли ж прийде по воду Назимка? Люди вешталися зрання допізна, терлися між собою, як риби, всі знали одне одного, знали вже й мене і ніби забули, що я чужий, а Назимки не було й не було, не горіли зелені вогники її очей, не обпікали мене холодним аж до здригання в душі вогнем щастя.

Я злився на діда Плюту, чомусь важаючи, ніби то він ховає від мене Назимку, а що не знав, як йому дужче дошкулити, то став всіляко зневажати й принижувати всіх його богів, божків і боженят.

— Гей, діду! — глумився я. — На що здатні твої боги? Вони лиш знай сопуть та дишуть, як ви довбете їм ребра та випускаєте з них душі. А наш бог Ісус Христос сліпих робив зрячими, прокажених — чистими, врачував розслаблених, виганяв з людей злих

бісів, повелівав вітрами, шестував сухими ногами по хвилях морських, навіть воскрешав мертвих — і все те люди бачили власними очима...

Дід Плюта слухав і мовчав.

Заохочений його мовчанням, я заливався, як соловейко в густому листі, не здогадуючись спитати діда, чого ж він мовчить. А дід Плюта мовби й не чуючи моєї мови, знай гнав мене то на річку, то в пущу, то в поле, і все йому було мало. Ми ловили рибу, били звіра дрібного й більшого, збирали ягоди й сухе зілля, вже дід ніби й упевнився в моїй молодій силі і в неабиякому сприті, набутому в княжій службі, та він далі ганяв мене до знемоги і бурмотів собі в обмерзлі вуса, що можна бути вдатним, та, бач, нездатним, і я, не насмілюючись хвалити себе самого, брався вихваляти свого нового бога. Сподівався я, що дасть мені дід Плюта перепочинок бодай на святки Калити, коли вибирають у селищі вечерничну хату, де є дівчина-невіста, і пані-матка вечерничої хати запрошує дівчат, щоб вони принесли по жменьці борошна і чарівної води з досхідної криниці і пекли корж-калиту з сонцем, місяцем і зорями, а також пампушки-балабушки, готували святкову вечерю: кишки з кашею, голубці з пшоном, капусту з грибами та рибою, узвар, — а тоді увечері прийдуть хлопці і стануть весільною піснею проситися у вечерничної матері:

Впустіть нас, впустіть,

Або нам відчиніть,

Про нас славонька йде,

Мороз зверху нас б'є,

Ми люди з дороги,

Та болять нас ноги,

Ми люди подорожні

Животи в нас порожні.

А Назимка з дівчатами відспіває:

Відчини, неню, ворота,

Поглянь, яка то голота,

Сховай мене, неню, в коморі,

Це гукнули бояри надворі.

І вже в хаті, сидячи верхи на обсмаленій коцюбі, підплигну вище за всіх і без рук, самими зубами (бо такий звичай) дістану підвішеного на червоній крайці під стелею намазаного медом, ясного, як сонце, коржа-калиту, відкушу шматочок і стану перваком-щасливцем, який рядить ворожінням і чаклуванням дівочим та й усім вечором, і крізь мене промовлятиме висока сила богів, а найперше: сила бога чистого кохання — долі.

Все було ніби й так, та не зовсім так, бо не в Горининій хаті відбувалися вечорниці Калити, і не Назимка впускала нас, і віск лили не на мою і Назимчину долю.

Та предки наші так мудро влаштували життя, що чоловік може жити надіями від одних святків до інших, і вже на зміну Калиті надходили радісні святки бога Корочуна, який вкорочує ніч та повертає кутю і вар своїм батькам і дідам, і Назимка принесе

вечерю дідові Плюті, і вже тут я коли й не умкну її, то утримаю для розмови, а тоді з машкарниками водитиму по хатах козу, нарядившись, може, міхоношею, і заведу й до Горининої хати, і знов бачитиму Назимку і для неї та її матері виспівуватимемо й витанцьовуватимемо на щастя, добро і радість.

Ану, міхоношо, напни козі жили,
Щоб наша коза да поскакала!
Як пішла наша коза да на ножечках,
Да на рожечках — на коротеньких,
Да шукаючи, да питаючи,
Да питаючи хазяїна в домі.
Де коза ходить, там жито родить,
Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито стогом...

І обсипав би я Назимку та її матір Горину не самою житом-пшеницею та всякою пашницею, а ще й диким маком-видюком, щоб усе плодилося та множувалося, щоб коні іржали, корови мукали, вівці мекали, свині хрюкали, кури сокоріли, а ми з Назимкою щоб...

Дід Плюта, мовби вгадуючи мої думки, поспитав;
— А що, в Києві на Корочуна з козою ведмедя водять?

— Водять всяких звірів, ведмедя ж найперше, — зрадів я, — бо ведмідь — то князь. Він нічого не мовить, тільки водить лапами, гуде та зазирає навсібіч, щоб усе оглянути, запримітити та вгадати, що як ростиме, розвиватиметься і ущедрятиметься.

— Отож бач, — помугикав дід, — а ми собі водимо ведмедя з козою не заради княжого пильного ока, а для своєї сили, щоб не вкорочувалася. Не хотів би ж ти такого вкорочення?

— Ну!
— То й підемо з тобою на ведмедя, щоб була на Корочуна свіжа шкура.
— На ведмедя? Хочби ж восени, а то взимку! Сам князь такого не чинить.
Ми не князі, ловимо звіра не для забави, а на потребу.
Де ж знайдемо ведмедя? Хіба в лігві?
— В лігві й знайдемо.
— Викуримо його звідти чи як?
— Може, й викуримо, а може, й так розбудимо зі сплячки...

Все було не так, як треба. Князь ішов на великого звіра з цілою дружиною ловецькою, і всі кінно, піші були хіба що смерди довколишні, які наганяли звірів на княжі списи та стріли. До ведмедя чи до вепра князь приступав тільки з своїми помічними ловцями, а ми, отроки, дивилися на те здаля, бачили, як пускають звіреві кров, а самі спробувати не сміли.

А дід Плюта й не спитав, чи ходив я коли-небудь на ведмедя, чи виставляв свою молоду силу супроти тупої звірячої сили. Розштурхав за звичаєм удосвіта, показав, що брати з собою, наставив на мене свою широку спину: не відставай, ступай слід у слід! і

не кінно, а пішо і без помочі, а тільки вдвох, хоч би ж узяти кого третього для певності і для надії. Та й чому безпремінно свіжа шкура для машкарників? Хіба не знайдеться десь заваллячого ведмедна торішнього або позаторішнього?

Може, дідові Плюті ще було недосить випробовувати мій сприт і мою силу, то він хоче пересвідчитися ще і в моїй відвазі? Але закоханий нагадує ведмедя. Того, що більше бити, то він стає товщий, а закоханого чоловіка що з більшою силою відштовхують од коханої, то дужче він прикипає до неї серцем. Шугаючи в глибокому снігу слідом за дідом, я посміювався в молодий вус і подумки кепкував зі свого настирливого випробовувача: "Гей, діду Плюто, не на того напав! Не дам зламати себе, не поступлюся, не відступлю!"

Ми йшли мало не з порожніми руками. Ратища такі короткі, що ведмідь дістане тебе лапою, коли впрешся йому в груди, сокира за поясом, ніж за халявою, віршовка на плечі — ото й усе. Дід не дозволив мені взяти навіть меча дружинницького.

— Не на печеніга йдеш, а на ведмедя, — буркнув невиразно.

Кресало з кременем і трутом я завжди ховав за пазухою — щоб не загубити і не намочити трута, коли провалишся крізь кригу або нашугаєшся в снігу, дід мав звичай тримати свій вогневий пристрій у шапці.

— А коли голова спітніє і трут зволожиться від поту? — поспитав я, вперше те побачивши.

— В мене голова завсігди суха. То тільки в дурних людей вона пітнява.

Відтоді я став з острахом стежити за своєю головою: чи не дурний? Бо коли поглянути, як я ведуся з цим настирливим дідом, то така думка мимоволі зринає. Бути княжим огнищанином, сидіти за княжим столом з срібною ложкою, зневажати всяку роботу, властиву тільки рабам, смердам, чорній кістці,— і тепер добровільно нагнути шию, як віл під обух, стати чорноробом, водоносом, марним нестямою і просмердітися від знемоги потом, як його онучі,—і гай, гай, Сміянку! Ще зовсім недавно ходив ти з князем в походи далекі й близькі, сила наша ломила все на своїй путі, лишали ми по собі ікров і вогонь, смерть і спустошення і верталися до Києва вдоволені, впевнені й веселі. Де ми жили насправді — у Києві, оточеному валом і городнями, чи в полі, де все росте, плодоносить і живить? Князеві треба було не тільки влади, а й величі, і ми шукали йому величі і в городах, і а полі, і в пущах, і на ріках, і що величніший був князь, то ми почувалися вільнішими. Тепер же виходило, що я сам ускочив у неволю, як риба в вершу, і навіть мій кінь не поспівчуває мені, бо дід Плюта і коня не велить брати з собою. Що ж зі мною насправді діється?

— Вже знаєш, діду, лігво чи ще шукатимемо його в пущі, як вчорашній день? — погукав я в дідову спину.

Дід Плюта не дуже переймався моїм невдоволенням.

— Щастя шукай, а в могилу лягай! — насмішкувато вихекав він з сипкого снігу.

Бачити б мені серед білих снігів і сивого морозу гнучку, як стебло, Назимку, а тут метлялася перед очима широка дідова спина в брудному козушку, з дірок якого стирчали чорні космахи вовни, та погрозливе ратище з дідового плеча мало не штрикає

тобі в лице. і моє ратище з якогось темного вузлуватого дерева гнітить плече, мов камінне, ладен би пожбурити його в замет, та тільки з чим же зостанешся тоді перед чорним звіром? Було б ловців кількоро, то заломили б ведмедя в лігві, заклали перехресним пакіллям, не дали вискочити на волю і тоді легко б здолали хоч і найдужчого бурмаку. А так — надія не знати й на що. Хіба на цього дивного смерда, біля якого і я з вільного дружинника стаю мовби смердом?

Коли йдеш, то довго, а доходиш, то вже ніби й швидко.

На зимівлю медоїд облаштувався під корінням старої великої сосни, зваленої вітром в горобину ніч на краю тісної галяви, обставленої ще старішими соснами і дубами, в дуплах яких, мабуть, можна було знайти чимало бортей з густим медом, припасеним бджолами до нових квітів. Вивернуті з багатовікового ложа могутні пальці-відростки товстелезного стовбура, буре лахміття порваного страшною силою смерті коріння, здиблене півкрусжя земляної нори з грубим шаром соснової глици, з переплетеною густою сіттю трав'яних коренів темною мервою і затужавілими пісковими грудоміхами утворили просторе шатро, захищене з трьох сторін, а з четвертої, вільної на всю довгу зиму, надійно запечатане, як щільники воском, тугим снігом, під яким десь міцно спав, видивляючись на свої золоті бджолині сні, той, кого ми шукали.

— Стриб-постриб та вже й тут! — звеселено гукнув дід Плюта, вигрібаючи ратищем у глибокім снігу, як веслом у воді.— Ось тобі, хлопче, й лігво! А де лігво, там і ведмідь, а де ведмідь, там і шкура.

Я мало не замахав з переляку на діда: тихше, звіра сполохаєм! А його ж і треба було сполохати, для цього плуганилися сюди по річковій кризі, сніговою цілиною, крізь чіпкі чагарі і зачаєні гущавини. Дід Плюта чи й зауважив мій переляк, для нього тепер був тільки звір, здобич, а все інше чи й було, не давши мені знаку, він обтоптав ведмеже лігво туди й назад, знайшов на чистім снігу потемніле кружало, яке надихав знизу звір, поманив мене, може, щоб успокоїти мою вперту голову, тоді сказав:

— Ти, Сміянку, відійди он туди за коріння, а я розбуркаю стервеника ратищем. Як він вистрибне, то пильнуй і допомагай!

— А коли спатиме? — по-дурному спитав я.

— Поспиш, як по ребрах ратищем прискородять!

— А коли тут глибоко снігу? — не відступав я.

— Глибоко для дурного ума, та не для мого ратища!

Я відступив убік, став, де сказано дідом, де ні потреби, ні небезпеки, а дід Плюта наосліп крізь товщу снігу розштурхував спанька, як розштурхував щодосвіта мене на теплій кожуховій постелі. Сонце вже кідбилося і з-понад дерев пригрівало галявину, розганяючи мороз. Я підставив під його проміння спину, заплющив од приємності очі, потріщав кістками й сухожиллями, пробуваючи молоду силу, а коли глянув на світ божий, коло мене стояв ведмідь. Звір стояв переді мною так, ніби тут і був. Ведмідь любить стояти на задніх лапах. Ведмідь лю... Він не стояв, а йшов на мене, безшелесно сунувся, ніби плив у маренні, в маячні, в погібелі. Він не бурчав невдоволено, коли його потривожено в лігві, не ревів, не рикав і вихопився з нагрітого кубла не там, де

його ждали, не на того, хто розтривожив його сон, а в місці несподіваному, неспогаданому, неможливого. Як і коли він зміг перестрибнути аж сюди?

Від несподіванки й страху я осліп і не бачив уже ведмедя, не бачив, як він напливає на мене, як наставляє передні лапи, може, він уже й ревів, та я оглух і не чув навіть власного крику, мабуть, оповила мене тяжка хмара звірячого смороду, та я не відчував її, бо мені відібрало віддих і забило памороки. Невміло борюкався я з гунадзуватим ратищем і не міг дати йому ради. Ще міг би вихопити з-за пояса сокиру і розвалити череп, та нездатен був одчепитися від ратища.

Пропад! Пропад! Не був зготовлений я для справжнього чоловічого діла, неповоротка душа моя і розум неповороткий, а з ними й тіло. Дикий звір, ще й не прочунявшись як слід, гострим нюхом своїм вичув мою ламливу силу і вдарився не туди, куди мав би вдаритися і натрапити на зготовленого діда Плюту, а в той бік, де ніхто його не сподівався, і, хоч я мимоволі опинився на путі у ведмедя, для нього це було пусте місце і знав він це краще за мене, мовби й народившись з цим невідомим знанням у своїй потужній волохатій туші.

Та коли товстелезна волохата лапа з страшними кігтями вже замірилася на мою голову чи на мої груди під розхристаним дружинницьким кожушком, в тісний проміжок між мною і ведмедем проринуло темне й волохате, грубо відтурило мене назад, хекнуло, крекнуло, навалилося на звіра, і той мовби аж злетів угору, а тоді тяжко присів, заревів і з грудей його вдарила густа чорна кров. А може, то мені почорніло в очах, бо вже за мить ведмежа кров стала яскочервоною і гарячими бризками летіла на діда Плюту, який, проскочивши між мною і звіром, вгородив йому в груди своє ратище, долітала навіть до мене, я відчував її на своїх щоках, але нездатен був підняти руку і тернути рукавицею, бо ще й досі з жахом дивився на страшну ведмежу лапу, яка, не діставши до мене, впала на міцне дідове ратище і страшні кігті, ослизуючись на вичовганому дереві, заклацали, ніби залізнi.

— В горло його! — гукнув дід Плюта. — В горлянку!

Я викинув поперед себе своє криве ратище і вперся ведмедеві в горло, пробиваючи товсту шкіру, гортань, ламаючи кістки шиї, випускаючи з лютого звіра не саму кров, а й дух, за яким повинен був відлетіти безслідно і мій страх перед цим чудовиськом.

— Пильнуй! — застережливо крикнув дід Плюта. Ведмідь хилився наперед, падав на нас і був такий важезний, що втримати ми б його не змогли. Дід Плюта вирвав з ведмежих грудей своє ратище, грубо штовхнув мене плечем, примусивши зробити те саме, ми разом одлетіли вбік, звільняючи місце, на яке шелеснув убитий звір.

— Казав же я, заможеш мені вдатно, а й запоміг! — вдоволено промовив дід Плюта, споглядаючи на мене приязним оком, а я тільки мовчки подивувався, бо ніяк не міг згадати, коли ж він казав таке, бо досі тільки ганив мене, дорікав за невмілість і незграбність, бурчав і сопів невдоволено.

Та ось перед нами на снігу громадився величезний убитий звір, і всі незгоди забувалися перед такою здобиччю. Дід тільки промуркотів собі в вуса: "Шкуру всю зрешетили, на тому й кінець".

З сухих соснових гілок ми витесали два здоровенні полозки, звалили на них тушу, випустивши з неї перед тим тельбухи, щоб трохи полегшала, прив'язали міцно і потягли саморобні сани по своїх слідах у снігу назад, до селища за непробивним дубовим частоколом.

Я впрігся в поворози, дід Плюта підпихав ззаду ратищам, широка його спина тепер не вигойдувалася перед моїми очима і не відганяла приємних думок, що снувалися в моїй уяві, мов золоті ниті.

Я знову був на тій тісній галяві лісовій, але не в мороз і сніг, а влітку, серед трав і квітів, і не з остогидлим засмердженням дідом Плютою, а з Назимкою, такою, як бачив її востаннє в Києві: в білій просторій сорочці, переперезаній срібним вузьким паском на тонкому стану, широкі рукави на зап'ястях притримуються срібними наручами, розпущене волосся закриває всю спину, від зелених очей блиск і сяйво дужчі, ніж від вінця на голові в княгині Володимирової. і Назимка не втікає від мене, а горнеться до мого плеча, шукає прихистку й захисту, бо йде на нас лютий звір, чалапкає чеверного по ні|жних квітах, рве залізними кігтями зелені стебла, мірється на гнучке тіло дівчини, чорно рикає на мене. "Захисти! Порятуй!" — шепоте Назимка, і я не кидаюся на ведмедя з ратищем або з мечем, а грабастаю його голими руками, обезвладнюю і злагіднюю аж так, що він покірливо підставляє розлогу свою спину, я всадовляю на нього Назимку і велю катати по квітах і травах, і коли обережним перевальцем ведмідь віддаляється від мене, здається мені, що у Назимки на золотому волоссі золотий вінець, ніби в княгині Анни.

Не було втриму моїй молодій уяві, я охоче плавав у витворюваному нею розвогненому морі блиску й радості, геть забувши про все похмуре й лихе на світі.

А воно вже чигало на нас, ховаючись у сліпучому паланні призахідного сонця.

Ні в малому, ні у великому прокопі, крізь які ми виходили з селища і поверталися назад, ніхто нам не зустрівся, ніхто не ждав нас, щоб допомогти, ніхто не стрічав зі здобиччю, всі дорослі й малі, чоловіки й жінки мовчки тиснулися вниз біля брами, мовчання над селищем нависло якесь гнітюче й загрозливе, тільки мій кінь, схований за дідовими човнами, час од часу тривожно іржав, і гостре його іржання мовби відлунювалося десь за дубовим частоколом пронизливими і ще тривожнішими згуками.

Не подбавши навіть про те, щоб сховати ведмежу тушу від собак, ми з дідом Плютою мерщій подалися туди, де всі, перед нами мовчки розступилися, підпустили нас до прозирки в брамі, і вийшло якое, що я перший опинився біля неї і глянув униз, до підосви горба, де кінчався незаймано чистий сніговий схил і золотилася міцними високими стовбурами поблизка пуща.

На краю пущі, в золотій її стіні, червоніла так добре мені знаними щитами невелика, але міцно збита — чоловік до чоловіка, кінь до коня, — кінна дружина, виблискувала круглими шоломами, їжачилася гострими списами, стояла незрушно, але не понуро, а мовби весело, і мені навіть здалося, ніби я звідси виразно бачу на щитах різьблені квіти й трави, плоди, звірів, отроків і богів.

Попереду дружини, на темному високому коні, під вузеньким стягом, але не

червоним князівським, а золотно-білим (ніби Назимка з моєї уяви в білому серед золотистих квітів!), широкогрудо, без похмурості, у веселошах від сили й можуть, — не хтось інший, а мій старший брат Несміян, або ж Марко, як тепер звався по-ромейськи, і вже не старший дружинник, а воєвода, возвеличений і вознесений над усіма. Завіщо ж?

Брат був великоголовий, з широким тілом, яке заступало мені половину дружини. Невже такі всі ми, Сміяни-Несміяни?

Я зрадив, що знов бачу брата, ще більше зрадив, що він уже воєвода і, мабуть, прибув мені на за допомогу, в radoшах своїх я вже готовий був гукнути Маркові, що ось же я тут, нікуди не подівся, прибув, куди звелено, не забув про високе веління, та брат випередив мене, могутньо загудів знизу, аж в борах відлунилося:

— Гей, Миколаю, безславний брате Сміянку! Чом забув княже веління? Чом не подаєш ні знаку, ні згуку? Пригрівся біля дівочої цицьки, став невістухом, слабодухом? Брат твій прийшов на Запомогу! Чом мовчиш? Озвися!

Мертво мовчали позад мене всі плютяни. Ждали, що я вчиню, чи подам голос, чи відступлюся від них, так і zostавшись чужим тут і ворожим, готовим до відступництва?

Прозирка в брамі була маленька — тільки стрілу просунути, — крикнеш крізь неї, ніхто й не розбере, звідки вилітає голос. Засувалася вона зсередини грубим дубовим брусом. Я ще раз глянув крізь вічко на свого брата-воєводу, тоді кинув погляд через плече. Позад мене стояв дід Плюта, біля нього була Назимка і її мати. Назимка насмішкувато кривила повні червоні губи.

Я засунув прозирку брусом.

Брат прийшов сюди не з любові до мене, а з ненависті, бо прийшов не сам, а присланий, може, й не княгинею, як я, самим князем, бо вже Несміян не простий дружинник, а воєвода і тепер, вислужуючись перед князем і княгинею, готов утопити рідного брата в ложці води. Моя ж любов була ось тут, по цей бік брами, і хто б став мені дорікати за те, що хочу бути вірний своїй справжній любові? Звісно ж, брат знав, що я тут, нікуди не подівся, бо кінь мій іржав та іржав, тонко, зривисто, ніби сипав тонким льодком понад частоколом, і дружинницькі коні відповідали йому, мовби прикликаючи до свого гурту. Але я не озвався до Несміяна-Марка, не подав голосу, і тим було сказано без слів, що душа моя не з ним, а тут, ось з цими людьми, які досі були чужі, а тепер стануть своїми.

Назимка підійшла до мене, тихо сказала:

— Поможеш нам з матір'ю.

Я нічого не міг збагнути.

— Хіба не знаєш? — здивувалася вона. — Як стемніє, втікаємо.

— Всі?

— Хочеш — зоставайся. Сплять тебе тут, як і все.

— Хіба палитимуть?

— Не відчинимо брами до ночі — підпалять. Вже он роблять примет біля частоколу, тягнуть хмиз, паліччя, сухостій з бору.

— Куди ж утікати?

— В пущу. Поведе дід Плюта.

Я мало не сказав, як бачив її всю в білому на чорному ведмеді в золотому полі ніжноцвіту. Та тепер збудеться. Хоч і не серед золотих квітів і не в тонкому білому вбранні, а по глибоких снігах, закутану в товсті кожухи, везиму я Назимку, всадовивши на ведмежу тушу, хоч і на край світу!

Молодий я тоді був і дурний і ще не відав, що мене жде попереду.

Крізь великий прокоп плютяни вийшли в холодну темряву під далекі кручі дніпровські, винесли хто що здужав, вивели трохи домашньої живності, позоставивши в селищі всіх собак і мого коня.

Розпачливо вили нещасні пси під дике стуготіння вогню, що пожирав непробивний частокіл, жалібно іржав мій кінь на припоні, скаржачись на мою жорстокість, а жорстоким був не я, а мій старший брат Несміян, який палив не тільки мого коня, а й мене, свою рідну кров, і не знав ні жалю, ні вагання. Ми вже будемо далеко в пущах, коли стане мій брат на попелищі і погляне на те, що скоїв. Що ж здобув вогнем і жорстокістю? Купу попелу і обгорілі кістки? Воістину, як сказано в писанні, про яке мені дано буде довідатися лише згодом: "Що за користь людині, коли здобуде весь світ, а занапастить душу свою?" (Марк, 8, 36).

Не було Щедрого Вечора в плютян. і ми з дідом Плютою даремно старалися, впольовуючи ведмедя на святки. Щоправда, м'ясо знадобилося в нашій нужді, а сиру шкуру ще треба було висушувати біля вогнищ, які ми палили вдень і вночі, самі зігріваючись біля них і прогріваючи замерзлу на камінь землю, щоб легше було довбати її для нових наших жител. З теплих прихистків вигнано нас на лютий мороз, і ми заривалися тепер у землю, мов звірі, видовбували нори, прикривалися ялиновим і сосновим гіллям, допоки спорудимо якісь землянки, де вдасться зберегти тепло і людський дух.

Старе й мале запекло довбали холодну землю, і я довбав разом з усіма, а може й поперед усіх, усі гірко плакали за втраченим життям і співали на нові надії, і я хоч і не плакав з ними, зате співав з вірою і ублаганнями:

Щоб у полі — врожайно,

Ой, Даждьбоже!

На току буйно, в пасіці — рійно,

Ой, Даждьбоже!

У дворі збройно, в коморі — повно,

Ой, Даждьбоже!

А в домі склінно на челядоньку,

Ой, Даждьбоже!

На дворі щастя на худібоньку,

Ой, Даждьбоже!

На худібоньку рогатую та ще й дрібную,

Ой, Даждьбоже!

Хай же вам буде бог у дорозі,

Ой, Даждьбоже!

На кожному броді, на перевозі,

Ой, Даждьбоже!

Ми вас вінуємо щастям-здоров'ям,

Ой, Даждьбоже!

Приречені на спаленизну, ми, хоч і порятувалися, були холодні й голодні, в плачах, скорботі й знемозі заривалися в байдужу землю, щоб знайти бодай тимчасовий прихисток, самі вперто жили надіями і, ридаючи, все ж виспівували:

Ой, опустились в глибоке море,

В глибоке море, на саме дно,

Винесли звідти три пожитоньки.

Перший пожиток — озиме жито,

Озиме жито людям на хлібець.

Другий пожиток — світлу водичку,

Світлу водичку та й на земельку.

Третій пожиток — зелену траву,

Зелену траву для худібоньки...

Я вже давно забув про княжі пива-меди, про мідні столи, золоті й срібні ложки, не був я вільним і веселим огнищанином княжим і не згадував про те, бо добровільно, без примусу, може, й з якоюсь дивною радістю став смердом, заволохатілим, зачучверілим, мовби й навіки закопаним у землю, та то лиш моє тіло, а душу свою я оберігав всіляко, не давав забруднитися, підіймав її над своєю долею, і душа моя в незгодах того нещасного Щедрого Вечора вперто і дзвінко виспівувала:

Ой, рясна-красна

Калина в лузі,

Ой, Даждьбоже!

А ще найкраща

Назимка в батька,

Ой, Даждьбоже!

По воду йшла,

Як зоря сіяла,

Ой, Даждьбоже!

З водою йшла,

Як бджілка гула,

Ой, Даждьбоже!..

Хоч як безнадійно виснажував мене дід Плюта, я все ж зміг здолати його бодай раз і вислизнув з хижі, щоб опинитися біля криниці, коли беруть з неї першу воду. Вірив я, що Назимка буде серед тих жінок і дівчат, і віра моя справдилася, я приспів саме тоді, як Назимка опустила тяжке дерев'яне відро в криницю і перехилила його, щоб зачерпнути повне, ось нагода виказати свій сприт, своє вміння і свою силу — я лагідно відтрутив дівчину плечем, набрав повне відро, видобув його з криниці, відчепив од

поворозу і мовчки поніс поперед Назимки. Вона йшла позаду зовсім нечутно, але я знав, що вона ось тут, і неголосно сказав:

— Унікаєш мене, а я ж приїхав до тебе.

— До мене чи по мене? — насмішкувато поспитала вона.

— А коли й по тебе — то що? Згадай Київ і поглянь довкола. Що побачиш? Там життя — тут нидіння.

— Приїхав, щоб сказати мені про це?

— Може, й для цього.

— Коли б же сам, а то присланий.

— Звідки знаєш?

— Здогадалася.

— і не поїдеш зі мною?

— Навіщо? Ти звик блукати слідом за своїм князем, а я стережу вогнище і палю лучиво, і мені любо так. Вже мені не перемінитися.

— і ради мене? А я б за тебе готов світ оддати!

— Не оддав же. Та й не треба мені. Я геть мала для світу.

— Аби ти тільки знала, яка ти! Заступаєш мені все суще, землю, небо, хмари і сонце, теплі дощі й пташині переспіви... О, боги наші предковічні, чому не допоможете мені знайти слів!

— Слова не допоможуть! — засміялася вона, відбираючи в мене відро з водою. — Нащо слова, коли треба жити?

Вона не знала, що новий мій бог — всуціль із слів, бо слова помагають людині жити. Щоправда, новий бог принесе слова, які перекалічать наше життя на віки цілі, і слова ті; "гріх, провина", та ми тоді ще тішилися блаженством незнання і раділи всім словам, як діти. Я не забував нового бога не так з вірності, як з молодечої впертості, і що тяжче мені доводилося, то частіш я хрестився, дивуючи діда Плюту, а падаючи в постіль, виснажений, скімлення в кожній жилочці, все ж знаходив силу, щоб пробурмотіти нічну молитву, якої навчив мене мій брат Несміян: "Отче наш іже єси на небесах да святиться ім'я твоє да приїдет царствіє твоє да будет воля твоя яко на небесі і на землі хліб наш насущний даждь нам днесь і остави нам долги наші яко же і ми оставляем должником нашим і не введи нас во іскушеніє, но избави нас от лукавого".

Дід слухав і чудувався:

— Що то за мова?

— Молитва.

— Навіщо?

— Щоб злагіднити бога.

— Богів треба бити, щоб вони нас злагіднювали.

— Ваших, може, й треба, а до мого — тільки молитися.

— Ще не забув нового бога?

— Чоловік не пес, щоб бігати від одного двору до другого.

— Вже ж побіг раз.

— Тепер не побіжу.

Він був надто суворий, щоб когось хвалити, та на його похмурому від вічних клопотів лиці, здавалося мені, мовби просвічується ледь помітна іскорка. Може, для мене та іскорка?

Нова віра рветься витіснити з серця віру давню, але людина легко і просто не піддається, вона починає жити розполовинено, вклоняється богові новому, не забуваючи й про старих, і згодом ця боротьба кінчається тим, що дві великі сили мовби взаємно знищуються, людина стає вільною від них, але з порожнечею в душі, а без бога в душі скільки можна прожити?

Через багато днів дід Плюта сказав мені:

— Тепер я знаю, навіщо ти щодня повторюєш свої дивні слова.

Нужда й недоля збила всіх плютян у твердий клубок, вже тепер і я зрання до ночі був біля Назимки, то їй у допомі, то вона моєю помічницею, ми розпозналися по своїх убогих землянках тільки на короткий сон, а тоді знов були вкупі, дід Плюта втрачав свою владу наді мною, я слухав його майже зневажливо.

— Що ж ти знаєш, діду?

— Наші боги живуть у безднах, видом чорні, крилаті, з хвостами, вони літають під небо, слухають вашого бога і бачать, що то самі слова, від яких простому чоловіку — ніякого пожитку.

— Який же пожиток од ваших богів?

— Твій бог один, а наших багато. Твій на небі, а наші на землі. В кожній діброві, в кожнім гаю, на галявинах, біля струмків і озер, на пустищах і в полі, біля диму і колодязя. Твій бог, казав ти, пожертвував собою за людей, тепер він вимагатиме відплати за цю жертву і буде жорстокий і неблаганний. А наші боги добрі, слухняні, мовчазні, покірливі. Не ми їм, а вони нам служать. Ми посилаємо своїх богів за здобиччю, за врожаєм, за погодою, за добром і щастям. А твій бог сам сидить на небі, а посилає людей, жене їх немилосердно по всіх усядах, і не буде клаптя землі, де б він не утвердив своєї всемогутньої влади. Тому душі ваші спершу вкоротяться, тоді змізерніють, звинуться, як береста на вогні, і зугліють. А наші душі, як усміх дитяти, зостануться чисті, радісні і повні соків життя.

Я міг посміятися з діда. Допоки він випробовував мій сприт на ловах, здобичництві й нестомах, я відчував свій ущербок майже у всьому, коли ж довелося вгрібатися в землю, рятуючи дітей і жінок од лютого морозу, і моя молода сила перевищила дідову знемогу, я міг зверхньо споглянути і на самого діда Плюту, і на його богів.

— Кажеш, діду, ваші боги не женуть нікуди людей, не посилають, не переслідують. Та вони й не захищають їх! А наш бог і захищає і спасає людей. Для того й прийняв смерть, а тоді знову вернувся у світ.

— Чом же не порятував тебе твій бог від пожоги, яку вчинив твій брат? — спитав дід Плюта, і сам відповів: — Бо ти був неслухняний. Ми не присягаємо своїм богам, і ми всі — вільні. Ви ж попихачі в свого бога. А хто стане попихачем у бога, буде попихачем і в людей.

Ще недавно мовчав дід Плюта, коли я вихваляв свого бога, тепер мовчав я. Попихач? Згода. Залюбки стану попихачем, коли погоничем моїм буде Назимка.

Холодна, але яка ж прекрасна! Схожа на тонкі золотисті снігові "хвости", які несе над засніженим полем морозний вітер під зимовим сонцем. Вона — мов оте таємниче київське причастя під темноокими іконами, золотими лампадками, трепетом і захватом, і зима для неї ніби без печалей і лиха, бо й породжена Назимка заметілями, завірюхами, хурделицями, — летить, погрожує, лякає, але й кличе.

Весна барилася, і нам було тяжко, а дід Плюта вже вів мову про повернення до спаленизни над Дніпром, бо там і попіл під снігом дорогий і рідний.

— Чи не краще обживатися тут, біля Рудого струмка? — обережно поспитав я.

— Те місце заповідано нам предками.

— Ставити новий частокіл — це ж яка мука! А поставимо, знов присунеться хтось збройний і попалить.

— А ми знов городитимемо! На моїм віку це вже третя пожога. Палили дикі печеніги, палила княгиня Ольга, тепер, бач, Володимир.

— Не Володимир. Мого брата, з усього видно, послала, як і мене, княгиня, ромейська царівна. Мерзне вона в Києві тілом і душею, от і телесується.

Звідси не видно, хто посилав. Бачимо лиш вогонь, який нас спалює. А нам треба жити. Ось зійдуть сніги, йтиму в пушу значити дуби для частоколу.

— Навчиш і мене вибирати дерево.

— Нащо воно тобі?

— Коли ж ще сплять, то доведеться й мені отак...

— Хочеш zostатися з нами і бути смердом довіку?

— Вже zostався. Де тіло, там і душа, душі ж у всіх однакові: і в князя, і в дружинника, і в смерда.

Казав так, а сам уже давно збагнув, що душа не може без тіла. Безплотна — вона чиста і, може, прекрасна, але й нежива. Оживаючи, страждає, роздирається спокусами і гріховними бажаннями, та, може, це і є життя?

Я носив для Назимки і її матері воду з Рудого струмка, рубав дрова, добував дичину, готов був спати на морозі перед порогом їхньої землянки, виритої моїми ж руками, тепер щодня ми з Назимкою перемовлялися хоч кількома словами, та й то вже була радість для мене; закутана в кожуха, дівчина світилася до мене тільки вузьким клинчиком лиця і зеленими очима, але здавалося, що більшого щастя не може й бути для смертного чоловіка.

Пригрівало сонце, земля і пуша звільнялися від снігів, ріка і ручаї — від криги, молоді бруньки народжувалися на деревах, повітря шумувало, мов зелене пиво, люди скидали з себе тяжку зимову одіж і ставали легкими, зграбними і довірливо-приступнішими. Я вжахнувся, побачивши, як Назимка босоніж пробігла по ще не відталій землі до Рудого струмка.

— Навіжена! Що ти робиш?

А сам не міг відірвати погляду від тих молодих ніг, коли ж наздогнав Назимку і

вхопив за руку, щоб затримати дівчину, вернути в тепло, якась незнана сила, мов небесний грім, вдарила мене, і я безпорадно заляк на місці, а мерзла земля обпікала тепер не Назимчині босі ноги, а мої взуті.

Назимка глянула на мене мовчки з своєю звичною зухвалістю, але руки не відняла. Руки з'єднували нас між собою і з усім світом, переплетені пальці були — мов переплетені долі.

— Назимко! — прошепотів я. — Наз...

— Чого тобі? — ледь розхилила вона уста в усміхові.

Туга моя була безмежна і нестерпна. Приймавши нового бога, я втратив був найдорожче: свою любов. Не знав тоді, що нова віра, як новий нашійник собаці: тримає міцніше за старий — не зринеш. Цілі віки під знаком нової віри, а чи допоможе вона відшукати істину? Може, істина відкривається тільки жінкам, які стоять біля брам життя, а ми приречені жити, як розгублена невіста на оглядинах: одне око далеко бачить, а друге близько, і обоє дивляться в різні боки. Душа не може без бога, а коли жінка і є тим богом? Ніхто не знає. Любов летить над землею на ангельських крилах, а ми лишаємося на землі навіки. Стоїмо на ній, вгрузаємо обома ногами, і ніхто й ніщо не відірве нас од неї. Та й навіщо?

Треба було б сказати Назимці, як я її люблю, як замінила вона мені всіх богів, лягти їй під босі ноги, щоб не обпікала її мерзла земля, а я сказав зовсім не те:

— Вже дід Плюта навчив мене вибирати дуби на частокіл і значити їх. Підеш зі мною до пущі поглянути?

— Діждусь Купала! — сказала вона.

— Далеко ж як!

— Хіба я не близько?

І блиснула на мене очима, а очі — мов зелені свічі між густих ялин.

Ой, вербо, вербице,

Час тобі, вербице, розвиватися...

Чи нам треба було ждати Купала?

То в Києві, городах, селищах, де людей тьми цілі, де люди шукають одне одного, мов сонні або сліпі, де треба вибирати, приворожувати, копати тирлич-зілля, варити його, примовляти чарівні слова: "Тирлич-тирлич! Ти до моєї доні дев'ять хлопців поклич, з дев'яток — вісім, з восьми — сім, з двох — одного, — то їй суджений, нерозгуджений".

А тут ми були одне для одного, ось я для Назимки, а ось Назимка для мене, і немає більше нічого, ні людей, ні богів, ні вищих сил, бо всі вищі сили — в нас самих, в наших молодих тілах і молодих душах.

Ми пішли до пущі, не змовляючись. Я підстеріг Назимку, як вона збирала квіти, а вона дала підстерегти себе. Мовби вгадавши моє затаєне бажання, Назимка була в широкій білій сорочці, боса, з розпущеним волоссям, легка і летюча, а на мені за зиму вже давно все зітліло, і тепер я був напівголий, з тілом хоч і міцним, як залізо, але вимученим і осхлим на вигляд. Її ж тіло під широкою білою сорочкою було безбереге,

як ріка в повінь.

— Подивишся на мої дуби? — спитав я пошепки. Вона звела на мене злукавлені очі і не відповіла.

— Візьму тебе за руку, щоб не загубилася в гушавині.

Знов вона не відповіла, але й руки не відібрала у мене. Сонце впало на мене, наповнило мої зіниці, голову, переповнило мене всього, і вже не червоне кружало з ранкового неба, не золота призахідна куля, що спускається на ліси, а вогняно-рожевий плід пожадання, крилата палаюча колісниця, що підхоплює тебе і несе в безвість.

Хто кого вів? Хто кого звів?

Мої юні вуса і лоскіт її пречистої шкіри від моїх доторків.

Хто кого лоскотав?

Тут була таємнича поплутаність лісових стежок, поле і ріка, шум морських хвиль і клекіт битви, все, що я пізнав, чого зазнав, все злилося в цих м'яких сильних губах, які впокорили мій буйний дух, позбавили свободи і водночас наповнили її справжнім безміром.

І звуки лісу, переспіви невидимих птахів, тонкі передзвони комах, шелест листя, потріскування зеленої глици під сонцем, печальне зітхання землі під могутнім корінням дубів — все вливалось в мене повільною силою солодкого ждання перед ще повільнішою радістю, яка наближалася до мене.

Волосся її лилося золотими потоками. Зухвалі груди бринькали від самого погляду на їхню цнотливість. Тіло біліло, мов пшеничний хліб.

Зелений світ гойдався перед нашими очима, ласкавими хвилями лягав на наші тіла, ніжно гладив їх, переливав свою затаєну велику пристрасть у наші молоді душі, в наше трепетання і падіння у вогняні обійми древньої богині любові Приї, у вологі прірви, в безвість, в ніщо, без надії на вороття, на спасіння.

Вічне жадання — болісне, невідворотне, гнітюче — зазирнути всередину власного тіла, вивернути себе навзнак, побачити таємницю живого, хіба не це притягує тебе до жіночого, примушує знову й знову занурюватися в нього, кидає в звабу і отхлань ніжного, невловимого, майже несутнього, як пахощі й барви нічної квітки, її сором'язливо розхилених пелюсток і вічної незбагненності глибин.

— Я заміню тобі всіх богів!

Сказала вона це чи не сказала? і шепіт, і мовчання, а тоді захват і безмовна обітниця, зайва, геть непотрібна, бо й що боги, що все на світі перед цим буйним тілом і ще буйнішою душею з її чистотою, праведністю і небесною довірливістю!

Ми народимо дітей і житимемо тисячу літ.

Старший мій брат Несміян, вважаючи, що спалив мене разом з усіма неповкореними плютянами, вжахнувся содіяного і пішов у чорноризці замолювати страшний гріх перед милосердним богом.

А коли б знав, що не спалив мене, що я живий і став смердом, то скривився б

зневажливо чи помолився за мою грішну душу? А може, позаздрив би моїй непокореності, бо краще бути голодним горобцем під холодною стріхою, ніж райською пташкою в золотій клітці.

Він надяг чорну рясу і чорний куколь на знак вічної жалоби перед недосконалістю світу, і все відтоді мало бути чорне довкола нього і перед його очима, хіба що тьмаво білили при свічках харатї літописів, у які він заносив важливі події в житті Києва і князя. Запише він про війну Володимира з печенігами і про білгородський кисіль, а тоді цілих сімнадцять літ будуть пустими і "ничто же бысть", тільки значитимуться смертями жон Володимирових — Рогніди, Мальфріди, а тоді й царгородської Анни, щоб насамкінець все завершилося смертю самого князя.

Може, й згодом брат мій Марко, живучи віки, як і я, впише в нові книги слова з тих давніх літ, про які вже ні знання, ні згадки, знов про те, чого ми зазнали з своїм великим князем: "Анна содействовала к утверждению мысли о постоянном местопребывании князя, о водворении и установлении, Владимир теперь жил в Киеве, не думая о походах, дух норманский, дух движения, через сто двадцать лет после Рюрика, в четвертом колене, родившемся на Руси, стихнул и сам по себе".

* * *

Відтоді наші володарі й повелителі сидітимуть камінно і коли й не в Києві, то в Москві.

* * *

Молодший мій брат Марко, хоч теж у чорному, вже давно нічого не пише, бо пишуть йому помічники, або ті, кого в Америці звуть "спічрайтери". Чорні в нього не костюми (він рідко й не дуже охоче їх надягає), а машини, на яких його возять, мов каліку. Всі його машини: "Волги", "Чайки", броньовані ЗІЛи — неодмінно чорного кольору, і він сам не знає, чому це так, як не знає й того, чому цілий мільйон начальників і начальничків, здорових, повних сили чоловіків, возять у машинах, мов калік, так ніби вони нездатні навчитися немудрого водійського вміння. Державою якось керують, а звичайною машиною на чотирьох колесах — не вміють.

Я питаю Марка:

— Ти мені скажи: чому тебе повинні возити неодмінно в чорних машинах?

— В чорних! Не помітив.

— Не придурюйся! Тепер, може, й справді не звертаєш уваги, а коли з комсомольців перестрибував у партійні керівнички, про що мріяв? Про різнокольорові телефони і про чорну машину?

— Це несуттєво. Ти завжди чіпляєшся до дрібниць. Положено — от і все. Держава ми чи ні? А в державі повинен бути порядок. Поки молодший був, я теж, як оце ти... їздив по областях, ну, там само собою зрозуміло... Але от поїхав по районах, зовсім недалеко від Києва. Богуслав, Тараща... Ну, передові господарства, зустріч з активом, обід — все як слід. А тоді ведуть мене — закритий кінозал для начальства. Який закритий, де, від кого? В маленькому райцентрі, де знають усіх собак, не те що начальників? Ну, я там сказав усе, що думав, а в Києві здійняв бучу: перевірити по всій

Україні, по всіх районах, повсюди — і все позакривати! А мене викликав Шелест, обсилав вставними словами й реченнями і популярно пояснив, хто я такий. Мовляв, у тебе на дачі персональний кінозал з кіномеханіком є? Є. Де він узявся? Може, впав з неба? Ні. Москва дозволила. Думаєш, тільки тобі одному дозволила? Не думаєш? То сиди й не рипайся.

— і ти сів і сидів?

— Всі сиділи й не рипались.

— Ну, гаразд, це при Шелесті. А при Щербицькому?

— А що при Щербицькому? Москви ж не перенесли до Америки або до Африки. Москва на своєму місці, і все незрушне.

— Ти гірший за смерда, — сказав я, не приховуючи зневаги, — і мені соромно мати такого брата.

Він образився і від хвилювання навіть став гарькати:

— Тобі аби мене скомпрометувати! Смерди — це ще в Київській Русі!

— Смерди й то були кращі! Їх усі товкли, всім вони вимушені були коритися, зате вони міцно сиділи на землі, трималися за неї, а за що тримаєшся ти? За свою посаду?

— Ми слуги народу. День і ніч працюємо для народу і тільки для народу!

— А де той народ? Що він і який він? Згадав ти сам про Київську Русь. Тисяча років задокументованої київськими літописцями історії, вже не кажучи про тисячоліття глибші — до скіфів, киммерійців, греків і навіть шумерів. А де наша історія? Розсмикали, перепаскудили, затоптали в бруд і ницість царі, псарі, писарі, а ви мовчали, згідливо нагинали свої шиї, жалюгідні підхлібники, надуті балакуни, нікчемні підтакувачі-відтакувачі. Кому ви поклоняєтесь? Всіма вами володарює страх. Страх безплотний, мовби й неіснуючий, тільки його символ, сама ідея страху. Не важать імена, обличчя, постаті. Ви міняєте над столами в своїх кабінетах казенні портрети і ніколи, жодного разу на них не споглянете. Колись на іконах люди знали все: лик, облачення, оклад. Про все могли сказати. А що ви можете сказати про черговий портрет чергової безликісті над вашими столами? Смерди! Смерди!

— Я не буду гарькати, — дерев'яним голосом промовив Марко, — буду гранично відвертим: тебе рятує тільки те, що ти — мій рідний брат.

Вік XVII

ВВЕДЕННЯ ДРУГЕ

КОЗАК

Після цього дня не можна було ані землю зрушувати, ані білизну бити праником, ані прядиво бити на бительні або на терниці, щоб не придушити душу.

(Народний звичай)

Я живу між братами, як між віками. Старші, молодші, знов старші, вищі сили з мудрою передбачливістю тасують черговість наших народжень, але імена залишаються завжди ті самі: я — Миколай, кожен з моїх братів — Марко, — в цьому впертому повторюванні записка вічності, та водночас і загроза незгоди. Бо незгода виникає найчастіше тоді, коли люди набридають одне одному, набридати ж вони можуть навіть

іменами своїми.

Марко набридав мені не своїм іменем, а маскою бундючності, яку виставляв не тільки перед усіма людьми, які не могли знати, що ховається за тою маскою, але й перед рідним братом.

Цього разу він приїхав до мене розгублений і покірливий, як у дитинстві. Мене здивувала ця покірливість, а ще більше те, що він приїхав, порушивши мою заборону. Марко щойно повернувся з літнього відпочинку, який він цього разу проводив в Угорщині на озері Балатон на урядових дачах, як було заведено в нашого начальства. Перед цим він побував уже в Карлових Варах в номенклатурному санаторії "Бристоль", на Золотих пісках у Болгарії, в польських Татрах і в німецькій Швейцарії коло Дрездена, він міг поїхати на відпочинок і до Кореї Кім ір Сена, до В'єтнаму, Лаосу й Кампучії, але Марсель заявила, що до азіатів вона не поїде ніколи, тому наступним пунктом для своїх вакацій вони обрали Кубу і після Куби, радісні й піднесені, з тропічним засмагом, прикотили до нас на агростанцію, привезли кубинського рому, небачених тропічних фруктів, рожеві океанські мушлі, дикі захвати і безмежне самовдоволення.

Маруся-Марсель просто нестямилася.

— Ви не можете цього уявити! — гукала вона. — Ви сидите в цьому своєму степу, обросли чорноземом і навіть не уявляєте...

Оксана прикусила губу, щоб не засміятися, я ж не став церемонитися зі своєю номенклатурною невісткою.

— Дозволь поцікавитися, чому це ти так про нас думаєш? Ви побували аж на Кубі? Тебе поцілував Фідель і полоскотав своєю бородою твою розгодовану українськими паляницями апетитну шию? і ми нічого не можемо уявити? Можу пояснити. Вже кілька разів мене запрошували на Кубу для ознайомлення з їхніми ґрунтами і для можливих рекомендацій. Ми могли б з Оксаною прожити там хоч і цілий рік. Але я подякував, бо не почуваюся фахівцем з тропічного ґрунтознавства. У нас тут материк з кілометровими товщами ґрунтів, а там — якийсь метр червонозему, а далі — гранітна брила.

— Це ти вже з своїх учених висот занадто, — втрутився в нашу розмову Марко, — я, звичайно, розумію, що таке український степ, але ж не можна так зневажливо про інші країни. Хто тобі сказав, що на Кубі всього метровий шар ґрунту?

— А ти б узяв з собою складаний метр і поміряв!

— Ми ж їздили на відпочинок, — поблажливо усміхнулася Марсель. — Тільки уявити: Марко повзає по червоній глині і міряє товщину ґрунту! Миколо, це ж смішно! Нас зустрічав у аеропорту Хосе Марті сам Рауль Кастро, тоді в "Мерседесі" з кондиціонером ми промчали понад морем до Варадеро, абсолютно райського місця, де передбачено все для відпочинку: прекрасний будинок, фантастичне море, унікальна культурна програма з відвідинами неповторної "Тропікани". Марко ж так працює, так працює, хіба він не заслужив належного відпочинку?

— А хіба тільки він так працює, як ти кажеш? — поцікавився я. — Весь наш народ трудиться, мов каторжний, а в тропічних морях купаються тільки його керівники?

— Ти, як і в усьому, екстреміст, Миколо, — знов кинувся виручати свою дружину Марко. — Ну, так. Ти не знаєш, що таке відпустка, що таке відпочинок. Скільки я тебе знаю, ти не скористався жодною путівкою, не знаєш, що таке санаторій. Але ж це ненормально!

— А наша мати знала, що таке відпочинок, путівки, санаторій?

— Наша мати — це унікальне явище.

— Вона не унікальне явище, а саме той народ, іменем якого ви спекулюєте!

Марко миттю надяг свою непробивну маску, тьмаво проронив з-за неї:

— Навіщо такі узагальнення? Я можу навести цифри. Скільки щороку профспілки тільки на Україні надають безкоштовних путівок трудящим, скільки збудовано в нас санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів...

— Ти ще наведи мені цифри про хліб, м'ясо, городину, садовину, штани й черевики. Ніде в світі люди нічого не знають про ці ідіотські цифри, зате їдять хліб і м'ясо і мають чим прикрити сором, а ми їмо ваші цифри, щоб бути голодними й голими!

— Я вже багато разів казав тобі, що це тимчасові труднощі, зумовлені ворожим оточенням. Ти ж пам'ятаєш Маяковського: "Ми йдемо сквозь револьверний лай!" Ти пройшов війну, то не мені ж тобі пояснювати. А щодо поїздок нашого керівництва на відпочинок до соцкраїн, то що ж тут незаконного? Ти ж не станеш заперечувати того факту, що мільйони наших трудящих щороку відвідують усі соцкраїни: поїзди дружби, морські й річкові круїзи, колективні й індивідуальні поїздки. Навзамін до нас їдуть наші друзі — на Чорноморські курорти, в подорожі по Волзі, Єнісею, в Сибір, на Байкал, до Москви й Ленінграда. Хіба це не прекрасно? Я відслонив з його обличчя маску, зазирнув йому в очі, спокійно спитав:

— А ти коли-небудь їздив у якомусь з так званих поїздів дружби? Ти взагалі уявляєш, що це таке? Триста чоловік, десять груп по тридцять чоловік кожна, валюти по п'ятдесят копійок на день, зате в кожній групі староста і парторг, плюс загальне керівництво, представлене своїми власними чиновниками і московськими бонзами з "Інтуристу" й КДБ. Може, ти розкажеш мені про поїзди, якими комсомольці-добровольці їхали піднімати цілину? На вагон тридцять хлопців і дві дівчини — ти чув про таке? Ах, я забув, ти з великим успіхом учився тоді в інституті культури і грав роль Володимира Ілліча Леніна в п'есі Погодіна "Человек с ружьем"!

— До чого тут п'еса Погодіна! — вигукнув Марко. — Ми говоримо зовсім про інше.

— Саме про те й говоримо, що немає на вас человека с ружьем, щоб нагнав вам холодцю в одне місце. Вам уже не досить найласіших шматків у себе вдома — закортіло хапужництва в міжнародному масштабі.

— Ти безнадійно наївний, Миколо, — зітхнув Марко. — Хіба ти не читав у газетах, скільки разів приїздив до Києва маршал Тіто і скільки разів він полював у наших лісах? Президент Франції Жискар д'Естен щороку їздить бити слонів у Центрально-Африканській імперії. Як особистий гість імператора Бокасси. Щоліта в Крим до Леоніда Ілліча Брежнєва приїзять на відпочинок всі керівники соцкраїн і ряду зарубіжних партій. Це міжнародний етикет.

— Для перших державних осіб. Хай Щербицький їде до Чехословаччини стріляти зайців — це ще якось можна виправдати. Але ж їде не Щербицький — їдеш ти.

— Перші особи мають урядові дачі в Криму. Так заведено. А ми з нашими друзями знайшли іншу форму. Це можна б назвати інтернаціональною солідарністю керівництва соцкраїн.

— Це слід назвати змовою жалюгідних узурпаторів, які паразитують на тілі своїх народів!

— Миколо, це вже занадто! Хоч ти й брат мій, але навіть од брата я такого не потерплю!

— і не треба! А щоб я не терзав твоїх номенклатурних нервів, то давай домовимосся раз і назавжди: після цих своїх інтернаціонально-обмінних вояжів не треба до нас приїздити...

А він узяв і приїхав після Балатона. Порушив конвенцію, як відомий Паніковський. Паніковський, здається, крав гусей. Угорщина теж славиться гусьми. Там вивели спеціальну породу з гігантською печінкою на два чи три кілограми вагою. Гусячу печінку продають французам для страсбурзького паштету, без якого французи — не французи, так само, як без своїх вин, сирів і парфумів.

Може, це хотів мені розповісти брат, побувавши в Угорщині на рівні, не досяжному для простого смертного? Але все це я знав і без нього.

Марко був як шовковий.

— Ти пробач, Миколо, — без звичного апломбу почав він, — я знаю твою нехіть до... І, повір, я б оце й не їхав до тебе, але... Уяви собі: на Балатон до мене приїхав сам Кадар!

— То й що? Угорщина католицька країна, туди міг би приїхати й сам папа римський!

— Ти все жартуєш, а тут справа серйозна. Кадар — надзвичайно демократичний чоловік. Мені розповіли, що він в ЦК грає в шахи з рядовими працівниками. В Будапешті є його однофамілець — хазяїн великого ресторану (бо в них це дозволено!). Так от: Кадар щомісяця їздить до нього вечеряти, щоб створити йому рекламу. Ну, та не в цьому справа. Кадар довідався, що з України прибув на відпочинок один з керівників республіки, і захотів зі мною зустрітися. У нас би це належно підготували, а в них там все пущено на самоплив, Кадар нагрянув неждано-негадано, застав нас з Марсель у озері, щоправда, плавати з нами не став, через свою перекладачку попросив пробачення за вторгнення, а тоді запропонував поїхати з ним пообідати в ресторанчику "Куманський двір", тобто "Половецький двір", бо кумани — це частина половецької орди, яка втекла від Батия і там змішалася з угорцями. Ну, сам розумієш, що я одразу згадав про твій "Половецький степ" і сказав про це Кадару, а йому цього тільки й треба було, бо він і їхав, виявляється, до мене тільки для того, щоб поговорити про історію. Ну, ми як виховані? Великий народ — велика історія, малий народ — мала історія. Виявляється ж: угорців якась жменька порівняно з українцями, а минуле в них — не менш багате, ніж у нас.

— Заради такого відкриття справді корисно було з'їздити на Балатон, — зауважив я не без іронії.

— Слухай далі, Миколо! — забувши про свою стопудову маску поважності, майже з хлоп'ячою безпосередністю вигукнув Марко. — Кадар напівжартома почав щось про те, як мадьяри в дев'ятому — чи я там знаю? — столітті йшли з степів у пошуках гарної землі для свого племені і по дорозі натрапили на Київ. і київський князь Олег (чи якийсь інший, я ж не знаю!) дозволив їм переправитися через Дніпро біля своєї столиці, ще й поміг це зробити, а тоді відвів їм ціле урочище для перепочинку, і вони там стояли, дикі войовничі степовики, і не зробили навіть спроби пограбувати Київ! Кадар жартома сказав, що відтоді й почалася наша дружба. А тоді спитав, чи правда, ніби те древнє київське урочище зветься й досі Угорським? А що я міг йому відповісти?

— Ти б сказав йому, що тепер в тому древньому урочищі горить Вічний вогонь і стоїть обеліск на честь загиблих за свободу.

— Звідки ж я міг знати, як воно колись називалося?

— Ти ж керівник. Зобов'язаний знати все. Це ось я — агроном, для мене, здавалося б, історія необов'язкова. А для тебе це — як повітря.

— Яке повітря, Миколо, яке повітря! Я не буду гарькати, а скажу тобі прямо: всі нам заздять, а ніхто ніколи й не подумає, в якій атмосфері ми живемо. Ось я працював при Хрущові, ну, то на відстані, зате вже близько, а то й зовсім поряд з Кириченком, Підгорним, Шелестом, Щербицьким, і що ж ти думаєш: історія, великі сини народу, князі, гетьмани, філософи, поети? Тільки пройдений етап і впевнена хода до сяйливих вершин, а для цих — хліб і м'ясо, молоко, яйце і вовна, плани й завдання, поставки й зобов'язання, виконання й перевиконання. Всі наші університети — засідання і наради, головне знаряддя праці телефон, спосіб мовлення: вгору шипиш, як селезень, а вниз вергаєш погрози, образи, матюки і якийсь звірячий рик.

— Виходить, ще не все в тобі вмерло, коли звичайна розмова з угорським лідером викликала таке каяття, — зауважив я.

— Ти вважаєш: звичайна розмова? Та це ж справжня катастрофа! Він мені про якісь далекі віки і древні урочища, а тоді ще про наших князів і про своїх королів, а я сиджу, як пень! Перелічити на пальцях членів Політбюро — це будь ласка! А більше нічого. Я вже моргав непомітно своїй Марсель: ти ж відаєш культурою, виручай, рятуй! А вона торохтить: як ми зустрічалися з Леонідом Іллічем, та як з Фіделем, та з Живковим, та з Хонекером, та з Гусаком... Про Гомулку ще забула сказати! Я їй заявив потім, що знати її не хочу, раз вона такою ступою себе показала перед Кадаром! Ну, хай мене засмоктало виконання-перевиконання, а ти ж двадцять років сидиш на культурі у своїх райкомах і міськкомах — і теж ні чорта? Ну, вернувся я з відпустки, покликав свого помічника, даю завдання негайно добути мені історію України. Можу похвалитися бодай тим, що всі мої доручення виконуються справді негайно. Притарабанює він мені цілу гору книжок, томів двадцять чи тридцять, завалює весь стіл для засідань, я питаю його: "Що це таке?" Він розводить руками: підручника з історії України не знайшов, а в нашій бібліотеці — тільки оце: "Історія міст і сіл

Української РСР". Я йому кажу: "Гаразд. Хай ці книжки полежать тут, я подивлюся. А ти зв'яжися з директором інституту історії і попитай ще його". Ну, взяв я том про нашу з тобою область. Починається ніби як у людей: про археологічні знахідки, ґрунти, корисні копалини, але це так, для годиться, а далі на цілі сотні сторінок якась січка: перелічено всі наради, всі засідання, комітети й комісії, ланкові й доярки, центнери й гектари. Я книжок не читаю, заїдають ділові папери, і навіть у гадці не мав, що в нас таке пишеться та ще й друкується.

— А тоді ще й відзначається Державною премією, — додав я.

— Не може бути!

— Не може, а от же ж сталося.

— Ну, я за ідеологію не відповідаю. Кадрів там теж не знаю зовсім. З'являється до мене директор Інституту історії. Дуже пристойний мужчина, просто я тобі скажу — хоч до Парижа його вези або в ООН посилай.

— Його кандидатська дисертація називалася: "Битва за хліб — битва за соціалізм", — пояснив я, — а докторська: "Битва за хліб — битва за комунізм".

— Та ти звідки таке знаєш? — здивувався Марко.

— Це мій обов'язок: знати все, що пишеться про сільське господарство.

— і за таке ото дають докторів наук?

— Як бачиш. Ще й академіків.

— Ну, я не знаю. Але чоловік — я не буду гарькати! Тигра з клітки на нього випусти — він і тигрові вуха затуркає. Як почав мені розказувати, скільки вже зроблено дружним колективом їхнього інституту, як почав! А тоді й викладає мені на стіл: і однотомна тобі історія Української РСР, і в п'яти чи в шести томах — вибирай, яку хочеш. Що ти будеш казати? Справді працюють люди. Подякував я директорові, зачарував він мене — хоч ти його обіймай, як рідного брата.

— А ти не здогадався його спитати про одну річ?

— Про яку?

— Як воно так виходить, що колись багатотомні історії писав один учений, і ми й досі читаємо ті праці, а тепер над однією книжечкою проливають піт сотні так званих наукових працівників, і ніхто й до рук не бере тих "трудів". В інституті історії знаєш скільки наукових працівників? Триста чи й більше чоловік.

— Не може бути! А втім... Я тих томів, що директор приніс, звісно, читати не збирався, бо не маю вільного часу, а однотомничок взявся гортати вже при директорові. Так що ж ти думаєш? Та сама пісня, що й у "містах і селах": жменька сторіночок на всі тисячу дореволюційних років, а тоді все — про пожовтневий період. Хоч читай, хоч не читай — нічого не знатимеш ні про яку історію. Питаю директора: "Що це за чудасія? Називається "Історія Української РСР", а хіба ж князі й гетьмани — це Українська РСР? Це просто Україна". і що ж він мені? "По-перше, — каже він, — назва від працівників інституту не залежить, бо тут діють вказівки директивних органів. Скажімо, в "Історії СРСР" розповідається про Івана Грозного і Гришку Распутіна, а хіба це радянські діячі? По-друге, щодо князів і гетьманів, то все тут

зведено до мінімуму. З князів Святослав, Володимир та Ярослав Мудрий, а з гетьманів Богдан Хмельницький і Мазепа та ще, здається, Дорошенко і Сагайдачний, та й то тільки тому, що про них співається в народній пісні. А щодо принципу укладання матеріалу, то всі радянські історики ще й досі керуються вказівками Сталіна, Кірова і Жданова про періодизацію історичного процесу, бо цих вказівок ніхто не відміняв.

А періодизація йде не по князівських чи там козацьких часах, а по соціально-політичних формаціях: доісторична доба, період феодалізму, період капіталізму, епоха соціалізму. Раз періоди — писати якомога стисліше і лаконічніше, а коли епоха — то це вже і є сама історія!"

Що ти скажеш на такі пояснення? Відпустив я директора, дзвоню до головного ідеолога: що ж це в нас робиться? А він каже: в мене кращих істориків немає. Ти чуєш? Кращих у нього немає!

— А звідки їм узятися?

— Як то? Хіба наша наука не найпередовіша в світі?

— Коли шукати перед позаду, то, може, й так. Та ти ж не для цього приїхав?

Марко мовчки дивився на мене, ждав, що я казатиму далі.

— В тобі заворушилася совість, і ти зрозумів, що повинен зробити для свого народу хоча б маленьку корисну справу. Наприклад, ознайомитися з його історією.

— Я не буду гарькати, — пробурмотів Марко. — Але ти вже занадто... Що ж у мене, по-твоєму, зовсім порожня голова?

— Вся, може, й ні, а деякі відділення таки порожні. Сам же сказав, як тобі було соромно за своє невігластво. Та навіть не це найстрашніше. Кожен з нас був дурнем, у кожного голова була порожня. Весь жах у тім, що ти не маєш чим заповнити порожнечу, утворену найпередовішою наукою. Ось ти смикнувся туди й сюди, а що вийшло? Навіть маючи практично необмежену владу, ти безпорадний. Тебе тицяють носом то в одну нездарну писанину, то в ще одну таку саму. Нічого іншого ти пошукати не можеш, бо тобі страшно: там далі, за тією неприступністю, якою ви всі оточені, починається так звана буржуазна наука, а в нас на Україні — ще й з відповідним додатком: націоналістична. Коли б ти спитав Кадара, які були угорські історики, він назвав би тобі імена — я в цьому переконаний. і росіяни з гордістю називають імена Татіщева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського, і не тільки називають, а й видають їхні твори. А ми? Хто в нас знає імена Грушевського, Яворницького, Аркаса, Дорошенка, Крип'якевича? Ти про них хоч чув коли-небудь? Коли й чув, то негайно викидав з голови, бо це ж так звані українські буржуазні націоналісти. Тепер переконався сам, до чого це призводить. Щастя, що не до кінця ти втратив совість. Кажу це тобі, як брат. І, як брат, повинен подбати про тебе. Звичайно ж, у мене є книжки, про які директори інститутів перед тобою й не заїкнулися.

Я пішов до нашої "Книжкової палати", де, завдяки Оксаниним дбанням, панував ідеальний порядок, легко знайшов у відділі "Історія" книжки Грушевського й Аркаса, приніс їх, поклав перед Марком. Він дивився на них, не наважуючись доторкнутися.

— Що це?

— Візьми потримай у руках. Ось "Історія України-Русі", яку написав Микола Аркас. Надрукована, як бачиш, року божого 1908 в Петербурзі, у друкарні товариства "Общественная польза". Тоді ще люди розуміли, що таке "общественная польза". Малюнки до книжки теж зробив Микола Аркас, хоч не був він ні художником, ні істориком, ні письменником, а був царським адміралом і українським поміщиком з Миколаївщини. В Київській опері вже по війні йшла опера "Катерина", лібретто якої написано за однойменною поемою Тараса Шевченка. і лібрето, і музику до опери написав Аркас, про що, звісно, керівництво Української Радянської Соціалістичної республіки ні сном, ні духом...

— Ти все іронізуєш.

— А над дурнями тільки й залилося що іронізувати. Тепер дивися на цю книжку. Тобі корисніше прочитати саме її. "Історія України-Руси". Написав Михайло Грушевський, наш великий історик, перший президент Української Народної Республіки, яка виникла після Лютневої революції ще до Жовтня, зверни увагу. Згодом — український академік, похований у Києві на Байковому кладовищі в 1934 році з усіма належними почесностями і лише згодом проголошений найзапеклішим українським буржуазним націоналістом, заборонений, забутий, викинутий з пам'яті, потоптаний і затоптаний. Але книжки не вмирають. "Слово о полку Ігоревім" збереглося в одному-єдиному списку, "Повчання Володимира Мономаха" — в трьох чи чотирьох, але ж не загубилися в віках! Мали б це собі з'ясувати асі оті наші недолугі керівнички, що й досі знай забороняють книжки, кидають їхніх авторів до таборів, оголошують божевільними...

— Які табори! Це при культі особи...

— Мовчи! Я все знаю! Дивися на цю книжку. Надрукована вона 1918 року в Києві, в друкарні акціонерного товариства "Петро Барський", на Хрещатику. Передмова датована вісімнадцятим липня 1917 року, тобто книжка писалася до Жовтневої революції. Як же можна називати антирадянською працю, яка створена ще до появи радянської влади?

— Де ти взяв ці книжки? — зляканим голосом спитав Марко.

— Спадок від професора Черкаса. Коли б не він, я так і залишився б з голою душею, як оце ти. Він навчив мене жити в своїх часах і не зважати ні на що. Ці книжки він ховав і від Сталіна, і від Гітлера, вірні йому люди заковували їх у просмолених мішках і в тридцять восьмому, і в сорок першому, і в сорок восьмому роках, заковували, викопували, переносили на нове місце, знов заковували. Мені пощастило побачити декого з них. Це були прості люди, з незграбними, привченими до тяжкої роботи на землі руками, їхні ноги навіки вгрузли в землю, зате душі линули до неба і вище неба, і кожен з них, хоч як упосліджений колгоспами, їхніми головами, державною зневагою і вічно триваючою продрозверсткою, пам'ятав про своє походження, про своїх славних предків, про славних лицарів незрадливих і знав, що в найтяжчому приниженні він все ж залишатиметься тим, ким заповідано йому історією, — нащадком великих пращів, козаком і назавжди козаком, хочби довкола кублилися самі пігмеї, нікчеми й

запроданці.

Поки я це говорив, Марко хапливо міняв маски, не знаючи, яку саме вибрати: гнів, погорду, обурення, нехіть? Вибрав керівну зверхність, трохи помовчав, мовби ждучи, коли вмере відлуння моїх запальних слів, тоді зовсім несподівано спитав:

— Ти ж знаєш наш ансамбль Вірського?

— Ну?

— Він часто, виїздить на гастролі за рубіж. Париж, Лондон, Америка. Власне, всі континенти. і знаєш, що там пишуть на афішах?

— Ніколи не цікавився.

— Даремно. Пишуть так: "Козаки на Сені", "Козаки на Темзі", "Козаки в Нью-Йорку". Відчуваєш, скільки тут зневаги? Ніби про якихось негрів або татаро-монголів!

— Не бачу тут ніякої зневаги.

— Не бачиш? Нас же відкидають на триста років назад! Які ми козаки? Хіба ми не розвивалися весь цей час так само, як французи, англійці, американці? Ми — радянські люди, а не козаки!

— Тоді чому ж ви наряджаєте ансамбль Вірського в козацькі шаровари й жупани? Зодягніть танцюристів у сталінські кирзачи, кухайки й шапки-вушанки і посилайте дивувати світ.

Брат від наступу одразу перейшов до капітуляції.

— Я ж приїхав до тебе не для того, щоб сперечатися, а за допомогою.

— Помогти можна тільки тому, хто цього хоче. А ти ніяк не можеш одцуратися свого номенклатурного крутіїства! Хочеш щось знати про минуле народу, яким узявся керувати, — ось тобі історія Грушевського, бери, їдь додому, читай...

— Ні, ні,— злякано замахав руками Марко, — брати з собою я не буду. Коли нічого не маєш проти, то я вискакуватиму у вихідні і тут, у тебе, спробую проштудіювати...

— Додому брати боїшся? Невже й на тебе можуть донести? Я вважав, що всі оті спецфонди і спецхрани в бібліотеках і архівах, де ви силосуєте тисячі книжок, призначені бодай для вашого користування, а виходить, що й на керівників поширюється ота стаття кодексу, яка обіцяє кожному радянському громадянину сім років таборів і п'ять років заслання?

— Не в цьому справа, не в цьому зовсім справа, — забурмотів Марко.

Я засміявся:

— Та вже гаразд. Шевченко ще коли сказав: "Ще як були ми козаками..." Були й перебули?

Тоді я теж не був козаком, а тільки триокаянним Миколаєм Несміяновським, ієромонахом Братського монастиря і даскалом Києво-Могилянської колегії, а козаком був мій старший брат Марко Сміян, сотник Черкаського полку у війську Богдана Хмельницького. Душа моя рвалася до козацтва, але брат сказав: "Не смій!" Він сплачував увесь кошт сього довгого навчання в Києві: і шість грошів вступного внеску, і по півгроша щомісяця до братської кружки, утримував мене, допоки я став на власні

ноги, отож я звик жити в послушенстві до нього і, попри всі мої набуті знання у всіляких науках, і далі вважав Марка мудрішим за себе, досвідченішим і обачливішим, та, може, так воно й було насправді.

Колегіум Київський і навіть монастирі зазнали на той час значних втрат і спустошилися мало не наполовину. Спудеї з старших класів філософських і богословських, іноки, ієреї, протопопи, ієромонахи вже з початком славної війни Хмельницького, а надто ж після Зборівської угоди і побуту великого гетьмана в Києві, один поперед одного стали домагатися нобілітації, занесення до козацького компуту, без вагань змінювали чорну рясу на білу свитку козацьку, а хрест на мушкет і йшли виборювати вольності свого народу, вже не самою душею, а й рукою. Праведно сказав наш ієрей: "Козак — суцья буря і вітер в полі. Ми раби божії серед сего вітру подібні билинам божіім, гнемоя, та не ломимоя, ділаємо своє діло, господу благоугодне, щоб ми були, як рожі між тим терновиком, інакше без тої колючки не було б нічого доброго"[2]. Хто пішов на поля битовні, то чи жив чи вмирав — однаково ж знав волю, хвалу і славу, а ми, позосталі в Києві, трудилися для народу свого і для возвеличення імені божого в нестачах, утисках і незгодах, щедрі привілеї, даровані гетьманом Хмельницьким, розвіялися в димах од пожеж, запалених у святому граді ворожими полками князя Радзівілла, сиротами сиділи ми і плакали на руїнах, і нігде було шукати помочі, бо Хмельницький після Берестечка сам потребував запомоги, вселенські патріархи, опинившись в турецькій і сарацинській неволі, зубожіли до краю і мали спромогу хіба що прислати своє архіпастирське благословення, надія zostавалася тільки на православного царя московського Олексія Михайловича, і вихованці Київської Академії, покликані до Москви для перекладу і виправлення богослужебних книг, били чолом царю про дозвіл приїздити до Росії інокам Києво-Богоявленського училищного братства для збору подаянь через кожні три роки, а не кожні шість років, як було визначено перед тим у жалуваній грамоті ректорові Академії Інокентію Гізелю. Благочестивий цар дарував нову грамоту, в якій визначено безперешкодний проїзд жебруючих іноків од Києва до Москви і назад, велено давати підводи, а при підводах — приставів і з ними до Москви посилати дітей боярських, на дорожні витрати велено ігумену давати по восьми денег, а попам та ієромонахам по п'яти денег на кожного, остальним по чотири деньги, а слугам по три деньги на день. І, як визначено в кінці, того монастиря ігумен або старці підуть до нас у Москву чи з Москви і по городах митним головам і цілувальникам, і по митницях митчикам, і по ріках перевізникам і мостовщикам, і губним старостам і цілувальникам, і всяким пошлинникам з тих старців, і з їхніх слуг і з рухляді їхньої мита, і перевозу, і мостовщини, і тамги, і інших декотрих пошлин не імати, а пропускати їх безо всякої зачіпки. А хто на них і на їхніх слугах що візьме або чим зобидить, і тим від нас бути в опалі, а взяте велимо віддати подвійно.

Такої милості удостоїлися ми в тяжкий час, та чужою милістю не наживешся, сказано ж бо: "Ищай чужаго, о своем възрыдает".

Не золотом і брашном, не осетрами дніпровськими і вертоградами цвітистими

славен був Київ ще з часів Володимира і Ярослава і по сю пору, а високою вченістю, мужами просвіщенними, тією божественною мудрістю, про яку сказано: як срібло в горнилі, хай іскушається і просвітляється да явиться світло її пред чоловіки.

В класах на екзерціях і вдома на вакаціях кшталтували київські виученики своє вміння прочитувати, розбирати й пояснювати найтемніші тексти, щоб видобути з них солодкий корінь знання. Протягом усіх восьми або й дванадцяти років навчання зобов'язані були, спілкуючись між собою, запитувати і відповідати один одному по-словенськи, по-еллінськи й на латині, так і навспак, щоб бути вільними пловцями у їхній словесній стихії.

Мисль свою вигострювали, як меч, у словесних герцях і філософських диспутаціях, уперто опановуючи умственну логіку й діалектику, естественну фізику і божественну метафізику, відважно продираючись крізь дебрі схолій Аристотелевих і новітні лабіринти Аквінатової системи богослів'я Doctoris Angelici et Divini в сподіванні слави і добра від високої справи проповідування слова божого, терпеливо долали многотрудну путь од малої до великої інструкції премудрої гомілетики, принесеної на Київські гори з катедр Царгороду і висот Синаю.

Завдяки цьому для розлеглих знань київських вихованців були однаковою мірою приступні і древні наші літописці, і писання отців церкви, і еллінські рукописання з священної гори Афонської, і книги з Венеції, Кракова, Парижа, Амстердама.

Коли Київ у 49-му році вітав свого славного гетьмана не самими лиш дзвонами, пишними молебнями, благословінням патріарха Єрусалимського Паїсія, а й розливаним морем ученості своїх високо-мудрих мужів, Богдан розчулено плакав од радості, бачачи, на яких високостях уже обритається його народ, і, мабуть, тоді й загорілася йому душа здолати все зло не мечем тільки, а й розумом, і вже як вів пертрактації з царськими послами, щоб віддатися під сильну руку Москви, то мав постійно в гадці ще й своє, затаєне: осяяти й засліпити темнощі московські київським світлом вченості й просвіщенності, мовляв, ваша сила, а наш розум, ваша армата, а наш атрамент, ваш меч, а наше писало.

Про благодатну дію світла вченості, яке розлилося в козацькій землі при Хмельницькому, Москва довідувалася з доброзичливих звідомлень духовних грецьких ієрархів, чия путь до царського російського града пролягала зазвичай через Україну: від Паїсія, патріарха Єрусалимського і його архідиякона Порфилія, від Македонського митрополита Галактіона і назаретського митрополита Гавриїла, від корінфського митрополита Іосафа, від антиохійського патріарха Макарія і його архідиякона Павла з Алеппо. Павло Алеппський захоплено розповідав про те, як у козацькій землі будуються церкви, споряджаються ікони і прегарні мальовила, плекається церковний спів, поширюються школи і наука.

Цей чистий серцем сірієць лишив нам сповнені захвату слова про землю України: "Який се благословенний народ! Яка се благословенна країна! Бувши колись у неволі, козаки живуть тепер у radoщах, веселоощах і свободі. Вони набудували соборних церков, спорудили велеліпні ікони, святі іконостаси, хрещаті коругви. Церкви — одна

одної кращі, іконостаси, рами, ікони — одні одних гарніші і ліпші, навіть по селах церкви одна одної красніші. Люди стали явно, ще з більшим завзяттям восславляти свою віру. Ще з більшим запалом стали вчитися читати, співати гарним церковним співом. і вони варті свого щастя. Бо в житті задовольняються дуже малим: їдять, що дається, і одягаються, в що трапиться. По всій країні Руській, себто Козацькій, ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками, — навіть більшість їх жінок і доньок, уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по вулицях".

Ідучи до Москви, грецькі Ієрархи брали з собою українських монахів, про вченість яких ходила слава ще з часу блаженної пам'яті митрополита Петра Могили, який нараїв царському окольничому Федору Ртищеву запросити тридцять київських учених ченців і при сприянні просвіщенного царського духівника Стефана Воніфатьєва поселити їх у заснованому ним Андріївському монастирі під Москвою, де вони приступають до перекладу й виправлення богослужбних книг. Патріарх Паїсій Лігарид привіз з собою українських перекладачів і намовив самого царя запрошувати з Києва вчених монахів. Після Паїсія Никомідійський митрополит Тимофій привіз українського ієродиякона Рафаїла.

Москва мала велику знадобу в людях, що осягнули древні мови, для виправлення богослужбних книг, для риторичного навчання. Цар Олексій Михайлович надіслав єпископу Чернігівському Зосимі грамоту з проською знайти таких людей. Згодом така сама грамота й митрополиту Сильвестру Коссову, "чтобы он, митрополит, ему, великому государю, послужил и его царского жалования себе поискал и учителей, божественного писання сведущих и Еллинскому языку навычных, к Москве для sprawy библии на время прислал". В грамоті вказувалося, кого з старців Київського-Братського монастиря государ велить бачити в Москві. Се були Дамаскин Птицький і Арсеній Сатановський, бо вони "божественного писання ведаючи и Еллинскому языку навычны и с Еллинского языка на Словенскую речь перевести умеют и латинскую речь достаточно знают".

Митрополит відповів, що вже послав чесних учителів Єпифанія (Славинецького) і Арсенія, і просить царської милостині для Братського монастиря, який зело оскудів. Дамаскин Птицький поїхав до Москви тільки після Берестечка і після Радзівіллового погрому Києва. В Києві горіла земля, а Москва відлякувала суворістю й неправдою. На Україні духовного чину особи вважалися недоторканими, цінувалися за освіченість, а в Москві всі однаково були холопами суворого царя і ще суворішого патріарха Никона, який за щонайменшу спровиненість засилав своїх і чужих до віддалених монастирів "під начал", а це для киян було гірше смерті. Арсеній Сатановський ще 1650 року бив чолом, щоб дозволено йому було вернутися, мовби передчуваючи, що не догодить Никону, перекладаючи повчання Меффрета, і буде засланий до Сійського монастиря. Ієродиякона Рафаїла, хоч привезений був до Москви самим патріархом Єрусалимським, вислано "під начал" в Кострому, і його відпустили тільки завдяки заступництву греків.

В Кирило-Білозерському монастирі обрїталися зсильні старці — кияни Мирон, Вассіан і чорний піп Анатолій, в Соловки заслані будуть згодом ігумен Мгарського монастиря Віктор Загоровський і українець Феофан, ігумен Афонського Костянтинівського монастиря.

Звано нас на Москві "білорусцями", "латинниками", "нехаями". Знизу нелюбов і ненависть, згори підозри й нещадимість — все те відлякувало просвіщених мужів київських, вони всіляко уникали припросин московських, а коли й їхали за велінням митро-политовим чи й самого гетьмана, то не без сердечної скрути і уязвлення душевного.

Зате нижче духовенство само просилося під цареву руку. Яко твоє єсть царство і сила і слава. Шляхта, відомщуючи за козаків, саджала священиків на палі, розстрілювала, звирячо нівечила, виганяла з приходів, і нещасні, беззахисні слуги божі устрімлялися в московські переділи, виходили на государеве ім'я, просилися на вічне житіє від ляцького гоніння, і великий государ жалувал своїм жалуванням попів з Полтави, Ніжина, Батурина, Лубен, Прилук, ченців Мгарського монастиря. Патріарх Никон мало не весь Чудов монастир у Кремлі заселив київськими вченими мужами з главою їхнім премудрим Єпифанієм (Славинецьким), а й серед найближчих служебників мав пічника, садівника і сніцаря з Києва, маляра з Глухова, кравця і палітурника з білорусців.

Устроївши на Валдаї Іверський монастир, Никон населив його вихідцями з Києва, які влаштували там печатню і стали випускати книги. В Никоновім Воскресенському монастирі в чернецькій і білецькій чину перебували греки і поляки, новохрещені німці і жиди, білорусці і черкаси з київських півчих. Никон уперше звелів у соборній церкві кремлівській співати київським співом. На крилосах поставлено півчу з дивними голосами. Такого співу доти Москва ніколи не чула. Спів одушевлений, паче органа бездушного. Зоставивши патріарший престол і перебуваючи в Воскресенському монастирі, Никон завів звичай у всі дні по літургії молебн співати пресвятій богородиці київським суголоссям, а до того ще й виспівувати стихирі пресвятій богородиці так само суголосним співом київським. Вже коли й преставився після всіх гонінь і страждань блаженної пам'яті патріарх Никон, і мирополит Великого Новгорода Корнілій при царі Федорі Олексійовичу з усім його царським домом і синклітом відправляв службу за упокой душі, то вечірнє возслідування і всенощне бдіння співано по уставу, як писано в київському требнику печаті Петра Могили, а великий государ, ідучи сам, співав з своїми кліриками стихир шостого гласа київським суголоссям: днесь благодать святого духа нас собра, — і знов і знов повторюючи, за київським же установленням.

Багато запрошувало з Києва півчих, бо Києву судилося ще від древніх літ бути вводителем, а згодом усовершенителем церковного співу. Їхали поодино й цілими хорами по вісім, дванадцять і шістнадцять чоловік з соборними попами і архідіяконами.

Гетьман Хмельницький великі уповання мав на нового патріарха московського

Никона, в листах своїх він називав його "наш зверхнейший пастир" і всіляко сприяв патріархові в його сміливих діях ввести переміни не в церкві самій, ай в усьому царстві. Він радо слав на Москву своїх людей, в такий спосіб утверджуючись там словом нашим і думкою, книгою і співом. Великим спільником Богданові був би Петро Могила, але митрополит почив у бозі ще до початку святої війни Хмельницького, а нові київські духовні ієрархи ставилися до намірів гетьмана ревниво, а то й з підозрами. Коли вже по Переяславу з Москви до Печерського архімандрита Іосифа Тризни прислано українських співаків Альошку Лешковського і Клима Кононовського з грамотою государевою про старця Іосифа Загвойського, якому було для начальства к партесному співу бути в Москві на час, то Тризна сказав, що Загвойський не лаврський чернець, а постриженик Братського монастиря, в Лаврі він прожив рік сей, але вже тиждень, як пішов не знати куди. Коли спитано ректора київських шкіл Лазаря Барановича, той відповів, що в Братському монастирі Загвойського нема. Питали самого митрополита Сильвестра, та Загвойського так і не знайшли. Тоді хтось сказав воеводам київським, що є в митрополита прегарний співак Васько Пікулинський, який знає партесний спів і згоден поїхати до Москви. Воеводи просили Сильвестра відпустити Пікулинського, але митрополит не згодився.

Сказав Інокентій Гізель: "Вольность митрополії київської була всіх вольностей корінь і основа".

Навіть півчі, вирушаючи з Києва, найціннішим з свого небагатого майна вважали книгу, бо навчені були так, що могли вільно перекладати з грецької і латини. Київська книга завойовувала Москву без гарматної стрілянини, тихо, мирно, але всевладно. В царя й патріарха, в монастирях і в боярських дворах укладалися цілі книгозбірні Київського друку.

Кияни вказали ті південно-руські учительні й просвітницькі книги, що були конче потрібні московському поспольству. Прикладом України, де при блаженному Петру Могилі здійснено було виправлення богослужбних книг, кияни надихнули патріарха Никона на сю справу. Єпифаній Славинецький вказав патріарху на ті оповіщення Константинопольського собору року 1593, які могли виправдати виправлення церковних книг. Ці оповіщення Єпифаній переклав з грецької і надрукував. З Арсенієм Сатановським вони пишуть стихірі преподобному Савві Сторожевському, укладають латино-словенський лексикон, Єпифаній укладає для патріарха церковні канони, пише передмови до богословських книг, починає перекладати біблію. Єпифаній переложив правило святих апостолів, правила вселенських і помісних соборів, Номоканон патріарха Фотія з поясненнями візантійських правників Вальсамона і Властаря, Збірник церковних правил і візантійських світських законів, укладених Константином Арменопулом. З латинської він переложив ряд книг світських, як то: "Уставы гражданско-правительные", "От Фукидидовы истории книга первая", "О убиении краля аггельского", "Гражданство и обучение нравов детских", "География две части Европа и Асия", "Книга врачевская, Анатомия, с латинского от книги Вессалия Брукселенска".

Довкруг Єпифанія, вознесеного до самого царя і патріарха, багато було людей з

природним розумом та мало вчених, тому приневолені вони були у всьому здаватися на сумлінність і знання київського мужа, він же не просто передавав змісл первовзорів грецьких та латинських, а кував власні слова, витворював власний лад і склад, і книги ті, хоч з облику свого слов'янські, були тяжкі, темні, геть незрозумілі.

Він писав про святий образ:

"Всяка икона изъяснительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человек ниже видного, нагое имать знание телом покровенней души, ниже по нем будущих, ниже местом расетоящихся и отсутствующих, яко местом и летом описанный к наставлению знания и явления и народствование сокровенных примыслися икона всякоже к пользе и благодеянию и спасению, яко да столествуем и являемым вещем раззнаем сокровенная".

Приставлені в помічники до Київського просвіщенного мужа московські справщики і писці печатного діла священник Никифор, ієродиякон Мойсей, бувший ігумен Сергій, Михайло Радостанов, Фрол Герасимов, чудівський чернець Євтимій у всьому слідували "трудам и тщанию государева богомольца, во философии и богословии изящного дидискала и искуснейшего в еллино-греческом и славянском диалектах, пречестного господина отца Епифания, иеромонаха Киевския страны". і коли Єпифаній переклав книгу Іоанна Дамаскина "Небеса", а соловецькі іноки в своїй чолобитній хулили її за єретицтво, ніхто не дав на поталу Славинецького, і сам цар не обходив його своїми милостями, і коли в голодні зими по указу великого государя куповано живої риби і односилася та риба в його государеве жалування в Чудів монастир, то архимандриту Іакому дарувалася стерлядь і старцю Єпифанію — також стерлядь.

Може, стерлядями хотіли відкупитися від приголомшливої вченості киянина?

Я питав його:

— Отче, чом так затемнюєш просвітлене і нащо легке робиш тяжким?

— Щоб відлякувати невігласів і тим спасатися від їхньої лютості,— мовив Єпифаній, — Великий государ сильний своєю самодержавністю, патріарх Никон лют і немилостив до неслухів, яр і нетерпим до дурнів, строптивих і злих, своєю пастирською владою борониться од них, ігуменів і монахів відсилає під начал, попів і дияконів у колоди і чепа саджає. Я ж грішний уберегтися можу словом єдино, прикликаючи всіх темних і непросвіщених московитів изсечь душевредное стволие неправды богоизошренным сечивом покаяния, искоренить из сердец пагубный волчец лукавства, сожечь умовредное терние ненависти божественным пламенем любви, одождить мысленную землю душ небесным дождем евангельского учения, наводнить ее слезными водами, возрастит на ней благопотребное былие кротости, воздержания, целомудрия, милосердия, братолюбия, украсить благовонными цветами всяких добродетелей и воздать благой плод правды.

Як то сказано: вонми, єгда воззвах к тобі. Всемогутніми потоками світла струменіло на Москву Слово в київських книгах, принесених, дарованих, купованих. Ставши архимандритом Печерського монастиря, Інокентій Гізель прислав на Москву то монастирського слугу Матвія Федорова, то майстрів печатного двору Печерської Лаври

Тимофія Кушву і Олексія Мушича для продажі в столиці 427 книг з книжного складу Печерської печатні. Вони відкрили в Китай-городі першу на Москві книгарню, бо до того книжки продавалися тільки при царському Печатному Дворі. Книги ж ті були: Требники великие, Требники малые, Триоди цветные, Триоди постные, Патерики, "Мир с богом человеку" Гізеля, "Меч духовний" Барановича, Служебники, Новые Заветы, Псалтири с возследованием, Акафисты великие, Акафисты малые, Каноны, Книга Аввы Дорофея, Катехизы Русския печати, Катехизы Польския печати, Литургия Толковья, Житие св. Владимира, Каноны на Лазарево Воскресение и на св. Пасху, Сказание о Иуде, Каноны Студийские, Завет, како соблюдать четьредесятницу, Агапиты, Шестиднев, Мессии, Жития св. Отцов виршами на польском языке, Беседы на Деяния Апостольские, Книга о Покаяниях Трефолои, Ключи разумения, Листки Печерские.

Разом з Матвієм Федоровим прибули міщани Печерського містечка Супрунов і Васильєв і привезли ще 113 книг: 58 часословів, 12 біблій, 31 азбуку, 7 книг польських, один "Меч Духовний", 4 стопи листків печерських, Федоровим ще привезено 320 канунників по 8 алтин 2 деньги без обкладинки і по 4 гривні в обкладинці, три патерики по півтора рублі, чотири полуустава по 300 алтин, 50 польських букварів і 50 руських граматик по 7 алтин, всього книг на 256 рублів, і Федоров бив чолом, щоб дозволено продати без мита —14 рублів, 3 алтини, 4 деньги. Без мита киянам торгувати було дозволено, хоч книжки їхні й були дешевші за московські в казенній продажі; так київські канунники йшли по 8 алтин, а за московські треба було давати по 10. Сам великий государ для сприяння Київській Лаврській Печатні казав купити в Лаврі 12 книг патериків печерських і ті патерики переплести добрим перепльотом в кожу і по обрізу золотом і на купівлю і перепльот тих книг дати гроші з київської Приказної ізби з доходів, що взяті у київських міщан.

Навіть розкольники, які з недовірою ставилися до православія "латинників", поважали книги "Кирилову" і "О вере", укладені трудами киян.

Книга ставала скарбом неоціненним і в церковній ризниці, і в боярських хоромах, і в хижі простого московита. Піддячий Василь Баутін, який перевозив книги з Малоросійського Приказу на Печатний Двір, спокусився деякими, і було виявлено пропажу: один "Мир с богом человеку" Гізеля, чотири "Сказання о Иуде", один "Канон на Лазарево Воскресение и на св. Пасху".

Начальник Печатного Двора митрополит Сарський і Подонський Павло цензурував київські книги і заборонив до продажу в Москві на 119 рублів, 20 алтин, 2 деньги, і ті книги, хоч і з єретицькими вивловлюваннями, звелено було взяти в казну великого государя з виплатою людям Гізеля соболями. Кушва не вельми порадувався такій торгівлі. Ми люди не торгові,— мовив він,— соболів продати не зуміємо, архимандрит же наш Інокентій велів на виручені за книги гроші купити не хутер, а паперу для лаврської печатні.

Заповідано ж ще першими святителями нашими: "Зорати Руську землю святым хрещенням, насіяти святого і божественного письма книгами". Україна визволялася з неволі лядської, і дух свій возносила незалежним в навчанні, в слові, в книзі, і молода

воля народу нашого набула такого зухвальства, що намірилися ми просвітити і, може, й впокорити своєю мудрістю саму Москву, молодого її царя і новопоставленого патріарха.

Все виказувало на здійснимість великого задуму.

Вже з перших літ царствування Олексія Михайловича на Москві зродилася пильна увага до книги й знання. В Посольській приказі створилася ціла книгозбірня "на разных языках". Послам і гінцям царським велено купувати всі книги, що стосуються Московських діл. Дяк Григорій Кунаков привіз із Польщі в 1650 році 6 зшитків, печатаних по-польськи з латинським, а саме:

1 і 2) "Війна Зборовська, щасливо докінчена при множенстві рицарства і обозів Зборовського і Збаразького" Войтеха Тетішевського. Напечатана в Варшаві в печатні Петра Елерта. 1649 р.

3) "Лікарство на уздоровлення Річи Посполитої універсалом або грамотою поборовою за збитки, утрати і непотрібні домові істері". Напечатана в Кракові, в печатні Лукаша Купиша. 1649 р.

4) Оборона покою у людей добрих, знайдена в день всіх святих в костьолі начальнім Варшавським через ксьондза Войтеха Тетішевського. Напечатана в Варшаві, в печатні Петра Елерта 1649 р.

5) "Як відправляв ксьондз з Альбертуси на війну". Знов напечатана в 1649 р.

6) "Як Альбертус з війни пішов назад". Знов напечатано в Кракові в 1649 р.

Московським послам до Польщі князю Рєпніну-Оболенському з товаришами в 1653 р. велено купити такі "самые нужные к Московскому государству надобные книги":

1. "Хронограф", а в ней писано про все Московское государство, а называется той книги слагатель Жигимонт Герберштейн. Латинским языком.

2. "Хронограф польский подлинный", старовечность польскую и русскую описующий, а называется той книги слагатель Гвагнин.

3. Хронограф же, на латинском языке, польский, тот всех летописец есть новее и последнее для того, что в нем описаны лета все до Владислава четвертого короля польского, и называется латинским языком та книга "Хроника Пясецкого бискупа Перемышльского".

4. "Орбис Полонус", а нашим языком может назваться "Свет польский", в нем же содержится вся старовечность родств княжат русских и польских и домов шляхетских и при всяком родстве герб или клеймо того родства напечатано, и отколь кто такое шляхетство и для чего таков герб кому дан, о всем подлинно написано.

5. Есть еще два старые летописцы польские, один называется Иоанн Длугош, а другой Матвей Меховита, с тех двух который будет на польском языке, того одного купить.

6. "Лексикон славеноросский" Памвы Беринды.

7. "Библия польская Вуйкова большая в лицах, и с толком подлинным".

8. "Дикционар или лексикон гданский", который на три части разделен: первый починается от немецкого языка, второй от латинского, третий от польского. А языков есть в нем шесть.

На цю справу князю Рєпніну було видано золоті єфимки, і, купуючи книги в Любліні і Львові, заплачено було за все: 152 золотих польських, червонних золотих 25 і 2 польських злотих.

Царський посол до Хмельницького келар живо начального Троїце-Сергієвого монастиря Арсеній Суханов посланий був патріархом Никоном в Константинополь, на Афон і в Палестину для купівлі грецьких рукописів на п'ятдесят тисяч рублів, взятих в Сибірського приказу, а при дідові Олексія Михайловича патріархові Філарету у всіх трьох патріарших казнах було всього 5 грецьких рукописів, одна книга литовської печаті та одна грецька книга.

Витрачалися небачені кошти на придбання книг, і простим душам могло б видаватися, що чиниться те задля призбирування з усієї ойкумени знань, ще дорожчіших за золото. Насправді ж ушніпливі московські дяки вгризалися в кожне слово тих книг з єдиним наміром: чи немає в них "укоризнених" його царській величності статей або слів, щоб одразу ж зробити вимову тому уряду, в землі якого книга напечатана. Відправленим 1650 р. до Польщі послам Пушкіну і Леонт'єву було велено вимагати вдоволення за укоризнені слова в книгах: "Війна зборовська" Войтеха Тетішевського, "О житті і щасті польського Владислава короля з похвалами", печатана в печатні Ст. Бергутовича в 1648 р., "Владислава 4-го хвальнії учиненнії діла" Евергарудуса Васернберіуса, печатана в Гданську в 1643 р. Посли в своїй відписці царю повідомляли, що після тривалих розмов вони домоглися, щоб ті книги, які є в Варшаві, зібрати, а зібравши з книг, що печатані в домі Ліщинських, листи, на яких печатано з безчестям про предків великих государів царів російських і всьому Московському государству, видерши, всі попалити, а інші й усі книги, в яких печатані непризвоїті діла, витрубивши на ринку, попалити ж, щоб про ті воровські книги, що вони попалені, всім людям було відомо, і надалі в книгах і ні в яких писаннях з безчестям про вас, великих государів, і про все Московське государство не писати і не печатати. і тих би книг, що є в короні Польській і в великім князівстві Литовськім, отнюдь нігде не було, щоб їх до кінця викорінити. А посилали ми тіх книг палити з Отвітної палати дворянина І. Т. Фустова, піддячого В. Михайлова і перекладача І. Максимова. А пани радо посилали суддів І. Заліського со товариші. А палив ті книги на ринку кат, і в той час многі були польські і литовські люди.

Почавши палити книги, палитимуть і людей з непокореним духом і незалежним розумом, таких як протопоп Аввакум, піп Лазар, інок Єпифаній і диякон Федор.

Патріархові Никону не могли простити, що він, виправляючи богослужебні книги, змінив у літургії другий і восьмий члени символу віри, в першому знищені "аз" (рождена і сотворена), в останньому пропущено слово "істинного".

За один тільки "аз" Москва посилала людей на вогнище.

Книги київські не допускалися до продажу на Москві так само через якесь єдине слово. Требник Петра Могили за те, що в ньому в чину святого хрещення "погружение и обливание за єдино напечатаны". В "Тріоді Постной" "алілуя" напечатано двічі, а не тричі. В сповіданні віри напечатано его же царствованию несть конца "истинного", а

треба без прилога "істинного".

Не відали ми тоді, як далеко відійшла Москва од лагоді перших літописців наших, що закликали нас до великодушності: "И ныне, господа отцы и братья, оже ся где буду описал, или переписал, или не дописал, чтите исправливая бога дея, а не кляните занеже книги ветшаны, а ум молод не дошел; слышите Павла апостола глаголюща; не кляните, но благословите" (Лаврентьевская летопись Спб. — 1872, с. 463).

Москва засвоїла у Візантії двоєрушність і віроломство, коли навіть князі вбивають рідних братів, виколують один одному очі, цілують хрест і, одвернувшись, ламають клятву, коли не виконуються ніякі угоди, коли слово бреше, коли письмо бреше, коли вчинки брешуть, і це викликає повсюдну ненависть, а тоді бреше навіть мовчанка, і тоді народжується розпач.

Та ось до візантійського віроломства додалася монгольська дріб'язковість і жорстокість східних деспотів, і ця страшна мішанина облудної пишноти і убогості орди, це змагання бундючності Ромейської імперії і диких засад Азії витворили царство, де панує тупа байдужість до святості приречень, до правди почуттів, до справедливих вчинків, де супроти живого життя виставляється жупел символу, а людська мисль і людина сама знищується в мертвій букві.

Буква. Як принесли її в нашу землю замість древніх рез, то й пішли ми за нею сліпо, запекло, затято, і вже не радість світу самоцінного, а ця всемогутня буква, в яку навіки вскочила влада, задомовилася там, як у залізній кріпості непробивній, — і ну ж топтати, нівечити, калічити нас тою буквою.

Буква гнітила й кабалила нас уже при Володимирі і Ярославі, торжествувала при Мономаху і Боголюбському, татарські хани, водячи масними од баранячого лою пальцями по дорогоцінних харатях наших перших літописань, щоб сказати: "Отее гарне, а отее ні", то й ті змушені були відступитися перед нашою буквицею. Бо коли Михайлові Чернігівському сказано взамін за ханський ярлик на князювання присягатися вогнем замість божого слова, князь волів прийняти мученицьку смерть. При Никоні й Олексії Михайловичу люди самоспалювалися за буквицю — і це слід віднести до небачених проявів незламності духу. Однак ще від царя Грозного утверджувався інший звичай азіатський: не самознищуватися заради символів і святинь, а знищувати інших, при тім назначаючи ті символи, знаки, слова і букви за власною забаганкою й примхою, які вперто називано державними потребами, загальним добром, божими веліннями.

Буква успокоює тільки мертвих. Деспоти й святителі життя своє кладуть на служіння букві, а життя те мниться їм тільки в морях крові. Вони байдужі і до чужих снів, і до чужого блуда, та лише крові чужої не хочуть віддати нікому, хлещуть її невситимо, як здичавілі пси.

Ми виправляли книги й слова, і зойкали душі смертними зойками. Насильно не можна дух виправити.

Молодий і перевчений даскал Київський, не відався тоді, що вскую наше судиться від неправедних, а не від святих. Втішався в своїх замірах чистих, їдучи до Москви,

таким втішанням: "Ми не корчемствуєм слово божее, но від чистоти яко від бога перед богом о Христі глаголимо, ні од прелісті, ні од нечистоти, ніже лестію сице глаголимо, не яко чоловіком угождающе, но богу, іскупляющому серця наша".

Був я молодий і дурний, хоч і перевчений. А гетьман Хмельницький? Хіба не бачив з висоти своїх літ, страждань своїх і народу цілого, що всіх нас, посланих до царя, а за нами й Україну без милосердя, зв'язаних, поведуть у внутрішній двір Пілата?

Боярин царський Бутурлін після Переяслава і віватів київських мерщій виїхав до Москви, щоб звідомити про приєднання козацької землі до великого царства Російського, відбув з Києва 30 січня, а вже 15 лютого став у Кремлі.

Переказували, як гетьман Хмельницький домагався від Бутурліна присяги царської в Переяславському соборі, а Бутурлін затявся, сидів у посольській хаті, не хотів іти до собору, бо цар московський ні перед ким не присягає, а присягають усі йому.

Гетьман не поступався своєю гідністю, сам тих перемов з Бутурліним не вів, посилав переяславського полковника Павла Тетерю, але той вертався ні з чим, хоч який пронозливий був у мові після наук у єзуїтів, тоді Богдан сказав йому:

— Піди й передай боярину ось таке. Не хоче він присягати, бо немає в них такого звичаю. А перед господом богом вони присягають? Ось нам винесуть з вівтаря хрест животворного дерева і стану я перед ним навколішки і заприсягнуся в ім'я народу українського перед Всевишнім, то хіба ж посланець царя московського не вчинить сього?

Супроти бога святого не міг піти й царський боярин Бутурлін, оба вони з гетьманом стояли навколішки перед хрестом і перед іконами, і вийшло так, що присяга стала обопільною, хоч і безсловесною.

Після Переяслава для укладання постатейного договору з царем мав їхати до Москви сам Хмельницький, але війна грозила Україні й далі, королівські війська пустошили окраїнні землі, молдавський господар Георгіца мірився вдарити на Бушу, з'єднавшись з короною, орда хижо вистежувала кожне посунення гетьманове. Генерального писаря Виговського, який рвався до Москви, Богдан теж не відпустив, а поставив на чолі посольства генерального суддю Самійла Богдановича-Зарудного і переяславського полковника Павла Тетерю, посольські гідності надано також осавулові брацлавському Григорію Кириловичу, отаманам чигиринським Герману Гапоновичу та Іллі Харитоновичу, писарем і тлумачем посольським назначено Якова Івановича. Їхав з посольством ще й окремий посланець Хмельницького до царя Конрад Якимович.

Вирушивши з Чигирини 27 лютого, поки не скресли ріки, їхати мали через Ніжин і Конотоп до Путивля, а вже далі — до Москви самої з супроводом од путивльського воеводи. Було то найчисленніше посольство в діях України. В Ніжині зібралося 135 осіб, з них 65 посольських, інші — купці й духовні. Посольство мало 65 возів і 15 коней верхових, а весь обоз не мав ні кінця, ні краю. Ми з Савватієм їхали на монастирським парокіннім візку, плетенім пруттям, з халабудою від негоди, досить містким для рухляді, за що на Москві звано такі візки київськими натопчанками, бо натоптати в них можна було аж он скільки. Путивльський воевода вжахнувся небаченому козацькому

обозу і відпустив на Москву тільки половину людей і возів, всіх інших затримав своєю владою.

Нас з отцем Савватієм пропущено без зволікань, бо кликані були самим патріархом — многомудрий Савватій перекладачем книг грецьких і латинських, а я справщиком новопечатних книг руських по грецьких книгах і слов'янських требниках, печатаних для литовсько-руських уніатів у Венеції. Брат мій Марко, сотник козацький у Черкаському полку, передав мені з посольськими козаками цидулу, в якій благословив мене на добрі діяння, з належним респектом відзиваючись про мою вченість, та не забув зазначити, що оба ми, він шаблею, а я пером, маємо послужити для щасливого пробування і всілякої хвали народу україно-руського і для слави бога пресвятого.

Я пошкодував, що в посольстві немає мого старшого брата, бо як же добре було б мати в чужій стороні біля себе рідну душу бодай на час короткий, на що отець Савватій відбуркнув неспівчутливо, мовляв, у такому стиску людському задосить і одного Несміяновського. Мізерний тілом Савватій натякав на мою козацьку великоногість і великорукість, він кублився в плетеній халабуді, надягав на себе поверх ряси і кожушка попонку і поздавалося йому, ніби я геть витіснив його з натопчанки, тому він майже з жахом думав, що ж буде, коли б до Несміяновського долучився ще й так само здоровенний Сміян, а насправді ж я весь візок віддав Савватію, а сам гнувся в передку, правлячи кіньми і пильнуючи, щоб на розкатаній саньми дорозі нашу натопчанку не занесло в замети.

— Ох мені та й ще ох! — стогнав Савватій. — Біда поповому сину, грамоти не цінуючому. Та ще більша біда уміючому. Сказав же преблагий отець Скорина у "Псалтирі" своєму: "От прирощенія звірі ходящия в пустині знають ями своя, патки, літаючі по возду-ху, знають гнізда своя, риби, плавающия по морю і ріках, чують вири своя, і люди кгде зродилися і ускормлені суть і виховані, мають велику ласку. Чом же мені, нещасному, треба шукати ласки в сих холодних снігах далеких? Куди їду і скільки ж ще їхати, так страждаючи?"

— Всі ми звідкись прийшли і кудись ідемо, — спробував я втішити отця Савватія.

— На теплій лежанці в келії київській сидячи, возносив би я хвалу господу, — зітхав Савватій, — а тепер за гріхи мої, за те, що возгордився знаннями своїми паче всякої міри, женуть мене без милосердя чужії вітри в чужії сніги і безміри. Подорожування нещаснее до Москви є подвиг, на який одважитися можна, лиш споминаючи того, хто вмісто предлежачія радості претерпів хрест.

— Гей, отче Савватію! — збадьорював я його. — Хіба ж не жде тебе стольний град Москва, хіба ж не очікує з великим нетерпінням мужа, який є прикладом усіх благих діл, мужа благочестивого, поміркованого, смиренно мудрого, кроткого, воздержливого, не п'яницю, не лихоїмця, не гнівливого, не зависного, не сміхотворця, не сквернослава, не чародія, не краснобая, не пособника ересів? Наш гетьман Хмельницький вознамірився зачарувати й приголомшити Москву вченими отцями, настирними іноками, солодкоспівними хорами, мудрими книгами, чудотворними іконами й прегарними парсунами київськими, то чи ж нам не прийти на поміч вождеві нашому і

дуксу преславному? Яко кокош собирає птенцов своїх, так під крилом царя Московського зберуться руські уми, розсіяні і мало не понищені злохитрієм ляцьким. Ми з тобою веземо до Москви мудрість, а посольство гетьманове — статті на добро народові нашому, які великий государ ствердить взамін за мудрість.

Не відав я ще тоді, що супроти всієї нашої вченості, висот духу, ліпоти і небаченого кшталту Москва висилатиме тупих своїх воевод, розбійних стрільців і піддячих-здирників.

Посольство везло до Москви стверджений гетьманом Хмельницьким список жадань козацьких для скріплення союзу з великим царством без ущербку вольності України. Налічувалося в тому списку аж 23 статті, і вже в першій з статей домагалася потвердження всіх прав і вольностей, якими од віків диспонувало Військо Запорозьке. Особлива увага зверталася на збереження незалежності судочинства, яке, за стародавнім козацьким звичаєм, визначалося формулою: "Де зійдеться троє козаків, двоє мають право судити одного".

В другій статті жадано мати в реєстрі Війська Запорозького не менше як 60 тисяч козаків. Третю статтю писано, мабуть, не без намови Виговського й Тетері, та й щоб не відштовхнути остаточно пана-брата поляка, бо багато з них здружені були з народом українським, казано, ніби й митрополит Косов з шляхти походить. Значилося в тій статті, щоби шляхта, яка на Русі знаходиться і государеві згідно з непорочною Христовою Заповіддю присягу зложила, аби при своїх вольностях зоставалася, як і при королях польських бувало. В статті четвертій ішлося про те, щоб по містах урядників обирано з наших людей гідних, себто не допускаючи до тих урядів царських ябед і крюкотворців. В статті п'ятій велено послам домагатися потвердження прав гетьманських на Чигиринське староство з усіма приналежностями, для всяких потреб гетьманської управи. Надто важлива була для всіх жадань козацьких шоста стаття: "Боронь боже смерті на пана гетьмана, — та тому що всяк чоловік смертен, і без того не може бути, — аби Військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало, і його царську величність сповіщало, Нехай то й цар великий не буде в гнів, бо то давній військовий звичай". В статті сьомій заповідано, аби маєтків козацьких ніхто не відбирав, і вдови, після козаків позосталі, й діти їхні щоб такі самі вольності мали, як предки й батьки їхні. Від статті восьмої і аж до тринадцятої йшлося про упосаження і прогодування військової старшини, полковників, суддів, писарів, осавулів, обслуги арматної, що завсіди знаходяться на послугах військових і на хліб орати не можуть. і так прикладово для писаря генерального домагалася тисячу золотих, для суддів військових по 300, для обозного 400 та ще по млину для кожного, а як можна буде, то й більше, так як і для полковників і осавулів. Також і в статті двадцять першій нагадувано, що Війську Запорозькому завжди плачено, і пропоновано, аби полковники отримували по 100 ефимків, осавули полкові по 200 злотих польських, сотники по 100, шеренгові козаки по 30. Стаття тринадцята і сімнадцята застерігали, щоби ні в чім не були порушені права, з віків надані від князів і королів як людям духовним, так і світським. Чи не найістотнішою для суверенності України і найвищим свідченням того,

що Хмельницький не мав наміру зрезигнувати вибореного великою кров'ю права на незалежність політичну була стаття чотирнадцята: "Послів, що звіку до Війська Запорозького, з чужих земель приходять, аби панові гетьману і війську Запорозькому вільно було приймати — таких, що з доброю справою. Нехай то не було б в гнів його царському величеству. А коли б щось було против його царського величества, то гетьман і військо повинні його царське величество сповіщати". Слідом за нею йшла стаття п'ятнадцята, довкола якої, як і довкола чотирнадцятої, незабаром спалахнуть у Посольському приказі найзапекліші суперечки між козаками і царськими боярами та дяками. В статті йшлося про податки цареві з козацької землі. Зарудний і Тетеря мали просити царя наперед усталити загальний розмір такого податку, коли ж такої згоди не буде, тоді добиватися, щоб не присилано ніяких воевод для збирання данини, а призначати для того тутешніх гідних людей. В інших статтях йшлося про справи військові. Щоб уникнути приходу на Україну царського війська, гетьман радив цареві йти на короля польського під Смоленськ, хана кримського до пори не чіпати, коли ж і виступати проти нього, то не через українські землі, а від Казані й Астрахані з поміччю козаків донських. Малослівна вісімнадцята стаття стосувалася справи найдрозливішої: "Про митрополита в часі розмов мають згадати послі наші те, що їм усно веліли".

Хмельницький, хоч і називав патріарха Никона "наш зверхнейший пастир", гаразд відав, яка то велика загроза незалежності України віддати київську митрополію під зверхність патріарха московського. Од віку митрополія Київська перебувала під благосло-вінням вселенського патріарха константинопольського, було це освячено і оправдано мучениками, угодниками і чудотворцями, і хто змінив би це узвичаєння, взяв би на душу свою гріх неспокутній. Сказано бо: "Предавай мя тебе болий грех понесет". Навіть через 12 літ після Переяслава ігумени монастирів київських і відданий Москві єпископ мстиславський Мефодій казали, що ліпше їм смерть прийняти, ніж бути в них Московському митрополиту, і ліпше в вогні адовім горіти, ніжлі впасти в підданство патріарху московському. Митрополит Коссов другого дня побуту Бутурліна в Києві виказав своє нерадіння великому государеві. Чорнобильський потопоп в листі до своїх милостивих панів повідомляв, що був у Києві в час урочистого в'їзду туди посольства Бутурліна, і бачив, з якою невимовною скрухою прийняли митрополит і все духовенство послів, нарешті запевнив, що в Чорнобилі багато плачу було, коли гнали міщан до присяги цареві, і що сам він не поїхав з Чорнобиля тільки тому, що не мав на чому вивезти своїх дітей.

Відав Хмельницький ще й те, який поголос іде про патріарха Никона серед чорного духовенства. Вселенський патріарх в султанській неволі, тихий, смирний і праведний в служінні богові, а патріарх московський Никон в гордощах незмірних іменується, як і цар сам, великим государем, людей до себе не підпускає, возлюбив стояти високо, їздити широко, будує свої монастирі, замовляє в греків ікони дорогоцінні, велів зібрати з усіх церков коней і півтисячі розіслав по своїх вотчинах, сама тільки шапка патріархова вийшла в шість тисяч рублів, а на білий його саккос нашіто перлів окатних два з половиною пуди, гордий і грубий нором Никон заповідав возвищення

священства над царством, насправді ж возвишався незмірно сам і над священством і над церквою.

Митрополити Київські Іов Борецький, Петро Могила, Сильвестр Коссов були едуковані, дбали про належні науки к цвіченню побожного живота для людей зацних і простого стану, а Московські патріархи ставилися царями не за вченість, а лиш за послушання. Так Іван Грозний поставив Іова, так при Михайлові Федоровичу архієрейський посох узяв його батько патріарх Філарет, який відзначався хіба що впертістю, бо коли сказано йому, що в одній з молитов треба промовляти "і огнем", то він не повірив і спорядив ціле посольство до греків, щоб довідалися, чи правда, що в їхніх книгах написано "і огнем"? Патріарх Іосиф те й знав, що простежувати за служебниками, щоб у його ризниці кожен сосуд дорогоцінний обгортали киндяком не менше, як уп'ятеро. Коли вмер, то не благодать божя ісходила від нього, а лиш в утробі безмірно шуміло.

Темні пастирі — темна й паства. Убоге життя — убога мисль.

У киян, хоч і не висока європейська освіта, але твердо засвоєні шкільні знання, тому вони не були привержені до букви й обрядів, як темне й затуркане московське поспольство. Кияни не боялися вносити в книгу набуте з світських знань, вели мову про астрономію і географію, користалися грецькою міфологією і не вбачали в тому ідолослужіння, як московські ієреї.

Вже й приневолені суворим Никоном, з нагнутими виями, вперто, затято, як усі малописьменні, вони повторювали: "Чи вчитися нам корисних граматики, риторики, філософії, теології і віршувальному художеству і звідти познавати божественні писання, а чи, не навчаючись сих хитростей, у простоті богу догоджати!". Впиралися в одне слово, в звук, навіть у кому непомітну. Велику сокровенну силу привласнювали "азу" в другому члені символу віри, викинутому при виправленні книг. Коли Никон звелів у богослужебних книгах замінити написання імені Ісус на Іісус, збурення серед духівництва сягнуло меж неймовірних. Іісус сприймалося всіма як найбільше кощунство, бо Ісус — це спасіння, ім'я, наречене від бога святим ангелом, як же можна посягати на нього?

Сам Никон з ігумена Новоспаського монастиря в Москві став Новгородським митрополитом, а тоді й патріархом не завдяки великій ученості, а тільки тому, що зачарував молодого царя вмінням мовити. Цей простий мордовин мав залізну пам'ять, від божественного писання був вельми сказитель, на всяке слово царське відповідь мав з прикладом із святого письма і з премудрою притчею, і глас його, яко труба, благоприятен і слухаючим увеселительний і просто рещи-ангел, а не чоловік. Умиляв молодого царя своїми писаннями, шлючи Олексію Михайловичу ось такі епістолії: "З 13 декабря уязвився я любовію божою пуще прежнього, приложив молитву к молитві, сльози к сльозам, бдіння ко бдінню, піст к посту, і постився навіть до 17 дня, не їв, не пив, не спав, лежав на ребрах, втомившись, сидів з годину щодоби". Коли промовляв до людей простих, то мучив їх своїм многоглаголаннем по три години, поки чоловік несамовитів, благав пощади або й заладав у непам'ять.

Коли згодом його звинувачуватимуть у непомірній гордині, Никон заявлятиме: я дбав не про паству, а про істину.

Чи ж міг високодумний гетьман Хмельницький віддати під тяжку руку московських патріархів преблагих митрополитів київських, не остерігаючись прокляття на всі віки?

Лагідні душі наші київські здригнулися і змалилися перед похмурою величчю Кремля, перед його нелюдської височини цегляними мурами і донебесними баштами, штудерними й витребенькуватими всупереч понурій одноманітності непробивних стін і загрозливих зубців на них.

— Не терпить Москва латинства, а в сих баштах — всуціль дух і норів латинський, — вказав я Савватієві на вежу, до воріт якої ми смиренно шестували, залишивши свій візок, коней і всю належність з козацьким посольством на Китай-городі.

Савватій дрижав од пронизливого московського холоду, зуб на зуб йому не попадав, мабуть, ще й від страху перед чудиськом, до якого ми зухвало наближались, перед сим Вавилоном і Колізеєм, незмірною могутністю і ще незмірнішою марнотою.

— К-куди шестуємо? — прошепотів Савватій.

— Куди звелено! — збадьорив його я. — Хоч ми й не ізбранні, та зате ж звані. Не самі приліпилися до сього холоду, а прикликано нас сюди від теплих лежанок київських. Хіба ж не зігріють нас тут?

— Ох, пропаду! — розпачливо стогнав Савватій. — Ах мені і уви!

Обитель наша (може, й до смерті!), Чудов монастир, розпросторювався мовби одразу за Фролівськими воротами[3], громадився червоними цегляними стінами на всю половину Кремля по сей бік Іванівської площі і Троїцької вулиці, за якими возносився на царській площі Успенський собор, де покоївся прах первосвятителя московської церкви Петра митрополита, посох якого став архієрейським жезлом патріархів московських. В головному вітарі собору зберігалася риза господня, піднесена в дар царю Михайлу Федоровичу послами перського шаха Аббаса, і два хрести Корсунські, один з яких принесений був до Києва ще князем Володимиром. В ризниці знаходився келих із яшми з фініфтяною змійкою, символом вічності. З цього келиха, званого Августова Крабія, веселився римський Август Кесар. Келих дістався в спадок візантійським імператорам, а від них Володимирі Мономаху і його нащадкам, князям Московським з дому Рюрикового. В Петропавловськім притворі в ковчезцях лежать частки святих мощей: права рука по лікоть Андрія Первозванного, глава Іоанна Златоуста, глава Григорія Богослова, частина мощей Іоанна Хрестителя, Георгія Побідоносця, нижня щелепа князя Володимира.

Ми з Савватієм помолилися на Успенський собор і на собор Миколи Гостунського, надто дорогий для нас тим, що дяк сього собору Іван Федорів поклав початок московського книгопечатання, лиш тоді обачливо стукнули в монастирську браму, і впущені були отцем-привратником до обителі.

Нас прийняв архімандрит Павло, грізний, немилосердний з громохким голосом, гордий, як древні фараони, грамоту патріаршу, якою нас кликано сюди, ні читав, ні взяв до рук, обачез прикликав отця келаря і велів приділити нам келії верхні, де

більше світла для занять книжних. і хоч і з нехиттю, та дав нам благословення.

Коли Савватій побачив голі чорні дерева на Кремлівському валу, вкриті памороззю собори, сніг, перемішаний з багнюкою, на Іванівській площі, він мало не заплакав од відчаю серед цієї непривітності й холоднечі. Але в монастирі було тепло, братія не тільки угождала богу, а й гаразд топила печі, Савватій відігрівся, возрадувався, і вже з легким серцем і світлими змислами йшов разом зі мною до отця Єпифанія, який ждав нас, щоб одразу й дати роботу.

За ті кілька літ, що я не бачив Славинецького, він змінився до невпізнання, змалів тілом, кутався в чорну ряску, шулився, ніби од холоду, хоч у його просторій келії, заваленій книгами й рукописаннями починаючи з присінку, було ще тепліше, ніж у наших пристанищах, нижня щелепа йому мовби вкоротилася, лице всохло і геть сховане було в сивій борідці, зате череп нависав над обличчям, округлий і просторий, як церковна баня, а очі, глибоко сховані під острішкуватими бровами, світилися розумом і допитливістю.

Він повів мову не про Київ і не про дорогу, а про книги та й ще про книги і про те, як тут довкруг кріпко наступають на нього і на самого святійшого патріарха невежеством. Коли я поспитав отця про Москву, бо ж бачив він її не тільки замерзлу й насторожену, а й по весні й улітку, в храмових празниках, хресних ходах, в пишноті патріарших богослужінь і царських шествувань, Єпифаній мовив, що ходить тільки до соборної церкви на відспівування "достойно єсть" і на ектенії і після благословення патріаршого знов з радістю стає темничником своїх книг, на Москві ж не буває ніколи, бо й навіщо: профани і невігласи неослабно глаголять, неліпими гласами зіяють, в голові од них, як од зловітрія, пожитку ніякого, а урон і печаль великі.

Таки ж недаремно звали отця Єпифанія "муж многоучений, а ще хто не такий в часах сих, не тільки граматики і риторики, но і філософії і самої феології відомий бисть іспитатель і іскуснійший розсудитель і небачений претолковник еллінського, слов'янського і польського язиків". Коли між царем і патріархом через злих людей почалося безсовітіє і распря, і в 1660 році скликано духовний собор, який позбавив Никона патріаршества і священства, то укладення соборного діяння було доручено Олексієм Михайловичем Славинецькому, як найученішому на Москві. Тричі підносили цареві правила, на які опирався собор, і тричі цар не наважувався ствердити постановлення. Тоді звелів запросити на собор святителів-греків, які були в Москві: митрополита фівського Парфенія, колишнього архієпископа андроського Кирила, паганіатського архієпископа Нектарія. Греки прочитали на соборі з своєї грецької книги слова: "Безумно убо єсть єпископства отрещися, держати же священства", — і сказали, що це 16-е правило першого і другого собора. Але Славинецький сам перечитав правила соборів і не знайшов там таких слів. Це так подіяло на царя, що Никон вважався патріархом ще шість років до наступного собору, на який покликано вселенських патріархів.

Славинецького на той собор обачливо не запросили, бо надмірна мудрість стає на заваді володарям світським, як і духовним.

Монастир же Чудов з отцем Єпифанієм став для мене цілим материком мудрості. Обитель сію з кам'яною церквою во ім'я чуда архістратиґа Михаїла заклав 1365 року митрополит Олексій. Місце для монастиря (тут був до того ханський палац) святитель одержав з рук самого хана татарського Чанибека на знак вдячності за зцілення від сліпоти його улюбленої жони Тайдули. В Чудовім монастирі ще сто літ тому працював премудрий книжник Максим Грек, в іночестві перебував тут юний Гришка Отреп'єв-Самозванець, при якому пострижено в монахи царя Василя Івановича Шуйського, а патріарха Гермогена заморено голодом в підземній келії. В Чудовім монастирі хрестили царя Олексія Михайловича, а в надвратній монастирській церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці позбавлятимуть патріаршества самого Никона.

Никон, випросивши в Федора Ртищева київських отців з Єпифанієм Славинецьким і переводячи їх з Андріївського монастиря біля Воробійових гір в сю обитель, одкрив у Чудовім монастирі ще й патріаршу школу, де київські мужі тепер просвіщали профанів і невігласів і де й мені обіцяно місце даскала. В славу обитель вверглися ми з Савватієм по тяжких незгодах довгої-предовгої путі холодної, жарко топили в Москві, та не зігрієш душі чужим теплом, лине вона через сніги й простори до милої України, до єдиного брата, до київських небес, степів вільношироких, Дніпра прудкоструйного.

Давши спокій немічному тілом Савватію і в затаєній хіті довше побути з своїми братами-козаками, я неквапно перетягував до монастиря з Маросейки — дільниці московської, що на віки цілі стане нашою славою і гіркою юдоллю. Не ділилася ніколи Русь ні на велику, ні на малу, ще від перших князів була просто Русь і znana була в світах і славна сим загадковим найменням, яке для греків утотожнювалося з їхнім словом "красний", а для всіх чужоземців — з червоними стягами князівськими, людьми і щитами дружини княжої, гарячою барвою крові супроти жовтих і синіх барв варязьких. Та ось сто літ тому патріарх константинопольський, сидячи в тяжкій неволі бусурманській і шукаючи милості в православного царя, в посланні своїм до великого государя Московського називає Московське царство Великою Руссю, а предковичну землю всього народу руського тільки тому, що впала вона на той час у неволю лядську і не могла стати опорою патріарха вселенського, — дивним і зневажливим найменням Малої Русі. Зродилися сі слова з патріаршого благоутробія і богоподобія, може, й без наміслу, та вже вилетіли, не впіймаєш, назад не заженеш, і так і повелось відтоді: Великоросія, Малоросія, а між ними Русь біла, так ніби можна перемірювати народ аршином або мітити барвою, яко Яків овець Лаванових.

Гострий на язик московський люд прозвав Малоросійську дільницю в Китай-городі Маросейкою, козаків за їхні чуби-оселедці, чубарики-чубчики, як у курей-хохлаток, добродушно звано "хохлами", а козаки навзамін звали московитів за їхні ципинії борідки — "кацапами". Але не було ворожнечі, не було зневаги ні в словах великих, ні в малих, може, тому й горнувся без зайвої остороги під сильну руку царську гетьман Хмельницький, і Москва не роззявляла пожадливу рота, щоб проковтнути краснопірку-Україну, а цілих шість років не приставала на просьби українського гетьмана, не хотіла вести мови ні про приєднання, ні про возз'єднання двох народів, які, мовляв, і без того

єдино суть, і коли їй згодилася насамкінець прийняти в лоно своє крамольне козацтво, то значною мірою завдяки вченим отцям київським, завдяки яким тільки їй могла почуватися ростущою, яко древо плодовитеє.

Посольство козацьке прийняте було царем наступного дня по прибуттю до Москви. Олексій Михайлович особисто запитав про здоров'я гетьмана Богдана Хмельницького — річ на Кремлі майже небувала. Та на тім і скінчилася добра воля царська. Склад комісії, визначеної для переговорів з козаками, не обіцяв нічого доброго. Запеклий Бутурлін, готовий вести царське військо будь-куди, воєвода князь Трубецький, окольничий Головін, якого сам чорт у ступі не влучить, і думний дяк Алмаз Іванов, що, здавалося, володів умінням нашіптувати водночас в обидва царські вуха.

Переговори тривали десять днів, йшли вони тяжко й повільно, як мерзле горить. З 23 жадань козацьких задоволено було лише тринадцять, та й ті вбгано в одинадцять статей, які далеко не в усьому задовольняли вимоги Хмельницького. Найістотніша для України чотирнадцята стаття Хмельницького про право вести незалежні міжнародні зносини в царських статтях набула зовсім протилежного змісту. В ній писалося: "По тій статті цар звелів: послів, прибуваючих у добрих справах, можна приймати і відпускати, але одразу слід повідомляти, в яких справах прибували і з чим відпущені. А тих послів, які прибуватимуть в справах ворожих цареві, належить затримувати і якнайшвидше повідомляти про них царя, невільно їх теж одпускати без велення царського. З султаном же турецьким, як і з королем польським, без велення царського зноситися не дозволено".

Виходило, що козаки змінiali шило на швайку. Королі польські забороняли гетьманові зноситися з султаном і царем, тепер цар поставляв у ту заборону на своє місце короля.

Статтю про податки з України комісія мовби й прийняла, згодившись, щоб збирали їх місцеві війти й бурмистри, але передавати мали царським посланцям, які перевірятимуть їхню діяльність.

Від козацьких послів царські бояри домагалися згоди поставити московських воєвод у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Умані й у всіх значних містах українських, Зарудний і Тетеря сказали, що не мають на те згоди Хмельницького, і просили, щоб воєводи були хіба що в Києві і Чернігові. Бутурлін і Трубецький ніби й згодилися, і в статті про це не занесено ніякої ухвали, але вже незабаром з'явилися на Україні царські воєводи з військами і стали будувати в Києві замок, а до козацьких міст вислано московських піддячих для опису-майна, ґрунтів і всіх пожитків, аби до трьох десятків повинностей на булаву гетьманську та на "панів полковників, осавулів, сотників, отаманів і всього товариства нашого війська Запорозького, за військом ідучого і назад поворачуючим", додавати тепер ще й внески до царської казни, обфітної й бездонної, як бочка Данаїд.

Співано тоді на Україні з сумовитим жартом:

Москалики-соколики, поїли ви наші волики.

А як вернетесь здорові — поїсте й остатні корови.

Дужа рука оружна царська, під яку так горнувся Хмельницький, щоб захистити Україну від ворогів і наїздців, і яка мала огорнути преділи українські, як чаєчка чаєнят теплим крилом, брутально й хижо продиралася і до кишені, і за пазуху, норовила добратися й до самої душі. Сподівався гетьман з поміччю могутнього військового союзника вирватися з кабали шляхетської, а попав у кабалу ще тяжчу. Думалося безхитрим козацьким душам, що коли до їхніх шабель долучаться ще й шаблі братів московських, то не зламає їх ніяка вража сила, а того й не помітили, як між шаблі прослизнуло підле дяківське перо і стало вивертати все з кулька та в рогожку, себто з дранки в перепиранки.

Писалася історія наша шаблею, а виправлялася кривим пером для кривих душ.

Попервах цар мовби й виказував намір спільноти військової з козацтвом. Вже через двадцять днів після укладення статей і відпуску послів Хмельницького в Успенському соборі цар об'явив, що, порадившись з отцем своїм, великим государем святійшим Никоном патріархом, він шле військо і сам невдовзі вирушає проти недруга свого польського короля. На Кремлі відбулося велике торжество і частування з приводу відпуску князя воєводи Трубецького, який мав вести стрільців на Брянськ, куди повинно було підійти і помічне козацьке військо з наказним гетьманом Іваном Золотаренком.

За місяць Олексій Михайлович і сам вирушив з Москви на Смоленськ до литовської границі, і з Можайська він писав князеві Трубецькому: "А в нас, у нас ідуть з нами далєбі не з однастайністю, найпаче з дворушністю, як є оболоки: іноді благопотребним воздухом і благонадійним і уповательним покажуться, іноді запекою і гнівом, і негодою всілякою здохитрісним московським звичаєм покажуться, іноді злим відчаєм переповідають погибель або в мовчанні з виблідлим лицем і лукавим серцем відходять. А мені, вже бачить бог, як то тяжко від двоєдушності тої, далєбі уповання немає"[4].

Брат мій Марко, пересилаючи з-під Брянська з вірним чоловіком листа до мене на Москву, переповідав той царський лист, який став відомий уже й самому Хмельницькому, і щиро співчував цареві, оточеному такими непевними і криводушними людьми і незгодою, що відбиває його царській величності всіляку охоту.

Не було мови про сотника простого, але ж гетьман наш Хмельницький, який молодим навчався в отців-єзуїтів і мав би знати чи не всі відомі людські й диявольські підступи, чом же він не збагнув, що Олексій Михайлович пише не про когось, а про себе самого, про свою затаєність і криводушність, які успадкував разом з золотим тронем і шапкою Мономаха?

А може, й знав усе гетьман та мовчав до часу. Тому й статті царські утаїв од війська і від люду всього, бо не сподівався, що й тих куцих постановлень Москва дотримається, маючи звичай ламати всі свої слова і перетоптувати угоди. Хмельницький відклав ті статті і правив далі залізною рукою і твердим змислом. Нелегко то йому було, може, й віку вкоротило, і полишив він Україну в непевності й безпритульності великій, як ту нещасну чаєчку при дорозі, що про неї сам склав пісню.

Виговський, підступом захопивши гетьманську булаву, не мав твердості Богданової,

зате в криводушності міг би позмагатися з самим дияволом. Гаразд відаючи, що навіть куці царські статті ніколи не стануть виконуватися, бо й укладано їх боярами та дяками без наміру на застосування, Виговський на противагу царським милостям випростив у короля Яна Казимира милості набагато щедріші і уклав з польськими посланцями Гадяцький пакт, за яким Україна не тільки одержувала всі предковічні свої і жадані вольності, але й ставала цілком незалежною державою, Великим князівством Руським, подібно до Великого князівства Литовського або й цілої Речі Посполитої чи далекої Англії. Трактат Гадяцький, звісно, підписано було не для того, щоб його дотримуватися, а тільки щоб одірвати Україну від Москви. Король, його посланник Бенъовський і пани сенатори, вже підписуючи пакт, лякалися його і свій переляк вилили згодом, поставивши Виговського під кулі жолдаків брутального полковника Маховського.

А що ж його величність пресвітлий цар, що донедавна самодержець Великої Росії, з 1654 р. вже й Малия Росії, а з вересня 1654 після завоювання Смоленська, Могилева та інших міст білоруських, — ще й Білія Росії? Як то писали козаки в своєму маніфестові, розісланому до європейських держав: "Військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне наше підданя цар буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше й більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії! Рішено разом нас придавити і поневолити".

Виговський хоч і розбив під Конотопом з поміччю татар московських воєвод, двох з них взявши до неволі, а князя Трубецького змусивши втікати до Москви, та згодом і сам був усунутий козаками, які викричали гетьманом Юрася Хмельницького з тим, щоб він не вірив королеві, а від царя домагався приречення в правах і вольностях для українського народу, для війська Запорозького.

Присланий до Переяслава для переговорів князь Трубецький мав таємний наказ царський змусити Юрія Хмельницького прийняти нібито ті статті, які було укладено його отцем Богданом. Доти ніхто тих статей нігде не проголошував, тільки бог святий знав, що в них було записано, то ж Трубецький прочитав на козацькій раді вже не одинадцять, як п'ять років тому в Москві, а чотирнадцять, і вже й без тих незначних послаблень, як тоді, а з ще більшим поневоленням і утиском, але хитлива душа Юрієва не спротивилася тому неправедному ділу, молодий гетьман взамін за царське благословіння потвердив ті 14 статей, Трубецький передав їх київському воєводі Шереметєву, щоб той напечатав їх і розіслав по всіх полках козацьких, містах і містечках. Відтоді й стали вони вважатися статтями Богдана Хмельницького, хоч не мали вже в собі й тих незначних приречень і потверджень, що при покійному гетьмані.

Що більша влада, то вона невситиміша. Як то сказано: не клади пальця в державний рот — всю руку відкусить.

Справжні статті Хмельницького писано було як вимоги до царя, то ж і говорилося в них так: "в начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши...". Тепер же вони викладалися у формі справоздання безличного: "чтоб царское величество пожаловал изволил подтвердить права и вольности войсковые..."

Друга стаття про збирання прибутків до царського скарбу, майже дослівно повторюючи відповідну статтю Хмельницького, має додаток, який одразу надає їй зловісного значення. Після слів "и доходы всякне денежные и хлебные збирати на царское величество и отдавати в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет на то устроенных людей" додано: "в Киев да в Переяславль".

Це вже було відверте наставляння царських воєвод над Україною. До четвертої статті про вільне обрання гетьмана додано такі слова: "А по обрании гетману ездить к великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия, и Малыя, и Белые России — самодержцу, к Москве, и видати его государские пресветлые очи; и великий государь, его царское величество пожалует гетмана по чину, булаву и знамя на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велит".

Себто за звичаєм орди їхати за ярликом до ханської ставки. Статтю восьму доповнено словами: "А митрополиту Київському, так и иным духовним Малыя России быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великая, и Малыя, и Белыя России, а в права духовные святейший патриарх вступати не будет".

Так без згоди самої церкви Київської, яка вже сім віків перебувала під благословінням вселенського патріарха Константинопольського, було вирішено передати її під зверхність патріарха Московського. Відібравши ж свободу духовну, в наступній статті, дев'ятій, відбирано й найбільшу свободу державну: вільно промовляти до світу і зноситися з усіма землями, як сусідніми, так і дальніми, як із здруженими, так і з вороже наставленими. "Гетману, — сказано там, — послов и посланников и гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства послов же и посланников и гонцов от себя не посылать, для убытку денежных и иных всяких расходов войска Запорожского, разве о каких делах позволит великий государь, его царское величество, ему, гетману, в которое государство послать".

Так затягнувся зашморг, який ми своєю волею накинули собі на шию, і вже не ми лиш у Москві, в безвіллі чернецькому, ставали заложниками немилосердного царства, а й уся Україна, яка ще віки цілі спливатиме ріками й морями крові, гомонітиме козацькою незгодою, реготатиме гайдамацькими пожежами, тихо плакатиме попідтинню вдовицькими й сирітськими слізьми.

Я тоді жив чи мовби й не жив. Душа моя розхристана, розп'ята на всіх вітрах від України до Московії, пішла в розпорошку, розсипалася, як грушки з кошика, — не збереш, не зцілиш. З яким вознесінням духу приступив був до виправлення старих книг. Книги іржаві, заткані павутинням, поточені шашелем, а ми даємо книги нові, дзвінкі, як ангельський поклик. Як радувався я, натрапляючи в книгах дониконівських геть знекшталтені слова святого Іоанна апостола. В книгах тих, не знати звідки й узяті, стояло: "Покаяння отверзи ми двери". В Іоанна ж сказано: "Він же глаголив про церкву тіла свого" (П, 21). Виправлення богослужбних книг, вважав я, було розумне й доцільне, та водночас під прикриттям загального лика розумності відбувалася підміна внутрішньої сутності. Прості люди стояли за слово, як за найвищі святості. Похитнути

предківське слово — замах на життя і на все суще. А урядові у всі часи праглося ламати душі, а з ними й слова. Милосердя до слова потрібне ще більше, ніж до людини. Слово беззахисне. Вбивати слова — гріх і злочин ще більший, ніж убивати людей. З чим же прийдемо до нащадків? Безсловесні, дурні, затуркані. Тіло знищать, але дух воспарить, він бо наповнює світ, він вічний, а з ним вічні й ми. Слово ж — це дух, а дух — се слово. Слово вище за всі знаряддя і творіння рук, бо воно є мисль. В тропарі співається: "Цитра златая, нищетою богатая". Себто: слово паче всіх багатств світу, їдва і питва тлінних. Болісні слова були в давніх книгах, а в нових — сухі, як потерть. виправляєш слово, а зачіпаєш долі тисяч людей, народу й землі. Се вже й не буквиці, не слова, а доля й судьба.

Не відав я тоді в своєму засліпленні, що розпочали ми те, що ніколи не матиме кінця: виправлення помилок. виправляють книги, тоді людей, тоді цілі епохи, все життя, і вже незмога зупинитися. виправляючи, дійдуть до того, що хліб щоденний замінять словами про хліб, а саме життя, гідне людини, — облудними обіцянками про нього. Як же виправляти книги, коли Ісус ніколи не писав?

Не правте книг, бережіть їх такими, як вони народилися! Бо книги — як люди. В них свій біль, своє горе, своя погроза і любов своя. Коли піднімають руку на книги, гине милосердя, і тільки нечутні ридання в просторах. Всяке будування без любові, а тільки на ненависті буде, як Вавилон або Колізей римський: понура велич, ріки крові й сліз, звіриний рик і падіння, падіння, руйновища на місці вчорашньої пихи.

Сказано ж у апостола Павла: "Коли мовами людськими глаголю й ангельськими, любові ж не маю, то стану я як кимвал бряцаючий і бубен гудячий" (До корінф'ян, 13).

Блукав я серед снігів кремлівських, ослаблий духом і тілом. Ряса чорна гойдалася на мені, світ гойдався довкола, а з ним гойдалася моя душа. Кожному своя путь і погибель, і сап'ян, і ситець, і Візантія остання. Сніги випадають ще до Покрови, зловісно, темно, вовче виття з-за стін, а заграє сиза зоря передвесіння, блисне сонечко, синички застрибають на снігу, заграють у свої тоненькі срібні дудочки, — і пітьма відступає, душа відм'якне. Благословіте клянущія ви, добро творіте ненавидящим вам, і да не зайде сонце во гніві вашім.

Весна надходить, дороги чорніють з-під снігу, і бруньки на березах істочають всі аромати раю, а вдома вже видзвонюють жайворонки, сосни гудуть і постогнують верховіття ялин і високі тополі хиляться до самої землі, копитами ізраненої і кровію засіяної.

Старший брат-козак сниться у вогні, але не згорає, стоїть посеред вогню, мов у алмазнім вінці. А хмари низькі і тяжкі, гнітять груди і я, мов Данило Заточник в наверхенії, яко Яків, що мав видіння ліствиці на небо. Паремію про видіння Яковом ліствиці відчитували ми в монастирській церкві на богородичні празники. Ліствиця вузька і крута і лишалася, як спокуса порятуватися тілом і кинути дух свій ще в глибші безодні.

Брат мій відчаєно метався десь між гетьманами сьогобічної й тогобічної України, між вогнем і полум'ям, рятувався від перемінливості української, та однак не

врятувався, і в смутну годину прийшов мені лист од Маркової жони Явдохи про братову смерть, і про її нездужання, і про те, щоб вернувся я до рідних осель закрити їй очі на розстання вічне.

На Україну я міг повернутися, лише отримавши благословіння від архімандрита Чудова монастиря — помолитися чудотворцям Києво-Печерської лаври або ж відпуск з іночества і проїзні грамоти з двома рублями на довгу путь. Архімандритом на той час став по-стриженик Київського-Межигірського монастиря Іоаким Савелов, я бив йому чолом, бив чолом також і архієпископу чернігівському Лазарю Барановичу, прикликаному царем на собор проти патріарха Никона, і мені дано відпуск, і я возблагодарив бога, і возрадувався душею, покаявся в содіяному і простив усім, хто содіяв зло. Оставляйте і оставляться вам.

Вертався я на Україну загублений у великому обозі "нищого" і "убогого" пресвятого отця Лазаря Барановича. Єдиний з українських духовних ієрархів, він прибув на собор до Москви ще 12 жовтня, маючи при боку своєї милості 60 коней і 63 чоловік почту, з-поміж яких були: казначей Амвросій Биковський, два ігумени — Пафнутій (Макошинського монастиря) та Ілларіон, два протопопи — Чернігівський Петро Васильєв і Новгород-Сіверський Єлисей Константинов, архідиякон Михаїл Лежайський, уставщик ієромонах Венедикт, чотири диякони, три інока і челядь єпископська: конюший Яків, регент Симеон, вісім півчих, кухмістр Антоній, кухарів чотири, іконописець Григорій, слуг троє, келейників чотири, служок чотири, гайдуків троє, конюхів два, візничих вісім, з отцем ігуменом служок три, син отця протопопа Чернігівського, служок протопопових чотири.

Для Барановича і його супроводу приділено 8 домів і поварня. На опалення відпускалося 40 возів дров щомісяця, але Баранович бив чолом, щоб указано було давати більше, бо зима люта, душі немічні, сорока возів стає лиш на два тижні.

Кормових грошей видавано щодня по 5 рублів 24 алтини і 2 деньги. Велика кількість запасів, надто питва, бо чутки йшли про пристрастя "хохлаців", навіть духовних, до горілки, щомісячно виділялося: 9 кружок вина двойного, 2 відра романей, 2 відра ренського, 3 відра меду вишневого, 28 відер вина простого, 216 відер пива, 116 відер меду. Навіть для коней єпископових щомісяця по 50 возів сіна і по 50 четі вівса.

Протопопи приїхали з Барановичем не для "исправления церковних дел", а для випрохування жалуваних грамот на озеречка, млинки, сільця, слобідки, перевози і сінні покоси на прогодівлю. А єпископ мав брати участь у неправедному соборі, де з патріарха Никона знімали патріаршу фелонь і панагію. Він писав у Київ до Інокентія Гізеля: "Исчисляющий количество звезд и все их называющий именами, тот утвердил и сию звезду на небе церковном — пусть бы она светила долго еще".

І коли в перші дні собору на Никона, мов пси скажені, кидалися тільки троє ієрархів: Павел, митрополит Сарський, Ілларіон, митрополит Рязанський, і Мефодій, митрополит Мстиславський, а також колишній Ніжинський протопоп Максим Филимонович, а всі інші мовчали, цар возопив до свого синкліту: "Бояри, що ж мовчите і нічого не віщаєте і мене видаєте, чи я вам ненадобен!"

А тоді й до Барановича: "Лазарю, що ж ти мовчиш і нічого не глаголиш?"

Баранович відповів уникливо: "Треба послухати самого Никона патріарха, і коли правда, то так, а коли ні, то й ні".

Він дотримувався правила "не наступати ні на чию славу", намагався не возвишати голосу, проти опального патріарха, але під соборним актом про низложення Никона підпис свій поставив.

Не карайте, то й не покарані будете. Не минуло й тижнів кілька, як у невідомому сільці Андрусові підписано між царем і королем польським мир і читано ту угоду всенародно на царській площі перед соборами для радості можним і чорному люду, бо навіть поганий мир ліпше доброї війни, для нас же то було гірше смерті, бо означало кінець України, може, й навіки. Україну розділено Дніпром між царем і королем, розрубано, мов шаблею, рікою нашої радості й смутку нашого, розокремлено, розполовинено, розтято по живому серцю — і вже не стулиш, не затамуєш крові, не оживиш. Для царя з королем мир, а Україну розтерзано. Збувалося похмуре передвіщення темних людей про те, що з 1666 року настає в землі нашій царство антихриста, "чоловіка беззаконного, сина погибелі" (2 Послання Павла до Солунян, П, 3), кінець же йому прийде хіба що літа 1999, себто через 333 роки.

І під зривисті викрики дяка, що прочитував статті договору, мав я вирушати в невеселу путь до далекої домівки. Думав я тоді: чи є любов на світі, а чи сама ненависть, густа, понура, в низьких заздрощах і в жорстокості споконвічній. Ось його милість Лазар Баранович у хвалі й славі повертається до своєї чернігівської єпархії, яку Московський собор вилучив з-під влади київського митрополита, зважаючи на те, що чернігівська єпархія була "древле за держави князей российских", єпархію возвели на ступінь архієпископії з наданням архієпископу чернігівському Барановичу служити в саккосі — привілей патріархів і небагатьох з митрополитів. А в цей час боярин царський Ордин-Нащокін вирушає з стрільцями на Україну, щоб віддати згідно з Андрусівською угодою Київ полякам, і похваляється при потребі всі інші малоросійські городи випалити і висікти до сущого младенця. Мав би святитель чернігівський або митрополит київський вийти проти чужої раті і об'явити: "Я візьму в праву руку меч, а в ліву хрест і буду стояти проти ратей обох государів".

Як сказано в Ісуса, сина Страхового: "Не йми віри ворогові твоєму вівіки і не постави його при собі, да нікагда ізринув тя, станеть на місці твоєму".

Дорога текла втомлено, мов ріка. Зненацька став мені перед очима шлях степовий — під розімлілим небом, в зелених латках шпоришу, обкладений по узбіччях припорошеними долоньками подорожника, завітчаний синіми зірочками Петрового батога, в притемненому сріблі полинів і нехворощі. Шлях володів якоюсь особливою силою для мого степового народу. Він був його піснею і вірою, надією і горем. А мені в цій невеселій подорожі здавалося, ніби всі шляхи моєї землі вливалися в Дніпро, щоб отак втомлено текти з великою рікою в безвість, а до них приклековували дві споконвічні ріки нашої мученицької історії,— ріка сліз і ріка крові, і ми потопали в них, а коли хто виринав і пробував звестися над світом, його жорстоко вганяли в землю, щоб

ні поклику, ні зітхання, ні пам'яті. Чи можна прикликати до себе мертвих, невинно убієнних, воскресити їх і змусити світ до каяття? Вони щезли навіки, але приречені бути свідками нашої честі і безчестя нашого, вони втонули в цій землі, як у чорному бездонному океані, і вітри вишепочують їхні слова.

Які слова ті, про що вони, до кого й для кого? і чи живий я, а чи мертвий, де я, хто і що я?

Був я дружинником князя Володимира і віз у ладях на Русь нову віру, урочистих ієреїв, пишнотілих дияконис і ромейську царівну, холодну й шорстку, як змія линяюча. До прийняття нової віри наш світ був чистий, простий і радісний, хоч і в засліпленні. Нова віра принесла знання, але ще й пісних святих, неправдешніх великомучеників, незрозумілі чужі слова, пиху, нещирість і ворожість простому життю. і світ наш розполовинився, роздвоїлися душі, двоєдушність стала роздирати нас, бо вдома ми лишалися давніми, а на площі, перед князем, у церкві, перед ієреями, говорити повинні були не те, що в думці, а те, що треба, що велено жорстокими канонами і приказаннями. Тисяча років двоєдушності! Я був тоді серед тих, хто за велінням князя чинив наругу над святинами народу, творив насильства і неправду. Почалося на Київському пагорбі, коли стягували звідти по Боричеву узвозу прив'язаного до кінського хвоста бога Перуна, та й досі не кінчається.

А може, то був не я, а тільки брат мій?

Втікаючи від людської метушні, ницості й нікчемності, став я смердом, повернувся до землі, бо в землі — найбільша ніжність світу, в її травах, деревах, злаках, а не в пустих розкошах, залізі, насильстві й пихатості. Земля приймає в своє лоно зерно і кістки наші, вона упокоює і дає притулок усім ображеним, приниженим і заляканим, та людині недосить самої землі, тісниться дух, знесилюється тіло, голота, босота і алкота одолівають, серце рветься в простори і в висі, де чується деместний спів на заутрені "Ісполаті деспота" і "Достойно єсть", де ікони, плащаниці, ангельські крила і божий глас.

Сказано ж бо в Марка (6,46), в Діяннях апостолів (16, 21) і в посланні Павла до корінф'ян (II, 2, 43): "Одпускаю, прощаюсь, розстаюсь".

Одних одпускали до владарювання, других до наук і мистецтв, третіх до високих утіх і розкошів, нас — все лиш до землі та до землі, уперто й настирливо спихали до неї, не давали підвести голову, щоб поглянути на небо й на сонце. У нас відбирали все, а полишали тільки землю, але без плодів її. Приречені тисячоліття жити в землі, ритися в ній, як кроти, умирати, гнити, ми вже ніколи не могли вирватися з її вічного полону, а коли й злітали над нею бодай трохи, то неминуче мали знов упасти, і падіння те завжди було тяжке і болісне. У всіх церквах з високості дивиться насварений грізний бог Саваоф, а ми внизу лякливо й у трепеті припадаємо до землі. і отці протопопи Чернігівські, з якими я від'їздив з Москви, від молитов горнулися до землі, і брат мій Марко, як і все козацтво від гетьмана до простого шеренгового, охоче й з радістю вішало шаблю на цвяшок і бралось за сошку, щоб обробити клопоть ґрунту, зароблений ранами і кров'ю.

"Теды и мы респектуючи на пана сотника Сміяна щоденние и верные при боку нашем послуги, которые доброй также ожидают заплати, слободку зашматковану с грунтами и належностями и леваду с греблей нашим конфирмуем универсалом на выживание оному пану сотнику".

На зміну братові повертаюся до землі я від книг, молитов і ангельського співу. Ясна мудрість відходить, а замінить її оплакана невченість, і від профанів і невігласів темнітиме в очах.

Як же вберегти душу і не придушити її?

Вік XX

ВВЕДЕННЯ ТРЕТЄ

ГАЙДАМАКА

На Введення з острахом ждали, хто перший вранці увійде в хату, буде першим полазником.

(Народний звичай)

Чорна масна земля нависала над Зашматківськими плавнями, на тім боці Дніпра вона так само масно темніла, бгаючись позад прибережних кам'яних стін в могутні небесні вали, які десь там розложисто котяться степами до самого Чорного моря. А тут горбиста рівнина від краю плавнів тягнеться на північ без меж і без кінця, і тільки Північний Льодовитий океан стає їй перепорою. З "Географії" Баранського ми знали, що живемо на Східно-Європейській рівнині, найбільшій і найрозлогішій на всій земній кулі, що лежить ця рівнина відкрита й не захищена від океанських вод, які щохвилини можуть ринути на неї і затопити навіки. Ми ніяк не могли збагнути: як же досі не залило? Дніпро щороку заливає плавні, в тридцятому році затопив і всю Зашматківку, та однаково ж вода спадає, бо то вода не Дніпрова, а з зимових снігів, сплила до моря, і нема її. Чорне море надто мале, щоб залити таку велетенську рівнину. А коли Льодовитий океан? Ми допитувалися в учителя географії, колишнього моряка Сергія Олександровича, він пояснював:

— Океан зветься Льодовитий, ото ж там уже й не вода, а лід.

— А як розтане?

— Тоді поллється на рівнину. Але такого ще не бувало. Навпаки — був льодовиковий період, коли дуже знизилася температура, наш материк замерз, льоди з океану поповзли на рівнину стіною, і так льодовик, нищачи все живе, доповз до самої Африки. Можливо, що саме на місці його розтавання утворилося Середземне море.

— А зараз воно не може все замерзнути? — спитав Васько, який дуже любив допитуватися і, мабуть, саме через надмірну цікавість сидів у кожному класі по два роки.

— Такої загрози немає,— відповів Сергій Олександрович.

— А як перестануть скрізь топити? — не відставав Васько. — Он Миколин батько не випише соломи, нічим буде топити, льодовик і попре на нас!

Сергій Олександрович був не простий моряк, а революційний і знав, як відповісти такому несвідомому елементу, як другорічник Васько.

— Радянським людям не страшні ніякі загрози! — сказав він.

А я згадував ту повінь тридцятого року. Все тоді залило, хати стояли в воді по вікна, тільки до Тринчикової та Ребринівської вода не дістала, бо вони були на високому бугрі. Там і рятувався весь наш куток, і ми з мамою Тетяною. Батько на плоскодонній галярі плавав сюди й туди, рятуючи колгоспне майно, іноді його не було й уночі, мама не спала, зітхала, потихеньку молилася і ще тихіше кляла: "А щоб він тобі весь під воду пішов і крізь землю провалився, твій соз! Та й який там соз? Вже ж, мабуть, верлюжишся з тою Кирилівною!"

Колгоспу, або созу, який організовував у Зашматківці мій батько, Федір Сміян, ніхто з селян не любив, усі сміялися з нього, я ж не знав, кому вірити, — батькові чи матері, бо був ще малий і не відав, що краще: індуси[5] чи созівці, надто що вже складено було кимсь дошкульну сороміцьку пісеньку: "А індуси пасуть гуси, а созівці бугая, а індуси їдять гуси, а созівці — ні..." Що ж до Кирилівни, то хто ж її не знав у нашому селі? В зеленому платті, чорнокоса, з кошачими очима, вдень блукає з хижим усміхом, байдужа до всього, якась неприсутня, жде ночі, жде свого царства і гріха, бо вся вона гріх. Хлопці кубляться довкола неї, звиваються вервечкою, жонаті дядьки спльовують заздрісно: "У-у, суче вим'я!", жінки вистукують кулак об кулак, шлють Кирилівні найтяжчі прокльони вслід і назустріч: "А щоб ти світу божого не побачила після тих ночей своїх!". Батька мого мама теж ревнує до Кирилівни, а він тільки розводить руками і дивується: "Тю, дурна, та чи в мене в голові ця лахудра! На мені он ціле колективне господарство, а ти з своїми бабськими підозрами!".

— Ти йому не вір, Миколко, — шепотіла мені мама, — не вір, дитино! Думаєш, йому той соз нужен? То він вислужується перед владами, аби не згадали йому, як він був у бандитах! Ніхто ж не знає, а я все знаю! Боїться — ото й колотиться з тим гаспидським созом та пропадає там весь день і ніч, щоб він уже позаумання пішов, ганяє та ганяє людей на збори, а там — хто кого перегавкає. Оце ж дожилися! А хто призвів? Батько ж твій рідний!

Я мовчав. Жив, як маленька нейтральна країна між двома великими озброєними до зубів сусідами: з обома згоджується, але ні на чий бік не стає. Збори, які так проклинала мама, малечі були цікаві неймовірно, шкода, що нас звідти проганяли. Що батько ніби був колись у банді (я тоді щойно народився), знала не тільки мама, а й баба Бородавчиха, а коли та щось знає, то знатиме й уся Зашматківка. Баба Бородавчиха вже давно просвітила мене. "Ото ж, Миколко, ти тоді в колисці лежав, нічого й не знаєш, а тут же таке було, таке творилося! Одні набігають, тоді ще одні, а тоді ще й треті, і всі ж б'ються, всі требують, всі з ножем до горла! Отак наскочили комісари, забрали весь хліб, погрузили на підводи — і через плавні на Кременчук. А тут банда Марусі з степу, нагнали комісарів біля Олійнички, хліб весь забрали, спасибі їм, вернули людям, так взялися за коней! У вас тоді не оця сіра кобила була, а гнідий кінь з лисиною, бере банда коня, а дідусь твій Микола: не дам, хоч і вмру! Вже на його сашкою замірилися, а тут батько твій Федір де взявся: тату, відступіться, я сам з конем піду! Та. чого ж ти, сину, йтимеш, у тебе он жінка молода, дитина в пелюшках, вже я

сам піду! Ні, я! А бандити регочуть, сама Маруся прибасувала на жеребці, сидить руки в боки, цицьками трусить, як побачила твого батька, так їй очі полудою й укрило. Пустіть їх обох, — крикнула, — беру їх у свій штаб. А який там штаб, коли воно обнаковенна банда та ще й з дівкою в отаманах! Батько твій і дідусь ночі діждалися й утекли від тої Марусі, а з собою ж і коня взяли, бо заради ж нього все оте було. Кінь гнідий, вночі не видно, так і втекли. Ще тиждень в шелюгах ховалися, поки все втихло. А ми пішли до Олійнички, а комісари всі лежать порубані на смерть, а в одного в ранах на животі сала на три пальці. Не дай бог ще таке побачити й пережити..."

Коли я спробував розпитати батька, він тільки побурчав про бабські язика і нічого мені не сказав, а дід Микола погладив мене по голові, зітхнув: "Хто ж його, дитино моя, знає, де воно власть, а де банда?"

— А кінь гнідий у нас був? — не відставав я.

— Гнідий — був.

— А банда Марусі?

— Може, й була... іди, Миколко, позбирай отам грушок за колодязем. Там такі спілі...

Баба Бородавчиха жила через дорогу від нас, вона помагала мамі, коли треба було побілити в хаті і "попідводити", тобто щіточкою з свинячої щетини зробити внизу гарний темний поясочок. Разом з мамою вони шаткували капусту восени, начиняли ковбаси, коли на Різдво ми кололи кабана, пряли й перемотували з шпульки на мотовило пряжу, білили полотно, вишивали рушники й сорочки. Баба була вісником і провісником, вона знала все, що було, і все, що буде, молитов пам'ятала, мабуть, більше, як піп Самосвят, та все ж і плакала найдужче, коли отця Самосвята войовничі безвірники виселяли з Зашматківки як класово ворожий елемент і закривали церкву.

Вона розбудила нас з мамою і того досвітку, коли з церкви скидали дзвони.

Ще було темно, батько спросоння бурчав і лаявся на несамовиту бабу, мама мовчки шамоталася, зодягаючись, тоді стала одягати мене, шепотіла: "Проснись, дитино, підеш зо мною, вдень доспиш, давай рученьку, отак, отак..." "Не чіпай хоч малого!" — спробував не пустити мене батько, але мама вже впоралася, мовчки вхопила мене на руки, понесла до дверей, там поставила на долівку, ласкаво підштовхнула в плечі.

Біля церкви вже було повно людей. Натовп гудів, темно гойдався в огradі, загрозливий шелест ішов між людьми, однак ніхто не зважувався виступити наперед і коли й не перешкодити, то бодай запитати, що ж це діється?

А тим часом угорі на дзвіниці метушилися з товстим дрюччям і вірьовками якісь чужі люди і з ними зашматківські комсомольці: Стрижаків Сашко, Микита Бенів, Максярка і Хведька, внизу під дзвіницею стояло ще двоє прибульців і подавали команди тим, що вгорі. За метушнявою коло дзвонів ніхто й не зауважив миршавого чоловічка, який вовтузився на церковній покрівлі між дзвіницею і головною банею. Сам, без нічєїї помічі він тягав там довгі драбини, примуцьовував їх одну до одної, обплутував вірьовками, пробував на міцність.

А поки він там щось собі метикував, комсомольці з щасливим реготом стали кидати

вниз дзвони. Спершу полетіли дзвони маленькі, оті, що й не дзвонять, а теленькають і підтеленькують, і зітхання натовпу, яким супроводжувалося їхнє падіння, теж було ледь чутне; за ними полетіли дзвони, які бовкають і бемкають, падали на землю глухо і тяжко, земля здригалася від їхнього падіння, і серця в людей здригалися. Найбільший, стопудовий дзвін ніяк не піддавався, комсомольцям довелося проламувати отвір дзвіниці, щоб пропхнути міднотілого велетня, один з тих, що командували знизу, аж нестямився від гніву за таку неприпустиму затримку, коли ж дзвін зовсім неждано шелеснув униз, той злосливий чоловік не встиг відскочити вбік, земля ввігнулася і запалася під страшним мідним тягарем і затягнула в западину ноги того чоловіка, придавлені краєм дзвона. Чоловік дико закричав від нестерпного болю, а може, знов од ще більшого гніву на своїх незграбних помічників, тому ніхто внизу не зворухнувся, щоб йому допомогти, а на виправдання хтось із чоловіків промовив: "Хіба ж тут з голими руками даси ради!". Ті, згори, сторчма головою скотилися донизу, підважили дрюччям дзвона, вивільнили свого начальника, він стогнав і лаявся, не своїм криком кричав, коли спробували його віднести убік до сторожки, натовп мовчки відсунувся ще далі назад, баба Бородавчиха дрібно хрестилася, шепотіла: "За гріхи наші без покаяння... За гріхи..."

Тим часом той іржавий чоловік, якого ніхто й не запримітив, наставив свої позв'язувані драбини до головної бані, аж до самого хреста, вправно подерся по них, вмостився на верхніх щаблях, довго метикував щось з вірьовками, чи то при'язуючи драбину, чи й прив'язуючись сам, тоді не знати й звідки видобув пилку-ножівку і став... підпилювати хрест знизу.

Зойк вирвався з людських грудей такий пронизливий, що злякано закружляла галич над своїми гніздами на осокорах у церковній огradі, здавалося, ніби й оті криві драбини хитнулися під іржавим чоловічком, і все порушиться зараз під ним, та він не зважав ні на що, тупо й уперто пиляв і пиляв хреста без перепочинку, без страху, без совісті й сорому.

— А я ж чула про отого песиголовця! — шепотіла баба Бородавчиха. — Вже ж про нього весь мир гомонить. То на нього наслання і кара небесна — пиляти і не перепиляти! Вже він своїй жінці руки й ноги повідпилював, вже й дітям, а це пішов по церквах і хрести божі пиляє, і вже й не зостановиться, аж поки й кінець йому стане.

Величезний золотий хрест здригнувся всіма своїми трьома перекладами і всім своїм золотим тілом, похитнувся, застогнав, мов перед кінцем світу, і з дерев'яним стуком, перекидя, б'ючись об покрівлю і стіни церкви, низвергнувся з бані і ліг у зеленій мураві неторканій під вівтарною стіною.

— Ма! — подивувався я. — А хіба хрест не золотий, що той дядько спиляв його?

— Золотий увесь зверху, дитино моя, — схилилася наді мною баба Бородавчиха, — а всередині з дерева дорогого, трисоставний хрест, восьмиконечний, складений по образу хреста, на якому був розп'ятий Ісус і який був зроблений ще премудрим Соломоном з трьох порід дерева — кипариса, певга[6] і кедра, а стояк — з дуба васанського, а три перехрестя — то триденні муки Ісуса на хресті і непостижима трійця

свята, і хто підніме руку на такий хрест, то не буде йому прощення ні на сім світі, ні на тім, ні йому, ні роду його, ні начальникам та сповірникам!.. Оце ж діждалися ми пришествя антихристового. Вчора прийшли по віру, а сьогодні по душу. Сьогодні прийшли по бога, а завтра придуть і по людей!

— Свят, свят, свят, кумасю, — злякано наставила на неї руку мама. — Що ви ото таке кажете?

— О, горе, горе, хіба ж то я кажу? Отці святі, пророк Осія глаголить: "А вигублений буде нарід мій, скараю його після доріг його і заплачу йому після вчинків його" (4, 6-9).

* * *

Були темні шепоти, кволе шарудіння, ледь чутно відчинялися двері — хатні й надвірні,— і тоді з сіней било таким холодом, що залітав аж за комин на піч, де я грів свій геть охлялий від дикого голодування хлоп'ячий живіт. Їсти хотілося вдень і вночі, вдома і в школі, на холоді і на гарячій печі, голод був такий страшний і невідступний, що я вже й не пам'ятав, чи було коли таке, щоб не хотілося їсти, а спитати дорослих про це соромився. Ніхто не просив їсти, навіть діти-дошкільнята, бо просити було ні в кого й нічого. Хіба що чужі, які повільними вервечками чорно вигойдувалися з степів і стогнали по-підвіконню: "Хлібця! Їстоньки!" Вони йшли вдень і вночі. Денні, мовби отримуючи силу від небесного світла, хилиталися далі у безвісті, а нічні вмирали коло церкви, біля паламаря, перед зборнею, в глинищах, і сніг до ранку загортав їх невисокими заметами, так що витикалася з них то зсудомлена рука, то розтоптаний опорок, облізла смушева шапка або й частина теплої жіночої хустки. Дідова сусідка баба Бородавчиха, яка знала все на світі, але хотіла знати ще більше, щоранку, взявши ціпочок, обходила всі оті холодні снігові могили і поверталася завжди з тою самою звісткою: "Так я й знала: всі ж, як один, лежать лицем до землі. Як чоловік замерзає, то тільки до землі лицем. А як згоряє, то — до неба. Скільки я тих погорільців бачила — і все ж до неба та до неба. А тут, бач, до землі..."

Сама баба Бородавчиха жила ніби між землею і небом і не знати, за що трималася. Хата нетоплена, порожня, подохли навіть миші, баба не їла нічого вже місяць або й більше — і жила! Моя бабуся Явдоха могла почастувати сусідку хіба що "чаєм", який ми варили з вишневих гіллячок і від якого кишки ще дужче грали марша, але й того, видати, бабі Бородавчисі було досить, щоб якось жити далі та ще й постачати нас новинами і всілякими відомостями.

Ми з мамою Тетяною перебралися від батька до діда Миколи ще пізньої осені, коли чорний Хабло з своєю буксирною бригадою повикачував у селян не тільки хліб, але й пшоно (на кашу для диктатури пролетаріату), горох і квасолу (для зміцнення Червоної Армії), картоплю (для всіх пригноблених і бідних), буряки й гарбузи (для зміцнення колгоспного тваринництва), звичайно ж, соняшники і навіть насіння кавунів, динь, огірків. Батько мій Федір Сміян, голова першого в Зашматківці колгоспу "Хвиля революції", щоб подати приклад усім односельцям, а також як безпартійний більшовик, здав державі все, що було в нашому господарстві, хата наша стала гола, як бубон, навіть мамині ікони Спасителя, Матері Божої і Миколая-чудотворця батько грозився

порубати, і їх ледве врятувала бабуся Явдоха. Там, де була божниця, батько повісив портрет всеукраїнського старости Григорія Івановича Петровського, а мене примусив поприліплювати вниз на стінах обкладинки шкільних зошитів з портретами Станіслава Вікентійовича Косіора і Власа Яковича Чубаря. Після цього мама Тетяна сказала, що не стане жити в хаті з шамашедшим, вхопила мене за руку і повела до діда Миколи. Дід Микола був індус, до синового колгоспу не вступав і, хоч його трусили з особливою жорстокістю, все ж зумів уберегти від Хабла цілу яму з цукровими буряками, яку він підкопав збоку під купою гною, і тепер бабуся з мамою ночами терли по кілька бурячків на тертушку, варили буряковий мед, а тоді "жом" домішували в млинці з кукурудзяних качанів — щоб воно трималося купи і не було гірке.

Обдертими кукурудзяними качанами завжди топили лежанку, тому їх з осені висушували і берегли до самої весни. Тепер качани стали нашим порятунком. Ми з дідом Миколою, по черзі витанцьовуючи на товкачі, товкли качани в ступі, і "крупка" наша була така, ніби вона з сухого паліччя. Та все ж це було краще, ніж курай, лобода, кора з дуба (жолуді поїли ще восени), стрючки з акації або коріння глоду.

Пекла бабуся й на батькову долю, і мама пізно ввечері, щоб застати "активіста" вдома, несла той буряково-качаняний виріб як останній рятунок.

Хліб почали викачувати ще торік, з старого врожаю, для довиконання плану хлібозаготівель. Голова сільради Холодний так і не зумів довиконати, і його забрали від нас, оголосивши "ворогом народу". Коли Холодного ще тільки прислали до нас головою сільради, він вечеряв у нас і дуже налякав мене гучним голосом, насупленими бровами і величезним чорним портфелем. Я хотів мерщій утекти від такого грізного дядька, але Холодний довгоруко перепинив мені путь, поставив перед собою, спитав:

- Піонер?
- Піонер.
- До будівництва комунізму в окремо взятій країні будь наготові!
- Завжди готовий!
- Молодець, ось тобі пряник!

І дістав зі свого страшного портфеля великий сірий пряник, вкритий зверху, мов святкова паска, застиглою солодкою кіркою.

На місце Холодного прислали Табурянку, від якого годі було ждати не те, що пряників, а й доброго слова. Табурянка був дрібненький і гологоловий, як вождь українських більшовиків Косіор, намальований на шкільному зошиті в клітинку. Слідом за Табурянкою з'явився в Зашматківці Хабло з буксирною бригадою. Хабло був чорний, худий, весь у рипучій шкірі, навіть картуз у нього був шкіряний, буксирна бригада — троє комсомольців з району чи й з самої області, одягнені в нагольні пальтечка, в кепочках, тонкошії, з ненажерливо роззявленими, мов у зозулиних дітей, ротами, з завидючими очима і загребущими руками. "Буксири" металися по дворах і в хатах визирювали, винюхували, винишпорювали, а Хабло знай штрикав довгим залізним щупом, щоб не сховалася й зернина ні під землею, ні під водою.

Тупаючи сільською вулицею і вицілюючи ще не сплюндрований двір, "буксири"

горлали:

Сонце в небі котиться,
Краще жить нам хочеться!
Гей, гей, горе — не біда,
Краще жить нам хочеться!

Баба Бородавчиха прибігла вночі, шепотіла до мами Тетяни біля темного мисника: "Чуєш, кумасю, як ото радіють анциболоти! Пообвішувалися нашими злиднями, як май грушами, та й телесуються! Злидні ж сидять нишком під припічком, куди й сонце не дістає, а ці як почнуть штрикати своїми щупами, як почнуть, то злидні й посипляться і з-під припічка, і з хати. Колись було виганяли їх ошуком, а тепер, бач, обшуком. Заберуть наші злидні, самі злиднями стануть, а нас обсядуть злидні ще дрібніші, от вам хрест святий, кумасю!"

Нарешті "буксири" ввірвалися за злиднями й до нашої хати, і Хабло своїм зміїним оком одразу побачив свіжопомазану долівку під припічком і мерщій увігнав туди щупа. Батько вбіг слідом за "буксирами", вхопив Хабла за лікоть, вискочив наперед нього, закричав:

— Це безобразія! Я голова колгоспу, а ви мене дискредитуєте! Я перший здав державі все, що було.

Хабло ще глибше загнав щупа під причіпок, прохрипів цю батька:

— Голова, то не розводь тут опортунізму! Одступи й не заважай виконувати вказівку вищестоящих органів!

Лемент, зойки, прокльони стояли над селом, не було такої сили, що примусила б людей вмовкнути і не проклинати радянської влади, вождів світового пролетаріату, войовничих безвірників і планів індустріалізації. Не помагали організовані Табурянкою хлібні валки, прикрашені передовими лозунгами, не помагали червоні прапори, якими розмахувала буксирна бригада Хабла. Дні були короткі, рано темніло, і червоні прапори здавалися чорними, і від того ще тяжча туга огортала людей і ще пронизливіше лунали над селом плачі, зойки, прокльони. Тоді в голій Табурянчиній голові зродився ще один план. На вимогу голови сільради до Зашматківки прислано духовий оркестр — три труби, барабан і мідні тарелі,— і тепер музиканти супроводжували бригаду Хабла, ставали на вулиці біля двору, до якого ввергалися "буксири", і безкінечно повторювали одне коліно з революційної пісні "Смело мы в бой пойдем!" Дитячий плач, розпачливі крики жінок, тут і чоловічі голоси, — все безнадійно тонуло в гунявих звуках товстошиїх труб, в гупанні барабана і дзвяканні мідних тарелей. "Смело мы в бой пойдем" — бух-бух! "За власть Советов!" — дзвяк-дзвяк!

— Христопродавці! — шепотіла баба Бородавчиха. — Пілат умив руки, віддаючи Спасителя на смерть, а ці над усім людом трусять долонями, умивають руки, а руки ж їхні мідні!

А той, з мідними тарелями, не зважаючи на бабські шепоти, пхався поперед усього оркестрика і знай дзвякав: "Дзвяк-брунь! Брунь-дзвяк!"

Обдерши село до нитки, Хабло перекочував кудись далі, зник і оркестр. Разом з людьми й усі звуки — ні пісні, ні сміху, ні поклику. Не ходили колядники, не щедрували маленькі дітки під Новий рік, не декламував я перед маминими батьками — дідусем Кирилом і бабусею Килиною:

Я маленький хлопчик,
Зліз на стовпчик.
В дудочку граю,
Бога прославляю.

В голодного не було вже в мене сили добратися аж на той край села, де жили дідусь Кирило і бабуся Килина, та вони вже й умерли посеред зими в холоді й самотині. Люди вмирали мовчки, без стогонів, без скарг, без криків незгоди. Леж сновигали, мов обплутані сірою сіттю, тоді покірливо лягали у своїх хатах і вмирали — старі й малі, дівчата, які ще недавно цвіли такими рум'янцями, хоч соломі підпалюй, хлопці, що вчора ще могли бугаєві шию звернути. Вмерли майже всі наші сусіди: Яків Нагнійний з дружиною і п'ятьма дітьми, тітка Лукія, всі Раденькі, Вихтір, Микола Проскура, голова добровільної пожежної дружини Марк Степанович, брати Матвієнки, Марина-полячка, німий Альоша з сестрою Марусею.

Колгоспний конюх Іван Раденький запрягав хуру, складав померлих і вивозив у плавні від шелюги, куди він вивозив і колгоспних коней, які дохли від голоду і від якоїсь пошесті. Вовки обгризали людські й кінські трупи, і під темним зимовим небом шкірилися з-під червоних шелюгів людські й кінські кістки впереміш, мов сама смерть показувала свої хижі ікла. Якось Іван Раденький, повівши в плавні свій страшний вантаж, не повернувся більше, вмер там під шелюгами. Тепер мертві залишалися у своїх хатах, там де їх постигла смерть, і собачі тічки влаштовували над ними страшні бенкети, супроводжувані хижим карканням велетенських сірих ворон і голодним нявчанням котів, які тільки здалеку світили очима на криваві собачі учти, не наважуючись наблизитися, щоб урвати шматок і собі.

Баба Бородавчиха приносила звістки про те, хто вмер, кого, ще живого, загризли пси, над ким уже занесла косу Смерть, а рятунок ж немає нізвідки. Я прислухався до бабиного бубоніння і дивувався безмежності її знань. Невже вона знає й слова найбільшої революційної пісні про те, що "нема рятунок ні від кого, ні від царів, ні від богів?"

— Отож, кумасю, — бубоніла баба Бородавчиха, — кажуть, ніби є такі народи, що їдять котів, собак, мишву, все повзуче, летюче, стрибуче, всяку нечисть, як оті гоги й магоги, про яких пишеться в святім письмі. А ми гидуємо, нам бог не велів. Рибину б упіймати, так ослабли ж люди — від вітру хиляться, ополонки в льоду ніхто вже не прорубає. Он про Зота кажуть, ніби в дубині під листям знаходить їжаків, що позаягали в сплячку, і витоплює з них вишкварки, як із свиней. Так Зотові й бог простить, бо в нього ж дев'ятеро дітей та недужа Ольга, та баба Мар'яна, та старий дід Саліченко. А в світі ж тьма й пустота, і нема рятунок. Ох, оце б узварчику з грушок хоч кухлик, так би від душі й одлягло. Та де ж ще ті грушки в бога!

Все вже було з'їдене, а зима тільки входила в силу. Прикмети вказували, що сніг лежатиме ще й на теплому Олексі, не було надій ні на солодкі спичаки з очерету, ні на березовий сік, ні на калачики і борщ з молоді кропиви. Кінчалися й наші качани та втаєні від Хабла бурячки, а що далі?

Отоді й почалися в дідовій хаті шепоти і метушнява. Баба Бородавчиха до чогось палко намовляла діда Миколу і бабу Явдоху, закликала в свідки маму Тетяну, і що більше вони вагалися, то дужче вона наполягала.

— Ось послушайте ж, кумо! Ви кажете: голод, мабуть, і в Таврії.

Та хіба ж там може бути голод? Вже ж я знаю, бо все своє дівування продівувала в німців-колоністів у таврійських степах і вже набачилася там таких пшениць, що й на тім світі не побачу більше! А що вже тих овець, а дрохви по всіх межах та такі ж тобі, як телята! Побий мене лиха година, як там оце хліба немає так, як і в нас! А за вашу машинку, то дадуть стільки, що Микола й на санках не дотягне! Бо такої ж машинки тепер не знайдеш нігде ні за які гроші!

Так з темних шепотів, невиразних натяків і, здавалося б, пустих розбалакувань баби Бородавчихи про Таврію поволі вималювався переді мною зухвалий намір нашої добровільної радниці-порадниці: взяти бабину швейну машинку "Зінгер", спорядити з нею діда Миколу до Таврії, там він виміняє за машинку мішок хліба, принесе його додому, і ми доживемо до нового врожаю.

Машинку "Зінгер" баба Явдоху купила ще в непмана, коли всього було повно в крамницях і на ярмарках, коли й мене возили на великий ярмарок, катали на каруселі, купували довгі цукерки з барвистими китицями і соловейків з полив'яної глини, які так гарно витьохкували, коли налити в них води й подути в гузнечко. Машинка була нова, привезена ледь не з самої Америки, лисніла чорним лаком і сяяла великими золотими літерами на своїй вигнутій, як у вродливої жінки, ший: "Зінгер". На нікельованому маховичку була ловкень-ка рукояточка, щоб можна було користатися машинкою як ручною, а можна було перетворювати її й на ножну, для цього був спеціальний столик з влаштованим під ним хитромудрим приводом.

Баба Явдоху обшивала жіноцтво з доброї половини Зашматківки, шила спідниці, кохти, жакети. А дід Микола взимку, коли не було роботи в полі й городі, сідав шити чоловікам смушеві шапки. Він так прославився своїми сивими й чорними козацькими шапками, що, кажуть, ніби пошив шапку для самого Нестора Махна, коли той з своєю бандою пролітав по наших краях. Згодом на діда донесли, і його брали в район на допит, але відпустили, бо виявилось, що Махно через Зашматківку перебігав улітку, а хто ж улітку стане шити собі шапку? Коли ми питали діда Миколу про ту шапку для Махна, він тільки покахикував у сиву бороду, прямо не відповідав, тільки зронював наздогад буряків: мовляв, сам батько Махно був чоловік дрібненький, але голову мав простору.

Тепер цю машинку, яка ще недавно годувала і дідову сім'ю та й нашу, цього ще, власне, нового і загадково-прекрасного "Зінгера" треба було засунути в грубий борошняний мішок, мічений великими червоними літерами СМФ — Сміян Микола

Федорович, пришити до мішка циганською голкою і суровими нитками міцні поворози, завдати дідові Миколі на спину, зачепивши поворозами за плечі, упевнитися ще раз, що тримається міцно й надійно, — і благословити діда в незнану путь, з сльозами, зітханнями, але й з надіями.

Щоб перейти через Дніпро, дідові треба було б узяти плішню — промацувати лід, але могутній колись мій дід Микола ледь тримався на ногах, залізна ноша за спиною гнула його до землі — де вже тут взяти сил ще й для залізної плішні! Вирішили обмежитися сучкуватою дубовою палицею, бо без неї в дорогу ніяк не можна, до того ж, пояснювала баба Бородавчиха, в Таврії собаки завбільшки з ведмедів і люті, як дияволи. Люди в Таврії добрі, а собаки злі, як ото в нас Табурянка або Хабло.

Я пішов проводити діда Миколу. Сам був Микола і теж ніби дід, а дід був ніби мною, на краю села ми обнялися й заплакали, бо вже добре знали, що не побачимо один одного більше ніколи, дід сказав мені: "Не треба вже тобі, дитино моя, йти далі, я піду сам", — і пішов у плавні через замерзлий Брідок, побіля Діжиної ковбані, на Забору, а тоді й через Дніпро, цілячись на той берег так, щоб потрапити на полого місце поміж крутими тогобічними горами, сивими і, мабуть, так само мертвими, як наше село.

І ми стали ждати дідового повернення, лічити замерзлі дні, здригатися від чорних вісток, які приносила баба Бородавчиха. Вмирили вже не сім'ї, а цілі кутки: Бульшівка, Ребринівка, Рогачики, Махтеївка. Мій рідний батько Федір Сміян жив, мабуть, тільки завдяки полум'ю революції, яке горіло в його жиловому тілі і надавало сили ніби й нелюдської вже. В колгоспній коморі зберігалось зерно на посів. Люди вмирили, але ніхто й у гадці не мав узяти бодай зернину з того нерушимого фонду. Не брали свої, але могли взяти чужі. Комору стерегли колгоспні активісти, батько щоночі бігав перевіряти, чи не заснули сторожі. На всіх була одна стара берданка з двома патронами, але батько вірив, що й такою зброєю вони вбережуть зерно і повесні кинуть його в землю, і воно проросте, зазеленіє, заколоситься.

І тут прийшла вказівка самого товариша Сталіна — забрати в колгоспах також і все посівне зерно, без винятку і в найкоротший строк. Отоді всі ті, хто ще був живий, зрозуміли, що вони вже мертві — коли не сьогодні, то завтра, тільки мій батько зрадів мудрій вказівці вождя, бо тепер не треба було дрижати над тим зерном, держава збереже його набагато надійніше, а коли настане пора весняної сівби, тоді з державних запасів по справедливості виділять для кожного колгоспу стільки, скільки треба посівного матеріалу.

— У нас воно як? — розмахував руками батько. — У нас не люди розтягнуть, так миші потрублять, а в державних засіках зерно буде в цілості й сохрнаності!..

— О боже, який же дурний мій Федір! — зітхала мама. — і заміж за нього виходила, то знала, що дурний, а тепер виходить — ще дурніший!..

Зима лютувала ще дужче. Замети понаносило такі, що баба Бородавчиха вже тиждень не могла перебратися до нас через дорогу, може, й умерла — хто ж то знав. Поночіло рано. Ми брали двері на всі защіпки, затуляли вікна ряднами, баба Явдоха

вибудовувала перед порогом цілі барикади з казанів і рогачів — не так від лихих людей, як для власного заспокоєння.

Коли ж якось пізно ввечері щось торгнуло в надвірні двері, баба, забувши про всі свої страхи, мерщій взялася розбирати барикаду та так хутко, що мама тільки руками сплеснула:

— Що ж ви ото таке робите? Ще станете відчиняти двері.

— Коли ж це Микола?

— Та вони б у вікно постукали, а це в двері вдарилося. Хоч спитайте його, хто воно.

Баба вийшла в сіни і крізь двері кілька разів спитала "Хто там?", але знадвору не долинуло ніякої відповіді, тільки знов ніби зворухнулося щось і затихло.

— Треба відчинити, — сказала баба Явдоха.

— А коли то якийсь зловмисник?

— Людська душа загибає, гріх, як не поможемо. Іди, Тетяно, присвіти мені. Колюню, сховайся за коминак, дитино.

Я сховався, а тоді вигулькнув, щоб мерщій скочити з печі і кинутися на допомогу бабусі й мамі. Бо коли вони відхилили надвірні двері, в сіни з мертвим стукотом упало щось велике, неоковирне, і вони не могли дати йому ради. Втрюх ми насилу втягнули до хати забитого снігом, обмерзлого чоловіка, він був довгий, худий і якийсь ніби горбатий, борода, брови, волосся з-під шапки в крижаному панцирі, губи почорнілі, очі заплющені. Живий чи мертвий? Баба Явдоха налила в кухлик нашого "чаю", підсолодила трохи буряковим медом, піднесла чоловікові до уст, спробувала влити йому бодай ковток. Тепла рідина потекла по крижаній бороді, потрапила в ніздрі, але, мабуть, якась краплина проникла крізь стиснуті губи і зціплені зуби, ледь здригнули в самому куточку чорні губи, ще кілька теплих солодких крапель упало на язик, покотилося далі в горло, в умираюче тіло, а їм назустріч видобувся ледь чутний стогін, а може зітхання, а може щось таке, для чого ще не існує навіть назви, чоловік не ожив, не розклепив очей, не зворухнувся, тільки отой дивний звук, немов звістка з не відомих нам світів, і більше нічого.

— Хто ти, чоловіче? Звідки? — питала бабуся, схиляючись над чоловіком і намагаючись влити в нього хоч трохи теплого трунку. — Тетяно, там у нас коржик лишився? Може, дати йому хоч крихту.

— Не можна, вмре, — застерегла мама. — Давайте йому пити — ото й усе. Більше ніяк не можна.

Чоловік ніби почув жіночі перемовляння, застогнав голосніше, мабуть, хотів ковтнути теплого напою, але мертве горло не могло поворухнути жодним м'язом і не прийняло рідини, вмираючий захлинувся і несподівано промовив зовсім виразно:

— З Таврії... Там смерть...

— і в Таврії... А як же Микола? — баба Явдоха випустила кухлик з рук, вхопилася за серце. — Тетяно, дочко, ти чуєш? Ой, горенько ж наше — і в Таврії!

Мати мовчки підбрала кухлик, налила в нього питва, підійшла до чоловіка — і відсахнулася від нього.

Чоловік був мертвий. Сніг на ньому танув, натікаючи на долівку чорною калюжею, дивний обмерзлий горб теж став танути і з-під криги проступали якісь ніби знайомі обриси. Я скочив поперед мами, тернув долонею по "горбу", відсмикнув руку, як од нещастя.

Мама стежила за кожним моїм рухом, мовчки взяла з мисника залізну тертушку, на якій ми терли буряки, провела по "горбу" раз, вдруге, втретє, очищаючи його від крижаної кірки, так само мовчки поклала тертушку на місце, глянула на мене: чи я все побачив? Я кивнув. "Горб" на вмерлому був незграбною великою торбою, пошитою з цупкого борошняного мішка, на якому великими червоними літерами було написано: СМФ — Сміян Микола Федорович.

— "Зінгер" там? — кивнув я на торбу.

— А де ж йому бути? — відповіла мама.

Ми перемовлялися, зовсім забувши про бабу Явдоху, яка нічого не чула, не бачила, не знала. Вона стояла біля столу, тримаючись за його край, мабуть, щоб не впасти, і невідривно дивилася на причілкове вікно, завішене грубим рядном. Хата стояла причілком до плавань, куди пішов дід Микола з машинкою "Зінгер" і звідки вже не повернеться ніколи — який жах, надто ж для мене, бо мій дід Микола Федорович Сміян і я, його онук, теж Микола Федорович Сміян, і коли пішов у безвість дід, то, може, пішов і я, а коли він десь помер, то чи ж можу вважатися живим я?

Але баба Явдоха була далека від моїх дитячих жахів, вона, мабуть, вірила, що ось у завиванні хуртовини почується тяжке дідове човгання і знайома рука легенько постукає в шибку і пролунає голос, од якого розтопляться всі сніги на світі. Та нічого не приносила немилосердна завірюха з крижаних порожніх просторів, тільки голодне вовче виття, темний стогін і якийсь моторошний шерех, ніби понурі вибрязки мідних кимвалів Табурянчиного оркестру над умираючим селом.

* * *

Брата тоді ще не було. Він народився через два роки для нового голоду років війни, окупації, а тоді — 1947 року. Всі діти на Україні завжди народжуються для голоду, і ніхто не може збагнути, чому це відбувається на такій всеплодущій землі. А в тридцять третьому і в тридцять четвертому на Україні діти не народжувалися зовсім. і в нашій Зашматківці теж не народилося жодної дитини, бо матері вмирали, а від мертвих — немає життя нового. В Зашматківці вмерло стільки люду, що з чотирьох колгоспів насилу зліпили один. Були: "Хвиля революції", "Червоний борець", "Схід", "Імені Петровського", а новий колгосп назвали "Імені Челюскінців". З якої речі саме челюскінці перескочили з далекого Льодовитого океану на вимерлі з голоду береги Дніпра, ніхто б не сказав, не знав і мій батько Федір, який став головою колгоспу після злиття.

Вмерли тоді обидва мої діди, обидві бабусі, вмерла баба Бородавчиха, стояли пустою хати майже всіх сусідів, повідчинювані двері, повибивані вікна, з нетоплених печей тягне мертвим духом холодної сажі, ні кішки, ні собаки на обійсті, не співають пташки, бо ті, що лишалися зимувати, всі погинули, а з вирію чомусь барилися

повертатись, так ніби й крізь безмежні простори долетіла до них пташина вість про горе в землі їхніх народжень. Люди вмирали мовчки, покірливо і якось непомітно, а хати їхні ще довго стояли, мов розпачливі пам'ятники над вмерлими, самі вмираючи повільно й тяжко. Не було тут ні каменю, ні заліза, ні золота й самоцвітів, — усе нетривке, податливе, ламливе й крихке, як і сама людина: глина, дерево, череп'яний посуд. і коли все це зникає, то навіки й безслідно. Від людини лишаються хоч кістки, а від хати — нічого. Глину розмиють дощі, солома й дерево погниють, все проросте травою і вкриється забуттям. Зашматківка вмирала не тільки людьми, а й їхніми оселями, обійстями, село вкорочувалося, мізерніло, вже не було того роздолля, що колись, тих буйнощів природи, які супроводжували тебе від народження, тих простих радощів життя, що для селянської душі починаються з хліба пречистого, пресвітлого і святого, як сонце.

І саме тоді, як Хабло з "буксирами" витрушував у зашматківців останні зернинки, гриміло над вмираючими селянами, над нашими школярськими голівками залізне гасло далекого вождя, що сидів у своєму кремлі мовби ще вище од бога: зробимо всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними![7] Замож... замож... замож...

Щоб не вимерла вся Зашматківка і для успішного проведення весняної посівкампанії, для нашого колгоспу імені Челюскінців у районі виділено кілька мішків небаченого суданського проса, батько сам привіз ту суданку, сам на колгоспному дворі варив у великому чавунному казані кандьор і сам роздавав кожному по мисці: чоловікам, жінкам, старим і малим, — чим порушував сувору інструкцію давати суданку "тільки трудовим одиницям", тим, хто, мабуть, і повинен був зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними.

Батько знехтував розпорядження начальства, він рятував тих, кого ще можна було врятувати, кожен одержував миску кандьору на день, і так ми повзли по тому кандьору до нового хліба, до остаточного порятунку, пливли по ньому ніби по вузькій червоній річечці, бо кандьор той був... червоний, як кров.

Ні до того, ні після не доводилося мені бачити такого наїдку. Нудотно-солодке пусте вариво мало колір кривавотемний — не тільки їсти, а й дивитися страшно. Але ми їли ту суданку, бо були не просто голодні, а вмираючі.

Селянська дитина бачить кров, як тільки ступає по землі, Приходько Петро поганяв коней у приводі, заснув, сидючи на стільчику, упав між трибки, залізо пережувало йому ногу, Петро кричав не своїм голосом, темна кров хлюпотіла під ним, голосили безпорадно жінки, ми, малеча, збіглися туди, стояли, дивилися на ту першу в нашому маленькому житті кров. Тоді бачив, як цебеніла кров з пальців Микити Скляра, відрізаних Максимовою січкарем. і бігав дивитися на мертвого Василя Ребринча, який лежав біля церкви весь у крові, порізаний уночі парубками, що приревнували його до зеленоокої Кирилівни.

Колір крові жахав мене. Я не міг без здригання дивитися на приліплена над ослоном у хаті Антона Раденького кольорову картинку, на якій жорстокий мисливець величезним ножакою пропорував груди волохатому чорному ведмедеві. Ведмідь уже

весь у крові, а мисливець б'є його ножкою, і від того ставало так страшно, що я затуляв очі рукою і, плачучи, вибігав з хати Раденького.

Не міг я без плачу дивитися на кольоровий плакат в хаті у Феньки Біловусихи: маленький цар, з нагайкою в руках, витанцьовує на складених штабелями чорних трупах, які плавають у крові. Навіть червоний півень з безкінечним вогненным хвостом на протипожежному плакаті в голови добровільної пожежної дружини Набоки лякав мене безмірно, так ніби не народжувався я в майорінні червоних знамен і не чув уже над колискою, замість материних тихих пісень, гриміння революційних закликів: "Вперед, народе, йди на бій кривавий! Червоні лави! Червоні лави!.."

І все закінчилося червоною кашею з суданки, щастя, що ми хоч вижили.

Коли заколосилися хліби, я бігав поночі в степ, настригав покрадьки повну торбину колосків, ми з мамою виминали з них зелене, ще недостигле зерно, товкли його в ступі, і мама пекла з того розплющеного зерна тоненькі перепічки, зелені, як трава, солодкуваті і смачні, як паска. Ніколи в житті я не їстиму нічого смачнішого за той зелений хліб тридцять третього року.

І коли вже здавалося, що тепер життя буде безкінечне, зненацька спіткало нас з мамою страшне горе.

В грудні тридцять четвертого року якийсь троцькістсько-зінов'ївський агент Ніколаєв убив Сергія Мироновича Кірова. По всій країні розпочалася боротьба з класово ворожими елементами, треба було знайти і знищити їх як клас і в нашій Зашматківці, а ніхто не знав, де їх тут шукати.

Все принишло, завмерло, не було ні сили, ні влади, довкола панував страх, наповзав на людей понурими словами: "гепеу", "енкаведе". Дівчата виспівували насмішкувато-сумну частівку:

Я не хочу чаю пити,
З голубого чайника,
А я хочу полюбити
Гепеу начальника...

Людей забирали вночі й удень, з постелі й з роботи, вони щезали так само тихо, страшно й навіки, як під час голодомору, і ні в кого було шукати захисту й рятунку.

В сусідніх селах, навіть у найзлиденніших степових, класових ворогів знаходили швидко й охоче, а в нас чомусь ніяк не могли виконати вказівок з району. Батько посилався на те, що колгосп імені Челюскінців найпередовіший у районі, в усіх зведеннях займає тільки перше місце, всі поставки виконує справно: і по хлібу, і по м'ясу й молоку, і по сінові, — які ж тут шкідники і класові вороги? Та вже й у самій Зашматківці всю зиму йшли між людьми невиразні мовиперемови, загрозливо нависали темні натяки, пахтіло ласими до тридцяти срібляників. "Еге ж, — гуділи ті, хто нездатен здолати сверблячку продати будь-кого, хочби й рідного батька, — наші "Челюскінці" таки передові! А спитали: чого? Бо всіх глитаїв у Зашматківці порозкуркулювали, а Сміян своїх вберіг, вмовив вступити в "Червоний борець" і усуспільнити тяглову силу й реманент — ось тобі й передовик! Га? Що? Вимерли в

голоді усі однаково — що куркуль, що підкуркульник, що бідняк? А копитал Сміянові остався? Остався. Та й самого Сміяна як пошкребти, то й він, може, з елементів. Був же колись там, де люди кажуть?.."

Звісно ж, я, малий, нічого не чув і не знав, а мама коли й здогадувалася, то не казала мені. Вона була в надії, ждала дитину, я сподівався, що матиму братика, помагав мамі по господарству — напоїти й підкласти сіна корові, дати їсти свині, повичищати гній, наносити до хати води й соломи топити піч і лежанку. З школи, хоч як кортіло побавитися з хлопцями, я мерщій біг додому, щоб довідатися, як там мама, бо на батька надій було мало: він день і ніч пропадав у колгоспі.

Того березневого дня я все ж не побіг після школи додому. Хтось приніс звістку, що в Тринчиковому ставку плаває утопленик. Всі зірвалися до ставка, бо коли ще таке побачиш! День той був темний і тяжкий. Перед цим цілий тиждень ішов безперервний холодний дощ, з'їдаючи рештки брудного снігу і ніздрюватої криги на Тринчиковому ставку і Дейнежиному озері, сьогодні вночі дощ перестав, але з самого досвіта між землею і небом зависала свинцево-сіра запона туману, і здавалося, ніби накрили тебе товстою брудною подушкою, і ти осліп, оглух, онімів, задихаєшся, гинеш, та нічого не можеш вдіяти.

Ми з хлопцями наосліп бігли в тому тумані навпростець через розбагнене бурячище, попід високими Тринчиковими грушами, тоді пологим берегом ставка до греблі через ручай, яким вливалися в ставок весняні води, там уже темніло кілька чоловічих постатей, між ними трохи малечі з усіляко зневажуваних нами дошкільнят, одні стояли, інші безпорадно вешталися коло самої води, розгублені й мовби налякані.

— Де утопленик? Де? — зашепотіли ми до малих. — Ще не витягли?

— Та он же, — сказав хтось з дядьків. — і не втопленик, а дитина. Немовля. Ще й світу божого не бачило, а вже...

В сірій стоячій воді серед трісок, старої кори, напівзогнилого гілля плавало щось округле, мов зеленкуватий гарбуз, власне, й не плавало, а лежало непорушно на воді, і та мертва непорушність була така страшна, що хотілося кричати.

— Чого ж ніхто не витягає його? — закричали ми. — Може, воно ще живе?

— Еге, живе! Воно вже, мабуть, тиждень отак плаває.

— З берегів принесло водою...

— Мо', з самого Дейнежиного озера...

— А витягти — як ти його витягнеш?

І тут з'явився мій батько. Не сам, а з помічниками, і принесли з собою багри, рибальську хватку з довжелезним держалном і навіть ряднину, щоб підстелити під порятованого, хоч тому вже однаково. Батько став на греблі, йому подали багор, все робилося мовчки, швидко, вміло, всі виявляли хіба ж такий сприт, і дивно було, що згаяли стільки часу в безпорадності й розгубленості. Чи вже так звикли все робити тільки за вказівками голови колгоспу?

Коли нещасного утопленика на ряднинці виносили під груші, до греблі з того боку під'їхав парокінний віз сільської кооперації, повний ящиків з горілкою. Голова

споживкооперації Асон Іванович готувався до зустрічі Міжнародного жіночого дня — 8 березня. Гребля була розмита водою, вся в ямах і баках, від розповзання не рятувало її ні безладно повтикуване з боків пакілля, ні шелюжиння, заплетене між ним. Асон Іванович, знаючи, як то трудно перехопитися тут з тяжкою поклажею, сам взявся за віжки, біг поряд з возом, плутаючись у негнучих полах цупкого плаща, підбадьорював своїх конячок:

— А ну, дорогенькі! Цок, цок, і на тім боці!

Конячки, мовби й самі розуміли всю відповідальність і небезпечність цього гиблого місця, рвонули щосили, хотіли перехопитися через греблю одним духом, але на самій середині заднє колесо зачепилося за товстий кілок, віз зупинився, смикнув коней назад, Асон перелякано закричав, засмикав віжками, заляскав ними по кістлявих кінських крупах, коні теж спробували відчаєно смикнутися, але це не допомогло, віз загрозливо перехнябився і став повільно сповзати в ставок, в ньому щось торохнуло, задзвеніло розбите скло, ящики з горілкою не падали в воду тільки завдяки тому, що Асон Іванович вміло і надійно позв'язував їх вірьовками, і тепер треба було думати тільки про те, як врятувати всю поклажу.

Я не встиг помітити, чи батько вже був на березі, чи ще залишався на греблі, побачив його тільки тоді, як він опинився біля воза, підважив його за оте злощасне колесо, гукнув Асонові: "Давай!". Асон знов крикнув не своїм голосом, смикнув віжками, конячки, мало не падаючи з ніг, рвонули тяжкого воза, але він чомусь не поїхав уперед, а посунувся набік, просто на мого батька Федора, звалив його з ніг, пригнітив усім своїм тягарем батькові груди, а тоді так само незбагненно скотився з них, коні тепер уже легко вихопилися на суше, але батько мій так і лишився лежати на краю греблі ніби переламаний навпіл, і короткий гострий кілок простромлювався йому крізь ребра. Асон Іванович, хоч обернутий спиною до греблі, перший відчув, що позаду сталося щось страшне, облишив своїх коней і, падаючи, побіг до батька. За ним кинулися дядьки, незграбно штовхаючи один одного, не знаючи до пуття, як зарадити лихові, як зняти батька з того проклятого пакола.

Я ще й досі не міг спам'ятатися, стояв закам'яніло, ніби зовсім сторонній, ніби мимовільний свідок цих туго сплечених у нерозривний ланцюг жахливих подій, неначе подивований спостерігач, який не йме віри тому, що відбувається в нього перед очима. Я не встиг ні закричати від розпачу, ні подивуватися, як з глухого туману майже нечутно виринула і стала біля мене чорна легкова машина, шофер, у військовому кашкеті з червоною зірочкою, майже впритул спокійно дивився на мене, слинив у губах недокурену цигарку з "городським" запахом, а з машини вискочило двоє високих, теж у військових кашкетах, один, гладкий, у шкіряному коричневому пальті й начищених чоботях, Інший — прогонистий, як хорт, у шинелі, з наганом на широкому ремені.

— Сміян Федір Миколайович тут? — гукнув гадкий.

— Осьдечки ж він, — сказав хтось із тих, що виносили з греблі спливаючого кров'ю батька.

— Що це з ним?

- Хіба ж не бачите? Повредився чоловік, може, й на смерть.
— Давай його в машину! — скомандував гладкий.
— Перев'язати треба! — підбіг Асон Іванович. — Кров же! Рана! Такий чоловік!
— Перев'яжуть де треба! — гримнув прогонистий. — Давай! Давай!

Дядьки мовчки понесли пораненого до машини, і тільки тоді я збагнув усе, що сталося, зрозумів, що ось зараз ця машина забере мого батька, завезе не знати й куди, а я навіть не почую його голосу і не знатиму, що ж сказати мамі, я зірвався з місця, стрибнув до задніх дверцят машини, куди вже всували закривавленого батька, невміло перегинаючи і втулюючи в тісному просторі його ще кілька хвилин тому таке могутнє й зграбне, а тепер майже мертве тіло, я продирався крізь чужі руки й ноги, хотів зазирнути батькові в обличчя, покликати його, сказати, що я тут.

— Та-ату! — заплакав я без сліз. — Татоньку!

Сполотніле його лице на мить відкрилося моїм очам, лице мовби мертве (адже й стогонів батькових я не чув!), але щось ніби промайнуло по ньому, ніби якийсь знак мені, заохочення, я проринув крізь плетиво дужих тіл, відгорнув грубе смердюче сукно чужої шинелі, вчепився руками за дверцята машини, закричав:

— Пустіть мене з татом! Я поїду з татом!

Гладкий, у шкірянці, вже вмощувався поряд з водієм, прогонистий грубо штовхнув мене, прибираючи з дороги, але я міцно тримався за дверцята і не піддавався.

— Стукни його як слід! — ліниво порадив прогонистому гладкий. — Колодочкою нагана по кумполу!

Прогонистий мовчки вхопив мене за руки, мов клешнями, здавив з такою безжальністю, що я зойкнув од болю і, приноровившись, загнав зуби в чужий ненависний п'ястук.

— О-о! — заревів прогонистий. — Ах, сволоч, махновець! Гайдамака вонючий!

І слідом за тим ревінням голова моя мовби розкололася від страшного удару, пальці мої розчепилися, я впав і не чув, як гаркнула мотором машина і зeszла в брудному тумані.

Дядьки привели мене до тяти, але я був такий кволий, що не міг сам іти додому і мене понесли, робили те невміло, несли якимось надто повільно й довго, а мені хотілося, щоб несли ще повільніше, бо я з жахом думав, що ж скажу мамі, що їй казатиму?

А вийшло зовсім не так. Хтось уже сказав мамі, що батько поранений і що його забрало енкаведе, у неї почалися передчасні пологи, так що вона вже не бачила ні мене, ні мертвого батька, якого за годину привезли енкаведисти, і прогонистий, хряпнувши дверцятами машини, гукнув з вулиці:

— Ей, хазяйка! Забирай свого чоловіка! Всю машину нам запацьорив!

Вони доїхали тільки до Мазепиного Яру в кінці села, і коли машина стала дертися по крутому схилу, батько вмер. Приїхали взяти його за те, що був у банді, що пригрів куркулів, що зімкнувся з класовим ворогом, але всі ці звинувачення стосувалися живого Федора Сміяна, — смерть робила його вільним. Енкаведисти поїхали до району, доповіли про все, що сталося, і звідти прийшла команда поховати голову колгоспу імені

Челюскінців як героя, що загинув, захищаючи соціалістичну власність, бо горілка, яку везла споживкооперація на свято восьмого березня, теж належить до священної і недоторканої соціалістичної власності.

Над батьковою могилою присланий з району духовий оркестр грав "Смело мы в бой пойдем за власть советов и как один умрем в борьбе за это", а я стояв, плакав і запрягався в душі піти після школи до військового училища, стати командиром, сильним, відважним, озброєним, щоб показати всім негідникам, який я гайдамака...

І коли в травні 1941-го, щойно начепивши на петлиці "кубики" молодшого лейтенанта, я на тиждень приїхав у відпустку додому, то взяв на руки шестилітнього брата свого Марка, надто дрібненького, як для роду Сміянів, спитав його напівжартома:

— Хочеш вирости таким, як я, і стати червоним командиром?

— Хоцу, — відповів засопливлений Марко і гордовито випнув груди.

Ніхто з нас тоді не думав — не гадав, що через місяць почнеться найстрашніша в історії війна.

ПОЛЮВАННЯ НА ХЛЯСТИКИ

Посилай, Миколай, соловеєчка

Та у рай по батенька,

А зозуленьку на Вкраїноньку

По свою родиноньку

(З колядок)

Я почувався обкраденим. Перемога без мене — тоді навіщо ж мої рани, моя кров, моя знемога і мої надії? Не бачитиму й не знатиму, як святкують золотий день Перемоги у мене вдома, а змушений стати учасником урочистостей чужих. Зовні все ніби й гаразд, американці — наші союзники, та все ж місто. Кельн, де я опинився, далєбі не Москва й не Київ і навіть не Берлін, де сьогодні проходять у парадному марші перед Бранденбурзькими воротами мої однополчани, і Рейн, хоч і оспіваний великими німецькими поетами, все ж не ота куценька річечка Шпрее, над якою заповум'янів наш звияжний червоний прапор.

Вимиті й вишкребені, як святкові столи в українських хатах, вигодувані висококалорійними заокеанськими харчами, свіжі, мов огірочки, сповиті в темнозелені парадні мундири, в пістряві різнобарвних нашивок, в сяєві бронзових гудзиків, солдати комендантської роти підполковника Сейса монолітно злютованим чотирикутником продвиготіли повз нас, тоді враз розсипалися на шеренги, які, ніби відштовхуючись одна від одної, розходилися віялом, розпушувалися пишнотою павичевого хвоста, щоб у кінці плацу плавно і туго закручуватися в спіралі, мовби оті почленовані стебельця весняної кульбаби, над якою чаклує-примовляє малий хлопчик: "Куль-баба! Куль-баба!", опісля все розсипане й розпорошене знов збиралося до купи, як твердий град у темній тучі, злютований чотирикутник молодих тіл прогойдувався побіля підполковника Сейса і тих, хто стояв довкола нього, щоб за мить знов розприскуватися, розлітатися, розтанцьовуватися під звуки бравого військового оркестрика, який замість

добропорядних маршів вигравав якісь фокстротики, та й не міг уявити нічого іншого, бо не мав відповідного оснащення: не громохкий турецький барабан з напнутими на обичайках двома бичачими шкурами, а якісь дрібненькі барабанчики з собачої шкіри; не товстошії мідні труби-гелікони, які мертвого піднімуть з могили, а підлабузницькі й підступні, як змії-горинич, саксофони; не голосні похідні сурми, що вміють тужити, плакати і побиватися над полеглими, але й величати переможців, а якісь флейти-тонкописки, фінтифлюшки, тралі-валі! і взагалі — не урочисте парадкування, а щось ніби балет, оперетка, цирк і тільки здерев'янілі плечі солдат і чорна сталь автоматичних гвинтівок "Маузер" на них нагадували про справжню причину того, що тут відбувалося.

— Вам подобається, містер Сміян? Як на мене, то все о'кей!

Це сказав підполковник Сейс, і все адресувалося мені, повноважному і всевладному представникові Радянського командування в американській зоні окупації Німеччини, капітанові Сміяну, який отак, без щонайменших зусиль, — ускочив у містери, хоч і не зрозумів не тільки жодного слова з мовленого моїм союзником, а навіть жодного звука, бо й у школі і в офіцерському училищі вчив не англійську, а тільки німецьку мову і, власне, й не мову, а якісь ідіотські примовки: "Вір бауен моторен. Вір бауен тракторен". Коли на фронті розвідники вперше привели до мене живого німця, виявилось, що в нього якась зовсім інша мова, аніж оті "тракторен" і "моторен". Мабуть, те саме сталося б і з мовою англійською, та, на щастя, я не вивчав її, отож з чистим сумлінням міг тепер користатися послугами перекладача, тобто капітана канадської армії, руського за походженням Попова, потужного густобрового чоловіка, у незвичному для мене волохатому вовняному мундирі, з великими, як горіхи, бляшаними зірками на погонах, з широчезними орденськими планками над лівою кишенею френча — не знати, де й коли настриг стільки нагород цей дивний капітан.

Попов стояв між нами, мене він, хоч який товстий і волохатий, не міг затулити, маленький акуратний підполковник Сейс ніби й загублювався десь за його масивністю, та то тільки на перший погляд, бо престиж Сполучених Штатів так чи інакше давався взнаки, і належна рівновага не могла порушитися.

Біля Сейса стояли офіцери його комендатури, біля мене — два мої помічники: майор Михно Гаврило Панасович і старший лейтенант Коляда. Позаду громадилося командування збірного пункту: командири полків, батальйонів, рот, працівники штабу, коменданти жіночих корпусів. Ніяких трибун, ніяких обмежень і заборон, люди довкола нас, люди навпроти, тільки вузький плац залишено для святкового солдатського парадкування, а вся величезна казарменна площа загачена тисячами людей, чоловіки тісною масою позаду, в передніх рядах жінки — всі молоді, вільні і прекрасні, як ця весна, як цей великий день, як золоте сонце і голубі небеса над нами.

Мене висмикнули з полку два тижні тому, суворий наказ велів здати всі справи, полишити все майно, крім вкрай необхідного, з'явитися, не гаючись, до високого командування для виконання особливо важливого завдання. Ще перед Одером, коли я командував тяжкими мінометами, мені потрапив до рук розкішний трофейний дизель з

критим кузовом — справжній дім на колесах, і я заправляв тим дизелем і в своєму батальйоні і в штабі полку, де замінив тяжкопораненого начштабу. і ось: здати справи, здати дизель, взяти з собою тільки те, що понесеш в руках, залишити партквиток, усі документи, одержавши навзамін якийсь папірець, сісти в "додж" з Героем Радянського Союзу майором Йотковим і п'ятьма автоматниками — і на той бік Ельби, до наших союзників американців. Водій "доджа", сержант Наумкін, хитруватий тулячок, уперто намагався випитати то в майора, то в мене, що в нас за місія і що то за пункти нашого призначення — Ізерлон і Хемер, але ми тільки відбуркувалися і сторожко придивлялися один до одного. Коли майор скомандував перекур і ми з'їхали з автостради, щоб перепочити і трохи поколупатися в зубах, я дістав з своїх сховків взятую з трофейного дизеля (хоч щось же повинен я був звідти взяти!) пласку таємничу посудину з іще таємничішим вмістом і запропонував Героєві. Як усі справжні Герої, він не відмовився, я теж приклався до посудини, і це трохи допомогло нам розслабитися і не дивитися один на одного вовками.

— Не можу ніяк зрозуміти, — сказав я, — чому мене кинули на цю халепу. Ну, з вами, товаришу майор, ясно — Герой, доблесний представник Червоної Армії, ще, може, й мови знаєте — англійську, німецьку... А я — що я? Звичайний офіцер, щодо мов — крім "ес лебе", ні в зуб... Місяць був начштабу полку, але це випадок, тимчасовість...

— Стривай, — гостро глянув на мене Йотков, — ти хіба не з органів?

— Звідки, звідки? Та я мінометник од самої Волги! А починав війну ще веселіше: командиром кулеметного взводу.

Йотков ляпнув мене по плечу.

— Ну! А я думав, ти — смершівець.

— Між іншим, те саме міг подумати і я, — прискалив я на нього око.

— Смершівці Героями не бувають. Може, думаєш — моя Зірка з снарядної гільзи? Можеш перевірити на зуб — чисте золото!

— Та вірю, вірю!

— Тоді держи руку!

За Ельбою ніби й не було війни. Акуратні містечка і чистенькі села тихо дрімали під весняним сонцем, ні руїн, ні пожеж, ні потрощених дерев і здібленої землі. Нам на німецькій території доводилося кожен метр поливати власною кров'ю, а тут божа благодать.

Руїни я побачив тільки в Кельні, куди мене послано збирати радянських громадян для відправлення на батьківщину. Від мільйонного міста лишився, здається, тільки собор, що тяжко простромлював високе блакитне небо темними стрімчками двох своїх кострубатих веж, та ще бетонне громаддя тюрми, якої, мабуть, не взяли й тисячокілограмові американські бомби. Але навіть у цьому мертвому місті вціліли і спокійно жили околиці, і саме на одній з них — в Оссендорфі — й містився збірний пункт радянських громадян, що зайняв колишні казарми німецького бронетанкового корпусу. Ціле містечко, десятки багатопверхових корпусів, величезні гаражі для танків і машин, штабні й інтендантські приміщення, солдатські й офіцерські їдальні — і

на всій території не впала жодна бомба, так ніби союзники берегли цей об'єкт, щоб згодом використати його для власних потреб.

Тепер згодилося для радянських громадян — вчорашніх в'язнів концтаборів, каторжних команд, остарбайтерів, рабів поверженого Третього Рейху. Я застав Оссендорфське військове містечко переповнене, хоч "студебекери" ще звозили з Рейнської області людей, для яких вишукували місце, ставлячи в кімнатах двоповерхові койки, ущільнюючи і зовсім витісняючи до залізних танкових гаражів самозвану адміністрацію, що плодилася тут, мов мухи на сонці. П'ятнадцять тисяч чоловік. Майже половина з них — молоді жінки, дівчата, а то й зовсім діти. Та це не завадило якійсь чорнильній душі розписати всіх на полки, батальйони, роти, призначити командирів, запровадити караульну службу, виставити пости, чергових і днювальних і навіть — о, невмируща службістика! — примусити чоловічу частину збірного пункту, тобто цілу дивізію, щодня займатися стройовою підготовкою!

"Додж", на якому ми з майором Йотковим добралися до Хемера, було віддано в моє розпорядження разом з сержантом Наумкіним і автоматниками, моє нове начальство — полковник Воронов і підполковник Дурас — було милостиве: адже мені належало, висловлюючись фронтовою мовою, вирушити на передову. Війна ще тривала, в північних секторах безтурботного німецького неба щодня можна ще було спостерігати кошлато-білі траси німецьких ракет ФАУ-2, які вистрілювалися вже й не знати куди і навіщо, але свідчили про те, що тупий опір фашистської військової машини триває. Я спробував поцікавитися, звідки ж летять фашистські ракети — з Голландії, з Бельгії чи й з самої Німеччини, і що роблять наші доблесні союзники, американці і англійці, і їхні не менш доблесні полководці — генерал Ейзенхауер і маршал Монтгомері, але підполковник Дурас, маслакуватий українець з Вінниччини, вміло і вправно поклав край цій недоречній цікавості, мало не силоміць запхав мене в "додж" і прокректав крізь долоню, прикладену до козирка:

— Капітане Сміян, відправляйтесь на місце своєї нової служби!

До Оссендорфа я добрався тоді пізно вночі. В комендантському корпусі для мене вже тримали велику кімнату з такими вигодами, що й не снилися селянському синові з України, я міг би там спати хоч і до обіду наступного дня, але за фронтовою звичкою схопився, ледь засіріло за вікнами, кинувся під потоки води, якої тут було досхочу в ванній кімнаті, поголився, причепурився, готовий був до всіх боїв на світі. "Вперед, народе, йди на бій кривавий! Червоні лави! Червоні лави!"

До мене з'явилися майор Михно і старший лейтенант Коляда. Були, як і всі наші люди тут, з учорашніх концтабірників, — страшна доля, яку годі збагнути таким благополучним людям, як я, Гаврило Панасович Михно, міцний густобровий чоловік з розумними очима, одягнений був у гімнастерку й галіфе якогось ніби чорнильного кольору, на чорнильних погонах саморобні майорські зірки. Коляда — в американській уніформі: розстебнута вгорі сорочка, штани на випуск, офіцерські ботинки з тонкої шкіри, погони теж саморобні, але з якоїсь попівської ризи, чи що, бо вилискують золотом. Обличчя в Коляди якесь тупе, очі розбігані, рука, яку подав мені, неприємно-

пiтнява. Як сталося, що саме вони тут у комендатурi разом з американцями, хоч на збiрному пункті є й полковники i підполковники, є навіть генерали, три професори, один письменник, два художники, три заслужені артисти? Майора Михна привіз з його товаришами з концтабору чи не найперший "студебеккер". Тут тоді були самі американці, а з ними — Попов i Коляда. На кожного з прибулих треба було заповнювати привезені аж з Америки картки, майор знав англійську мову, засів за ті картки, ось так i застряв у начальстві. Тепер американський комендант підполковник Сейс не відпускає їх од себе, поклавши на них обов'язки своїх заступників, чи що. Попов — перекладач при Сейсі. Він, звичайно, не радянська людина, але на нього можна покластися. Походить з донських козаків. Його батько, козачий осавул, брав участь у повстанні проти радянської влади на Дону, тоді втік за кордон, зумівши вивести дружину i сина-гiмназиста. Зрештою козачий осавул заякорився в далекій Канаді, молодий Попов закінчив там університет, начитався марксистської літератури i газетних повідомлень про небачені успіхи індустріалізації в СРСР, порвав з батьками i через радянське посольство в Оттаві став клопотатися про одержання радянського громадянства i повернення на батьківщину своїх предків. З дозволом повернутися в кишені Попов сів на океанський лайнер, а коли зійшов на берег у французькому порту Гавр, виявилось, що там німці, бо війна після Польщі охопила всю Західну Європу. Попова інтернували, простіше кажучи, кинули за колючий дріт, він просидів у таборі п'ять років аж до приходу союзницьких військ після дня "Д", злості проти фашистів у ньому напризбирувалося стільки, що він одразу кинувся в бій, зважаючи на університетську освіту, канадське командування присвоїло йому звання капітана, так він дійшов до Рейну, а вже тут нарешті здобув можливість приєднатися до радянських людей.

Всю цю запутану історію переповів мені майор Михно, Коляда тупо мовчав, тільки покинував довбешкою, схвалюючи кожне слово свого старшого товариша, i все це мені якось не дуже сподобалося.

— Ви ж сказали, що знаєте англійську, — звернувся я до Гаврила Панасовича, — а тепер переконуєте мене, що без такого перекладача, як цей Попов, нам ніяк не обійтися. Якось воно не тулиться.

Гаврило Панасович трохи погмикав не без деякої поблажливості i, треба прямо сказати, без належної поштивості до мене, як до справжнього переможця, до речі, єдиного тут на Рейні з-поміж тисяч i тисяч викинутих з війни, тоді, так i не відповівши на моє запитання, запитав у свою чергу:

— А ви, товаришу капітан, якими іноземними мовами володієте?

Доволі несподіване i, сказати б, підступне запитання. В Хемері, випроводжаючи мене до Кельна, підполковник Дурас застерігав:

— Головне, капітан, не піддавайся на провокацію! Як вчить нас товариш Сталін? Пильність, пильність i ще раз пильність!

I ось, мовби почувши застереження підполковника Дураса, ворожі (або просто несвідомі) сили вже провокують мене.

Я палав справедливим обуренням. Що тут діється? Як це так? За якихось неповних дві доби я проскочив добру половину Німеччини, на кожному повороті шосе, з-за кожного будинку і з-за кожного дерева могли напасти на мою беззахисну машину недобиті есесівці, ніхто не питає мене, спав я чи не спав, ніхто не пропонує сніданку або хоч склянку чаю, а вже мерщій доскіпуються, хто я і що я і які мої знання? Цей чорнильний майор, наставивши на мене густі острішки брів, виступав якимсь верховним суддею над моєю недовченістю. Ясна річ, він міг би схопити облизня. Скажімо, капітан Сміян — не просто собі капітан, не випускник кулеметного училища, не бойовий мінометник, не стройовий офіцер, а високомудрий випускник інституту військових перекладачів, працівник високих штабів, вправний посередник між ворогуючими таборами, джерело порозумінь навіть там, де ніколи не може бути згоди. Гай, гай! Цей окоренкуватий майор з допитливими очима знав, що питати! Я нічого не знав про його довоєнне життя, та досить було й тих страждань, яких зазнав він у фашистських концтаборах, щоб визнати за ним право на велику досвідченість і ще більшу мудрість. Мабуть, такі люди володітимуть здатністю бачити кожного наскрізь, і не приховається від них ні недоумкуватість, ні невігластво, ні ницість, ні затурканість. Та я тоді був ще надто далекий від того, щоб перейматися долею таких людей, як майор Махно. Як на те пішло, то воювали не вони, а ми, і не вони, а ми переможці!

— Я прибув сюди не для того, щоб виконувати роль перекладача, — гордовито заявив я.

Майор Михно добродушно знизав плечима.

— Ви мене, мабуть, не так зрозуміли, товаришу капітан. Я що мав на увазі? Тільки те, як нас учили іноземних мов. Аби відбути чергу. Мене саме життя примусило. Довелося займатися наукою, читати всіляку літературу, а вона здебільшого не по-нашому. От і освоїв самотужки кілька європейських мов. Але тільки в межах собачого комплексу: все розумію, а сказати нічого не можу.

— Принаймні можете проконтролювати цього Попова, щоб він не перебріхував?

— Ну, не завжди, але іноді можу.

Я, мов хлопчик, насолоджувався своїм становищем повелителя.

— Прекрасно! Що там у нас ще?

Коляда, висунувшись поперед майора Михна, ознайомив мене з структурою збірного пункту. Полки, батальйони, штаби, стройові відділи, на полки розбито й жіноцтво, щоб був порядок, інакше неминучий кавардак.

— Мені це подобається! — рішуче заявив я.

— Підполковнику Сейсу теж сподобалося, — похопився Коляда. Майор Михно був іншої думки.

— Ви бачите на мені так зване обмундирування, товаришу капітан? — зітхнув він. — Це все Коляда. Роздобув десь матерії та ще й подбав, щоб була під нашу офіцерську "діагональ", відкрив тут майстерню, понашивав оцього монаття... Сам, як бачите, в американському... Я б волів zostаватися в концтабірній роботі, ніж в оцьому, та, зрештою, махнув рукою...

— і правильно зробили, — зауважив я, — ви повинні показувати приклад. Як сказано: порядок у танкових військах!..

Однак майор Михно не належав до тих, хто підскакує в захваті від кожного слова, мовленого начальством. Коли ми йшли на сніданок до підполковника Сейса, він цілу дорогу бурмотів ніби собі під ніс, але так, щоб чув і я:

— Порядок, порядок... Всі вже тепер знають, де той порядок. Казарма, табір, а тоді кладовище... і цей наш збірний пункт... З табору — знову у табір, з казарми — в казарму... А там, може, й знов табір... і від усіх цих таборів чорніє вже й не в очах, а в душі...

Підполковник Сейс, маленький, привітний чоловічок, з ласкавим обличчям, ждав нас у своїй кімнаті з кількома офіцерами комендатури і перекладачем Поповим. Він наговорив мені цілу купу компліментів, заявив, що він у захваті від того, що може співробітничати з таким доблесним радянським офіцером, коли ж я скромно зауважив, що не бачу нічого особливо доблесного в своїй особі, Сейс сплеснув маленькими долоньками і обома руками вказав на мої ордени: мовляв, а це що? Сам він був підполковник адміністративної служби, до армії його призвано з запасу вже тоді, коли війська союзників висадилися в Європі і треба було думати про те, як освоювати визвалені території. Сейс готувався до того, щоб відповідним чином нейтралізувати німецьке населення, та чомусь сталося так, що йому доручено організувати цей збірний пункт не для німців, а для радянських громадян. Річ зовсім непередбачена. Але він не політик, він звичайний собі власник ранчо в Техасі, кілька сот тисяч акрів пасовиськ, кільканадцять тисяч голів худоби, тут він знає, як поведеться в тій чи іншій ситуації, що ж до порядкування на цілому континенті, та ще такому, як Європа, — то за це хай дбають гладкі котики з вищих ешелонів військової адміністрації. Вони сказали таким, як Сейс: "їдьте і організовуйте надійні табори для всіх ДР[8]", забувши пояснити, кого ж саме вони мають на увазі під цим словосполученням. Вимудрувані тими чиновниками реєстраційні картки, які припливли з Америки океанським транспортом слідом за Сейсом, теж, виявилось, розраховані на цих невизначених переміщених осіб, до яких, коли хочеш, можна занести і генерала Ейзенхауера і самого Уїнстона Черчілля. Щоправда, в останню мить схаменулися і рекомендували щодо радянських громадян вживати словосполучення "збірний пункт", однак табір завжди є табір, і Сейс не розуміє, навіщо радянських громадян, які опинилися в фашистській Німеччині не з власної волі, переганяти з-за одної загрози до іншої,— хай навіть там був колючий дріт, а тут просто бетонна стіна.

— З табору — в табір, — докинув майор Михно.

Сейс безпорадно розвів своїми коротенькими ручками.

Сніданок був такий: ячня з беконом, помаранчовий сік, кава і чай на вибір, ніякої тобі каші з м'ясом, ніяких шматяр хліба завтовшки з цеглину, — подзьобали попташиному, ковтнули води ковточок, стрепенулися, розправили крильця — і летіть! Я сказав підполковникові, що хотів би познайомитися з побутом наших громадян в збірному пункті, Сейс, ясна річ, не мав нічого проти.

Він називав мене "містер Сміян", я відповідав йому: "Містер Сейс". З погляду мого селянського походження, в цьому було багато комічного, але, чорт його бери, ми ж таки були переможці і мали право на якийсь свій етикет! Саме, підкоряючись висотам етикету переможців, підполковник Сейс сказав, що не стане супроводжувати мене по збірному пункту, бо тут все ж не американські, а радянські громадяни, а він досі сповідував теорію і практику неприсутності і хотів би дотримуватися такої лінії поведінки й надалі. Американці зібрали всіх цих нещасних людей, звезли їх до збірного пункту, дали їм притулок, покрівлю над головою, забезпечили їх їжею і всім необхідним, а тепер вони усуваються і віддають усю владу і, відповідно, клопоти в руки представників радянського командування.

Але день Перемоги підполковник Сейс все ж згодився відзначити разом з нами, і ось тепер ми стояли, оточені тисячами людей, серця яких гучали од радості голосніше за всі оркестри світу, зовні мовби цілком спокійно стежили за тим, що відбувається на вузькому плацу перед нами, хоч кожен бачив тільки те, що хотів бачити, і кожен переживав велику подію по-своєму.

Маленький Сейс стояв ніби й неприсутній. Все, що відбувалося, було само по собі, там командували сержанти й лейтенанти, підполковника зовсім не обходило, хто і як виконує свій маневр, хто встигає, а хто, може, й навмисно зволікає, хто дбає про честь армії Сполучених Штатів, а хто відверто нехтує цією честю. Ніяких тобі зубовних скреготів, невдоволеного сопіння, брання на замітку, погроз і нахвалянь. Можна тільки позаздрити. У нас навіть коли це й не генеральський або полковницький огляд, а просто собі ранковий старшинський або вечірня перевірка, — суцільний страх, трепет, паніка аж до втрати свідомості, а тут навіть у цей найбільший день Двадцятого Віку — не бліді від урочистого переляку обличчя, а розсміяні лица, не скуте старшинським цуканням камінне марширування, а вільний, якийсь мовби грайливий рух пересування і перетікання в просторі, невловима, як вибух, грань між залізним послухом, що збиває до купи молоді тіла солдатів, і радісним, на всі боки їхнім розприском, нестримним і необмежуваним, як свобода.

Я нависав над маленьким Сейсом, як одна шоста земної кулі. і це не просто масивність тіла або масивність почуттів, а зрима перевага соціалізму над капіталізмом. Мабуть, хтось там з нашого командування мудро передбачив мою неспівмірність з американським підполковником. Сейс вдоволено мружився, спостерігаючи грайливе марширування американської комендантської роти, а я з висоти свого зросту і, сказати б, з позицій ідейної зверхності позирав на все те мало не зневажливо. Несолідно все ж таки для американців. Така подія, така армія, а тут — ніби оперетка. Так і Перемогу можна звести до іграшки. Мало серйозності. А ми виховані не так. "Красная Армия всех сильней!" Наші солдати вдарили б кирзяками так, що земля струснулася і небо перекинулося б! Злютованість, моноліт, непорушна єдність! А тут — фокстротики. Але вузький плац обрамлювали такі прекрасні, такі ніжні лица наших дівчат, що моя вихована під барабаном душа розм'якла, і думки в мені перевернулися. Подумалося: а може, недосить грубої плоти Перемоги, сталевोї твердості і демонстрування могуття, а

треба саме отак — легкість, грайливість, краса, як у вогнених фейєрверках сталінських салютів на честь наших успіхів у битвах? і коли після недовгого парадкування солдати пішли в розпорошку, а оркестрик справді перейшов з веселих маршів на відчайдушні фокстротики і на плацу самі собою почалися танці, я вже дивився на це без осуду і навіть сам радо ринувся б туди, запросивши гарну дівчину, коли б не моє становище. Підполковник Сейс уже танцював, танцювали всі американські офіцери, товстий Попов, майор Михно, навіть отой мугир Коляда, а я стояв, як стовп, бо ж прислано мене сюди начальником над усіма цими людьми, а в Радянському Союзі начальники не танцюють з підлеглими, а очолюють їх. Уявити собі, щоб командир дивізії танцював з медсестрами або продавщицями з воєнторгу! А я ж тут був, мабуть, вище за командира дивізії. Поки я отак індичився і надимав морду перед тисячами розвеселених вільних людей, щось ніби торкнулося об мій правий лікоть, було навіть відчуття, що мене легенько смикнули за руку, а тоді несміливий голос:

— Товаришу капітан, чи ви часом не Сміян Микола?

Я рвучко повернувся на голос. Невисокий чорнявий хлопець доброзичливо дивився на мене з-під густих брів, усміхався ніби до знайомого.

— Я — Сміян. А в чому справа?

— Мико! — прошепотів хлопець. — Це ти, Мико? А я — Пруня Ребринівський. Не впізнав?

Як я міг упізнати в цьому міцноплечому юнакові те мале веселооке хлоп'я з далеких довоєнних років? До школи мені треба було ходити дуже далеко, я вирушав мало не вдосвіта, але по дорозі майже завжди заходив до Ребринів, бо Яшко й Мишко вчилися зі мною в тому самому класі. Пруня був набагато молодший, але й тоді, коли ще не ходив до школи, щоранку схоплювався разом з братами, щоб сісти з ними снідати. Я заставав їх за сніданком, їхня мати тітка Векла з величезного глиняного горшка наливала в глибоку полив'яну миску ще теплої кваші, на столі лежала ложка й для мене, я присідав до братів і ми дружно тьопали густе солодкувате вариво, намагаючись виловити в нім якомога більше сушених вишеньок — цього українського присмаку.

— Пруню! — Я вхопив хлопця за руки, притягнув до себе, обійняв. — Невже це ти? Як же тут опинився?

— Як і всі. Загнали на каторжні роботи до Німеччини. А тепер от зібрався вже й додому.

— Пруню! — притискуючи його до себе, мов рідного брата, вигукнув я. — Ти навіть не уявляєш, який це для мене дарунок! День Перемоги — і ти біля мене!..

— Та я тут не сам, — сказав Пруня. — Зустрів у таборі з нашого села Оксану Григорович. Це вона й послала мене до тебе. Сам би я хіба посмів?..

— Оксана Григорович? Щось не пригадую...

— Та ти ще з братом її Василем у шахи весь час різався! Вони за Довганьчиним бугром жили... Невже забув?

Як же я міг забути Василя Григоровича? Він був старший за мене на рік, але в шахи я його перемагав. Дерев'яну шахівницю з фігурами ми ховали в шафі з географічними картами і на кожній шкільній перерві під заохочувальні вигуки однокласників "різалися" на смерть. Василеві й цього було недосить, і він часто приходив до мене з-за їхнього бугра, і ми грали в мене вдома — чи то в хаті, коли холодно, чи під бузиною в тепло, і щоразу майже єдиним нашим уболівальником була Василева сестричка Санька — міцноноге дівчисько, що пильно стежило своїми довгими очима за кожним нашим ходом, а коли я жартома питає, хто з нас зробив кращий хід, спалахувало від сорому і відбігало вбік, щоб згодом знову тихо присунутися і довго спостерігати за нашими безкінечними дерев'яними битвами.

— Ти кажеш — Оксана? — сказав я Пруні. — Санька, мабуть? Ця мала Григоровичка?

— Ну, мала! Та в неї вже чоловік був. Ще в сорок першій. Партизан Іванов. Поліцаї його вбили, Оксану вже потягли були в районну комендатуру, та тут стали гнати до Німеччини, так вона, щоб спастися від поліції, кинулася сюди... А оце як почула, що з'явився якийсь начальник капітан Сміян, так аж нестямилась: Микола і Микола! Це наш Микола Сміян! А сьогодні побачили ми тебе між американцями і впізнали зразу. Оксана мене погнала: підійди до Миколи!

— Чому ж не підійшли вдвох?

— Вона соромиться.

Я засміявся.

— Які дурниці! Ти не уявляєш навіть, яке це щастя — зустріти в такій далечі рідних тобі людей. Ти можеш покликати Саньку?

— Та я вмить!

Пруні довго не було, з'явився він сам, винувато знизав плечима.

— Чи я не знайшов, чи, може, сховалася. Та я знайду її. Вона в четвертому жіночому корпусі, я підстережу її і приведу до тебе...

— Ну, навіщо ж приводити? Я й сам можу прийти... Або давай так... Сьогодні, мабуть, не вийде, сам бачиш, який день, мені треба бути з союзниками... А ось завтра хоч і зранку — приходьте просто до американської комендатури. Я попереджу, щоб вас зустріли... Домовились?

Пруня загубився між розтанцьованими радісними людьми, а я ще довго намагався простежувати його слід, і в серці моєму зродилася туга така тяжка й незносна, що я ледве не застогнав. У планшеті, перевішеному через плече, серед інших найцінніших паперів зберігав я останній лист від мами. Лист прийшов саме тоді, коли я здавав трофейного дизеля і пакував усі ті свої речі, яких не зможу взяти з собою в нове відрядження. Мама писала найперше про те, щоб я берігся на війні, тоді про весняну сівбу і про мого маленького братика Марка. Про себе — нічого, та я й так міг собі уявити, як їй тяжко. Оразу після визволення України, довідавшись, що мама й Марко живі, я виписав їм грошовий атестат і пересилав по ньому майже всю свою офіцерську платню, хоч і знав, що за ті гроші в спаленому селі майже нічого не купиш. Не міг

уявити рідної Зашматківки спаленою, жила вона в моїй душі такою, як бачив її востаннє перед самою війною, з її розлогими левадами, безмежними плавнями, білими стежками під сріблястими осоками, старезними грушами, розмаханими вітрянками на горбах і тисячами білих хат посеред вишневих садків. Несподівана, майже фантастична поява Пруні ось тут та ще в такий день, його загадкова посланницька місія від імені сестри мого давнього товариша, ще загадковіше (а може, просто випадкове) зникнення тієї, яка посилала Пруню до мене так настирливо, — все це сколихнуло мою душу, якась могутня сила відкинула мене в далеке дитинство, тоді все потьмарилося страшними видовищами крові, пожеж і руїн, а темний голос уперто нашіптував про те, що я живий, дужий і молодий, що я переможець і вознесений духом, повинен бути вознесений і не знати пригніченості, бути над усім, бути, бути, бути...

Увечері підполковник Сейс давав бенкет на честь Перемоги, ми з ним обмінялися урочистими тостами, Попов, обливаючись щедрим потом, намагався перекласти щонайменшу кому, все було гаразд, та все ж маленький техасець щось відчув у моєму настрої і, влучивши хвилю, тихенько спитав про причину. Попов переклав слова Сейса і муркнув, що можна й не відповідати, бо все це нюанси почуттів і всіляка мерихлюндія, як на його погляд. Сам він волохато громадився біля своєї дружини, білявої, небесноокої, ніжної, як метелик, Віроньки, єдиної жінки на цьому суто чоловічому бенкеті переможців, і, звичайно ж, міг змаловажити нашими почуттями. Я так ніколи й не міг зрозуміти, чому Віра стала дружиною Попова, чим він привабив чи звабив її і як тримав біля себе — надто вже несумісними видавалися душі цих людей. Хоч як там було, сьогодні, на цьому маленькому бенкеті переможців тільки Попов міг почуватися цілковито щасливим, тому його порада не відгукуватися на доброзичливість американця мене якось прикро вразила.

— А чому б мені й не відповісти моєму вірному союзнику? — сказав я. — Справді, я не тільки радію в цей великий день, але й сумую. Моя рідна Україна, по якій двічі пройшла ця немилосердна війна, лежить спалена і понищена, і мій народ, може, зазнав таких втрат, яких людству не пророковано навіть на Страшному суді. То що ж мені — радіти чи печалитися? Сьогодні мені була добра вість: з'явився юнак з мого рідного села, а з ним ще дівчина, яку я знав багато років тому, а тоді забув, але дівчина зникла і загубилася ще до того, як я зміг її побачити, її рідний брат колись був моїм товаришем, ми грали в шахи, домагаючись перемоги, сьогодні нарешті людство святкує Перемогу, а я думаю: чи ж для всіх вона і кому яка перемога, хто живий, а хто мертвий? Може, сьогодні про це не слід говорити, та вже так сталося, що я вимушений.

Попов перекладав довго і старанно. Я дивився на майора Михна, той ледь помітно опускав повіки: все так, все правильно. Здається, я тут був наймолодший, окрім дружини Попова Віри, та це не означало, що я мав найменше спогадів. Людина зіткана із спогадів так само, як з думок і відруків серця. і важить тут не кількість, а сила. Віковічні страждання мого народу давали мені перевагу над усіма цими людьми, тому я дивився на них з деякою поблажливістю, але вже не з тим барабанним відчуттям, що вдень на параднім плацу, а з співчутливим розумінням їхньої, сказати б,

недосконалості.

До ранку я так і не заснув. Схопився, ще тільки сіріло за вікнами, обливав себе холодною водою в ванні, голився до рипіння на щоках, ладнав своє обмундирування ще ретельніше, ніж учора до параду Перемоги, все в мені колотилося, якесь велике передчуття стрясало мною, я не став ждати ранку, не хотів довіритися спокійним охоронцям комендатури, яких попереджено було ще звечора, вибіг з будинку і став нервово прогулюватися під здивованими поглядами темношкірих військових поліцейських, які, дрімаючи на своїх постах, по-коров'ячому жували свою американську гумку, далекі від турбот і пристрастей цього чужого для них континенту.

Вчора, коли я казав Пруні про ранок, я не мав на увазі якоїсь точно визначеної години. Який ранок і чий? Радянський чи американський, а може, й німецький? Ранок військовий чи ранок цивільний? Ранок вчорашніх в'язнів чи ранок переможців? Ми забули домовитися, та були селянськими дітьми, а для селян ранок починається сходом сонця, тому мені в моєму нетерпеливому передчутті не довелося довго ждати, на сонній вулиці величезного сонного збірного пункту, мовби зроджений моїм безсонням, з'явився густобровий присадкуватий Пруня, а поряд з ним ішла висока темноволоса дівчина, в грубому синьому платті з нашивкою "OST" на грудях.

— Мабуть, ми рано? — ще здалеку гукнув Пруня.

— Про що мова? Бачите ж, що жду вас, — кинувся я до них назустріч, мимоволі забуваючи про солідність і стриманість, які личили такому начальству. Американські вартові, спокійно пожевуючи гумку, незворушно спостерігали за цією не зовсім звичайною зустріччю.

Пруня в останню мить вміло усунувся, випускаючи поперед себе Оксану, і її тепла ласкава долонька опинилася в моїй шорсткій руці.

— То оце ти та сама Санька, що була колись нашим шаховим суддею? — пожартував я. — Ну, здрастуй, Саню! Невже це справді ти?

— Здрастуйте, Миколо, — зашарівшись, як і в ті далекі роки нашого дитинства, ледь чутно промовила Оксана. — Я така рада, що оце бачу вас...

— По-перше, ніяке я не "ви", а тільки ти — заграбастуючи вільною рукою Пруню до нашого товариства — а по-друге, чом це ти й досі не скинула з себе оцю рабську одіж?

— А нехай! — вона майже впритул глянула на мене, і її довгі очі перерізали мені серце навпіл. — Я й додому так поїду, щоб усі знали!..

Я ще тримав її теплу долоньку, але тепер уже не відчував того тепла, бо горіла моя власна рука, горів я весь, і спробував приховати той небезпечний спалах за незграбним белькотом, залучаючи в свої спільники Пруню:

— Ми не дозволимо! Щоб така дівчина та їхала додому в якійсь обурливій німецькій робі? Нізащо не дозволимо! Правда ж, Пруню?

— Хіба я їй не казав? — підтримав мене Пруня. — Так вона ж затялася на своєму: не скину й не скину! Всі дівчата вже он у спекулянтів понакуповували платтів — тепер такі, що й не впізнати... Від негрів одбою нема.

Я глянув Оксані в очі, хотів спитати: "А ти хіба не хочеш стати, як усі дівчата?" —

але з моїх уст не видобулося й звука, я ніби поплив у темній воді цих довгих очей, я потопав у них і вже не знав, чи вирину.

Пруня свідомо чи несвідомо, кидав мені на темні води рятувальні кола якихось випадкових слів.

— А Оксані й плаття ні до чого... її в оцьому "ості" ще дужче штурмують! і чорні й білі, вже й лейтенант один кружляє... Ну, скажи, Оксано, що не брешу!

— Пруню! — якось гордовито кинула вона хлопцеві.— Я ж тебе просила!

Пруня зів'яв, зіщулився, скапшучився.

— Ну, просила. Було. Та я ж хотів... Микола ж наш, хоч і такий тут начальник...

Я нарешті зумів якось виплисти на берег, обтріпувався, стрибав то на одній нозі, то на другій, витрушуючи воду з вух, набував належної форми, перебирав командування у свої руки.

— Начальників і все інше відставити! — заявив я рішуче. — Ми зустрілися серед тисяч і мільйонів — і де ж зустрілися?

Тепер я не відпущу вас од себе. Зробимо так: для початку — підемо до мене і поснідаємо. А вже тоді...

— Миколо, не треба нічого, — з несподіваною твердістю сказала Оксана. — Нікуди ми не підемо, не треба нам іти. і ми вже давно поснідали. Правда ж, Пруню?

Тепер вона закликала Пруню в свої союзники, і цей м'який, мов віск, хлопець радо кинувся виконувати її веління і закивав чорною кучмастою головою: справді вже снідали і, звичайно ж, не треба їм іти до цього корпусу, пильнованого чорношкірими американцями із зловісними літерами "MP"[9] на рукавах.

Я здався без бою. Це довгооке дівчисько з часів наших шахових баталій з Василем Григоровичем, виявляється, здобуло наді мною необмежену владу, і мені тільки й лишалося, що коритися цій владі.

— Гарзд, — сказав я, — тоді мені доведеться піти з вами і подивитися, як ви тут живете.

Пруня вив'юнився з суто українськими хитрощами:

— А що там тобі дивитися, де я і що? Записали мене в якийсь батальйон, то мені й однаково! Ти піди поглянь, як там наша Оксана!

— Не станеш заперечувати? — спитав я Оксану.

Вона мовчки різонула мене своїми довгими очима, і я ще раз вмер з переполовиненим серцем, а тоді воскрес і навпомацки, розставивши руки, ніби в тумані, посувався не знати куди і як: чи за Оксаною, чи поперед неї, чи я вів їх обох, чи вони мене. По дорозі Пруня непомітно вислизнув з нашої трійки, лишивши нас удвох, далі вже був справжній туман, густа імла, заморока: четвертий жіночий корпус, суворі чергові біля входу, які мовчки відкозирили моїм погонам, а надто ж орденам, простора кімната на другому поверсі, чотири солдатські койки з тумбочками біля них, стіл посередині, чотири казенні табуретки, як у в'язниці, але посеред столу букетик квітів у глиняному глечики, на коєчках безладно порозкидані всілякі жіночі дрібнички, а переді мною ніжні лиця трьох Оксаниних подруг — Олі, Каті, Наталки, і весь простір

кімнати наповнений і напоєний, пронизаний і просочений тим всемогутнім і обезвладнюючим духом повабу, перед яким були безсилі й безпорадні найславетніші герої всіх часів.

Мов сонний, або й зовсім сліпий, я безпомічно простирав руки, шукаючи захисту в Оксани, а може, мені тільки здавалося, ніби я це роблю, насправді ж я щосили намагався виказувати перед чотирма ніжними загадковими істотами всю фронтову за grubілість і черствість, все своє солдафонство і всю начальницьку нікчемність. Бите й перебите тіло моє однаково ж було молоде й жадібне до всіх людських утіх, голова гула від високих ідей і твердих вказівок, а гаряче серце ждало щастя і з надією шукало його в кожному дівочому погляді; пройшовши війну до самого кінця, до Перемоги, вцілівши, зберігшись і навіть геройствуючи, обнизаний орденами, які були дорожчими за нашу кров, я тепер ніби повнився громом переможних салютів, дзвенінням бронзи і сталі, і слова, з якими я звертався до дівчат, теж були якісь металево-неживі: "Ну, як, дівчата? Як життя? Як настрої? Які претензії?". Та це говорив ніби хтось інший, а я був знічений, розгублений, безпорадний. "Дрімає розум, серце мліє". Безглузді слова ще вилітали з моїх уст, а хтось засоромлений уже мимрив, що треба йти, бо справи, ждуть союзники, ждуть полки й батальйони, повсюди ждуть капітана Сміяна, і він не має права отак десь надовго затримуватися, хоча, коли вони не проти, то хотів би їх ще провідати і коли що... Оксана хотіла провести мене, але я замахав руками: не треба, сам зумію виплутатися з цих коридорів, казарменні коридори скрізь однакові...

На війні люди живуть швидко, а коли війна вже й скінчилася, вони ще не можуть зупинитися навіть тоді, коли це загрожує згубою. Я втік від Оксани, поборов звабу, мав усі підстави похвалити себе за твердість, за мужньо відвойований плацдармик непохитності, а того й не помітив, що довкола клеочуть цілі океани пристрастей, яріють всеспалюючі вогні, здійсмаються гігантські протуберанці незлагоди. Вирвавшись з-за колючого дроту фашистських концтаборів і рабських робочих команд, усі ці люди вперше за останні місяці й роки лягли спати вільними, а прокинувшись, виявили, що знов оточені стіною, тепер уже бетонною, і що всі виходи знов охороняються озброєними людьми. Не була це давня несвобода, охорону несли доброзичливі союзники, кожен міг, одержавши перепустку в комендатурі, побувати в місті, але у всьому цьому було щось принизливе і обурливе, ніхто не хотів милостей від незваних опікунів і охоронців, під бетонними стінами проривали потаємні лази, проривали крізь них на волю, на простір, поплутаними стежками через кладовище між Оссендорфом і Еренфельдом пробиралися до самого центру, до найбільших нагромаджень Кельнських руїн, де серед згарищ і уламків життя вчорашнього виникало життя нове — хаотичне, посудомлене, якесь ніби циганське. Німці, що століттями звикали до впорядкованого до найменших дрібниць побуту, тепер самі стали жертвами того розгрому, який вчинили в Європі. Ще вчора жорстоко горді, сьогодні стали полохливими й нікчемними, вчорашні загарбники, які нахвалялися промарширувати по всьому світі, стали жалюгідними спекулянтами, торгували вже не за розкішними вітринами, а між руїнами, на кладовищі, в занедбаних пивницях, серед бруду й порошу. і вчорашні претенденти на

світове панування вимушені були упосліджуватися перед тими, кого ще вчора топтали, розпинали, пускали пилом і димом за вітром, а для тих зовсім не важило, що і навіщо купувати, головне: відчувати повноту свободи, сили і влади, поковерзувати, позбиткуватися досхочу над цими невдалими спекулянтами та ще й заплатити окупаційними марками — цим свідченням приниження й ганьби для покопаних.

Дивна річ: хоч яким ненависним видавався для зібраних у Оссендорфі тисяч і тисяч наших людей цей обурливо-недоречний табір, вони, вперто розтікаючись з нього, все ж рано чи пізно знов поверталися туди, бо тільки тут їм обіцяли повернення додому, а за цю обіцянку вони були готові пожертвувати навіть свободою.

Жертви ненависті й катівської жорстокості безжальної фашистської машини нищень, вони, може, найбільше хотіли любові. Байдужі військові чиновники не подумали про те, якими вибухово-небезпечними будуть тісні зіткнення величезних мас молодих чоловіків і ще молодших жінок, холодні реєстратори не могли передбачити, що тисячі тих, які на численні запитання облікових карток ще вранці відповідали "неодружений", вже до вечора готові були відкинути заперечне "не", бо знайомства виникали майже миттєво, симпатії спалахували, як порох, зв'язки, при всій видимій несерйозності, народжувалися, щоб уже ніколи не вмерти, на все життя, назавжди, ніхто не дбав про чиїсь дозволи, схвалення і благословіння, про реєстрації та інші земні формальності, бо ж прекрасно відомо, що всі шлюби укладаються на небі і тільки перед вічністю складатимуть звіт двоє закоханих. Однак уже назавтра від справ небесних доводилося повертатися до земного буття, американську комендатуру обаранювали нові й нові сотні нетерпеливих розгніваних пар, ревіння молодих голосів стрясало спокійні стіни кабінетів і офіцерських помешкань: "Дайош сімейні корпуси! Дайош сімейні корпуси!"

Одного корпусу, виділеного для сімейних, виявилось недосить, між десятками чоловічих і жіночих корпусів, він був, ніби запал у гранаті, ось-ось мав статися страхотливий вибух, я прибув до Оссендорфа саме в ті критичні дні, і врятувало мене тільки те, що врятувало весь світ: велика Перемога.

Доки тут не було представника радянського командування, все якось обходилося, варилося й переварювалося, але не вихлюпувалося назовні, перші дні після мого прибуття теж ніби все було тихо, а може, я через недосвідченість нічого не помітив, та ось Перемога, найбільша радість у світі, наш маленький парад, наше свято, і моє несподіване збентеження (не для того ж присланий сюди, щоб ставати жертвою розчуленості!), а тоді несподіваний вибух, майже катастрофа і ніби якесь дике відродження війни.

Я міг би висунути ще одне пояснення того, що сталося: перенасиченість життя збірного пункту подіями, незгодами і конфліктами. Як темна хмара небесна, коли в ній скупчується надмір вологи, так і це зовні упорядковане і розлінене життя п'ятнадцяти тисяч готових на все людей приховувало в собі загрозу неймовірного вибуху, яка наростала з кожною новою партією привезених "студебеккерами" до Оссендорфу, з кожним непорозумінням між американською охороною і табірниками, з

кожною сутичкою біля жіночих корпусів, куди поночі рвалися заокеанські залицяльники з щедрими дарами для наших дівчат і обіцянками, може, й щедрішими.

Для мене той день теж вийшов ніби спресований, бо щойно я повернувся з четвертого жіночого корпусу і, сьак-так снідаючи, намагався втишити своє серце після зустрічі з Оксаною, як прибіг Коляда і повідомив, що прибули з Хемера підполковник Дурас і майор Йотков. Слідом за ним з'явилося й начальство, Коляду відпустили, на моє запитання, чи треба повідомити підполковника Сейса, Дурас промуркотів: "Потім, потім" — тоді, скосивши голову, довго оглядав мене з голови до ніг і з ніг до голови (я стояв перед ним, задубіло виструнчившись), гмикнув до майора: "Бач який у нас тут капітан!", тоді спитав:

— Де твій штаб, капітане?

— Внизу. Не штаб, а щось ніби канцелярія, — пояснив я.

— Канцелярія-бухгалтерія! — сплюнув Дурас. — Штаб повинен бути і порядок, як у танкових військах! Тебе сюди для чого прислали?

— Штабів тут повно, — сказав я спокійно. — Всіх людей розбито на полки, батальйони, навіть дівчат і незаміжніх жінок... і скрізь штаби, командири, все належне...

— Незаміжні! А в тебе тут що — і заміжні є? Може, ще й ЗАГС відкриєш?

— Все тут так, як я застав. Вже не переробиш.

— Тоді навіщо ж тебе прислали? — заgrimів Дурас. — Тебе прислали, щоб ти навів порядок серед цих полоняг. Ти ж побачив уже, що це за публіка? Та не стовбич мені перед очима! Сідай, тут поговоримо. Не підемо ми в твою канцелярію-бухгалтерію? Не підемо ж, майоре?

Майор Йотков стояв біля вікна і тихенько висвистував "Катюшу".

— Так, — вмощуючись на диванчику, покректав Дурас, — кажеш: полки. Це добре. Це порядок. Сам ти організував, чи союзники?

— Вони не втручаються в наше внутрішнє життя. А полки вигадав, по-моєму, Коляда. Як на мене, то це або ж недотумкуватість, або просто шкідництво. Народ просто озвірів од цих полків та ще й від стрийової підготовки, яку тут запровадив Коляда навіть для дівчат. Стрийову я відмінив, тепер треба б потурити Коляду.

— Коляди не чіпай. Це корисний чоловік. На ньому тут усе тримається. Не гарячкуй, капітане, забувай свої фронтові звички. Хто тут у тебе ще під рукою?

— Майор Михно. На нього можна покластися. Розумний і досвідчений чоловік. На ньому весь облік...

— Майора не знаю. Розум нам тут ні до чого, нам потрібна служба, пойняв, капітан? З союзниками контакти налагодив?

— Та ніби. Погано, що не наш перекладач. Капітан Попов, хоч і руський, та все ж канадський підданий. Рветься до нас, а дозволу чомусь немає, хоч перед війною ніби був од Комінтерну. Попов часто злий, а від злого добра не жди.

— Хай жде. Комінтерну тепер немає, товариш Сталін розпустив його, щоб не мозолити союзникам очей, бо вони світової революції боялися дужче, як Гітлера. А

злыми й ми теж можемо бути. Чи, може, ти злякався цього Попова?

— Злякатися — не злякався, а коли б прислали мені нашого перекладача, було б краще.

— Ще тобі й перекладача? А де ми його візьмемо? Майоре, скажи цьому капітанові! Та що ти там все свистиш?

Майор Йотков, не відриваючи погляду від вікна, засвистів "Кони сытые бьют копитами, встретим мы по-сталински врага". Підполковник сплюнув.

— Отак завжди. Ніякої підтримки. Ну, то я тобі сам поясню, капітане. Нам у місії перекладач, ти ж знаєш, — до зарізу! Прислало нам начальство. Капітан Васильєв. Аж з Ленінграда. Ближче не могли знайти. Така армія, а вони — з самого Ленінграда. Ну, Васильєв ніби в порядку. Чи тобі з англійцями-американцями, чи з французами, чи з німцями — чеше, як по-писаному! Університети всякі там кінчав, чи я знаю. А тільки що ж? Приїдуть чи тобі англій ці, чи тобі американці, а він їм все Байрона та Байрона: "Ви бачили, як гладіатор впав?" Я слухав-слухав, та й кажу, капітане, кажу, що ти їм все цього хладіатора, як він впав та й лежить? До фені цей хладіатор! Ти, кажу, їм щонебудь наше, таке, щоб до печінок-селезінок, до кісток щоб пройняло! Хоч би ото таке: "Вы жертвою пали в борьбе роковой..." і що ж ти думаєш? Як тільки союзнички до нас, він їм знов про свого хладіатора! А ти кажеш: дайте мені перекладача! Майоре, ти можеш не свистіти? Чув же, що можна отак просвистіти навіть у власної жінки? Обідати ми будемо чи ні? Нагодує нас союзничок?

Обідали в підполковника Сейса. Американець виставив цілу батарею віскі, шофер підполковника Дураса приніс кілька пляшок горілки, яких я вже й забув, коли бачив востаннє. Замість звичних пісних консервів, до яких я ніяк тут не міг призвичаїтися, сьогодні були товстелезні біфштекси, свинячі реберця з капустою, смажена печінка.

— Ну, живуть! — мурчав розплямканий Дурас. — Ну, прохіндеї! Ми в Хемері на сухому пайку, а в них тут варене й парене! Це в тебе що, фронтовий досвід, капітане?

Я й сам не знав, звідки все це добро, Попов переклав слова Дураса Сейсу, той усміхнено кивнув на Коляду, який мовчки запихався смажениною в кінці столу.

— Це все містер Коляда. Справжній радянський бізнесмен!

— Ти там мені підбізнесменив? — спитав Коляду Дурас.

— Так точно, товаришу підполковник! — підхопився той. — Все вже в машині.

— Порядок у танкових військах, — вдоволено витер масні губи підполковник, — Армія держиться на таких офіцерах, як старший лейтенант Коляда. Пойняв, капітане?

Вже згодом тільки майор Михно пояснив мені причину такої прихильності Дураса до нашого Коляди. Визволений з німецького табору американцями Коляда якось одразу здобув їхнє довір'я і став мовби радником з німецьких питань. Керувався не так знанням (бо що можеш знати, сидючи в концтаборі), як по надприродним нюхом, між іншим, знайшов і ці казарми в Оссендорфі, та справа не в казармах і навіть не в цілих арсеналах зброї, яка тут зберігалася, а в прихованих тут величезних запасах чорної кави в зернах. Сотні п'ятдесятикілограмових мішків кави, здається, з самої Бразилії. Для німців це однаково, що золото. За торбинку кави тут можна виміняти будинок,

десяток корів або свиней, автомобілі, жінку — що завгодно. Для американців приватна власність — недоторкана, от і сталося так, що Коляда став єдиним розпорядником цього воістину золотого запасу. Підполковник Сейс поставив охорону біля того складу, а хазяїн — Коляда.

— Чому ж він не доповів про це мені? — обурився я.

— Бо в нього покровитель — підполковник Дурас. Як тільки той сюди — Коляда йому мішок кави в машину. Сейса він не може купити так нахабно, але підмащується непомітно: то свіжини на обід, то сервіз з саксонської порцеляни, то бокали з богемського скла...

Це була, сказати б, запізніла інформація, яку я отримав згодом, після тих подій, які мало не скінчилися трагедією. А коли б я знав усе це до того — чи зумів би зупинити те, що назрівало в Оссендорфі непомітно, повільно, але не відвратно? Навряд. і ніхто б не зумів, ніяка сила, бо військова машина — чи то наша, чи то союзницька, — налагоджена й спрямована тільки на нищення супротивника, на придушення і спаралізування, глуха на просьби й благання, чужа звичайним людським почуттям, — цей сліпий механізм далі гарчав би своїми безжальними трибками, перемелюючи все, що хотіло бути живим, на якусь невиразну, мертвотну кашу покірливості й нікчемності.

Але вся гігантська ієрархія союзницького командування зовсім забула про одну просту річ: люди, хоч які вони нещасні, безправні, упосліджені, — не хочуть бути ніким і нічим, ніяка сила, навіть усі армії світу, ніколи не змусять їх до цього.

Я теж входив у велику союзницьку ієрархію, отож мав відповідно поплатитися за це ще того дня.

Відкозирявши машині, яка повезла підполковника Дураса і майора Йоткова, перекинувшись не без допомоги Попова, ясна річ, кількома словами з веселеньким після руської горілки Сейсом, я спитав майора Михна, який обачливо мовчав при високих гостях, чи не зміг би він трохи пройтися разом зі мною по збірному пункту? "Пройтися по збірному пункту" аж ніяк не належало до надто вишуканих словосполучень, і моя шкільна вчителька Наталія Іванівна Лось за такий вислів неодмінно виставила б мені "двійку", та коли ти щойно позбувся доволі настирливого начальства, коли твоя міцна селянська голова гуде від незвичної заморської випивки і коли в тобі й досі все дрижить і колотиться од темного погляду довгих очей, заради яких готовий на все, — то тут уже не до точності вислову.

— Наказ? — спитав Михно, наставляючи на мене свої густі брови.

— Гавриле Панасовичу! — приклав я до грудей руки. — Ну, який може бути наказ, коли тут тільки ви і я? Давайте взагалі забудемо це слово. Воно не повинне стояти між нами ніколи. Я можу тільки просити вас, а вже ваша воля — вдовольняти мою просьбу чи ні.

Михно сумно усміхнувся:

— Вдовольняти — не вдовольняти. На жаль, епоха демократизму, навіть після Перемоги, так само далека і недосяжна для нас, як і до війни. Та бог з ним, з усім. У нас своє життя. Теж нерозплановане і по-своєму страшне, як воно й годиться для

справжнього життя.

Я нічого не розумів.

— Про що ви, Гавриле Панасовичу?

— А ось ми підемо, і все буде видно.

— Але що? Що?

— Те, що визрівало всі ці дні й тижні, як чиряк. Мене сьогодні вранці попередили: буде вибух!

— Чому ж ви нічого не сказали?

— Кому? Підполковнику Дурасу? Він би наказав арештувати мене за панікерство. Майору Йоткову? Він би посвистів "В бой за Родину! В бой за Сталина! Боевая честь нам дорога!" Вам? Ви б кинулися до свого хемерського начальства, яке приїздило зовсім не до вас, а до нікчемного Коляди.

Звичайно ж, ми говорили зовсім не про те. Михно думав про свої страждання і про забуте нами життя, де були початки всього найкращого і найвищі надії, а я жив ранковими згадуваннями, в мені тріпотіло щось невиразне, темне і водночас яскраве до нестерпності, я рвався туди, де була Оксана, до тих довгих очей, яких я не зумів колись побачити, які зовсім забув, а тепер несподівано знайшов, щоб навіки піддатися їхнім чарам. Я мірився пройти вулицями збірного пункту так, щоб опинитися біля четвертого жіночого корпусу, мені потрібне було прикриття, своєрідне маскування, тому я майже розпачливо хапався за майора Михна, хотів зробити його своїм спільником, присяжним повіреним моїх несподівано зроджених почуттів, засліплено й збранило домагався тільки свого, тільки для себе: ось ми підемо туди, ось ми будемо там, а тоді там.

Майор Михно був далекий від мого хлоп'яцтва.

— Я все ж не радив би вам, товаришу капітан.

— Вас я зву Гаврилом Панасовичем, чом би вам не називати мене просто Миколою?

— Субординація.

— Ну, гаразд. Микола Федорович вас задовольнить?

— Залежно від обставин. Та річ не в тому. Сьогодні тут буде Варфоломеївська ніч.

— Тобто?

— Більшість різатиме меншість.

— Принцип усіх революцій. Не бачу зв'язку.

— Припустимо, що комендантський корпус, у якому ми отаборилися з американцями — це Бастілія або Зимовий Палац, все інше — досить просто уявити.

— Я тут уже два тижні, але нічого такого...

— Все визріває непомітно, вибухає враз. Народ озвірів од цього табору. Всі рвуться додому, а тим часом ніхто їм нічого певного не каже. Страшенно обурені харчами.

— Харчами? Ті, хто ще вчора вмирав з голоду? Але ж таких продуктів навіть ми, фронтовики, й у снах не бачили! Шоколад, згущене молоко, галети, омлети, бульйони, соуси — все в порошку, все концентроване, їжа богів!

— А вони люди. і надто добре знають ціну життя після вчорашнього вмирання. Справді все концентроване, все в порошку, та посидиш тиждень на цих солодких

супиках з порошкового молока і починає здаватися, що й життя твоє стирають у порошок. Сподівалися на приїзд представника радянського командування — капітан Сміян нічим не зарадив. Прикотило начальство з Хемера, всі ждали: ось оголосять про повернення на батьківщину — знов нічого. Була надія, що дадуть хоч по шматку живого м'яса на обід — де там: концентрати! Зараз вечеря. Какао, бісквіти — тьфу, та й годі! Терпець може урватися.

— Чому ж ви не попереджали?

— Ось. Вважайте — попередив.

Я кинувся до Сейса. Не було на місці Попова. Поїхав до міста з своєю молодою дружиною Вірою.

Попов знайшов Віру на якійсь німецькій фабриці, де дівчина разом з такими, як і сама, нещасними рабнями зі Сходу збивала дерев'яні ящики для військової амуніції. Права долонька в шкарубких мозолях, пальці лівої руки потовчені й порозплющувані, так ніби дівчину тортували в підвалах гестапо, — Попов щоразу показував усім ті пальці, скреготів зубами: "До кінця життя мститиму фашистам!" Сьогодні він повіз Віру до міста, щоб придбати для неї подарунки. Можна було уявити, як розлякуватиме Попов німецьких спекулянтів своїм "цеппеліном".

Машину цю, величезну сталеву сигару сірого кольору, Попов, як він хвастав, добув мало не з особистого гаража Герінга. Мабуть, тут було більше фантазування, ніж правди, хоч на такому металевому звірі, цілком ймовірно, міг би їздити який-небудь фельдмаршал Клюге або генерал Штюльпнагель. За інших обставин ми з Сейсом, використовуючи сякі-такі перекладацькі можливості Гаврила Панасовича, посміялися б собі з Попова і його "цеппеліна", але сьогодні було не до того. Сейс, не звернувши уваги на нашу схвильованість, всадив нас з майором Михном і звелів ординарцеві зробити каву, а мені та кава, що нагадувала фарбу для спідниць, була до одного місця, я кивнув Гаврилові Панасовичу, щоб він мерщій змалював підполковникові оперативну обстановку. Без зайвих слів це було ось що: ми сидимо на бочці з порохом, яка неодмінно вибухне під нами, вже десь підпалено ґнота, вже вогонь повзе до пороху і єдине, що лишається невідомим, — коли саме той вогонь доповзе.

— Це щось ніби з "Солдата Швейка", — без особливої поштивості до моєї персони зауважив Гаврило Панасович, — давайте я спробую сам як зумію.

І він, вимучуючи з себе щось дуже віддалено схоже на англійські слова, помагаючи собі пальцями рук, ліктями, колінами, надимаючи щоки, плямкаючи і моргаючи, спробував пояснити Сейсові про невдоволеність людей харчуванням. Американець зрозумів тільки одне слово: продукти.

— Продукти? — спокійно перепитав він. — Продукти о'кей!

Тоді майор Михно вишкріб з своєї пам'яті англійське слово "м'ясо" і зробив марну спробу просвітити союзника: мовляв, радянська людина без м'яса ніяк не може.

— М'ясо? — американець радісно ляснув себе по стегну. — М'ясо о'кей!

Я зітхнув. Проклята німота людська. Стоїш перед людиною, як перед непробивним муром. Звичайне малесеньке слово відчинило б тобі всі брами в чужій душі, але ти не

знаєш того слова, не вмієш його вимовити.

— Ми так проокеємо тут усе на світі,— сказав я Гаврилові Панасовичу. — Може, нам треба було б самим негайно скликати всіх командирів полків і батальйонів, а там, може, з'явився б Попов, тоді запросили б підполковника і поговорили з усіма...

Ординарець приніс термос з кип'ятком, Сейс сам розставив на столі чашечки, став мудрувати з розчинною кавою. Життя в порошку!

Підполковник займав "генеральську" кімнату на другому поверсі. Люстра, багато мебльована, у відгородженій ширмою ніші маленька спальня, велика ванна кімната, туалет, двоє вікон і широкий балкон. Приблизно таку саму кімнату надано й мені, тільки що без балкона. Балкон був своєрідним привілеєм американського коменданта.

Двері на балкон були відхилені, і всі звуки ззовні легко проникали до кімнати. Поки Сейс ворожив над кавою, моє вухо вловило щось досить тривожне. Віддалений шум, тяжкий шерех, гучання голосів. Десять у харчоблоках кінчалася вечеря, роти й батальйони шикувалися, щоб строем, з піснею розходитися по своїх корпусах, але, здається, сьогодні не було звичного строю, який мовби й не ступає по землі, а летить над нею, тільки виклачуючи підосвами залізний ритм, натомість вчувалася безладна маса; і не було розмаршировування-розтікання по домішках, а сунулася та маса сюди, ближче й ближче, тяжче і загрозливіше; і не улюблена пісня всіх старшин Червоної Армії "Р-рас-проща-алася с Ньюрой чернобро-овой у мосточка около реки..." спурхувала над безтурботною шеренгою, а щось коротке, як удар, мов тисячограде зітхання.

Я підвівся і пішов до балконних дверей. Сейс облишив каву, запитально поглянув на мене, на майора Михна. Гаврило Панасович знизав плечима, мовляв, я ж хотів попередити — забракло слів. Я відчинив двері ширше. Тепер уже не було сумніву: величезна людська маса сунулася з глибини табору сюди, до комендатури, вона вже, мабуть, затопила безмежний Плац у центрі, тепер втискується в горловини бічних вулиць, щоб вихлюпнутися на всю широчінь головного проїзду і взяти в кільце комендантський корпус.

Я вийшов на балкон, Сейс і Михно приєдналися до мене. Сейс щось спитав Гаврила Панасовича, той знов тільки знизав плечима. Ох, як же невчасно вирушив Попов за дарунками для своєї Віри! Хоч, коли подумати, то перекладач тут не дуже й знадобиться. Мовлення буде, сказати б, одностороннім і до краю обмеженим; всього два російських слова: "домой" і "м'ясо".

Ці два слова з багатьма тисячами розтелесованих, засліплених люттю й ненавистю людей накопилися, мов грім, на трьох розгублених од несподіванки чоловіків, що безпорадно стовбичили на балконі комендантського корпусу: здоровенний капітаняка Сміян, маленький, як гудзик, підполковник Сейс, а між ними майор Михно, в своєму декоративному саморобному мундирі, схожому на строкате вбрання тих, що юрилися внизу і ревіли: "До-мой! Мя-са! Домой! Мя-са!"

Я підніс руку, щоб бодай трохи втихомирити натовп, крикнув раз і вдруге: "Товариші! Товариші!"

Глас вопіючого...

Хоч ще не зайшло сонце і було світло, над людським стиском палало безліч факелів. Не так вогонь, як кіптява, але запалено їх і не для вогню та світла, а щоб підсилити враження незгоди, гніву й протесту. Мабуть, ті факели знайшли на есесівських складах з покинутою амуніцією, бо й вони, виходить, були "на озброєнні" танкових дивізій, щоб при відступах палити українські й білоруські села. А тепер що ж? Вчорашні мої фронтові побратими зчиняють заколот проти мене з оцими фашистськими факелами? Ну, гаразд. А коли вони на тих складах знайшли ще й дещо ваговитіше? Знайшов же Коляда цілі тонни кави.

В людській масі змішалось, втонуло, зникло все, що з такою солдафонською запопадливістю впроваджувалося в тимчасове життя цих щасливо-нещасних людей. Ні полків, ні батальйонів, ніяких командирів і начальників, всі рівні, всі однакові, всі об'єднані єдиним святим бажанням "До-мой!", всі заявляють про свою людську повноправність: "Мя-са!"

Ще зовсім недавно, ніби вчора, ці люди святкували день Перемоги, були радісні, добрі, розчулені, тоді чоловіки випустили наперед жіноцтво, щоб воно прикрасило й завітчало великий день, освітило його ніжним сяйвом своїх лиць, а сьогодні всі були темнолиці, несамовиті й нещадні, чоловіки, як і належало, вели перед, жінки гуртувалися позаду, прикривали тил, закликали, підбадьорювали, надихали. Все, як у пісні: "Я на подвиг тебе провожала, над країною гремела гроза". і так далі. Не заздрив я тим, проти кого проводжали на подвиг своїх чоловіків отакі жінки, ой, не заздрив! А тут ще моє досвідчене фронтове око помітило якусь підозрілу метушняву на лівому фланзі. Центральна частина дружно обстрілювала нас двома замашними словами, правий фланг підтримував, жіноцтво з тилу додавало й собі, а от лівий фланг мовчки метушився, і ця мовчазність непокоїла мене і не подобалася більше, ніж крик. Щось там було, щось приховувалося, щось готувалося, але що? Я вже хотів був спитати Гаврила Панасовича, він тут досвідченіший, може, здогадається, та саме цієї миті лівий фланг розсипався, передні ряди розскочилися в боки, звільняючи простір для того, що ховалося за ними, з того простору вдарив потужний сніп червоного вогню, стукнуло й грюкнуло, довжелезний присадистий корпус комендатури мовби аж підстрибнув у повітря, а тоді присів і став розвалюватися на шмаття. Та то тільки здалося в першу мить потрясіння. Міцний корпус вистояв, тільки правий його край оповився хмарою червонуватого цегляного пороку, а коли та хмара трохи розвіялася, стало видно, що ріг будинку з усіма нижніми кімнатами щез безслідно.

Сейс, повернувши до мене посіріле лице, щось вигукував, мабуть, питав, що це таке, бо хоч і підполковник, але ж служба адміністративна, звідки йому знати всі ці веселі штуки.

— Панцер-фауст! — крикнув я йому, а тоді додав уже для майора Михна і для себе самого: — Щастя, що не вдарили під цей балкон!

Летіли б ми оце до господа-бога, віруючі й невіруючі, комуністи й капіталісти одним гамузом!

Сейс, заклично махнувши нам, побіг до кімнати, так ніби там можна було сховатися

від панцер-фауста. Я повільно пішов слідом.

— Вийти до них на вулицю? — спитав я Михна.

— А що це дасть?

— Ну, може, вдасться поговорити. Повинні ж вони мене вислухати?

— Зараз вони слухають тільки себе. Люди повинні викричатися.

— А панцер-фауст? Вони сюди ще гаубицю прикотять.

— Все може бути.

До кімнати всунувся Коляда. Весь перекривлений, з синіми губами.

— Мій кабінет, — пробурмотів він ні до кого, — весь мій штаб... Все знищено...

— Ви що — були там? — спитав я без співчуття.

— На щастя, ні...

— То чого ж ви розводите панахиду?

— Там мої заступники — капітан Гальцев і капітан Гомонюк...

— Вбиті?

— На щастя, їх там не було...

Я стиснув кулаки.

— Ну, старший лейтенант! Це з вашої милості вся ота каша, а ви тут ще хникаєте! Поменше б комбінували та побільше думали про людей! Чим ви народ годуєте? Порошками? Якоюсь сироваткою?

— Я? Я дістаю в союзницького командування все найкраще!

— Мовчати! Бачу вже, яке найкраще! Он — послухайте! Гнати вас треба в три шияки звідси!

— Я буду доповідати підполковнику Дурасу!

— Хоч маршалу Жукову! А ми тут обійдемося без ваших послуг!

— Здається, люди відходять, — повідомив з балкона Гаврило Панасович.

— Ага, — злорадно вишкірився Коляда, — злякалися того, що натворили, тепер втікають?

— Та вони не втікають, бо за ними ж ніхто не женеться, — підійшов до нас Михно, — а ото рознесли в пух і прах твій штаб, Коляда, — щоб попередити. Так і знай.

— Це провокація! — верескнув Коляда. — Змова проти мене.

— Відставити крик! — наказав я. — Вам, Коляда, треба було вийти з нами на балкон і пояснити людям, як і чим ви їх годуєте. Завтра на сніданок щоб була мені каша з м'ясом!

— Каша з м'ясом? — перепитав Коляда. — Де я її візьму?

— Де хочете!

Я не хотів більше говорити з цим чоловіком! Треба було думати, як нам повестися в цій обстановці. Люди пішли від комендатури не для того, щоб втихомиритись. Мовляв, погаласували й досить. Отой простріл з панцер-фауста — то тільки знак, попередження, а все найтяжче — ще попереду. Я боявся, що стануть палити й трошити все довкола, що виникнуть сутички з американською охороною, дійде до стрілянини, поллється кров. Підполковник Сейс запропонував усім спуститися вниз до його штабу,

негайно зв'язався по рації з своїм командуванням, стали прибувати з повідомленнями його офіцери, на щастя, повернувся з міста й Попов, вскочив до штабу розпарений, здивований і навіть розгублений, що для нього було зовсім невластиво.

— Що таке? — вигукнув він ще з порога. — Мені сказали, що по вас били ракетою? Що розгромили їдальню збірного пункту?

Підполковник Сейс заявив, що він вимушений попросити в командування два броньовики. Це трохи втихомирить гарячі голови.

— Голови втихомирюють не броньовиками, — сказав я, — ми з майором Михном зараз ідемо до наших людей і зробимо все для їхнього заспокоєння. Тому я просив би вас обійтися без збройної сили.

— Я вже безсилий, — розвів руками Сейс, — тепер я тільки виконавець наказів вищого командування.

Я мовчки кивнув Гаврилові Панасовичу, і ми вийшли. Попов наздогнав нас у коридорі, забіг наперед.

— Капітане! Підполковник Сейс пропонує послати з вами для охорони відділення військових поліцейських. Так буде краще.

— Подякуйте підполковнику, — сказав я, — але ми підемо без охорони. Це наша внутрішня справа, американцям не варто втручатися.

Коли ми вже були назовні, Гаврило Панасович попередив мене:

— Майте на увазі, Миколо Федоровичу, я без зброї. В Коляди в того понапихано пістолетів у всіх кишнях, а мене щось до цього заліза не дуже тягне. Я заспокоїв його:

— Стріляти нам не доведеться. Я б теж викинув свій пістолет, та він у мене іменний, багато з ним пов'язано, і служба вимагає. Але тепер наша місія — миротворча. Ніяк не можу зрозуміти одного: чому ніхто не прийшов до мене і не сказав про те, що назріває? Ну, просто прийшли б і поскаржилися. Є ж тут командири, скільки разів зустрічався з ними, обходив корпуси, знайомився з народом. Чому ж ніхто — жодної вимоги, жодного побажання?

— Надто багато блиску у вас, товаришу капітан. Погони блищать, ордени блищать, чоботи блищать, і весь капітан блищить і сяє — ні підступитися, ні поглянути. Ви з першого дня як заявили: "Ми зробимо все, щоб усіх вас зібрати і відправити..." Так і пішло: ми — ви. "Ми" — перший сорт, вища влада, "ви" — сорт другий, попихачі, щось ніби неживі предмети...

— Я ніколи такого і в гадці не мав!

— В гадці не було, а в словах було! А оця ідіотська воєнізація збірного пункту? Стройова підготовка, перевірки, патрулі, днювальні-переднювальні... Всі сподівалися: приїде представник радянського командування — поламає всю цю механіку. А представник прибув — і ну гратися в солдатиків і собі... Ось ми з вами йдемо вулицями вже не мирними, а збунтованими. Небезпечно, героїчно і як же благородно! Двоє проти стількох тисяч! Але де ж ці тисячі? Ніхто не нападає на нас, ніхто не вигукує своїх вимог, ніхто не виходить назустріч для переговорів або хоч для того, щоб почути наші обіцянки-цяцянки...

Справді ми йшли пустельними вулицями. Але зовсім неподалік чути було гамір і гудіння натовпів, я завертав туди, ми доволі швидко опинялися там, — і знову пуста, жодної душі, настороженість і темне очікування довкола. Знову й знову кидався я на гук натовпів, а вони зникали переді мною, мов дим на вітрі, я вдарявся грудьми об порожнечу і мав би безпорадно впасти, коли б не іронічні зауваження Гаврила Панасовича, що з мого помічника перетворився на якогось третейського суддю, на мудрого спостерігача і провісника всього, що станеться.

— Отак ходити однаково що воду ножом різати, — сказав Гаврило Панасович.

— Але чому, чому вони мене уникають?

— А що ви їм скажете? Слова їм непотрібні. Я ж казав уже: народ озвірів, побачивши, що начальство прикотило з Хемера і поїхало собі, не кивнувши й пальцем, щоб щось змінити. Від того, що ви з підполковником Дурасом носи один перед одним дерли, нікому ж не стало краще й на крихту.

— Звідки вони знали, що там між нами з підполковником? Може, ви все повідомляєте?

— Може, й я, а може, сорока на хвості. Як то сказано: по ділах їхніх судить...

Дурні то були балачки, а ще дурніші походеньки. Кому стукнуло в голову висмикнути мене з мого полку і послати сюди не знати ким і не знати навіщо. Ну, Сейс — він американський комендант цього зборовиська, тут усе ясно, у нього на все є інструкції, згідно з якими він повинен діяти. А я? Хто я? Радянський комендант? А що це таке і з чим його їдять? Я вмів стріляти, вмів розставити бійців, кулемети чи міномети, щоб забезпечити потрібний напрямок і відповідну щільність вогню, — "Красная Армия всех сильнее!" Але бути якимось комендантом?

Ми ходили до самих темнощів, нічого не виходивши, а треба було сидіти біля підполковника Сейса і не дати йому запустити на територію збірному пункту броньовики.

На щастя чи на нещастя ми розминулися з броньовиками і, коли повернулися до штабу, довідалися про те, що сталося, з самого вигляду підполковника Сейса. Сейс саяв, як різдвяна зірка. Ще б пак: нарешті він має нагоду виказати свої військово-адміністративні таланти! Як усі стройові командири, я ненавидів тилову інтендантську братію, цього ж підполковника готовий був оце розтерти на порошок! Коли вже й привозити до збунтованого табору якісь взірці американської військової техніки, то далєбі не танки і не броньовики, а простісіньку радіопересувку з потужними гучномовцями, щоб пообіцяти людям те, чого вони вимагають, і таким чином впокоїти їх. А цей підполковничок вирішив діяти силою і залякуванням! Кого ж хоче залякати? Тих, хто вмирав сто і тисячу разів, хто й досі ще вважає себе мертвим? Тих, хто не злякався самого Гітлера і всіх чортів-дияволів? Що їм залізо, що броня, що вогонь і полум'я! До того ж це військове містечко німці будували так, як будуються вони в усьому світі, всіма арміями — справедливими і несправедливими: точна геометрія, широкі вулиці, які прострілюються вздовж і впоперек, вузькі бокові проїзди для засади і несподіваного нападу, безмежний центральний плац, на якому легко організувати

кругову оборону. Тут тобі Клаузевіц, тут тобі й Мольтке! А цей адміністративний підполковничок пхає сюди якісь жалюгідні броньовички, що можуть бути спалені панцер-патронами на першому ж перехресті.

— Слухайте, Попов, — звернувся я до нашого перекладача, — в американців є такі вставні слова, як у нас?

На грубому обличчі Попова вмить витворилася подобизна вдоволеної усмішки.

— Скільки завгодно! Щоправда, не такі високохудожні, як у росіян!

— і ви можете сказати Сейсу, хто він такий, після оцих його кретинських броньовиків?

— Із задоволенням!

— То давайте — кажіть!

Що він сказав підполковникові, я, звичайно, не зрозумів, та, видно, щось таке, що пробрало американця до печінок і селезінок, бо Сейс з крихітного прищика вмить захотів роздутися до розмірів загрозливих, грізно насупився, зиркнув на мене без звичної доброзичливості.

— Капітан Сміян погано орієнтується в обстановці!

— Я так орієнтуюся, що посилати броньовики проти мирних людей — це злочин.

— Які мирні? Вони хотіли висадити нас у повітря!

— Бо ми їх довели до цього.

— Ми?

— А хто ж? Задовольнити їхні вимоги — і вони в спокої. А ви — броньовики. Війна скінчилася не для того, щоб знов спалахувати то там, то там.

— Гаразд, — сказав Сейс, — ми з'ясували свої підходи до справи, а тепер дозвольте нагадати вам, що відповідаю за порядок у збірному пункті Оссендорф я, підполковник Сейс. Що там у нас?

Він звертався до радиста, який ворожив біля рації, мабуть, підтримуючи зв'язок з броньовиками, бо американці без радіозв'язку навіть чхнути не можуть — не те, що в нас: коли не зуммерить польовий телефон, то підтримуй зв'язок візуально або аудально, тобто на мигах або матюком.

Міцний матюк пригодився б оце Сейсу набагато краще, ніж хитромудра техніка. Сержант ніяк не міг впоратися з рацією.

— Ну, що там у вас? — вже знетерпеливився Сейс.

— Сер, по-моєму, вони мовчать.

— По-вашому, чи справді мовчать?

Попов тихо перекладав мені ці перемови, він хотів показати, що цілковито перейшов на мій бік... Радист просяяв лицем.

— Один броньовик повертається до штабу.

— А другий?

— Не виходить на зв'язок.

— То вийдіть ви, — спокійно порадив Сейс, і я подумки позаздрив його спокою. Уявити на його місці, скажімо, підполковника Дураса!

Майор Михно знову зайняв своє місце спостерігача на балконі, вряди-годи подавав звідти голос.

— Ніби все тихо. Стрілянини немає.

— А мотори?

— Теж не чути.

— Може, зламалися броньовики?

— Та ні, ось один виповз, займає позицію навпроти штабу.

— А другий?

— Нема. Ага, щось біжить. Здається, зараз довідаємося про все...

Справді за кілька хвилин до штабу ввалилася бравая компанія: товстоплечий лейтенант і три сержанти, всі в касках, з автоматами, з цілими арсеналами боеприпасів, поначіплюваними на широких білих пасах.

— Сер! — стукнув каблуками лейтенант, мірячись на Сейса.

— Що сталося? — стривожено підійшов той до лейтенанта.

— Вони захопили нашу машину!

— Тобто? Можете пояснити?

— Ми стали на площі, щоб задемонструвати свою силу, і запевняю вас, сер, робили це досить успішно.

— Ви маєте на увазі демонстрування сили?

— О'кей! Але тут сержант Броуді вказав мені на одну річ.

— і що ж це було?

— Сер! З двох боків до машини бігли ледь помітні зеленкуваті вогники! Так горить тільки бікфордів шнур. Не було сумніву: під машину підкладено заряд вибухівки, і ми злетимо в повітря, щойно ці вогники добіжать до нас. Я скомандував негайно покинути машину.

— і ви всі встигли вискочити?

— О'кей!

— і прогрімів вибух?

— Вибуху не сталося, сер.

— А що ж сталося?

— Руські весь час за нами стежили.

— Про це можна було здогадатися.

— і щойно ми вискочили з машини, вони захопили її.

— Прекрасно! А як же ті бікфордові шнури?

Тут уже не втерпів я і пояснив:

— Це зветься: пустий номер. Шнур підвели без заряду, просто щоб полякати екіпаж.

— Але як вони це могли зробити? — вигукнув лейтенант. — Сержант Броуді постійно вів спостереження.

— У сержанта Броуді немає очей на потилиці,— засміявся я. — Ви забули, що маєте справу з колишніми фронтовиками. Ніхто не знає, які генії військової справи зібрані в

цьому таборі. Таких людей незмога перемогти, з ними можна тільки домовлятися. Підполковник Сейс, ви маєте бажання піти зі мною до вашого втраченого броньовика?

— Це не входить у мої функції,— заявив Сейс.

— Тоді ми підемо удвох з майором Махном. Годилося б захопити старшого лейтенанта Коляду, але я залишаю його з вами, щоб ви могли обмірковувати, як завтра вранці кардинально змінити харчування людей. Бажаю успіху!

Знов пішли ми з Гаврилом Панасовичем кам'яними вулицями, крок за кроком, стук за стуком, рип за рипом, мовчки, спокійно, хоч і не без внутрішнього напруження. Була друга година ночі, коли ми вийшли на центральний плац, посеред якого темніла американська бронемашина. Теж тактики не кращі за американців: не сховали машину під захист одного з корпусів, а виставили, ніби мішень для учбових стрільб. Але ми стріляти не збиралися, бо не мали ні такого бажання, ні відповідної зброї. Ми просто пішли через площу до броньовика, і видовище це було досить моторошне. Броньовик вдарив по нас світлом фар. Молодці: вже освоїли американську техніку. Фари — це перше попередження. А наступне? Кулеметна черга? Ні, з відкритого люка висунулася постать у білому і гукнула:

— Ей, куди ви?

— До вас, — відповів я.

— Стій! Стрілятимем.

— Стріляй, — спокійно порадив я тому білому (тепер уже видно було, що чоловік у широкій білій сорочці). — Мабуть, на фронті не встиг настрілятися, тепер хочеш надолужити.

— Капітане, я попередив! — закричав чоловік. — Ми не подивимось на твої цяцьки і на твої сталінські погони...

Я зміркував, що чоловік, видно, потрапив у полон, коли в нас ще не було погон. Отже, його неприязнь до мене подвійна: і за погони, і за те, що я щасливчик, уцілів на фронті і тепер прибув начальникувати над ними. Але з стрілянням він запізнився. Ми вже були поряд з броньовиком.

— Відставити крик, — порадив я, — ми прийшли поговорити.

— Поговорити? — зареготав чоловік. — З ким? Про що? Посеред ночі?

— А хоча б з тобою. Ось я — капітан Сміян, уповноважений радянського командування в цьому збірному пункті. Зі мною майор Михно, начальник стройового відділу. А ти хто?

— Я? Хто я? Командир оцього гроба!

— Це зараз. А взагалі? Танкіст?

— Ну, танкіст.

— Офіцер?

— Може бути.

— Прізвище?

— А нащо тобі моє прізвище? Ну, Лавриков. Припустимо, старший лейтенант Лавриков...

Я роздивився його вже досить добре. Вродливий чорноокий хлоп'яга, в шовковій сорочці з широчезними, як у цигана, рукавами, розхристаний, розмаханий. Коли й ті, що ховаються в броньовику, такі самі, їх, мабуть, словом не проймеш. Та й кого тепер проймеш словом, коли чотири роки люди тільки й знали мову вогню, пострілів, вибухів. Якась нез'ясована втома налягала зненацька на мене і байдужість до всього оволоділа мною, не хотілося не те що вести перемови з цим Лавриковим, а навіть дивитися на нього. Навіщо мені все це і яке мені діло до цих ідіотських подій?

— Знаєш що, старший лейтенанте, — втомлено промовив я, — моя тобі порада, тобі й твоїм друзям: вимітайтеся з цього гроба, плюньте на нього, розітріть і йдіть спати.

— Інтер-ресно! — картинно розставив руки Лавриков, — Ми життям ризикували, ми, значить, геройський подвиг, а нам радять вимітатися... Просто цирк і кінокомедія "Веселые ребята"! Бачили фрайера! Пририпів хромовими чобітками — і дай йому те, що твоє!

— Я тобі не фрайер, Лавриков, а командир Радянської Армії! і не хочу, щоб наших людей лякали отаким залізом — чи союзники, чи й такі, як ти. Ясно? Прибрати звідси все залізо к чортовій матері — ось для чого я пішов проти ваших кулеметів! Лавриков ще спробував поборюкатися:

— Хочеш грати благородного, капітане? На чужому х... в рай? А нас спитав? А може, ми не хочемо!

— Мені однаково, хочеш — як хочеш, — зітхнув я.

— А може, нас весь народ уповноважив? — розкочегарював себе Лавриков. — Може, ми, значить, захисники інтересів?

— Інтереси ваші захищатиму я. З завтрашнього дня все змінимо з харчуванням, розпорядком. Найближчим часом почнемо репатріацію. Слово радянського офіцера! Тепер ми йдемо, а ви можете сидіти в цій мишоловці, коли вона вам так сподобалася.

Ми повернулися і пішли від броньовика.

— Капітан! — розгублено закричав Лавриков. — Капітан! Що ж ти такий нервовий? Ми ж ще не домовилися, а ти вже дьору!

Він вискочив з люка, кількома стрибками наздогнав нас (був майже з мене заввишки), вхопив мене за рукав кітеля:

— Капітан! Коли твоє слово, то ми що? Нам цей гроб до лампочки! Можеш його забирати, коли хочеш. У нас там мировий хлопець механік-водій, він вас з вітерцем до самої комендатури, коли хочеш...

— Ідіть спати, а за броньовиком прийдуть американці. Де покинули його, там хай і візьмуть. А ти, Лавриков, коли хочеш, завтра приходить до штабу, там про все поговоримо.

— До штабу, а тоді до Кельнської тюрми? — заклацав пальцями Лавриков. — Ні, ні, капітане, цей номер у нас не проходить! Ми вже й тут домовились. Адью! Братва! — гукнув він до броньовика. — Шухер! Сип з коробочки — і хто далі відскочить!

О третій годині ночі я вже міцно спав у своїй кімнаті і снилося мені, що мене замкнули в чужому танку і хтось уперто стукає ззовні по броні, але ніяк не може

достукатися до мене.

— Хто там стукає? — крикнув я і прокинувся.

Стукали в двері моєї кімнати. Тихо, делікатно, але настирливо, тому й почув я навіть крізь сон.

Як спить радянський фронтовий офіцер? Як трапиться і де трапиться, в обмундируванні, не скидаючи й чобіт, часто-густо не знімаючи шинелі, коли ж пощастить спати з комфортом, роздягненому, то не в піжамах, а в звичайнісіньких підштаниках з по-ворозочками внизу і в спідній сорочці, добре випраній старшиною і ретельно пропареній у вошобойці. Тут я теж спав по-фронтовому, без витребеньок, на цей несподіваний стукіт годилося б хоч зодягтися, але було не до церемоній, і я побіг до дверей, як спав, — у підштаниках, босий, в натільній сорочці.

За дверима стояв чорношкірий військовий поліцейський з охорони штабу, його добре негритянське обличчя освітлювала якась сумна усмішка, він щось казав мені, але я нічого не розумів, розібрав тільки два слова: "сер" і "леді". "Сер" — це, мабуть, був я, а "леді" означало жінку.

— Леді? — перепитав я. — Де? Леді, де?

І показав це своє "де" руками. Солдат зрозумів і показав униз. Отже, там якась леді, просто кажучи, жінка і вона має до мене якесь відношення. Довелося одягатися і, хлюпнувши з крана водою в обличчя, тупати за моїм чорношкірим поводитирем униз до остогидлого за вчорашній день штабу.

Там була Оксана!

В тому самому розпроклятому синьому платті зі знаком "OST", заплакана, бліда, але ще прекрасніша, ніж тоді, коли я її побачив уперше. У довгих очах ніби й сльози довгасті. Чи вартий весь світ цих сліз?

— Оксано, ти? Що сталося? — ще з порога крикнув я.

— Миколо! Живий! — прошепотіла вона, простягаючи до мене руки, падаючи мені назустріч з такою безпомічністю, що я ледве встиг підхопити її.

— Що ти, Оксано, чом би я не був живий? — трохи розгублено пробурмотів я. — і що таке сталося? Ти можеш мені пояснити?

— Ох, не при цих, — вона була мов нежива, — вони тут так на мене дивилися, так дивилися, та й тепер теж...

— Ходімо до мене, там ніхто нам не заважатиме. Ти можеш піднятися на другий поверх?

— Я майже ніс її до своєї кімнати, сили зовсім зрадили дівчині, вона трималася за мене з безпорадністю потопаючої, навіть коли нарешті всадив я Оксану на диван, то й тоді вона ніяк не хотіла відпускати мене, полохливо здригаючись усім тілом.

— Ну, що з тобою, Оксаночко? — ласкаво допитувався я. — Тепер ти тут і тобі нічого не може загрожувати. Ну! Більше бадьорості!

З свого не дуже великого життєвого досвіду я знав, що в таких випадках жінок поять водою. Але вода за цих обставин? Щойно закінчилася страшна війна, ти опинився на чужій далекій річці, три години ночі, з тобою молода прекрасна жінка, майже рідна

тобі, бо з твого рідного села, — і якась вода? Я оглянув своє господарство. Вода з крана у ванній кімнаті — це ясно. А ще? Є віскі, американське пиво в бляшанках, якісь фруктові соки, а також наша рідна горілочка, привезена мені майором Йотковим. Не питаючи згоди, я налив Оксані півсклянки горілки, собі — повну склянку, розкубтив дві банки апельсинового соку, підсів до дівчини, дав їй у руку посудину.

— Давай вип'ємо, мала, а тоді все мені розкажеш.

Оксана заперечливо крутила головою, але я все ж примусив її випити, тоді подав сік, до якого вона не доторкнулася, бо її й далі тіпало, ніби в лихоманці, страшні слова душили її, рвалися з неї, не давали спокою.

— Я вже думала, тебе нема. Думала, тебе вбили. Як прискочив до нас у кімнату Лавриков...

— Лавриков? Звідки ти його знаєш?

— А звідки ж? До нашої Ольки він ходить. А це прибіг і регоче:

"Уконтрапупили капіташу!" Мене так і вдарило в серце: це ж він про тебе!

— Старший лейтенант Лавриков?

— Та який він старший лейтенант? Вурка ростовський. Сидів у тюрмі, а німці випустили, так він у Германію рвонув, думав тут пряники роздають, а тут — у остарбайтери. Тепер тут цілу банду організував, німців грабують, ріжуть, палять, а тоді ховаються в Ос-сендорфі. А до Ольки ходить мало не щоночі. Нас виганяє з кімнати: створить обстановку. Ми з дівчатами никаємо ніччю по таборі, негри патрульні чіпляються, як смола, жити не хочеться, повісилася б... А вже сьогодні як пригримів цей Лавриков і як крикнув про капітана...

Я обійняв Оксану за плечі, пригорнув до себе, погладив її волосся.

— Чорт з ним, з цим Лавриковим! Ти ж бачиш, що я живий і здоровий і нічого зі мною не сталося. А от з тобою — тут нам треба подумати. Після всього, що я почув, я тебе не відпущу до твоєї кімнати. Зостанешся тут, а далі побачимо.

— Як то? — злякано стрепенулася Оксана. — А що скажуть дівчата?

— Що скажуть, що скажуть, — перекривив я її, гладячи голову, мов малій дитині.— У мене сьогодні була ніч, мабуть, страшніша за всю війну. Але я пережив її і переміг. І, може, ти послана самими небесами, як найвища нагорода за всі мої страхи і страждання? і щоб я тебе відпустив? Та ніколи! Я піду досипати цю ніч до майора Михна або зійду вниз і до ранку сидітиму в штабі, бо який там тепер сон! А ти будь господинею мого пристанища і відпочийся до ранку, а тоді думатимемо, як нам бути. Згода, мала?

Я підвівся з дивана, суцільна рішучість і неймовірне благородство, забув ще сказати, що, коли треба, ляжу по той бік дверей на порозі і стерегтиму Оксанин сон.

Яке безглуздя! Мабуть, у чоловікові зосереджуються сили нищення й відречення від усіх святинь на догоду показному благородству, в якому немає нічого правдивого, зате повно фарисейства, жінки ж, натомість, володіють здоровим глуздом і керуються ним і в найпростіших і в найзаплутаніших життєвих ситуаціях.

І ось, поки я з своєю дурною офіцерською прямолінійністю, проголосивши якісь

ідіотські дубові постулати, витупував у темному просторі цієї "генеральської" кімнати, просте українське дівча зуміло виказати свою вищість наді мною, свою природну мудрість, свою силу і владу, простогнавши мені навздогін:

— Не йди! Не кидай мене!

І така неземна туга була в тім голосі, такий вогонь пристрасті горів у самих згуках, а не в словах, що мене мовби відкинула назад якась неземна сила, і вже я не знав, чи то я впав у Оксанині обійми, чи вона впала в обійми мої, не перешкоджав мій шорсткий офіцерський кітель і цупке Оксанине плаття не могло завадити тому, що повинно було статися. Яке ніжне тіло під рабською одіжжю, яке сліпучо-біле, прекрасне і неповторне! Де ви, всі тисячолітні цивілізації з вашою пихою, з вашими гордощами і зверхністю? Упадіть навколішки перед цим первісно-чистим творінням природи, в образі якого спустився на землю сам бог з його ангелами і архангелами і всім небесним сонмом! Мої офіцерські чоботи падали на підлогу, мов знеможені люди. Порожнє галіфе задихалося на стільці від безсилої пихи. З негнучкого кітеля, розвинутого на спинці стільця, проблискували крізь нічний морок ордени, мов утомлені очі минулого, а ми нічого не бачили й не чули, ми рвалися в незвідані світи, ми шукали одне одного в пітьмі, пожадливо простягаючи тремтячі руки на дотик, на крик, на стогін і схлип.

— Боже! Який сором! — шепотіла Оксана, а сама не могла відірватися від мене, жила довкола мене, в мені, піді мною, як Єва під ребром Адамовим.

Ніколи не знав я такої жінки і ніколи не думав, що вона десь може бути. На війні людина не шукає смерті і ненависті теж не шукає. На війні людина втомлюється від ненависті і тому шукає любові. Ми й народжуємося тільки для того, щоб шукати й знаходити любов, і горе тому, хто не зможе її знайти і зазнати. Чи була в мене любов на війні? Були жінки, спалахи, захвати, розчарування, зрадливість. А любов? Ще в кулеметному училищі закохалася в мене донька начальника училища генерала Горяніна, маленьке, біленьке янголятко з чортячим характером, норовисте і вредне. Мабуть, їй подобалося крутити, як циган сонцем, здоровенним курсантом, який паленів од сорому при побаченнях і не наважувався навіть поцілувати її хоч раз. Генерал мітив видати свою Ангеліну за якогось капітана, що вчився в Москві в військовій академії, а дівчина не хотіла й слухати про капітана, натомість загнуждала мене, водила за собою, як ведмедя на ретязі, і я вже готовий був ревіти по-ведмежому од тої неволі, а вдіяти нічого не міг. Врятував мене генерал. Як відмінника бойової і політичної підготовки він вписав мене в списки старшокурсників, які мали випускатися в травні сорок першого року, і я вискочив з училища хоч і не лейтенантом, а тільки молодшим лейтенантом, зате відскочив на відстань цілком безпечну від спокусливої Ангеліночки. В грудні сорок першого, коли після госпіталю їхав на формування до Ташкента, в поїзді познайомився з командирською жоною (вона казала, що вже вдова), чорнявою спокусливою жіночкою, чимсь схожою на розпутну красуню з мого села Ольку Филофіївну, з якою в мене зв'язаний був один болючо-солодкий юнацький спогад. Командирську жону теж звали Олькою — і, мабуть, це спричинилося до всього, що сталося згодом. Ми

познайомилися, опинившись поряд у тому самому відділенні напхом напханого плацкартного вагона десь між Актюбінськом і Кзил-Ордою, за вікнами вагона лежали тужливо-пустельні, замерзлі на кістку казахські степи, в вагоні стиск, крик, задуха і туга ще більша, ніж довкола назовні, то якою ж радістю були усміхнені чорні очі біля тебе, і розхилені повні уста, і звабливо-воркітливий голос, сповнений натяків, обіцянок і шаленств. У Кзил-Орді ми вискочили на перон, побігли до вокзалу, біля буфету лаштувалася якась черга, ми втулилися в неї, я виставив Ольку поперед себе, вона перша взяла у буфетниці склянку, передала мені, тоді взяла собі, я тицьнув гроші — червону тридцятку, розлогу, як скатертина, тоді, не відходячи від буфету, ми зблиснули одне до одного очима з-над склянок і дружно вихилили те, що в них було. Вибух і вогонь рвонули в мені з такою силою, ніби в моїх нутрошах народився вулкан. Я осліп, онімів, одурів і, мабуть, вмер на мить, а коли ожив, то побачив, що з Олькою сталося те саме, що й зі мною, але вона спам'яталася перша, стрепенулася, зухвало змахнула рукою, спробувала навіть підморгнути мені.

— Спирт, — сказала Ольга. — Я його ніколи не пила.

— Та я теж не пив ніколи.

Спирт подіяв на нас так, що ми не пішли й до свого відділку, а ткнулися до холодного темного тамбуру, і там під залізне Grimіння поїзду ошаліло цілувалися, мов перед кінцем світу, і все було запаморочливе, сліпе, безпам'ятне: і солодке жіноче тіло, і сором, і захват, і знемога, і ненаситність.

В Таїнкенті, коли поїзд підходив до вокзалу, Ольга сказала:

— Ти не виходь зі мною — мене зустрічатимуть.

— Хто?

— Чоловік.

— Ти ж казала: вдова?

— Мало що тобі скаже жінка! А ти не вір, дурненький! Дай, поцілую на прощання.

Тоді мені здавалося, що зненавидів жінок до кінця свого життя. Але на Брянському фронті якось несподівано для себе відбив у командира піхотного батальйону санітарку Тосю і вже мріяв про те, як ми з нею одружимося, діждемося кінця війни, народимо дітей, але побачив Тосю начхім полку капітан Ряснов і одбив її в мене так само, як я в комбата піхоти.

Там було якесь зовсім інше життя. Звичайно ж — доведене до безглуздя хамство начальства стосовно всіх підлеглих, та водночас майже цілковита відсутність найстрашнішого людського почуття — заздрості, бо для нього не залишалося ні часу, ні умов, ні поживи, до того ж у цьому жорстокому світі ненависті, крові й смертей все мало поступитися місцем такому несподіваному, але всевладному почуттю, як любов. Що може вам сказати про любов звичайний фронтовий командир?

Любов — це сила і краса життя, запорука його вічного тривання. Під час війни навіть трупоголові політичні генерали гаразд розуміють це і так чи інакше (найчастіше — незграбно й примітивно) намагаються знайти для солдатів якісь замітники справжньої, природної любові, високих почуттів і ще вищих захватів. Майже у всіх

арміях світу існують польові публічні будинки для санітарної гігієни стройового складу, пропагандистські центри випускають безліч ілюстрованих видань для тих, хто завтра може бути вбитий або скалічений, і, ясна річ, на сторінках тих видань не відретушовані портрети вождів і політичних лідерів, а відверті знімки оголених до краю прекрасних дівчат, якими згодом будуть обклеєні зсередини танки, броньовики, військові дизелі й тягачі і навіть генеральські лімузини. Мій трофейний дизель, на якому я доїхав до Ельби, теж мав таку "портретну галерею", і пряме й непряме начальство, завжди прекрасно проінформоване своїми лакизами, зуммерило мені з усіх своїх вузлів зв'язку: "Слухай, капітане! Що ти там ховаєш у своєму дизелі? Може, дозволиш глянути хоч краєчком ока?"

"Красная Армия всех сильней!" Ми не тільки співали це, а й мали тверде переконання, що ми справді найдужчі, найсправедливіші, найчистіші. "Жди меня, и я вернусь, только очень жди". А хтось там в Політуправлінні Червоної Армії дає команду видрукувати в бібліотечці журналу "Красноармеец" оповідання Мопассана "Справа пані Люно", і ми, захлинаючись у морях власної крові, не можемо стямитися від обурення: як же так — для наших чистих душ і такі брудні оповідання?

На Сандомирському плацдармі прокотилася зірочка Юлії Григорівни, Юлі, Юленьки. Я вже був тоді капітаном, командував окремим дивізіоном тяжких 160-міліметрових мінометів, страшна зброя, не відома ніяким арміям світу, крім нашої, вже й не залпи, а якесь позасвітнє ревіння, сорокакілограмові міни летять на п'ять кілометрів, падають на німців, як авіабомби — такі б нам міномети в сорок першому році, а не оті ротні самоварики, що чхали м'ячиками завбільшки з кулачок! До мене їхало начальство з малих і великих штабів, для інспекції і просто подивитися, товклися в нас політвідділівці, кореспонденти, по-заячому нашорошували вуха смершівці, щоб навіть вітер не заніс до ворога таємниці про цю зброю. Одним словом, я звик до того, що в дивізіоні вічно товчуться якісь люди, тому не здивувався, коли мені сказали, що майор Фортунатов, з політвідділу дивізії, привіз якусь кореспондентку. Фортунатова ми звали Жировим Валетом, такий це був ферт, завжди зодягнений, мов намальований, чорні вусики, масні губи, ніби щойно закусив жирним, у животі — завжди кілька наркомівських стограмівок, щасливчик! і вже коли він узявся супроводжувати якусь кореспондентку, то тут щось є. О, недаремно, ні, в степах гули гармати! Або ж нею опікується дуже високе начальство, або ж сама вона — ласий шматочок, якого Жировий Валет нізащо не промине, щоб не проковтнути.

Хіба знаєш, де бродить твоя доля і на яких ангельських крилах вона спуститься до тебе?

З штабів на передову спускається і сиплеться що? Накази, матюки, рідше — ордени й медалі. Але щоб краса та ще отака!

Ферт привів кореспондентку просто на вогневу, бо я був там, не схотів іти до свого штабу, щоб зустрічати гостей. Занадто багато честі! Зима на Віслі була вся розмазана в туманах, брудних танучих снігах, в багнюці. За всю війну не пригадував я своїх солдат і себе самого такими забрьоханими по самі вуха, як тоді. Але не час було чистити пір'я.

Ще удар — і кордон Німеччини, а там і звіряче лігво самого фюрера. і коли вже на те пішло, то всі оці політвідділівські фортунатови з своїми дамочками тільки заважають нам робити своє святе діло!

Та мій бойовий запал вмить згас і розтанув, як роса на сонці, щойно я побачив те, що йшло поперед Жирового Валета, вело його за собою, мов на невидимому налігачі, володарювало і царствовало не тільки над цим фертом, а й над усім, що було довкола: над холодним туманом, розритою землею, над залізними мінометами і залізними солдатськими душами, над просторами і загубленим серед них збаранілим і засліпленим од такого видива капітаном Сміяном.

Я тягнув долоню до своєї шапки-вушанки, рука не гнулася в лікті, пронизана вологою шинеля сковувала мої рухи, ніколи в житті не почувався я таким незграбним, недоладним, неоковирним, як перед цією легкою прекрасною істотою, ніжнолицьою, блакитноокою, з небесним усміхом на знадливих, як самий гріх, устах.

Отетерілий від цієї краси, я спершу й не помітив, що в кореспондентки на шинелі (до речі, з генеральського сизо-блакитного тонкого сукна) майорські погони, а коли усвідомив це, то ще з більшою запопадливістю потягнувся своєю долонею-лопатою до шапки, а рука не гнулася, шинеля стояла на мені лубом, і весь я був ніби здерев'янілий, мов бовван безсловесний.

Жировий Валет вивихнувся з-за плеча жінки, мабуть, хотів начальственно grimнути на мене, але вона владно зупинила його помахом пальчика і ласкаво звернулася до мене:

— Не треба козирання, капітане. Не будьте педантом. Вам це зовсім не лїчить. Давайте знайомитись. Юлія Григорівна, а для вас можна просто — Юлія.

І подала мені ручку, про яку співається в нашій пісні: "Подай рученьку, подай біленьку..."

Я тицьнув їй свою грубу, брудну клешню і прохрипів своїм бліндажним басом:

— Капітан Сміян. Микола Федорович.

— Микола? — чомусь зраділа Юлія. — Ах, як прекрасно! Це ж Миколай! Вас називали Миколаєм? Всі Миколаї — угодники. А ви?

Угодники-догодники. Знайшла де питати! Я сотворив якусь незграбну подобизну усмішки на своїй мармизі, ніяк не міг спам'ятатися від цього щастя, що налинуло на мої залізні міномети, налинуло й пролине, а ми зостанемося в своїй за grubіlostі, в солдатській знемозі і світлій людській тужливості за красою і ніжністю. Політвідділівський ферт знову роззявив свого рожевого ротика з-під закручених вусиків, щоб дати мені якісь керівні вказівки, але Юлія Григорівна, або просто Юлія, якимсь надземним чуттям вгадавши його намір, знов наставила на Жирового Валета ніжний свій пальчик і вередливо промовила:

— Майор, я сама скажу, коли потрібна буде ваша допомога! Запам'ятайте це, прошу вас.

— Так точно! — гаркнув Валет.

— Ви не розгубили мою апаратуру?

— Ні в якому разі, товаришу майор!

— От і прекрасно. Капітане Сміян, Миколо Федоровичу, просто — Миколо, коли ви не заперечуватимете. Мені розповідали про ваші міномети ще в Москві. Тоді тут, на фронті, один маршал і другий — вони в захваті! Знаєте, як називають маршали ваші міномети? Ревучими! Це коли вже є в нас бомби, артилерія, "Катюші", "Андрюші" — і раптом ви з своїми чудо-мінометами... Ревучий командир дивізіону! Я уявляла вас з самої Москви, але тепер капітую. Дійсність перевершила всю мою уяву! Майор Фортунатов, ви можете підтвердити мої слова.

— Так точно! — гаркнув політвідділівський придурок.

— Маршал мені сказав: ревучі міномети! Я не могла собі цього уявити. Миколо, ви зможете зробити для мене так, щоб усі ваші міномети дали залп? і щоб я це сфотографувала. Бо я не просто кореспондент, а фотокореспондент, мої знімки друкуються в усіх центральних газетах і журналах, те, що потрапляє в об'єктив моєї камери, входить в історію. Ви це розумієте, Миколо?

Я промимрив, що розумію, а сам благав її в душі, щоб вона прибрала свою ніжну долоньку, якою знов накрила мою зашкарублу руку, бо від цього небесного дотику в мені народжувався людоїд і ревів гучніше за всі міномети світу.

— Юліє Григорівно! — вихопився Жировий Валет. — Все, що вам треба, ми організуємо!

— Я просила не вас, а капітана Сміяна, — сказала вона холодно, і за ці її слова я готовий був рабствувати перед нею до кінця свого життя.

Звичайно ж, я організував їй стільки мінометних залпів, скільки треба було для центральної преси, для міжнародного авторитету радянських збройних сил і для задоволення журналістських і жіночих амбіцій Юлії Григорівни, тобто Юлії.

Тоді вона захотіла побачити мій штаб і моє фронтове пристанище і ніяк не могла зрозуміти, чому я досі сиджу в бліндажі.

— Адже тут Європа, — вередливо кривила губки Юлія Григорівна. — Безліч кам'яних будовань. Ренесанс. Барокко. Ви могли зайняти будь-який особняк, маєток, фольварок. Чому ж знову в землі, під цим страхітливим колоддям, в цій примітивній обстановці?

— Звичка, Юліє Григорівно.

— Звітть мене просто Юлія.

— і надійніше, Юліє...

— Ось так краще. А тепер скажіть мені на вушко: ви могли б у цьому своєму кошмарному бліндажі зостатися без нікого. Хто тут з вами?

— Старший ад'ютант дивізіону, тобто начальник штабу.

— Ви могли б його кудись спровоадити на день або два?

— Але ж ми не можемо один без одного!

— Я так і знала. Тоді вам доведеться поїхати зі мною до штабу фронту.

— Мене туди не викликали!

— Викличуть. Майоре Фортунатов, ви можете організувати виклик капітана Сміяна

до штабу фронту?

Жировий Валет був готовий до послуг.

— Все можна організувати, товаришу майор!

— То подбайте, прошу вас.

Так я опинився в просторому "доджі", мій дивізіон, полишений на старшого ад'ютанта Барвінюка, лишився десь у туманних безвістях, а мене підгицували американські ресори і ніжно гладила шовкова московська долонька, від одного тільки дотику якої можна було вмерти і бути щасливим навіть у смерті.

Дивізійного ферта ми викинули в якійсь темряві, тоді їхали далі, дорога була довга, а ніч ще довша, Юлія розпалювала мене, але не давала вибухнути, нарешті ми добралися до якогось фольварка, там ніби ждали Юлію, нас обаранили полковники, підполковники, майори, палали соснові плахи в гігантському каміні, лилося, пилося, кричалося, Юлія не відпускала мене від себе, десь уже перед світанком втомлено промовила:

— Як мені все це набридло! Ви могли б провести, Миколо, мене до моєї кімнати!

Хто я був там, на тому банкеті несправедному? Безвільний раб цієї неземної жінки, жалюгідний попихач і підніжок? А хто ми всі, коли не попихачі долі, можуть і краси?

Я повів Юлію заплутаними переходами фільварку, хоч насправді вела мене вона і була недоступно-холодною весь час, а тоді ми опинилися у величезній кімнаті, посеред якої стояло широке, як українська хата, ліжко, накрите згори, ніби та ж таки українська хата, солом'яною стріхою, шатром з коштовної тканини, а вся ця середньовічна кімната була наповнена дратівливо-живим запахом жінки, її духом і тайнощами, і тут обступили мене і стали непробивною облогою мавп'ячі стіни наших природних сил, я рвав поцілунками ніжні уста Юлії, рвав на ній одіж, пробивався до її коштовного тіла, до найбільших скарбниць і святинь, і хоч який був незграбний і брутальний, вона не відторгнула мене, зраділо піддавалася насильництву, зміїсто обплітала мене своїми виткими рухами, безладно белькотіла то в одне, то в друге моє вухо:

— О, мій лицарю, о велетню мій і повелителю! Візьми Юлію, Юльцю, Юленьку, розтопчи її, знищ, пусти під хмари, за вітром, за сонцем! О, радість! О, знемога! О, велич!

Яка божя іскра пронизала нас і поєднала мою грубу плоть і ніжну жіночу летючість, яка сила й безсилля сплелися тут, мов густі винорослі у райських вертоградах, щоб об'явитися світові дикими клекотами насолоди, захвату і погібелі!

Юлія піді мною була, мов легесенька пушинка кульбаби під диким степовим вітром. Гуде й стугонить вітер, рве й несе все світ за очі, а пушинка тільки вдає, що їй страшно, а сама, перестрибуючи й підтанцювуючи, відважно лишається на місці і безсилістю своєю ламає всю вітрову силу. Так зламала мене та дивна жінка на краю ночі в фільварку, а вранці закружляла мене вже не тільки з полковниками й майорами, а й з генералами, ласкаво примусила політичного генерала нагородити мене іменним "вальтером", тоді пхнула до генерала стройового, у якого на вирішенні було моє

представлення на майорське звання, а сама вже мчала кудись далі, нестримна, незалежна, мовби й неіснуюча, "как мимолетное виденье".

— Лечу, лечу! Мене запросили штурмовики. Унікальні знімки! Щось неймовірне!

І щезла, ніби й не було її ніколи! А може, й справді не було?

Стройовий генерал доволі сухо заявив, що не бачить ніякої потреби затримуватися мені в штабі і що він здивований, як це я міг в таку хвилину полишити свій дивізіон. Я відкозиряв і кинувся на попутному транспорті добиратися до передової. Не станеш же нагадувати генералові, що саме він дав дозвіл на моє прибуття до штабу.

Чи була Юлія? Її знімків я ніколи не бачив у жодній газеті, в жодному журналі. Та не все ж, мабуть, доходило з фронту. Зате той стройовий генерал добре запам'ятав моє прізвище, і майора я так і не одержав до самої Ельби. Прийнято вважати, що на війні доблесть, навіть коли вона спала в людині непробудним сном, неодмінно прокидається, зводиться на весь зріст, і людина являє чудеса хоробрості, благородства і величі. Це достеменно правда. Але правдою є й те, що підлість на війні може стати ще більшою, ніж за мирного часу. Може, в несвідомому бажанні порятуватися від тяжкої чоловічої підлості ми й шукаємо навіть у безнадії жіночої доброти і прихильності? Я не вірив у царство небесне, у вічний двигун, в недосяжні ідеали, проголошувані тиранами, але я вірив у красу, яка прийшла на землю в образі жінки, і хотів поклонятися тій красі, хоч і не вмів того робити. і коли в спогаді змикалися такі далекі одна від одної Ольга Филофіївна з мого села з її тяжкою доброзичливою хтивістю, і летючо-неіснуюча Юлія Григорівна, то ставало соромно і страшно, і єдиним моїм виправданням було те, що я не знаходив усіх цих жінок, а вони знаходили мене, так ніби вичували мою тисячолітню силу.

Навіщо ж я шукав усі ці роки любов, коли вона була коло мене мало не від народження? Жодна жінка на світі не могла зрівнятися з Оксаною! Я мурмотів їй це нерозбірливо, косноязыко, між першим і останнім соромом, а вона лиш витріпочувала руками, мов ніжними крилами, а тоді натрапила чутливими пальцями на мої рвані шрами на нозі, на плечі, на грудях, припадала до них губами, гірко заплакала.

— Чого ж ти плачеш, Оксано?

— Скільки разів тебе вбивали! Тепер мені здається, що я теж умирала щоразу. Чому ж не вмерла?

— Схаменися! Навіщо таке казати?

— Бо я так тебе любила, що не пережила б твоєї смерті. Я любила тебе ще змалку, ще тоді, як ви з моїм братом грали в шахи, коли я приходила з братом і з-за його плеча дивилася ніби на вашу гру, а насправді — тільки на тебе. Ще більше любила я тебе, коли ти вже був у десятиріччі, а коли в травні сорок першого приїхав у командирській формі, то готова була вмерти.

— Чому ж тоді ховалася і навіть не підійшла до мене?

— Ти такий тоді був герой, довкола тебе вчительки, якісь молоді жінки з району, а хто я? Соплива дев'ятикласниця? А того травня не забуду повік!

Мені ще недосить було її сорому і її любові, волохатий звір підозріливості гідко

заворушився в душі і домагався ще й Оксаниного приниження. О, прокляття невоситимості!

Я не стерпів, щоб не проронити ніби знічев'я:

— А що це Пруня варнякав, ніби ти була замужем? Якийсь партизан Іванов...

Ніч уже наблизилася до світанку, і світанок був, як і в нас на Україні,— весь у сріблястому дрижанні повітря, Оксана теж уся задрижала від моєї тяжкої підозри, але не образилася, не обурилася, спокійно промовила:

— Все правда.

Краще б вона заперечувала, краще б збрехала, обдуреним я б почувався набагато щасливішим. Але Оксана, мовби знаючи, що стане для мене ще дорожчою і чистішою, коли розповість усе, повільно говорила далі:

— Мама знайшла його в нас на городі під грушею. Перебиті ноги, весь у крові, кров уже взялася корою, ми й не знали, мертвий він чи живий. Поклали його на ряднину, насилу донесли до хати, бо був великий і тяжкий. Нагадував тебе у всьому, аж я вжахнулася. Як ми його втягнули на піч, я вже тепер і не знаю. Треба було ходити за ним, як за малою дитиною. Мама поїла його травами, я обмивала, прибирала все. Коли він опритомнів, то кричав, що все робитиме сам, проганяв маму й мене, але був не спроможний, матюкався, плакав, кусав собі руки. Його я жаліла, а любила тільки тебе, але думала, що ти вже вбитий і ніколи не повернешся, і мені теж хотілося вмерти. Іванов казав мені: "Ти як мертва". А я й була мертвою. Ноги йому зрослися нерівно, він насилу пересувався по хаті, але рвався кудись, не міг сидіти, не послухав наших умовлянь... З нашого села йому вдалося вийти, а в степу натрапив на сани з районними поліцаями. Трьох поклав із свого пістолета, а тоді застрелився й сам. Хто він і що, так і не сказав ні мамі, ні мені. Лейтенант Іванов і все. Може, й справді Іванов. А для мене єдиним порятунком від поліцаїв було тоді оце рабство в Германії, тавро якого повезу й додому на своїх грудях.

Я пригорнув її до себе, поцілував довгі очі.

— Не повезеш, мала! Сьогодні ж попрошу дружину нашого перекладача капітана Попова Віру купити тобі щось з одягу в спекулянтів, а цю рабську робу я спалю к чортовій матері!

— Не дам! Це пам'ять моєї ганьби.

— Навіщо нам така пам'ять! Ми маємо право тепер жити вільними людьми і радуватися Перемозі, мала! Зостанешся тут у цій кімнаті і лежатимеш, як мати спородила, поки я тебе зодягну!

— Ти що? Я зараз піду до свого корпусу! Що скажуть дівчата?

— А що вони скажуть? Нікуди ти не підеш. Ми вже чоловік і жінка. Попов може бути тут з своєю Вірою? Чому ж я не можу? Хочеш — знайдемо тобі роботу. Або в штабі, або помагатимеш Вірі в офіцерській їдальні. Сьогодні всі знатимуть, що ти моя дружина. Підполковник Сейс все хвалиться фотографією своєї жінки, а я йому покажу живу!

В любові ми щедрі і охоче говоримо про інших, а дбаємо лише про самих себе. Не

про Сейса і не про когось стороннього я тоді думав, слова зривалися з уст мовби самі собою, а тим часом усе в мені кричало: "Моя Оксана! Моя!" Кінець-кінцем, визначено людині за її страждання й муки, за піт і кров належну винагороду, яка не просто вдовольняє дрібну пиху або відшкодовує побутові втрати й щоденні незлагоди, а найперше підносить нашу бідність і нагадує про самоцінність, яку ми часто розгублюємо недбало на тряских дорогах життя. Я не почувався обділеним, доля зберегла мене на війні, військове щастя теж не обминуло мене, були звання, посади, ордени, навіть іменна зброя, та все то були, сказати б, земні знаки прихильності й подяки, а найвища винагорода приходить до нас тільки з небес, від всемогутніх сил буття, — і ось Оксана мовби спустилася до мене з хмари, впала на мене, ніби манна небесна, і загрубіла душа моя стрепенулася, ожила, замолоділа, і все довкола ніби теж змінилося, звеселіло, засяяло, засміялося. Людина народжується для любові, а жити вимушена серед ненависті, жорстокості й крові. Може, тому так жадливо вловлює душа її щонайменші проблиски любові, навіть не завжди розрізняючи, своя та любов чи чужа. Наш казенний комендантський корпус мовби перемалювала якась незрима і добра, рука в барви веселки, доброзичливості й усміху. Наші мундири кольору ненависті сприймалися тепер як запорука того, що війна не вернеться, яскраво начищені мідні гудзики вже не були ознаками зневаги й неприступності, а ставали сигналами вічного свята життя, чорна залізна зброя, з якою ми за звичкою ще не розлучалися, ніби враз потяжчала і вражала нас самих своєю непотрібністю і ворожістю.

І все це — Оксана.

Тут уже була Віра, легке небесне створіння, мовби й народжене для того, щоб злагіднити темну й тяжку душу Попова. Але Віра з'явилася разом з Поповим, в перші дні утворення цього дивного табору, вона сприймалася, як належність комендантського корпусу, її ніжні руки, понівечені рабською роботою на фашистів, подавали ті самі закодовані сигнали ненависті й жорстокості, що й військові мундири всіх чоловіків, які оточували Віру.

Оксана ж ввірвалася в це об'єднане службовим обов'язком середовище, мов вогненний болід. Всі були вражені й зворушені романтичною історією нашої зустрічі. Майже півтори тисячі днів і ночей кривавої війни, безмежні простори, мільйони смертей, цілі держави зрушили з місця і загублюються в цьому новітньому трагічному переселенні народів, а тут дві молоді душі, поєднані незвичайною ніжністю, може, ще від народження, хоч і не відали про це достеменно, зненацька зустрічаються далеко від дому, від спогадів, від надій, — і вже тепер ніяка сила неспроможна їх розлучити.

Маленький Сейс власноручно колотив якісь особливі американські коктейлі для Оксани і заявляв при всіх своїх лейтенантах, що він і його дружина Дороті з величезною радістю згодилися б вважати Оксану своєю дочкою, хоч і мають уже трьох донечок. і взагалі він би викликав Дороті сюди з Техасу, коли б це не коштувало так дорого. Лейтенанти ходили довкола Оксани, як по крихкій кризі, — обережність, ввічливість, обожнювання, трепет. Гаврило Панасович мурчав по-батьківськи: "Цінуй і

бережи і готовий будь до всього доброго й лихого". Навіть мугиристий Коляда розм'як, мов віск у запаленій свічці, і пробував виголошувати Оксані незграбні компліменти.

Найбільше було мови про Оксанині довгі очі. Волохатий Попов виступив тут між нами й американцями не просто посередником і тлумачем, але, сказати б, і зацікавленою особою. Що ж то за дивні очі? Може, оті "Очи черные, очи жгучие, очи страстные и могучие", про які співають од Парижа до Нью-Йорка і Ріо-де-Жанейро?

— Ні,— сказав я, — то інші очі, про які я нічого не знаю.

— А в Оксани? — допитувався Сейс. — Це українські очі? Щось незвичайне.

— Мабуть, і не українські,— казав я.

— Тоді ж які? Може, скіфські?

Оксана сміялася: в яку далеч хочуть закинути її очі.

— В мене сербські очі,— пояснювала вона.

— Сербські? — цього не могли збагнути ні Сейс, ні Попов, ні будь-хто з американців.

Тоді я спробував розповісти їм про свою Зашматківку. Козацьке село на Дніпрі, тягнеться вздовж плавнів на десять чи й усі п'ятнадцять кілометрів, населення колись було понад десять тисяч, але після громадянської війни, після голоду двадцять першого, а тоді тридцять третього року лишилася хіба що третина, а що лишилося після цієї війни, — ми з Оксаною ще й не знаємо. Село це незвичайне, як, мабуть, усі українські села на Дніпрі. Американці нас легко зрозуміють, бо як Америка збиралася з усього світу найздобичливішими і найталановитішими людьми, так і подніпровські села на Україні були своєрідними центрами, де скупчувалися наймогутніші сили народу. В наших селах жили не тільки українці. В нашій Зашматківці були руські Федорови і Логунови, татари Музафарови і Гайнуліни, болгарин Гайдук, поляки Ніздіковські й Метельські, євреї Жураховичі й Дубинські, цигани Роде й Чабану, і був сербський рід Григоровичів, які прийшли на нашу землю, втікаючи від чужоземних утисків, ще в вісімнадцятому столітті. Оксана й походить з сербських Григоровичів, і, може, в її очах — ціла історія її народу, перерізана кривим турецьким ятаганом на півтисячу років.

Маленький Сейс, наївний у своєму техаському невігластві, породженому багатством, знічев'я перепитував:

— А що таке ятаган?

Попов розумів мене. Дві великі сили підіймалися над світом — радянська й американська, все інше не бралось до уваги. Канада, яку тим часом представляв Попов, була зіпхнута на узбіччя, це навіть не Англія, а щось десятирядне, то що ж повинен був відчувати капітан канадської армії в травні сорок п'ятого року на Рейні, опинившись між радянським капітаном і американським підполковником?

— Ви дозволите сказати йому по-нашому, по-козачому? — спитав мене Попов після лінивого зацікавлення Сейса ятаганом.

— Давай, Попов, тільки не дуже. По-моєму, він добрий чоловік.

Здається, хвилі від "шоколадного заколоту" докотилися до вищих сфер, і звідти нарешті прийшло так нетерпляче очікуване тисячами людей слово "репатріація". Воно

вже давно незримо літало тут над нами, невловиме й недосяжне, як сподівання без надії, тепер нарешті спускалося на землю, знайшовши втілення в точних словах наказу. Наказ привіз з Хемера майор Йотков. За два тижні розпочинається репатріація радянських громадян з Рейнської зони. Ешелони формуються на станції Дельбрюк на правому березі Рейну біля міста Кельна. Для оперативного керівництва процесом репатріації капітанові Сміяну разом з його штабом передислокуватися з Оссендорфу в район Дельбрюка.

Коляда негайно "виявив ініціативу".

— Маю дещо на оці.

— Тобто?

— В Бергіш-Гладбаху американці реквізували у фашистських бонз кілька вілл, я вже домовився — можна поїхати подивитися.

— Але нам треба бути в Дельбрюку.

— Це поряд. Фактично те саме місто.

Ми поїхали. Страхітливі руїни Кельна, похмура велич собору, понтонний міст через Рейн, дикі черги американських військових машин, крізь які ми б не продерлися й до дня страшного суду, коли б не Попов, який лякав своєю волохатістю навіть незворушних регулювальників, ті на мить переставали жувати свою гумову жуйку, сонна полуда спадала з їхніх очей, вони здивовано втуплювалися в мого "вандерера" з червоними прапорцями і червоними зірками і майже несвідомо робили те, чого б не зробили, мабуть, і для самого генерала Ейзенхауера: зупиняли рух і майже пропихали нас уперед. Так ми добралися до мосту, так подолали міст, так випорснули з залізних стисків ошалілих автомобільних табунів і могли пробратися до іншого світу, про існування якого не могли й подумати: простір, воля, тиша. Широка пряма вулиця, обабіч чепурні будиночки серед зелених дерев і квітників, де тут Дельбрюк, де Бергіш-Гладбах, можеш їхати далі, акуратні емалеві таблички, що збереглися, мабуть, ще з часів Бісмарка, кликали до Леверкузена, Бенсберга, Білсфельда, глянь на північ, південь, схід — і повсюди отакі чисто вимиті й виметені містечка з штудерними будиночками, і все ціле, неушкоджене, дрімливо-самовдоволене, байдуже до того чорного горя, яке полишили по собі в усій Європі жорстокі дивізії несамовитого фюрера. Я вже бачив отакі німецькі містечка між Одером і Ельбою, тоді між Ельбою і Рейном, наші маршали суворо наказували берегти будинки, як людей, перед союзницькими військами німецькі міста здавалися без бою, благально підіймаючи руки білих прапорів, зроблених з простирадел, і тільки Кельн та Гамбург, мов знаки відплати, чорніли мертвими руїнами посеред збереженої переможцями німецької зеленої землі, та ще Дрезден, розбомблений з безглуздою жорстокістю союзницькими "літаючими фортецями" за одну ніч, мовби навмисно, щоб не дістався цілим до рук наступаючих радянських військ. Ми вберегли німецькі тисячоліття, а де ж тисячоліття наші? Німці нищили й палили все на своєму шляху, коли наступали, і ще з більшою методичністю нищили й палили при відступі. і в перемогах, і в поразках жили тільки ненавистю, зневагою і мстивістю, а ми не знаємо цих почуттів. Помста принижує

переможців, це так, та чи ж буде на цій землі спокута і каяття?

Чотири реквізовані союзницьким командуванням будинки були мовби відповіддю на мої невеселі роздуми. Коляда метушився перед нами, розмахував руками, перемірював кроками посипані хрустким гравієм доріжки. Це головна алея. На в'їзді поставимо грибок для вартового, можна ще спорудити великий тригранник з портретами товариша Сталіна, президента Америки і англійського прем'єра. Штаб і капітан Сміян у триповерховій білій віллі, двоповерхову займе майор Михно і капітан Попов. У будинку посеред яблуневого саду розмістяться автоматники Зябрева. Він, Коляда, згоден поселитися в мисливському палаціку, там просторі льохи для продуктів, величезна кухня і зал, в якому можна влаштувати їдальню для всіх.

Гаврило Панасович непомітно підморгнув мені: мовляв, хоч дурний Коляда, так хитрий, вже отаборився в палаціку. А мені було байдуже до захланності цього інтенданта, якому у себе в полку я хіба що доручив би нагляд за спорудженням гарнізонних нужників, та й то ще б подумав перед тим. А тут цей холуй підполковника Дурса розмахує в мене перед носом своїми червоними пальцями і має нахабство вказувати, де кому жити. Але мене не так обурило самозване розпорядництво Коляди, як здивувала його згадка про Попова. Канадський капітан вважався перекладачем при підполковнику Сейсу, до нас фактично не мав ніякого відношення, тож брати його до своєї команди я не міг без особливого наказу, а наказу такого не було. Те, що Попов руський і що перед війною мав дозвіл повернутися на батьківщину своїх предків, а тепер ще з більшою наполегливістю рветься до Радянського Союзу, для мене, як для людини, було привабливим і гідним щонайвищого схвалення, але як для офіцера, що звик жити в жорстко обмеженому руслі наказів, на превеликий жаль, лишалося в неокресленій сфері необов'язкової емоційності. "Как дым, как утренний туман", сказав би словами поета капітан Слегін, з яким я колись провів два тижні в командирському резерві Брянського фронту під страхітливими нальотами німецьких "юнкерсів". Попов рветься до Радянського Союзу? А хто тепер не рветься до нас і хто не величає товариша Сталіна як найбільшого з полководців усіх часів? Як запоруку своєї відданості нашій великій державі, Попов виставляє поперед себе ніжну Віроньку, яку зачарував не знати й чим. Але хто сьогодні в Європі не завмирає від захвату перед нашими дівчатами, які, ще навіть не скинувши рабського одягу, можуть змагатися з найпрославленішими красунями всіх континентів своєю гожістю, чистотою і майже фортечною неприступністю?

Звичайно ж, я був за Попова. Але без такої нахабної самодіяльності, яку виявляв Коляда. Буде наказ — заберемо Попова з собою. Не прийде наказ — кіна не буде.

Попов це розумів, але, як виходець з іншого світу, невиправдано перебільшував значення своєї скромної особи і, мабуть, вважав, що його доля цілковито залежить від капітана Сміяна. і ось цей грубий, брутальний чоловік, який уявлявся мені найнезалежнішою особистістю в цьому розстрошеному повоєнному світі, став запобігати переді мною, відверто нехтуючи своїми обов'язками у підполковника Сейса, пропонував свої послуги найперше мені, ось так ми й опинилися в Кельнській тюрмі, яку я

запам'ятав з недбало кинutoї фрази Лаврикова в ніч "шоколадного заколоту" і намірився будь-що побувати там. Сейс мені не допоміг, делікатно усунувшись од цієї справи, зате Попов усе влаштував, і ми з ним і майором Михном на моєму червонозоряному "вандерері" відважно занурилися в руй-новища Кельна, а тоді, мов за помахом чарівної палички, опинилися на недоторканому острівці дивом вцілілих од бомбардувань сірих, як німецькі мундири, бетонних споруд, високих і тяжких, мабуть, так само, як Кельнський собор. Але собор будувався для возвеличення людського духу, його гігантські вежі врізалися своїми гострими шпильми в блакитне рейнське небо, мов радісні надії, а це громаддя, зліплене з сірого бетону, гнітило дух і тіло самим своїм виглядом, а що ж казати про тих, хто попадав у це в'язище без вікон, без дверей, до отих камер, казематів, карцерів і кандеїв?

Попов влаштував усе бездоганно. Брама тюрми розчинилася перед нами майже гостинно, коли доречно буде вжити тут це слово, "вілліс" американського майора, який нас супроводжував, мій черво-нозірчастий "вандерер" і громохкий "цеппелін" Попова вкотилися до бетонного двору-колодязя, ми повискакували з машин, блиснули золотом мої погони, і майже тої самої миті сліпі й німі бетонні маси, мовби ожили, заворушилися і захиталися і впали на нас радісним, тріумфуючим ревінням: "Ур-ра-а-а! Да здравствует товарищ Сталин! Слава Красной Армии! Великому вождю Сталину слава! Ур-р-ра!"

"Веселится и ликует весь народ", — промурмотів біля мене Гаврило Панасович. — Вони подумали, що Сталін прислав вас спеціально, щоб їх звільнити.

— Що ж, — сказав я, — воно майже так і є. і коли й не сам товариш Сталін послав мене, то, як розібратися, це сталося не без його відома. Але враження таке, ніби вся ця тюрма набита тільки нашими людьми. Попов, спитайте майора.

Американського майора супроводжував німецький радник з кримінальних питань. При знайомстві нам пояснили, що це видатний фахівець, колишній співробітник кримінальної поліції. Союзники використовують його знання і досвід, бо кримінальна поліція, подібно до медицини, не знає ні політики, ні кордонів, ні національних ознак. Німець мені, ясна річ, не подобався. Рідковолосий чоловік, з каламутними очима, з жіночим широким задом, щось виразно гестапівське, такий собі маленький Гімлер, вік би його не бачити, а тут доводиться мати з ним справу. Балачки наші були багатоповерхові. Я питав, Попов перекладав майорові, той звертався до німця його мовою, німець відповідав, майор тлумачив англійською для Попова, Попов — російською для мене. Але німець хіба ж так насобачився в тюремних справах. Він вгадував суть запитання вже з першого слова, мислив точно й скупко, як машина, і відповідав з такою виразністю, що навіть я з своїми кучими знаннями німецької, розумів практично все без затяжливих перекладань.

— Тільки один поверх, — сказав німець.

— А враження таке, що вся тюрма.

— Радянські в'язні найгаласливіш і в світі.

— Вперше чую. Але що ж? і це тільки на нашу користь. За що вони тут сидять?

— Пограбування. Розбійницькі напади з застосуванням зброї.

— Їх судили, чи як?

— Всі справи належно оформлені. Хоча...

— Хоча?

— За законами військового часу, їх, як мародерів, треба було... Самі розумієте...

— Розумію. За мародерство — розстріл. У нас це правило діяло автоматично. А тут?

— Союзницьке командування зважало на ту обставину, що має справу з особливою категорією людей. Вони переможці, але водночас і жертви. і були тільки сліпим знаряддям Немезіди. Тому до них виявлено милосердя.

— і замкнено в тюрюгу?

— Їх ізольовано для їхньої ж користі.

— Сумнівна користь, скажемо прямо. і як довго їх тут триматимуть?

— В кожному окремому випадку — точно визначений строк.

Враховано розміри й характер злочину. Зняв з руки німецької жінки годинник — рік ув'язнення. Четверо юнаків забрали в бауера свиню — кожному по чотири роки.

— А коли б свиню вкрали вдесьтох?

— Тоді кожному по десять років. Груповий злочин.

Я не стримався від вигуку:

— Гавриле Панасовичу! Ви чули?

Михно знизав плечима.

— Під колеса машини правосуддя краще не попадати.

— Але що тут можна зробити?

— Попросіть, щоб їх вивели на прогулянку, і проведіть з ними політбесіду.

— Смієтеся?

— А що ж мені залишається?

Я звернувся до американського майора:

— Незабаром ми починаємо репатріацію радянських громадян з американської зони окупації. Думаю, що мені вдасться домовитись, щоб ви передали нам усіх цих людей з їхніми справами, а ми, з свого боку, гарантуємо, що ними згодом займеться наш суд.

Майор знудьговано розглядав свої розкішні офіцерські ботинки з тонкої червоної шкіри.

— Як на мене, — сказав він, — то я б не тільки повипускав звідси цих людей, але й розпродав на сувеніри цю німецьку Бастілію. Домовляйтеся з начальством — і все буде о'кей!

— Я міг би поговорити з деякими з ув'язнених?

— На жаль, я не маю таких інструкцій.

Попов гнівно засопів:

— Американці теж бувають бюрократами!

Майор лишився незворушним.

— Я не дуже впевнений у нашому бюрократизмі і тому радив би домовлятися саме з

американським командуванням, бо ми маємо відомості, що відбудеться переділ зон окупації, і тут будуть незабаром англійці. Тоді вам буде тяжче.

Я подякував і пообіцяв не затягувати справу. В машині Гаврило Панасович спитав мене:

— Ви що, Миколо Федоровичу, справді хочете вивезти всіх оцих хлопців з їхніми справами?

— А як же інакше?

— Хлопців заберіть — це святе діло. А папери — собаці під хвіст!

— Але ж ми дамо слово союзникам! Ми не можемо їх обдурювати.

— Та ви й не обдурите. Думаєте, куди ці хлопці попадуть? Може, на курорт? Чи на екскурсію до столиці нашої великої вітчизни — Москви? Гай-гай! Всім нашим репатріантам — пряма дорога до табору.

— Товаришу майор, я вам забороняю!

— От уже й "товаришу майор". А хіба я кажу неправду? Коли б не готували за Ельбою таборів, то навіщо було збирати отут сотні тисяч радянських людей, замикаючи їх знов за тим самим колючим дротом, з-за якого вони щойно вискочили?

— Для вивезення такої кількості людей треба було підготувати залізницю, вагони, ешелони.

— Вагони? Але ж їх усіх позвозили до збірних пунктів студебеккерами! Яка різниця, куди везти — до Рейну чи до Ельби? Зайва сотня кілометрів — ніяка не проблема. Проблема в тім, що ми не готові були там. Бо як же можна впускати всіх цих підозрілих людей без перевірки, фільтрації, сортування, перебирання? А союзнички й собі раді: може, когось вдасться вмовити, щоб не їхав додому, а зостався у "вільному світі". і слово ж яке вигадали — "репатріація"! Не можемо ми без цих собачих слів. Почалася війна, затріщала наша держава, кинулися шукати винуватих, тоді спохопилися: врятувати хоч що-небудь. З'являється негайно слово: "евакуація". Я тоді працював на агростанції. Науковий працівник, доцент, голова — щоб думати. Не стримався, сказав: "Падає це слово каменем на людей, так само як падали ще недавно слова "колективізація" та "індустріалізація". А заступник директора станції, такий тобі щирий українець з щирим українським прізвищем Ковбасенко, негайно й просигналізував куди треба, накатавши на мене донос. Ну, тут органи й взялися трусити мою душу, як грушу. Щастя, що військкомат надіслав мобілізаційну повістку. Обійшлося двома допитами і підпискою про невиїзд, і врятувало мене тільки наближення фронту. На фронті я й "сховався" від усіх ковбасенків. Шкода, не вбило.

— Гавриле Панасовичу!

— Вам цього не зрозуміти. Ви належите до щасливої половини народу, я — до нещасливої.

— Ми всі — переможці!

— Може, й усі. Там побачимо. Як казав класик: "Ангели небесні не покинуть тебе". Сподіватимемося на ангелів і хай поминуть нас оті архангели, що з мечем. А наші ж архангели — ще й з щитом. Не підступишся, не проб'єш.

Після цієї дивної розмови я неабияк стривожився за Оксану. Що я знав? Наказ командира — є закон для підлеглого. Він повинен бути виконаний точно, безвідмовно і в строк! Що я вмів? Стріляти і показувати іншим, як і куди стріляти. Що я думав? За мене думав товариш Сталін.

А тут думав за мене підполковник Дурас.

Він пригримів до Оссендорфа сам, без майора Йоткова, і вже в цьому вчувалася якась загроза для мене. Я спитав Дураса про майора, підполковник хижо вишкірився:

— Що? Вже знюхалися фронтовички? Набрид мені цей твій майор. Все свистить та свистить. Так і в своєї жінки оту штуку просвистить. Ти добре знаєш, яку штуку, капітан. Маємо відомості, що не займаєшся тут ділом, а морально розкладаєшся!

— Попросив би без натяків, — холодно зауважив я.

— А я без натяків! Я навпрямець! Завів тут собі дівку, верлюжишся з нею вдень і вночі, народ обурюється.

Я вже знав, який то "народ". Коляда! Один негідник тут, інший у штабі в Хемері, змичка негідників.

Ми були самі в штабній кімнаті, Дурас розлігся в кріслі, недбало закинув ногу за ногу, блищав мені в очі нахабними хромовими халявами. Я обурено підхопився з стільця, виструнчився, офіційно, як на рапорті, відкарбував:

— Товаришу підполковник! Ви мене ображаєте! Мене і мою дружину Оксану Григорович. Ми любимо одне одного ще з дитинства, війна роз'єднала нас, тут зустрілися цілком випадково, але тепер ми — чоловік і жінка, і я нікому не дозволю...

Дурас ліниво змахнув рукою.

— Ти чого це підхопився? Сядь і послухай, що тобі скажуть старші. Ти знаєш, де ти знаходишся? Ти знаходишся у ворожому оточенні в спецкомандировці. Пойняв? А тому — пильність, твердість, непідкупність, а тоді ще раз пильність. і ніяких мені кохань і женихань! Приїдеш додому — там і женихайся. Як співається в нашому кінофільмі? "Одержим победу, к тебе я приеду на горячем, вороном коне". Ми теж дещо бачили, чули і маракуємо. Пойняв? Почнеться репатріація, і щоб ти мені свою дівку з першим же ешеленом одфуркав звідси!

— Не відправляю! — сказав я твердо.

— Не відправиш — відправимо тебе. Та не так, як ти приїхав сюди, ні, ні, не так. Сюди ти їхав гоголем, а відпровадимо з вовчим білетом! Вже як я тобі напишу, то ніхто так не напише. А в нас там читати вміють, ой, уміють!

— Однаково не відправляю!

— Покипиш і перекипиш. Ти тут що — з якимсь злочинним елементом злигався? То заколотників у збірному пункті прикриваєш, то тепер уже й з бандюгами в тюрязі зв'язався.

— Це наші радянські громадяни! Більшість з них — жертви випадку. Ми не можемо полишити їх без допомоги.

— Ну, ну, не полишай, не полишай. Може, вони тобі в церкві свічку поставлять. Мені вони й за лівим вухом не сверблять. і ти не маєш права розфіткуватися то на

моральний розклад, то на злочинний елемент. Ти повинен виконувати своє завдання!

— Я й виконую!

— Погано виконуєш, капітане Сміян! і я тебе попереджаю. Не подивимось на твої фронтові заслуги. Знаєш, скільки б ми могли знайти таких, як ти, або й кращих? Тисячі й мільйони! і всі раді були б не просто виконувати накази, а вловлювати кожне змигнення мого ока, аби тільки опинитися отут. Європа — гоп! Пойняв? От і роби висновки, капітане Сміян, і щоб я більше не говорив з тобою на ці теми і так круто!

Він пригримів і відгримів, оглянувши нашу майбутню резиденцію в Бергіш-Гладбаху і схваливши вибір Коляди рішучо й безповоротно, після чого мені лишалося тільки прикласти руку до козирка і мовчки їсти начальство очима. О, прокляття бути попихачем, підніжком і гряззю!

Оксані я тоді нічого не сказав, але жіноче серце вловлює загрозу й без слів, без будь-яких видимих проявів, вона стала якоюсь, сказати б, відчаєно-ніжною до мене, розкривалася перед моєю безжальною твердістю безпомічно й беззахисно, без слів і скарг, тільки темні схлипи, здригання і відданість аж до самозречення і навіть до самознищення, в якому радісно знищуєшся й ти сам і забуваєш про все на світі, про держави й вождів, про ідеали й принципи, про первородство і пиху, а пам'ятаєш тільки про небесне щастя любові, яке спалахує велетенським полум'ям над усім світом, над небом і землею, над людьми і богами, і щастя це не кінчається для тебе ніколи, не щезає і не вмирає, прийшовши тільки на мить, воно триває вічно, і коли ти справжня людина, то не проміняєш його ні за які скарги, коштовності й нагороди.

Ох, Оксано, Оксаночко, які ж щасливі були ми в ту весну Перемоги, і в те літо, що так ласкаво й ніжно гладило наші молоді тіла і наші чисті душі!

Життя моє змінилося, перевернулося й оновилося, я знов народився на світ, все набувало особливої ціни й значення, вже не було несуттєвого, найменші дрібниці буття виростали до високих символів радості й захвату. Віра з Поповим, метаючись по спекулянтах, привозили Оксані то плаття, то черевики, то якісь жіночі дрібнички, вона вперто вибирала тільки синє, не визнавала ніяких надмірностей, не хотіла приміряти в моїй присутності нове вбрання і тільки після настирливих благань згоджувалася, щоб я взув їй нові черевички, і тоді маленька її ніжка трепетала в моїх грубих долонях, ніби тепла пташка.

Шовкове літнє повітря нашого щастя, моя дика пристрасть і незграбна чулість, маленький ласкавий Сейс, який невтомно вигадував і колотив нові й нові коктейлі для Оксани і тільки для Оксани, білозубі лейтенанти з незмінними компліментами для "місіс Сміян", чорношкірі каптали з військової поліції, що негнучко вклонялися перед Оксаною і засоромлено бурмотіли: "М-мем", здавалося б: чого ще треба, що може кинути тінь на твоє щастя? Але світ страшний і брудний, як нечищений солдатський чобіт. Гад повзучий Коляда щось там пронюхав з того, що казав мені підполковник Дурас, і натяком дав зрозуміти Попову. Попов ще невиразніше натякнув своїй Вірі, Віра ще блідіше натякнула Оксані, вервечка натяків і недомовок плелася день, тиждень, обплітала нас зміїними кільцями холодної загрози, та однаково не могла задушити

нашої любові, нашої безмежної віри не в богів, царів і героїв, а в самих себе, одне до одного.

Я вже знав, чим відповісти підполковнику Дурасу, мав кого відправити першим ешеленом репатріантів з Рейнської області, станція Дельбрюк, липень тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року. Попов рвався і метався, щоб перейти від американців до нас, від Сейса до Сміяна, щоб довести свою відданість радянській державі, він зробив уже не просто послугу, а дарунок, до того ж дарунок надзвичайний, і тепер я справді мав кого відправити першим ешеленом зі станції Дельбрюк і заткнути горлянку підполковнику Дурасу.

Оксана про це нічого не знала.

О, нещастя! Ми вміємо зберігати військові таємниці, надаючи їм перевагу перед найдорожчими для нас людьми.

Попов прийшов до мене, взявши обітницю про збереження таємниці, розповів історію майже фантастичну. Цілком випадково (деталі в даному випадку не мають значення) він довідався, що в правобережному районі Кельна Дейці в будинку своїх знайомих переховується один з конструкторів ракети ФАУ-2, якою німці обстрілювали Лондон. Виробництво цих ракет було влаштовано на острові Пенемюнде, який, здається, захопили радянські війська, але їм дісталися самі руїни, головний конструктор цієї, як її називали нацисти, "зброї відплати" (Фергелтунтс ваффе) Вернер фон Браун зник у невідомому напрямку, а з ним щезли і всі інші творці цієї диявольської зброї. Той, що ховається в Дейці, зветься, здається, Шмідт, він, за всіма даними, конструктор системи управління ракетою ФАУ-2, тобто, це чоловік, який спрямовував руку диявола, і тому він найнебезпечніший і найстрашніший. За Шмідтом полюють всі союзницькі розвідки — американська, англійська, французька, — але його шукають у родичів і в колишніх співробітників, а він знайшов притулок у випадкових знайомих, де його не зможе побачити навіть всевидюче око господнє.

Попов зголошувався добровільно і безкорисливо провезти мене до Шмідта, щоб спробувати намовити його переїхати до Радянського Союзу. Коли це вдасться зробити (хоч незмога уявити, щоб німець, який відмовляється і від американських, і від англійських пундиків, добровільно згодився б гризти московські сухарі!), капітанові Сміянові слава і честь, а капітанові Попову... Попов мовчав про себе, але за цією мовчанкою стояло: візьміть мене з собою до Бергіш-Гладбаху, а там — і до нашої з вами великої Вітчизни. Я не мав права давати Попову ніяких обіцянок і зробив тільки те, що зробив би на моєму місці кожен: міцно потиснув руку цьому волохатому чоловікові, до якого поволі звивав тут, коли не сказати більше.

Ні своєму найвищому начальству, ні пришелепкуватому Дурасу про німецького конструктора я говорити не став, проскочив до Хемера мовби для одержання додаткових інструкцій про початок репатріації, а сам влучив хвилю і поділився новиною з майором Йотковим, заодно поскаржившись і на підполковника Дураса за його хамство щодо Оксани.

Йотков посвистав безнадійно.

— Цей кліщ як вгризеться в чоловіка, то вже не відчепиться, поки не призведе до енцефаліту. Чув про таку симпатичну болячку? — роздумливо промовив Йотков. — Помогти я можу тобі тільки одним: вигадую якусь бомагу для твоєї Оксани, щоб до неї не дуже чіплялися в фільтраційному пункті.

— А що — справді є якась фільтрація?

— Не якась, а густіша за цідилок для молока. Знаєш, що таке цідилок?

— Ще б не знати!

— Отож! Але я зроблю такого папера, що її не запроторять ні на шахти, ні на відбудову Сталінграда, ні в тайгу. Гарантую!

— Ну, спасибі.

— А з конструктором — грандіозна штука! Заарканиш його — "дідусь"[10] тобі гарантований! В тебе ж "дідуся" немає? От і рвонеш уже в мирний час. Чим тобі допомогти?

— Потрібен добрий перекладач з німецької. Бо незручно тикати-микати з ученим.

— Попросимо капітана Васильєва. Він з цими всіма мовами, як бог!

— Васильєв, мабуть, постійно потрібний тут?

— А я піду до полковника Воронова і скажу, що мені треба з Васильєвим проскочити на півдня до одної місцини. Полковник мені не відмовить.

Васильєв був приблизно мого віку. Худорлявий, чорний, як жук, гострий погляд маленьких чорних очей з-за скелець окулярів у залізній оправі, хто він — розвідник, смершівець, штабіст? На гімнастерці — жодної нагороди. Пересидів війну в глибокому тилу? Поки ми осягали залізну мову кулеметів, автоматів, мін, снарядів і бомб, він спокійненько вивчив іноземні мови, і тепер він мудрагелик, а ми темні й непросвіщенні, як задимлені солдатські казанки. Я позирав на Васильєва без особливої приязні, пробував відсунутися від нього подалі (ми з ним були на задніх сидіннях, Йотков — поряд з водієм Анатолієм), він, мабуть, відчув мій настрій і, розуміючи, що мовчанка діятиме не на його користь, просто сказав:

— Давайте знайомитись ближче. Я про вас багато чув од майора. Заздрю всім фронтовикам. Сьогодні — це краща половина людства. Я ж, на жаль, ненавчений рядовий...

— Капітан, — нагадав я.

— Це мені присвоїли, коли посилали сюди. Може, для престижності. Я — ніякого відношення до військової служби. За фахом — лінгвіст. Порівняльне мовознавство. Вчився в академіка Марра. В блокаду мав би вмерти од голоду й холоду, але в Смольному потрібні були перекладачі, хтось порекомендував мене. Так я врятувався. Був і біля Жданова, і біля Говорова, і весь час рядовий. Ніхто мене, здається, не помічав. і коли оце одразу — капітан, то мені просто смішно.

Йотков засвистів.

— Ну, Васильєв, — сказав він, — кінчай з мемуарами і спробуй мене пересвистіти. Що в нас сьогодні — опери, оперетки чи старовинні романси?

— Опери, — сказав Васильєв, — звичайно, коли не заперечуватиме капітан Сміян.

— Та будь ласка! — вигукнув я. — Я б і собі встряв, та, на жаль, крім народних пісень, нічого не знаю.

— Не скромничай, Сміян, — засміявся Йотков. — А червоно-армійські, бойові? "И по зскадронам бойцы-кавалеристы..." А пісні з кінофільмів? "Ты ждешь, Лизавета..."

— Ну, хіба що...

— От бачиш. Тут ми з тобою Васильєва заткнемо за пояс. А тепер ми з ним трохи посвистимо вищого класу...

Вони стали, змагаючись, насвистувати арії з опер, про які я ні сном, ні духом не відав, але це не принижувало мене, навпаки, рвало мій дух до тих вершин, на яких ще ніколи не був, але де неодмінно повинен колись стати.

В Дейц ми поїхали втриох: Попов, Васильєв і я. Для маскуванню взяли старенький, коров'ячого кольору "адлер", на якому Коляда мав звичай вирушати в свої спекулянтсько-здобичницькі нальоти, і потихеньку покотили на той бік Рейну, скромно вистояючи в безкінечній черзі перед мостом, насилу просуваючись по мосту й у запруджених військовими машинами правобережних передмістях. Часу було доволі, і я переповів Васильєву, як ставиться до його перекладацтва підполковник Дурас. У Васильєва від нестримного сміху навіть очі засльозилися.

— Я вже навмисне дратую його тим гладіатором, — сказав він. — Американці, як правило, ніколи не чули про Байрона, зате англійці, почувши знайомі рядки, забувають про всю нудьгу наших щоденних справ і розпочинають зі мною філологічні дискусії. Дурас просто казиться, а вдіяти нічого не може...

— Ти вже хоч цього нашого німця не лякай чимось там з Гете або Гейне, — попросив я.

— Лякати не буду, але, мабуть, доведеться нагадати йому з "Фауста":

Am Ende hangen wir doch ab

Von Kreaturen, die wir machten

Тобто: Залежим ми, кінець кінцем, від того, що самі створили.

— Коли він стругав ракети, які били по Лондону, то навряд, щоб тепер його терзало каяття. Щось не помічаю я в німців цього почуття. Нічого їсти, нічим топити — це помітно, тут справді страждання, а що в душах?

— Ми можемо не помічати, — зауважив Васильєв. — Зазирнути в душу може тільки друг. А ми хто? Переможці, але не друзі.

— Та воно так. Нас не люблять, а бояться. Погано, коли й цей Шмідт такий.

— Хіба вчені теж бояться? — подав голос Попов.

Васильєв зітхнув.

— На жаль, учені найбеззахисніші перед страхом. Вони покликані оберігати істину і заради цього можуть іти навіть на вчинки, далекі від благородства. Може, найяскравіший приклад — Галілей. Він зрікся перед інквізиторами всіх своїх ідей, тобто вчинив безчесно, зате зберіг ці ідеї. Зігнувся, але не зламався.

— На фронті за таку мораль розстрілювали, — нагадав я. Васильєв розвів руками.

— Фронт скінчився. Зараз мирний час.

— А класова боротьба? — не згодився я.

— В науці класової боротьби немає.

— Як то немає? Вона пронизує все суспільне життя!

— Може, й пронизує, я не знаю. Але науку пронизує тільки прагнення до істини. Хіба те, що ми оце їдемо до вчорашнього фашистського вченого, до нашого ворога, творця, може, найбільшнелюдських знарядь убивства, хіба це не свідчення того, що наука живе зовсім за іншими законами, ніж суспільство взагалі?

Я промовчав. Мені потрібен цей герршмер і вся його паскудна наука для цілей нашого могуття, а як воно узгоджується з класовою боротьбою і чистотою ідей, хай вирішує начальство.

Будинок, до якого привіз нас Попов, стояв на самому березі Рейну. Від річки його відокремлювали високі зелені дерева, від тихої тупикової вулиці — маленький палісадничок з червоними трояндами, стіни густо заплетені плющем, замшіла черепиця на покрівлі, типовий німецький будинок, яких тут тисячі,— спробуй вгадати, де заховався конструктор, за яким полюють усі союзницькі спецслужби. Машину ми поставили трохи віддаля, вийшли з неї, ми з Васильєвим "руки в брюки", Попов з величезним кошем, повним дарунків: торба кави, бутиль коньяку, американські консерви, шоколад, бісквіти, галети.

Вікна будинку були повідчинювані — для свіжого повітря з Рейну. З одного вікна долинали тихі ніжні звуки — щось ніби арфа або цимбали, одразу не збагнеш.

— Що це? — пошепки спитав я Попова.

— Фрау Шмідт розганяє нудьгу. Кладе на столі якусь штуківину і цілими днями вибринькує.

— Цитра, — пояснив Васильєв, — у древніх греків звалася кифарою. Тоді на ній грав бог Аполлон, тепер, бач, жони німецьких учених.

Попов упевнено вів нас, він уже був тут, його знали, господиня дому, чорнява повногруда німкеня, доброзичливо розчинила перед нами двері.

Я чомусь вважав, що вчені вдень і вночі гнуть над книгами, кресленнями, рукописами. Отак, як знудьгована дружина Шмідта над своєю цитрою. Однак Шмідт спростував мої уявлення. Спершу я навіть не побачив його, бо кімната була затемнена густими деревами з вулиці, до того ж захаращена силою-силенною тяжких громіздких меблів. Столи, шафи, комоди, крісла, дивани. Шмідт лежав на одному з німецьких диванів і кутив німецькі сигарети "Юно". Нудотний запах, звичайна фашистська гидота, замість тютюну — якась фарбована трава чи просто вузьенько нарізаний папір, просякнутий нікотинном. Вчений, мабуть, запасся цим добром надовго, бо, судячи з попільниці, смалив майже безперервно.

Герр Шмідт був високий, звичайно, по-арійському білявий, впертий, з ледь прокресленими залисинами лоб, спокійні світлі очі. Дружина, з якою він нас познайомив, була так само висока, білява, але без природної привабливості, властивої майже всім світловолосим жінкам, а якась шорстка, маслакувата, негнучка. Треба буде згодом запитати Васильєва, чи у всіх учених такі невродливі жінки. Та й те сказати: не

всі ж жінки можуть бути, як моя Оксана!

Попов на весь дім оголосив про каву, фрау Шмідт зраділо сплеснула руками, на її блідих щоках проступили рум'янці, і вона стала ніби трохи вродливішою, покликано хазяйку, знову ахи і охи, а Попов з торжествуванням потрясав своїм велетенським кошем і в сподіванні нових дарів повів жінок за собою до найбільшого святилища кожного німецького дому — до кухні.

Шмідт запросив нас сідати. Запропонував сигарети. Ми з Васильєвим були некурящі. В кишенях у мене завжди були американські сигарети і радянські цигарки "Епоха" — майже єдиний предмет нашого постачання з Берліна. Шмідт сказав, що звик тільки до німецьких і не може курити нічого іншого, бо його тоді б'є кашель.

— Я звик не тільки до німецьких сигарет, але й до німецького повітря, — блідо усміхнувся він. — Для мене Німеччина — це найдорожче.

— Ми вас розуміємо, — сказав я. — Але Німеччина сьогодні практично не існує. Це, однак, зовсім не означає, що не існує німецький народ. Товариш Сталін сказав: "Гітлери приходять і відходять, а німецький народ зостається".

Я діяв, може, й надто прямолінійно, але без вагань. Прищучити товаришем Сталіним цього високолобого мудрагеля, який працював на Гітлера вже й не просто заподадливо, а просто таки озвіріло. Васильєв перекладав слово в слово, "Фауста" тим часом в дію не пускав, мабуть, ждав, чим закінчиться моя солдафонська дипломатія, щоб уже тоді або виручати мене, або приєднатися до мого торжества.

Шмідт мовчки курив, тому я сторч головою кинувся ще в глибшу ополонку, яку сам і прорубав у кризі нашого недовір'я:

— У нас є дані, що до вас з надзвичайно вигідними пропозиціями зверталися союзники. Сьогодні, коли вся Європа лежить у руїнах, Америка з її інститутами, лабораторіями, багатим обладнанням для будь-якого європейського вченого — це просто рай. Але вас це не спокусило. Ви відмовилися, бо ви справжній патріот.

Шмідт мовчки курив.

— Звичайно, вас могли просто викрасти, — розпатякував я далі, з острахом відчуваючи, що цей німець своєю мовчанкою заганяє мене в безвихідь, мов більярдну кулю в лузу, — будь-яка союзницька розвідка вивезла б вас чи то за океан, чи то на острови, чи в яке-небудь Монако, чи я там знаю! Ми не розвідка, у нас інші цілі, але й ми так само при бажанні дуже просто перекинули б вас на той бік Ельби, а там — ще далі, простору в нас вистачає. Але викрасти можна тіло, а не мозок і душу. Душа ваша однаково ж зостанеться тут, на німецькій землі.

— Ви не помиляєтесь, — подав нарешті голос Шмідт, — це саме так. Надзвичайно точно. Та, на жаль, я не просто німець, а ще й учений; і фаустівська недоля тяжіє наді мною, гнітить мене, і нема рятунку.

Nicht darf ich dir zugeichen mich vermessen!

Hab ich die Kraft anzuziehen besessen,

So hatt ich dich zu halten keine Kraf

Мені з тобою не дано зрівнятись.

Мій дух слабкий: він зміг тебе дізватись,

А вдержати снаги не стало в нім.

(Гете, Фауст. Перша частина. Фауст і Вагнер. Переклад Миколи Лукаша).

Васильєв кинув на мене погляд з-над своїх меншовицьких окулярів: мовляв, ну то як — добралися все ж таки й до "Фауста"? Я кивнув йому заспокійливо: порядок у танкових військах, в німцеві щось заворушилося, ще трохи — і витирай йому сльози і бери його голими руками.

Але Шмідт про слабкодухість згадав, як то кажуть, для красного слівця, а сам заспівав зовсім іншої.

— Я не поїхав і не поїду до жодної з цих так званих західних демократій, — обтрушуючись од білого сигаретного попелу, тихо говорив далі Шмідт, — і не тому, що я не вірю в демократію, не тому, що був членом німецької націонал-соціалістичної партії, тобто фашистом у вашому розумінні. Я взагалі не вірю в політику, а вірю тільки в науку. Членом партії став із вдячності. Потрібні пояснення? Будь ласка. Ця партія прийшла на зміну німецьким демократичним рухам. Їх у нас було — по саму зав'язку. і всі такі самі, як на Заході. Вся світова демократія страждає розслабленням мозку. Вона нездатна взяти все в кулак, спрямувати, провести, досягти успіху. Скажіть мені, будь ласка: яка демократія спроможна залізною рукою зосередити всі потрібні асигнування в потрібній для науки точці, щоб в найкоротший строк мати максимальні, просто неймовірні результати? Ніяка і ніколи. Америка? Там не може бути справжньої науки. Техніка — так, але тільки на рівні побуту щоденного, всілякий дріб'язок. Наприклад, Едісон з його електролампочкою.

— А Резерфорд? — зненацька втрутився Васильєв.

Досі він був тільки тлумач, посередник між мною і Шмідтом, такий собі словесний автомат, виробниче знаряддя, якого можна й не помічати, не зважати на нього, та ось зненацька машина збунтувалася, в ній стався вибух, вже непідвладний мені, знання вищого порядку вмить запанувало над світом мого напівзнання, і тепер мені судилося тільки слухати, спостерігати і не втручатися.

— А Резерфорд?

Мої знання в цій галузі не сягали далі імен Ньютона, Фарадея і Сванте Арреніуса. Я знав імена святих і великомучеників, князів і гетьманів, гайдамаків і поетів, передовиків колгоспного ладу і маршалів Радянського Союзу, радянських вождів і акул світового імперіалізму, але я навіть не уявляв, що можуть бути ще якісь імена, до того ж відомі не тільки такому запеклому фашистові, як цей Шмідт, але й радянському громадянину Васильєву. Хай він і не фронтовик, і безпартійний, і взагалі дивакуватий, але ж усю війну був біля самого Андрія Олександровича Жданова, одного з найближчих соратників товариша Сталіна. Що ж це діється?

— А Резерфорд? — спитав Васильєв.

Шмідт мовби тільки цього й ждав. По мені він не стріляв, то була тільки пристрілка. Головні калібри пускалися в дію лише тепер, коли нарешті визначилася достойна ціль.

— Резерфорд? — потер він свої сухі німецькі долоні.— А що таке Резерфорд? Він

звелів над дверима своєї лабораторії прикріпити зображення крокодила. Символ упертості. Мовляв, тільки завдяки цій доісторичній впертості йому вдалося розщепити атомне ядро. Згода. Прекрасно! Але крокодил, камінно впертий, коли йдеться про здобич, наситившись, залягає в сплячку. Дев'яносто процентів свого життя він спить. Резерфорд, розщепивши атомне ядро, теж заліз у сплячку, а здобутками його генія негайно скористалося світове єврейство, яке взагалі не знає сну. Ейнштейн у Швейцарії, Фермі в Італії, Сілллард і Теллер в Угорщині, Нільс Бор в Данії, всі вони не дрімали жодної секунди, всі зрештою опинилися в Америці, всі стали мерщій розжовувати те, чого сонний сер Резерфорд розжувати був неспроможний.

— Вам не здається, що зводити все до расових ознак сьогодні просто злочинно? — спитав Васильєв.

— Коли я говорю про світове єврейство, то маю на увазі не расу, а ідею, єврейську ідею, якій, коли хочете, заздрю. Я б не зачіпав цього делікатного питання, але вимушений був це зробити у відповідь на згадування про Резерфорда. Але навіть ця ідея не спростовує моєї теорії щодо розвитку науки. Коли в Америці справді чогось досягнуть, то не завдяки їхній демократії, а тільки тому, що там зібралися вчені з усього світу. Надмірна концентрація неминуче повинна породити якісь відкриття. Але в цьому немає закономірності. Істинна ж закономірність розвитку й навіть розквіту науки полягає в тому, що справжня наука завжди народжується тільки під найжорстокішим гнітом. Як трава з-під каменя! Паскаль і Декарт з'явилися в епоху найвищого розквіту французького абсолютизму — при Людовіку Чотирнадцятому. Ньютон вмер би з голоду без королівських субсидій. Лейбніц вифантазовував свої монади при дворі ганноверських герцогів. Ваш Ломоносов — ким би він став без покровительства всемогутніх російських імператриць? Тільки тиранія забезпечує найвищі спалахи наукового генія. Навіть прославлені греки Сократ і Арістотель вже гаразд тямили всю силу і благодатність твердої руки: Сократ намовляв македонського царя Філіппа встановити тиранію в Греції і вирушити на підбій Сходу, лише в цьому вбачаючи запоруку збереження і нового розквіту грецької цивілізації, Арістотель передав ці ідеї Сократа своєму вихованцеві, синові Філіппа, Олександрові Македонському. Гітлер був тиран, але саме при ньому став ученим я і Вернер фон Браун, і ми створили те, про що людство могло тільки мріяти: ракету, яка долетить не тільки до Лондона чи там ще кудись, а навіть до зірок і до Сонця! У вас теж можлива справжня наука, бо ваш Сталін теж тиран і може створити для неї всі потрібні умови.

Тут нарешті схаменувся я. Що ж це робиться? До чого вони добалакалися, ці нікчемні мудрослови? Ганьба!

— Протестую! — негайно втрутився я, — Сталін — не тиран. Товариш Сталін — вождь і геній.

Слова без заперечень, бо й хто б міг заперечувати в поверженій Європі, до того ж в кімнаті з'явився волохатий, мов бог у хмарі, Попов з щедрими дарами американської демократії, гарно розкладеними на біло-синіх німецьких тарілочках, блюдцях, розеточках, черепочках і ще чортзна на чому, він ніс в обох руках і мало не в зубах,

несли за ним обидві жінки, засипаний сигаретним попелом стіл стрепенувся, ожив, засяяв, жінки й далі носили щось з кухні, тоді для годиться присіли на краєчку стільців, але не сміли заважати суворій чоловічій бесіді і, прихопивши філіжаночки з духмяною кавою, попрямували а своє кухонне царство. Ми взялися до діла без поквапу, пам'ятаючи, що найперше слід хоч трохи підгодувати господаря, голодного, як усі теперішні німці, але добра чарка і ще краща закуска доволі швидко зрівняли нас усіх і, розкочегарившись, ми стьобали коньяк вже без врахування своєї класової належності і класових інтересів. Однак Шмідт з його точним розумом не забув останньої моєї репліки.

— Вождь і геній? — звернувся він до мене. — Не заперечую. Але майте на увазі, що всі вожді — тирані, а тиран, в свою чергу — це один з різновидів генія. Починаючи з біблійських царів Давида і Соломона. Тому я надаю перевагу деспотизму перед демократією. Коли тиран залізною рукою зосереджує в однім пункті всі державні ресурси для вирішення якоїсь проблеми, то хіба це не геніально? Скажімо, треба блискавично озброїти народ. Демократія розведе безкінечні балачки про неморальність озброєння і вбивства, а тиран, виходячи з потреб моральності вищого порядку, зробить усе, щоб його народ володів зброєю, кращою, ніж вороги: він купить найталановитіших учених, мобілізує найдосконалішу техніку, забезпечить усім необхідним виробництво. Я сформувався як учений в спресованій атмосфері тоталітарної системи і в розрідженому повітрі демократій задихнуся. Тому коли мене запрошує Рузвельт (пробачте: Трумен) або Черчілль, я відмовляюся. Я надав би перевагу навіть Франко або Салазару, коли б знав, що на Піренейському півострові знайдеться бодай одна путяща лабораторія.

— А коли б Сталін? — бовкнув я. — У нас не те що лабораторії, цілі інститути до ваших послуг! Радянська наука — найпередовіша в світі! Під сонцем Сталінської Конституції все досягло небувалого розквіту.

Васильєв ретельно переклав про сонце і розквіт і, поки німець між двома черговими сигаретами і кількома, сказати б, позачерговими чарками коньяку перемелював у своєму арійському мозку цю мою не зовсім звичайну пропозицію, тихо спитав мене:

— У вас є відповідні повноваження?

— Які в чорта повноваження! — пирхнув я. — Куй залізо, поки гаряче!

Але німець не дуже кувався! Він сидів ні тпру, ні ну, коньяк на нього, виходить, зовсім не діяв, герр Шмідт тільки брався червоними плямами, пітнів і соловів, а своєї тевтонської впертості не втрачав аніскілечки. Єдина згода, якою я заручився від нього (точніше й не я, а Попов), — це те, що герр Шмідт не заперечує, щоб ми по змозі помагали йому продуктами, з якими в Німеччині, панове офіцери це прекрасно бачать, вельми сутужно. Ну, а коли ще буде й бонне-кофе для фрау Шмідт, то це вже щось надзвичайне!

Бачили типа: ти вози йому харчі, а для його маслакуватої фрау дорогоцінні кавові боби, а він тут сидітиме, слухатиме древньогрецьку музику своєї фрау і в ус не дутиме!

Коли я розповів про все майору Йоткову, він посвистів чи то насмішкувато, чи то безнадійно, тоді підморгнув у бік Васильєва:

— Це він штовхнув тебе на цю інтелігентщину — розшаркуватися перед фашистським конструктором?

— Та ні. Капітан Васильєв якраз стримував мене. Я сам подумав: коли цей Шмідт не клюнув на союзницькі обіцянки-цяцянки, то чом би не спробувати нам з нашим авторитетом і з авторитетом нашого вождя?

— Одразу видно, що ти не розвідник, — зітхнув Йотков. — Уяви собі, що я, перш ніж брати "язика" в тилу фашистських позицій, став би розпитувати його, чи хоче він стати цим "язиком" і відмарширувати разом з моїми хлопцями в розташування наших військ? Привів би я хоч одного "язика" за всю війну? А я привів їх двадцять три, і були там не тільки солдати і єфрейтори, а й лейтенанти, майори, навіть один генерал, щоправда, скверненький, не стройовий, а інтендантський, та все ж генерал. Тепер тобі сам дається в руки вчений фашистський генералюга, а ти починаєш розводити мерихлюндію: бажаєте — не бажаєте, ми вас просим, бітте-дрітте! Та його треба хапати, поки теплий, і, як kota в мішку, мерщій в нашу зону, а там хай розбираються!

— Стривай, Йотков, — наставив я на майора свою широку долоню. — Ти ловив, хапав, цурпелив, це ти вмієш, не заперечую, хвала і слава! А я тільки стріляв і стріляли в мене. Здається мені: стрілянина втихла. Хіба тільки стрілянина? Невже й сьогодні треба ловити, хапати, цурпелити?

Йотков засвистів насмішкувато й безнадійно:

— Не треба тебе було залишати з Васильєвим! Він може обінтелігентити чоловіка за годину, а ви ж були разом цілий день! Послухай мене, Сміяне, ще раз: треба було цього німця хапати, поки теплий, і везти в нашу зону! А тепер що? Тепер я повинен доповісти про все нашим дідам. Що ти наобіцяв тому високолобому?

Я перелічив на пальцях:

— Запрошення від самого товариша Сталіна. Всі умови для наукової роботи. Науковий інститут в Москві. За Ельбою, на першому ж аеродромі, Шмідта ждатиме літак, який одвезе його до нашої столиці.

— Наобіцяв ти більше за Михайла Івановича Калініна, — посміявся Йотков, — але, думаю, нашому начальству тепер відступати нікуди, припер ти його до стінки. Хто ж то знає: може, так і треба було діяти і, може, ти справді одержиш "дідуса" за цю операцію. Я б так не зумів. Цап-царап цьому фашистові — це б я провів на найвищому рівні. Схопити його, як військового злочинця, — за це я обома руками. Але самому гризти чорні сухарі, а вчорашньому вбивці обіцяти солодкий пряник, — від такого мене увільніть, не той характер.

Він вважав, що в мене якийсь особливий характер, може, просто українська впертість, яка вже давно ввійшла в приказку, а я й сам подивувався тоді своїй поведінці, зумовленій не знанням і розумом, а скоріше невиразними передчуттями і несвідомим прозрінням у будучність. О, благословенне незнання! Чи міг я тоді знати, що на острів Пенемюнде, цю диявольську кузню смертоносних знарядь, на якій ще вчора поряdkували Вернер фон Браун і цей же Шмідт, вже прилетів наш майбутній Головний Космічний Конструктор Сергій Корольов, висмикнутий буквально вчора з

табірної шарашки і зодягнений у форму полковника, яким ніколи не був та й не міг бути, бо що таке полковник для генія? Я не мав ніякого уявлення ні про ракети, ні про їхню потрібність для соціалізму, ні про їхнє велике благо і не меншу загрозу для людства, ні про те, що цей німець може пригодитися чи то для високого блага чи, може, ще для більшого зла, ніж у цій страшній війні. З святою наївністю кадрового офіцера, який звик не тільки виконувати накази, але й загарбувати все на завойованій території, я діяв за споконвічним українським принципом: "Що бог дасть — то все в торбу". Тому, побачивши цю живу німецьку машину творення наймогутнішої зброї на світі (про атомну зброю я тоді ще нічого не відав), я вже не міг випустити її з рук, не подарувати її своїй багатостраждальній, але ж великій і переможній Вітчизні! Приймай, дорога Вітчизно, наші бойові дарунки! Саме тому в тій, затіненій зеленими рейнськими деревами німецькій кімнаті, я брехав натхненно, нестримно, безсовісно, обіцяв Шмідтові, не маючи на те ніяких повноважень, золоті гори, вдавав всемогутнє божество, а сам залежав од скинування пальця підполковника Дурса і не міг захистити найдорожчу в світі людину, з жахом ждучи того дня, коли доведеться розлучитися з Оксаною.

Полковник Воронов був суворий, але справедливий чоловік. За самоуправство капітанові Сміяну належало покарання, але за виявлену ініціативу — заохочення, а то й висока урядова нагорода. За Шмідта наше командування вхопилося, як чорт за грішну душу. Всі мої неузгоджені обіцянки доповнилися новими, ще звабливішими, майже фантастичними. Тільки щоб цей високолюбий німець згодився і виїхав до нас з своїм унікальним мозком, але виїхав без примусу, без насильства, цілком добровільно, хоч, може, й без радості.

В ці дні й тижні Попов волохатим клубком качався між Шмідтом і мною, я не мав права знехтувати його зусиллям, чесно доповідав про все своєму начальству, і з Хемера прийшло веління: канадського капітана дозволяється взяти перекладачем до Бергіш-Гладбаху. Я не сказав про це Попову, притримав до того дня, коли ми нарешті відправили Шмідта з дружиною до моєї Вітчизни.

Зробили ми це в перший день початку репатріації радянських громадян з американської зони окупації Німеччини.

Ми з Сейсом і з усіма радянськими й американськими працівниками штабу приїхали на станцію Дельбрюк ще зранку, з американським військовим комендантом і німецькими залізничниками узгодили місце завантаження ешелону, оглянули вагони (звичайні німецькі "телятники" землистого кольору), вибрали спостережний пункт на рампі, Коляда спробував коверзувати, що немає трибуни для начальства, але швидко зів'яв після наївно-знущальницьких запитань Сейса: "А що це таке? А навіщо воно?", однак урочистістю моменту не могли знехтувати навіть до прісноти практичні американці і незабаром прибув їхній військовий оркестр, а за ним — і наш духовий з Оссендорфа, веселі джазові ритми застрибали по амурських хвилях мідного вальсу, і, мовби зродившись од того музичного американо-радянського шлюбу, з'явилися перші "студебеккери", повні нестримних у своїй радості людей. Передня машина була

обперезана червоним лозунгом: "Хай живе наша велика Вітчизна!". На другій: "Слава товаришу Сталіну!". На третій: "Батьківщино-мати, приймай своїх синів!"

Місце для нас вибрано було надзвичайно вдало, бо саме сюди під'їздили машини, тут розвантажувалися, і потоки людей вже звідси розтікалися віялом по вагонах. Не зрушаючи з місця, ми практично могли бачити буквально кожного з тих, хто мав вантажитися в ешелон, кожен мав прикріплений на видному місці білий реєстраційний жетон, де значилося його прізвище, ім'я, по-батькові, з тим щоб представник союзницького командування при бажанні міг прочитати і пересвідчитися, що відправляється звідси радянський громадянин Биков, а не якийсь німецький Оксеншванц. і коли десь із третього чи четвертого "студебеккера" в строкатій юрбі розвеселених репатріантів з'явився високий суворий чоловік, а з ним — так само висока і неусміхнена жінка, обоє якісь занадто бліді, з неживими лицами, які різке контрастували з жвавими, засмаглими від рейнського сонця слов'янськими обличчями, я мимоволі здригнувся, і десь уже й не всерці, а ще глибше тенькнуло в мені від страху: а ну ж хтось з американців запідозрить лихе і поцікавиться цією парою! З жетонами там усе було гаразд. Кузнецов Іван Іванович, Кузнецова Марія Григорівна. Були Шмідти — стали Кузнецови, хто тут доскіпається? Але ж оці обличчя людей, що, з усього видно, кілька місяців не знали свіжого повітря, отже переховувалися. і одяг Кузнецових — ніби й скромний, простий, без будь-яких надмірностей, та, на жаль, скромність і простота серед циганської пістрявості можуть викликати підозри ще більші. Ясна річ, викрити Шмідтів-Кузнецових міг, практично, тільки Попов, спитавши їх щось по-російськи і показавши американцям їхню цілковиту безпорадність. Але Попов не міг цього зробити, бо сам навів мене на Шмідта і йшлося йому не про вислужування перед американцями, а про повернення на батьківщину своїх предків. А після вдалого закінчення операції з Шмідтом йому обіцяна посада перекладача в Бергіш-Гладбаху і згодом — вирішення питання про повернення.

Отже Попова я не остерігався. Він стояв між мною і Сейсом, затуляючи маленького підполковника своєю масивною постаттю, та я не дуже й додивлявся до американця, мене цікавив у цю хвилину тільки цей нащадок донських козаків. Жодна жилочка не здригнулася на обличчі Попова при появі цибатого Шмідта в натовпі репатріантів, мабуть, довге сидіння в таборі для інтернованих притупило його почуття і позбавило звичайної людської вразливості, тому він, здається, не помітив ні занадто блідих лиць німецького подружжя, ні вишуканої простоти їхнього одягу. Та коли слідом за Шмідтом спеціально визначені нами хлопці понесли їхнє майно, навіть незворушний Попов по-слонячому затупцював між мною і Сейсом і крізь зуби вилаявся на незбагненній канадсько-російсько-козацькій мовній суміші, якої б не розплутали ніякі найперевченіші лінгвісти. Було там про бога-мать, і про Марусю-гоп, і про щось заокеанське, чого я при своїй офіцерській недовченості зрозуміти, ясна річ, не міг, але цілком виразно відчув, що в даному випадку навряд чи доречна така мовна суміш, тут потрібен чистий словесний продукт фронтового взірця, коли суб'єкт і об'єкт матюка точно визначений, і кожен матюк лягає в ціль, мов куля досвідченого снайпера.

Здавалося, все ми передбачили з герром Шмідтом-Кузнецовим, та зовсім полишили за увагою його арійські звички і юберменшівське хамство. Бирку з прізвищем Кузнецова він за стрічку свого капелюха втулив, але в душі лишився все-таки Шмідтом, ішов собі, руки в брюки, його фрау дибала за ним (німецька жінка не пхається поперед свого чоловіка!), теліпаючи легенькою лакованою торбинкою, а майно їхнє цурпелила "чорна кістка", раби-переможці, нижча раса, яка тільки й здатна до отакого прислужництва. Майно було таке: три велетенські кофри (по два чоловіка на кожен), тоді з півдюжини валіз і пакунків, далі, мабуть, цитра фрау Шмідт у дерев'яному футлярі, поцяцькованому перламутром і мідними бляшками, а тоді — щось ніби інструменти для цілого симфонічного оркестру, футляри й футлярчики, скрипки й контрабаси, флейти і валторни, пищалки й тромбони. Ми з Поповим здогадалися, що герр Шмідт тягне за собою не кларнети і фаготи, а свої дорогоцінні рукописи, але що можуть подумати американці? і що взагалі скажуть вони про цього підозрілого типа, який на відміну од усіх не тримається за своє майно, як чорт за грішну душу, а тупає, ніби прибув сюди для променаду? У нас при нашій революційній пильності перший-ліпший сержант одразу б ухопив такого діяча за шкірку і поцікавився, чим займалися його батьки до сімнадцятого року. А що буде тут?

На щастя, американці твердо дотримувалися принципів президента Рузвельта, які він проголосив при вступі Америки у війну: свобода від матеріальної нужди і свобода від страху. Їх не цікавило, хто, скільки й чого вивозив з Німеччини, і всією своєю поведінкою вони показували, що люди не повинні боятися, що хтось стане відбирати в них їхнє майно. Сейс і його офіцери, звичайно ж, помітили дивовижний караван Шмідта-Кузнецова, але це викликало в них тільки здорову заздрість і схвальні вигуки. Справді велика нація, але все ж неповноцінна, раз вона позбавлена почуття пильності. Шмідта ми благополучно відтарабанили, з Хемера приїхав Йотков, тиснув нам руки, перелічував милості від начальства: Попов — моїм офіціальним перекладачем у Бергіш-Гладбаху, для мене самого вже десть кують орден.

— А що від Дураса? — поспитав я.

— Дурас заліг у сплячку і смоче лапу, — засміявся Йотков, — спробував був накапати на тебе полковнику Воронову, але той порадив йому спати спокійно і дотримуватися гігієни. З перемогою, капітане Сміян!

Мені від тої перемоги було мало радості. Ешелони йшли тепер по кілька за день, "студебеккери" звозили до Дельбркжа людей з усієї Рейнської рівнини — від Бонна до Дюссельдорфа, — в нашому Оссендорфі вже лишалося дві чи три тисячі, мені вже треба було передислоковуватися з своїм невеличким штабом до Бергіш-Гладбаху, а я все відкладав, відтягував, бо не міг повезти туди Оксану тільки для того, щоб за кілька днів садовити до "телятника", це було б просто знущанням, ми хотіли розлучитися там, де зустрілися, підсвідомо сподіваючись, що та радість нашої першої ночі здолає тяжку мить розставання. Я не виконав наказу підполковника Дураса і не відправив Оксани ні першим, ні десятим ешелоном, та однаково ж не міг захистити її і себе від холодної чужої волі і майже з жахом ждав того дня, який буде для нас останнім. Це було на

світанні, це було на розстанні... О, мій улюблений поете, нащо писали ви ці гіркі рядки? Хіба не знали ви, що все написане збувається?

Останню ніч ми з Оксаною не спали, розгублено тулилися одне до одного в тривозі, відчували, як вповзає між нас темний страх, і не могли його відігнати.

— Їду до мами, а самій страшно, — шепотіла Оксана, — ось ніби було, було сонце, а тоді ніч і ніякого просвітку...

Я мовчки гладив її волосся, не знав, що казати, як заспокоїти.

— Ти яку пісню найдужче любив, ще як був удома? — неспо дівано спитала Оксана.

Я розгубився:

— Ну, не знаю. Може, оту, що попереду Дорошенко...

— А я пісню про Бондарівну. Ще малою не могла без сліз чути, як ото — Ой повели Бондарівну помежи крамниці, прицілився пан Каньовський з срібної рушниці... Мені здавалося, ніби то все про мене — і червонії стрічки, і кривавії річки, і в сирій землі гнити... і як же я тоді плакала від цієї пісні! А тоді вийшло, що я теж — мов Бондарівна, і довкола самі пани Каньовські, тільки рушниці вже не срібні, а залізні, чорні, страшні...

Я мовчки гладив Оксану, обіймав, хотів заспокоїти її своєю силою, а страх стояв між нами темний, холодний і невідступний.

Не було мені радості ні від усвідомлення добре виконаного обов'язку, ні від розкішних вілл у Бергіш-Гладбаху, куди ми невдовзі переселилися, ні від уважливості союзників, які вирішили переділити між собою зони окупації і тепер Рейнську область американці віддавали англійцям, підполковник Сейс переїздив до Франкфур-та-на-Майні, а тут з'явився британський майор Гарвей із старшим лейтенантом Робінсоном і перекладачем доктором Томбергом. Мені все було байдуже після того, як поїхала Оксана, хоч, правду кажучи, британська трійця — Гарвей, Робінсон і Томберг — не полишила б байдужим навіть мертвого. Після безмежно демократичних американців з їхнім рузвельтівським культом свободи нові господарі прикро вражали своєю прискіпливістю, дріб'язковістю і, сказати б, неймовірною занудливістю. Зануди є скрізь, їх упізнаєш уже здалеку, тільки глянувши, але ці належали до якоїсь зовсім незнаної породи, тут головну роль грала не зовнішність, а сама душевна сутність, переконання, нутро.

Зовні це були абсолютно чужі між собою люди. Квадратний, червонолиций, крикливий майор Гарвей, стрункий білявий красень Робінсон з аристократичними манерами і здохлякуватий, мов колгоспний кінь в тридцять третьому році, доктор Томберг, — нагадували мені, селянському синові, химерну комбінацію з двох буряків — червоного столового та цукрового і сухого будяка. Та це зовні. Коли ж бралися за якусь справу, то згризалися в неї з однаковою настирливістю і вибудовували довкола найпростішої проблеми такі бюрократичні загрожі, хоч бийся головою об стіну.

Гарвей поселився поблизу від нас у Дельбрюку, зайняв там великий особняк з червоної цегли, всередині — щось чи то палацик, чи якийсь музей. Кожен свій крок він обставляв такими церемоніями, ніби був мало не англійським королем, і Попов аж сичав од зневаги й ненависті до цього Томмі. Я заспокоював його: "Згадай казку про

колобка, Попов. Я від баби втік, я від діда втік, я й од тебе втечу!.. Заткнемо за пояс і цього майора".

Однак спершу заткнули за пояс мене. і кому ж за пояс!

Підполковник Дурас все ж узяв реванш, і, треба сказати, реванш бурхливий. Щойно я познайомився з майором Гарвеєм та його командою і щойно став розправляти пір'я, щоб показати британцям нашу радянську гордість, як Дурас завдав мені удару майже смертельного. Неждано, як сніг на голову, впав він на нас у Бергіш-Гладбаху, але не сам і не з майором Йотковим, а з якимсь молодесеньким лейтенантиком — щось дрібненьке, молокососне, шибздик, обличчя — суцільна кімната сміху, зате обмундируваннячко таке, що я за всю війну не бачив і на генералах, хоч заслуг у лейтенантика — кіт наплакав: гвардійський значок і медаль за перемогу над Німеччиною, теж новісінька, як обмундирування, щойно викувана, я ще такої й не мав, бо поїхав сюди до Перемоги.

Дурас потирав руки од вдоволення, лейтенантик приндився, ну, компанія!

— Так, капітане Сміян, знайомтеся: лейтенант Козурін. Ваш начальник. Присланий з самої Москви. Прошу любити й жалувати.

Везти таке добро аж із Москви і навіщо ж? Аби лиш принизити фронтовика Сміяна?

— Мені що — подавати рапорт про відправку на батьківщину? — спитав я Дураса.

— Відставити рапорт, капітане Сміян! — заgrimів той. — Ми тут не для рапортів, а для виконання особливих завдань! і попрошу без амбіцій і аmunіцій! Вам ясно? Зберіть особовий склад і представте лейтенанта Козуріна.

Я збирав і представляв. Чхати мені на Дураса, на Козуріна, на божу благодать, коли немає Оксани, коли я сам послав її туди, де вже, мабуть, порядкують отакі лейтенантнки, які не нюхали пороху, а тепер прискочили на готовеньке і будуть коверзувати й козуритися досхочу.

Козурін виявився занудою ще більшою, ніж мої друзі-англійці. Я навіть зрадів: найде коса на камінь! Лейтенантик доскіпувався до кожного, ніби у відділі кадрів. А де, а що, а як? Викладай йому все, розстібай сорочку, знімай підштаники, катай автобіографію, сповідуйся, мов перед попом. Цей не дасть спати на посту! Вимели з московських засіків хіба ж таке добро! Гидко мені було на душі, а тут ще Коляда заходив ходорком перед підполковником, припрошуючи підобідати чи там щось перехопити на ходу.

— Ти б не набридав, Колядо, — сказав я йому недоброзичливо. — Може, товариш підполковник поспішає, а ти зі своїми обідами-переобідами!

— Поспішаю — це точно, але чарку за нове начальство вип'ю з охотою! — заіржав Дурас. — Ти, Сміян, темний чоловік, не знаєш, яке тобі щастя привалило! Не дивись, що лейтенант такий молодий, — за ним он які сили стоять! Тобі й не снилося!

Козурін вдоволено плямкав губами, морщив носик, блимав оченятами, як кіт у сметані. Шибздик та й годі!

В нашій розкішній їдальні, прикрашеній оленячими рогами і кабанячими мордами, Коляда взявся накачувати Дураса і Козуріна коньяком, підполковник залпом бахнув

кілька бокалів, кивнув Коляді, щоб той не забув покласти обплетений лозою бутиль в машину, бундючно махнув мені рукою, обійняв за плечі Козуріна і відбув до своїх емпірей, А я лишився з лейтенантом і з Колядою. Компанія, прямо скажемо, — хоч з шапки вбийся!

— Може, покличемо майора Михна? — запропонував я. — і капітана Попова теж годилося б.

— З безпартійними не п-п'ю, — проплямкав Козурін, тягнучи до себе бокал з коньяком. — Так-ких фронтовиків, як т-ти, капітан Сміян, л-люблю й п-поважаю, а всіх ц-цих т-табірників, в-ворож-жий елемент я б с-стріляв!

— Ну-ну, — гмикнув я зневажливо. — Запізнився ти з своїм стрілянням! Стріляти треба було раніше в тих, хто міг дати здачі,— у фашистів. А тепер — молодець проти овець.

— Т-ти мене ще не знаєш, — белькотав Козурін, — але ще визнаєш!..

Він скис після перших двох бокалів, весь заслинився, осоловів, але вперто пив далі, поліз до мене обійматися і навіть цілуватися, вишльопував губами мені над вухом:

— К-капітан, х-хочеш знати п~правду?

— На хрена мені твоя правда! Ти губи витри, а заодно й соплі!

— Ні-ні, ти послухай... Ти послухай, щоб н-не думав... Ти д-ду-маєш, я — гвардія?

— Яка з тебе гвардія? Соплі втри!

— П-правильно! Гвардія — це для маскування. Б-бо я не просто л-лейтенант — я лейтенант держбезпеки. Ч-чув?

— А що це за хреновина?

— Ц-це вище май-йора. Ясно? А т-ти тільки капітан... Так що п-попрошу!..

— Чхати я хотів на твоє липове майорство!

— Не р-раджу, капітан. Рідний мій дядько знаєш де? Не знаєш! Він г-генерал у с-самого Лаврентія Павловича Берії. Ясно? К-комісар держбезпеки... Т-тому просив би...

Він зсунувся з стільця під стіл, я ще додав йому навздогін ногою, тоді покликав Коляду, звелів:

— Прибери й доглянь наше начальство. Ти це вмієш.

Гидко було мені на душі і не хотілося жити. Хто я і що? Бойовий офіцер, переможець, краса і гордість свого народу, чи жалюгідний попихач всіх оцих дурасів і козуріних і самого господа бога?

Козуріна прислали до нас на зламі літа, коли з прирейнської зони, власне, закінчувалася відправка ешелонів. Ми вивезли людей з найбільших збірних пунктів, тепер підчищали простір од Бонна до Дюссельдорфа, знаходили маленькі табори, приховувані англійською адміністрацією або ж просто ніким не помічені, ешелони з Дельбрюка відходили тепер не щодня (і не по три-чотири, як місяць тому), не похапцем, без метушні й сум'яття, а чітко, розмірено, з суто англійським педантизмом ф навіть, сказати б, занудливістю.

Тоді машини знай підвозили наших людей, і все відбувалося за принципом "Давай-давай!", до вагонів напихалося іноді удвічі більше норми, бо ж їхати недалеко, вже

вночі поїзд буде біля Ельби, а там уже радянська зона, вважай, домівка, то хто б тут дбав про якісь норми, зручності, комфорт або порядок. Тепер все обставлялося з суворою урочистістю, що дивним чином поєднувалося з дріб'язковою прискіпливістю.

Вагони завантажувалися репатріантами не всі одразу і не напхом, а по одному, повільно, спокійно і під пильним контролем. Ешелон подавали на рампу з щільно зачиненими вагонами, двері відсувалися тільки в тому вагоні, до якого підходила союзницька комісія, і тільки тоді починалося священнодійство. Репатріант (коли це було подружжя або й ціла родина, то всі вони разом) підходив (без речей) до майора Гарвея і пред'являв свою облікову картку. Картки ці сотворили ще американці, бо до Потсдамської угоди тут була їхня зона і весь облік визволених з концтаборів, цілком закономірно, припав на їхню долю. Треба сказати, що американці прибули на Рейн не з порожніми руками. Якись адміністративні мудрагелі ще в Штатах вигадали облікові картки для всіх іноземців у визволених районах Німеччини, там же, в Штатах, видрукували їх у мільйонах примірників і привезли сюди разом з боєприпасами, сухим молоком фірми "Гаррісон бразерс" з Чікаго, яєчним порошком фірми "Уокер енд Меррімейкер", Кінгс-галетами і свинячою тушонкою і "Тондлабама" — консервованою картоплею в десяти кілограмових банках. Картки являли собою чотирикутник білого глянцевого картону завбільшки в дві долоні з запитаннями англійською мовою (примусове залучення до атлантичної цивілізації!), запитаннями майже стандартними, нейтрально статичними, за винятком одного-єдиного. Питалося там про речі звичайні: прізвище, ім'я, рік і місце народження (докладно), сімейний стан, освіта і професія — все, як належалось. Не цікавилася американська картка національністю, соціальним походженням, партійністю, байдуже було їй, чи маєте родичів за кордоном і що ви й ваші батьки робили до жовтневої революції і після неї, але зовсім несподівано запитувала про таке, що не могло примаритися радянській людині в найкошмарнішій сні, запитувала обурливо, провокаційно, протизаконно: куди хочете їхати? Коли я вперше побачив цю картку і мені переклали оте запитання, я не те що обурився, а просто озвірів. Яке мали право імперіалісти допитуватися в радянських людей, куди вони хочуть їхати? і взагалі, що це означає: хочу — не хочу? Всі повинні повертатися на батьківщину, їхати додому, до рідної хати — це ж ясно й малій дитині! Спробував би хтось підкинути мені таке провокаційне запитаннячко на фронті! Ну, тут не фронт, війна закінчилася, але ж принципи й ідеали наші не відсунуто кудись до тьоті Моті, вони утвердилися і засяяли в променях Перемоги ще сліпучіше. Тут уже й не обурюватися, не протестувати, не розводити словесної піни, а вихоплювати пістолет і стріляти а цю паскудну картку з її зміїним сичанням, з її кудиканням-закудикуванням! Такий був перший відрух моєї душі, та все ж я стримався, стріляти не став (не прострелиш усіх мільйонів американських карток), а як і личило повноважному представникові радянського командування на території, окупованій американськими військами, заявив офіційний протест підполковнику Сейсу, з яким контактував на той час.

Сейс мав ферму в Техасі, щось там тисяч з двадцять голів худоби, і все допитувався,

яка в мене ферма (я сказав, що теж із селян), а я загадково відсміювався, бо не станеш же хвалитися маминою коровою, поросям і собакою Рябком на цепку біля хати. Фермерська психологія не дала змоги Сейсу одразу збагнути причину мого обурення, коли ж нарешті він дотумкав, то не став читати мені лекції про так звані американські свободи (їдь куди хоч, роби що хоч, їж або не їж, співай або плач — президентові до лампочки!), а вдався до суто фермерських пояснень.

— Кожен таврує свій скот як хоче, — сказав Сейс, — той вогнем, той металічними бирками, ще інший ляпає фарбою.

— Люди — не худоба, — нагадав я американцеві.

— Право власності не обговорюється. Кожен дурень у себе хазяїн. Може, ця тилова наволоч навмисне вигадує такі запитаннячка, щоб доводити вас до сказу, а ти плюнь і розслабся. Як у вас там щось кажуть про гігієну?

— Дотримуйся гігієни?

— От-от! — поляпав мене по плечу Сейс.

Звичайно ж я не в спокоївся і написав сповнений вулканічного клекоту рапорт в Ізерлон, але звідти приїхав майор Йотков і досить популярно пояснив мені, щоб я не втручався не в свої справи, а надмірні заряди патріотизму приберіг для домашнього вжитку. Комусь іншому я б висловив усе, що про нього думаю після таких роз'яснень, але майор був бойовий офіцер, на грудях у нього сяяла Золота Зірка Героя Радянського Союзу, — тут не дуже розженешся з хлоп'ячими викриками і вибриками.

Так закінчилася моя пригода з американською обліковою карткою для репатріантів. А що ж казати про озвірілого від пильності Козуріна? Про американців мови не було. Взагалі щодо всіх союзників Козурін мав тверду лінію поведінки, мабуть, запозичену від свого дядечка-генерала: махни рукою, плюнь і розітри! Імперіалісти, ідейні вороги, непримиримість і підступність — тут усе ясно.

Але ми всі, тепер підлеглі Козуріна, як ми могли допустити? Ну, ще хай ці офіцери-полоняги Михно, Коляда, Зябрев, а капітан Сміян — кадровий офіцер, фронтовик, нагороджений бойовими орденами?

— Михно, Коляда і Зябрев теж фронтовики, — нагадав я, — здається, опинитися в фашистському полоні, не будучи на фронті, ще нікому не вдавалося. Чи, може, вам відомі такі способи, лейтенант?

— Ви мені нитку на одну штуку не намотуйте! — кричав Козурін. — Ви мені скажіть, скільки тисяч радянських громадян уже відправили по цих вовчих білетах?

— Триста п'ятдесят тисяч.

— А скільки забрали у вас з-під носа отих, хто заповнив графу, куди хоче їхати? Мільйон, два, три?

Козурін не став писати ні до Хемера й Ізерлона, ні до Берліна — вдарився одразу до Москви. Але відповідь надійшла не з столиці, а знов з нашого штабу, тільки тепер приїхав звідти не майор Йотков, а підполковник Дурас. Поставивши по стійці "струнко" перед собою Козуріна, він кричав:

— Ти, лейтенант, не труси тут пір'ям, а сиди й роби, що звелено. Службу треба

сповняти, а не сунути носа не в своє діло. Ясно тобі, курячий син?

— Я лейтенант держбезпеки і я не дозволю, — спробував вдатися до свого перевіреного способу залякування Козурін, але на Дураса це не подіяло ніяк.

— Доки в тебе на плечах загальновійськові погони, а на погонах один просвіт і дві зірочки, ти для мене лейтенант і ти мені танцюватимеш ті кадрили, які я тобі заграю. Ясно?

В мене була підозра, що Козурін не втишився і писав далі до Москви, до свого дядечка і, може, й вище, але тепер уже й про підполковника Дураса і про його начальство, та, хоч як там воно було, тут щоденне життя вимагало свого, знов і знов назбирувалося людей на черговий ешелон, і треба було їх відправляти додому без затримки.

Козурін заявив: однині він особисто, нікому не передовіряючи, бере на себе все, що стосується відправлення ешелонів. і тому тепер щоразу, коли майор Гарвей прибував на рампу в супроводі старшого лейтенанта Робінсона, перекладача доктора Томберга і доброї дюжини чорноберетних солдат, у верблюдячої масті мундирах, Козурін уже був там і теж мав біля себе старшого лейтенанта Коляду, перекладача Попова і відділення автоматників Зябрева.

Паритет у всьому. Хіба що масою свого чотирикутного (центнер з гаком) тіла майор Гарвей буквально задавлював шибздикуватого Козуріна, але це на державний престиж не впливало.

Процедура посадки у вагони була така. Репатріант підходив до майора Гарвея, показував свою картку (в декого вони стирчали в пілотках, дехто пришпилював до одягу на грудях), але майор сам не дивився, кивав Робінсону і Томбергу, ті перевіряли прізвище і відповідь на запитання "куди хоче їхати", Робінсон казав "ол райт", і вже західна цивілізація не мала більше нічого спільного з цією людиною. Далі наставала черга Козуріна. Той сам перечитував картку, не проминав жодного пункту, щосили вдавав задуму, індицився, врешті махав рукою: можна! Окрім того антирадянського пункту про добровільний вибір місцепроживання, доводила до сказу Козуріна відсутність фотографій на картках. Звідки він міг знати, що перед ним справді Посельонов, Костюченко чи Майданський — на лобі ж у них не написано! Так до Союзу можуть просочитися і шпигуни, й диверсанти, і які хоч агенти англо-американського імперіалізму. Але конвейєр великого переміщення мільйонних мас діяв невпинно, і навіть Козурін не міг загальмувати цього руху бодай на мить. Із зубовним скреготом поступився він принципами більшовицької пильності й у цьому пункті і надолужував додатковою прискіпливістю й ще більшим пиндюченням, а також вихваляннями після кожного ешелону:

— Я цьому Гарвею дав сьогодні! Ну, дав!

Коляда покинував кобилячою головою, мовляв, точно, дав сьогодні Гарвею наш товариш лейтенант, одноосібно й персонально. Підтакувач, таку його мати!

Перекладач Попов ніколи не підтакував. Виявляти презирства до хвалька Козуріна, щоправда, не наважувався, зате Коляду зневажав одверто і, сказати б, перманентно.

Бо Попов знав, що коли хто й збивав роги з майор Гарвея, то це ми з ним у перші дні й тижні відправки ешелонів з Дельбрюка.

Попов щоразу наполягав, щоб ми брали престижну машину, тому їхали ми моїм чорним шестициліндровим "вандерером", з червоними зірками на лискучих боках і з червоним прапорцем на радіаторі, Державний прапор на машині, звичайно, належав не просто до надмірностей, майже до державного злочину, бо таке право належалося тільки послові або главі держави. Але мій водій, старший сержант Анатолій Геворкян, красивий і могутній, як Давид Сасунський, не хотів і слухати про якісь там права і до прапорця додав ще зірки на передніх дверцятах. "Хто переможці? — кричав він. — Може, то не ми переможці?" Від Бергіш-Гладбаха до Дельбрюка треба було їхати прямою широкою вулицею, обставленою віллами, ресторанами, фотосалонами, перукарнями, магазинчиками, правобіч, у глибині негустого парку стояв там червоний цегляний палацик, зайнятий майором Гарвеєм і його штабом, але ми ніколи не заїздили за майором, не чекали його, бо кожен добирався до Дельбрюка самотійно і в зручний для нього час. Далі ми звертали праворуч і проїздили повз величезний табір есесівців, розташований у колишніх казармах мотострілецької дивізії. Есесівців там було двадцять чи й усі тридцять тисяч, їх охороняв англійський батальйон, а до цього тут уже побували французький і американський батальйони, але французи втрималися лише місяць, бо німецькі дівчата примудрилися переполовинити батальйон, нагородивши палких французів підступним даром богині Венери, американці виявилися стійкішими, володіючи необмеженими запасами таблеток червоного стрептоциду й порошка ДДТ, який убивав усе живе й мертве, але після Потсдаму, коли сюди прийшли англійські війська, вони залюбки віддали своїм англо-саксонським побратимам оце ненависне, розкричане, заволохатіле (чомусь усі ці голубоокі арійці зненацька обросли чорними густими бородами, і блондинів між ними наче й не було) ройовисько, можливо, найтяжчих військових злочинців усіх часів. Англійський батальйон ніс службу взірцево, чари німецьких красунь виявилися безсилими перед твердокам'яними британцями, жодному з яких і в голову б не прийшло підморгнути незнайомій дівчині, сказати їй слово або ж — сохрани й помилуй! — запросити до танцю, коли тебе ніхто їй не відрекомендував! А хто відрекомендує?

Біля табору Анатолій щоразу, незважаючи на мої протести і навіть заборони, зупиняв "вандерера", вони з Поповим вискакували з машини і кричали: "Ну, гади, що — зіг хайль?"

Есесівці вилуплювали очі на машину з червоними зірками і червоним прапорцем, якась незрима сила пересувала темну незграбну масу, притискувала її до огорожі з колючого дроту, передніх притискували до дроту, задні намагалися й собі продертися наперед, щоб побачити таке несподіване диво, але все те відбувалося мовчки, понуро, в тяжкій і безсилій насупленості. Ця публіка не звикла розкидатися зайвими словами. Єдине її знаряддя — кулі, улюблене ремесло — смерть.

Табір колишніх есесівців слугував для Попова мовби осьолком, на якому він відточував ненависть до майора Гарвея. Обламати роги на цій буйволячій довбешці!

Класичний продукт Британської імперії, офіцер колоніальних військ його величності, Гарвей, перекинутий до Європи з Індії, і далі вважав, ніби перед ним пригноблені індійці або африканці, які щойно вибралися з джунглів, дикі натовпи, юрба, напіврабська стихія. Затискуючи під пахвою стек, бридливо мружачись, він стояв на рампі, спостерігаючи за хаотичним пересуванням людей біля вагонів, тоді зненацька щось йому стріляло до голови і він гарчав:

— Третій вагон — вивернути для перевірки!

Душу б йому вивернути, цьому колонізаторові!

Я популярно пояснював майорові, що радянські громадяни такі самі переможці, як і британські піддані, ото ж ганяти й виганяти їх ніхто тут не може.

Наступного разу майор звернув увагу, що дехто з репатріантів везе з собою занадто багато речей.

— Це мародьорство! — хрипів він. — Я не дозволю.

Довелося нагадати про союзницькі домовленості. Кожен з гітлерівських в'язнів міг вивезти з собою хоч і пів-Німеччини, бо ж однаково рабство й неволю нічим не відшкодуєш. Скінчилося тим, що солдати майора Гарвея самі помагали нашим людям завантажитися.

Тоді майор вчепився в процедуру контролювання. Хто від'їздить і чи хоче від'їздити, чи немає тут чиеїсь злої волі. Знов дні й тижні "обламування ріг", у якому Попов був моїм вірним помічником, хоч майор Гарвей готовий був роздерти його на шматки. Тільки подумати: канадський капітан спільником у капітана радянського проти майора військ його величності короля Великобританії.

Козурін користався плодами чужої праці. Він приїздив після відправки чергового ешелону, хвалькувато копилив губи:

— У мене комар носа не підточить! Я все організував ідеально! Майор Гарвей у мене ось де!

Я мовчав. Хай тішиться! Однаково ж його вже не переробиш. Скільки вже бачив я отаких, що приходять на готовеньке, та й ще, мабуть, побачу. А що душу свою рвав з цим розпроклятим Гарвеєм, то це ж не для чогось, а тільки для важливої справи.

Мене Козурін ганяв по всіх усядах, щоб ніде не загубився щонайменший табір, щоб англійці не приховали від нас нічого, жодної людини, жодної душі. Такий наказ Берліна і самої Москви. Що ж, наказ то й наказ, я чоловік військовий, звик виконувати, надто що тут виконання поєднувалося хіба ж з такою приємністю: мандрями по чепурних прирейнських містечках, під тихим сонцем, під теплими повільними дощами, без особливих пригод, відходячи душею від жорстоких днів війни, від хижого реготу смерті і клекоту крові.

Та тут приїхав з Ізерлону майор Йотков і поклав край моїм сентиментальним мандрам.

— Є нове діло, — сказав майор. — Наказ полковника Воронова.

— Мені?

— Тобі.

— А Козурін?

— Хай витанцьовує краков'як з Гарвеєм.

— Краков'як, на жаль, доводиться вигецувати мені.

— Вважай, що матимеш ще один танець. Не знаю, як він тут зветься. Тепер з німцями.

— Не зрозумів.

— Місцева влада. Союзнички вже заграють з німцями. Відродили в Кельні магістрат, знайшли довоєнного обербургомистра.

— Не чув.

— Не біда. Розвідаєш, увійдеш в контакт. Справа надзвичайної ваги. Зацікавлена Москва. Знайти могили наших людей, які тут загинули, і встановити на них пам'ятники. З усією урочистістю, ну, і все таке інше. Сам розумієш. Маєш якесь уявлення?

— Та вже маю. Сама тільки Кельнська яма чого варта? А ще: есесівське стрільбище Ван, Еренфельд, Браувайлер, Мюльгайм, Бенсберг. Не знати, кого тут більше — живих чи мертвих.

— Виходить, ти в курсі.

— Але майже всі загиблі — це наші полонені,— нагадав я.

— Якась проблема?

— А наказ 270 від 16 серпня 1941 року, підписаний Сталіном і членами Ставки? Вважати порушниками присяги, зрадниками батьківщини. Як же тепер — пам'ятники?

— З тобою вчорашні полонені офіцери працюють?

— Живі можуть слугувати. А мертві?

— А про мертвих, виходить, подбав тепер товариш Сталін і передав наказ і для наших дурних голів. Дійшло?

В мене таки була дурна голова. На війні відучуєшся мислити, навіть коли вмів це робити в мирний час. А коли не вмів, не встиг ще навчитися, коли мозок твій, мов зелене яблуко, яке може зарум'янитися тільки з того боку, звідки світить на нього сонце? А для таких, як я, сонцем був товариш Сталін, його накази, веління, слова і заклики. Вважати всіх полонених зрадниками — так і зробимо. Розстрілювати кожного, хто бодай зворухнувся на своїй бойовій позиції,— розстріляємо. Вперед на Захід? Вперед. Дайош Берлін? Дайош. Сказав би товариш Сталін: дайош берег Атлантики! — ми б дійшли й до океану. Як казав наш класик: дух, що тіло рве до бою.

Відтоді, як мене призвано до армії, я завжди був людиною для наказів. Погано це чи добре? Не знаю. Але знаю тільки те, що завжди в усьому повинен бути порядок. Армія оберігає найбільший порядок на землі. Найбільший і найвищий. Тому цілком виправдана безмірна зневага військових до всіх цивільних. Коли ж солдат потрапляє у полон, то він перестає бути військовою людиною і неминуче переходить у зневажану категорію людей нижчого сорту. Ось чому сталінський наказ номер 270 у серпні сорок першого року ми сприйняли як боже одкровення, як велике пояснення наших невдач на фронтах, наших поразок і катастроф. Винні не ми, винні зрадники. Таке просте і

мудре пояснення. А товариш Сталін завжди був для нас простий і мудрий.

І ось тепер, коли приїздить Герой Радянського Союзу, легендарний фронтовий розвідник, а тут, вважай, повноважний представник радянської влади в Західній Європі, і передає мені наказ про увічнення пам'яті тих, кого я ще вчора в своїй зеленій, мов недостигле яблуко, душі вважав зрадниками, і наказ той від самого товариша Сталіна, в мені все перевертається і перетрушується. Соломотряс. Я селянський син, і все, що відбувається в світі, для мене так чи інакше пов'язано з побутом мого дитинства. Коли в ненажерливий барабан молотарки завдають звільнені від перевесел снопи пшениці і залізні зуби вимолочують кожен колосок до зернини, переколошкану нещасну соломку підхоплюють своїми дерев'яними руками зчеплені з барабаном механізми і трясуть її, тіпають, вибивають з неї дух, щоб не заховалося в ній жодної зернини. Соломотряс.

Отак перетрушувалося тоді все в мені, а коли точніше: починало перетрушуватися.

А заява Молотова про фашистські звірства на окупованих територіях і в концтаборах? Я лежав тоді в госпіталі, мав задосить часу для того, щоб обурюватися (на передовій не до обурень), але це не виходило за межі газетного формулювання "справедливий гнів і обурення всіх радянських людей" і йшло не від душі й серця, а від холодного розсудку: так треба, щоб бути, як усі.

Сонце здригнулося, коли побачив визволювану рідну землю. Тепер уже ніколи не забути мені страшного духу згарищ, тихого зойку перекалічених сиріт, тіней вічного страху в довгастих Оксаниних очах. А вона ж занесла той страх аж сюди, на Рейн. "Не на Рейні, не на Марні... в МТС пошлем друкарні..." Ох, Павле Григоровичу, шановний Павле Григоровичу, як же легко, мов польку танцюючи, писали ви цей вірш (та ще й коли — в голод тридцять третього!) і як на цьому Рейні тяжко вмиралося нашим людям. Друкарень в МТС і не спромоглося послати (бо й навіщо? — ще антирадянські листівки спрозоряться друкувати!), а от людей наших не вберегли, і опинилися вони й на Рейні, і на Марні — для страждань, загибелі, проклять.

В день страшного суду мертві встануть з могил і підуть судити живих. Може, цей похід уже почався. Встали мертві з берегів Волги, Дніпра, Дону й Дунаю, польських, румунських, чехо-словацьких, угорських і балканських рік, а тепер встануть і з берегів Рейну...

Може, я б нічого й не знав про наших мертвих на цих берегах, але самі німці делікатно й ненастирливо поклали край моему незнанню. Вони йшли до нас самі, чоловіки й жінки, з мученицькими після концтабірних страждань лицами, в збереженому їхніми рідними заширокому для їхніх дистрофічних тіл одязі, ішли, щоб привітатися з радянськими людьми, з товаришами по партії, потиснути руку, заявити про готовність ставати до лав, діяти, помагати.

У нас не було ніяких повноважень на контакти з німецькими комуністами, Козурін панічно кричав: "Я не маю права засвічуватися!". Приймав гостей і говорив з ними завжди я, сказати правду, ці люди для мене були якимись абстрактними, неживими (може, цьому сприяв незримий, але вперто суцільний мовний бар'єр між нами), але інформація від них плила такими потужними потоками, що закрутило б і понесло будь-

кого.

Тепер мені знадобилося все те, що прийшло само собою і до часу вважалося майже непотрібним.

Колись дуже давно, ще повесні сорок другого року, після госпіталю я ждав нового призначення в резерві Брянського фронту. Штаб фронту був у місті Єлець, а його офіцерський резерв, коли можна б так гучно висловитись, містився в триповерховому цегляному будинку в районі залізничної станції. Станцію німці бомбили разів по шість-вісім протягом дня. Прилітало кілька Ю-88, в несамовитому піке вивергали на нещасну станцію стокілограмові бомби, тоді нахабно вивертали до сонця (погода, як на зло, всі дні стояла сонячна, льотна) лискучі підчерев'я, так ніби дратували наших зенітників, які могли хіба що полоскотати їх своїми нікчемними гарматками, і зникали в байдужій голубій далечині, щоб незабаром з'явитися знов. Ні до того, ні опісля я не бачив страхітливіших руйнувань, як тоді в Єльці, та надивніше: військові ешелони все ж якось проскакували крізь оте руйновище (сапери вночі лагодили колії), а наш триповерховий "резерв", хоч стояв за якусь сотню метрів од станції, посеред чистого поля, не мав не те що жодного попадання бомби — жодної подряпинки на стінах! Навіть шибки в будинку були всі цілі, так ніби берегли їх од страхітливих вибухових хвиль оті наївні паперові хрести, що ними пообклеювали ми всі вікна ще в перші дні війни.

Будинок мав своє "бомбосховище": звичайний підвал, який годився більше для могили, а не для порятунку від бомб. Хто бігав туди, а хто й ні. Я лінувався щоразу спускатися з третього поверху, бо поранена нога ще не загоїлась як слід і не дуже сприяла таким вистрибуванням", до того ж у мене була завжди якась зневага до бомбардувань, чомусь звичайний артилерійський обстріл завжди видавався мені страшнішим за найжорстокіший бомбовий удар, а несподіваний напад автоматників (та ще з розривними кулями!) взагалі міг довести мене мало не до паніки. Може, це типова психологія мінометника, на якого завжди полюють ворожі батареї і роти автоматників, не знаю. Знаю тільки, що тоді, в Єльці, бомби мене зовсім не лякали, хоч видовище нашого "резерву" посеред пекла вибухів було досить моторошне. Підбадьорював мене в тій досить дурній, як тепер подумати, хоробрості мій сусід по кімнаті майор Слегін. Цей високий жилавий чоловік невизначеного віку і неви-значеної військової спеціальності (на брудних петлицях, крім двох "шпал", не було ніяких емблем, а сам майор про свій рід військ говорити не хотів), цілими днями лежав на залізній коєчці, задерши на тоненьке металеве бильце взуті в міцні ялові чоботи ноги, і невтомно просвіщав мене про найбільшу загрозу для радянського суспільства і взагалі для життя на землі. Найбільшою ж загрозою, як вважав майор Слегін, була демократія і все, що з нею пов'язано. Ще не розплющуючи очей удосвіта, майор гарчав у мене над вухом: "Р-роз-трошити демократію!". Це був заспів на весь наступний день. Я був надто молодий і недосвідчений, на сусідних формаціях знався в обсязі середньої школи, вірніше — в межах тих історичних знань, які здобув колись од суворого вчителя історії Семена Івановича Лося, тому я ні захищати демократії, ні нападати на неї слідом за майором

Слегінім не дуже поспішав, але слухачем у майора був майже вдячним, бо це було мов атракціон в цирку. Тут гримлять бомби, смерть так і шугає над головою, а чоловік вдень і вночі, лежачи на залізній казарменій койці, воює з демократією, руйнує й трощить усі її надбання, інституції, наслідки й обіцянки. Чи не сміх!

Я поцікавився, чому майор не відає страху перед бомбами? Невже це теж наслідок його ненависті до демократії? Так би мовити, душа загартувалася в ненависті?

— Молодий ти ще, лейтенанте, — зітхнув майор. — У тебе вітер в голові, а моя голова на все має свою теорію. На війні ти давно?

— З першого дня.

— А толку ніякого. Дурне діло — отак пустоголово воювати. От міста. Бачив розбомблені міста?

— Ну?

— Що лишається завжди незачеплене? Я подумав: а справді, що ж лишається?

— Ну, мабуть, те, в що не попали бомби.

— Не по-па-али! А в що вони не попадають закономірно? Закономірно не попадають вони у в'язниці. Все розтрощено, все порозгортано до камінчика, а в'язниця, поставлена ще Катериною або й Петром, стоїть! Думав ти над цим? Не доводилось? А треба, щоб доводилось! Тепер зайдемо з іншого боку. Що стає першою жертвою? Куди падають перші бомби?

— Ну, як ось перед нами, — на станцію, на вокзал. Єлець он на горі стоїть з своїми церквами, а тут унизу — капуста!

— Так. А на станції — що перше?

— Вокзал.

— Не вокзал, а станційний туалет. і біля нашого "резерву" при першому ж нальоті розхекало дерев'яний нужник он там між деревами. і скрізь, де починається катавасія з бомбами, перше цурпалля летить з нужників. Ти там сидітимеш — і від тебе саме цурпалля залишиться. Закон без винятків. Сам спостеріг, сам вивів. Можеш перевірити. Тому й не боюся тепер, бо знаю: коли розбило нужник, в будинок уже не попаде.

Майора Слегіна з його химерним діапазоном мислення від демократії до нужника я згадав, побачивши ретельно, сказати б, по-хазяйськи розбомблений союзницькою авіацією Кельн. Велетенське місто на берегах Рейну означувалося хіба що деякими вцілілими окраїнами Оссендорфа, Дейца, Цюндорфа, а так — тільки камінь, цегла, завали, знесені вибухами всі мости через Рейн, знищено все, що будувалося тут, починаючи ще від римлян, вмерли під бомбами віки й тисячоліття, а посеред того безмежного кам'яного поля смерті темними масивами височіли донебесні шпичаки Кельнського собору, похмура бетонна споруда Кельнської в'язниці і присадкуваті корпуси німецької філії автомобільного заводу "Форд". Теорія майора Слегіна справджувалася ще й з надбавкою!

Коли ж я занурився в ті безнадійні, на перший погляд, руйновища величезного міста, то виявилось, що будинки, як і люди, наділені чудодійною здатністю вціліти

навіть на полях суцільної смерті. Мабуть, коли б справді настав кінець світу, який настирливо передрікали священні книги, то й тоді не все б загинуло, щось збереглося, заховалось, вижило б. Так і тут, у цьому вбитому місті, виникали переді мною оманливі видива забутого спокою і затишку: то маленький будиночок з палісадником, повним червоних троянд, то цілісінький актовий зал університету, то незачеплений квартал тісно притулених один до одного гостроверхих ганзейських будувань, то затишна пивничка, в якій пишнотіла німецька фрау, в широкій картатій спідниці, наповнює високі череп'яні кухлі пінявим ячмінним трунком з таким буденним спокоєм, ніби не було на світі ні війни, ні Гітлера, ні мільйонів безневинних жертв. і люди, люди серед руїн, повсюди повно людей, що ніби породжувалися цими колишніми будинками, кварталами, дільницями, цим камінням, цією цеглою і глиною. Якись тихі, дивно негаласливі діти, худі чоловіки, в довгих цивільних плащах (так і здається, ніби ховають під ними військові мундири!), жінки з високими зачісками, ніби збереженими ще з часів звияжних маршувальних гітлерівських армій по Європі — і одяг у всіх з кумедно вимощеними ватою плечима, так що плечі стирчать мало не до самих вух, — бундючна мода переможців, які й у гадці не мали бути поконаними, розгромленими й потрошеними, а тепер приречені носити оті ватяні плечі, мов печать ганьби і зневаги.

Ми з Поповим поїхали шукати нову кельнську владу. Коли вже перебралися через понтонний міст, збудований тут американськими військами, і опинилися на площі, сяк-так розчищеній від руїн, я вирішив спитати зустрічну німкеню, як нам проїхати до магістрату.

— До магістрату? — здивувалася жінка. — Хіба в Кельні вже є магістрат?

Вона була молода і така неймовірно вродлива, що я розгубився і не став більше ні про що її розпитувати, тільки мовчки метнув головою до Попова, щоб він їхав далі. Куди? Хіба це мало значення? Якось знайдемо. Лише згодом я схаменувся і аж застогнав од незбагненого душевного болю.

— Що таке? — поцікавився Попов.

— Я просто останній дурень! Треба було взяти цю жінку з собою!

— З собою? і що б ти з нею робив?

Я розгубився. Справді: що? і тут же збагнув: я б сказав їй, що вона схожа на Оксану! Ось для чого повинен був я запросити ту німкеню! Сказати їй, що вона схожа на мою Оксану, і що, може, душа в неї так само добра, і змучена, і нещасна, але тепер вільна і буде завжди й навіки вільна! Все це треба було сказати тій випадково зустрінутій серед руїн жінці, щоб уберегти її від зневіри, щоб не дати поруйнуватися її душі. Адже з усього видно, яка самотня й безпорадна та жінка, попри її молодість, вроду і звабу. Коли б я сам вів машину, то, мабуть, завернув би назад у пошуках тієї жінки, але мене віз Попов, який ненавидів усе німецьке такою чорною ненавистю, що я не наважився далі говорити про жінку і про той несподіваний спалах, що стався в моїй душі. Кому яке діло до чужих спалахів?

Попов знав будинок, де ще при американцях містилося військове управління Military Coeupetepi (196), ми поїхали туди, виявилось, що англійська військова влада

виділила в цьому колишньому купецькому будинку один поверх (третій, чи що?) для магістрату (бо старовинна ратуша була розбомблена), отож там ми могли тепер знайти Кельнського обер-бургомістра, прізвище якого було — Аденауер. Той обер-бургомістр міг зватися як завгодно, для мене це не мало ніякого значення, могло мати значення для німців, бо Аденауер нібито був тут обер-бургомістром ще до Гітлера, мало не до нашої ери, тоді фашисти його усунули, здається, на якийсь час саджали навіть до концтабору, але він якось зберігся і тепер, коли німці розгубилися й зневірилися без надій і без влади, цей дід з'явився, мов з того світу, ніби сама історія прийшла знову до розбитого народу з своїми заповідями і надіями, і вже було для чого жити навіть серед таких руїн, як оце в Кельні.

Будинок вразив мене мармуровими широкими сходами, бронзовими ґратницями на сходах, високими скляними дверима, безліччю скляних дверей, які нечутно відчинялися й зачинялися, пропускаючи нас з Поповим в потаємні глибини цього загадкового притулку новонароджуваної влади, що виникла зовсім нез'ясовано там, де не мала ніякого права на це.

Дід Аденауер був якийсь ніби вилялялий, жовтий, у чорному буржуйському (саме таких буржуїв я завжди уявляв, читаючи наші газети) костюмі, здається, він був худий і високий, хоч англійський майор, що пересувався слідом за ним, наче прив'язаний ниточкою, був ще вищий і нависав над Аденауером, чи то прикриваючи його, чи то загрожуючи йому за найменший непослух.

Моя німецька мова недалеко вийшла за межі шкільного "Вір бауен моторен, вір бауен тракторен", а тут розмову слід було вести тонку, державно-дипломатичну і водночас гідну мого статусу представника переможців, тому переклад знов пішов багатоступеневий: від мене до Попова, від нього до англійського майора, вже від майора до обер-бургомістра і тим самим шляхом — назад. Ця багатоповерхова балачка, а ще те, що ні Аденауер, ні майор не запропонували нам сідати, і всі ми стирчали посеред великої кімнати з двома великими столами (тільки для переговорів!) і безліччю стільців, крісел і дорогих диванів, — все це поволі наповнювало мене нетерплячкою, злістю і навіть зневагою. Чому я, переможець, повинен бути залежним від цього колишнього рейнського діда, про щось просити його, ждати, чи зволить він виконати мою просьбу? Я дивився на цього жовтого діда, вчетверо старішого за мене, старішого на цілі віки й епохи, і починало ввижатися мені, що дід неживий, давно вмер, а це тільки оболонка, яка приводиться в дію таємничими силами, спрямованими не на добро, а лише на зло.

Аденауер довго не міг збагнути, про які пам'ятники і про яких загиблих ідеться, тоді не хотів вірити, що десь тут поряд, в німецькій землі лежать сотні тисяч мертвих радянських людей (так ніби він сам був не в концтаборі, де люди вмирали, як мухи, а на рейнському курорті для товстопузих буржуїв!), тоді заявив, що в магістраті немає ніяких коштів. Тут англійський майор, нависаючи над обер-бургомістром, похмуро заявив, що Потсдамськими угодами передбачено належне увічнення пам'яті всіх союзницьких воїнів на всій німецькій території, ну і таке інше. Лише після цього дід

схаменувся і запросив нас сідати.

Стіл був широкий — щоб у розпалі переговорів ніхто не дістав до свого супротивника і не зацідив йому в зуби (а тут годилося б!).

Дід ще раз перепитав мене, чи правда, що стільки мертвих і в стількох місцях.

— Але як вони могли сюди потрапити? — мляво подивувався він.

— Це треба спитати в тих, кого вже немає,— відповів я, натякаючи на непричетність діда до злочинів його земляків.

— Може, ці ваші люди, покидаючи непривітні холодні простори своєї землі, прагнули до цивілізації? — бовкнув дід.

— До цивілізації, де б їх усіх убили? — гірко посміхнувся я.

— Пробачте, я старий чоловік і можу іноді говорити не те, що треба.

Бач, він був старий і тому міг говорити будь-що. Старі не знають страху. Хоча німці вбивали й старих. і дітей. Зою Космодем'янську повісили тільки за те, що підпалила стайню з німецькими кіньми. Чому вони так далеко доскакали, ті коні?

Обер-бургмістр перевів розмову на вартість пам'ятників, але я рішуче заявив, що перед лицем смерті торгуватися негоже і гріх.

— Я вас розумію, — зітхнув дід. — Я сам католик, а католики не шкодують для своїх небіжчиків нічого, тому наші кладовища найкращі в світі. "Чого, на жаль, не скажемо про наші кладовища", — подумав я. — Але нам, очевидно, доведеться встановити точку відліку, від якої починається пам'ятник.

— Точка відліку? Дуже просто: смерть навіть одної людини.

— Нам доведеться виробити відповідний ритуал, — далі канудив дід. — Це урочистий акт, в якому беруть участь не приватні особи, а держави. Очевидно, з вашого боку потрібен генерал, від англійського командування так само...

Я не міг зрозуміти, навіщо йому генерал. Для пишноти, для престижу? Але який престиж перед лицем цієї страшної смерті, смерті безіменної, мовчазної, невідомої?

— Може, ви захочете хоронити своїх загиблих, як хоронили своїх героїв троянці? — дедалі більше входив у смак своїх безпредметних розбалакувань старий. — Вхід на той світ у гаю чорних тополь над рікою Океан. Там, під білою осикою озеро пам'яті, з якого п'ють душі героїв і мучеників. Тому душі прагнуть до Океану, в країну Заходу. Гомер. "Іліада", пісня восьма і дев'ята.

І дід прочитав незрозумілою мовою вірші довгі, як нещастя.

Я того Гомера в очі не бачив і тільки й читав колись прозовий переказ про одноокого циклопа Поліфема. "А чи були в троянців концтабори, колючий дріт і крематорії?" — кортіло мені спитати в Аденауера, та я змовчав і тільки тяжко поглянув на розбалаканого діда. Бюрократ, думав я, старий проіржавілий бюрократ! Скільки людей убито і яких же людей, а тут бюрократюга воскресає, виходить із сплячки і знов за своє!

Я підвівся, за мною Попов, господарі зробили те саме.

— Ми привеземо вам списки всіх встановлених нами поховань і зробимо це вже завтра, щоб не відкладати, — пообіцяв я.

Прощалися без рукостискань. Хоч і не вороги, але й не друзі. Добре, що є козинок, до якого можна доторкнутися пальцями. Честь маю!

Перед тим я побував у всіх тих трагічних місцях. Пісна земля пополам з камінням і вже скрізь проросла травою. Страшна трава смерті. Вона мовби ворухилася над убитими і земля теж ніби ще ворухилася і тисячі невідомих голосів посилають з глибин заклик до живих, розповідають про свої страждання і муки. Ох, як же далеко зайшли вони і тільки для того, щоб тут умерти! Принесли сюди сум степів і дух великих просторів, і смерть кожного з них теж була велика, хоч і не знана світові, вони вмирали мовчки, незламні в своєму мучеництві й своєму протесті, а мовчазний протест, мабуть, набагато страшніший за всі крики незгоди й гучні прокляття. Хіба не так ми вмирали в боях? Теж мовчки, теж миттєво, летюча смерть, мов вознесіння на небо. Перемога була там, з нами, але тут теж не поразка. Найдоблесніші не завжди найщасливіші.

Не маючи ніякісінького досвіду, я розробив детальний ритуал відкриття пам'ятників. На спеціальні замовлення часу немає, братимемо те, що знайдемо готове в майстернях цвинтарних скульпторів: білий мармур, чорний лабрадорит, ангели, архангели, різьблені вінки, урни, світильники — нехай буде так. Може, знайдемо десь місце для наших символів: п'ятикутня зірка, серп і молот, напис російською мовою про вічну шану і пам'ять. Викарбувати б і списки полеглих, та де ж візьмеш ті списки, на яких каменях вмістяться імена всіх невинно убієнних. В концтаборах в'язні спали на паперових матрацах, зшитих з особових справ тих, хто вже був спалений у крематоріях, розстріляний, замучений голодом. В кожному матраці десятки тисяч імен, а ті, що сплять на цих матрацах, так само приречені стати тільки папірцями для нових матраців — хто спроможний укласти ці кошмарні реєстри двадцятого століття!

Перед мармуровими ангелами, оздобленими п'ятикутними зірками, — урочисті промови. Промови союзників, промова місцевої адміністрації (хоч і самого діда Аденауера). Я віддаю честь. Оркестр грає гімн. Оркестр чин — англійський військовий чи цивільний німецький? Але ніхто не знає нового радянського гімну. В нас є листівки з текстом, але без нот. Гратимемо "Інтернаціонал". Колишні концтабірники, німецькі комуністи, змучені, змарнілі, ледь живі, грають гімн міжнародного пролетарського єднання і плачуть, а з ними плачемо й ми. Тоді салют. З салютом морока. Англійський майор заявив, що це їхня зона окупації, тому салют теж їхній. Нарешті домовились: спільний. Відділення автоматників Льоні Зябрева і відділення шотландських гвардійців, у барвистих спідничках, стріляють кожне за своєю командою, але дружно. Тоді кладемо вінки з живих квітів і розмальовані залізні вінки, доволі кошмарна річ, але зате майже вічна. Хай простить мене бог за таку церемонію, але нічого кращого я вигадати не міг, а спитати не було в кого.

На фронті все було інакше. Ми не хоронили своїх полеглих, ніяких ритуалів, церемоній, пафосу й пишноти. Для цього була похоронна команда комендантського взводу, тилова паціючня, вся ота тричі зневажувана й проклята братія, що ошивається біля кухонь і хромових інтендантських чобіт, випиває наркомівські сто грам, що належать убитим, і лапає дівчат із медсанбатів.

А ми знай ішли вперед, перемагали, вмирили, воскресали, щоб знов битися, перемагати і йти вперед і вперед, далі й далі, на Захід — дайош на Захід! На Берлін — дайош Берлін!

Тут же треба було подбати про загиблих, та ще й як подбати! На рівні вже й не високому, а щонайвищому. Сам товариш Сталін стежить за цим. Він усе знає, усе передбачив. В серпні сорок першого видав наказ про те, що всі полонені зрадники, — виходить, так було треба, щоб були ми тверді, щоб не здригнулися наші душі від страшних поразок. Тепер сам скомандував знайти всі могили "зрадників" і увінчати біломармуровими пам'ятниками — теж так треба, хай бачить увесь світ і хай знає! Мармур не наш, ангели не наші — не біда, хай потратяться ці спадкоємці кривавої слави!

Аденауер зітхав і щоразу викручувався, ніби якийсь наш повелитель каптьорки, що ділить одну онучу на трьох солдат. Ніщо не віщувало в ньому великого державного діяча, який зможе відродити більшу половину поверженої німецької нації вже через якихось три-чотири роки! Перед нами був просто скупенький дідок, який намагався зекономити навіть на мертвих, весь час говорив про німецьку руїну, про руїну Землі й душ, про велику недолю і ще більше горе, а тоді заводив мову про доблесть скромності, яка личить мертвим набагато більше, ніж пишноти і пиха.

До всіх чортів скромність, стриманість і скнарість! Для мене це були не просто пам'ятники над замученими братами, а знов укріплені, хоч гризи зубами, ворожі позиції, на які я йшов у повний зріст, дерся, ламаючи пальці, обшмуглюючи шкіру до кісток, дряпався вище й вище, до самого неба!

І коли б ви отут спорудили пам'ятники до небес, то й того було б недосить для спокути всіх неземних гріхів і всієї крові, розлитої вами!

Я не проливав крові, казав Аденауер, та його ніхто й не звинувачував у тому пролитті. Але заощаджувати на мертвих? Щоразу вимагати свідків, доскіпуватися, чи правда, що то радянські люди лежать у Занні, і в Мюльгаймі, і в Бензбергу, і в Браувайлері?

А коли сам згодом приїхав на переговори з Хрущовим, то не тільки витягнув усіх німців-полонених з наших таборів, а, кажуть, готовий був викопати та відвезти додому усіх мертвих, які лежать під Москвою, під Сталінградом, на Вогняній дузі й на Дніпрі.

Я тоді думав, сидячи на своїй богом забутій агростанції: ну, чому не покличуть мене для переговорів з Аденауером? Я б знав, що йому сказати!

Але не покликали ні мене, ні когось іншого, і ніколи нас не кличуть. Помічники, радники й порадики трясуть накрохмаленими манжетами над столами переговорів, заковують главу держави в непробивне кільце, не проб'ються туди ні спомини, ні здоровий глузд, ні незалежне знання. Чужі у нас не ходять. Коли й зуміє просочитися туди хто-небудь, то хіба що таке стерво, як Козурін, бо в нього дядько в верхах і московська прописка.

Та до думок про московську прописку було тоді ще далеко, зате Козурін виростав несіяний.

Вони з Гарвеєм відправили вже, здається, останній ешелон репатріантів, тепер наша місія, власне, вичерпувалася. Я продекламував Козуріну:

— "Та заходиться риштувать вози в далеку дорогу".

— Що це? — з підозрою спитав Козурін.

— Шевченко.

— Ну, ти даєш, Сміян! А як же щодо Пушкіна: "Во глубине сибирских руд храните гордое терпенье"?

— Війна скінчилася — терпінню кінець. У мене ще два пам'ятники — і завдання вичерпане.

— Завдання наше тільки розпочинається, — поважно заявив Козурін, ламаючи басок для солідності: — Ми залишаємося тут для збирання радянських громадян.

— Визбирування?

— Збирання! і не поїдемо звідси доти, доки останнього радянського громадянина не буде відправлено на Батьківщину.

— По-моєму, ми вже всіх відправили.

— Це по-твоєму. Кого відправили? Тих, хто сам хотів їхати. А ті, що ховаються? Вороги, зрадники, фашистські прислужники, агенти, найманці... В таборах для переміщених осіб англійці зібрали тут півмільйона поляків. Скільки там наших — сто, двісті тисяч? Треба перешерстити всі табори.

— А хто нас туди пустить?

— Москва вже домовилась. Завтра з Хемера підполковник Дурас привезе наказ. Так що засукуй рукава.

— В тебе є такий цідилок, щоб процідити півмільйона людей?

— Цідити доведеться тобі, капітане. Я повинен здійснювати загальне керівництво.

"Попався б ти мені на фронті,— подумав я, — там би я тобі показав загальне керівництво, шмендрику нещасний!"

Козурін не почувався нещасним. Навпаки. Його просто розпирало від самовдоволення. Стан невизначеності для нього закінчувався, наставали часи, про які він, мабуть, мріяв, ще їдучи сюди з столиці. Починалася його стихія: переслідувати, ловити, ізолювати. Шуку кинули в море. Вона й не шука — так собі, щученя, — та однаково ж зуби має гострі і загнуті всередину.

— Май на увазі, капітан, — строго заявив Козурін, — від завтра ми вже не просто офіцери зв'язку радянської військової місії, а офіцери по збиранню радянських громадян.

— Є наказ?

— Як завжди, усний і цілком таємний. Ніяких писань. Ми не можемо допустити, щоб щось потрапило до рук противника. А ми на території противника. Пильність і ще раз пильність!

У Козуріна в крові була пильність, може, в п'ятому чи й десятому коліні, а що було в моїй крові? Глухі далекі поштовхи, невиразні натяки, нагадування з давнини, холодні, зловісні, немилостиві: "Піди, знайди і приведи... піди... приведи..." Вся енергія діяння

на виконання чужих велінь, життя, погноблене чужою волею, тисячолітній попихач.

Ще вчора я відчував себе сильним, мужнім, майже всевладним, смерть загрожувала мені шокроку, та я не лякався смерті, я перемагав її частіше, ніж вона загрожувала, щоразу випереджав її, я не знав ніяких обмежень, ніяких спонукань і велінь, окрім єдиного великого веління: перемагати! Але ось перемога, і моя всесильність закінчилася, знов з'явилася держава у вигляді недолугого Козуріна, знов пролунав її залізний голос, і я повинен впокоритися, мене брутально відкинуто в первісний стан, до моїх невеселих джерел, до нещасної згідливості, замість гордого спокою в щасті й нещасті, до тління і сплюгавлення.

Піди, знайди і приведи...

Знов і знов розлунюється в тобі цей вічний голос держави, і немає ради, немає порятунку. Держава малюється мені перед очима, мов трамвай, на вікнах якого понаписувано "Не висовуватися", а тут трамвай з'їхав з рейок, перекинувся, і всі пасажери розбіглися, тепер треба всіх позбирати й загнати назад (до трамваю, хоч і перевернутого!), ще й караючи кожного, хоч карати треба б вагоновожатого, який довів до того, що трамвай перекинувся. Але ж вагоновожати — страшно й подумати! — сам товариш Сталін! То що ж виходить?

Хіба в моїй голові молодій могли народитися такі думки? Я рвався до виконавства, горів ентузіазмом, ладен був зробити те, чого й не заповідано, відповісти на запитання, яких ніхто не ставив.

Зібрати навіть те, що й не розсипалося, впіймати більше, ніж розбіглося!

Наввчора приїхав підполковник Дурас, привіз нам усні інструкції щодо дальшої (тепер — основної) роботи і надрукований у газеті Указ про заборону радянським громадянам одружуватися з іноземними підданими.

— Га-га-га! — реготав підполковник. — Хай тепер женяться-переженюються! А ми їх указиком — чик та чирик!

У Дураса було велике маслакувате обличчя, і коли він сміявся, то здавалося, що все оте маслаччя стукотить-грюкотить, як у Кобилячої Голови з казки. У нього, як і в Козуріна, на мундирі теліпалася тільки одна медалька, і ось я, бойовий офіцер, весь у орденах і ранах, повинен був мовчки виструнчуватися перед цими нікчемами, "їсти очима начальство", мовчки впокорюватися. Прокляття, прокляття! і хоч битий соромом, а безсилий. Мов той герой з Франкового вірша: "ах, та й це не той гнів, що шаблюку стиска, це лиш злоба низька і сердитість рабська".

— Дозвольте йти? — спитав я підполковника.

— Ти що, не хочеш zostатися з нами? — здивувався той. — Мене ж лейтенант без випивки не відпустить, а я люблю компанію. Не відпустиш же, Козурін?

— Ні за яку ціну! — радісно вигукнув той.

— В тебе тут інтендант свій мається, вміє дещо дістати. Як його?

— Старший лейтенант Коляда.

— От-от, спритний хлопець. А як у вас по жіночій часті?

Козурін затикався-замикався.

— Молодий ще, — незлобливо поіржав Дурас, — не знаєш, як начальство зустрічати. Цілі ж ешелони відправляєш, от і відпасинкував би з одного ешелона та з другого якусь парочку дівчаток.

Після таких розмов уже не до субординації, тому я мовчки пішов, і ніхто мене не затримував.

До польського табору в Мюльгаймі ми виїздили в повному параді. Увінчаний червоним прапорцем на радіаторі, червоними зірками на дверцятах чорний лискучий "вандерер", за кермом Анатолій, могутній і прекрасний, мов Давид Сасунський, на задньому сидінні ми з Поповим, у вихідних мундирах, з усіма орденами й медалями, — хоч на виставку!

Старший лейтенант Робінсон, уповноважений майора Гарвея, був уже на місці, зійшовши з свого відкритого "джипа", ждав нас біля табірної брами, пильнованої двома англійськими солдатами, з гвинтівками довгими, як Британська імперія, але ждав не тільки з перекладачем доктором Томбергом, а ще з якимсь військовим, якого одразу й відрекомендував, щойно я ступив на землю:

— Представник польського уряду в Лондоні.

Новісінька уніформа, чотирикутна конфедератка, білі зірки на погонах, білий орел над твердим козирком, житнього кольору шляхетські вуса, сталевий погляд сірих очей. Два пальці скинуті до білого орла на конфедератці (пан бог і я!), клацання закаблуків, має статечний голос:

— Капітан Спринчак!

Як і всі табори для переміщених, польський містився в колишніх казармах, ціле військове містечко, але без військового ладу і, звичайно ж, страхітливо перенаселене. До табірної комендатури ми йшли пішки поміж двох щільних людських стін, мовчазних постатей, напружених облич, насторожених поглядів. Тільки в одному місці пролунав жіночий голос:

— Який вродливий радянський офіцер!

І я мимоволі озирнувся на той голос і зашарівся, мов хлопчик, але не побачив тієї, що говорила, бо перед очима були сотні жіночих облич, і на всіх: — цікавість з зухвальством пополам, і загадковий усміх в очах, і свавільні переблиски незалежності.

Очі в переливах сотень і тисяч відтінків, уста в безкінечній примхливості малюнків, волосся не в штучності чужомодних зачісок, а в природному струменінні, мов розковані води земні й небесні, безмежний калейдоскоп лиць, що засліплюють тебе, мов тисячі дзеркал, і як тут розпізнати, які з цих лиць польські, а які руські, українські, білоруські, хто це зможе, і чи зможе взагалі, і навіщо це робити?

Комендант табору, опасистий пан з переміщених осіб (капітан Спринчак маніпулював ним, як маріонеткою, нечутно поляскуючи пучками пальців) показав нам велику кімнату, де ми мали працювати, і я вже готовий був одразу й кинутися до не відомої мені роботи, але холодний, мов ходячий льодовник, Робінсон і далі стовбичив посеред кімнати, Томберг і пан Спринчак вірно асистували йому, ми з Поповим теж стали навпроти них і не знали, що ж далі.

— Як здоров'я маршала Сталіна? — нарешті спитав Робінсон.

Здавалося, вже про все питали мене на цьому світі, але про здоров'я товариша Сталіна? Навіть коли вмирили тисячі, а то й мільйони, коли, здавалося, втрачено мало не все, коли вмирав у смертельній блокаді Ленінград і залізні фашистські кліщі ось-ось мали стулитися на горлі Москви, — навіть тоді нікому з нас жодного разу і в голову не стрелило подумати про те, як здоров'я Сталіна. Бо він був вождь, а вождь — поза всім земним, понад усім, він не знає ні здоров'я, ні віку, ні початку, ні кінця.

А ось тепер далеко в Європі, вже за гранню війни, всіх лих і небезпек оце несподіване запитання, мов зазіхання на щось недозволене, на те, що належить тільки нам і більше нікому. Почув би це Козурін з його недремною пильністю! Здоров'я товариша Сталіна — це наша найбільша таємниця! — заявив би він. і тільки так, а не інакше.

Та я не був Козурін, тому відповів:

— Здоров'я товариша Сталіна прекрасне!

Попов шепнув мені, щоб я поцікавився здоров'ям англійського короля, і я мерщій зробив це, зачудовано вслухаючись у свій голос, і ніяк не вірячи, що то справді я, Микола Сміян, розтуляю рота для такої неймовірно урочистої процедури: довідатися, як себе почуває його величність британський король Георг номер такий-то.

Робінсон відповів мені з усією серйозністю, на яку тільки здатна була його пісна душа, після чого дістав з кишені пачку американських сигарет "Честерфільд" і запропонував нам з Поповим. Коли вже етикет, то етикет, я мерщій добув радянські цигарки "Епоха" і запропонував навзамін. Коли брати до уваги якість курева, обмін був не дуже еквівалентний, але етикет на якість не зважає. Ми закурили кожен чуже, і тільки після цього Робінсон нарешті зволив сісти сам і запропонував сідати всім нам.

— Поговоримо про порядок роботи нашої комісії? — спокійно промовив він, звертаючись ніби й до мене, ніби й ні до кого зосібно.

В мені ще жила ота розгубленість від тисяч лиць на табірнім плацу, і я не мав ніякого уявлення про те, як саме приступати до цієї дивної "роботи", з чого починати, за що зачепитися, за яку ниточку, щоб розмотати весь клубок. Ходити по табору й питати кожного, хто ти є, звідки й чим твої рідні займалися до сімнадцятого року? Оголосити по радіо, щоб приходили, хто бажає, до представника радянського командування? Доручити комендантові табору, щоб подав списки всіх радянських громадян, які тут є? Можна було вигадати ще з десятків таких способів, і що більше їх буде, то смішнішими й безглуздішими вони, зрештою, виявляться. Нарешті я ляснув себе по лобі: картки! Реєстраційні картки, вигадані американцями, заздалегідь віддруковані ще за океаном і привезені до Європи разом з боєприпасами, дустом, порошковим молоком і свинячою тушонкою, щоб докладно прореєструвати розгублену Європу, продезинфікувати, трохи підгодувати і, таким чином, увиразнити, над якою глибокою прірвою вона була опинилася і хто в останню мить ухопив її за знесилену тисячолітню руку. Ми поклали десятки мільйонів своїх солдатів, щоб розгромити фашизм, а хтось, бач, зумів виставити себе благодійником завдяки звичайній картонній

картці з спокусливою графою "Куди хочеш їхати" та безкоштовній яєчні, засмаженій з порошку.

Та мені було не до запізнілих обурень (надто, що я вже досхочу насолоджувався ними кілька місяців тому), становище зобов'язувало до рішень і дій, від мене ждали вирішального слова, бо, зрештою, я тут був єдиною зацікавленою стороною.

— Гаразд, — сказав я, щосили вдаючи роздумування, — як тут з картками? В таборі є картотека? Сподіваюся, тут ведеться належний облік усіх переміщених?

Право першого голосу (це я зрозумів ще там, біля брами, де зустрічав нас Робінсон з почтом) належало тут лише англійському офіцеру, тому тільки доктор Томберг порушив мовчанку, пробурмотівши переклад моїх слів, а тоді всі стали ждати, що скаже Робінсон.

Він не поспішав. Коли я дозволив собі розкіш вдаваного роздумування, то чому ж не міг дозволити собі цього і представник англійського командування? Витримавши потрібну паузу, Робінсон пожував повітря, показуючи всім нам бездоганні зуби:

— Справді, капітане Спринчак, я думаю в таборі є картотека?

— Що пан мовчить, пане коменданте! — накинувся Спринчак на коменданта. — Пан має ту картотеку?

Комендант відповів лондонському капітанові, капітан — Робінсонові, Робінсон — мені. Так було з'ясовано перший пункт: в таборі є картотека, в яку занесено всіх, хто тут знаходиться. З тої затяжливої процедури, що передувала з'ясуванню найпростішої речі, я повинен був би збагнути, як непросто даватиметься мені тут кожний крок, та абсолютна недосвідченість у веденні таких, власне, дипломатичних переговорів не дала мені змоги вчасно це зробити.

— Прекрасно! — вигукнув я і обвів усіх поглядом коли й не переможця, то принаймні людини, захопленої власною проникливістю. — Тепер немає нічого простішого. Картотеку приносять сюди, ми переглядаємо її, відбираємо картки з іменами радянських людей, тоді... тоді збираємо їх усіх на площі чи де там треба, я звертаюся до них...

Тим часом усі погляди знов звернені були до старшого лейтенанта Робінсона, а він плавав у солодкому морі роздумів і, здавалося, не мав особливого наміру впливати на берег, де нетерпляче витанцьовував набридливий радянський капітан.

Нарешті Робінсон все-таки вплив.

— Капітане Спринчак, — знов пустив він човник запитань по вже прокладеному руслу, — ви гадаєте, ця картотека може бути доставлена сюди?

Спринчак (змовились вони, чи що?) негайно перефутболив запитання комендантові табору, той сказав, що вся картотека на дванадцять тисяч чоловік вільно вміститься ось тут, на цьому столі, і що він готовий до послуг, готовий до послуг, готовий.

Я зрозумів усе й без перекладу, але багаточленна гусінь тлумачень-перетлумачувань повільно поповзла від капітана Спринчака до доктора Томберга, від Томберга до Робінсона, від Робінсона до Попова і аж тоді до мене, але я ще не вискрегочував зубами від нетерплячки й обурення, все йшло за моїм планом,

командував парадом не хтось інший, а саме я, отож, ніяких невдоволень і підозр, вперед і далі!

— Ще прекрасніше! — вигукнув я, — Тепер немає нічого простішого, як принести сюди картотеку, щоб ми всі побачили її і тоді вже...

Вже та не дуже.

Знов поповзла з уст в уста жуйка перекладів, прості й рішучі слова, блукаючи між нами, ставали якимись млявими, ніби п'яними, і минула, мабуть, ціла вічність, поки на широкому столі перед нами стали нарешті прості дерев'яні ящики з білими картонними чотирикутниками, щільно спресованими в них.

Я вже простягав руку, щоб дістати першу картку, почати з літери А, початку всіх початків, правофлангової нашої тисячолітньої абетки, але тут старший лейтенант Робінсон несподівано підвівся, розпростався на весь свій неабиякий зріст (у мене давно вже виникла підозра, що його підібрали спеціально, щоб радянський офіцер не мав переваги навіть у зрості), разом з ним мерщій скочили на ноги доктор Томберг і каштан Спринчак (комендант табору взагалі не сідав при нас), ми з Поповим, ясна річ, сиділи собі далі, але рука моя завмерла на півдорозі, прекрасний початок був безнадійно зіпсований цим демонстративним британським вставанням.

— Капітане Спринчак, — з своїх британських висот промовив Робінсон, — тепер, коли всі ми поглянули на картотеку, я гадаю, що її можна було б прибрати, віднісши туди, де вона була досі.

Я не встиг навіть запротестувати, бо цього разу вервечка велінь не плелася, як перед тим, Спринчак тільки ляснув пучками, опасистий пан комендант стрепенувся — і картотеку мов лизень злизав.

І після цього старший лейтенант Робінсон не дав мені часу на обурення, з ледь помітним поклоном у мій бік і ще з непомітною усмішкою з-під британських вусиків щіточкою сказав:

— Маємо пів на одинадцятую, а об одинадцятій всі англійці п'ють свій традиційний чай. Я запрошую містера капітана Сміяна до себе на чай.

Проклинаючи в душі всі традиції, етикети і чай, я підвівся, подякував і слухняно потеліпався за своїм гостинним господарем, зо зла навіть забувши спитати Попова, чи правда, що англійці п'ють самий тільки чай, а не щось міцніше, коли ж так, то тоді чому від майора Гарвея завжди вже з самого ранку тхне віскі?

Робінсон запросив нас з Поповим до свого "джипа", доктор Томберг і капітан Спринчак поїхали в моєму "вандерері", ми швидко проскочили захаращене військовим транспортом шосе між Мюльгаймом і Дельбрюком, перетнувши залізничний переїзд, взяли праворуч до головної магістралі і, зрештою, опинилися перед довгою цегляною віллою посеред старого парку — резиденцією самого майора Гарвея.

Майора не було (то й краще!), господарював Робінсон — суцільне втілення ввічливості, привітності, гостинності. Ми опинилися у величезнім білим залі, який сяяв білими люстрами, білими меблями, білими скатертями на великих столах і малих столиках, білим посудом на них. Аж диво брало: де могло взятися стільки всього білого

в цьому зовні такому похмурому будинку, складеному з темно-червоної цегли.

Що таке чай для мене ось уже чотири роки? Алюмінієвий кухоль, перебовтана рідина з казана польової кухні або з закіптюженого чайника, грудка цукру в жмені, чорний сухар такої міцності, що не ламається й під танковими гусеницями. Але ж зате чай, чорти його бери! Гарячий, обпікаючий, мов зварений на пекельному вогні,— і не просто для пиття, а тільки для обережного присьорбування з поахкуваннями, добродушними матюками, з молодецькими вигуками.

А тут, власне, чаю й не було. Принаймні я його не міг побачити. Величезний стіл, за яким я опинився, столики правобіч і лівобіч, заставлені посудом, завалені всілякими причандаллям і взагалі чорт зна чим. Ну, так, я вже пройшов пів-Європи і не просто так, а переможцем, були взяті міста, були трофеї, багаті вілли, пишна обстава, сервізи, порцеляна, бронза, дзеркала, все належне. Але ж не отаке божевілля! Чайники й глеки, молочники і посудинки для вершків, для варення й кольорового чорта-біса, кубики масла в кришталевих посудинах з кришталевими кубиками льоду навпереміш, різнобарвні сири на чистеньких дерев'яних дощечках, цукор, захований в цукерницях, що формою нагадували маленькі храми, мед кількох ґатунків у крихітних срібних цеберочках, з десятків різновидів печива і штудерних коржиків у бронзових (може, позолочених?) кошичках, тістечка, горіхи, цукерки, якісь незнані ласощі і екзотичні плоди — свіжі й засушені, мисочки, тарілочки, блюдця, фінтіфлюшки й хунди-мунди, до всього цього — ложечки, виделочки, ножички, щипчики, лопаточки, молоточки, шпички й свердельчики — чорти його маму знають, за що тут братися, за що хапатися. Ну, вже бачили й ми дещо, сервізи, капризи і все таке інше. Але ж не отаке й не стільки!

І хочби ж тобі згідно з усіма писаними й неписаними законами гостинності господар припрошував гостя, пропонував спробувати те чи оте, частував тим чи іншим, наливав чи підливав — та ні ж!

Сидить, як камінний бовван, очі втуплені в простір, так ніби йому ось саме тепер припекло оглянути всю їхню Британську імперію з її землями і володіннями, спина випростана, тулуб відхилений од столу (і я не я і хата не моя!), тільки руки плавають над столом, наосліп виловлюють на ньому то се, то те, щось переставляють, пересувають, перетасовують, одним словом — священнодіють.

Врятували мене немудрі селянські хитрощі: дивись на хазяїна і роби, як він.

Мовчиш, і я помовчу. Щось переливаєш-перебовтуєш, і я переливатиму, перебовтуватиму. Завдяки такому впертому наслідуванню зумів я з гріхом пополам все ж випити чашку чаю (хоч і без цукру), з'їв коржика, який чомусь виявився солоний і такий твердий, ніби його мали гризти собаки, полиз'яв якоїсь гидоти, що нагадувала нашу рідну коломазь для возів, — на тому й кінець вранішньому британському чаєві, на якому я опинився завдяки своєму несподіваному дипломатичному статусу члена союзницької комісії по вилученню радянських громадян з польських таборів для переміщених осіб в англійській зоні окупації Німеччини.

Після церемонії, подякувавши Робінсону, я сказав, що, на жаль, у нас немає такого

звичаю розпивати чаї між сніданком та обідом, але обідати ми намагаємося щодня, отож я маю честь запросити його і все шановне товариство назавтра до себе на обід. Робінсон подякував, і ми поїхали до Мюльгайму, де вже, сподівався я, візьмемося до роботи по-справжньому.

Пан табірний комендант стелився перед Робінсоном і перед своїм паном капітаном Спринчаком, стелився і, як казав Шевченко, ходив ходорком перед ними, картотека вже ждала нас посеред безмежного столу, а з обох боків од неї стелилися різнобарвні карти, карти польські й англійські, не якісь там учнівські в масштабі — на кожний сантиметр держава, а польові десятикілометровки, де зазначено не те що населені пункти й окремі будівлі, а кожне дерево, ямку й скіпець. В мене, крім надісланої з Берліна листівки з гімном Радянського Союзу, на слова Михалкова і Ель-Регістана, ніяких друкованих матеріалів не водилося, інакше бо всі Козуріни нашої дорогої держави ночей не спатимуть з переляку, що ті матеріали потраплять до рук ворога, а ворог, відомо всім, не спить, не дрімає і не куняє! Коли чогось не маєш, то ти від нього цілком незалежний. Саме таку незалежність відчув я при погляді на ті дбайливо розстелені по столу карти, навіть спробував відсунути їх, одтрутити, одним словом, зневажити й змаловажити.

— То як, дозволите мені приступити? — для годиться сказав я і зробив рух, щоб підсунути до себе ящички з картками. Але Робінсон, нічим не зраджуючи свого британського спокою, попросив моєї уваги і моєї участі для розроблення детальної процедури всіх подальших дій. Це здивувало мене і навіть розсмішило.

— Процедура найпростіша, — зазначив я, — як ми й домовилися, я переглядаю картки, виписую з них прізвища...

— Сер, — величаючи мене аж он як, холодно промовив Робінсон, — ви глибоко помиляєтесь, заявляючи, ніби ми домовились. Ні ви, ні я не маємо права переглядати ці картки.

— Не маємо права? Але чому, хотів би я знати!

— Тому що на цих картках громадяни Польської республіки, і всі права тут має виключно містер капітан Спринчак.

Пан капітан на знак згоди приклав два пальці до білого орла на конфедератці і вдоволено настовбурчив житні вуса.

Я сидів ні в сих, ні в тих. Муркнув був до Попова, мовляв, підтримай хоч ти, змобілізувавши своє канадсько-англійське минуле, але той тільки пересмикнув товстою щокою, натякаючи, що кожне наше слово поглинають хрящуваті вуха доктора Томберга.

— Саме тому, — досхочу понасолоджувавшись моєю знетямленістю, поважно мовив Робінсон, — пропонується такий порядок. Містер капітан Спринчак переглядає картки, роблячи це з відповідною уважністю і відповідальністю, коли знаходить в якійсь з карток дані про особу, що може трактуватися як належна до радянського громадянства, то показує ту картку представникові британської військової адміністрації, в даному випадку мені, і після нашої спільної консультації з капітаном

Спринчаком ми зможемо передати означену картку представникові радянського командування, тобто містеру капітанові Сміяну.

Я ще тоді не знав англійської, надто її тонкощів, отож не міг відати, що зануда по-англійськи killjoy, тобто: вбивця радості, але що Робінсон убивця всього живого на світі — це збагнув і без знання мови. Найнестерпніше ж: не заперечиш, не грюкнеш кулаком по столу, не встанеш та плюнеш — сиди, слухай, кивай головою, як колгоспний кінь од мух, і згоджуйся на все, інакше не виконаєш наказу.

— Гаразд, — сказав я, — ми приймаємо цей порядок. Але тоді давайте вже йти до кінця. Як ми діятимемо далі? Я одержую від вас картки. Збираю їх усі, щоб зустрітися з людьми?

— Хвилиночку, — блукаючи поглядом у незмірних далях Британської імперії, перепинив мене Робінсон, — на чому ми зупинилися? Містер капітан Спринчак після консультації зі мною передає вам картку. Так?

— Абсолютно!

— Після цього ми втрюх уважно вивчаємо наявні тут картки і уточнюємо, де саме народилася дана особа, по який бік від лінії Керзона, на схід від неї чи на захід...

Так я вперше в житті почув про лінію Керзона (англійською мовою це звучало "Керзон-лайн"), Про самого лорда Керзона я щось ніби чув, але до війни плутав його з Чемберленом і Черчиллем. Тепер виходило, що цей лорд ніби воскресав, бо новий кордон між Польщею і Радянським Союзом (вже після Ялтинської конференції) проходив по лінії, яку Керзон ультимативно продиктував нашій молодій Радянській державі ще в 1919 році. Лінія Керзона відсунула на схід встановлений було в 1939 році кордон, тепер до Польщі відходили навіть такі древні руські города, як Перемишль і Холм, а з білоруських — Білосток, я не мав про це зеленого поняття, зате прекрасно поінформований про все був Робінсон, а пан капітан Спринчак те й знав, що долдонив: "Керзон-лайн" та "Керзон-лайн". То ж для "Керзон-лайн" вони заздалегідь припасли й карти, щоб не випустити за проклятушу лінію жодної грішної душі, а я не мав ні карти, ні знання, ні твердої лінії поведінки, бо ніхто про це не подумав, не подбав. Та й хто? Козурін чи його шеф підполковник Дурас?

Добалакавшись до проблеми "Керзон-лайн", старший лейтенант Робінсон виявив, що наближається обідня пора, тому ми роз'їхалися на обід кожен до себе додому.

— Ну, — звернувся я до Попова, — що скажеш? По-моєму, видобути з цих таборів бодай одну людську душу однаково, що вирвати грішника з чортячих пазурів у пеклі. Я вважав, що найцупкіше тримає людину наша державна машина, тепер бачу — британська машина ще чіпкіша.

— Ваша машина січе людей, а британська жує, — відповів Попов.

Я хотів образитися за свою рідну "машину", але не було сили навіть на образу. Справді відчував себе ніби пожованим. Цей негідник Козурін мовби здогадувався, яка це марудна справа виловлювати поодинокі заблукані душі в безмежному морі чужих доль, і вмив руки, знайшовши дурнішого за себе. Коли так посуватиметься справа, то мені доведеться сидіти тут до другого пришествя Ісуса Христа, а про домівку, про маму

й малого братика, про Оксану й не згадувати?

По обіді ми все ж взялися до роботи, пан капітан Спринчак переглянув картки на А, щось там ніби виловив, але після довгих рад-порад з Робінсоном вони поклали переді мною одну-єдину картку з прізвищем Аніщенка. Аніщенко Степан Іванович, народився 1926 року в Ровеньках, Ворошиловградської області, неодружений, повертатися на батьківщину не бажає.

— Пропонується така процедура, — заявив Робінсон, — в кінці кожного дня запрошувати сюди всіх тих (звчайно, кожного окремо), кого ми відберемо, не порушуючи при цьому добровільності.

— Тобто? — поцікавився я.

— Наприклад, сьогодні ми узгодили особу Аніщенка Степана Івановича, як занотовано в реєстраційній картці, він відмовляється репатріюватися. Тому ми повинні запитати його, чи захоче він стати перед комісією.

— Але це ж радянський громадянин! — обурився я. — Він зобов'язаний з'явитися до представника радянської влади! Коли вже на те пішло, я визволяв його від фашистського рабства, кров'ю своєю визволяв! У мене бойових орденів стільки ж, як нашивок за поранення. і тепер цей Аніщенко не захоче навіть говорити зі мною?

— Пан капітан, мабуть, забув, — єхидно підшепнув Спринчак, — що, перш ніж визволити свого молодшого земляка, пан капітан полишив його безборонного на розтерзання жорстокому окупанту.

Я тільки креснув поглядом по панських житніх вусах і стримав своє серце, щоб не наговорити зайвого, не нагадати, приміром, того, що я, хоч і відступав у сорок першому, хоч і покинув свою рідну землю, та все ж знов повернувся, щоб відбити її у ворога, тоді як пан, забігши аж до Лондона, спокійненько досидів там до кінця війни, а тепер поливає мої рани ядучою отрутою.

— Я переконаний, — сказав я спокійно, — що авторитет радянської армії достатньо високий, і коли наші люди, які з тих чи інших причин опинилися в цих таборах, довідаються, що з ними бажає поговорити радянський капітан — фронтовик, вони не знехтують такою нагодою.

— Ми з капітаном Спринчаком поділяємо це переконання, — відгукнувся Робінсон. — і на підтвердження цього, як представник британського командування, дозволяю запросити сюди радянського громадянина Аніщенка Степана Івановича.

Комендант табору метнувся викликати Аніщенка по радіо, Робінсон же далі нудив світом, довбаючи нещасну процедуру, як сорока маслак.

— Всі запитання запрошеним ставитиму я, — попередив він, а коли я спробував заперечити, терпляче пояснив: — Тут британська зона окупації і всі права належать виключно представникам британського командування.

— Але я повинен порозмовляти з своїми людьми! — вигукнув я.

— Ви це й зробите.

— Яким чином, коли мене позбавляють права слова?

— Все, що ви захочете сказати, ви скажете мені, в свою чергу я, зваживши

доцільність тих чи інших ваших слів, передам їх (або ж не передам) запрошеному. Це буде справедливо, законно і гуманно.

Ось так я, представник великої держави-переможниці, воїн-визволитель, мов останній прихвостень, повинен був сидіти й ждати, чи зволить з'явитися переді мною такий-то і такий, а коли й з'явиться, то й тоді спитати його не навпростець, а через дорогу навприсядки, зазираючи в рот містеру Робінсону.

Яке приниження!

На щастя, той незнаний Аніщенко хоч не заєрепенився і став перед комісією, щоправда, не сам, а з білявою вродливою дівчиною, та й сам він був доволі гарний: високий, з циганкуватим жвавим обличчям, якийсь замашний і розкований. Я хотів висловити протест щодо присутності при розмові подруги Аніщенка, бо так хтось може привести з собою добру половину табору, та вчасно стримався, щоб не ускладнювати й без того заплутаний спосіб нашої розмови. Поминаючи все безглуздя наших багатоповерхових запитувань-перепитувань (досі я вважав, що багатоповерховими бувають тільки будинки, а стосовно мови — матюки), я передам мою розмову з цим дев'ятнадцятилітнім хлопцем, якого шістнадцятилітнім вивезли до Німеччини фашисти на рабську працю, а тепер ще хтось намагався поярмити його душу. Тоді ув'язнене тіло, тепер ув'язнена душа. Принаймні так малювалася мені ситуація.

— Ви хочете вернутися додому? — спитав я.

— Ні.

— Чому?

— Щоб мене там Сталін у табір посадовив?

— Але ж ви й тут сидите в таборі?

Робінсон заявив, що запитання поставлено некоректно: тут немає ніяких таборів, а тільки збірні пункти. Аніщенко, ясна річ, чув мої слова і від кожної моєї поразки ехидна усмішечка визміювалася на його молодих губах. Щоб остаточно доконати мене, він заявив:

— До того ж я одружений. Ось моя дружина Данута. У нас тепер спільна доля.

— У картці записано, що ви холостяк, — нагадав я.

— Коли то писалося! А тепер ми з Данутою — чоловік і жона. Наш шлюб освячений церквою. Ми були в священика.

— В німецькій церкві?

— А в якій же? Інших тут немає.

— Ви православний, ваша дружина католичка, а священик — лютеранин — як же можна вважати дійсним такий шлюб?

Тут негайно втрутився Робінсон:

— Нагадую, що проблема віри тут не обговорюється. Віра не піддається регламентації, обмеженням і політичним структурам. Ми всі живемо в єдиному християнському світі, де на перший план повинні ставитися проблеми людської гідності, її цінності й захисту.

"А хто ж захистить мою людську гідність?" — гірко подумалося мені.

Ровеньківський хлоп'яга, зневажливо посвистуючи, взяв під руку біляву Дануту і пішов собі геть, а я зрозумів, що навряд чи вдасться видобути з цього людського юрмовиська якусь душу, знайти добровольців, пробудити в комусь патріотичні почуття.

Доведеться мені мати справу й не з такими добродушними хлопцями, як Аніщенко, почую ще багато слів прикрих, злих, а то й ворожих, дратуватимуся й лютуватиму в душі, скреготатиму зубами від безсилля, тоді поволі стану усвідомлювати гірку істину, так точно висловлену в одному ще довоєнному фільмі Довженка; "Не туди б'єш, Іване!"

Виявилося, що десь там у високих штабах домовлено, щоб робота нашої "комісії" відбувалася не щодня, а лише двічі на тиждень. Це якоюсь мірою рятувало мою душу від озвіріння, до якого хоч кого б довів Робінсон із своєю компанією, зате створювало для Козуріна щасливу нагоду експлуатувати мене, сказати б, додатково, щоб, як я вже згадував, зібрати більше, ніж розбіглося.

Треба віддати належне Козуріну: в нього був майже тваринний нюх на здобич. Він спав і бачив, де хто ховається, за ким треба погнатися, кого впіймати. Але сам ніколи не гнався і не ловив — норотив послати інших, так безпечніше і ніяких неприємностей на випадок невдачі.

В мене ще гуло в голові од ідіотського перемелювання слів на британських жорнах містера Робінсона, як Козурін уже вимудрив мені нове завдання.

— Одержано дані,— повідомив він, — що в Вупперталі якась текстильна фабрикантка живе з нашим офіцером, колишнім військовополоненим. Мабуть, у нього рильце в пушку, от він і ховається під спідницею фрау капіталістки. В тебе з таборами пауза, візьмись за це діло.

Я промовчав. Плюнути б у тхорячу мордочку Козуріна, так субординація ж. Тому мовчки відкозирав і посунув до своєї вілли.

Ми жили так. Козурін займав "штабний" будинок — простору триповерхову віллу, конфісковану союзниками в якогось фашистського туза. Там були наші канцелярії, там приймали ми своє начальство, просторі підвали під будинком призначалися для "ворожого елемента", і хоч там нікого ще не було, підвали цілодобово охоронялися автоматниками Льоні Зябрева, і виходило так, що, крім постійного вартового біля грибка з портретами керівників союзницьких держав і державними прапорами, ми ще тримали вартового біля Козуріна, щоб оберігати його дорогоцінне життя. Сусідній будиночок займали ми з майором Михном, автоматники жили в будинку через дорогу, ще в одному будинку, який ми звали "мисливським замком", бо там був величезний зал, весь у темному різьбленому дереві, з гігантським каміном, з безліччю мисливських трофеїв на стінах, — так от у тому будинку була наша їдальня, тому там жив Попов з своєю Вірою, що виконувала обов'язки куховарки, а в підвалах і на горищах, у всіх сховках і закапелках поряdkував потайний Коляда, який все щось добував, вимінював, вименджовував і, мабуть, збував з чималою вигодою для себе й Козуріна.

Я розповів Гаврилові Панасовичу про "завдання", одержане від Козуріна, Михно махнув рукою.

— Наш командирчик мріє вискочити з лейтенантів одразу в генерали! Мене вже

замучив, тепер добрався до тебе, капітане.

— На мені де сяде, там і злізе.

— і що він там вигадав? Мене вже куди не штурляв — і скрізь пустий номер!

— Тепер фабрикантка з Вупперталя і наш полонений.

— Коли хоч, давай я змотаюся до Вупперталя і спробую розкрутити це діло, — запропонував Михно.

— Незручно валити на тебе ще й це, — завагався я.

— А, один чорт! Однаково ж треба спокутувати гріхи й злочини!

— Які в тебе гріхи та злочини?

— Про це не питають. Спокутуй, а там видно буде. То як: віддаєш мені фабрикантку?

Він не став одкладати і ще того ж дня, взявши одну з наших машин і сержанта Васю Наумкіна в помічники, з'їздив до Вупперталя, а ввечері розповідав мені про свою експедицію.

— Ну, знайшов! — розводив руками Гаврило Панасович. — Ох, і знайшов! Жіночка — як магніт. Я вже й так і сьак, боком-боком, щоб знейтралізувати силу тяжіння, а воно тягне мене, просто таки цурпелить — спасу немає, фрау ж тим часом наставила цицьки прямою наводкою і винявкує до мене: "Герр офіцір цікавиться Алексом? Ну, так, Алекс живе в мене. Що? Чи Алекс спить зі мною? Коли вам так хочеться знати, — так, ми робимо це. Де зараз Алекс? Я не можу сказати, це комерційна таємниця. Ах, вас це не вдовольняє? Ви обурені? Гаразд. Я скажу вам, що Алекс на деякий час відлучився в справах фірми". Одним словом, отака балачка. З прямої наводки так мене й не спустила, тоді стала заліплювати мені рот якоюсь зеленою гидотою — лікер чи що — і все доводила мені, що вона без Алекса ніяк не може, Алекс же оцей не може без неї, а нам він зовсім ні до чого. "Ну, навіщо вам Алекс?" — мурчала вона, а я й сам собі подумав: справді, навіщо нам цей чоловік? Фабрика її стоїть, кому тепер тут до фабрик, але фрау не склала рук, а зайнялася комерцією. Щось вона купує, перепродує, одним словом, спекулює. Я так зрозумів, що цей Алекс (вона каже, він з Ростова чи що) її агент, він летить то в американську зону, то до французів, видно, хлопець з головою, попри всю нашу соціалістичну неповороткість і недотумкуватість. А фрау готова, знаєш на що? Запропонувала викуп за Алекса! Дає машину найкращої англійської тканини для мундирів. Я сам брати не насмівся, сказав: подумаємо.

Я спалахнув:

— Що ж тут думати? Торгувати радянськими людьми нас ніхто не вповноважував.

— От і я кажу: не вповноважував ніхто, — хитро прискалив око Михно, — в такому плані доповів і нашому Козуріну.

— Козуріну? Коли ж ти встиг?

— Трапився на дорозі. Я з машини, а він несіяний вродився. Звідки, мовляв, і як і що? Ну, я й виклав усе. Окрім одної дрібнички.

— Дрібнички? Якої ж?

— Ця фрау заявила, страшно й сказати, що ми повинні сприяти їй в усьому, бо її

фабрика належить роду Енгельса.

— Енгельса? Якого Енгельса?

— Фрідріха Енгельса, соратника Карла Маркса.

— Ну, це якийсь наклеп, Гавриле Панасовичу. Як же міг класик марксизму володіти цілою фабрикою?

— Як, як? А ти біографію Енгельса знаєш? Те, що в нього була фабрика, мене зовсім не дивує. Дивує інше: як же фашисти могли дозволити їй далі володіти фабрикою нащадкам Енгельса? Це однаково, що Сталін зберіг би за царською сім'єю її маєтності по всіх усядах Російської Імперії.

Я застогнав од усвідомлення свого безсилля.

— Гавриле Панасовичу, не звальюйте на мої плечі такого вантажу! Чому ви не сказали про це Козуріну? Треба було сказати, хай розжовує!

— Цей примітивний тип може цікавитися тільки примітивними речами. В даному випадку це була мануфактура. Я їй сказав йому про мануфактуру.

— і що?

— Він негайно звелів передати ведення операції Коляді. Тобто, у вищий клас крутійства, комбінацій і махінацій. А ми чорнороби, наше діло — людоловське. Вполював здобич — оддай хазяїнові.

— Я, між іншим, учився воювати, але не полювати на людей, — похмуро зауважив я.

— А полювати на людей ніхто не вчиться. Вміння приходить само собою. Вчитися треба — хіба що на зайців. Там наука. А тут що? Заганяй людей до клітки — і гаплик. То нічого, що всі ми в клітці, ті з одного боку ґратниці, ті з іншого, і ще їй не знати, де нас більше.

— Я б не хотів, Гавриле Панасовичу, щоб ви вели антипатріотичні розмови, — обережно порадив я йому.

— Ти ж не Козурін? Ти бойовий офіцер. Хіба тебе треба віддавати на курси, де вчать любові до батьківщини? Ось ти кажеш: антипатріотичні розмови? А хто може сортувати людей на справжніх громадян, тобто патріотів, і громадян несправжніх, неповноцінних? Знов козуріни? А де ж ми з тобою? Коли хочеш знати, капітане, то весь отой галас, що в нас усе для людей, для народу, — не що інше, як облуда. У нас і народу, як такого, немає. Ти зараз станеш обурюватися. А я тебе питаю: батько твій де?

— Батько? Загинув, рятуючи соціалістичну власність.

— А дід?

— Помер од голоду в тридцять третьому.

— З трьох Сміянів лишився один. і то ще пощастило — вцілів на війні. А міг би їй не вціліти. То де ж наш народ, і хто він, і який? Ти бачив портрети товариша Сталіна в шинелі?

— Ну?

— Шинелю Сталінську бачив?

— Ну, бачив.

— А бачив коли-небудь хлястик на тій шинелі? Скажеш, дурне запитання, товариш Сталін завжди лицем до нас, спиною ніколи не повертається, хто б же бачив той хлястик? Хіба що маршал Ворошилов, коли прогулювався з вождем на Кремлівському валу. Але маршал ніколи нікому не скаже, бачив чи ні той хлястик, бо маршал уміє зберігати військову таємницю.

Я нічого не розумів.

— До чого тут якийсь хлястик?

— А до того, що наш народ отой хлястик і є. Ми всі тільки хлястики на шинелі вождя. Невидимі, непримітні і, власне, й непотрібні. і ті, що вмирали в тридцять третьому — хлястики. і мільйони вбитих на війні — хлястики. і оці, що тут розсипалися по Німеччині, теж хлястики. А ми на них полюємо. Полювання на хлястики.

Страшно й подумати: невже для цього треба було покласти мільйони життів на фронтах, щоб після перемоги знов узятися за старе? Знову жертви? Невже ще мало принесено їх за перемогу?

Голос мій пролунав твердо, коли я сказав:

— Радянський народ заслужив визнання всієї Європи за порятунок від фашистської чуми. А до перемоги привів нас великий полководець усіх часів товариш Сталін.

— А якою ціною здобули перемогу? Якою кров'ю? Чи подумав Сталін бодай про одного солдата, про його рани і про його долю? Що ж, по-твоєму, оце зараз нам звелено виловлювати тут кожного радянського підданого для того, щоб їх одправити на чорноморські курорти? Чи щоб більше було тих, хто славить мудрість великого вождя?

— Гавриле Панасовичу, — рішуче урвав я потік його, сказати б, нездорових висловлювань, — на твоєму місці я був би все ж стриманішим. Ваша військова доля склалася не зовсім вдало, ви не можете бути об'єктивним, тому...

Михно сумно усміхнувся на мої слова.

— Склалася доля, склалася доля, — повторив він. — А ти знаєш, де я потрапив у полон? Може, прийшов до фашистів одноосібно з розгорнутим прапором, мовляв, "приветствую и поздравляю?" Коли б же то так! А нас же було сто чи й усі двісті тисяч чоловік! Харківський мішок — чув? Загнав нас туди сталінський полководець Тимошенко, а великий вождь ще міцніше затягнув зав'язку, заборонивши нам вириватися з мішка, а тільки вперед і вперед! Мігби ти за всю війну знайти хоч одного чоловіка, про життя якого подбав Сталін?

— Будь ласка, — охоче відгукнувся я.

— Жартуєш?

— Ніскільки.

Я розстебнув свою ще фронтову офіцерську планшетку, де зберігав листи від матері, фотографію Оксани, польову карту району, де наш полк вийшов до Ельби, три подяки від Верховного Головнокомандуючого, номер фронтової газети, в якій писалося про моїх мінометників, а також доволі потертий на згинах аркуш задрукованого паперу, який носив з собою ще з сорок другого року.

— Ось.

— Що це? — не зрозумів Михно.

— Читай. Можна й уголос.

Гаврило Панасович прочитав:

"Командующому Западним фронтом тов. Жукову Члену ВС Зап. фронту тов. Булганину Зам. ком. Зап. фронту тов. Романенко Командующому 61 армією тов. Белову Командующому 16 армією тов. Баграмяну 17 августа 42 года, 22 часа 00 мин.

По донесениям штаба Западного фронта, 387, 350 и часть 346 сд 61 армии продолжают вести бои в обстановке окружения и, несмотря на неоднократные указания Ставки, помощи им до сего времени не оказывается. Немцы никогда не покидают свои части, окруженные советскими войсками, и всеми возможными силами и средствами стараются во что бы то ни стало пробиться к ним и спасти их. У советского командования должно быть больше товарищеского чувства к своим окруженным частям, чем у немецко-фашистского командования. На деле, однако, оказывается, что советское командование проявляет гораздо меньше заботы о своих окруженных частях, чем немецкое. Это кладет пятно позора на советское командование".

Дочитавши до цих слів, Михно недовіжливо поглянув на мене, тоді на папір, з якого читав, вже й зовсім недовіжливо пробурмотів: "Підписано: "Сталін". Це що — правда? Наказ Сталіна?"

— Уяви собі. А перед тобою — колишній командир мінометної роти 1185 стрілецького полку 346 стрілецької дивізії, одної з тих, про які згадується в наказі Сталіна. Німці почали наступ 15 серпня (готувалися до нього цілий місяць, але наше командування чи то проспало, чи просто змаловажило це готування), перед тим командир полку Быловцов наказав мені поставити два міномети біля протитанкістів на висотці перед глибоким яром, за яким було зайняте німцями сільце Іванівка.

Саме з того яру вдосвіта п'ятнадцятого після дикого бомбардування і артпідготовки поповзли на нас танки, сорокап'ятки встигли підбити тільки один з танків і були потрошені, мої міномети, власне, нікому там не потрібні, знищені були ще з більшою легкістю, ніж сорокап'ятки, я дістав з танкового кулемета кулю в груди, впав у непам'ять, але зостався живий, в чому переконався вже вночі, оклигавши від прохолоди, хоч краще було б і не оклигувати. Сяк-так заткнув свою рану, втративши перед тим мало не всю свою кров, лежав ніч і день, знову ніч і день, вмирав не так од рани, як од спраги (це на межі Орловщини й Смоленщини, дощі мало не кожен день, земля так і хлющить водою, лиш копни її, але на висотці земля була суха, дні ж, мов на лихо, видалися не дощові, а сонячні), за життя чіплявся, здається, тільки безугавним гримінням фронту, який був ось тут, поруч, за селом Госьково, не віддалявся, тяжко зітхав гарматами вдень, горів червоними спалахами вночі, мовби обіцяючи повернутися сюди, знайти всіх таких, як я, перев'язати наші рани, спасти від смерті.

— і тут товариш Сталін почув і побачив вас і ваші муки і видав цей наказ.

— А що? Може, не так? Наказ ось він.

— і наші війська пробилися до вас і спасли вас?

— Ну, не зовсім так. Я доповз якимось із тієї висотки до яру, де був струмок, а там мене знайшли дві жінки з Госьково, які шукали своїх корів. Жінки й переправили мене до своїх. Як вони це зробили, — досі не можу збагнути.

— Виходить, прості жінки, а не великий вождь врятували капітана Сміяна?

— Тоді — ще тільки лейтенант. Але справа не в тому, хто врятував. Суть — у цьому наказі. Я довідався про нього вже після госпіталю, коли знову опинився в своїй дивізії. Попросив знайомих штабістів, щоб зробили мені копію, і ось ношу з собою всі ці роки. Не стану приховувати: пишаюся незмірно, що сам товариш Сталін, мовби побачивши з Кремля мої фронтові муки, продиктував цей наказ. Хто б цим не пишався? А ще: зберігаю цей наказ, щоб заперечувати зневіреном та й всіляким наклепникам, які те й знають, що звинувачують товариша Сталіна в жорстокості й кроволівстві.

— А що, коли цей наказ — єдиний за всю війну? — сказав Михно. — Ти ніколи про це не думав?

— Така війна — і тільки один наказ про те, щоб берегти людей? Знаєш що, Гавриле Панасовичу, — втрачаючи терпець, сказав я Михнові, — моя тобі порада: не розводь таких балачок. Тобі пощастило, що я не донощик, та не завжди ж воно щастить.

Гаврило Панасович підморгнув мені:

— Хіба я не знаю? Миколай ніколи донощиком не був, він од віку — угодник.

На "угодника" теж можна було образитися хіба ж так, але я подумав: а хто ж ти, Сміяне, коли не угодник? Не дуже приємне слово, та все ж делікатніше, ніж, скажімо, попихач. Щоб покінчити з цією недоречною і небезпечною розмовою, я твердо поглянув на Михна:

— Давай домовимося: ти нічого не казав, я нічого не чув.

— Та я нічого такого й не казав, — зітхнув він, — а от сядеш отак, подумаєш і страх огортає душу. Поки вирощував хліб, то якимсь воно було ніби й нічого, а зірвали мене з місця, загурчав я, мов маслак на мотузці, і тепер тільки оте гурчання, а більше нічого. Щоправда, є ще мета в житті: спокутувати гріхи. Козурін щодня мені про це нагадує. Міцну пам'ять має чоловічок, ох, і міцну!

Я був трохи іншої думки. Пам'ять у Козуріна не міцна, а якась мовби липуча. Як ота липучка для мух: гидке, бридливе і нерозбірливе. Все до неї чіпляється, все прилипає, і не струсиш зайвого, непотрібного, не розсортуєш на потрібне й недоречне, на доконечне і зайве. Отак і в дрібненькій голові Козуріна змішалось грішне з праведним, зрадники з патріотами, відданість з підступністю, ідеали з казематами. До всіх він ставився з підозрою, єдиною його зброєю були погрози і залякування. Він пробував залякувати й мене (я тільки свистів зневажливо), навіть майора Йоткова (той мало кишок не рвав од реготу), а вже над такими нещасними, як Михно, то просто знущався й розкошував.

— Щось у вас надто мізерний улов у ваших таборах, — закинув мені Козурін через два тижні після початку моїх борюкань з Робінсоном і його командою.

— Піді сам полови! — озлився я. — Ти коли-небудь ловив в'юнів у каламутній воді?

— Я ж не село, а Москва, — закипав губу Козурін, — а в Москві вода завжди чиста.

А тоді, ніби зовсім забувши про польські табори, втягнув мене в геть безглузду авантюру.

Вночі мене обережно розбудив сержант Вася Наумкін.

— Товаришу капітан, вас викликає товариш лейтенант.

Було пізно й темно, я щойно розіспався, а тому не спиться.

— Якого йому чорта!

— Там якась фрау прителіпалася.

— Хоч молода?

— Та ні. Худа і в окулярах.

Я подумав: може, ота фабрикантка? Але, здається, Михно малював її трохи не так, як оце Вася Наумкін. Зітхаючи і лаючись, я вдягнувся, начепив пістолета і пішов до штабної вілли.

Козурін ніби ще й не спав, був свіжий, як огірочок, горів ентузіазмом і мало не лопався від надміру командних зарядів.

В приймальному залі вже був Попов, якого Козурін, за своєю хамською звичкою, не запросив сідати, була тут і несподівана нічна гостя: худорлява жінка, в окулярах, років десь під сорок (для Наумкіна та й для мене — зовсім стара!), одягнена в темне, широке й старомодне вбрання, але, здається, з справжньої тканини, а не з гітлерівського ерзацу. Головне в цій жінці, ясна річ, були не окуляри і не одяг із справжньої тканини, а те, як вона говорила! Колись у нас у селі був кульгавий Костик, який говорив так швидко, що й сам себе не розбирав. На фронті траплялося начальство, яке примудрялося говорити (переважно матюгамитись!) набагато швидше, ніж думало. Сам я, хоч що там казати, все ж був випускником Подільського кулеметного училища і мав деяке уявлення майже про всі найскорострільніші види зброї. Але такого, як оце, я не чув і не бачив! Перед нами була не жінка, а якийсь словомет, унікальний біологічний пристрій для виверження безкінечних потоків слів, вигуків, зойків, зітхань, обурень і ще якихось звуків, розшифрувати які не змогли б розвідділи найвищих штабів. Попов, забувши навіть образитися на Козуріна за те, що той тримає його коло порога, не запросивши сісти, остовпіло дивився на фрау, і на його товстому обличчі я вперше з часу нашого знайомства зауважив зовсім не властиве для рішучого й безпощадного Попова відчуття розгубленості. і не слід забувати, що головною мішенню несамотньої фрау був зовсім не Попов, а Козурін, який вигніздився перед несподіваною відвідувачкою у розкішному шкіряному кріслі, посадовивши фрау на твердому стільчику навпроти себе, щоб принизити відповідно і показати, хто тут справжній господар, а хто безправний прохач і чолом-битько. Гай-гай, де й поділося нахабство Козуріна, на тхорячій мордочці ні сліду спесивості й зневаги, які він завжди виставляв проти тебе, ніби козирні карти своєї зверхності. Козурін корчився й звивався, мов дощовий черв'як, лице йому мінилося плямами всіх можливих відтінків, ротик чорно зіпав, безсилий видати бодай звук під всезмиваючими водоспадами слів німкені.

Мій прихід повернув Козуріна до тям.

— Капітане, — простогнав він відчаєно, — може, ви розберете, чого хоче від мене ця проклята баба?

— і для цього ви мене покликали? — поцікавився я не без зневаги.

— Я покликав Попова, але ж він перекладач з англійської. А це — німкеня.

Я вже бачив, що німкеня, а не англійська принцеса. Попова він кликав не так для перекладання, як для збереження власної шкіри, бо Попов з його рішучістю хоч кого захистив би і від самого чорта! А цей — жалюгідний боягуз. Гидко й дивитися. Я взяв стілець, поставив його так, щоб бути майже спиною до Козуріна, сів півобернений до німкені, наставив на неї долоню.

— Будь ласка, фрау, повільно. Можете ви повільно?

Коли говориш сам, то підбираєш відомі тобі слова і сяк-так склеюєш фразу або дві. Але твій співрозмовник далекий від твоїх клопотів! Фрау, зрадивши ще одній жертві, пороснула по мені такими густими бризками з своїх словоспаяв, що я вмить збаранів не менше, ніж Козурін.

— Лангзам! Повільно! — гукнув я. — Що ви хочете нам сказати? Говоріть повільно. Розумієте?

Ця істота, мабуть, взагалі нездатна була будь-що розуміти. Вона й далі лила на нас нестримні потоки слів, в яких ти вже почувався й не людиною, а мовби солдатськими підштаниками в залізних руках хлопців із гарнізонної пральні. Води небесні й води земні, похмурі підземні ріки й розшалілі океани — все нікчемніло перед несамовитим словолитством цієї жінки. Що було в цих словах? Божевілля, нещастя, розгубленість, вияв отого страшного безладу, який запанував у світі, породжений війною?

— Ви що-небудь розумієте? — гукнув Козурін.

— Ще ні.

— Мені вже хочеться стріляти у відповідь.

"Запізнився ти з своїм стрілянням, — подумалося мені, — був час і була нагода — від Сталінграда до самого Берліна, — але тоді ти не дуже рвався до стрілянини, а тепер у тебе сверблячка?"

— Хай трохи вибалакається, а тоді питаємо, чого їй треба, — запропонував я.

— Вона замучить нас до смерті!

— Не замучить. До того ж, це не я знайшов цю фрау, а, здається, ви, лейтенанте.

— Вона рвалася сюди так, що її мало не підстрелив вартовий біля грибка.

— Тепер прорвалася, і нема ради. Хай говорить до кінця.

Нас врятував Попов. Розгублений і знецінений, як і ми з Козуріном, не знаходячи ніякого застосування для своєї звичної рішучості, він тихенько, задкуючи, усунувся з розклекотаного словами німкені приміщення, дець розбуркав свою невідмовну Віру і попросив її зварити каву для незваної гості. В супроводі насупленого Попова Віра впурхнула до нашої нещасної обителі, мов білий янгол з небесними дарами: накрохмалений мереживний фартушок, срібний піднос, крихітні чашечки, над якими здіймається тонкий серпанок заморського аромату. Як на мене, то кухоль пива був би

тут набагато доречніший, вже не кажучи про щось міцніше, Козурін тільки покрутив носом на ті буржуазні аромати, зате з німкенею сталося чудо.

Вона замовкла! Заніміла. Їй заціпило. Її зсудомило.

Дотримуючись субординації, Віра підійшла з підносом до Козуріна, але він милостиво кивнув у мій бік, мені ж та кава, як то кажуть, снилася в належному оформленні, і я поглядом показав Вірі на німкеню, що літала очима слідом за підносом, ніби конотопська відьма на мітлі, і, здавалося, готова втопитися в будь-якій з чашечок, повитих тонким екзотичним ароматом.

Віра танцівливо наблизилася до німкені і ледь присіла, припрошуючи до кави.

— Що? — пробелькотіла німкеня. — Кава? Мені? Справжня кава? Натуральна? Не ячмінь, не жолуді, а справжнісінька, ароматна, чудесна кава, як у добрі старі часи? О, боже! Яка краса і яке блаженство!.. Навіть без цикорію, чистісінька!

Вона сьорбала і присьорбувала і щось лепетала і вигукувала, знов лепетала, сьорбаючи, але то вже не було оте шалене словолитство, якому ми не могли нічим зарадити, тепер її можна брати голими руками. Попов знайшов геніальний хід. Слава Попову!

Я почекав, поки німкеня, насолоджуючись, повільно випила чашечку кави, і якомога спокійніше сказав:

— Тепер ми просимо, щоб ви сказали нам про свій клопіт. Але буквально в кількох словах і якомога точніше. Ми люди військові і любимо точність.

Вона дивилася на мене слухняно і зовсім розгублено. Може, не розуміла моєї каліченої німецької?

— Ви дозволите мені ще чашечку? — несподівано спитала водна і усміхнулася якось ніби по-дитячому і стала від тої усмішки навіть мовби гарнішою.

— Звичайно ж! — вигукнув я, — Пийте на здоров'я. Коли захочете, Віра вам зварить ще. Будь ласка.

— Я така вдячна, така вдячна. Тільки подумати: натуральна кава! Я вже забула її смак. Ми не могли дозволити собі такої розшкоші навіть тоді, коли Гюнтер був головним інженером, коли він усі свої сили, всю снагу, все вміння віддавав фюреру, народу і армії. Я нічого не знала про той завод у Ремшайді. Гюнтер ніколи не розповідав нічого. Але я знала одне: незаплямовані люди на незаплямованих заводах. І Гюнтер був таким. Як його могли звинуватити в саботажництві? Це було після того кошмарного червневого дня сорок четвертого року. Коли якісь зловмисники підклали бомбу під стіл фюрера. Гюнтер опинився в концтаборі, і це був суцільний кошмар для мене. Дружина зрадника — уявляєте? Але я героїчно знесла все це і дочекалася кінця війни і того дня, коли Гюнтер нарешті повернеться додому. То й що? Він повернувся тільки для того, щоб узяти деякі свої особисті речі, все краще з одягу (я зберегла все до останньої ниточки), а тоді заявив, що йде від мене, бо знайшов справжню жінку, яка відшкодує йому його вкорочене концтабором, гітлеризмом і ще чимось (мало не прожитими зі мною роками!) життя. Ви уявляєте? Ви можете собі таке уявити? Він так любив домашніх тварин і кімнатні квіти — і я все це зберігала, поки він сидів у

концтаборі, а тепер? Тепер Гюнтер все кинув заради цієї руської.

— Руської? — здивувався я. — А це звідки? Де вона взялася?

— Хіба я вам не казала? Власне, я тільки про це й говорила. Для того й добулася до вас. Я довго розпитувала, поки знайшла вас. Добиратися з Ремшайда хоч і недалеко, але трудно. Машину я вимушена була продати. Мотоцикл забрав Гюнтер, та я й не вмію на мотоциклі. Тому вийшло, що я аж уночі.

— Коротше, — не зовсім чемно перепинив я, — ви хочете сказати, що ваш чоловік покинув вас заради руської жінки?

— Саме так, саме так. Вільтруд, — сказав він, — ти повинна зрозуміти мене: це справжнє кохання. Вона така жінка, така жінка! Власне я подумала: може, ця жінка має цінність не тільки для мого Гюнтера, але й для панів радянських офіцерів. Бо вона, здається, не проста собі жінка, а дружина якогось великого радянського вченого. Його звуть... його звуть, у мене тут записано... Академік Лисенко... Ви, мабуть, чули про нього?

— Академік Лисенко? — повторив я. — От єрунда!

— Що вона там каже? — нетерпляче перехилився до мене Козурін. — До чого тут академік Лисенко?

— Вона каже, ніби її чоловік, вийшовши з концтабору, познайомився десь тут з дружиною академіка Лисенка, ну і... Одним словом, любов і все інше.

— Дружина академіка Лисенка? — Козурін сплотив од переляку. — Капітане Сміян, я б попросив вас не повторювати цієї ворожої вигадки. Дружина академіка Лисенка — і де? Це наклеп і провокація! Ви розумієте? Як могла опинитися тут дружина академіка Лисенка?

— А як опинився в окупації Київ на цілих два роки? А вся Україна, Білорусія, Прибалтика, сімдесят мільйонів радянських людей?

— Які сімдесят мільйонів? Що ви верзете?

— Наказ номер двісті двадцять сім, підписаний товаришем Сталіним. Двадцять восьмого липня сорок другого року. Ознайомлено весь особовий склад. Офіцерів — під розписку.

Козурін дивився на мене з ненавистю. Він не був на фронті, не засвідчував підписом ознайомлення з наказом № 227, міг би й відмахнутися від якогось там наказу, але тут не відмахнешся, бо сам товариш Сталін...

— Сімдесят мільйонів — це просто населення, — пробурмотів він, — а тут ідеться про самого академіка Лисенка. Ви хоч знаєте що-небудь про академіка Лисенка?

Знайшов, кого питати! Голова мені ще з школи забита була обіцянками улюбленого сталінського вченого Лисенка вивести гіллясту пшеницю з казковими врожайми сам-сімсот або й сам-тисяча, і я всю війну мріяв знайти на бруствері окопу серед дикого пирію стебельце гіллястої пшениці, витинав з газет оповідання й вірші про цю пшеницю і носив у планшеті разом з польовими картами, мрія моя була, мабуть, не меншою, ніж мрія Попова, що сподівався знайти переодягненого й перелицьованого (мовляв, зробив пластичну операцію обличчя і ховається десь на Рейні) фюрера серед

переляканих і розгублених німецьких обивателів.

Але я був селянський син, а знання в селян завжди розполовинюється: зримає й незрима, те, що літає десь аж попід небесами, і те, що можна помацати рукою.

Академік Лисенко? Мабуть, справді великий учений, коли про це пишуть газети і коли на з'їзді колгоспників-ударників йому аплодує сам товариш Сталін. Як там сказав Лисенко? "В нашому Радянському Союзі, товариші, люди не родяться, родяться організми, а люди у нас робляться — трактористи, мотористи, механіки, академіки". А товариш Сталін на це: "Браво, товаришу Лисенко, браво!"

Але для селян Лисенко — це ще й хати-лабораторії, як у моєму селі. Завідувач Хведір Хвись повинен був вести там якісь дослідження, та, будучи неписьменним, виявився нездатним до такого мудрого діла і тільки й спромігся, що випити весь відпущений для препаратів спирт, а тоді повісив на хату-лабораторію великий іржавий замок і сидів днями в колгоспній конторі, пильнуючи, щоб йому справно нараховували трудові.

Лисенко — це також яровизація пшениці. Купи зерна в церкві, перетвореній після закриття на колгоспну комору, дядьки поливають пшеницю холодною водою і знай перелопачують дерев'яними лопатами, матюкаючи того дурня, який це вигадав. Не буде баба дівкою, а озимка яриною! Сіють її чи не сіють — однаково ж піде на зелений корм і доведеться пересівати просом, а в район посилати бурхливі зведення про високі врожаї груш на вербах.

Та це було ще до війни, дядьківський скептицизм, здається, не проникнув у глибини моєї душі, і академік Лисенко все ж таки залишився для мене великим ученим. І для Козуріна — великий, і для мене — великий.

— Така війна, — зітхнув я, — тут все могло статися. Могла навіть дружина самого академіка Лисенка отак... Ну, чи я знаю? Може, захопили її фашисти де-небудь на агростанції під Одесою. Здається, там академік любив працювати... Може, на Полтавщині, звідки він родом...

— Припустимо, — неохоче згодився зі мною Козурін. — Але хіба вона могла... Оце, що каже ця підслана до нас німкеня, — хіба могла дружина самого академіка Лисенка — і з якимось там німцем?... Він хоч комуніст?

Я спитав фрау Вільтруд, чи її Гюнтер комуніст. Фрау замахала злякано руками. Хіба він уцілів би в концтаборі? Ні, він був далекий од політики. Він тільки блискучий інженер і так любив домашніх тварин...

А також кімнатні квіти. Це вже я знав. Тепер, здається, доведеться довідатися ще й про те, як її Гюнтер любить жінок великих учених.

— Мабуть, ця жінка, про яку тут ідеться, забула поцікавитися, до якої партії належить її коханець, — сказав я. — Ну, а хто вона, про це треба було б спитати її саму.

— Провокація, — вперто повторив Козурін. — Навіть коли це справді дружина академіка Лисенка, то не могла вона сама, добровільно... Такий зв'язок — це ж зрада! Вона не могла. Її примусили, вона стала жертвою насильства. Ця німкеня... Чого їй од нас треба?

— Вона хоче, щоб ми забрали свою руську і, таким чином, повернули їй чоловіка.

Все дуже просто: звичайного німецького інженера за дружину академіка Лисенка.

— Не переповідайте бруду й наклепництва!

— З набагато більшим задоволенням я піду собі спати.

— А мене хочете залишити з цією провокаторкою? Спитайте, чому вона прибилася саме сьогодні і так пізно?

Вона каже, що не знала, де її Гюнтер, а сьогодні вдень довідалася, ніби він ночуватиме в будинку своєї сестри під Білфельдом.

— Це далеко?

— Півсотні кілометрів. Може, трохи більше.

Козурін мислив. Коли провокація, тоді треба плюнути і витурити цю фрау в три шияки. А коли справді дружина академіка Лисенка? Був сигнал, а він не прореагував?

— Так, — надимаючись од командирської пихи, проляпотів Козурін, — капітане Сміян, слухайте мене уважно. На вас покладається відповідальна акція. Поїхати, знайти, і все належне. Але без самовольства і грубощів, на які ви з Поповим такі мастаки.

— Взяти автоматників?

— Ви що — ганятися за дружиною академіка Лисенка з автоматниками? Беріть Попова, на випадок ускладнення з англійською адміністрацією, і їдьте.

Ми взяли "цеппелін" Попова. Він за кермом, поруч — фрау Вільтруд, щоб показувати дорогу, я на заднім сидінні, подрімуючи від темряви, нічного спокою і м'якого погойдування автомобільних ресорів. За Бенсбергом пішли ліси й переліски, тьмаве світло фар вихоплювало з туману то якусь самотню садибу, то стовпи з колючим дротом, яким розгороджувалися пасовиська, то рекламний щит з заляпаним написом. З шосе ми з'їхали, плуталися тепер якимись висілками, Попов щоразу питав фрау Вільтруд: "Куди тепер?", вона досить упевнено спроваджувала машину то прямо, то ліворуч, то праворуч, нарешті ми доїхали, будинок був низький, довгий, темний, стояв зовсім самотній, нагадував пустку, та коли Попов загнував у двері і став кричати щось англійське, виявилось, що там живуть, спалахнуло світло, заворушилися злякані люди, безліч людей, безліч кімнат, ще більше дверей, ми з Поповим і фрау Вільтруд ішли через ті кімнати, поєднані десятками дверей в якийсь примарливий лабіринт, підводили людей з постелі, зазирали в закутки, допитувалися в фрау Вільтруд: "Це? Він? Вона? Ні? А це?" "Треба спитати його сестру! — бубоніла фрау Вільтруд, — треба спитати його сестру!" Нам з Поповим було однаково: сестра — не сестра, а тих, кого ми шукаємо, вже тут немає, може, й не було, може, взагалі вони не існують.

Нарешті знайшлася сестра, літня жінка, мати й господиня всього оцього бедламу, досить непривітно вона пояснила, що Гюнтер справді був тут і мав ночувати, але передчуття підказало йому, що це небезпечно, він узяв свою Марію, посадовив на мотоцикл, і вони поїхали. Куди? Це вже їхня справа. Він переслідуваний, і ніхто не може допитуватися в нього, куди їде, де сховається. Переслідували Гюнтера фашисти, тепер переслідують союзники, і так, мабуть, буде до самої смерті.

Смерть і все інше мене в цих обставинах не цікавило.

— Ви сказали — Марія? Цю жінку звуть Марія? Вона руська? — спитав я господиню.

— Я нічого не знаю. Гюнтер так її називав. А хто вона, звідки — не знаю.

Власне, й це мене мало обходило. Марія, Ганна, Єлизавета — аби не Оксана! Єдине ім'я дороге для мене, всі інші можна тасувати, як карти в колоді, і нічого на світі не зміниться.

Попов лаявся в усіх своїх канадсько-американських і британських богів.

— Розвели з своїм Козуріним парламент, а треба було одразу сюди. Скок — і готово!

— Здається, це твоя ідея — напоїти спершу фрау кавою.

— А як інакше ви могли з нею порозумітися?

— От-от, не шукай тепер винних. Фрау Вільтруд, ви можете сказати, куди поїхав ваш чоловік?

Вона не могла. Та й хто б зміг?

— Тоді що ж? — спитав я фрау.

— Прошу відвезти мене додому. Я смертельно втомлена.

Вона, але не ми — ось вища справедливість!

Фрау Вільтруд жила в Ремшайді. Величезний похмурий будинок, квартира на третьому поверсі. Кілька великих кімнат, справжні джунглі з екзотичних рослин, папуги в клітках, м'які коти труться об ноги. Молодець інженер, що плюнув і втік звідси! Але нам з Поповим утекти не вдалося. Фрау Вільтруд затягнула нас у самі нетрі свого рослинно-тваринного царства, всадила в глибокі, як могила, фотелі, стала частувати якоюсь зеленою гидотою, липучою, солодкою, але страшенно міцною.

— Наш фамільний лікер, — пояснила фрау Вільтруд. — Унікальний! Як його любив Гюнтер! Ах, як він любив цей лікер!

Попов спитав дозволу палити, почаствував сигаретою і фрау Вільтруд, обоє вони, лизькаючи зелений лікер, чимдуж смалили "Честерфільд", я ж належав до нечисленного племені некурящих чоловіків і не міг "закусювати" бодай сигаретою, а слов'янська моя натура ремствувала проти капіталістичного звичаю пити і не закусувати.

— Чи не знайдеться у вас хоча б сухаря, фрау Вільтруд? — спитав я господиню, коли вона знов підлила до мого бокала.

Слово "сухар", цвібак по-німецьки, я знав, бо в нас був артилерійський майстер Яша Цвібак, який сам кепкував із свого прізвища: тільки подумати, в чоловіка золоті руки, а його звуть сухарем!

— Сухар? — здивувалася фрау Вільтруд. — Але ж звідки?

— Я мав на увазі щось таке, щоб заїсти ваш лікер, — трохи зніяковів я.

Тепер зніяковіла фрау Вільтруд, хоч, чесно кажучи, це почуття їй зовсім не личило.

— На жаль, у мене нічого немає попоїсти, — сказала вона.

— Як же ви живете? — вигукнув я. — Ви взагалі щось їсте?

— Я? Не знаю. Все порушилося, ніхто нічого не знає, всі розгублені і нещасні...

Цього я не міг збагнути. Чотири роки мене й моїх бійців годували старшини,

начальники продовольчого постачання, дивізійні і армійські склади, гороховий концентрат, жирна каша з м'ясом, заморська свиняча тушонка, а коли й чорний сухар, пожолоблений, мов підошва в старих шкарбанах, але завжди щось було кинути на зуб, і завжди без клопоту, без думки про те, звідки воно береться, без стурбованості про день завтрашній. А ці люди? Ну, так, це нація переможених, вони розгромлені, вони повинні спокутувати все, в чому завинили перед Європою, напустивши на неї залізні орди своїх цинічних войовників. Але жінки, діти, старі люди, цілий народ, покинутий напризволяще? Коли ми ступили на німецьку землю, то невидима щедра рука мого народу подбала про те, щоб суп і кашу з ротних кухонь отримували не тільки наші солдати, а й ті нещасні місцеві жителі, які опинилися між двох вогнів. і пайку хліба наші комендатури виділяли для кожного з мешканців захоплених нами міст, може, й не дуже європейського хліба, глевкого, темного, як земля, але ж хліба! Про нас казатимуть: грабували, мародерствували, гвалтували жінок, палили все й нищили. Коли йде величезна армія, на її шляху буває все. За переднім валом визволителів, чистих і високих душ, які власною кров'ю оплачують кожен метр відвойованої у фашистів землі, за цим валом повзе темна тилова маса, де змішано грішне з праведним, самовідданість межує з підлістю, чесне виконання обов'язку несподівано стикається з шкурництвом і мерзенністю.

Мені самому довелося брати участь у розстрілі двох мародерів, які шастали по будинках німецького містечка, щойно відбитого нами у фашистів.

Але ж дим наших кухонь, хай бідний і не дуже смачний дим, лоскотав обнадійливо ніздрі не тільки радянських солдатів, але й усіх тих німців, де ступав наш кирзовий чобіт. Не було в нас таких розкошів, як у американців і англійців, не знали наші бійці в своєму раціоні шоколадів, заморських фруктів, ніжного м'яса, вишуканих бісквітів. Зате вміли ділитися тим, що мали, і щедрість наша не мала меж.

— А як же союзники? — спитав я фрау Вільтруд. — Хіба союзники не дбають про цивільне населення?

Жінка подивилася на мене трохи спантеличено.

— Я не знаю. Принаймні я нічого не чула.

— Гаразд, — не вдоволювався я, — облишмо союзників. Але ось я мав контакти з суто німецькою владою. Чи ви чули про те, що в Кельні вже є німецький обер-бургмістр доктор Аденауер, той самий, що був ще до нацистів, отже ви маєте уряд, який повинен дбати про своїх людей. Як же пояснити, що ви сидите голодні і без будь-якої надії?

— Уряд? — фрау Вільтруд спробувала навіть усміхнутися, хоч не було, мабуть, нічого недоречнішого для її пісного обличчя, ніж усміх. — Ви кажете, уряд? Але ж уряд ніколи не годував людей. Принаймні я такого уряду не знаю. Ви сказали, що в Кельні є обер-бургмістр доктор Аденауер? Я охоче повірила б у це, коли б доктор Аденауер повернув мені мого Гюнтера. Але я хочу вірити руським, які заберуть свою фрау Лисенко, і тоді мій Гюнтер хоч-не-хоч — сам прийде сюди і знайде свою вірну Вільтруд і...

Фрау запустила свою словесну силосорізку, вимкнула всі рубильники, від'єдналася від світу, стала сліпа й глуха — ось нагода мерщій схопитися і непомітно вислизнути звідси, може, й назовсім відкрутитися від цієї непевної справи.

Та мене зрадив Попов. Нам би переморгнутися — і ноги на плечі, а він скочив на рівні сам-один, з нежданим для його опецькуватості спритом перетнув кімнату і вже від порога заявив:

— Здається, в машині в мене є трохи галет. Збігаю принесу...

Мене принесено в жертву на побиття безладними словами.

Треба було сидіти і вдавати, що слухаєш.

Щоправда, Попов ходив недовго, повернувся ж не тільки з пачкою галет, а й кількома плиточками шоколаду (американський солдатський шоколад без яскравих обгортки, без станіолу, в простому, під пергаментний, папері) і великою банкою розчинної кави "Нес". Як на голодне побутування фрау Вільтруд, дари були воістину царські.

— О, боже! — фрау Вільтруд не могла стямитися. — Кава і шоколад? Шоколад і кава?

Вона бігала довкола опасистого Попова, що стояв у кумедній позі різдвяного Діда Мороза з дарунками в руках, сплескувала в долоні, розводила руками, поправляла окуляри, розгублена, але щаслива, навіть у захваті, а я дивився на все це дійство і думав, що, мабуть, все ж таки чоловіка жінці ніяким шоколадом не заміниш. Фрау Вільтруд, мовби вловивши мою скептичну думку, враз стрепенулася, стала перед нами зовсім спокійна і врівноважена, і голос у неї зненацька набув стриманості, навіть суворості.

— Даруйте, я зовсім забула про мого Гюнтера. Коли б він був тут, він неодмінно запросив би вас до свого кабінету викурити сигару до лікеру. Прошу вас. В мене ще лишилися справжні гаванські сигари. Завдяки моїм батькам. Вони були досить забезпечені люди. Я могла навіть щотижня передавати одну сигару Гюнтеру до табору. Більше не дозволялося, в нас повсюди панував залізний порядок, але одну сигару я щосуботи передавала Гюнтеру, і ви можете уявити його щастя!

Мені свербів язик спитати фрау Вільтруд, де ж насправді був її чоловік — у концтаборі чи в санаторії? Бо концтабір і сигари — щось воно не дуже клеїлось. Але я стримався. Надто нерівні були сили: з одного боку зрозпачена самотня жінка, з другого — два переможці, озброєні до зубів, в силі закону і необмежених прав. Тому я мовчки посунув слідом за фрау Вільтруд і Поповим з зелених джунглів жіночої кімнати до суворой обителі колишнього інженера. Справді, з світу зеленого і по-своєму невинно-безтурботного ми перейшли до суворого, темного, похмурого світу. Стіни в чорному дереві, чорний стіл, чорні стільці, шафи, диван, і над усією тою чорнотою ще чорніший портрет їхнього фюрера, озвіреного на весь світ і на всіх мертвих і тих, кого він не спромігся вбити, дешевий портрет у чорній дерев'яній рамочці 100 на 60,— високий кашкет, комір сталевो-чорного плаща сторч, вусики сторч, несамовиті очі сторч, і неодмінний підпис: "Гітлер — визволитель".

Ми з Поповим ніби наштовхнулися на невидиму перепону, стали в дверях кабінету, заціплені від несподіванки й обурення, а фрау Вільтруд плавала в темних глибинах кімнати невиразною плямою, якась ніби розмазана, майже нереальна.

— Що це таке? — першим спам'ятався я.

— Це? — фрау Вільтруд безпорадно переводила погляд з мене на Попова. — Це? Що ви маєте на увазі, пане капітан?

Я не встиг пояснити (та й чи треба було це робити?), Попов, гнівно засопівши, видобув свого парабелума (він чомусь вподобав саме німецький пістолет, може, завдяки його масивності, що так пасувала до стокілограмової туші Попова), і гахнув по озвірілому фюрерові раз і вдруге, з виляском і беззастережністю.

— Що ви робите? — зрозпачено вигукнула фрау Вільтруд. — Це ж пам'ять про Гюнтера! Він сам приніс цей портрет, сам купив його за сімдесят шість пфенігів. До війни за ці гроші можна було купити кілограм цукру. Але це ж не цукор — це пам'ять про Гюнтера!

"Бах! Бах!" — відповів їй новими пострілами Попов.

— А що скажуть сусіди? Це непростий дім, тут живуть вельми статечні люди. Що я їм скажу завтра, коли вони питатимуть?

"Бах! Бах! Бах!" — Попов розстріляв усю обойму, від портрета лишилося саме шмаття, тепер ми могли з спокійною совістю розкланятися з фрау Вільтруд і поїхати звідси, щоб ніколи більше сюди не повертатися.

Надто, що завтра в мене знов була "Керзон-лайн", бо саме так прозвав я свою дурну роботу в польських таборах. Багато церемоній, а толку — ніякого. Як та гора, що народила мишу. Та все ж це було краще, ніж ганятися за дружиною академіка Лисенка, якої ти ніколи не бачив і яка чи й існує тут насправді.

Відсвіжені, чисто виголені, ми прибули з Поповим до Мюльгайма точно, без, запізнення, наш красень Геворкян став перед лискучим "вандерером", схрестивши на грудях могутні руки, — на заздрість і захват прекрасним полячком у таборі, ми з Поповим теж були нівроку собі: те, що він втрачав у зрості поряд зі мною, Попов надолужував масивністю статури. Картина — тільки для переможців.

З неприхованим вдовolenням згадував я, як "відбрив" Робінсона під час чергової зустрічі.

Ми почали свою роботу в польському таборі, коли Сталін ще був маршалом, про присвоєння йому звання генералісимуса мав би довідатися весь світ, але Робінсон чи то ще не чув, чи просто через свою британську загальмованість не зумів своєчасно відреагувати на цю звістку, і я майже з залассям познушався над його неповороткістю, вистріливши у відповідь на занудливе запитання "як здоров'я маршала Сталіна?" заздалегідь наготовленим убивчим зарядом: "Здоров'я генералісимуса Сталіна прекрасне!"

О, безтурботна молодість! У тих моїх запевняннях про прекрасний стан здоров'я Сталіна було більше нахабства, ніж знання, до того ж нахабства Козурінського трибу. Але що я міг вдіяти? Становище зобов'язувало. Я, селянський син, з глини і соломи,

виявляється, діяв за принципом французьких аристократів, ні сном, ні духом не відаючи про той принцип. Ох, це становище і його мертвотні зобов'язання! Скільки лиха постало на світі, скільки полягло люду задля тупого дотримання цього холодного принципу!

В таборі нас очікувала несподіванка. Зустрічали нас капітан Спринчак і комендант табору. Робінсон запізнювався. Такого з ним ще ніколи не було!

Загалом кажучи, без Робінсона я почувався навіть краще. Щоправда, наша комісія без нього не могла почати свою роботу, зате ніхто не доскіпувався в тебе, як здоров'я маршала Сталіна, а ти міг прожити день, не відаючи, як себе відчуває англійський король. і димом американських сигарет мені не треба було давитися — курили собі на радість і вдоволення Попов і капітан Спринчак, а я сидів біля вікна й милувався гарними дівчатами, які хоч і прогулювалися по табору не без чоловічого супроводу, але від того не втрачали своєї вроди і гожості. Відкриття не дуже патріотичне: жіноча краса існувала й за межами СРСР.

Несподівано Спринчак, той самий "офіцер Миколайчика", як подумки прозвав я його, пишновусий капітан, який тільки й знав, що клацати каблуками та підносити до дашка конфедератки два пальці, ніби відхрещуючись від мене ("Цур тобі, пек!"), рішуче переставив свого стільця з "лондонської" на "радянську" половину столу, нахилився до мене, зазирнув у очі, спитав майже по-дружньому:

— Пан капітан був на війні?

— А це що? — показуючи на свої ордени, образився я. — У нас нагороди — не задля декорації, а тільки за діло. З перших днів війни і до самого кінця — на передовій, коли не лічити перебування в госпіталях. Три тяжкі поранення, три госпіталі в тилу, а так — війна і війна. До речі, третє поранення — в Польщі, на Віслі, був майже вбитий, але ожив, і ось тепер перед вами.

Спринчак зітхнув:

— На жаль, я не бився за Польщу в Польщі.

— За Польщу в Польщі? А хіба є такі способи: битися за своє не вдома, а десь?

— Пан чув про армію Андерса?

Я засміявся:

— Ще б не чути! Я саме виписався з госпіталю в Ташкенті, коли там було повно андерсівців. Весна сорок другого. Точно? Чомусь так сталося, що в нас був хліб, а в андерсівців — повно горілки. Півлітра — на буханець, така тоді була такса.

— Я теж був тоді в Ташкенті і теж міняв горілку на хліб, — усміхнувся Спринчак. — Польське військо формувалося в Бузулуку, на Уралі, тоді через Ташкент нас перевезено до Ірану і далі до Сирії. Роммель через Лівію і Єгипет загрожував прорватися до близькосхідної нафти, і ми мали захистити ту нафту, бо в ній була вся надія цивілізації.

— Для мене Бузулук — це сніги й мороз. Я їхав на фронт з Ташкента в квітні, там уже все цвіло, а в Бузулуку, досі пам'ятаю, замети були такі, що доводилося вискакувати з вагонів і розчищати колії, щоб поїзд міг іти далі. А там, у Сирії, хоч погіршилися після Бузулука?

— Польським офіцерам доводилося грітися після сталінських таборів, до яких нас кинуто восени тридцять дев'ятого. У вас це називалося тоді: "Визвольний похід", — радянські війська парадували разом з гітлерівськими в Бресті й Білостоку, Польща тим часом вмивалася кров'ю. А її захисники опинилися аж на Колимі. Мені ще пощастило; я попав не в Катинь, а на Колиму. Пан, звичайно, не чув про приїск Золотистий? Начальник лагпункту Петров, оперуповноважений Анісімов. Я не забуду Сталінові цього ніколи, так само як світ ніколи не простить йому договору з Гітлером про дружбу й кордони.

Мені подумалося, що Робінсон навмисне запізнився сьогодні, щоб віддати мене на поталу пану Спринчаку, в якого вже, мабуть, давно свербів язик виказати радянському офіцерові все, що лондонські "миколайчики" думають про нас. Але до чого тут я і чому я повинен усе це слухати?

— Пане Спринчак, — рішуче заявив я капітанові, — давайте внесемо деякі уточнення. По-перше, в тридцять дев'ятому році я ще вчився в школі і ні в які визвольні походи не ходив. По-друге, ви кажете: світ не простить. Може, давайте будемо точнішими: не світ, а Польща?

— А Польща — це цілий світ. Ми члени сім'ї народів. Історія розкидала нас по всьому світу, і ми стали світом, але водночас залишилися Польщею повсюди, куди закинула нас доля. Польща для нас, як церква в Святім письмі: "І ворота пекельні не подужають її" (Матфей, 16, 18).

Святого письма, ясна річ, я не читав, бо в школі не проходили, про українців, яких розкидало по всім світі, як і поляків, щось чув, але про них у нас говорилося однозначно: зрадники. У наших сусідів Андріїв старший син Семен з петлюрівцями втік до Польщі, то діда Андрія і його середульшого сина Павла знай викликали до району і доскіпувалися, де Семен і чи не підтримують вони з ним таємного зв'язку. Товариш Сталін невтомно закликав усіх до пильності, і вже такими всі ми росли й виховувалися, повторюючи слова вождя: "Не дело большевиков почивать на лаврах и ротозействовать".

— Щодо політики не знаю, — сказав я Спринчаку, — пан капітан повинен розуміти, що я тільки бойовий офіцер та й годі. Війна закінчилася, ми молоді, чого ще треба? Минуле надто велике, щоб його можна осягнути. Для нас тепер все минуле в війні, яка лишиться в пам'яті на тисячу років. Чого вартий один тільки Сталінград. Перед ним усе мізерніє.

— А Варшавське повстання? — поклав собі на вуса руку пан капітан Спринчак.

— Тільки епізод у великій війні. Тяжкий, трагічний, згода, але ж тільки епізод.

— Як для кого. Все має свої виміри. Сталінград — подія світова, але ми, поляки, мали свій Сталінград — Монте Кассіно.

— Не чув. Не знаю.

— Це монастир в Італії. На неприступній горі. Коли союзники висадилися в Італії і йшли звияжно півостровом з півдня на північ, у Монте Кассіно засіли есесівці, і вибити їх змогли тільки польські вояки. Ми пішли штурмом, більшість з нас полягло,

але Монте Кассіно було взято.

— Ви були там?

— У мене три бойові нагороди за цю операцію.

— Що ж, мій "Олександр Невський" — за Віслу.

— Пан міг би повторити безсмертний девіз поляків: "За вашу і нашу свободу".

— Непоганий девіз. Мені він подобається набагато більше, ніж усілякі балачки про те та про се, від яких тільки паморочиться в голові. Я звик дивитися на життя просто.

— Справи набагато скомплікованіші,— зітхнув Спринчак, — пан капітан слухає радіо? Музику по радіо.

— Як доведеться.

— Пан звернув увагу, що Європа передає найрізноманітнішу музику: Бетховена й Шопена, вальси Штрауса, джаз, а що передає Москва? З ранку до вечора тільки й чути: "Калинка-малинка моя..."

Я розреготався:

— Що ж тут поганого?

— Одноманіття, пане капітане! Одноманіття призводить до узурпації. Починається з пісеньок, тоді військові марші, тоді стрілянина й концтабори...

— і все це від "Калинки-малинки"? Пане капітане, не смішіть!

Тут прикотив Робінсон з дохлякуватим доктором Томбергом, але зовсім не для того, щоб припинити нашу суперечку з Спринчаком і повернути нас до "селекційної" рутинної (практично майже безплідної) роботи. Де там! Мов розбитий стовбняком, Робінсон задубів посеред приміщення і, цілячись уже й не повзверх наших голів, а в саму стелю, урочисто прорік:

— Містери, за дорученням союзницького командування маю честь повідомити вас, що Японія вийшла з війни.

— Після того, як Квантунська армія капітулювала перед радянськими військами, цього слід було сподіватися з дня на день, — зауважив я спокійно.

Робінсон терпляче вислухав Попова, який перекладав мої слова, тоді ще з більшим спокоєм вистрілив у стелю чергову порцію своїх новин:

— Японія капітулювала після того, як Сполучені Штати Америки, які нині перебувають на вершині світового могуття, скинули на японські міста Хіросіму й Нагасакі атомні бомби. Тільки в Хіросімі за попередніми даними від вибуху А-бомби загинуло від 200 до 300 тисяч чоловік. Таким чином, англомовний світ сьогодні володіє наймогутнішою зброєю, яку будь-коли знало і, очевидно, знатиме людство. Ефективність атомної бомби фантастична.

Робінсон і далі дивився в стелю, показуючи нам своє ретельно виголене підборіддя, але я надавав можливість втішатися цим видовищем панові Спринчаку разом з комендантом табору, сам же поглянув на польського капітана з неприхованим глузуванням: "То як там, пане капітане, з вашою Польщею, що вся, як церква, якої і ворота пекельні не подужають, і як світ цілий? Ось вам світ уже й розокремився новою бомбочкою на англомовний і на весь інший — без бомби і без надій, виходить?"

Пан Спринчак чи й зауважив глузливиий мій погляд. Все ж англомовний світ приваблював його набагато дужче. Тільки подумати: одною бомбою вбито понад двісті тисяч чоловік! Це Лодзь, або й цілий Краків! Ясна річ, в моїй, звиклій тільки до військового мислення голові теж тривожно борсалися ці страшні цифри: одна бомба — і немає Полтави, а то й Сталіно. Та я розумів, що повинен висловити перед Робінсоном не свою стривоженість, а щось інше, як то кажуть, ваговитіше. Але що? Що? Два чи три тижні тому в Потсдамі президент Трумен похвалився Сталінові успішним випробуванням бомби-А і ждав од маршала коли не переляку й захоплення, то принаймні здивування. Що відповів президентові Сталін, я не міг знати. Але селянський здоровий глузд підказав мені, як належить повестися з пихатим британцем, і я, витримавши потрібну паузу, сказав:

— Кінець війни — це завжди радість. Дякуємо за повідомлення, містер Робінсон.

Мій спокій; на жаль, був вдаваний. Я щосили маскував ним свою розгубленість, та чи ж зміг це зробити? Одне, коли повідомляють про успішне випробування небаченої зброї, але зовсім інше, коли таку зброю застосовують і виявляється її страшна руйніницька сила. Ця бомба не просто вбила кілька сот тисяч людей — вона вбила щось набагато важливіше й більше. Щойно капітан Спринчак намагався зіпхнути мене з моєю незрілістю в минуле, де політики понаплутували такого, що не розплутаєш і до страшного суду, і я щосили пручався, всі надії покладаючи на майбутнє, бо наша велика Перемога — це майбуття наше і всього людства. Так я вважав, виходячи з свого життєвого, а найперше — фронтового досвіду, з яким декому слід би рахуватися, чорт його бери!

І зненацька звістка про атомну бомбу, яка вбиває не тільки все суще, але й самий час у всіх відомих нам вимірах. З цією бомбою час втратив свою протяжливість у майбутнє, нам лишилося тільки минуле. Бомба вбиває час живий, час надій і сподівань, і ми вимушені повертатися в часи відмерлі, в історію, спогади, тугу і безнадію. Бомба вбила будущину. Може видатися, ніби вона легко й просто усуває ворожнечу, але так само легко вона зможе усувати й дружбу, все втрачає свою звичну вартість, ми опиняємося над порожнечею, яку зможемо заповнити хіба що своїм відчаєм. Власне, ця бомба розвалила світ так само, як зробила колись це Вавілонська вежа, змішавши мови всієї землі, щоб люди перестали розуміти одне одного. Робінсон сказав досить недвозначно: "англомовний світ володіє наймогутнішою зброєю". Тоді що ж залишається нам, світові слов'яномовному, який поклав на вітвар перемоги над фашизмом десятки мільйонів життів? Створити Слов'янський комітет на чолі з якимсь генералом, як це зробив Сталін під час війни? Чи ж не замало?

Не міг я тоді знати, що Сталін у відповідь на хвастощі Трумена про вдале випробування пекельної бомби одразу ж послав з Потсдама до Москви шифровку на ім'я Берії про необхідність гранично різко пришвидшити роботи в ядерній галузі. Не міг знати й того, що над радянською ядерною бомбою трудилися не тільки вчені, сказати б, вільні, але й ті, кого безневинно кинуто було в сталінські табори, і де їм заради створення відповідних умов для наукової роботи вождь власноручно накладав

резолюції про виділення ста тисяч квадратних метрів наметової тканини і п'ятиста тонн колючого дроту.

А коли б знав, тобі то що? Хто я тоді був, що вмів, що знав? Ніби й говорив, а тільки й знав, що повторював чужі слова, Кудись ішов, а насправді мене штовхали в спину і спрямовували незалежно від моєї волі. Чогось хотів, але виходило так, що мені залишалися тільки найпримітивніші бажання, та й ті вдовольнялися лише завдяки чийсь милості, а потреби вищого порядку і надалі залишалися для мене, власне, незанимає, неприступними і нездійсненними.

Може, той день, коли британський офіцер повідомив про бомбардування Хіросіми й Нагасакі, був найтрагічнішим у моєму житті? Та хіба тільки в моєму?

На жаль, був я тоді надто молодий і легковажний. Бомбу американці кинули в понеділок, день тяжкий, але сьогодні середа, і кінець другої світової війни, кінець усього лихого, отож радуймося, що дожили до цього дня, і хай хмари радіоактивного попелу розвіються вітрами надії.

— Таку подію треба відзначити, — заявив я урочисто, — ваше повідомлення, містер Робінсон, а мій банкет з нагоди закінчення другої світової війни. Запрошую всіх до себе! Заперечення будуть?

Заперечень не було, і ми поїхали. Все товариство я запросив до "мисливської вілли", де, як кріт у норі, сидів на своїх припасах жлоб Коляда. Він виповз нам назустріч з якогось таємничого прихистку, зіжмаканий, як брудна ганчірка, аж соромно було називати його старшим лейтенантом Червоної Армії перед такими поважними гостями. Але нічого не вдієш, я представив Коляду, назвав його нашим дорогим годувальником, йому ж шепнув на вухо: "Коньяку в дубовий зал і не жлобствуй! Та пошли за Козуріним. Скажи: ждуть гості".

Коляда спробував постогнати, демонструючи звивистість тіла, якій міг би позаздрити дощовий черв'як, але я голосно заявив, що зараз буде коньяк, до того ж — найкращий з німецьких коньяків, — і скупердяєві вже нікуди було відступати.

Коньяк, як на знавця, був, мабуть, так собі, зате міцний, а чого ще треба молодим офіцерам з луженими шлунками і печінками, твердішими за дерев'яну табуретку? Горілка була б тут набагато доречніша, бо що проти неї шотландське віскі, яке пили англійці, чи кисленькі рейнські вина? Та де ж тут візьмеш горілки, коли з Берліна йдуть тільки накази й інструкції, а все постачання обмежується смердючими цигарками "Епоха". Коньяк же в нас був, сказати б, з власних запасів, які завдяки дбанню Коляди, ніколи не вичерпувалися. Добував коньяк Коляда способом, який сам винайшов і який можна було б запатентувати в міжнародній організації проїдисвітів і ошуканців, коли така існує насправді. Почалося з епізоду зовсім незначного. Серед наших машин (ясна річ, не вітчизняних, а всуціль трофейних) був невеличкий "адлер" коров'ячого кольору, з переднім приводом. Машина непрезентабельна, зовні досить незграбна, якась розложиста, мов розгодована жінка, одним словом, — нічого привабливого. Ніхто не хотів на ній їздити, щось там ніби було навіть негаразд з двигуном, про коров'ячого "адлера" вже й забули, та ось наш водій Анатолій полагодив

машину, навів на неї потрібний глянець, тоді знайшов якогось ресторатора і проміняв йому "адлера" на триста літрів коньяку. Коньяк Анатолій одержав у п'ятилітрових скляних бутлях, обплетених лозою, і весь свій здобуток привіз до нашого розташування, виказуючи всю широчінь вірменської натури. Сам він пив тільки виноградне вино, нічого міцнішого не брав до рота. Хлопці Льоні Зябрева допитувалися в Анатолія:

— Сам не п'єш — навіщо ж добував коньяк?

— Заради мистецтва комерції! — відповідав Анатолій. — Ви ще зелені в цій справі, вам не збагнути.

Зате Коляда все збагнув і зробив висновки. Миша прогризається й крізь найтовщу стіну, так і Коляда прогризся крізь Анатолія, і той все ж сказав Коляді, де він виміняв коньяк за "адлера", решта, як кажуть шахісти, було справою техніки.

Коляда вдягнув мундир англійського офіцера, з перевдягненим у англійського солдата Васею Наумкіним прикотив до того нещасного ресторатора в Дейці, перекаліченою німецькою мовою розтовкмачив тому, що англійському командуванню все відомо про операцію "адлер" — коньяк і що за ресторатором плаче славетна Кельнська в'язниця. Для змалювання Кельнської в'язниці в Коляди нестачило слів, але хто ж з місцевих жителів не знав цього похмурого комплексу — кілька десятиповерхових бетонних будуваль, двір — як долоня, доглядачі — мов африканські хижі звірі.

Кінець цієї історії передбачити досить легко. Ресторатор віддав Коляді "адлера" і кільканадцять обплетених бутлів з коньяком, Коляда ж після цього, вже не вдаючись до послуг сина вірменського народу, сам здійснював операції по добуванню коньяку, грабував нових і нових рестораторів, знов і знов міняв "адлера" на міцний симпатичний напій, тоді рекувізував машину, щоб далі безкарно здійснювати давно відомий принцип "І вівці цілі і вовки ситі", а Козурін, який мав би спинити цю вакханалію беззаконня, тільки попліскував Коляду по плечу й зронював: "Хвалю!".

Казки наші кінчалися так: "І я там був, мед-вино пив..." Я теж тоді пив несправедні коньяки Коляди, та коли подумати, скільки за війну пролилося тільки моєї крові, то що ці коньяки і всі праведні й несправедні напої світу!

Ми добряче посиділи тоді в дубовому залі. Жлоб Коляда виклав мало не все, що мав. Козурін, довідавшись, хто прибув і з якої нагоди, негайно прискочив до нас, два бокали коньяку спаралізували його гороб'ячий мозок, і лейтенантик став вицвірінькувати щось про свого дядька-генерала, про те, що той в "органах", що перебуває мало не під столом у маршала Сталіна. Робінсон пив спокійно, твердо, не забував підливати доктору Томбергу, який тільки червонів, але тримався ще за костеніліше, ніж завжди. Я сказав Робінсонові, що в нас не відсorbують з бокала, як ото він пробує робити, а п'ють до дна, а тоді цілують денце. Робінсонові така процедура припала до смаку, він кілька разів проробив запропоновану мною процедуру і щоразу з більшим смаком і охотою. Загалом кажучи, випити на дурняк люблять навіть ті, хто ніколи не мав колоній. Тоді що ж казати про колонізаторів? Робінсон тільки мурчав од

вдоволення, а пан Спринчак, як вірний союзник, намагався не відставати, розпушував погрозливо вуса, очі йому соловіли, постать розповзалася, мов тісто з діжі, зате язик ставав як бритва. Пан капітан підсунувся до мене впритул і знов спробував виповідати образи на Сталіна і радянську владу.

— Який то соціалізм, прошу пана, коли все в руках цього узурпатора Сталіна? Він готовий був обійматися з Гітлером тільки тому, що той його хвалив. Ваш Сталін обіймався б і з самим дияволом, коли бачив би для себе вигоду! Бернарда Шоу ви підносили до неба, бо він вихваляв Сталіна і його табори, а того не помітили, що Шоу вітав також і Гітлера. Наш же Пшибишевський не зміг привітати Сталіна, і Пшибишевського ви заборонили.

Я тільки очі витріщив на пана капітана. Ну, чому я маю віддуватися і за Бернарда Шоу і за Пшибишевського?

— Слухайте, пане Спринчак, — підсовуючи капітанові бокал, запропонував я, — давайте краще вип'ємо з вами за дружбу й слов'янське братство. Слов'янський комітет, голова генерал Гундоров. Чули? Ні? Отак і я ніколи не чув про Пшибишевського. А пан капітан що-небудь чув про Ніздіковських?

— Ніздіковські? Хто такі?

— А мої сусіди в селі. Польська сім'я. і була в них дівчинка Броня, в яку я був закоханий. Яка ж гарна була Броня!

— Пан одружився з тою Бронею?

— Не міг. Я тоді мав десять років, Броня — років з дев'ять, не більше.

— і де ж вона?

— Броня? Броня вмерла, як вмерли всі Ніздіковські, як вимерла половина нашого села в голод тридцять третього року.

— Ви вмирили з голоду, а самі йшли на Польщу з визвольним походом? Від чого ж хотіли нас визволяти — від недостатку й ситості?

— Казав же панові капітану, що був тоді ще учнем і не можу відповідати за війну, в якій не брав участі. За Вітчизняну відповідав своїми ранами, своїм життям і готов відповідати хоч і на страшному суді.

— Але ж війну вели такі, як пан, а не Сталін? Чому ж тепер усі лаври приписують тільки йому? Навіть Черчілль...

— Черчілля й питайте. А для нас Сталін — наш прапор. Вам це не подобається? Маєте заперечення?

Заперечення були в Робінсона. і не словами, а дією. Доблесний британець вичалапкував з-за столу із допомогою абсолютно тверезого, як виявилось, доктора Томберга заявив, що запрошує всіх присутніх серів прогулятися по парку. Звідки він узяв парк, я не знав, бо між віллами, які ми займали, росли, здається, самі яблуні, та коли ми опинилися надворі, Робінсон, крім яблунь, все ж закримітив ще якесь німецьке дерево — чи то липу, чи бересток — і, недовго думаючи, подерся на нього з чіпкістю й спритом індійської мавпи. Що то значить народитися й вирости в сім'ї потомствених колоніальних офіцерів!

Я ще не встиг зважити, чи такі дії Робінсона не плямують гідності британського офіцера, як пан Спринчак, мабуть, щоб довести всім свою капітанську кондицію, вихопив з кобури пістолета і дав залп по своєму союзнику. Козуріну це так сподобалося, що він ударив гопки, підскочив до дерева і, тицяючи в повислого на гілляці Робінсона, заверещав до Спринчака: "В зад його! В зад його!" Я ледве встиг упасти всім тілом на правицю пана капітана, і черговий постріл, на щастя, спрямований виявився вже не вгору, а в землю, та Спринчак і не виявив спротиву, одразу віддав пістолет і заспокоїв мене зі сміхом:

— Хай пан не переймається занадто, пане капітане. Це тільки польський гумор.

Я подумав собі: а те, що тебе Сталін разом з твоїм генералом Андерсом у тридцять дев'ятому засадив за колючий дріт і тримав там до початку війни — це, може, сталінський гумор? От жахнув би пан капітан Робінсона в те місце, що підказував одурілий від коньяку Козурін, — де б ми всі були з нашим гумором?

Не знав я тоді, що злі жарти, причепившись до чоловіка лиш один раз, можуть переслідувати його, як нечиста сила.

В п'ятницю вже зранку перед невиспаним Козуріним сиділа фрау Вільтруд і заливала слізьми все довкола з такою інтенсивністю, що можна було сподіватися нового всесвітнього потопу. Коли потоп, то потрібен Ной, і цим Ноем міг бути тільки я. Козурін, звичайно ж, нічого не міг второпати з плачливого белькоту фрау Вільтруд, бо був сонний і дурний, щоб його трохи подратувати, я теж вдавав дурника і довго не склеював з безладних схлипів чогось змістовного, та всьому на світі настає кінець, Фрау Вільтруд повідомляла, що завтра в Оденталі, в місцевій кірсі, вінчається руська. З ким? Звичайно ж з її Гюнтером! Чому саме з Гюнтером? Бо він зв'язався з вашою руською, і саме біля Оденталю його родовий будинок. Це вінчається він, Гюнтер, все вказує на це.

— Але ж ви з ним не розлучені? — поспитав я.

— Не грає ролі. Після того, як Гюнтер побув у концтаборі, для нього немає нічого святого! Це страшний чоловік!

— Страшний чоловік? То чому ж ви хочете його повернути?

— Ах, ви не знаєте, що таке самотність для жінки? Адже я ще зовсім молода жінка.

Щоб уже така молода, я б не сказав, але це питання не обговорювалося. Козурін, довідавшись про вінчання, аж зашкварчав од люті:

— Ми не можемо цього допустити! Поламати за всяку ціну! Беріть Попова і зранку туди. Це далеко?

— Десяток кілометрів.

— Сидіть там хоч з ночі, але щоб мені... Тільки подумати: дружина самого академіка Лисенка!

Він уже, мабуть, приміряв на свої курячі груди ордена за цю операцію, що ж до мене, то я не дуже горів ентузіазмом. Попов так само не був у захваті, довідавшись про кірху й вінчання.

— Стріляти в церкві — це не для мене, — скривився він. — Один англійський король убив у соборі архієпископа Кентерберійського, і йому цього не можуть простити вже

вісімсот років.

— Ні стріляти, ні вбивати ми не збираємось, — заспокоїв я Попова. — А потім: чому саме в церкві? Ми підстережемо молодих біля церкви і там їх зацапаємо тепленьких!

Ми поїхали в Оденталь "цеппеліном" Попова, кожен у своїй формі, з орденами, з пістолетами, — нам нічого було приховувати.

Кірха була, як кірха: темна, шпичаста, калатав над нею досить пісний дзвін, негусто йшли святково зодягнені люди, переважно жінки, бо чоловіків або ж убито на війні або позамикано до таборів військових злочинців. Брати шлюб у такий час? Де тут візьмеш бодай скверненького жениха? А от же знайшла наша співвітчизниця, забувши про все на світі, а найперше — про славного сталінського вченого академіка Лисенка! Я сидів у машині й збовтував у собі справедливе патріотичне обурення, як гіркі ліки перед вживанням. Ах, лахудра, ах, сяка й така, з жиру телесується, закортіло їй німецької любові, родинних вілл і ще там якоїсь бенері, а я віддувайся! Чому це я, бойовий офіцер, у якого повні груди орденів, повинен віддуватися то за Бернарда Шоу, то за дружину академіка Лисенка, яка знати нікого не хоче? Вже коли й тримати когось за колючим дротом, то саме отаких клятих жінок, і не просто для профілактики, а постійно. Перманентно, як казали наші теоретики світової революції.

Попов торкнувся моєї руки, муркнув здивовано: "Оце? Не може бути!"

Повз нас проскочив новенький "джип", став, як вритий, за десяток метрів поперед "цеппеліна", з машини зістрибнуло двоє хвацьких англійських лейтенантів, один з них подав руку молодій пишній жінці, звів її з заднього сидіння, обережно взяв під лікоть, інший лейтенант негайно прилаштувався з другого боку і теж заволодів ліктем молодої жінки.

Ми з Поповим сиділи, як вражені громом. Наречена? Висока, пишна, білява, молода — кого цим здивуєш в Європі, повній жіноцтва? Але ж у білій сукні, на голові прозора фата, в правій руці букетик якихось штучних квітів — наречена, чорти його бери! Але де ж жених? Адже ці браві британські лейтенанти, з усього видати, тільки старші друзки, — чи бояри, чи як воно тут зветься в цих Європах? — самого ж жениха не видно. Може, він вже в кірсі, там жде свою найдорожчу? Все може бути. Але як могло статися, що цим дивним шлюбом опікується англійське командування?

— Попов, — прошепотів я, — ти що-небудь розумієш?

— Нічого не розумію.

— Що будемо робити?

— Треба брати їх, поки не опинилися в церкві!

Треба, то й треба. Дружно й точно клацнули ми дверцятами "цеппеліна", майже урочисто промарширували слідом за британцями, які повільно вели наречену до кірхи, легенько, але з достатньою твердістю відтрутили лейтенантиків, перехопивши теплі жіночі лікті свої загрубілі долоні, зробили "На месте кру-уго-м!" і повели молоду жінку тепер уже не до вінчання, а до нашого сірого металевого ковчега на колесах, щоб везти до Бергіш-Гладбаха, до Козуріна, зрештою — до академіка Лисенка.

Все відбулося швидко, мовчки і так несподівано, що жінка спам'яталася лише тоді,

коли ми делікатно запхнули її на заднє сидіння "цеппеліна". Вона васістдастнула, тобто зойкнула традиційне німецьке "Вас іст даст?", але я вже втулився поряд з нею, Попов ухопився за кермо і рвонув тяжку машину з місця, — який тут вас іст дас?

Лейтенантики отетеріло стежили за нашим від'їздом, але ні гнатися за нами, ні навіть зворухнутися з місця не спромоглися. Військову частину операції ми з Поповим здійснили практично бездоганно. Тепер наставала набагато тяжча частина — дипломатична.

Наречена билася об двері, мовчки, вперто, затято билася всім тілом, хотіла вирватися на волю, визволитися будь-що. Пташка в залізній клітці? Але занадто тілиста як для нещасної пташки. Мені треба було б спробувати якось утихомирити жінку, вмовляти її, пояснити, що ми дбаємо тільки про її інтереси (інтереси соціалістичної вітчизни малися на увазі самі собою), але я навіть не знав, як звертатися до нашої полонянки. "Товаришка Лисенко?" Смішно. "Маріє"? Занадто фамільярно. "Громадяanko"? Це вже зовсім по-міліцейськи. "Слухай-но, ти"? Грубо і недостойно, надто зважаючи, що це за жінка.

Тому я мовчки борюкався з жінкою, сподіваючись, що моя сила переважить і що жінка втихомириться, та запаси дикої люті в ній виявилися просто невичерпні, вона телесувалася дедалі дужче, аж поки Попов, який спиною відчував усе, що діється позад нього, не втратив терпцю і, вихопивши з кобури чорного "парабеллума", через плече тицьнув зброю в обличчя "мадам Лисенко" й просичав крізь зуби:

— Ти, стерво собаче, сиди тихо, а то!..

— Попов, ти що! — гукнув я своєму напарникові, вже наперед гаразд уявляючи, чим може окошитися (найперше для мене) таке поводження з дружиною академіка Лисенка. На мій подив пістолет і грубі слова Попова подіяли на жінку набагато ефективніше, ніж мої незграбні спроби приборкати її мовчазним борюканням. Вона вмить втишилася і тепер сиділа слухняно й непорушно.

— Хай сидить, коли не хоче, щоб я пожбурих її під колеса "джипа"! — хрипко промовив Попов. — Доблесні британці сидять у нас на багажнику.

Я поглянув у заднє вікно "цеппеліна". Справді "джип" з лейтенантами гнав за нами, мчав майже впритул, норовив навіть перегнати і, може, зупинити нас. Лейтенанти наввипередки показували стеками водієві-сержанту на нашу машину, той несамовито крутив кермо, час од часу сигналив (сигналик, щоправда, так собі), тоді й Попов несамовито ревів сиреною "цеппеліна", піддавав газу, розганяв усе живе й мертве, що могло б трапитися на шляху.

Лейтенанти гналися аж до нашого розташування, коли ж "цеппелін" завернув до вартового під грибком, "джип" проскочив мимо і, не зупиняючись, полетів далі.

— Вистежили нас, тепер привезуть сюди якого-небудь майора Гарвея, — засміявся Попов.

— Хоч і генерала! — безтурботно відгукнувся я і відчинив перед своєю бранкою дверцята. — Прощу!

Козурін потирав руки. Його молокососні губенята так і дрижали від радісного

нетерпіння, медалька із зображенням товариша Сталіна вже не почувалася сиротою на його новісінькій гімнастерці в передчутті вельможного орденського сусідства. Тільки подумати: така операція! Він звивався біля жінки, як змії, готовий був підхопити її під лікоть, щоб урочисто супроводжувати до своєї резиденції, але ж не смів, не наважувався, а тільки улесливо усміхався і примовляв: "Просимо! Просимо! Будь ласка сюди! Будь ласка!"

В парадній вітальні він довго припрошував жінку сісти, а вона вперто стояла, негнучко випроставшись, пригнічуючи нікчемного Козуріна своєю масивністю і суто жіночою потужністю. Сталінський академік знав діло, вибираючи собі жінку! От тобі й хата-лабора-торія та гілляста пшениця.

Нарешті жінка все ж таки сіла, Козурін скомандував принести каву й фрукти, мерщій вгніздився навпроти і розпочав мову про те, про що мав би говорити я ще в машині, та, бач, не зумів, не знайшов відповідних слів.

— Ми представники радянського командування в англійській зоні окупації. У нас найширші повноваження щодо радянських громадян, які опинилися тут з тих чи інших причин. і коли ми довідалися про вас. Самі розумієте: ми все кинули, щоб допомогти вам. Я негайно повідомлю своє командування в Хемері, ще сьогодні піде шифровка до Берліна і до Москви. На першому ж аеродромі задемаркаційною лінією вас ждатиме літак... Ми не можемо сказати, що за вами прилетить ваш чоловік академік Лисенко, але гарантуємо, що все буде точно і в порядку.

Козурін заливався соловейком і навіть не помітив того, що помітив я. При згадці про шифровки, літак, академіка Лисенка молода жінка мовби пробудилася з глибокого сну, скинула з себе заціпеніння, стривожено обвела поглядом кімнату, пильніше придивилася до Козуріна, губи їй смикнулися, тоді знов стверділи, однак довго вона не витримала і, забувши про своє "васістдас", повернулася в свій питомий стан з словами:

— Що ви тут говорите? Який чоловік? Який академік Лисенко? Я не знаю ніякого академіка!

Козурін, який був зрадів, почувши, що німа заговорила та ще й рідною мовою, відсахнувся від жінки, так ніби йому в обличчя кинуто не звичайні слова, а тяжке каміння.

— Ви не дружина академіка Лисенка? — прошепотів він. — Ви не товаришка Лисенко? А хто ж ви така?

— Я Шиянова Ольга, студентка Орловського педінституту, а тепер дружина англійського майора Стокса! — була відповідь.

— Ви не товаришка Лисенко? — все ще не вірячи, повільно підвівся Козурін.

— Я Шиянова Ольга! і майор Стокс ось-ось буде тут і тоді я вам не заздрю, вам тут усім!

— Ах, так ти не дружина академіка Лисенка? — заходячи жінці за спину, зловісно промовив Козурін. — Ти не вона, ти якась там Шиянова-Буянова?

І, зненацька зриваючись на вереск, підбіг до дверей, вдарив у них чоботом, скомандував:

— Наумкін! В підвал її!

Вася Наумкін був тут як тут, глузливо вклоняючись, кінчиками пальців підтримуючи фату, припросив дорогу наречену підвестися і під дулом його автомата протупати туди, де її не знайде не тільки якийсь там англійський майор, а й сам англійський король.

Шиянова, презирливо бгаючи губи, підкорилася цьому насильству, Козурін же одразу накинувся на мене:

— Капітане Сміян, кого ви мені привезли? Де ви взяли її?

— Там, куди ти нас послав, Козурін, — холодно відмовив я.

— Ви все переплутали!

— Переплутала ця дурна фрау Вільтруд, а ти її послухав, ось і маєш. Жди тепер ще британського майора на свою голову.

— Самі розбирайтеся тепер з майорами! — заверещав Козурін і вже був норовив дати тягу, але обіцяний нашою розкішною співвітчизницею майор Стокс уже був тут, у супроводі вже знайомих мені лейтенантів і Попова, переступив поріг вітальні, відрекомендувався досить ввічливо і ще ввічливіше став пояснювати:

— Сталося непорозуміння. і тільки тому, що я запізнився до церкви, де повинен був зустрічати свою наречену. Але мені перерізала шлях колона американських "студебеккерів" з вугільним брикетом, я простояв біля перехрестя цілої чверть години і неприпустимо затримався.

Майор Стокс був дебелий, як наш знайомий майор Гарвей, а заввишки з Робінсона, говорив повільно, самовпевнено, мундир мав увесь в якихось нашивках, емблемах, глянувши на які, я зрозумів, що він з 32 королівської гвардійської бригади, девізом якої є пильність, про що свідчила одна з нашивок із зображенням широко розплющеного ока. От тобі й маєш: покликаний пильнувати безпеку й недоторканість самого короля, а власну наречену ганебно проґавив! А тепер торочить нам про якісь "студебеккери" і буровугільний брикет.

Козурін втретє перед моїми очима перероджувався, мов змії з казки. Запопадливість перед "дружиною академіка Лисенка", тоді злобна істерика, тепер — холодна зверхність над цим гвардійсько-королівським майором.

— Я хотів би знати, де моя наречена? — ввічливо поцікавився майор.

— Вона там, де треба, — холодно кинув Козурін.

— Я повинен побачити її.

— Це неможливо.

— Але чому? Вона моя наречена.

— Вона радянська громадянка і не може бути нареченою іноземця.

— Ми кохаємо одне одного, і ніхто не може стати нам на перешкоді!

— Помиляєтесь, майоре. Така сила існує. В нас є Указ про заборону радянським громадянам брати шлюби з підданими інших країн.

— Це насильство над особистістю!

— Нічого не знаю. Указ існує, і ми повинні його виконувати. Вашу так звану

наречену ми відправляємо на батьківщину. Указ підписав маршал Сталін.

— Я напишу маршалу Сталіну!

— Не радив би вам цього робити. Він надто зайнятий, щоб читати ще й листи про кохання.

— Я попрошу нашого короля, щоб він поклопотався за мене перед маршалом Сталіном!

— Цього вам ніхто не забороняє.

— Але Ольга! Що буде з нею?

— Про неї потурбуємось ми.

Треба віддати належне Козуріну: тут він виказав таке вміння говорити з іноземним підданим, що мені й не снилася. Все-таки йому щось перепало від отого дядька-генерала з "органів".

Майор Стокс відкозиряв, забрав своїх лейтенантів і в супроводі небалакучого Попова відбув туди, звідки прибув.

— Ну, Сміян, — просичав Козурін, — я тобі цього ніколи не забуду!

— Давай-давай! — посміявся я. — Бережи своє дорогоцінне здоров'я, Козурін, і не втрачай пильності!

— Я подам на тебе рапорт у Хемер! — підскочив він до мене.

— Хоч господу богу подавай. Пиши од пуза! Можеш обписати мене з ніг до голови.

Після того, як мене обписали німецькі осколки, мені вже сам чорт не страшний.

Козурін несподівано успокоївся і був майже лагідний, коли сказав:

— Чорт тобі, може, й справді не страшний, та є дещо страшніше чорта!

Може, натякав на свого дядька-генерала і на недремні "органи", в яких той служив? Але дядько був далеко, а все поблизьке нас не лякає.

Ольгу Шиянову Козурін швиденько переправив до Хемера, а вже звідти вона помандрувала до нашої зони і далі — на Батьківщину. Чи хоч зняла з себе фату, чи так і з'явилася перед нашими доблесними прикордонниками? Це вже виходило за межі моїх зацікавлень, надто що Попов поставив перед нами нову проблему.

Цей загадковий Попов за ті місяці, що я його знав, завжди уявлявся мені таким собі добрим ярмарковим дядьком, який тримає на дні свого воза цілий міх несподіваних дарунків і час від часу розв'язує той міх, щоб показати те чи інше, зацікавити, привабити, набити собі ціну.

Так було ще при американцях, коли Попов, мало чи не на честь мого приїзду на Рейн, видав нам таємницю гітлерівського вченого-ракетника, так сталося й цього разу після ганебного провалу з дружиною академіка Лисенка.

Тактовно виждавши кілька днів після цієї історії, Попов, коли ми поверталися з польського табору (наша "селекційна" робота тривала там далі), похмикуючи і попирхуючи, сказав ніби між іншим:

— В мене є дані, що в Овераті переховується кілька родин радянських громадян. Там на околиці містечка ще гітлерівці поставили барак для іноземних робочих, от вони саме в ньому.

— Звідки такі відомості? — поцікавився я.

— Таємниця мадридського двору.

— Попов, не крути́йству́й! — гукнув я.

— Коли я скажу, що маю відомості від німецьких антифашистів, це тебе вдовольнить?

— Припустимо. Але чому ти не сказав про це Козуріну?

— Бо я не люблю дристу́нів! Ти, мабуть, забув, що я з донських козаків.

— Та я не забув, а тільки весь час думаю, яка коняка витримає на своїм хребті таку тушу, як у тебе.

— А ваш Тарас Бульба який був?

— Тарас Бульба — це гіпербола, а ти живий чоловік. Та гаразд. Що ти пропонуєш з цим Овератом?

— Завтра вдосвіта підскочити туди, взявши "мерседес-бенц" з автоматниками Зябрева, і подивитися, що воно і як.

— А як щодо Козуріна?

— Зробимо йому сюрприз.

Загалом кажучи, я жив не для того, щоб робити сюрпризи Козуріну, та існував же, крім Козуріна, й обов'язок, а свої обов'язки я звик виконувати.

До Оверату ми прибули ще до сходу сонця. Теплий вересневий дощик кропив нам дорогу, снував сиве павутиння у вузьких вуличках Оверата, сонно ляпотів над самотнім дерев'яним будівництвом на околиці містечка.

Барак був — гітлерівський стандарт. Кам'яний підмурок, дерев'яні панелі, покрівля з толю, акуратно закріпленого дерев'яними брусками, три кам'яні східці до вхідних дверей, довгий коридор, обабіч нього двері до кімнат.

Автоматників Зябрева я розставив під вікнами, ми з Поповим пішли на штурм вхідних дверей.

Штурмувати не було чого: двері виявилися незамкнені.

— Може, тут нікого й немає? — трохи розчаровано поглянув я на Попова. Але Попов уже не вдовольнявся навіть роллю доброго дядечка з міхом подарунків. Тепер він виступав у ролі фокусника, в якого з порожнього рукава виростає рука. Він рішуче ступнув до перших дверей у коридорі й стукнув раз і вдруге.

— Герайн, — почулося зсередини. Німецькою мовою означало: "Ввійдіть", — але німецьке слово ще нічого неозначало. Його міг промовити будь-хто. Адже ми в Німеччині, а не де-інде.

Ми ввійшли. Опецькуватий, у волохатій сукняній формі Попов і чорноземний капітан Сміян — голова до неба, руки й ноги так, як треба. Кімнатка виявилася невеличкою, тому точніше було б сказати: ми не ввійшли, а впхалися в неї. Вузенське солдатське ліжко, заправлене сірою казенною ковдрою, під вікном мініатюрний столик, біля нього стілець, на стільці — німецький обер-лейтенант, в новісінькому офіцерському френчі з планками бойових нагород, в типових гітлерівських "колючих" галіфе з шкіряними леями, у високих офіцерських чоботях, — типовий німецький офіцер, все

звичне, все, як треба, навіть офіцерський вишкіл ось він: господар кімнатки ввічливо підвівся нам назустріч, хрипкуватим баритоном відрекомендувався:

— Обер-лейтенант Дремлер.

Що він обер-лейтенант, я бачив і так, а що він там дремлер-штемлер-берегемблер, мені, як то кажуть, було до лампочки. Мені, та не Попову.

— Документи! — заgrimів Попов.

Документи-аусвайси? Будь ласка. Розстебнуто верхню кишеню, видобуто сіру, як і мундир, книжечку, розгорнуто перед нашими немилосердними очима. Знов той самий обер-лейтенант Дремлер Вольфганг-Іоганн, полк, дивізія, рід військ, фотографія. Панове хотіли ще чогось? Офіцер стояв перед нами так само високий, як я, худий, як чорт, типовий пруссак, германська військова кісточка, — що ми могли йому сказати, чим виправдати своє нахабне вторгнення?

— Ентшульдїге, — сказав я і ще раз повторив: — Ентшульдїге!

Німець теж пробачливо усміхнувся і сів біля свого столика, спокійно спостерігаючи за нашою незграбною евакуацією з його суверенної території.

Коли я зачинив двері цієї першої в бараці кімнати, щось мені мовби муляло, щось бентежило, але Попов не давав часу на роздуми, він летів уперед, як гарматне ядро, він уже штовхав ногами наступні двері, фокусник за всяку ціну мав знайти в порожньому рукаві нормальну, цілком здорову руку!

В сусідній кімнаті було молоде подружжя. Обое біляві, вродливі і нещасні. Білоруси. Вивезені на каторжні роботи, тут познайомилися, одружилися після Перемоги, тепер не знають, як добратися додому.

— Ой, братки! Ой, рідненькі! — безпорадно заметушилася перед нами жінка, то припрошуючи сідати, то намагаючись нас чимось почастувати, знов кидаючись то до нас, то до свого розгубленого, як і сама, чоловіка в радісній розтривоженості і переповненні несподіваним щастям. — Та невже ж додому? Та невже ж правда?

— За болотом стужилася, — спробував за легенькою насмішкою над дружиною приховати і власну радість молодий білорус.

— Ви що — не чули хіба, що вже сотні тисяч відправлено звідси додому? — здивувався я. — Три місяці з Дельбрюка йдуть ешелони. Сімдесят кілометрів звідси — і не чули?

— А й не чули ж! — притиснула до грудей руки жінка. — Нічого не чули. Наші сусіди кажуть нам: нікому ми не потрібні. Ніхто не жде. Одна путь — на Гамбург, а там американський пароплав забере й повезе за океан. Вже нам і квитки привезли.

— Хто вам привіз квитки?

— Сусіди по бараку. В тих он трьох кімнатах. Вони всі з Прибалтики, добрі люди, а кажуть, що ми нікому не потрібні, про нас забули.

— Товариш Сталін ні про кого не забув, — твердо промовив я. — Збирайтеся, поїдете з нами. Наші хлопці допоможуть вам повантажитися. А ми зазирнемо до ваших сусідів.

Перші двері по коридору навпроти відчинилися від легкого доторку руки Попова.

Враження було таке, ніби їх щойно ледь прихилили. Підслуховували чи визирали в коридор?

Ми ввійшли без особливих церемоній, бо після почутого від білорусів про квитки на американський пароплав треба було діяти швидко й без вагань. Прибалтика з сорокового року стала радянською, всі її мешканці — радянські громадяни, а я офіцер по збиранню радянських громадян з усіма відповідними наслідками.

Попов рвався до кімнати ще з більшою агресивністю, ніж я, він опинився поперед мене, та чомусь вийшло так, що його ніби й не помічено, на мене ж, мов молода тигриця, налетіла чорноока високогруда дівчина і, зневажливо кривлячи повногубий рот, обурилася:

— Як? Не питаючи, вриватися до чужого помешкання? Де ж офіцерська грічність? і це радянський офіцер? Славний переможець?

Попова вона відверто зневажала. Атака йшла на мене. До того ж дівчина говорила польською мовою. За столом посеред кімнати сиділи, мабуть, батьки високогрудої дівчини: схожа на неї вродлива чорнява жінка і лисий чоловік з інтелігентним обличчям, схожий чи то на інженера чи на вчителя. Принаймні, таким він мені видався.

Я щось промимрив на своє виправдання, хоч як тут виправдаєшся? Жінка від столу й собі додала щось осудливе на нашу адресу і так само польською мовою. Мабуть, ми з Поповим або ж не так зрозуміли білорусів, або ж справді не туди вскочили зопалу.

— Пробачте, — сказав я, — нам сказали, що тут громадяни з наших Прибалтійських республік, тому ми...

— На щастя, Польща ще не є вашою так званою республікою, — гордо заявила дівчина, — і ми не дозволимо хамського поводження.

— Зосю, — осудливо промовив чоловік од столу, — не можна бути такою нечемною з паном офіцером.

— Хіба справжні офіцери так поводяться! — пирхнула Зося.

Я мовчки вклонився, кивнув Попову і незграбно висунувся з цієї розпроклятої кімнати, де довелося напекти стільки раків. Не барак, а справжній Ноїв ковчег. Німецькі офіцери, радянські громадяни, польські піддані, — хто тут ще?

Маючи гіркий досвід, ми з Поповим перед наступними дверима вже не скакали наввипередки, а поступалися один одному місцем і правом першому постукати, тоді терпляче ждали відповіді, коли ж — після другого чи й третього постукування — з-за дверей нарешті відгукнулися, ми презирнулися майже зніяковіло і трохи розгублено. Жіночий голос обзивався до нас мовою, якої ні я, ні Попов не те що не розуміли, але й не чули, здається, ніколи. Литовська, латиська, естонська? Про жодну з них ми не мали ніякісінького уявлення.

Попов виявився рішучішим і першим штовхнув двері.

У досить великій (як і в поляків) кімнаті з двома вікнами, захаращеній безліччю меблів і речей, на низькому широкому дивані під стіною сиділо дві темноволосі жінки середнього віку — нічого особливого й виразного ні в лицах, ні в постанях, ні в одязі,—

наше вторгнення, з усього видати, не застало їх зненацька, але й захвату особливого не викликало. Перебиваючи одна одну, жінки гнівно стріляли в нас незрозумілими словами і, судячи з їхніх жестів, пропонували очистити приміщення.

Якогога терплячіше я пояснив, хто ми такі, які маємо повноваження і які завдання тут виконуємо, і запропонував жінкам свою допомогу в справі повернення на батьківщину.

— Але ми латишки! — ламаною російщиною заявила старша з жінок. — У нас є всі відповідні документи. У нас статус переміщених осіб.

Попов простягнув руку: документи! Жінки вперто сиділи на дивані. Тоді я терпляче пояснив їм, що ми повинні переконатися, хто вони й що. Звичайно, це насильство, але такий уже наш обов'язок.

Молодша зіскочила з дивана, кинулася до столика в кутку, принесла звідти цілу паку паперів, мовчки подала мені, знов угніздилася на своє місце.

В паперах сам чорт не розібрався б. Довідки на всіх можливих мовах, підписи, печатки. Та я недовго й читав те все. З Латвії? Гаразд. Теж радянська земля. Латвійські громадяни — громадяни радянські. Всім додому! Час і пора. Так сказав товариш Сталін. Погуляли — і годі. Починаємо загоювати рани, завдані війною. Кожна людина на ціну золота. Кадри вирішують все. Жінки? Жінки так само. Жінка в колгоспі велика сила.

Такий був хід моїх думок, приблизно таке сказав я й розгніваним жінкам і запропонував їм збиратися, щоб їхати з нами. Транспорт і безпеку гарантовано.

Жінки знов спробували обстрілювати нас незнаними словами, але ми стояли спокійно, незрушно і незворушно. Тоді вони трохи успокоїлися, про щось перемовились між собою, зрештою старша заявила:

— Залиште нас. Нам треба перевдягтися і спокійно дати лад своїм речам.

— Скільки вам треба часу? — спитав я.

— Ну, може, годину...

— Гаразд. За годину прошу бути готовими.

Ми вийшли з кімнати. Під дверима я поставив вартового. Ще один вартовий став під вікнами. Ждати цілу годину нам ніяк не випадало, та не станеш же торгуватися з жінками, надто після конфузу з нашим вторгненням до польського сімейства.

Німці не відзначаються пустою цікавістю, однак люди завжди люди, тож незабаром з туманцю стали виринати один по одному місцеві мешканці, збиралися невеличкими купками, віддаля поглядали на те, що діється біля бараку. Стовбичити під цими мовчазними поглядами було не дуже приємно. Попов з білорусом спокійно покурювали, Зябров і ще один його автоматник помагали білорусці прилаштувати в машині її небагате майно. Я ходив туди й сюди, в думці проклинаючи і цей барак, і отих двох крикливих дамочок, і цей чужий ранок, який приносив суцільні розчарування. Врешті я не витримав і послав Зябрева, щоб трохи підігнав дамочок. Зябров повернувся розгублений.

— Дверей не відчиняють, і взагалі щось їх там ніби й не чутно, — доповів він.

Я посміявся:

— Може, сіли на віник і вилетіли в димар? Але, здається, димаря там немає. Вартовий біля дверей стоїть, не відходить?

— Стоїть.

Вікна я й сам бачив. Там ходив автоматник. Все, як і належить в таких випадках. Людей пильнувати ми навчилися. Здавалося б, ця страшна війна мала навчити нас найвище ставити людську свободу, а з наших дій виходило, що ми зненавиділи свободу, а ще більше возлюбили авторитет вождя і насильство. і ось я, доблесний переможець, борець за найвищу справедливість на землі, вимушений слугувати насильству, слугувати покірливо, віддано, мало не з захватом. Чому я це робив? Зі страху? Але на війні я загубив страх. Не за страх, а за совість? Та чи ж багато совісті було в усьому тому, що я робив останні місяці?

— Покличемо наших дам? — відкидаючи свої невеселі роздуми, звернувся я до Попова. — Вже час. Та й забарилися ми тут занадто.

Я хотів натякнути Попову про своє невдоволення цією досить безглуздою поїздкою, але цей чоловік з його товстошкірністю не був створений для розуміння натяків.

Попов помчав поперед мене з навальністю носорога, відсторонивши вартового, грюкнув чимдуж у двері, ждав, що вони покvapливо відчиняться, та цього не сталося. Підійшли ми з Зябровим, Попов трахнув у двері вже зі злістю — ніякого наслідку. Я притримав його, спокійно попросив:

— Відчиніть, будь ласка. Година вже минула. Треба їхати.

Ні мови, ні руху, ні шелесту за дверима. Зябров метнувся з бараку, я зрозумів: побіг зазирнути до вікон, постукати й погукати ще туди. Повернувся він майже одразу, знизав плечима:

— Нікого не видно. Кімната порожня.

— Що ж тут — підземний хід?

— Якась маячня.

Я ще раз покликав крізь двері. Нічого.

І хочби ж тоді визирнули сусіди — хтось з поляків або той обер-лейтенант, про якого я вже й забув, а тепер згадав з незбагненим роздратуванням. Сидять, позалазили в нори, не виткнуть і носа. Спитати б про цих божевільних дамочок. Чи вони завжди такі пришепелювати, чи тільки сьогодні?

— Ламай двері! — звелів я Зяброву.

Попов випередив старшого сержанта. Натис своєю тушею на благоденські фільтони, все затріщало, двері відскочили, відкриваючи видовище, яке не могло б примаритися і в найбожевільнішому сні.

Звичайно, ці дві непривітні жінки могли б вдатися до різних способів для того, щоб не потрапити до наших рук. Могли вознестися на небо, втекти з допомогою таємничих пристроїв, отруїтися, повіситися, перерізати собі жили. Переступаючи поріг кімнати, я вже заздалегідь уявляв собі страшну картину, яка відкриється моїм очам, і внутрішньо здригався від того уявного видовища. Бо й кому захочеться відчувати себе винним у чийсь нещасті?

Та побачив я зовсім не те.

На дивані, що стояв у простінку між вікнами (ось чому Зябров і не міг їх побачити у вікно), голі, як мати народила, сиділи наші знайомі і, щойно побачили нас, здійняли такий вереск, що їх, мабуть, чутно було в усьому містечку.

Мій недостатньо розвинений розум був, мабуть, досить відчутно спаралізований тривалим виконанням несправедливих, а іноді й просто злочинних наказів, та душа ще зберігала свою природну незіпсованість, і тому звичайнісіньке почуття сорому примусило мене зробити крок назад, я готовий був утікати звідси світ за очі, так ніби сам був нагий перед тисячами чужих очей.

А ті жінки? Що вони і як вони? Чи не засоромилися перед ведмедкуватим нахабством Попова, який пер до кімнати напролом, перед жадібною цікавістю Зябрева і солдата-автоматника, перед моєю незграбною розгубленістю?

Де там! Засліплені ненавистю до самозванних людоловів, у відчаї і безнадії перед сліпою нездоланною силою, вони вдалися до цього останнього, як їм здавалося, засобу, сподівалися коли й не перемогти нас, то бодай зганьбити (про своє зганьблення, мабуть, не думали або ж забули), налякати, нажахати, з темних нутровищ величезного дивана світили нам у очі сліпучо-білими голими тілами і кричали, кричали, кричали.

"Так тобі й треба! — пролунав у мені чийсь ніби сторонній голос. — Так тобі й треба!" А мій власний голос тої ж самої миті пролунав десь зовсім осторонь і незалежно від мене:

— Зябров! Хапайте їх і отак голяком — у машину! Щоб знали! Хотіли нас налякати! В машину! А тоді — їхнє барахло. Захочуть — прикриються!

Зябреву і його автоматнику не треба було повторювати. З молодіжною безжальністю накинулися вони на голих жінок, зграбастали, бігцем понесли до машини, пожбурили до кузова, так само бігцем повернулися за одягом, а нещасні жінки тулилися спинами до кабіни, гнулися, щоб сховатися за бортами від поглядів місцевих жителів, цих мимовільних свідків їхньої страшної ганьби і ще страшнішої поразки, я стояв ще в коридорі і крізь проріз далеких дверей все це бачив і трохи заспокоївся лише тоді, як Зябров і солдат принесли до машини оберемки якогось одягу і жінки одна поперед одної стали хапати його і прикривати свою наготу.

Тільки тоді я ступив до кімнати, де вже хазяйновито никав з кутка в куток Попов, поджунюючи своїми грубими англійськими ботинками речі, які траплялися на путі.

— Дивлюся, чи немає тут зброї,— сказав він.

— Не вигадуй. Була б у них зброя, не так би вони тебе зустріли.

— А тебе?

— і мене. Хай хлопці все повиносять, а ми давай ладнатися звідси. Дивуюся, що досі союзники не нагрянули.

Вже виходячи з кімнати, я побачив на стіні велику німецьку офіцерську сумку. Зазирнув у неї — повно паперів. Папери — це завжди документи. Я почепив сумку собі на плече, пішов слідом за Поповим по коридору. Коли вже минав "польські" двері, звідти прошелестіло:

— Пане капітане!

Я зупинився. Двері відхилилися, з них визирнула Зося, переконалася, що Попов пішов, не озираючись, підскочила до мене, спробувала зазирнути мені в обличчя.

— Пане капітане, ми все чули. Ви забираєте цих нещасних жінок?

— Я вимушений це зробити. Вони радянські громадяни. В мене наказ.

— Але ж це тільки жінки! Хіба ви воюєте з жінками?

— Ми ні з ким не воюємо. Ми повертаємо людей на батьківщину.

— А коли б я попросила, щоб ви їх відпустили?

— Це неможливо.

— А коли б я дуже-дуже попросила?

— Ви ще раз хочете кольнути мене негречністю? Зрозумійте мене...

— Ну, гаразд. Занадто мало часу, щоб вас вблагати. Тоді ми просимо щось інше. Ми просимо, щоб ви взяли й нас.

— Ва-ас?

— Так, мене й моїх батьків. Ми хочемо бути разом з цими нещасними. Ми з ними пережили стільки всього в цій країні, що хотіли б супроводжувати їх і тепер.

— Але ж ви поляки! Я не маю права.

— Хай це вас не бентежить. Вважайте, що ви нас не забираєте, а ми самі. Тільки супроводжуємо своїх знайомих. Щоб переконатися, що з ними все буде гаразд.

— В цьому можете не сумніватися.

— Ми віримо, віримо! Але хотіли б на власні очі. Розумієте? Невже ви не зможете зробити для нас цю маленьку послугу, пане капітане?

— А потім? Що буде з вами потім?

— Ви про нас не турбуйтеся. Ми й так збиралися їхати до Гамбурга, в нас квитки на американський лайнер. і ця коротенька подорож з вами — тільки вияв уваги й милосердя до своїх близьких знайомих. Ви навіть не уявляєте, що ми пережили, що ми пережили.

— Ну, гаразд, — піддався я, — коли ви вже так просите... У вас там якісь речі? Я пришлю солдатів, вони допоможуть.

Попов невдоволено замурчав, почувши про мій акт доброї волі. Ще невдоволіше він замурчав, коли я сказав, що незручно поляків везти у відкритому кузові, треба взяти їх у його "цеппелін". З своїми поводитися можна всяко, а іноземних підданих треба шанувати.

Попов віддячив тим, що за всю дорогу не зронив і слова, хоч як пробувала його зачіпати балакуча Зося. Я теж не відзначався особливим красномовством, не дуже прислухався до дівочого щебетання, більше думав про те, якою, власне, безглуздою і майже непотрібною виявилася ця поїздка. Враження таке, ніби Попов заздалегідь знав, чим усе закінчиться, і навмисне підмовив мене.

Біля вартового під грибком витанцьовував злий, як чорт, Козурін і накинувся на мене, ще я не вийшов і з машини.

— Капітане Сміян, що за самоуправство! — зривистим голосочком закричав він. —

Хто вам дозволив?

— А ти вже прокинувся? — здивувався я. — Так рано? Не міг же я турбувати тебе вдосвіта.

— Ви будете відповідати! — знов зірвався на крик Козурін, але вмовк, побачивши Зосю, яка вистрибнула з машини.

— Це польська сім'я, — пояснив я, — вони попросилися до нас тимчасово. Чоловік і жінка — білоруси. Просяться додому. А ті дві жінки — затримані. Чинили опір.

— В підвал їх! — скомандував Козурін. — Білорусів поселимо в твоєму особняку. Поляків — до Коляди. Потім доповісте, капітане Сміян.

Козурін був у своїй стихії. Командувати, розпоряджатися, карати й милувати.

Я кивнув Попову, дякуючи за допомогу, пішов до нашого штабу, щоб залишити там привезену з собою сумку. Знайомитися з її вмістом я не мав наміру, але вирішив витрусити всі папери, для чого, розстебнувши застібку клапана, перевернув сумку і, взявшись за виріжки, підняв над столом. Посипалися папери, фотографії, якісь квитанції, посвідчення, одна з фотографій не потрапила на стіл і, закружлявши, впала на підлогу. Я поклав сумку, нахилився, щоб підняти ту фотографію. Фронтowa звичка. Ніщо не повинно загубитися. Скільки було офіцерських бліндажів у взятих штурмом німецьких лініях оборони, підбитих штабних машин, впійманих у засадах мотоциклістів — і скрізь кожен клаптик паперу треба було зберегти, як найбільшу коштовність, бо на фронті знання про ворога іноді набагато цінніше навіть за зброю. Там, у бараці, я взяв цю сумку машинально, підкоряючись виробленому за роки війни автоматизму, не задумуючись, кому вона може належати і що в ній. Тим жінкам вона не належала — це точно. У них свої жіночі сховки для речей найінтимніших — ми нічого не зачепили. Інша річ, що жінки самі відмовилися від дарованої їм природою таємниці й неторканості, але то вже їхня справа. З жінками тепер усе просто. Козурін мерщій відтарабанить їх до Хемера, вихвалитиметься перед підполковником Дурасом, що то саме він завдяки надзвичайній пильності виявив сховище втікачів і зумів вихопити їх з-під носа в американських вербувальників слов'янської рабської сили, які прикриваються Міжнародним Червоним Хрестом, роздають на всі боки нансенівські паспорти, квитки на океанські лайнери, а найголовніше: обіцянки про райське життя за океаном. Але що для мене Козурін і навіть оті люди, з якими я сьогодні повівся не зовсім справедливо? А як повелися вони зі мною? Хто про це питає і кому болить душа за капітана Сміяна? Може, Оксані, та вона далеко, нічого не знає про моє побутування на Рейні і, може, воно й краще, що не знає. Мама? Надто далеко я від неї — і відстанями і роками. Не бачив ось уже п'ять років. Після визволення України були від мами листи, тут і листів немає. Я вже за рубежами, знову ніби вмер для неї, як у ті страшні роки окупації. Щастя, що вціліла. і вона, і маленький мій братик Марко. Богомільна моя мама писала, що малий брат мій названий на честь одного з євангелістів, це вже вона подбала про це, ім'я ж його означає — лев, і таким він і росте, попри все, що твориться в світі. Я уявляю собі десятилітнього сопливого Марка, у якого на вічно немитих ногах мало не до самих колін "курчата", але він неодмінно повинен

бути левом, і мені ставало смішно й гірко на душі. Мамо, мамо, невже навіть ця страшна війна не вбила святощів у вашій чистій душі?

Тим часом був я далеко і від рідної матері і від свого фронтового товариства, і від великої своєї держави, яка святкувала найбільшу в діях людства перемогу, жбурляючи штандарти повержених фашистських дивізій до підніжжя Мавзолею, під маршальські чоботи Верховного Головнокомандуючого, який продемонстрував здатність вільнолюбного і неймовірно хороброго народу сокрушити злі сили варварства, хоч які б могутні вони були, під чоботи товариша Сталіна, який заслужив вдячність усієї Європи, яка може жити й процвітати, тільки будучи вільною.

Нахиляючись за фотографією, що летіла вниз, я не думав про вільне життя й процвітання Європи, здається, я тоді взагалі ні про що не думав, а діяв майже автоматично. Все зібрати, нічого не загубити, бо все знадобиться.

Фотографія впала зображенням униз на килим, який з залассям топтав тут з ранку до вечора Козурін, я акуратно підійняв маленький білий чотирикутничок, перевернув його, щоб глянути, на всяк випадок глянути, сказати б, для попереднього ознайомлення, бо вся та купа документів, яка лежала на столі, потребувала пильного вивчення, уважного вглиблення в кожний папірець, в щонайменшу кому. Все це мало настати згодом, а тепер перед моїми очима була ця випадкова фотографія. Аматорський знімок, зроблений, мабуть, апаратом "Кодак". Три німецькі офіцери, взявшись під руки, позували перед камерою, усміхнені, вдоволені, благополучні. Знімок на пам'ять, а не для історії. Бо коли для історії, тоді вони неодмінно фотографувалися на тлі шибениць з тілами радянських партизанів, над ровами, повними трупів наших полонених, перед палаючими українськими хатами або розпачливим руйновищем Варшавського гетто.

Цих трьох історія не цікавила. Не вони для історії, а вона для них. Стояли на білому тлі, мовби зависнувши в порожнечі, новісінькі мундири на них стоабурчилися, ніби щойно з цейхгауза, козирки високих кашкетів насунуто на самі очі, щоб підкреслити всю глибину зневаги, з якою ці троє дивляться на світ. Гауптман, майор і полковник, менші за званням з боків, полковник у центрі. В майора і гауптмана залізні хрести і медалі за Францію і за зимову кампанію на Сході, у полковника — якісь неznані мені відзнаки. Ну, що б, здавалося, знімок з якимись трьома німецькими офіцерами? Війна закінчилася, перемога за нами, і все це тепер суєта суєт і трин-трава. А я, взявши собі на долоню той знімок і глянувши на нього, мало не застогнав і не закричав, та все ж стримався і тільки скреготнув зубами. Тримаючи фотографію в руці, вискочив з будинку, побіг до гаража, в який Попов саме заводив свого "цеппеліна", гравій хрущав під моїми чобітьми, хапав за підшви, заважав бігти, не пускав.

— Попов! — гукав я ще здалеку. — Давай машину! Випустили ми власовця! Чуєш, Попов?

Чим подобався мені Попов найбільше — ніколи не вимагав зайвих пояснень. Так було й тепер. Почувши мій крик, Попов миттю розвернувся, вигнав "цеппеліна" до грибка, відчинив мені назустріч дверцята.

— Там? — тільки й спитав, вирулюючи на шосе.

— В бараці. Лопухи ми з тобою. Так званий обер-лейтенант — ось він!

І я тицьнув перед очі Попову фотографію гауптмана, майора і полковника.

— Ах, сволота! — вилаявся Попов. — Які ж ми ідіоти! Заради нього їхати і отак...

— Ти знав щось про нього? — не повірив я.

— Не зовсім точно, але знав. Вчора ми з Вірою заблукали до пивної в Бенсбергу і там я зустрів свого знайомого з американської військової розвідки. Він натякнув мені, що а Овераті для нас може бути крупна дичина. А ми з тобою кинулися ловити перепілок. Покажи ще мені цей знімок.

Вдруге дивитися не було потреби. В центрі знімка між німецьким гауптманом ф німецьким майором стояв наш знайомий обер-лейтенант Дремлер, але в полковницьких погонах, а на рукаві його офіцерського френча викрасовувався триколовий щит з написом "РОА": "Русская освободительная армия", тобто так звана армія тричі проклятого зрадника генерала Власова. Дремлер, чи як він там насправді звався, був точнісінько такий, яким ми його з Поповим бачили дві години тому в бараці для іноземних робітників на околиці Оверата: високий, худий, з сивою, довжелезною, розділеною навпіл "толстовською" бородою.

Ох, ця його борода! Я вже тоді, коли ми з Поповим опинилися в кімнатці так званого Дремлера, мав деякі підозри щодо справжності обер-лейтенанта. Бо де це бачено обер-лейтенанта німецької армії з такою толстовською бородою! Що це — декорація? За всю війну я не бачив жодного німецького офіцера з бородою, та ще такою, та ще в такому невисокому чині.

Однак підозра як народилася, так і вмерла. Бо, по-перше, німець, а яке мені діло до німців, чому я маю доскіпуватися до чиеїсь бороди? По-друге, тотальна мобілізація. Гітлер перед своїм крахом закріпив до вермахту старе й мале, німецьких дідів і чотирнадцятилітніх дітей. Може, цей Дремлер саме з тотального набору?

А він був власовський полковник, зрадник, негідник, шкура, і в душі знущався з моєї недосвідченості, з моєї наївної довірливості, з моєї смішної зеленості.

Капловухий тютхтій, тютя з полив'яним носом!

До самого Оверата ми з Поповим не перекинулися жодним словом. Що слова! Обоє нас ошукав цей зовні такий благородний і пристойний дід, у якого борода світиться сріблом, а душа темна, як жужелиця. Мабуть, і бороду відростив для такого випадку, бо хоч у цій проклятій війні не було вже, здається, нічого такого, що здивувало б, знетямлю людину, та цей зрадник все ж примудрився перелицюватися, з кривавого ката перевернутися на добропорядного старигана, замаскуватися під Льва Толстого чи якогось мало не святителя.

"Цеппелін" ревів уже й не кінськими, а дикими буйволячими силами, Попов розігнав машину так, що здавалося: не вправиться з нею, вріжеться в отой триклятий барак, і ми знищимо його, згинувши й самі в несамопитому вибуху.

Але Попов погамував розклекотаних буйволів у нутрощах сталевий потвори, він пожбував "цеппелін" з шосе просто під самі двері бараку, в гуркоті й скреготі

загальмував саме тої миті, коли на порозі з'явилася знайома нам обом постать.

Так званий обер-лейтенант Дремлер, в тому самому німецькому офіцерському мундирі, що й кілька годин тому, в тьмяних, ніби вилитих з гуми, офіцерських чоботях, з туго напханим військовим ранцем за плечима, але в цивільнім тирольським капелюсі і вже й з геть невійськовою сучкуватою палицею в руці, спокійно відчинив двері і вже заніс був ногу, щоб переступити поріг, як тут перед самими східцями загриміло сталеве-сіре чудисько і ведмедкувата волохата постать викотилася з нього, стрімко злетіла на східці, а тоді — чорний "парабеллум" під бороду, під носа, межі очі і голос зривистий од ненависті:

— Ах ти ж негіднику власовський, ах ти ж гад фашистський! В машину, падлюко!

Дідові забракло якихось трьох хвилин. Надто довго збирався і, видати, надто певний був, що ніхто не зірве з нього машкару. Не було б нас з Поповим, спокійно промарширував би так званим обер-лейтенантом на той бік шосе, подолав невеличку відстань до лісу, а там тільки непорушні примхливі тіні та пташиний гамір, а більше нічого, і де тільки й ховатися таким темним душам, для яких серед людей не залилося місця.

Дід, як мірився неквапно спускатися вниз, так і потупав поперед Попова, не змінюючи темпу, не пробуваючи ні обурюватися, ні протестувати, ні дивуватися хоча б. Я відчинив перед ним задні дверцята, він скинув ранець, поклав його на сидіння, тоді мовчки всунувся до просторого салону сам, міцно всівся, прилаштував свою півпудову патерицю між кістлявими колінами, нахабно задер бороду. Все це робив з таким урочистим спокоєм, ніби цю машину спеціально подано для нього, а ми — його підлеглі.

Так-то воно, та не зовсім так!

— Нам відомо, хто ви такий, — сказав я. Дід мовчав.

— Ми прекрасно знаємо, яке ти падло, — просичав Попов, вмощуючись за кермом, — і ти повинен дякувати богам, що капітан Сміян ще кудись тебе везе. Щодо мене, то я пристрелив би тебе отут, як собаку, щоб не паскудити своєї машини!

Дід не зворухнувся. Дивився поперед себе, понад нами, поза нами, дивився вдалину, хоч мав би озиратися на всі ті кладовища, які полишив позад себе за чотири роки війни.

Ми полетіли назад з такою самою несамоовитістю, як летіли й сюди, до Оверата. Як ми змогли встигнути? Чому дід збирався з таким спокоєм, з такою повільністю? Адже досить йому було вийти з барака, перетнути шосе — і вже збавчий густий ліс, якому ні краю, ні кінця. Все-таки, мабуть, є на світі справедливість, а я ж все-таки мав усі підстави вважати себе представником справедливої армії.

Дід нарешті заворушився, дістав з кишені френча пачку американських сигарет із зображенням жовтого верблюда, розгублено вертів у пальцях сигарету, мабуть, не маючи вогню. Я клацнув запальничкою, подав дідові прикурити.

— Якнайпокірливіше дякую! — вишуканою російською мовою сказав дід.

Здається, мені ще ніколи в житті не дякували так витончено. Та й які там подяки на

війні? Хіба що від Верховного Головнокомандуючого в урочистій формі, однаково на всі армії і фронти. А від своїх командирів — тільки круті слова, приперчені такою міцною приправою, що хоч кривися, хоч чхай, хоч гопки бий. З яких же епох вистрибнув цей дід і чому він опинився серед власовців? Може, він ще дореволюційний полковник, був у еміграції і пішов проти радянської влади з ідейних міркувань?

— Нам відомо, що ви полковник власовської армії,— сказав я.

Дід мовчав.

— Вас судитимуть як військового злочинця.

Відповіді я не отримав, та не дуже й сподівався отримати. Вишукані слова подяки вирвалися в діда цілком випадково, завчена форма, і більш нічого, нутром же своїм лишався він і далі запеклим моїм ворогом і ненавидів мене, Попова, всіх нас — переможців, ненавидів і зневажав.

Ну, ну, полковнику, помовч, помовч. Коли одна малесенька фотографія допомогла нам здерти з тебе овечу шкуру, то якої ж ти заспіваєш, коли я сяду до столу, на якому ціла скирта твоїх паперів?

Козурін знову ждав нас на в'їзді коло вартового, але не кричав і не корчив із себе велике цебе, а тільки видовжував свою курчачу шийку, спостерігаючи, як з "цеппеліна" повільно видобувається височезний сивобородий німецький офіцер.

— Це ще звідки? — підстрибнув він до мене. — Капітане Сміян, ви можете пояснити?

Я тицьнув йому під ніс знімок з трійцею бойових друзів, Козурін вихопив фотографію з моїх рук, глянув раз, глянув удруге і аж затанцював од начальницького завзяття:

— В підвал його! В підвал! і обшукати до нитки!

— Ти хоч не порозганяв тих, що ми привезли? — незлобиво спитав я Козуріна. — Наїздилися ми з Поповим на цілий місяць. Не буде заперечень, щоб ми поснідали, а тоді я засяду за папери, які привіз разом з цим власовським дідом?

— Які заперечення? Про що мова, капітане? — поважно змахнув рукою Козурін. — Після того, як ми зацапали такого звіра, ми маємо право на все!

"Ми" — в цьому був увесь Козурін з кишками, печінками і селезінками, Хай "микає", а нам, як сказав поет, своє робить.

Я добрався нарешті до тої скирти паперів, з якої витрусилася фотографія з власовським полковником — цей ключ до нашого успіху. Паперів було — аж страх брав од цих залишків чийогось життя, записаного й переписаного, задокументованого й пронумерованого, зашифрованого в натяках і недомовках листів і виставленого напоказ у випадкових і навмисних знімках.

Я почав з фотографій. Легше і швидше. Читання без літер і без зусиль, на це спроможен навіть Козурін, який відверто зневажав самий процес читання, бо всі його зусилля спрямовувалися на нишпорення, винюхування, допильновування.

А яка ж багатюща пожива для нещадної пильності Козуріна ховалася в цих знімках! Може, й мені легше було на душі, коли б переглядав усе це не сам, а ще з кимось, з тим

же Козуріним, з чортом-бісом! Бо тільки для моїх очей видовище було нестерпне, обурливе ледь не до судоми. На всіх знімках — бородатий власовський полковник, в житті, сказати б, першому, довоєнно-радянському, і в житті другому, зрадницько-фашистському, полковник сам, з дружиною, в гроні сім'ї, з товаришами по службі (у нас) і з співучасниками злочинів (тут), знімки великі й малі, любительські й з дорогих ательє, фотографії на посвідчення (усе зберіг!), де значилося, що так, справді полковник Червоної Армії і у Власова теж полковник, а в фашистів спершу тільки обер-лейтенант, а тоді вислужився в майори, але не вище, і ніякий не Дремлер, а Дремлюга Володимир Іванович, за походженням білорус, народження 1891 року, син купця першої гільдії, що мав крамниці й доходні дома в Москві, а в революцію все втратив безнадійно і безповоротно, що породило а синовій душі відчай і ненависті, до більшовиків і всіх голодранців на світі. То що ж: ненависть допомогла Дремлюзі за двадцять років після громадянської війни пройти путь від рядового-червоноармійця до полковника, щоб пожинати плоди так зневажуваної ним революції? Він жив у великих прекрасних містах в Росії, на Україні, в Білорусії, займав там розкішні квартири з таким умеблюванням, якого я вдома ніколи й не бачив, а вперше побачив тут, у Німеччині, щороку він з дружиною відпочивав на чорноморських курортах, самі назви яких лунали для мене таємничістю казок Шехерезади: Гурзуф, Алушта, Сімеїз. Тепле ласкаве море, відшліфовані морськими хвилями камені, а на них довге живе тіло бородатого полковника (хоч і в самих трусах, та однаково ж полковник!) і до нього горнеться замашне повногруде жіноче тіло — Віра Дремлюга, вірна подруга полковника, сама теж не просто жінка й дружина, а майор Тсовіахіму і кращий стрілець України 1932 року, про що свідчить фотографія з відповідним підписом, а на фотографії — Віра Дремлюга власною особою, в майорській формі, з дрібнокаліберною гвинтівкою Тульського заводу, притиснутою до плеча і націленою на ворогів революції точнісінько так, як націлював її товариш Сталін з кремлівської трибуни, коли Лазар Мусійович Каганович передав вождеві цей дарунок тульських зброярів.

Я вже давно впізнав цю Віру Дремлюгу. Вона була старшою з тих двох "латишок", які безсоромно оголилися перед нами в Овераті, сподіваючись цією цинічною дією налякати нас і примусити відмовитися від виконання своїх обов'язків. Молодша була її рідною сестрою так само, як сестрою старшою була мати Зосі, ота "польська" мотрона, що соромила мене за мою негречність і мугирство. Знімок трьох сестер засвідчував не просто їхню зовнішню схожість, а й, сказати б, питому спорідненість (недвозначний підпис підтверджував це незаперечно), інші фотографії показували, що сестри мали життя не гірше, ніж Віра, так само купалися в теплому морі, прогулювалися під пальмами (яких я ще зроду не бачив!), сиділи в театральних ложах з оголеними плечима, обвішані коштовними прикрасами.

А настала війна, посунула на землю нашу темна фашистська сила, — і ці люди, які все мали, які могли насолоджуватися життям і його благами, що навіть не снилися мільйонам таких, як я, перші зрадили, переметнулися до ворога, кинулися лизати його грубі катівські чоботи. Як же так? Чому це сталося? і куди поділася та прославлена

наша пильність, від якої не міг заховатися жоден ворог народу — від найбільшого до найдрібнішого? А тут же не якийсь дрібненький чоловічок, а полковник Червоної Армії, начальник укріпрайону на Західному кордоні під Білостоком, чоловік довірений, затверджений у найвищих інстанціях, може, й самим товаришем Сталіном.

Я нічого не розумів. Як же так? Що ж йому було ще треба? Поки Сатана просівав усіх нас крізь решето смерті, цей полковник випав чи вистрибнув з решета і не просто, щоб зберегтися, а щоб перекинутися на бік ненависного ворога і стати таким самим ворогом народові, який дав йому життя, дав йому все, зробив тим, ким він був.

У паперах зберігся загальний зошит, чернетка просторої заяви, що з нею полковник Дремлюга звернувся до фашистського командування, якому без жодного пострілу здав свій укріпрайон першого ж дня війни.

Здригаючись од огиди, читав я холодні слова, написані холодною рукою ворога не простого, не випадкового, не жертви тимчасового настрою, миттєвого переляку, не примітивного перебіжчика, який рятує свою шкуру, а там хоч потоп! Ні, це був ворог за переконанням, ворог від народження, людиноненависник і людожер за покликанням. Він був навіть страшніший за генерала Власова, який до війни служив чесно й віддано, дивізію, якою командував у Київському військовому окрузі, зробив найкращою в Червоній Армії, в перші місяці війни на Україні, тоді під Москвою відзначився так, що був призначений командувати армією і заступником командуючого фронту. Зраду Власова можна б якось пояснити нашими жахливими провалами на фронті, його зневірою в можливість розбити фашистів. Це зрадник і ворог зі зламанною душею. А Дремлюга, який здає укріплення фашистам першого ж дня війни, підносить їм на блюдечку — хто це, як його назвати? і чому ж його не викрито й не знищено тоді, коли викривали й знищували ворогів народу?

Я нічого не розумів. Коли б не живий Дремлюга сидів десь піді мною у підвалі і не оці фотографії й документи, я ніколи б не повірив, що таке справді може бути.

Падіння цього чоловіка не мало меж. Він згоден був на все, аби тільки мстити більшовикам. Фашисти зробили його обер-лейтенантом (після нашого полковника!) — він з радістю прийняв цю подачку. Його послали карателем у Прибалтику — він палив, вішав, стріляв ще з більшою жорстокістю, ніж це робили німці, і незабаром став уже майором і забрав до себе дружину і її сестер (ось звідки їхня польська і латиська чи литовська мова!) Чужої крові і чужих мук він не помічав, не знав і не хотів знати, для цього катюги взагалі не існувало на світі нічого, крім фашистського командування, перед яким він лакействував і звивався, мов огидний хробак, мов зажерлива гусінь, та ще його коханої дружини і її родичів, про блага для яких Дремлюга з купецько-бухгалтерською дріб'язковістю невтомно дбав протягом усіх цих страшних років, домагався, випрошував, канючив. Я не міг збагнути, навіщо Дремлюга зберігав усі документи? Перед ким мав намір звітувати? Хіба що перед самим господом богом в день Страшного суду? Крім фотографій, листів, посвідчень, копій наказів про пересування Дремлюги по службі (служба? катівський промисел, а не служба!), про нагороди й заохочення, тут були його заяви, просьби, домагання про матеріальне

забезпечення дружини і її сестер, німецькі продовольчі картки, всілякі посвідчення, навіть поїздні квитки. Не було тільки жодного документа, жодного листа до дружини про те, як він опинився у власовській армії, хто повернув йому звання полковника і хто зробив особистим ад'ютантом генерала Власова? Може, сам генерал? Та, судячи з деяких паперів, Дремлюгу підклали Власову, як зозуля підкладає своє яйце в гніздо дурній пташці, самі фашисти. Влаштувавшись на новій службі, передбачливий полковник мерщій перевіз свою дружну родиноньку з Прибалтики, де вже чуто було гриміння радянської артилерії, в саму глибину Дойчланду — до Франк-фурта-на-Майні, і негайно став бомбардувати всіляких гауляйтерів домаганнями поліпшити житловий стан своєї дружини і її сестер, надати їй усіх пільг і привілеїв, належних дружині німецького офіцера, пам'ятаючи про те, що її чоловік — майор вермахту, має такі й такі відзнаки, відповідні права і так далі, і так далі, і так далі. Отож, у Власова — полковник, а для німців і далі Дремлюга був майором, посланим у штаб самозваної армії і для солідності обтиканий барвистим полковницьким пір'ям. Мабуть, вірний фашистський слуга ретельно доносив своїм хазяям про все, що він чув і бачив у Власова, та, ясна річ, копій цих доносів Дремлюга не зберіг. Зате в листах до коханої Віроньки він захоплено вимальовував світлу будущину найперше для них самих, і в своїх захватах дописався навіть до того, що в листі, датованому кінцем лютого сорок п'ятого року, тобто за два місяці до кінця війни, тоді, коли фашисти вже були розтрошені повсюди і не лишалося в них ніякісіньких надій, і ось саме в цей час бородатий прихвостень вибелькочував: "Дорога Віронько! Вчора мав бесіду з Андрієм Андрійовичем, і він сказав мені, що більшовизм буде розгромлений".

Андрій Андрійович — це генерал Власов. Навряд, чи був він уже таким ідіотом, щоб у лютому сорок п'ятого не розуміти безнадійності свого становища. Хіба що, знаючи, хто насправді його "особистий" ад'ютант, до кінця грав роль перед Дремлюгою, а той далі грав роль перед власною дружиною (і перед фашистською воєнною цензурою), хоч обидва діяли за принципом шкільного вчителя арифметики: два пишемо, три запам'ятовуємо, — і, вже не маючи сумніву, що фашизм розгромлений навіки й безповоротно, все ж для власного збереження, підставляли в свої висловлювання на законне місце фашизму — більшовизм.

Я сидів над цими проклятими паперами до пізнього вечора. Віра принесла мені обід до канцелярії, співчутливо позітхала: "Невже все таке негайне?"

— Віро, — сказав я, — негайне — це не те слово. Взагалі сьогодні для мене вмерли всі слова, і я й сам ніби вмер у цій гидоті, що на столі переді мною.

— Таке й скажете! — знизала тендітними плічками Віра. — Ви всі сьогодні наче подуріли. Попов нагрімав на мене безпричинно. Козурін сокорить біля цих поляків. Що воно в нас діється?

А хіба я знав, що воно діється? Дочитавши всі папери, я спустився вниз, звелів вартовому відімкнути кімнату, де сидів Дремлюга, ввійшов туди. Полковник сидів на кушетці (всі меблі — від колишніх хазяїв, і меблі вишукані навіть для підвальних кімнат) і читав (чи вдавав, що читає) працю Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" німецькою

мовою. Червоні палітурки, великими чорними літерами (латинськими): "Ленін", далі — німецька назва ленінської роботи. Винахід Козуріна. В бібліотеці колишнього господаря вілли були твори Маркса, Енгельса і Леніна, Козурін звелів розкласти їх у підвальних кімнатах — мовляв, хай читають зрадники, яких ми туди замкнемо. Ніхто, здається, належно не поцінував винаходу Козуріна, твори класиків лежали неторкані, а ось сьогодні, бач, було інакше. Не на того напали. Дремлюга сидів і читав Леніна.

— Як для сина купця першої гільдії, для вас тут багато цікавого, — сказав я.

Дремлюга мовчав так само, як у машині.

— Я б не радив вам грати а мовчанку, — майже співчутливо промовив я, — однаково ж нам тепер усе про вас відомо, і доведеться відповідати перед радянським народом, зрозумійте це.

Дремлюга затулявся від мене книжкою Леніна, не хотів говорити, зневажав і ненавидів.

Що ж. Я пішов звідти без жалю й розчарувань. Свій обов'язок я виконав чесно, далі хай усе буде так, як належить.

В нашій "мисливській віллі" горіли вогні і музика грала, як у вірші Максима Рильського. Я застав там товариство розвеселене і безтурботне. В дубовому залі палав камін, шкірилися з стін ікласті вепрячі морди, клалися на все довкола різьблені тіні від оленячих рогів, пурхала, як метелик, невагома Віра, розносячи закуски, підслесливо горбатився перед Козуріним Коляда, розливаючи і підливаючи болотяно-темні коньяки, біля п'яного в дим Козуріна волохато громадився так само впитий Попов, їм товаришувала "польська пані" (тепер я вже знав, хто вона!), чоловік же її сидів за роялем, біля якого в натхненній позі, приваблива, як молода чортиця, виблискувала чорними очима їхня донечка Зося і голосом, сповненим вогненної жаги, виводила:

Она безгрешных сновидений

Тебе на ложе не пошлет...

Відкинуто маскування, гру в польське чи яке там іще походження, російська мова так само вишукана, як в отому "Покорнейше благодарю", показували нам, які ми мугирі, плювали в очі, а Козурін блаженствував, слухаючи Зося, знай підносив бокал і пив на честь її матері, самознищувався, танув, перетворювався на ніщо перед цим молодим звабливим голосом, перед цими словами, що обіцяли так багато й беззастережно:

Не называй её небесной

И у земли не отнимай...

Козурін побачив мене, п'яно змахнув рукою.

— Капітане, сідай! Випий з нами, капітане!

Тоді пояснив своїй дамі (так ніби вона й сама не знала):

— Капітан Сміян, який привіз вас сюди, і добре зробив, що привіз! Капітан, давай вип'ємо!

Я випив бокал коньяку, щоб хоч трохи продезинфікуватися після тої гидоти, в якій бабрався цілий день.

— Слухай, Козурін, — нахилився я до вуха лейтенанта, — нам треба поговорити.

— Не Козурін, а товариш лейтенант! — п'яно проварнякав той.

— Ну, чорт з тобою, хай буде — товаришу лейтенант! Ти здатний мене слухати?

— Слу... слухати? Я завжди слухаю. Нік... нік-кому з вас і не снилося, як ум... міє слухати Козурін!..

— То знай же, — сказав я тихо, — знай, що отой бородатий — особистий ад'ютант генерала Власова, в підвалі з ним його дружина і її молодша сестра, а оце навпроти тебе — її старша сестра. Ти мене зрозумів, Козурін?

Я сподівався, що Козурін підстрибне, мов підкинутий пружиною, — де там! Він до того розпився і розманіжився від співу і споглядання повногрудої Зосі, що чи й почув сказане мною. Коли ж я спробував пробитися до його затуманеного мозку, він кволо відмахнувся:

— Не набридай, капітане! Завтра розберемося. Все завтра!.. Все...

Я плюнув і пішов звідти, супроводжуваний чарівливим дівочим голосом:

Пред троном красоты телесной

Святых молитв не зажигай...

Хіба мені треба більше за всіх!

Я ліг у себе в кімнаті, взяв книжку. Наживін. Історичний роман "Москва и Тверь". Ніколи не чув про такого письменника. А про що я чув? Книжки носив мені Гаврило Панасович, а його постачали російські емігранти, які їхали до нас звідусюди: з Німеччини, з Голландії і Бельгії, з Франції, навіть із Швейцарії. Ми не мали точної інструкції, як вестися з емігрантами, Козурін для профілактики перепихав їх на Гаврила Панасовича, а той, не маючи ніяких прав, виступав у ролі втішальника, терпляче вислуховував сповіді цих заблуканих душ, щось їм там говорив, не обіцяючи нічого певного, заронював у серця якісь надії, не відмовлявся від їхніх добровільних приношень, а приношеннями цими завжди були-книжки, безліч книжок, про існування яких ще вчора ми не мали ніякісінького уявлення. Книжки російських авторів, видані в Берліні, в Парижі, романи, повісті, оповідання, вірші, Бунін, Шмельов, Борис Зайцев, Ходасевич, навіть запеклі вороги радянської влади генерали Денікін і Краснов.

Денікін написав величезну книгу про громадянську війну "Очерки великой смуты", Краснов випустив романи "Опавшие листья", "Павлоны". Ще б генерал Шкуро став складати вірші, сумуючи за своїм генеральським минулим! Моя класова свідомість протестувала проти самого факту існування цієї білоемігрантської літератури, але Гаврило Панасович уперто носив мені книжки і спокійно радив:

— А ти почитай, почитай...

Що лишалося в нашому майже монастирському побуті: ганятися за людьми, пити коньяк у Коляди, підлотствувати, як Козурін? Навіть листа до матері не напишеш, бо ти перебуваєш в "особливому відрядженні", виконуєш "особливе" урядове завдання, ти собі не належиш, тебе просто немає на світі.

Було вже пізно, я лежав і читав про те, як московські й тверські князі змагалися в прислужництві перед татарськими баскаками, як виривали один в одного ханські

ярлики на право володіння землею, і тут у моє читання, в далекий тринадцятий чи чотирнадцятий вік увірвався зовсім реальний, теперішній, тривожний стукіт, і дівочий голос ы зойк:

— Товаришу капітан! Товаришу капітан!

Стукотіло з веранди, а голос був Зосин, той самий, що зовсім недавно виспівував перед розпитим Козуріним:

И для небес, как добрый гений,

Твоей души не сбережет...

Я накинув халат (трофеї переможців!), відчинив скляні двері з веранди. Зося майже впала на мене, задихана, зрозпачена, вся в якомусь вогні самоспалення. В тій самій довгій спідниці з міцного чорного крепсатину і в пишній білій блузі, в яких співала в дубовому залі, але блуза розпанахана, зачіска понівечена, повні червоні губи — мов рана.

— Що з вами, Зося? Сядьте, будь ласка, заспокойтеся. Я підвів її до крісла, поміг сісти.

— Дати вам води?

— Дякую. Коли можна, щось міцніше.

— Міцніше? Але в мене нічого немає, крім коньяку.

— Це навіть краще! Давайте коньяк!

— Але що сталося?

Вона мовчки простягнула руку, нагадуючи мені про коньяк. Випила півсклянки, які я налив, так ніби то була вода, обвела поглядом кімнату, мене в незграбному халаті, заспокоєно усміхнулася:

— Я вірила, що ви мене захистите. Тільки ви.

— Але звідки ви дізналися, де я живу?

— Вдень я блукала тут по території, до мене приклеївся ваш сержант і все мені розповів. Він показував, де його кімната, але я запам'ятала вашу — і пригодилося.

— А тепер? Звідки ви? Що сталося?

— А що могло статися у вашому кублі? Після музичного вечору ваш Козурін наказав тому ж таки сержантові привести мене до нього. Під автоматом, ніби для допиту чи що. Сержант стояв за дверима і все чув. Як Козурін умовляв мене, як обіцяв золоті гори, як благав, а тоді погрожував, а тоді, озвірівши, кинувся на мене... Але куди ж йому з його курячими ручками-ніжками! Я вирвалася, вискочила з кімнати, сержант тільки свиснув услід: "Далеко не втечеш!", а я побігла до вас. Ви дасте мені ще випити?

— Може, не треба більше?

— А що треба? і хто знає, що треба людині, а що ні? Надто жінці, молодій, принадливій і... без надій. Ну, так, в мене тепер нічого немає. Я стала жертвою своєї родини, яка звабила мене обіцянками райського життя, а тепер привела до цілковитої катастрофи. Всю війну тягнули мене за собою, тепер хочуть затягнути до могили. Самі трупи, — вони хочуть зробити трупом і мене. Може, я зовсім безрадна? Може. Та це не означає, що я лягатиму в постіль з будь-яким слизняком, з усіма вашими козуріними!

Перемогти навіть найбільшу армію ще не означає перемогти найбезсилю і найсамотнішу на світі жінку. Я не піддалася Козуріну і не піддамся ніколи! А до вас прийшла сама.

— Ну, я справді готовий захистити вас від будь-якого насильства.

— Захистити? А поцілувати ви мене можете? Коли ні, то хоч налейте ще вашого коньяку! Невже я вам не подобаюсь, капітане? А ви мені надзвичайно! Ще тоді, як ви вломилися до нашої кімнати...

Я застережливо підніс руку.

— Не треба, Зосю. і навіть не Зосю, а Зоє. Адже вас звати Зоєю? Бачите, я знаю все.

— і в вас заговорило класове почуття? Я для вас — тільки ворожий елемент, з яким треба боротися, який слід знищити?

— Ніхто з вами не збирається боротись, Зою. Ніхто не стане звинувачувати. Бо ви — тільки жертва обставин.

— Я не хочу бути жертвою! Я хочу жити! і цілувати таких мужчин, як ви, капітане! Ви можете підійти до мене?

Підійти не штука, а хто може передбачити наслідки? Та чи й треба їх передбачати, коли пізно вночі, десь у Західній Європі, в замкненій кімнаті опиняються двоє — молода дівчина, розпалена до того, що під нею на сажень земля горить, і молодий капітан, що береже свою цноту, та чи ж зуміє зберегти перед такою спокусою?

Мене врятував Козурін. Він, мабуть, стояв під моїми дверима з холлу, притиснувшись вухом, слухав наші перемовляння з Зосею, чув чи й не чув, але затарабанив у двері саме вчасно, саме тоді, коли я вже був готовий ринути в прірву.

— Капітане Сміян, відчиніть! — закричав Козурін. — Я наказую вам: негайно відчиніть двері!

— Чого тобі тут треба? — підійшовши до дверей, спитав я.

— Зося у вас?

— Припустимо.

— Я питаю: там вона чи ні?

— Тут. і ти прекрасно знаєш, звідки вона сюди прибігла.

— В підвал її! В підвал її! — зарепетував Козурін. — Капітане Сміян, негайно відчиніть двері! Цю зрадницю негайно треба ізолювати!

— Ти ж сам сказав: завтра розберемося. Іди спи, Козурін.

— Зі мною автоматники! Я накажу виламати двері! В підвал її!

— Спробуй тільки. Май на увазі: стрілятиму без попередження і не промахнуся! Ти п'яний, Козурін, піди проспись.

За дверима почувся глухуватий голос майора Михна. Стукотнява і крики розбудили Гаврила Панасовича, і він спустився з другого поверху. Це вже можна було вважати підмогою, я відімкнув двері і став на порозі, ніс до носа з Козуріним. Той навіть не порадив відчиненням дверям, бо всю свою злу п'яну енергію спрямував на Гаврила Панасовича.

— Майоре Михно! — зривистим голосочком вигукнув Козурін. — Я наказую вам не

втручатися!

— Та ви просто п'яні, Козурін, — спокійно зауважив Михно.

— А я вам наказую забиратися звідси! — верескнув той.

Я взяв Козуріна за плечі, повернув обличчям до виходу, легенько підштовхнув у спину.

— Тупай звідси, Козурін. Розберемося тут без тебе. Зося до ранку побуде нагорі, в кімнаті майора Михна, а ми її постережемо тут унизу. Від тебе, Козурін, постережемо, так і знай. Он вона сидить у кріслі. Якою від тебе вирвалася, така й сидить. Хочеш глянути? Та краще коти звідси, поки ще тримаєшся на ногах!

Козурін лаявся і грозився, але мої руки пересилили його погрози.

Зося ми уклали спати нагорі, самі влаштувалися в холлі. Про сон до ранку вже не було мови.

— Коньячку для бадьорості? — підморгнув я Михнові.

— А закусити в тебе знайдеться? Бо моє робітничо-селянське походження вимагає неодмінно закусувати після випивки.

— Банка аргентінської телятини.

— Давай аргентінську телятину, хай їй грець!

Ми трохи посиділи мовчки, випивши по чарці. Михно ні про що не розпитував, мені не хотілося розповідати. Власне, майор уже й так знав про затримання полковника-власовця, всі про це знали, а деталі не грали особливої ролі. Хвалитися, який я пильний, оперативний, рішучий і вмілий? Тільки не перед майором Михном, який за віком годиться мені в батьки, а досвідом своїх страждань перевищує цілі полки таких щасливчиків війни, як я. Бо хоч і тяжкі поранення, але живий, і груди в орденах, і довір'я мало не самого Верховного.

Гаврило Панасович випив ще чарочку, примружено кивнув нагору, де спала чи не спала дівчина:

— Хлястики?

— Та які хлястики, Гавриле Панасовичу? — обурився я. — Найзаклятіші вороги! Зрадники! Власовці!

— і жінки хіба власовці?

— Аз ким вони всю війну? Поки цей бородатий каратель вішав і розстрілював, де були вони? Німецький пайок одержували? Офіцерські квартири отримували?

Михно не став сперечатися зі мною. Його думки текли спокійно, але вперто, — ні перепинити їх, ні спрямувати іншим руслом. Відчуття таке, ніби стоїш на березі великої ріки, і єдине, що можеш зробити, — це кинутися в її води і або ж пливти за течією, або втонути.

— Ловимо людей, — неголосно говорив Гаврило Панасович. — Знай ловимо людей собі на щастя, а їм на горе. Зветься: виконання обов'язку. А що за тим обов'язком, чи ми задумуємось? Чужого горя не помічаємо, воно промелькує повз нас, як дим, а ми радуємось добре виконаному обов'язку.

— Дозвольте не погодитись, Гавриле Панасовичу, — не стерпів я, — ми нікого не

ловимо, ми збираємо.

— Ти й сьогодні збирав?

— Сьогодні — ворог. Ворогів треба ловити для справедливого відомщення!

— Ворог, кажеш. Ну, гаразд. А ти маєш хоч найменше уявлення про те, що буде з усіма тими, кого ми "зібрани"? Сотні тисяч, яких відправили з травня по серпень, — це репатріанти. З таким тавром їм, може, доведеться жити й до смерті. Повернешся додому — сам побачиш, як їм живеться. і це ж ті, хто добровільно повернувся на батьківщину, тобто репатріювався. Почалася війна — евакуація. Тоді наповзла, мов чорна чума, окупація. Тепер от репатріація. А тепер подумай про тих, кого ловимо-збираємо ми. Від репатріації ухилилися. Добровільно повертатися додому не захотіли. Хто вони? Ти щойно відповів: "найзаклятіші вороги". А раз так, то куди їх? Відомо, куди: заховати якомога далі, ізолювати якнайсуворіше, щоб своїми ворожими міазмами не отруювали чистого дихання монолітного радянського народу. Хто був у фашистському полоні, сяде до табору за полон, стаття 58-1-6; дівчата, які хотіли одружитися з іноземцями, сядуть згідно з Указом "за іноземців"; підозрювані сядуть за підозри; ті, кого ти витягнув з польських таборів, — за спробу сховатися в польських таборах; ще інші сядуть просто за те, що пізно повернулися і примусили товариша Сталіна ждати.

— По-вашому, виходить, що я цього власовського полковника повинен відпустити на всі чотири вітри, жаліючи?

— Ти за півроку впіймав одного такого полковника, а решта? Кого ти ловив і кого впіймав? Згадай, коли можеш. Півроку вже, як закінчилася війна, а ти далі воюєш.

— Не сам же. Ви так само воюєте, Гавриле Панасовичу.

— Я покутую гріх. Вже казав тобі про це. Караюсь у душі, проклинаю себе щодня, щогодини, а тим часом якась страшна сила затягує мене глибше й глибше в злочини й гріхи непростенні і одна для мене втіха — це знання того, що нічого мені не допоможе, що я помандрую слідом за всіма, кого запроторив у неволю.

— Гавриле Панасовичу, це антирадянські розмови!

— Ми ж з тобою не на радянській території? От і розмови можуть бути всілякі. У тебе освіта яка? Сталінська? А я вчився ще до революції. Починав з церковно-приходської школи. Закон божий, пророки й апостоли, великомученики і отці церкви. Ви, молодші, вже не спізнали цієї науки, воно мовби й полегкість, та водночас і небажана полегшеність не тільки в знаннях, а й у поведінці, в світосприйманні і світогляді.

Що супроводжує людину від народження й до самої смерті? Примус, насильство, переслідування. Тисячу років ми те й знаємо, що примусово заганяємо людей у віру, в державне підданство, у владу законів, в панівні узвичаєння, структури, формування. Піди й приведи. Охочі піти й привести завжди знайдуться.

Не без вигоди для себе, звичайно, іноді через слабкість душевну, найчастіше ж — через безмежну підлість натури.

— То що ж по-вашому — анархія? — спитав я.

— Тільки добровільність, право вибору для кожного і ніякого насильства. З цього

повинен починатися соціалізм.

— А диктатура пролетаріату?

— От-от. Ми почали з диктатури пролетаріату, а тепер бачимо, що кінця їй не буде ніколи. Треба ж було починати з визволення людської душі. З справжньої свободи. А ми — з дикого насильства. Моє життя пов'язано з землею, а там насильство при Сталіні було найстрашніше. Ти сам із села — знаєш, хоч, може, й не усвідомив до кінця та й не можеш пам'ятати, як заганяли до колгоспів.

— Мій батько — організатор першого колгоспу в нашому селі.

— Теж переконаний був, що робить добре діло, так само, як оце ти тепер. Батько твій заганяв людей до колгоспу, ти заганяєш до сталінських таборів — і все з святою вірою, що творите справедливу справу, просвіщаєте темні уми. Насправді ж темрява — у ваших головах. Я на все життя запам'ятав слова апостола про добровільність віри: "Никтоже может прийти ко мне, аще не отец пославый мя привлечет его" (Іоанн, 6, 44), тобто бог до віри не примусово "влечет", а внутрішньою своєю благодаттю чоловіка призиває, просвіщаючи затемнений смисл людський і преклоняючи ліностную його волю без всякого насильства.

— А дисципліна? — поцікавився я. — Дисципліна повинна бути? Скажімо, в армії.

— В армії, та не у всьому ж суспільстві. Звести все життя тільки до дисципліни — це і є фашизм, коли хочеш знати. Я можу про це судити з цілковитим правом після того, як пройшов пекло фашистських концтаборів. Не голод і холод, не фізичні знущання, не щохвилинна загроза смерті були страшні в концтаборах. Не тіло не витримувало, не марна плоть, бо вона була забута, вона вже ніби знищилася, вже ми переходили в інший стан існування, позасвітнього чи що, а тут лишалися тільки наші душі, які в корчах і здриганнях приглядалися до тупого діяння безжальної фашистської машини тотального примусу, з нелюдською тривогою ждали, чим закінчиться ця страшна війна, і рвалися щодня й щогодини від цього ждання і від цієї нелюдської тривоги. Мабуть, ніхто в світі не вірив так у нашу перемогу над фашизмом, як вірили люди за колючим дротом. і що ж? Настала Перемога, знищено найбільше зло на землі, а жорстокості в світі не меншає, так ніби існує якийсь таємничий закон збереження добра і зла в співвідношеннях, визначених навіки й без-поворотньо.

— По-моєму, ви перебільшуєте, — безжурно зауважив я. — Все залежить від настрою. Коли мене сюди посилали, я теж думав, що світ кінчається! Ще на Одері захопив я трофейний дизель, обладнаний — пальчики обсмокчеш! Мене саме призначили начштабу полку — і той дизель для штабу, як знахідка. Дійшов на ньому до самої Ельби, заздрили мені навіть генерали з штабу фронту. А тоді — виклик до командування: здати справи, здати дизель, передати на зберігання партквиток і всі документи, — і в розпорядження полковника Воронова в американській зоні окупації. Я мало не ревів од розпачу. Як же так: віддати комусь свій трофейний дизель! А тепер ніби й нічого. Вже й забуваю про дизель.

Гаврило Панасович зітхнув.

— Аби ж то життя все — як трофейний дизель. А воно ж яке довге, велике, тяжке.

Згадаєш мене, Миколо, не раз і не двічі. Може, й цю нашу розмову згадаєш.

— і слова апостола?

— Не зашкодить.

— А як же щодо того полковника, який сидить у підвалі в Козуріна — до нього теж ці слова апостола? Може, він і не зрадник зовсім, може, взагалі в нас зрадників на фронті не було?

— Хочеш знати мою думку?

— Коли вона не така, як у мене, то чом би й не хотіти?

— Згадай сорок перший рік. Ти на фронті з перших днів, усе сам бачив, пережив. Я ще пробував евакуювати свою агростанцію, мене мобілізували згодом, але в ті перші місяці війни все змішалось: військові й цивільні, надія і страх, судьба і нещастя. Тільки за перші два тижні війна відкотилася від західного кордону і вдерлася в саме серце України, а Сталін у своєму виступі по радіо третього липня запевняв нас, що кращі сили ворога і кращі сили його авіації вже розгромлені.

А фашистські "мессери" ганялися по степах за кожним окремим червоноармійцем і танки Гудер'яна опинилися вже під Сумами. Коли це були "гірші" частини, то які ж тоді в чорта були ті "кращі", які вже розгромлено, і чому наші війська ніяк не можуть зупинитися, а тільки біжать, біжать, біжать?

Гриміли залізні накази утримувати до останнього бійця Київ, Одесу, Севастополь, Дніпро і Донбас, заритися в землю, ні кроку назад, і до останнього патрона, не зупинятися ні перед якими жертвами, ні перед якими... Жертви, жертви, жертви... До війни жертви, на війні так само. Мостили тілами всі путі, клали, як снопи, як хмиз у гатки, як колоддя в переправи.

І нічого не помагало. Ніхто не знав причини наших поразок. Вгору глянути не наважувалися, а той, що дивився згори, бачив довкола тільки те, що бачив і до війни: зраду, панікерство і боягузливість. "Зрада", "зрада" шелестіло й сичало повсюди, розповзалось, мов пошесть, слово, од якого здригалися серця не тільки рядових бійців, а й загартованих воїнів з генеральськими погонами, у тих, хто пройшов Іспанію, Халхін-Гол, Фінляндію. Павлов зрадник, Кирпонос зрадник, маршал Кулик зрадник, сам Ворошилов мало не зрадник. Сталін знімав командуючих фронтами, віддавав під суд генералів, розсилав грізні накази: "Командуючому і членові Військової Ради, прокурору і начальнику Третього управління негайно виїхати в передові частини і на місці розправитися з боягузами і зрадниками".

Що ж виходило? В царя Третье отделение, в Сталіна — Третьє управління. Вся історія — викриття зрадників? Ну, хай так. Не стану заперечувати, що цей упійманий тобою (хоч і пізно!) полковник — зрадник, якому не може бути прощення. Та хіба ж усі зрадники? і хіба два роки відступали і дійшли до самої Волги через зрадників? А де було верховне командування, і яке воно було, і чи було воно взагалі? Ти над цим не задумувався?

— Не мав часу задумуватися. Під Києвом пробило мені груди, потрощило ребра, чотири місяці госпіталю в Саратові, запасний полк, а навесні — Брянський фронт. Знов

поранення, півроку в гіпсі, воювати довелося вже в Польщі. Так що я ніби й не відступав.

— Пощастило.

— Як подумаєш тепер, то й справді пощастило. Хоч було всього. Страшно й згадувати. Але ж терпіли всі, весь народ, уся країна. Не там шукали винних? А хто знав, де їх треба шукати? Візьміть того ж генерала Власова, особистий ад'ютант якого сидить у нас у підвалі. Хто б міг подумати, що Власов стане зрадником та ще яким? Він і командуючий РВА, і глава комітету визволення народів Росії, і глава так званого російського уряду. і це ж один з найкращих сталінських генералів, 99-а дивізія якого в сороковому році зайняла перше місце в Червоній Армії по бойовій підготовці, тридцять сьома армія, що нею він командував, відзначилася при обороні Києва, а двадцята армія, дана Сталіним під командування Власову, завдала рішучого удару фашистам під Москвою. і такий генерал зраджує і кидається в прислужники до Гітлера!

— Захотілося ще вище, — спокійно кинув Михно. — Виходить, що нутро в цього генерала кар'єристське від самого народження. і що ж: розгледіло це нутро пильне більшовицьке око? Викрило підлу душу? Не там шукали ворогів. Хто призначав Власова командуючим арміями, а тоді — заступником командуючого Волховським фронтом? Сам Верховний. Хто нагородив орденом Леніна ще до війни? Наш великий вождь. Які характеристики по службі мав Власов? Найблискучіші. Може, мав якісь зауваження? Єдине в сороковому році: звернути увагу на збереження і догляд за кінським складом. Це вже хтось з наших великих кавалеристів — Ворошилов або Будьонний. Дбати про коней. А про людей — як випаде. От він і "подбав". Кинув другу ударну армію в ржевських болотах, а сам — до фюрера на фрюшток. Я в концтаборах зустрічав з тої другої ударної, вважай, половину особового складу.

Здається, ми з Гаврилом Панасовичем починали знаходити спільну мову, хоч і повільно, нелегко, в химерних перельотах думок.

— Мене що вразило? — сказав я. — Вчора переглядав папери цього полковника Дремлюги, пише він у листі до дружини: "Андрій Андрійович з Малишкіним, Жиленковим, Трухіним учора довго й багато пили, але розум у нього лишився світлий, і в бесіді зі мною генерал сказав, що бог допоможе нам перемогти більшовиків". і це пише в лютому сорок п'ятого! А в квітні, за три тижні до кінця війни, знов лист до дружини з Судет, десть там у горах в замку якогось фашистського туза Власов одружується з вдовою есесівця фрау Білен-берг, пишне весілля, німецький уповноважений при штабі "верховного правителя Росії" Штрік-Штрікфельдт передає поздоровлення від самого фюрера, генерал знов напивається до чортиків, але знову заявляє своєму ад'ютантові, що бог з ними і що вони неодмінно переможуть. Кого, де й коли — спитати б їх! і ось я думаю: хто з них божевільний — Власов чи цей його бородатий ад'ютант?

— А обидва. Ти ж сам бачиш: живуть гірше хижих звірів, а на язиці — тільки "ідейні" розмови. А як ідейний, так і божевільний. До того ж — навіки і безнадійно.

— Ну, вони й на зріст, здається, майже однакові. Німці, мабуть, полковника й у ад'ютанти підсунули, щоб догодити Власову. Той дохлякуватий і під два метри

заввишки і цей теж.

— Я б тобі міг назвати цілий оберемок негідників і дрібненьких на зріст, — прискалив око Михно, — та боюся скаламутити твої патріотичні почуття. А вони здадуться тобі для протистояння Козуріну. Бо поки ми оце розбалакуємо, він спить і здобувається на силі, щоб вранці одним ударом — і власовського полковника з його сателітами, і тебе, щоб не псував апетиту. Я хоч і старий, а таки встиг помітити одним оком, що ця Зося — дівчина добряча. Чи помиляюся? і знайшла ж у кого сховатися, га? Капітане Сміян!

— Наволоч цей Козурін! — сплюнув я. — Ох, яка ж наволоч! Треба було йому набити морду за це!

— Хіба тільки за це? Та тепер уже пізно. Нагоду втрачено. Вранці він візьметься за тебе. На всяк випадок тримай мене в резерві. Хоч скверненький, а все ж твій союзник. А найголовніше: свідок.

Козурін справді рвався до реваншу і навіть не доспав, порушивши свій начальницький режим.

Та всі наготовлені на мене громи й громики вдарили в пісок.

Вночі втік Коляда.

Слово "втік" не зовсім точне. Коляда спокійнісінько виїхав вантажним "мерседесом" удосвіта, вартового біля грибка обминати не пробував, а ще й зупинився біля нього, за кермом був цього разу власною персоною, але таке бувало часто, машина була завантажена так, що вгиналися ресори, та в цьому теж нічого не було дивного, бо старший лейтенант весь час щось возив і перевозив туди й сюди і робив це безконтрольно, бо Козурін заявив перед усіма: "Коляді я довіряю".

Втечі Коляди ніхто б і не викрив. Поїхав — приїде. Затримається на день чи й більше — не страшно. Козурін йому довіряє — порядок у танкових військах. Для комбінацій і махінацій потрібен час, то ж Коляді час надавався без обмежень. Головне зовсім не в тім, де їздить і як довго, а що привезе — і, звичайно ж, не для нас, а для захланного Козуріна. Але цього разу Коляда поїхав, щоб ніколи не вернутися, і сам про це сповістив Козуріна, чи то й далі виказуючи службистську запопадливість, чи то беручи реванш за всі ті приниження, яких зазнав од лейтенантика. Він залишив вартовому автоматникові заклеєного конверта з наказом передати Козуріну, щойно той прокинеться. В конверті була записка: "Більше не вернуся. Я обрав свободу. Можете не шукати. Коляда". Підлий раб розгинав спину перед своїм миршавим панком. Коли б Коляда просто взяв та втік, то й чорт з ним. Та виявилось, що разом з ним пропав і наш золотий запас: мішки з бразильською кавою, все те, що я перевіз сюди з Оссендорфа, шістдесят мішків по п'ятдесят кілограмів кожний, три тонни кави — капітал, за який можна виміняти половину поверженої Німеччини. Ясна річ, усі ці місяці Коляда нахабно менджував кавою, вимінюючи щось для Козуріна і для себе, а для нас — вино з Мозеля, всіляку живність: свиней, телят, овець, птицю, рибу, дичину, — так що навіть від майора Гарвея раз або двічі на тиждень приїздили до нас сержанти за свіжиною. Бо як же не власкавити союзників!

Шукати Коляду? Простіше знайти голку в копиці сіна. Як і в кожного з нас, у нього сертифікат на гербовому англійському папері з королівськими коронами: такий-то старший лейтенант має право носити зброю (пістолет — номер...), всі представники союзницького командування повинні виказувати йому якнайбільше сприяння. З таким сертифікатом Коляда вже давно перескочив американський понтонний міст через Рейн і опинився коли не у Франції, то в Голландії або Бельгії. А міг взагалі нікуди не їхати, а сховався де-небудь тут у Бенсберзі або в Дайці під спідницею в тепленькій фрау, для якої цей здобичливий товстом'ясий руський — мов дар небесний.

Отже, Коляда пропав, його вже не вернеш, махни рукою, плюнь і розітри. Це збагнув навіть Козурін з його курячим мізком, бо не став споряджати погоні за втікачем, але це зовсім не означало, що він змирився з подією і не кинеється негайно шукати винних. Вартового автоматника відправлено до підвалу. Хай посидить поряд з власовським полковником і подумає гаразд, як треба нести службу. Попова з Вірою поставлено в канцелярії на цугундер: як могли проспати і не чути, коли цей негідник, цей зрадник, цей падлюка виповзав, вивантажувався, вигрібався з підвалів, злочинно вивозив те, що належить усім, грабував нас, щоб паралізувати всю нашу роботу? Де були вони, чому не виявили пильності, як собі уявляють своє подальше існування тут, у цьому самотньому форпості комунізму серед ворожого імперіалістичного моря?

Тендітна Віра, гаразд відаючи, що означають звинувачення в утраті пильності, гірко плакала, а товстошкірий Попов нічого не розумів і доволі грубо заявив Козуріну, що він звик спати, коли треба спати, і навіть сам господь бог не примусить його в ці години виконувати ще якусь службу, хочби навіть цього домагалися всі дияволи.

З Поповим не вийшло — Козурін узявся за майора Михна.

Мораль, як у байці Крилова: ви обидва концтабірники, ви, майор Михно, повинні були знати, що собою являє старший лейтенант Коляда, — чому не сигналізували?

Сміх і сльози! Гаврило Панасович почухував свої кошлаті брови, упівка поглядав на маленького Козуріна, не знаючи: радіти з висоти своїх мук і страждань, що з'являється на землі щось нове, якісь істоти, покликані незнищимою силою життя замінити тебе і тобі подібних, а чи печалитись і гірко плакати, усвідомлюючи всю трагічну невідповідність цих самозваних спадкоємців доблесті й величі.

— Річ у тім, товаришу лейтенант, — зберігаючи поштивість, спробував пояснити Козуріну Гаврило Панасович, — річ у тім, що ми з Колядою не маємо нічого спільного. і не тому, що ми були в різних концтаборах. Це не має ніякого значення. Можна бути в тому самому концтаборі, навіть лежати на сусідніх нарах, отримуючи баланду з того самого бачка, розкришувати пайки так званого хліба, — і все ж не мати нічого спільного між собою. В концтаборах люди поділяються на "доходяги" і "шакалів". "Доходяги" з міркувань ідейних і суто людської порядності гордо тримають голову перед ворогом, "шакали" ж натомість готові лизати чоботи конвоїрам за ложку баланди, за недокурки сигарети завбільшки з нігтик можуть задушити товариша, а спитати б: задля чого це все? Однаково ж в концтаборі всім здихати, та тільки "доходяги" вмирають з гідністю, а "шакали" в ганьбі й приниженнях. Приблизно те

саме, до речі, відбувається і в звичайному житті, де люди, поза всіма класовими категоріями, розрізняються найперше за моральними принципами. Маємо людей нормальних, з високими ознаками порядності, і примітивних нахаб, які ганьблять рід людський уже самим своїм існуванням, але ніколи не відчують себе упослідженими, бо завжди знаходять собі покровителів. Коляда саме з цих типів. "Шакал" у концтаборі, нахаба в нормальному житті. Хто його підтримував? Будь-хто, та тільки не я, ні, боже мій, не я!

Мстиві люди вбачають натяки навіть там, де їх немає, а тут натяк був аж надто прозорий. Козурін вужем закрутився від слів Гаврила Панасовича, дай йому силу і волю, він би скрутив цього майора в баранячий ріг, але обставини не сприяли проявам такої революційної рішучості, доводилося відкладати на потім, тим часом лейтенантик спробував угризнути мене:

— Капітане Сміян, це все через вас! Ви втратили пильність! Хто рекомендував мені Коляду? Хто привіз його сюди від американців?

— Не нуди світом, Козурін, — спокійно відповів я. — Ніхто Коляди тобі не рекомендував і ніхто не привозив. Він сам до тебе приклеївся і сам зачарував тебе. Потрібні уточнення, чим зачарував?

Козурін не здавався. Звинуватити хоч і весь світ — тільки самому зостатися чистим і вмити руки, як Пілат.

— Як він міг вивезти всі наші запаси кави, всі продукти? Де були вартові? Куди всі дивилися? Це зрада! Це... Так ганебно проспати ворога! Втратити пильність! Забули слова товариша Сталіна про те, що фортеці найлегше беруться зсередини!

Голова порожня аж гуде, а воно ще цитує Сталіна. Я міг би за присягнутися, що Козурін не подолав навіть "Короткого курсу", спіткнувшись на четвертій главі. Тулити діалектику до тричі зневажуваного Коляди і закон заперечення заперечень до десятка мішків трофейної кави? Ну, теоретик!

— Можу пояснити, — сказав я, не приховуючи зневаги, — Коля да повивозив усе тими самими машинами, в яких текстильна фабрикантка привозила тобі своє ганчір'я. Ти не радянський офіцер, Козурін, ти звичайний собі ганчірник! З якої матерії пошито твій мундир? З англійської? Виникає запитання: чому лейтенант Козурін знехтував вітчизняним матеріалом і вирядився в колонізаторську вовну? Народ жде пояснень.

Козурін нарешті збагнув, що марно згаяв час, шукаючи винних там, де їх не знайдеш, взяв наш парадний "вандерер" з Анатолієм Геворкяном і помчав до Хемера.

Гаврило Панасович втомлено усміхнувся услід нашому живчику:

— Невтішне наше горе і безмежна скорбота наша. Втратити такого годувальника і постачальника — як це пережити?

— А що, Гавриле Панасовичу, — підкинув я йому провокаційне запитаннячко, не знати й чому, — чи не думав Коляда, втікаючи, так само, як ото ви, коли перелічували мені всі ймовірні покарання, які ждуть тих, хто повернеться на батьківщину? Надто, що він чоловік поінформований, терся біля начальства, до Хемера й Ізерлону вискакував мало не щотижня, може, справді щось там прочув краєм вуха — і ноги на плечі!

— Я йому в душу не зазірав, — не приховуючи зневаги, відповів Михно, — та чи й була взагалі душа в цього лакизи?

— Чорт з ним, з Колядою! Давайте говорити інакше. Після того, що я почув од вас, Гавриле Панасовичу, сьогодні вночі, я все ж хотів би спитати прямо: не було у вас думки вчинити так, як оце Коляда? Ну, не точно так, не по-зłodійськи й по-шкурницьки, пограбувавши своїх товаришів, а просто взяти і зникнути, сховатися десь у Європі чи й далі для власного збереження або для власного спокою? Як то кажуть: риба шукає, де глибше, а людина — де лучче.

— Ех, Сміяне, Сміяне, — зітхнув Михно, — молодий ти ще та зелений, хоч і постарів на війні і побите твоє тіло, як решето, але душа не зачеплена і чиста в своєму довірливому незнанні. Питаєш: чому не втікаю, чому жду повернення туди, де, може, доведеться підставити голову під удар? Втікають авантюристи, люди з пірцями на ногах, як у грецького бога пройдисвітів і ошуканців Меркурія, не люди, а перекотиполе, без роду, без племені, без імені, з самою лиш невтоленою тугою в грудях і вічною розпукою в очах. Я ж селянин віковичний, народився на землі, зрісся з нею, вріс в неї, земля стоїть переді мною, мов моя неминуча темна доля. Не можу я втікати від своєї землі. Відчуваю її запах і тепло, смак землі і вітрів над нею на устах у мене, голос її розлунюється в мені, мов великодні дзвони. Ти ще застав у шкільній читанці оповідання про євшан-зілля? Бо вже, здається, його звідти чиясь холодна рука усунула. Коли застав, то пам'ятаєш, що таке пахощі рідної землі для того, хто був розлучений з нею. Я теж, як той татарський бранець, що визволився з неволі й повертається на Україну. Більше мені повертатися нікуди.

— А коли Сибір або й ще далі?

— Однаково не відступлюся. Така доля, така біографія. Тут я, можна сказати, фаталіст. Що є життя людське? Чи тільки комбінація білкових речовин, а чи таємничий процес, де біологія повинна скромно відступати перед історією, біографією, метафізичним трепетом між народженням і смертю, між перемогою і загибеллю? Я вчений агроном і мав справу з хіміко-біологічними процесами в ґрунті, в рослинах, у воді й повітрі, та все ж ладен надавати перевагу не цим наперед визначеним природним процесам, а усвідомленій і цілеспрямованій біографії. Все має свою біографію: людина, рослина, земля, вода. Чому ж я повинен зірватися з місця і летіти кудись без пуття? Можеш не турбуватися, капітане Сміян: майор Михно дотримає вірності своїй землі.

Ось одна з найбільших незбагненностей життя! Чоловік абсолютно впевнений, що, коли повернеться додому, буде неодмінно репресований, засланий до Сибіру або ще й далі, відірваний, може, й навіки від рідної землі, і водночас рветься до тої землі всім серцем, і ніяка сила не стане йому на заваді, ніякий голос перестороги не зупинить його, ніякі тривожні дзвони не злякають.

Непросту нашу бесіду зіпсував Вася Наумкін. Після від'їзду Козуріна старшим автоматично залишився я, тож сержант і прибіг доповісти про події в нашому маленькому гарнізоні. Автоматники займали будинок, який стояв посеред великого

яблуневого саду. Яблука вже давно допіли, ніхто їх не збирав, а саме сьогодні, коли в нас така надзвичайна подія, приїхали велосипедами господарі і просять дозволу скористатися плодами.

— Ну, в чому справа? Хай збирають, — сказав я.

— А коли вони хочуть у нас щось вивідати? Лейтенант би їх так без перевірки не пустив.

— То перевір їх, Наумкін.

— Та як? Насміхаєтесь, товаришу капітан?

— Як питаєш, так і відповідаю. В тебе ще щось?

— Німець покалічений. Руку йому під Москвою відірвало. Може, й ще дещо, бо якийсь недотумкуватий. А німочка — ну, я вам скажу, товаришу капітан! Як побачила Льюню Зябрева, так і затрясло її всю.

— Так, зрозуміло. Зябров жде наказу, як йому діяти?

— Та ні, він сам зметує. Це я для інформації.

— В тебе є ще інформація?

— Так точно. Ця польська дівчина Зося никає по території і вимагає, щоб їй дозволили віднести обід батькам.

— То хай віднесе.

— А що скаже товариш лейтенант?

— Повернеться з Хемера — ти його й питаєш, Наумкін. Домовились?

— Так точно, товаришу капітан! Дозвольте йти?

Козурін приїхав уже надвечір разом з підполковником Дурасом і трьома вантажними машинами, повними конвою.

Про втечу Коляди не було мови, зате негайно скомандовано вивести з підвалу власовського бородатого полковника, тоді долучили до нього дружину, її сестер, зятя й племінницю. Дурас досхочу намілювався рідкісним видовищем, махнув лейтенантові — начальнику конвою, щоб вантажили і везли затриманих до Хемера, а сам попрямував до мисливської вілли, де, хоч і не було вже догідливого Коляди, та однаково ж мала знайтися для підполковника і випивка і закуска. Козурін видрібцював під правою рукою в Дураса, ми з Гаврилом Панасовичем і Поповим трималися позаду.

— Ну, капітане, — кинув мені через плече підполковник, — уконтрапупив ти здоровенного звіра! Уконтрапупив же?

— Не сам, з капітаном Поповим.

— Попов, вважай, ще іноземний підданий, а ти свій, і всі заслуги — твої. Ось навіть лейтенант відмовляється на твою користь, хоч і очолював операцію. Очолював же, лейтенанте?

— Так точно! — послужливо підтвердив Козурін.

— Зацапав такого полковничка, капітане, — далі просторікував Дурас, — тепер і сам можеш скакнути з капітанів навпростець у полковники. Можеш, капітане?

— Тільки після вас, товаришу підполковник, — заспокоїв я його.

— Порядок у танкових військах! — зареготав Дурас. — Знаєш субординацію,

капітане! Хвалю! А от Козурін і чути не хоче про субординацію. Прискочив до нас — давай йому майора і орден! Ну, вже б щось одне, а то: майора і орден! Тоді що ж давати тим, хто загнуждав самого генерала Власова? А тим, що заарканили генералів Краснова і Шкуро? Не роззявляй рота, Козурін, не роззявляй рота!

В армії старший за званням однаково, що вождь на трибуні. Він говорить, а ви мовчки слухайте і тільки підтакуйте, схвалюйте і аплодуйте. Одностороннє мовлення.

Дурас не змінив свого поводження з нами і після того, як добряче випив і закусив, і тоді, коли ми запаковували його в машину. Козурін махав услід підполковнику обома руками, махав, мало не підстрибуючи від радості й полегшення, що все закінчилося благополучно, і я вже не мав сумніву: про Коляду він у Хемері навіть не натякнув. Ну, був якийсь полоняга-офіцер, і нема. А може, його взагалі не було, може, відправили з ешелонами ще влітку? Ніхто не питає, ніхто не поцікавиться, ніхто не стане шукати серед тих мільйонів, про які а ні земні сили, а ні небесні не скажуть, живі вони чи мертві.

— То що, Козурін? — спокійно мовив я, — Поставив хрест на своєму лакизі? Ніжками затопчу, хвостиком замету?

— Ти про що це, капітан? — спробував він поєрепенитись. — Що за натяки?

— А ніякі не натяки. Я б тільки порадив тобі випустити з підвалу автоматника, який сидить там не знати за що. Звичайно, я міг би його випустити й сам, та залишив це задоволення для тебе. Не автоматникові б відсиджувати за Коляду, а тобі, Козурін, та вже чорт з тобою.

— Ну, ну, ти не дуже заїдайся, капітане, — мляво, без звичного нахабства спробував одбити мою атаку Козурін, — не така тут обстановка, щоб ми через якогось зрадника порушували свою єдність.

— Не така, — згодився я, — тут ти маєш рацію, Козурін.

А сам подумав, що ця мстива істота не промине нагоди, щоб шпигнути мене, відплатити за ці відверті слова бодай маленьким паскудством.

Почалося з того, що не було чим вивезти з польського табору в Мюльгаймі тих, хто згодився повернутися на батьківщину. Коляда вкрав наш вантажний "мерседес", а в легкові машини скільки візьмеш?

Я сказав Козуріну, що треба попросити машин у Хемері.

— Сам і проси! — вибухнув лейтенантик.

— Ти ж начальство.

— А ти відповідаєш за цю операцію! Де хоч бери! У майора Гарвея, може, в американській зоні. Там же в тебе дружки.

— В мене дружків за чотири роки війни знаєш скільки? Тобі й не снилося, Козурін! Він не став зі мною більше говорити.

А за кілька днів знову напустив на мене фрау Вільтруд, про яку я вже й забув.

Це була не жінка, а справжня чума. Скандальна історія з церковним вінчанням на неї не подіяла ніяк, німецька фрау вперто домагалася будь-якою ціною повернути свого дорогоцінного Гюнтера, відірвавши його від руської фрау, зрадливої дружини

славетного радянського академіка Лисенка. Весь цей час фрау Вільтруд тільки їй відомими способами вистежувала, винюхувала, аж поки знов натрапила на слід втікачів, і тепер з'явилася до нас з новою вістю і вимогою: підіть візьміть свою руську і поверніть мені мужа!

Стара пісня. Крім роздратування, нічого вона не викликала в моїй душі. Та звичайне роздратування вмить змінилося обуренням, коли я почув, що фрау Вільтруд знов торочить щось про Оденталь, про той самий Оденталь, де ми замість дружини академіка Лисенка вихопили з-під носа англійського майора його пришелепкувату наречену з вищою педагогічною освітою, одержану завдяки нашому безкоштовному навчанню в місті Орлі.

— Оденталь? Ноги моєї там більше не буде! Досить з мене кірхи в Оденталі.

— Герр гауптман, герр гауптман, — засокорила фрау Вільтруд, — кірха в Оденталі то щось зовсім інше. Тоді ви їхали по шосе, яке веде з Леверкузена і Шлебуша, а тепер поїдете з боку Бехена...

— Я поїду? Це ще ми подивимось, хто поїде і чи поїде взагалі!

— Але ж, герр гауптман, у мене якнайточніші відомості, що вони там. Гюнтер привіз її до свого родового будинку, який дістався йому в спадок. Це не в самому Оденталі, а на деякій відстані від міста. Самотня вілла серед полів край лісу з Одентальським струмком. Вони там — це напевне. Ви повинні поїхати і взяти їх, неодмінно взяти, герр гауптман.

— Беріть Попова, беріть автоматників і вирушайте, капітане Сміян, — корчачи з себе велике цабе, заявив Козурін.

— А коли не поїду?

— Це ж чому?

— Набридло ганятися за цією лахудрою!

— Капітане Сміян, думайте, коли говорите!

— А я думаю.

— От-от, думайте!

— Можу тобі ще повторити, Козурін, що думаю. Ця розпроклята баба покинула такого знаменитого вченого і гасає по Європі з якимсь інженериком, а я повинен кланятися перед нею? Академік Лисенко під час війни розробив і довів можливість упровадження ряду сільгоспкультур у східних республіках Радянського Союзу, ти уявляєш, що це таке? А ця тут трясє своєю спідницею і тим, що під спідницею. Хочеш, то й лови її сам.

— Ви це почали, капітане Сміян, ви й закінчите, — заявив Козурін. — Чи, може, це я не зумів затримати дружину академіка Лисенка? Здається, це були ви, капітане Сміян, і про все це вже відомо нашому командуванню в Берліні і у відповідних інстанціях у Москві. і єдиний спосіб реабілітуватися для вас — це виконати наказ, якого ви не зуміли виконати своєчасно. Вам дається останній шанс.

Я знав, що тепер він кровопивствуватиме до кінця, тому плюнув на все, спорядив машину з чотирма автоматниками Зябрева, посадовив фрау Вільтруд у "цеппелін"

Попова, і ми вирушили ловити вітра в полі.

Добралися ми туди надвечір, виявилось, що вілла стоїть осторонь від шосе на косогорі, так що під'їхати туди несподівано не було ніякої змоги. Я звелів зупинитися оддала, так щоб ми були надійно сховані від цікавих очей, а самі мали можливість стежити за всім. Від шосе до вілли йшла вузька доріжка, обсаджена невисокими акуратно підстриженими декоративними кущами, сам будинок вікнами своїми й дверима дивився на просторе поле, засаджене якоюсь німецькою гідотою — брюквою чи турнепсом, звідки про це знати моїй чорноземній душі? — а тилом майже впритул змикався з густим лісом, де, мабуть, протікав струмок, про який казала фрау Вільтруд.

За всіма законами тактики, нам треба було вести свою атаку саме з боку того лісу, а не стовбичити отут на шосе, куди привела нас недотумкувата фрау Вільтруд. Та вже нічого не вдієш. Бо поки ми отак стояли, не знаючи, як діяти далі, від вілли вниз по доріжці прогримів "цюндап" з хирлявим мотоциклістом, у чорній шкірі за кермом, і фрау Вільтруд мало не вистрибнула з "цеппеліна", вдарила себе в груди, закричала розпачливо:

— Гюнтер! Це він, Гюнтер! Доженіть його, прошу вас! Не відпускайте його, благаю вас!

Не мали ми чого робити — ганятися за цим недолугим німецьким інженериком! Яке нам до нього діло? Дружина академіка Лисенка — це зовсім інша справа. Тут честь і гідність навіть для такого бойового офіцера, як капітан Сміян. Справді: після того, коли ти зумів переправити до себе на батьківщину надзвичайно цінного вченого-ракетника, тоді власовського полковника, а тепер додаси до них ще й дружину академіка Лисенка, — що може бути вище?

Я не вагався жодної миті. Махнув рукою, подаючи знак машині з автоматниками, зронив Попову:

— Туди!

Ми помчали до вілли, так необережно полишеної чоловіком фрау Вільтруд, налетіли на будинок з такою нагальністю, що перед нами не встигли замкнути дверей, ми з Поповим увірвалися в дім, тримаючи пістолети напоготові (проти кого, проти кого?), проскочили простору вітальню, ще якусь кімнату, спальню, щось ніби кабінет, кухню, один і другий закапелок — ніде нікого. В просторому передпокої круті сходи вели до мансарди. Я кивнув Попову, щоб пильнував тут, унизу, а сам подерся нагору. Сходи рипіли, мої чоботи тяжко гупали по них, захеканий, з шумом і шелестом з'явився я в темному просторі, ледь освітлюваному невеликим вікном у далекому скаті покрівлі і в першу мить нічого не міг побачити. Не мансарда, а звичайне горище, повне дощок і дерев'яних брусів, мабуть, заготовлених для обладнання тут кімнати, все поскладано з німецькою акуратністю, та мені від цього не легше, бо я надто незграбний і завеликий для цього лабіринту, для цієї тісної пітьми. Та все ж світло від того далекого віконця в кінці горища допомогло мені запримітити якусь тінь, яка промайнула і зникла, але одразу з'явилася знов. і це вже була не тінь, а людська постать, жіноча постать, чорти його бери, і вже вона не промелькнула перед моїми досі ще напівзасліпленими очима, а

летіла просто до того віконця, затуляючи його світло від мене, а коли казати точніше, то вислизавши від мене справді, як безплотна тінь: легко, летючо, ніби аж грайливо.

— Стій! — гукнув я, вихоплюючи з кобури пістолет. — Стій — стрілятиму!

Треба було гнатися, бігти слідом, а я стояв, мов пам'ятник, і вважав, що від самого тільки мого крику хтось теж може остовпіти, забувши про святу давньопредківську істину: бери ноги на плечі й утікай.

Я ще раз по-дурному повторив свою обіцянку стріляти, хоч прекрасно розумів, що це цілковите безглуздя: стріляти в дружину академіка Лисенка. Моя повторна загроза тільки додала снаги й сприту жінці, яка вже добігла до вікна і тепер, не вагаючись жодної миті, вдарилася в нього всім тілом і, чи то відчинивши, чи просто вибивши тоненьку раму, стрибнула вниз, згинула з моїх очей.

Тільки тоді я теж кинувся туди, обстукуючись плечами й ребрами об усе оте тверде причандалля, згромаджене запасливим інженером, доскочив до вікна, в якому зникла втікачка, на силу протиснувся крізь його вузький отвір і шелеснув униз. Глянути, куди я стрибаю, в мене просто не було змоги, коли б унизу була купа каміння, я низринувся б і на неї, потрощивши свої ноги, та, на щастя, там була купа сухого колючого віття (хазяйновитий Гюнтер, щоб не пропадало добро, звалив їх тут, підстригаючи обрамлення аллеї), яке амортизувало моє падіння, але й затримало мене на якийсь час, чіпко обплутавши мої ноги.

Коли я нарешті видобувся з цієї безглуздої пастки, переді мною постав один з наших автоматників, вологодський хлопець Вася Дедюхін, кров з молоком, зріст під два метри, ноги, як колони, але не рухаються, не біжать, а вросли в пісню німецьку землю, мовби навіки.

— Товаришу капітан! Вона побігла он туди вниз.

— А ти чого ж стовбичиш? Чому не переслідуєш?

— Сержант Наумкін поставив мене тут на посту і звелів нікуди не відлучатися, товаришу капітан.

О, вологодські хлопці, кров з молоком! Та хіба тільки вологодські? Проклинаючи сліпе виконання наказів, я ринувся, мов дикий тур, униз по косогору до темної стіни лісу, до того Одентальського — чи я там знаю? — ручая, який міг би затримати мою втікачку, віддати її мені до рук, допомогти заблуканій душі, капітанові ж Сміяну сповнити свій військовий обов'язок.

Хоч і видалося мені, що на всі мої шамотання я витратив безмежну кількість часу, насправді все тривало якісь миті, і вже я котився, мов величезний колобок, по схилу, а поперед мене, в полі мого зору, в межах, сказати б, досяжності летіла жінка, за якою мені довелося полювати ось уже два чи три місяці. Синій жакет, темна спідниця, світле буйне волосся, міцні ноги, молода гнучка спина — може, це зовсім не та жінка, за якою я ганяюся? Бо хіба академік Лисенко міг мати таку молоду дружину? Я не знав, скільки йому років, але здавалося мені, що всі академіки безмежно старі, мало не столітні, тоді до чого ж оця молода гнучка спина, що вихитується переді мною в згасанні осіннього німецького дня? Ну, гаразд. Академік Лисенко такий знаменитий, такий великий

улюбленець товариша Сталіна, що йому могли дозволити поміняти жінку. Стару відсунути, взяти молоду. Тоді як же ця молода опинилася в Німеччині і чому вона не хоче повертатися до такого великого вченого? А повертатися вона справді не хотіла ні до академіка Лисенка, ні до всіх тих громадян, яких, тяжко хекаючи і глибоко вгрузаючи в турнепсове поле, репрезентував тут капітан Сміян власною особою.

Я трюхикав за цією тричі проклятою лахудрою і не знав, що діяти. Наздогнати її вже не міг. Надто далеко вперед вирвалася вона та й легконога, як коза. Зупинити? Але як? Стріляти по безборонній жінці — це ганьба. Гукати, наказувати зупинитися, погрожувати? Лишалася ще надія на ручай. Для військової душі водна перепона завжди заслона перед ворогом: не дає йому втекти і заважає непомітно вдарити. Але то ж для ворога, а не для такої клятущої жінки! Вона влетіла в ручай, як бомба, здіймаючи бризки, мабуть, вище голови, перескочила на той берег і зникла з-перед моїх очей в темних глибинах лісу.

— Стій! — розпачливо все-таки заволав я. — Стій! Стрілятиму!

Стріляти я міг у білий світ, як у копійчку, а не в мадам Лисенко. Струмок виявився зовсім мілкий, з твердим кам'янистим дном, я перечалапкав на той берег, протупав поміж деревами й кущами, навпростець, наосліп, по-дурному. Нарешті здогадався стати й прислухатися. Щось бігло, ламало гілля, наближалось до мене, наздоганяло — може, я її випередив? Але з кущів вискочив засапаний Дедюхін з автоматом напоготові, метнувся поглядом туди й сюди.

— Сховалася? Дозвольте сікону по кущах, товаришу капітан.

— Одставити, Дедюхін. Дай коротку чергу в повітря! Дедюхін запустив патронів на дванадцять. Я гримнув на нього:

— Ти що? Я ж сказав: коротку!

— А це я щоб душу їй у п'яти загнати.

— Тихо! Давай послухаємо.

Знову тупання і тріскотнява і знову позад нас. Цього разу — Попов з автоматниками. Попов був настроєний рішуче: прострочити ліс в усі боки — десть ми її пришиємо!

Я припинив ці нездорові розмови і звелів прочісувати ліс. "Чесати" ми могли хоч до ранку. Ліс тягнувся навсібіч не знати й на скільки кілометрів, був густий, темний навіть удень, а тут уже наповзав вечір і довкола швидко сутеніло. Звичайно ж ми нікого не знайшли та й не могли знайти, довелося скомандувати припинити пошуки. Ця жінка була справді невловима. Може, це й на краще. Бо тільки подумати: чим ти тут займаєшся, капітане Сміян? Полюєш на хлястики? Застосовуєш свій багатий фронтовий досвід, ганяючись за беззахисними людьми, які зазнали стількох мук і страждань, виходить, лише для того, щоб тепер рятуватися ще й від тебе, від свого визволителя й збавителя? Ну, так, ти звик чесно виконувати свій обов'язок. Ніколи не задумувався, що то за обов'язок, — виконував, і все. Майор Михно пробував розкрити тобі очі — ти вважав, що це ворожі розмови. і ось ця невловима молода жінка своїм упертим утіканням, небажанням дістатися до твоїх безжальних рук ще раз, уже з

іншого боку, не словами, а поведінкою своєю пробує достукатися до твого приспаного сумління. Та надто неповоротке воно в тебе, тяжкий спадок цілих віків сліпої слухняності гнітить його і, ледь зворухнувшись, сумління знов западає в сплячку, а натовість пробуджується вражена гордість і розпалює в тобі праведний, як на твою гадку, гнів проти тієї жінки, що так і лишилася для тебе загадковою. Ти навіть пробуєш втішити себе, відмахнутися від неї, презирливо кривиш губи. Ну, втекла, то й що? Подумаєш, яка велика цінність для батьківщини! А може, вона зовсім не дружина академіка Лисенка, а звичайна самозванка! Прізвище в неї Лисенко, от вона й вигадала, щоб набити собі ціну. А ми купилися на таку дешеву привабу. Лисенко. Лисенків на Україні хоч греблю гати. От Чубарів — цих чи й чув хто. Здається, був тільки один Влас Якович Чубар, та й той виявився ворогом народу. Звинуватили б мене в тому, що я випустив з рук мадам Чубар, — ото справді халепа! А Лисенків і вдома — дівати нікуди...

Приблизно з такими думками я постав перед Козуріним, але висловив їх набагато стисліше:

— Все, гаплик! Більше я за цією дамочкою не ганяюся!

— Можете заспокоїтись, капітане Сміян, — втішив мене Козурін. — Одержано наказ припинити нашу роботу. Завтра ви з майором Михном відправляєтесь на збірний офіцерський пункт у місті Вальдбрюль, я з рештою особового складу повинен прибути до Хемера, щоб підготувати звіт.

— А Попов? — розгубившись од цієї несподіваної новини, геть по-дурному спитав я.

— Попов залишається в розпорядженні англійського командування.

— У нього ж виклик до СРСР?

— Немає підтвердження.

— А моя робота в польських таборах?

— Все згортається. Наказ.

Козурін смакував слово "наказ", так ніби це він командував нашими душами й тілами, а не якісь вищі сили з Берліна чи й з самої Москви. Хай повтішається!

В мені ж зродилося все, що я вперто заганяв на саме дно серця: спогади, сні, туга, розлука. і фронтовий вірш Малишка, так часто повторюваний мною під свинцевим небом війни: "Ти ізнов мені снився на стежці гіркої розлуки Синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч, Так візьми ж мою кров і візьми моє серце у руки, Тільки снами не муч і не випитим горем не муч". Невже побачу незабаром маму, Оксану, свого маленького братика Марка, якого вже й геть забув?

А тим часом треба було збиратися, хоч для військової людини це зовсім просто: став, струснувся, і вже готовий. Попов пропонував мені взяти його "цеппелін", я подякував за щедрість, але відмовився. Надто ласий шматок, перший наш генерал, якого стріну, негайно конфіскує машину. і "вандерера", мого власного трофею, я не став брати, хай бере Козурін. Ми з Гаврилом Панасовичем звалили своє манаття в старенький чотирициліндровий "мерседес" — машина досить надійна і нікому очей не дертиме. Козурін розвів плачі, що Коляда вкрав його колекцію пістолетів (виміняних за

каву, звісна річ!), я відчепив од пояса свій шістнадцятизарядний шкодівський, простягнув шпендрикові:

— Бери.

— А ти ж як?

— В мене ще є "вальтер". Тримай, поки не передумав! Та мені й стріляти більше не доведеться. Мати хвора, малий брат. Пишу рапорт, увільняюся з рядів — і вчитися на агронома. За порадою майора Михна. Агрономи ж не стріляють. Стріляй уже ти, Козурін. На війні не встиг, відведи душу хоч тепер.

Козурін ухопився за пістолет обома руками.

— Ну, дякую, капітане Сміян! Ніколи не забуду!

В цьому не було сумніву. Цей курдупелик тебе ніколи не забуде. Почне з того, що сяде в Хемері під крильцем у підполковника Дураса і понаписує на всіх нас такі характеристики, що закрутить і в носі, і в печінках-селезінках. Коли ж видасться, що не досить, то просигналізує своєму дядечкові, од якого й муха не сховається. Та мене їм не вскубти. Фронт з першого дня війни, рани, ордени — що мені Козурін, що мені всі тилові генерали-адмірали? А ось з Гаврилом Панасовичем — тяжче.

— Ви хоч Козуріну нічого такого, як ото мені? — спитав я Михна, коли ми вже їхали до Ельби.

Він довго не відповідав, обіззався, коли я вже, й забув про своє запитання:

— Переконавання не розсортуюються, як кременчуцька махорка: оці для Сміяна, а ці для Козуріна, а оці ще для когось. Переконавання мають єдину ознаку: або вони є, або їх немає.

— Та невже ж ви могли говорити Козуріну те саме, що й мені?

— Не пам'ятаю точно. Говориться завжди як? При нагоді. Коли випадала нагода, міг щось і сказати проти шерсті.

— А цей же гад нічого не забуває! Оце десь зараз сидить і строчить характеристики. Наше щастя, що ми його випередимо. Поки він там понашкрябує та поки пустить свою отруту слідом за нами, вже ми будемо вдома і чхатимемо на нього з високої церкви.

— Ось тут ти помиляєшся, капітане, — зітхнув Гаврило Панасович, — і помиляєшся глибоко. Належні папери в нашій державі літають, як сталінська авіація: найвище, найдалі, найшвидше. Коли ж папір запізнюється, тоді вступає в дію принцип: не папір жде чоловіка, а чоловік повинен ждати паперу.

— Перебільшуєте, Гавриле Панасовичу, — заспокоїв я його, — перебільшуєте. Та й що нам тепер папери якісь, коли Німеччина зостається за плечима, а попереду — своя земля, свої люди!

Чомусь я вважав, ніби Німеччина тільки по цей бік Ельби, а ось перескочимо річку — і чи й було в твоєму житті все оте, що лишається позаду: безнадійні руйновища великих міст і чепурний затишок маленьких прирейнських містечок, залізні колони американських машин на автострадах і примарливі постаті німців-велосипедистів на узбіччях, солдатські дансінги, повні відгодованих переможців, і худі німкені з

голодними дітьми на залізничних станціях, а над усім цим: ешелони, ешелони, ешелони з радянськими людьми, вчорашніми в'язнями, вчорашніми рабами, вчорашніми кандидатами в смертники, радість, і сум, і тривога, і допитливі погляди, що летять до тебе, мов до господи бога: а що, а як, а чи правда?

Чи я знав що-небудь? Виконував наказ, здійснював місію, виправдовував довір'я, дотримувався вірності. Все так, усе правда, ні підозр, ні вагань, ні сумнівів. Тільки в цьому запорука успішного завершення тих завдань, що покладені на тебе партією і народом. Бо що таке життя, як не перескоки від завдання до завдання. Ніби уроки в школі. Мов короткі перебіжки наскрізь прострілюваною ворогом місцевістю. Короткий кидок, залягання, кілька пострілів по ворожих вогневих точках, знов короткий кидок, знов залягання, прицільно по ворогові, без жалю, без пощади, на знищення. і хоч по тобі б'ють так само жорстоко, хоч мчиш ти під немилосердним залізним вогнем, та ніколи й ніде не відчуваєшся вільнішим і розкованішим, ніж тут, і немає кращого підтвердження, здавалося б, безглуздої істини з набридливих політзанять: "Свобода — це усвідомлена необхідність".

Може, оце й тепер з таким радісним піднесенням полишав я ту Німеччину, де був, здається, вперше за все своє недовге життя майже не пригнічуваний тягарем щоденних обов'язків, де зазнав свободи, яка грає в піжмурки з необхідністю, де, навіть маючи начальниками таких підленьких людей, як Козурін і Дурас, все ж відчувався, як у тій приказці: сам собі пан, сам собі свиня. Чому ж я рвався звідти, чому готовий був заплакати, побачивши на "нашому" березі Ельби незграбних солдатиків у брудних фронтових шинелях, і мало не кинувся обіймати тих солдатиків з контрольного пункту в Хельмштедті? Рідні лиця, рідна мова, навіть ота фронтова запацьореність рідна (хоч за півроку після Перемоги вже можна було б переобмундирувати солдат бодай тут, на межі двох світів!) — що може бути дорожчого для тебе? Навіть несвобода, коли вона своя, рідна, незмірно привабливіша за чужу свободу.

На машину іноземної марки автоматники налетіли досить дружно, але, побачивши двох радянських офіцерів, так само дружно відкозирили і відступили.

— Начальство де? — спитав я, виходячи з машини.

Мені показали одне з казенних будуваль, досить вдало втулених між шосе й залізничною станцією — ідеальне місце для контрольно-пропускного пункту, де тепер володарював бог і цар узбережжя майор Костюнін. Про це теж мені повідомлено не без гордості: мовляв, ти, хоч і з Європи прибуваєш, але невелике цабе, всього лиш капітан, а в нас майор. Для моєї гідності це теж було досить приємно: відрепортувати про своє прибуття на батьківщину не якомусь сопливному Козуріну, а фронтовому офіцерові, старшому за званням. Чому я вирішив, що начальник контрольного пункту фронтовик? Та хочби тому, що його солдати й досі носили фронтові шинелі. Ніколи не забуду, як отут, вже біля Ельби, одна гарненька німкеня, приахкуючи від захвату, що його не могла приховати, споглядаючи наших руських ведмедів, із стражданням у голосі допитувалася в мене: "Aber warum so schmutzig!" — "Але чому такі брудні!". Я пояснив популярно: а тому, мила фроляйн, що вони в цих шинелях, в оцьому обмундируванні

проповзли під фашистським вогнем од Сталінграда до Берліна. Проповзли і перемогли! Ось так, моя люба фроляйн і всі інші, хто цим цікавиться!

Звідки мені було знати, що майор Костюнін, до якого я оце йшов, належить зовсім не до нашого фронтового братства, а саме до козуріних, до присланих на готовеньке і тому байдужих до всіх тих, чиею кров'ю здобута Перемога.

Охорона тут була на рівні якнайвищому. Документи мої читали й перечитували на мосту, на березі, біля входу до штабу контрольного пункту знов стовбичило два вартових, на яких ні мій хвацький вигляд, ні капітанські погони не справляли ніякого враження.

— Займемося вивченням документів? — пожартував я. Але тут, мов чортик з кишені, вискочив звідкись ловкенький старшина і виставив переді мною повернену догори ретельно вимиту білу долоньку. Ач, яке чепурне! А може, так і треба тут, на межі двох світів, бо хоч на тім боці й союзнички, та капіталізм залишається капіталізмом, а ми своїх соціалістичних принципів на їхню сочевичну юшечку не змінємо. Я мовчки поклав на контрольну долоньку своє посвідчення і став дивитися, що буде далі. Старшинка перевернув документ так і сяк, глянув на фотографію, тоді на мене, прискалив око, схилив голову на праве плече і подивився на мене косяка, одним словом, розтягував гуму на всю довжину і все це тільки для того, щоб, зітхнувши, повернути мені посвідчення і голосочком Козуріна процвірінкати:

— Товариш майор не може вас прийняти. Здайте машину і слідуйте до Магдебурга.

— Що, що? — перепитав я. — Що здати? Може, ще й штани тут у вас скинути і марширувати в глибину території голяка? Ти з ким розмовляєш, так тебе і розтак, тиловий ханурику? Де це твій майор-розмайор? Хочете, щоб я пустив димом усю вашу смердючу контору? Он там у машині сидить майор Михно з панцер-фаустом, пальцем йому кивну — і пошле він вас усіх до ангелів і архангелів, хоч таких, як ти, старшина, треба б топити в станційних нужниках. Бачив ти коли-небудь нужник на фронтових станціях? Та кого я питаю!

Справді: кого питав? Кітель у старшинки щойно з цейхгаузу, гудзики сяють, канти цвітуть первозданною блакиттю, зате простір, призначений для належного розташування бойових нагород, зяє такою безнадійною порожнечею, що від неї здригнулася б неминуче і найтвердіша душа. Та тільки не душа цього старшинки!

— Я виконую наказ товариша майора і попрошу вас!.. — спесиво задер голову старшинка.

— Виконуй далі,— добродушно порадив я йому і, легко відгорнувши мізерного служачу, відчинив двері до штабу. Вартові заклацали затворами, старшинка щось вигукнув погрозливе, але все те я вже поминув і проминув, я рвався сліпо вперед, я кипів таким обуренням і такою ненавистю, перед якими навіть вигаданий мною панцер-фауст у руках у Гаврила Панасовича видавався б дитячою іграшкою.

І на кого ж я натрапив у своїй роз'юшеності? Кого першого зустрів у цих нікчемних лабіринтах контрольної влади? Коли б трапилася там цариця Катерина, яка зруйнувала колись Запорозьку Січ, гоголівська панночка, що призвела до загибелі нещасного

бурсака Хому Брута, або навіть полум'яна революціонерка Роза Люксембург, іменем якої названо вулиці буквально всіх міст Радянського Союзу, — то й тоді я б не сторопів так, як нині, коли на мене, щойно я переступив поріг просторого штабного приміщення, пішла груди в груди молода висока жінка. Гнучка і гожа, з чорних очей так і вистрибують цілі оберемки чортів, з-під коротенької рожевої комбінації вистромлюються ноги, на яких могла б утриматися добра половина світу (не прогресивного, ні, ні!), ніжні плечі грубо обіймає офіцерський кітель з майорськими погонами, який нахабно тре своїм цупким сукном високі дівочі перса, і рожевий шовк комбінації перед цим сукном безсилий, бо це німецький дерев'яний шовк, підробка, ерзац, як підробкою слід було вважати все в оцій жінці: погляд, голос, усмішку, рухи, всю поведінку.

Бо це була моя знайома з Бергіш-Гладбаху Зоя, племінниця особистого ад'ютанта генерала Власова.

А я оберігав її чистоту від підлого Козуріна! "Она безгрешных сновидений тебе на ложе не пошлет". Яка марнота!

— Що ж це ви, Зою, в такому розтерзаному вигляді? — не втерпів я від докору.

— Вночі тут у нас був невеличкий сабантуй, от і заспали, — пояснила вона, позіхаючи.

— Бачу, ти не розгубилася: не заарканила капітана — хапонула майора.

— А що — завидки беруть? Хочете, капітане, поясню, чим відрізняється жінка від лисиці?

— Чи не один чорт!

— А от і ні. У жінки та перевага, що вона може вибирати мисливця, який її уб'є, а лисицю вбивають без вибору.

— Ну, ти, бачу, вибирати навчилася.

— Війна навчила.

— Хіба ти була на війні?

— А де ж я була? Дядечко мій теж вважав, що на війні тільки він, а ми — ніби пил од його чобіт.

— Ти мене з своїм хриstopродавцем-дядечком не зрівнюй. Де його поділи?

— Відтарабанили кудись у тил. Пообіцяли мінімум десять років.

— Хто ж це такий тут добрий — обіцяти карателеві всього десять років? Може, твій майор?

— А ось ви його й спитайте самого! — кивнула Зоя на присадкуватого лисого чоловіка, що з кректанням виповз із сусідньої кімнати, чухаючи крізь трикутний виріз у спідній армійській сорочці руді волохаті груди.

— В чім справа? — прохрипів цей майор, що мав звичай носити свої погони на плечах ППЖ. — Хто такий?

— Це той капітан, що затримав нас там, — махнула собі рукою за спину Зоя.

— А-а, ловець мікробів? Вітаю і поздоровляю! З чим припожалував?

— Вертаюся після виконання урядового завдання. Щойно довідався, що один мій

клієнт побував тут, ну і — цілком природно — зацікавився.

— Зою, — полупав сонними очима майор, — поясни капітанові.

— Роз'яснення вже одержано. В червні я послав сюди дуже цікавого німецького підданого. Обіцяли мені, що його ждатиме тут літак.

— В червні мене тут не було. В червні я, капітане, був знаєш де? Нічого ти не знаєш, мілко плаваєш. Зою, скільки тобі казати, щоб не брала мого кітеля!

Він посунув на дівчину, карячконогий, майже на цілу голову нижчий од неї, простягнув руку, щоб зірвати в неї з плечей свій кітель з самотньою, як у Козуріна, медалькою над лівою кишенею, зате з широкими золотими погонами, увінчаними майорською зіркою. Зоя відсахнулася, майорова рука безсило звалилася вниз.

— Я там до останнього дня ганявся за дружиною самого академіка Лисенка, — щосили намагаючись говорити спокійно, не відставав я від майора, — запевняли мене, що її, як і отого важливого німця, ждатиме тут літак, щоб негайно на Москву. Був літак?

— Літак? Де? — майор лише тепер, здається, починав розуміти сенс моїх слів.

— Тут, на аеродромі. Є у вас аеродром?

— У нас, тут? — майор подивився на мене з відвертою зневагою. — Який аеродром? Хіба що на моїй лисині? Що ти мені морочиш голову, капітане? Ти як сюди попав?

Я показав йому в вікно на свій "мерседесик", розкарячений, як і сам майор.

— Машиною? Машину здати!

— А це мій трофей.

— Однаково. Не положено. Капітанові не положено.

— У мене в машині майор сидить.

— Що за майор? Чому не з'явився сюди?

— Я старший — я і з'явився.

— Ну, тоді ясно, який це майор. Усі СМЕРШі плачуть за твоїм майором.

— Він працював з нами.

— Хоч з самим генералом Ейзенхауером! Та мені чхати. Не хочеш залишати машину — відберуть в Магдебурзі.

— Я прямо на Потсдам.

— Значить заберуть у Потсдамі. і машину, і твого майора. Зойко, віддай кітель!

Я для ввічливості мовчки козирнув і лишив тих двох вирішувати проблему майорського кітеля. В машину всовувався якось незвично тяжко, аж Гаврило Панасович занепокоївся:

— Що з тобою?

— Та нічого особливого. Просто відчув, що ми вже вдома.

— Я теж відчув. Ніби й далеко ще від дому, а вже в повітрі щось таке квилить-проквіляє...

— Ну, Гавриле Панасовичу, ну що ви ото? Квилить, проквіляє... Просто — п'яний майор, варнякання якого ви не могли чути.

— Так я ж і не казав, що чую. Мені не чулося, а вчувалося...

Вчувалося, а краще б — передчувалося.

В Потсдамі нас ніхто не ждав, взагалі там не ждали нікого, всі прилаштувалися так вдало й вигідно, що негайно привели в дію хитромудрі механізми тилової спихотехніки: Іван киває на Петра, моя хата скраю, я нічого не знаю. Довелося метнутися до Берліна, тоді назад, тоді знову до тих куп цегли й каміння, що звалися колись столицею Німеччини. і в цій їзді, в писанні рапортів, пояснень, клопотань я несподівано загубив майора Михна. Точніше кажучи, не загубив, а втратив.

Може, почалося з мене самого? Починаючи з тих квітневих днів, коли мене висмикнуто з майже рідного фронтового оточення і пересунено, мов маленького пішака, на величезній шахівниці війни, пересунено і засунено, так от, починаючи з того часу, я став помічати, як поволі обсипаються з мене не тільки обов'язки, але й права, заслуги, розтрушується, ніби сіно з полудрабків, усе набуته мною кров'ю і потом за всі роки війни, і я повертаюся в первісний стан з порожніми руками. Порожні руки ще не біда, а коли й душа порожня? Чим вона заповнювалася всі ці страшні роки? Твердістю, мужністю, виконавством, клопотами, владою. Дійти від командира кулеметного взводу до начальника штабу стрілецького полку, маючи на плечах капітанські погони, займати, власне, полковницьку посаду? Не так і погано, капітане Сміян, зовсім непогано. Та ось уже в тебе немає полку і немає нічого, крім капітанських погонів на плечах і орденів на грудях, ось уже командуєш не ти, а командують тобою, і хто ж? Паршивий лейтенантик, тилове щеня, генеральський родич? Дика несправедливість оця трохи врівноважувалася незвичним відчуттям свободи і власної самоцінності в чужому зачаєному світі, а там ще дарунок долі — Оксана, і я знову жив, був сам собою, і душа моя росла, мов буйне дерево.

Повертався додому, серце рвалося від нетерплячки, а дорога виявилася далека, і ще довго розлунюватимуться в мені тужним стогоном Малишкові слова про Україну. Перед недосяжною Україною я зненацька відчув себе маленьким хлопчиком, безрадною дитиною, в якої віднято батька, а тут був ще безраднішим перед тупою машиною, яка могла більш-менш справно функціонувати під час війни, а тепер тільки гарчала своїми сталевими трибками і нещадно перемелювала всіх, хто мав нещастя або необачність потрапити між ті трибки.

Кілька днів бився я з інтендантами й штабістами, щоб здобути для нас з майором Михном якийсь притулок. Врешті нас поселили в розкішній казармі, що призначалася колись для гвардійців самого короля Пруссії чи там когось із курфюрстів. Але як поселили? Мені — окрему кімнату, а Гаврила Панасовича в зал, де вже наші рідні двоповерхові коєчки і сорок чи й шістдесят тимчасових постояльців. З криком і грюканням кулаком я все ж домігся, щоб Гаврило Панасович жив у моїй кімнаті.

Тоді вкрали нашу машину. Увечері ще стояла серед інших трофейних тарантасів на казарменім плацу, вранці не стало. Шукай вітра в полі. Держава дбала не про нас. До Берліна я тепер добирався на випадкових "студебеккерах", своя фронтова братва охоче підвозила бойового капітана. Моя справа десь там ніби блукала між штабними столами й столиками, майором Михном ніхто не цікавився. Гаврило Панасович лежав, задерши

ноги на бильце гренадерського ліжка, і докінчував запаси американських сигарет, привезених з собою "звідти".

А одного прекрасного вечора, як пишуть у книжках, я не застав Гаврила Панасовича в кімнаті, не було його ніде і в казармі, зникли і два його чорні шкіряні чемодани, ні сліду, ні духу від чоловіка. Перед тим майора вже викликали до СМЕРШу, але нічого тривожного, старший лейтенант-смершівець доволі ввічливо розпитав Гаврила Панасовича про все, що з ним сталося за війну, не лаявся, не погрожував, ще й пригостив міцним солодким чаєм. Мене в берлінських штабах приймали далеко не так привітно і ганяли між інстанціями, як солоного зайця. Але ось я цілий і неушкоджений і повноправно займаю собі гренадерську кімнату, а Гаврила Панасовича нема й, мабуть, не буде.

Вранці я пішов шукати СМЕРШ. Ці не питали, де їм розташовуватися, зайняли розкішний особняк з садом, басейном, розмальованими альтанками і павільйончиками. Говорити зі мною тут не дуже рвалися, тільки завдяки своїй чорноземній упертості зміг я довідатися, що справи офіцерів-полонених "звідти" веде старший лейтенант Пивоваров, а вже тоді розшукав і самого Пивоварова, який набирався снаги для доблесного виконання високих завдань, сидючи в саду над басейном, дно якого було викладене барвистою мозаїкою, і ганяв у воді прутиком.

Я представився, повідомив, що працював разом з майором Михном і прибув сюди теж разом з ним, тобто якоюсь мірою відповідаю за нього, і ось майор Михно зник.

Пивоваров мовчки ганяв своїх рибок. Грубий мужлан, кістляві руки, червона загрубіла шкіра, робітниче-селянське походження так і пре, а бач — аристократичні забаганки! Я покашляв, нагадуючи про себе.

— То що ви хотіли, капітане? — нарешті обізався старший лейтенант.

— Довідатися, де майор Михно.

Смершівець знову взявся за своїх рибок. Згодом, як найвищу милість, повідомив:

— Там, де треба.

— А точніше? Я повинен знати.

— А я не зобов'язаний відповідати!

Пивоваров кинув прутик, підвівся, обтер руки, глянув на мене риб'ячими очима.

— Вам ясно, капітане?

Тільки тоді я збагнув, який з мене бевзь. Знайшов, кого питати та й як питати! Все на світі потребує відповідної обстановки і належного оформлення. Істина така проста, що я аж засміявся від її усвідомлення. Смершівець подивився на мене ледь стривожено. Перед ним, мабуть, не сміявся ніхто, і мій сміх викликав у його темній душі щось схоже на розгубленість.

— Не бачу причин для сміху, — похмуро проронив він.

— Та тут справа ось у чому, старшой, — переходячи на панібратський тон, взявся я пояснювати, — вся справа навіть не в майорі Михно, а в коньякові.

— В коньякові? Про що ви, капітане?

— Ну, такий собі двадцяти літровий бутиль, обплетений лозою, повен добрячого

коньяку. Ми його везли з самого Рейна. Бутиль на двох, все збиралися випити, як тільки станемо на радянську землю, а тепер що ж виходить? Майора нема, а бутиль є. Не везти ж мені його далі самому. От я й подумав... Одним словом, старшой, дозволь запросити тебе на рейнський коньяк.

— Ви помиляєтесь, капітане. Я не п'ю.

— При виконанні — хто ж п'є? А після?

— Весь наш час належить обов'язкові без остачі.

— Ну, а все ж якесь віконце іноді може утворитися? Не віконце, а хоч невеличка квартира. Присісти хоч на хвилинку, згадати бойових друзів, "где же вы теперь, друзья-однополчане"... Ну, старшой!

Атака була така несподівана, що смершівець ніяк не міг вирішити, як йому повестися. Поки ж він вагався, я наступав.

— Так я жду, старшой. Знайти мене легко, ти ж знаєш. Там, де жив майор Михно. Заскоч, трохи посидимо. Коньячок — не пошкодуєш, що попробував. А нагоди такої може й не бути більше. Ну, старшой!

— Не можу обіцяти, і взагалі...

— Без обіцянок, — заспокоїв я його, — ми люди свої, можна й без обіцянок!

А сам уже знав: прийде, не пропустить нагоди, скористається випадком, бо ще не бачив світ такого хай і найвірнішого слуги вітчизни, що відмовився б випити надурняк. Та ще іноземного коньяку.

Пивоваров пив, як гусак. Пийте, люди, горілочку, а ви, гуси, — воду. Не закусовав (не спокушали його й щедро викладені мною заморські консерви), смалив цигарку за цигаркою, мовчки підносив кухлик, перекидав його в рот.

Не знаю, чи були тут у королівських гренадерів кришталі та фарфори, нам zostалися тільки малювання та ліплення на стелях і на стінах: мортири, аркебузи, купи ядер, широкі палаші, колісниці й кінські зади широкі, як піч, — і під цими декораціями навіки втраченої величі бенкетували два переможці великої війни, далекі від пишнот, вишуканості й витребеньок: на розстеленій газетці з фронтовими алюмінієвими кухликами і так само алюмінієвими знаряддями типу "ложка-виделка", видобутими з-за халяви. Пивоваров, хоч уже цілих півроку розлягався в королівських віллах, не забув про своє робітниче походження, не розманіжився душею, не став вередувати, побачивши мізерне моє начиння, він сповідував твердий принцип: важливо, не з чого пити, а що пити.

— Ти таки справді з пивоварів, — не стерпів я, — п'єш, наче пробу береш.

— Я з робітників-металістів. Київський "Арсенал". Чув? Предки мої там від заснування. Од Петра Першого.

— А ти ж як з арсенальців у смершівці?

— В тридцять восьмому від комсомолу рекомендували в органи. Органи ж, сам знаєш, капітане, велика сила.

— З тридцять восьмого, а дослужився тільки до старлейта?

— А це, вважай, дорівнює загальновійськовому підполковнику.

— Виходить, не ти мені, а я тобі повинен козиряти?

— Виходить.

— Ну, гаразд, я вже тобі покозирю. А ти скажи мені, куди заховав майора Михно.

— Ніхто його не ховав.

— Тоді де ж він?

— Сказано: там, де треба. На спецперевірці.

— Мало він у концтаборах спецперевірявся?

— Не твій клопіт. Треба буде тебе перевірити — теж перевірять, можеш бути певен.

— Про себе я б не питав. Про себе завжди все знаєш сам. А от що з моїм Гаврилом Панасовичем — це питаннячко. Куди ви його поділи?

— Ми ним не займалися. У нас тільки фільтраційні функції. Кожен, хто з'являється до нас, повідомляє, хто він і що. Може назватися хоч і римським папою або маршалом авіації. Це безплатно. Ми слухаємо, складаємо відповідний папір і відправляємо його куди треба. Офіцера — до офіцерського пересильного табору, рядового — до табору для рядових. А вже звідти — на Батьківщину.

— і все? Тоді скажи: куди ти відправив майора Михна, чий коньяк оце п'єш?

Пивоваров довго придивлявся до мене, мабуть, напружено вишукуючи в своєму одурілому від алкоголю мозку інформацію про те, хто ж це такий стовбичить перед ним. Тоді погрозово поводив у мене перед обличчям оцупкуватим червоним пальцем, поплям-кав губами:

— А це ще треба розібратися: чи він Михно чи Махно.

— Ти що — п'яний чи одурілий від народження! — вигукнув я.

— До твого відома, кап... капітане, п'яним я не буваю ніколи.

— А коли не п'яний, то скажи: куди ти запроторив майора Михна?

— Це, звичайно, таємниця, але можу сказати. Тобі можу. Ти ж наш чоловік. Наш же?

— Питаєш!

— Офіцерів ми всіх — до Франкфурта-на-Одері. Там табір тисяч на п'ятдесят. Може, й на сто. Було дуже багато, тепер менше. Потік вичерпується.

— Я його там знайду, як поїду?

— Не раджу туди їхати. Можуть бути неприємності. Та й не застанеш ти там свого майора. Вже він тю-тю! Франкфурт — пересилка. Перший етап. Наступний — батьківщина.

— Добра мені батьківщина! Куди ж там його?

— Деталі. Рядових — на відбудову Сталінграда, на шахти Донбасу і Воркути. Офіцерів од нас — у Першу Горьківську гвардійську дивізію. Але це тільки так називається. — Насправді — спецтабір для перевірки. В лісах під Великими Луками.

— А звідти?

— Кому як. Кого випустять, а хто й заgrimить. Як у кого на роду написано. А також: що про нього скажуть органи.

Він так допик мене своїми органами, що я розізлився і виклав йому всі свої рейнські

пригоди, принагідно зробивши їхнім учасником і майора Михна: і про ракетного конструктора, і про ад'ютанта генерала Власова, і про дружину академіка Лисенка. А чим міг похвалитися цей примітивний смершівець? Нікчемними зрадниками і дрібненькими шпигунами? Пивоваров довго думав, надимався, червонів, але, мабуть, нічого путнього вигадати не міг, тільки й похвалився:

— Ми відповідали за безпеку при проведенні Потсдамської конференції.

— Здивував! Це ж ваша служба.

— Для товариша Сталіна і його супроводу відібрано було 62 особняки — спробуй усе це відповідно забезпечити.

— Не ти ж сам це робив? Скільки тут таких гавриків, як ти, свинячу тушонку їло?

— Ти як зі мною розмовляєш? — п'яно вигукнув Пивоваров.

— А хто ти для мене? Знаєш, які в мене повноваження? Тобі й не снилося.

До такого нахабства Пивоваров, мабуть, не звик, тому негайно змінив тактику і запропонував майже по-дружньому:

— Хочеш, покажу особняк, де жив товариш Сталін? Не зблизька — здалеку, бо там можуть затримати. Але здалеку показати можу. Хочеш? Але спершу давай ще вип'ємо.

Ми пили так довго, що до особняка вже не добралися.

А назавтра Пивоваров не те що не захотів розмовляти за мною, а взагалі не впізнавав мене, як мільйонер безробітного в фільмі Чапліна. Як писав Шевченко: кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями. Не буде баба дівкою, і яке ж фронтове братерство з смершівцями! Я зрозумів, що втратив майора Михна, може, й назавжди. Хіба що вціліє він ще раз, воскресне з мертвих і подасть голос, обізветься. Чи ж обізвався, Гавриле Панасовичу?

* * *

Малий брат мій Марко не мав тоді ще й десяти років, то ж не міг я всього цього розповісти йому, щоб не скаламучувати дитячий розум.

* * *

Додому я добирався в лютому сорок шостого. З війни вернулися вже мільйони бійців, а ешелони й досі були напхані по саму зав'язку і на перони виходили дівчата й жінки в надії зустріти своїх рідних, ждучи чуда навіть для тих, на кого вже давно за сільською божницею лежала згорнута вчетверо "похоронка". Ешелони були такі переповнені, що, роблячи пересадку в Орші, я насилу зумів втулитися в вагон матері й дитини, де, ясна річ, не було жодної матері, самі лише дорослі діти, рядові й офіцери, цілі й з ледь загоєними ранами, але всі щасливі, добрі й щедрі, і коли по вузькому проході, спотикаючись об ноги в керзових, юткових чоботях, в ботинках з обмотками, в гіпсових бандажах, пройшов молодий сліпий інвалід і, розтягуючи барвисті міхи трофейного акордеона, заспівав "В лесу прифронтовом", всі потягнулися до нього, загукали:

— Стривай, браток! Візьми ж хоч щось за пісню! Така ж пісня, браток!

Але інвалід пройшов вагон, не зупиняючись, доспівав вальс уже біля дверей, тоді оголосив:

— Текст вальсу мається в мене віддрукований. Хто хоче придбати, — будь ласка.

І став роздавати лопотючі аркушки цигаркового паперу з текстом вальсу, а в шапку йому летіли червоні тридцятки то по одній, то й цілим жужмом, мовчки і з примовляннями:

— Бери, браток. Спасибі за пісню. Бери — не жалко. Очей же не купиш ні за які гроші.

В Бахмачі знов треба було пересідати на поїзд до Кременчука. Була зима й не зима, віяло вже теплими передвесняними вітрами з півдня, чорноземи пішли в розтопи, я чомусь вважав, що на Чернігівщині чорноземів і немає, самий пісок, а тут, у Бахмачі, стояла така багнюка, що в ній втонула б ціла танкова армія. Але ж було ради чого пробрьохатися крізь ту багнюку, бо ось тут, біля самих колій, вирує справжній український базар з майже довоєнним достатком: ковбаси, ряжанка в риночках, кендюх і сало, молоко в глечиках, сметана в стоянцях, крутобок і яблука, золота цибуля, солоні огірочки ніжинські, квашена капуста і помідори, сивий самогон у пляшках, заткнутих кукурудзяними качанами, пишні разки калини, і мова, рідна мова, прекрасна й ласкава, як добрі лиця жінок, одягнених незграбно й убого, в ватяних темних куфайках і чорних "плисках", закутаних у товсті сукняні хустки, на ногах — самошйвні валянки і склеєні з трофейних автомобільних камер галоші — чуні, війна, руїна і ворожа зла воля і сила криком кричать з кожної жіночої постаті, та все ж безсилі перед незбагненним чаром цих чудотворних лиць, цих святих очей і небесних голосів, що пролунали мені на зимовій станції Бахмач тисяча дев'яtselот сорок шостого року райською музикою безсмертя мого народу.

Мамо рідна! Повертаюся до тебе не блудним сином, залитим слізьми каяття, а доблесним переможцем, в хвалі й у славі. Оксанонько! Чи ждеш мене, чи виглядаєш? Як ми вчили колись у школі: "Коли потяг у даль загуркоче..." А тепер уже не загуркоче, а при-гуркоче...

Поїзд ніс мене на південь, ближче й ближче до дому, вагони знов переповнені демобілізованими, вільними, як птахи небесні, людьми, веселий гамір, співи, спогади, а в мене горіла душа, і в голові безладна мішанина віршів з шкільних підручників, бадьорих фронтових пісень і тих мовби й неіснуючих, але суцільних відчаєних наспівів, які принесло в безнадійному сорок другому до моєї роти поповнення з колимських таборів: "Далеко, край Охотского моря, где кончается Дальний Восток, я тружусь без нужды и без горя, строю новий стране городок. Когда кончится срок приговора, в путь далекий я сразу пущусь. И на поезде в мягком вагоне я к тебе, дорогая, примчусь".

Не доходили м'які вагони до мого села. Та коли б і доходили, то не став би я їх ждати, бо стрибав у перший-ліпший, аби тільки їхати, аби котилося, аби ближче й ближче до дому. Солдат не перебирає. Немає поїзда — перевалюйся через борт попутної "полуторки", а там прилаштовуйся на колгоспну підводу, запряжену парою кінських скелетів, вибракуваних полковим ветеринаром наших наступаючих частин і щедро подарованих селянам "для зміцнення колгоспного ладу".

До мого села — ні залізниці, ні шосе, ні путящої дороги. Від степу темним валом

нависають над селом розбагнені мало не до центру землі чорноземи, а з-за плавень холодно дихає Дніпро, який щороку заливає весняними водами всі нижні вулиці. Здавалося б: ось місце, яке могла б поминути війна. Ох, не поминула, не обійшла! Я написав мамі з Берліна і одержав відповідь. Мама писала: "Живемо в землі". Я нічого не розумів. Могла б пояснити хіба що Оксана, але з нею щось діялося ще загадковіше, ніж оті мамині слова. Я писав Оксані щотижня, а від неї — жодного слова. Не доходили мої листи?

Тільки тоді, коли моя підвода перевалила через гору Кучерявого, я збагнув страшне значення загадкових маминих слів "Живемо в землі".

Моє рідне село зникло. Не існував більше той прекрасний, неповторний світ, який жив у моїй душі всі ці роки, щез той маленький материк мого дитинства і моєї юності, який здавався колись мені безмежним, хоч і обмежувався з одного боку озером Круглим і Сосною (так звали ми великий сосновий бір), а з другого — Миронишиним озером і Дубиною (тобто старезною дібровою). Не було ні сосен, ні дубів, ні сотень білих хат, з безладною гармонійністю розсипаних по розлогій долині, ні кучерявих садків, які, навіть безлисті серед зими, завжди вражали таємничою поплутаністю свого віття. Село мовби провалилося крізь землю, і люди, які жили в ньому (коли тут взагалі хоч хтось залишився живий), теж пішли під землю, щоб жити тепер там і вже звідти далі робити те, що робили вони століття цілі й тисячоліття, всю свою історію: годувати світ хлібом.

Розбомблене, спалене, розутужене танками? Але хочби ж чорні димарі стирчали над погорільщиною, хочби поодинокі мертві дерева підпирали мертве небо над мертвою землею, лишаючи для людей хоч якийсь простір між ними. Ніде нічого. Тільки три хати в різних кінцях долини — одна під старою, колись червоною бляхою, дві під сірою черепицею, та від того ще тяжче на душі, ще безнадійніше.

В липні сорок першого, відступаючи, ми палили перестиглі пшениці (щоб не дісталось ворогові!), і тоді горіли малі й великі села разом з хлібами, горіли мовчки, безіменно, без скарг, бо так було треба, такий був наказ товариша Сталіна. В сорок другому і в сорок третьому бачив я десятки спалених фашистами російських сіл (всуціль дерев'яні, вони й звалися "деревнями"), знов безіменно-мовчазних, бо на скарги й болі не було часу, ми квапилися, ми нетерпеливилися, ми горіли тільки одним пориванням, тільки одним покликом, тільки одними словами: "Вперед на захід! Даєш Берлін!".

Вся Європа стогнала над двома знищеними її селами: чеським Лідіце і французьким Орадуром. А в нас спалено разом з людьми сотні й тисячі сіл, і Європа мовчала, ми мовчали теж.

ЗАЛІЗНІ ЗУБИ

Ось і моє рідне село зметене вогнем війни, моя мати з маленьким моїм братиком живе в землі, а я, переможець і визволитель, мало не цілий рік гибію десь на чужині і виконую завдання, про які не розкажеш нікому, хіба що п'яному смершівцю.

Найнята мною підвода тим часом спустилася з гори Кучерявого, я пішов за нею

повільно, боязко, майже без надії, але в долині несподівано знайшов сліди від саней і возів, помітив протоптані в снігу стежки, впізнавав колишні вулиці, які значилися в тодішнім житті хатами й садками, а тепер незграбними, ледь піднятими над землею химерними покрівлями, більмастими віконечками, заскленими уламками шибок, убогими димариками, змайстрованими то з старого відра, то з іржавої консервної бляшанки, то з цинкової гарматної гільзи. і дим ішов з-під землі, і навіть пахло чимось знайомим і смачним, і люди стали траплятися мені назустріч, але я не знав нікого з них так само, як ніхто не знав мене, і коли я питав про матір, то на мене дивилися хоч і без підозри, але з неприхованою цікавістю і з подивом і забували навіть відповісти, а тоді, схаменувшись, мерщій бралися пояснювати і готові були навіть провести мене, показати.

— Сміяниха? А он же тамечки! У неї землянка боком до вулиці. Впоперек стоїть. Димар з ринви. У Сміянихи хату як хриці спалили, то все згоріло, а шматок ринви з сарайчика вцілів. Ото й згодилося. Тільки ж Сміянихи вдома не застанете. Вона в нас бригадиром. Мабуть, у степу або на фермах. Де ферми? А біля Круглого. В землянках і корови, й свині, і вівці. А контора в хаті Сіроокого. Хата під черепицею і не згоріла. Там і контора, і Левченко живе. Новий наш голова. А ви хто будете і як?

Я не відповідав, тільки питав. Про Григоровичів спитати не наважувався, чомусь вважав, що одразу довідаються, хто я і яке відношення маю до Оксани, а тоді й не знати, як зі мною поведуться і що скажуть (адже Оксана чомусь не відповіла на жоден мій лист!). Тому спитав про Марка.

— Малий? А в школі ж. Школа в Набочиній хаті тепер. Ота, що під бляхою. Набоку бомбою вбило ще в сорок першому. Жінка виїхала до дітей у город. А в хаті стояли хриці з своїм штабом. Тому й не спалили. Не встигли, значить. Тепер у одній половині сільрада, а в другій — школа. На три зміни по два класи. Я знайшов мамине підземне житло і безпорадно став перед східцями, які вели в заглибину до маленьких дверцят, збитих з таких-сяких дощечок. Мабуть, вони не були замкнені, бо не видно ніякого замка (та й що тут замикати?), але я нерішуче стояв перед землянкою, охоплений якимсь майже неземним страхом. На війні солдат ховається в землі від смерті і робить це охоче, з надією і вдячністю. Тоді ми входили в землю, щоб уціліти і жити на ній, а тепер, коли зникли всі загрози, спускатися під землю означало мовби добровільну смерть. Як же це і чому? Вже понад два роки минуло, як визволено моє село, а тут і досі мовби війна, коли ж згадати, що вже повсюди мир, то ця "війна" стає ще страшнішою.

Висока сива жінка, в негнучкому чоловічому сіряці, в незграбних чоловічих чоботях, бігла розпатлано вулицею, кинулася мені на груди, притислася худим кістлявим тілом, безсило обіймала тремтячими руками.

— Сину! Синоньку! Синочку!

— Мамо!

І коли йшов до училища, і коли приїздив у сороковому, була мама молодою, по-жіночому м'яко-круглою, і незабутньо теплі її обійми пам'ятав усю війну, а тепер це

майже незнайома стара жінка, худе кістляве тіло, і давнє тепло лишилося тільки в голосі, та й то не все, самі крихти від того, що було колись.

— Мамо, що з вами?

— Живемо в землі. Чи можуть люди жити в землі? А чи тільки вмирати?

В землянці маленька частина світу, врятованого від понищення: барвисті ряденця на глиняній призьбі, на ослоні й на долівці, товстобокі подушки, білі, як лебеді на воді, горшки й глечики з рідними запахами, фотографії покійного батька, малого Марка з любистком у руці, мої—ще довоєнні, курсантські, і вже капітанські, прислані з Берліна. Маминих немає, зате є дві ікони: Миколай-чудотворець і Спаситель у кованому сріблі. В кутку рогачі й кочерга (залізо ж не горить), там і пакільці в стіні—вішалка. Мої трофейні чемодани не вміщалися в тісному просторі землянки, довелося згромадити їх один на один. Підводчик поспішав за дня вернутися додому, не захотів обідати, я відпустив його. Мати поралася біля печі (щось видовбане в землі, яке гріх і назвати піччю), в якійсь землистій кофті, в землистій спідниці, ще худіша, ніж у сіряці, ще мертвіша.

Я рвав блискучі замки на чемоданах, виметував з їхніх бездонних нутрощів тонкі кольорові блузи, плаття на гнучкі стани, пишні спідниці для крутостегних жінок. Яке ж безглуздя! Не таких гостинців тут ждали і взагалі ніяких гостинців, а тільки мене самого, щоб був живий і мав силу в тілі, бо сила тут була єдиною цінністю. Єдиною і найвищою.

— Ото ж як наші відступили, — розповідала мама, — а німець ще не прискочив, була в нас одна ніч. Ну, люди й кинулися розтягати колгосп. В двадцять дев'ятому й тридцятому стягали все до купи, а тоді в одну ніч розхапали, хто що зміг. Думали: кінець усьому. Ну, німці проскочили на мотоциклах, на машинах, тоді привезли коменданта, зігнали всіх нас до колгоспної контори, той і оголосив: колгосп залишається й надалі, тільки без назви, весь реманент, усе майно, взяте в колгоспі, слід негайно повернути, хто цього не зробить, буде повішений. Комендант говорив по-нашому, але дуже смішно, не говорив, а квакав, та ще й був гладкий, і ніхто йому не повірив. А комендант дав двадцять чотири години. Міг би давати й двадцять чотири дні, місяці, роки, — однаково б ніхто не приніс би й гвіздка. Ну, вони підождали, а тоді заскочили з кучугур, де ото Фені живуть, знайшли в старого Феня сошникову сівалку (нащо вона йому — ми й досі дивуємось!), привели його до церкви і повісили, а на шию начепили намисто з сошників. і дали нам ще двадцять чотири години. Ну, за ніч і знесли до колгоспу все забране. Тільки тракторист Раденький свого "натика" загнав у Мирониху і втопив на самому глибу. Витягли трактора вже коли наші прийшли. А Раденький, кажуть, в партизанах убитий. Хоч які тут партизани в наших степах? Реманент зібрали, а тяглової сили немає. Тоді комендант і скомандував: запрягати людей у плуги і орати на зяб. Спробували ми корів — еге! Корови повинні давати молоко для німецької армії. Кого ж запрягати? Чоловіки на війні. Діди й діти zostалися та жінки. Жінок! Отак, синку, й стала я тягловою силою. Маркусь наш ще ж зовсім малий тоді був, це йому як іграшки, а прийшли наші, знов колгосп, знов "все для

победы"—і знову впряглися ми в плуги, та вже тепер Маркусь підріс, і вже все бачив і знав, і біг за мною, плакав і просився: "Мамо, дайте я вам поможу! Я вже великий, мамо, пустіть мене до плуга! Ну, пустіть же!" А само ж мале й кволе, як комареня. і на Сміянів не похоже, бо в такому ж голоді росло і в нещастях, що не приведи й господь...

— Господа поминаєте, мамо, по-давньому?..

— А кого ж і споминати! Господь Бог на небі в красі й чистоті, а ми на землі ворухимосся, як черва, та один одного поїдаємо. Батька твого як не встигли з'їсти, то сам собі смерть знайшов, а після смерті ще й поглумилися, написавши на обеліску, що вмер, героїчно оберігаючи соціалістичну власність. Німці як прийшли, то хтось доніс про той обеліск і про мене: мовляв, більшовик лежить на кладовищі, а вдова його живе. Комендант — на кладовище, сам прочитав отой напис, і дуже йому припало до смаку: як же — чоловік оберігав власність. Кгут! Кгут! А де вдова? А я тягну плуга з Мелашкою Федоровою. Приїхав комендант своїм фаетоном у поле, знайшов мене. Кгут! Кгут! Раз у тебе такий був чоловік, призначаю тебе бригадиром. і плуга перти і ще й бригадирствувати. А батькову могилу звелів упорядкувати, поставили нову огradку, пофарбували обеліск, навіть зірки не зачепили. Ну, а наші прийшли — судити мене за прислужництво. Спасибі люди заступилися, я ж думаю: то божий перст. Бригадирствую й далі, загадую людям на роботу, роздаю наряди, падаю з ніг, а землю ж пустошньою гріх zostавляти, треба її і засіяти, і зібрати з неї врожай, хліб святий і всякий овоч, що людині на поживу. Вночі мало не рачки доповзу до землянки, впаду отут, заплачу гірко нищечком, щоб ніхто й не чув, благаю господа: забери мою душу до себе, несила далі мучитися! А тоді згадаю: а малий Маркусь? А мій Микола десь у холоді й голоді, постріляний і перестріляний? Хто ж їх нагодує? Хто про них згадає? і залізнозубий Левченко, наш голова присланий, хоч і залитий по самі вирла самогоном, хоч і язика не поверне в роті, а таки ж правду хрипить з ранку до вечора: "Все для Червоної Армії! Все для..." Не витерпіла я, спитала якось: "Чого ж ти сам не в Червоній Армії, чого ж за жіночими спідницями ховаєшся!" Так він як заклацає своїми залізними зубами: "Мене партія поставила! Мені партія довірила!.." А сам, кажуть, цигаркою припик собі око, більмо нагнав і так од фронту відкрутився. Самогон жере, всіх дівчат і вдів перепаскудив і переслинив, а на людей — як звір! Прислав його нам сам обласний секретар, а тепер за того секретаря ще й голосувати в неділю на виборах. Та хай він їм скажеться! і сама не піду на вибори й десятому закажу!

— Мамо! — вигукнув я. — Що ви ото кажете! Я ж член партії, хіба можна таке про вибори?

— А той секретар може прислати такого бандита, як залізнозубий Левченко? Ти б почув, як він на людей кричить. "Я вам покажу, як Гітлера годувати! Ви в мене вагонетки в Тахтайці потягаєте, мать-перемать!" А на кар'єрі в Тахтайці полонені фашисти камінь тягають. То що ж ми — фашисти? За віщо ж ти воював, сину? За що поперебивало твої руки й ноги, всього тебе переранило?

Мама накрила чистим рушником сьак-так збитий з трьох дощок столик, розставляла мисочки, тарілочки, блюдця, різала сало, кришила цибулю, поклала кільце ковбаси,

високу паляницю, поставила пляшку з самогоном. Де все це могло взятися в цій убогості? і сало, і ковбаса, і білий пшеничний хліб були тут так само неймовірні, як недоречний у цьому страшному підземеллі був я з своїми ремінними трофейними чемоданяками, новісіньким обмундируванням, золотими погонами, золотими гудзиками, дзеркальним полиском хромових чобіт, надто ж — з своєю закутою в непробивну, покриту золотою лускою, броню душею, яка давно вже не знала жалів, вагань, сумнівів, а знала тільки "так точно", вірність і відданість і самовідданість, непорушний блок більшовиків і безпартійних, монолітну єдність, корінні інтереси...

Добираючись від Орші до Бахмача, у вагоні для матерів з дітьми я прочитав у "Правде" звернення ЦК ВКП (б) до всіх виборців у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР. Там було про те, що радянські люди з багаторічного досвіду мали можливість переконатися в правильності політики партії, що відповідає інтересам народу. Тепер, слухаючи гіркі мамині скарги і дивлячись на стіну землянки, не затулену ні рушничками, ні фотографіями, ні іконами, я мимоволі згадав саме оті слова "корінні інтереси", і враз відкрилася мені зовсім інша, справжня їхня суть, золота луска обсипалася з моєї душі, все в мені здригнулося, обурилося, збунтувалося. На земляній стіні виразно видно було сліди лопати, якою копали землянку, штих за штихом, глибше й глибше. Гостре залізо сліпо чекрижило все, що траплялося на його шляху: тверді грудочки, камінчики, перетлілі уламки дерева, корінці рослин. Ті рослини вже давно вмерли, а корінці, хоч і поперерізувані, жили далі, і не тільки влітку, а й тепер, коли надворі лежали сніги, вони далі смоктали з землі соки, щоб перегнати їх нагору, до сонця, але не знали, що ті соки так і лишаться тут унизу, виступатимуть на земляних стінах крапельками гірких сліз вмирання, сліпої роси небуття.

Корінні інтереси!

Малий Марко пригримів із школи, відпросився ще до кінця уроків, бо хтось сказав, що приїхав брат — увесь у золоті. Не вдався в Сміянів братик мій: дрібненький, з дрібненьким обличчям, тільки очі живуть, блискають, стріляють. Дебелі штанці з шинельного сукна, солдатська куфайка з рукавами по самі нігті, на голові посічена осколками солдатська вушанка, на ногах опорки з німецьких обцвяхованих чобіт. Стрибнув на мене, опорки злетіли з ніг.

— Де ти роздобув це страховидло, Маркусю?

— Були цілі чоботи, та Василь Ребринча халяви поодпанахував, шиє з них черевики для дівчат. А хіба мені жалко? Халяви були такі широкі — хоч пшона насипай!

В Марка — ні підручників, ні зошитів.

— Як же ви вчитеся?

— А так. Учителька розповідає, а ми запминаємо. Як писати, то на газетах. По краях і між рядками.

— і як же ти вчишся?

— На "відмінно" і "добре". Співи "відмінно", а все інше "добре".

Я посадовив його на ослоні біля себе, обняв, притиснув. Самі кісточки, дрібненькі, як у пташеняти. Як ця дитина могла перенести війну? Горе, горе!

— Гостинців я тобі привіз, Маркусю. Шоколаду американського. Ти їв коли-небудь шоколад?

— Де б я його їв? У нас он і сахарю ще немає. Солдати наші, як прийшли, то давали грудковий. А тепер хіба що з буряків мама меду напарить... А це коржики теж американські? Галети? Тверде, наче з крейди. Мишам тільки гризти. А ми тепер маторженики їмо. Я з свинячої тушонки жорна зробив і любе зерно перемелюю. Ось глянь. Дві банки, попробував гвіздком дірочки, одну банку на дерев'яний кругляк, а другу на неї, приробив держално зверху, сип зерно і крути. Паляниці то мама пекла, щоб тебе зустрічати. Як прийшов од тебе лист, так вона щонеділі й пече. Борошна в нас по клуночку стахановцям видають. Млин — аж у районі, там поки змелеш...

Від борошна для стахановців він враз перейшов до моїх орденів, од яких не відводив погляду, щойно сів на ослоні поряд зі мною.

— А я знаю оцей орден! Це орден Бойового Червоного Прапора! Його вигадав товариш Будьонний в громадянську війну.

— Чому ти думаєш, що Будьонний?

— А в нього цих орденів найбільше. Навіть більше, ніж у самого товариша Ворошилова. А оце Червона Зірка, а оті два — Вітчизняної війни. Я їх усі бачив на тих командирах, що стояли в нашому селі, як виганяли німців. А оцього я не знаю і ніколи не бачив.

— Це орден Олександра Невського. Був такий руський князь, який розгромив німецьких псів-рицарів на Чудському озері. Чув про Олександра Невського?

— Атож. Ми в класі вивчали промову товариша Сталіна на Красній площі. Товариш Сталін сказав, — малий заплющив очі, задер голову і протарабанив без запинки: "Пусть вдохновляет вас в этой войне мужественный образ наших великих предков Александра Невского, Дмитрия Донского, Кузьмы Минина, Дмитрия Пожарского, Александра Суворова, Михайла Кутузова! Пусть осенит вас победоносное знамя великого Ленина!"

— Молодець, — похвалив я, — правильно навів слова товариша Сталіна.

— А я добре запам'ятовую. От тільки не знаю, що означає "пусть осенит". і вчителька наша цього слова не знає.

— Це, приблизно, як ніби "прикриє". От як орел прикриває крилом орлят, щоб вони вирости і набралися сили такої, як у орла. Приклад — розумієш? Після тої промови і ордени ввели імені великих полководців, щоб ми брали з них приклад.

— А Богдана Хмельницького товариш Сталін не назвав, а орден же є?

— Богдан Хмельницький — це Україна, а вся Україна була загарбана окупантами, щоб її визволяти, потрібен був високий приклад нашого великого предка. Зрозумів?

— А як ти заробляв ордені, Миколо?

— Довго розказувати. Одні заробив сам, інші заробили мені солдати. Я ж командир і воював не сам, а з солдатами. В сорок першому з кулеметниками, тоді з мінометниками. Солдати стріляють, командирові—ордені.

— Тоді в генералів ще більше орденів, бо в них же солдатів більше?

— Мабуть, так.

— А в товариша Сталіна багато орденів?

— Товариш Сталін всі ордени віддавав своїм маршалам, а собі не брав, бо він вождь, а вождь повинен бути скромним. Як Володимир Ілліч Ленін, у якого взагалі не було орденів.

— От би ти все це порозказував у нас у школі,—зітхнув Марко.

Я сидів і думав: про що я говорю?

У мене свербів язик спитати про Оксану, але я ніяк не наважувався, не міг вирішити, з ким заговорити про це — з мамою чи з братиком, дивна несміливість опанувала мене, навіть страх, і набрався відваги я тільки тоді, як ми з мамою випили по чарчині за мій приїзд і за те, що живі-здорові, хоч що б там було, і що село наше, хоч і спустилося під землю, але не вмерло, не згинуло безслідно, дає хліб для держави і для соціалізму.

Я штрикав такою знайомою мені ще з довоєнних часів залізною виделочкою квашену капусту і білі щокасті яблука, що звабливо круглилися а ній, і здалеку заходив до розмови про сусідів, про знайомих, щоб уже тоді — й про Оксану.

— Як же вам, мамо, вдалося вихопити з вогню і ослін, і постіль, і весь посуд?

— А мама німцеві четвертину сала дала, він і відвернувся, — пояснив Марко. — Бо так — то нікому нічого не давали. Їхали селом, штрикали під стріхи факелами, а тоді ставали, дивилися, поки згорить дотла, гелґотали, як гуси, а печі — гранатами, щоб і сліду не залишилося. Дід Панько випросив ступу, так вони віддали, бо не знали, що воно таке. Фотографували діда з ступою, реготали, пританцьовували, та все; "Катюша! Катюша!" Видно, їм так наша "катюша" по довбешках нагуркала, що й товкач у ступі ввижався тою радянською зброєю.

Я спитав, чи повернувся хто з війни. Повернулося кілька дядьків, а молодші всі повбивані. і Васько Бадей, і Нюсик Трохимівський, і Мишко Оласенківський...

— А Григорович Василь, я з ним колись у шахи грав часто, як він — не чули?

Мама знов чаклувала біля печі-кабиці, вона чи й чула мої слова, зате охоче взявся розповідати Марко.

— На Григоровичів прийшли похоронки—і на Андрія, і на його батька. Тітка Марфа і землянки не могла викопати, поки колгосп не поміг. У нас багато таких жінок було. Ми з мамою до себе в сусіди пускали Мелашку Федорову і Дуньку Мусієнкову. А тітка Григоровичка в Ребрин жила.

— Я в Німеччині зустрів Оксану Григоровиччину і Пруню Ребрину. Сам їх споряджав додому. Повернулися вони, не знаєш?

— Пруню, кажуть, на шахти загнали. А Санька...

Малий прикусив губу і глянув на маму, яка й далі вешталася з рогачами, але, здалося мені, при згадці про Оксану вся ніби напружилася.

— Що Санька? Не заходила вона до нас? Нічого не казала? — мимоволі стишуючи голос, нахилився я до малого.

Брат скакнув мені до вуха, швидко прошепотів:

— Мовчи про Саньку! Вона з емгебе гуляє!

І мерщій відсахнувся, сидів, як святий, ні сном, ні духом не відав, що своїми словами вбив мою душу, може, й навіки.

Невже тебе не вбило на війні тільки для того, щоб убивати потім, день по дню катувати то тупим послухом перед такою нікчемою, як Козурін; то усвідомленням безсилості й безнадії, коли перед твоїми очима запроторюють за колючий дріт таку чисту душу, як майор Михно; то понурим видовищем смертельної руїни рідного села і підземного вмирання найрідніших тобі людей; то вбивчою звісткою про втрату найдорожчого для тебе — твоєї любові, єдиної і незамінної.

Тисячі кілометрів лежать поміж Потсдамом і цим підземним українським селом, незмірима відстань, велетенські простори, та однаково посновані вони отруйним павутинням, якого не розірвати ніякими силами, в якому людина може хіба що заплутатися й задушитися. Там смершівець Пивоваров, тут якийсь районний особист, "емгебе", як каже Марко, — різні прізвиська, а суть та сама.

Я рвонув верхні гудзики кітеля, мені бракувало повітря, я задихався, я вмирав — і не міг ні поскаржитися, ні попросити допомоги, ні застогнати. Мама чудом зберегла наші довоєнні гранчасті павловські чарки — з них легко ллється і ще легше п'ється, — я хлюпав у них каламутного самогону, хилив чарку за чаркою, пекло в грудях, серце заходилося від розпуки, а в голові не каламутилося, думки різьбилися чітко, гостро, ніби твердою голкою по сталевій пластині, і майже смертна туга розходилася по тілу, терзала душу.

Порятунок був тільки в тому, щоб не вірити почутому. Це неправда, неправда, неправда! Такого не могло бути, з Оксаною не могло, не могло... Треба б спитати маму, перепитати Марка... Але як? А коли правда? А коли мама не захоче й слухати про Оксану?

І я спитав зовсім про інше:

— Як же це так воно виходить, мамо? Вже третій рік, як вас визволили від фашистів, а село й досі живе в землі? Що ж колгосп? Хіба немає ніяких планів відбудови?

Мама сіла навпроти, поклала на столик покалічені каторжною роботою руки — вже й не жіночі, не чоловічі, взагалі не людські руки, а мовби якісь доісторичні знаряддя для праці. Гірко усміхнулася.

— Плани? Планів по саму зав'язку, а про людей хто ж тобі подумає. Левченко залізнозубий? Так у нього хата є. В одній половині хати Сіроокого контора, в іншій розлягається Левченко. З району тільки й чути: відбудовувати ферми! Більше продуктів тваринництва! Більше й більше, хоч нетільна телись. А люди як були в землі, так і живуть у ній. Мені оце хоч якесь манаття пощастило врятувати. А багато ж таких, що вихопилися з вогню в тім, у чімстояли. Он дід Панько й досі спить на собаці.

— На собаці?

— Отож. Собаку під голову, замість подушки. А ти кажеш: будуватися. Для хати треба лісу, а в нас ні билини, ні деревини.

— Купити б дець.

— Де ж ти його купиш у наших степу? Грошей у людей повно. Ти ото атестат мені прислав, я все складала. В ощадкасі вже в мене ціла скирта грошей.

— і в мене зібралось за війну...

— А що гроші? По рознарядці для ферм одержали трохи лісу, пиляють його дядьки. А стережуть там — як золото! А людям — ні скіпочки. Кажуть, куцоволівські Кривокорди продають колодки, вкрадені з плотів. По Дніпру плоти йдуть униз з Білорусії чи звідки воно там. Ну, Кривокорди якось там відчіпляють то від того плота, то від того, а тоді й збувають. Ну, купиш, а чим ті колодки дотягнеш з плавнів? А коли й дотягнеш, то вкрадуть. Я день і ніч на роботі, Марко ще малий...

— Ну, тепер я вдома. В мене не вкрадуть! — стукнув я кулаком по столику.

Малий знов пробрався мені до вуха, прошепотів:

— У тебе ж, мабуть, і наган є, Миколо? Правда ж є?

— Все може бути, Марку, — погладив я його по голівці, — все може бути!

— і даси постріляти?

— Ще настріляєшся, малий. Ох, і настріляєшся, як виростеш!

Не відав — не гадав я тоді, який близький був до істини. Кожен стріляє по чомусь. Одні стріляють по лебедях, інші — по людях.

Страшна була моя перша ніч у рідному селі, а день, що прийшов їй на зміну, виявився ще страшніший.

Я не витикався з землянки, аж поки Маркусь прийшов зі школи. Мама прибігла з роботи, щоб нагодувати мене обідом, але обідати я не став. Не ліз мені шматок у горло. Мама вже знов бігла в свою бригаду, похвалилася:

— Левченко аж підплигує — хоче з тобою познайомитися.

— Підожде!

— Та й я так думаю.

Я попросив Марка, щоб провів мене до землянки Григоровичів. Сам я її не знайду, а когось питати — як ти питатимеш? Малий зиркнув на мене по-дорослому серйозними очима.

— Може, не треба?

— Треба, Маркусю, треба!

Дорогою, стрибаючи довкола мене, мов горобчик, він розказував:

— Оксана гарна, а її мати тітка Марфа ще ж гарніша! А залилася ж сама. Дядько Григорович і їхній Василь на фронті, а Оксану погнали в Германію. А поліцаї наші було нап'ються і в один голос: "Гайда, хлопці, до Григоровички!" і до неї з гвинтовками. А вона їх і не лякається, та на ті гвинтовки з рогачем: "Геть звідси, паскуди-перепаскуди!" З самим рогачем проти гвинтовок, а ті — хвости під себе та й навтьоки...

— Ти звідки таке знаєш?

— А в селі все знають! Ти думаєш, я й досі малий? Хочеш, розкажу, як я хамут украв?

— Хомут? Чий?

— Конячий же. Тільки ж не в нашої армії, а в німецької. В сорок третьому, як

відступали, напхалося в село повно німецького війська. і танки були, і машини, і коней сила-силенна. А коні всі — як паровози.

— Ти хоч бачив того паровоза?

— На малюнках. А ті німецькі коні такі самі. А збруя на них — ти б бачив!

— Та вже бачив, Марку, за війну встиг набачитись.

— Отож знаєш. Ну, в нашій хаті якісь чини стали, а в сусідів, у Бадєїв — обозні. Коні, вози, збруя. Шлеї, посторомки, супоні, попони. А вже хамути! В жовтому ремінні, обковані мідними заклёопками, в китицях, у верчиках — як на циганській свайбі. Я як побачив один той хамут, так і затявся: вкраду й сховаю, завдам непоправної шкоди німецько-фашистському окупанту! Ну, як стемніло, я туди. Німці картоплю на вгороді копають, теличку від когось з наших селян привели, ріжуть, обдирають, гелґотять, як гуси. А я вліз у той хамут—і хаміль-хаміль!

— Він же тяжкий, мабуть?

— А ти ж думав! Я як заліз у нього, так наче в церковну браму абощо. Наче воно й не на коня, а на слона. Хотів бігти — де там! Тягнути — не тягнеться. А німців же довкола, як черви! Добре, що їм ота теличка та Бадєєва картопля в голові. Ну, доцурпелив я того хамута до глинища Охтиза Кривобокого, звалив там у яму, пригріб сміттям, і додому. Жду, як же вони поїдуть без хамута. А вони попрокидалися, телички нема, всю з'їли, картоплю Бадєєву теж поїли, радянська авіація почала бомбюжку, треба втікати, а хамута нема. Воно, мабуть, аби на них так не налягали наші, то вони б, може, й людей стали розстрілювати за той хамут, а тут не до того. Позапрягали в що було і бігом за Дніпро.

— Виходить, ти герой?

— А ти ж думав?

— і де той хомут?

— Наші як увійшли в село, так зразу й украли.

— Це ж звідки в тебе такі точні дані?

— А я вдарився в глинище — нема. Тоді дивлюся: пропивають мого хамута біля вогнища.

— Точно знаєш, що твого?

— Ще б мені не знати!

— Коли ти так його заховав, як же могли знайти?

— А міношукачами! Наші ж солдати міношукачами самого Гітлера знайшли! Він заліз під землю і спалився там, а наші солдати все одно його знайшли! Це ж тобі не хамут! Ну, я побіг, бо це вже й їхня землянка. А мама, як узнає, що я тебе сюди привів, то буде мені... Бачиш, у Григоровичів груша збереглася. Вважай, на все село. Те повирубували, те погоріло, а в них он яка груша. А грушки, як влечаться, такі ж смачні...

Марко ще розхвалював грушу і грушки, та я вже не слухав брата, я рвавсь туди, де живе Оксана, де вона мала ждати мене і де не...

Землянка, як, мабуть, усі тут. Три скіпці вниз — сходишки до дверей. Віконечко з

осколками шибок, димарик з цинкового відра — з вибитим дном, а ціле відерце, з вірьовкою, щоб діставати воду з криниці—біля дверей на нижньому скіпці.

Я стукнув у дверці щиколотками пальців, раз і вдруге стукнув, мабуть, щоб надолужити свою недостатню гречність там, у Європі. Збагнувши всю недоречність своєї поведінки, потихеньку натиснув плечем на те, що мало зватися дверима, і посунувся разом з ним і всунувся до тісного підземного простору і мовчки заляк там, бо мені навстріч підвелася, мов написана на іконі, висока жіноча постать, і в довгастих очах глибинно схлюпнулися темні води, в яких я втонув, а тоді виринув, щоб знову втонуті і вже крізь непробивні товщі вод ледь почути зітхання, стогін, скаргу:

— Ох, Миколо, Миколочку!

В напівсутіні підземелля я й не збагнув, що це не Оксана, а її мати, тітка Марфа, а вона чи впізнала мене, чи здогадалася, хто перед нею, пішла до мене, притислася всім тілом, заплакала тяжко:

— Ой, горе, горенько ж наше!

Я ще нічого не знав, не хотів вірити в найгірше, але мати завжди знає все про своїх дітей, тітка Марфа простягала й не простягала до мене рук, горнулася й не горнулася до мене, вітала мене з радістю і сахалася, мов нечистої сили.

І доки ми отак стояли в закам'янілості, за дверима зашамотіло, задзвеніло відро, щось похапливо гупнуло, тоді злякана тінь метнулася за трикутним віконечком, з'явилася й зчезла, — була чи й не була? — та я вже не мав сумніву, що була насправді, я вже знав, що то за тінь, не вагався жодної миті, м'яко відсторонив од себе тітку Марфу, рвонув двері, кинувся вгору по скіпцях.

Стара розложиста груша, про яку щойно казав мені Марко і про яку я чи й слухав, велетенським шатром нависала над кількома сусідніми землянками, мовчазно чорніла серед білих снігів, спускаючи над ними могутнє поплутане віття, а під тим байдужим віттям в болісній безнадії билася тонка дівоча постать, безрадно здіймала руки до неба, так ніби хотіла злетіти, і ще безрадніше падала на землю, знов зривалася, та не для того, щоб злетіти, а тільки щоб упасти, вдаритися і, може, й не мати більше сили, щоб бодай стрепенутися.

Я біг до тої груші, як до свого найбільшого нещастя, а може, й щастя — хто ж то знає? Весь світ мені заступила Оксанина постать, не було нічого, не існувало нічого, крім найдорожчої для мене людини, яка ось тут, перед моїми очима, хотіла заподіяти собі смерть.

Добіг, коли Оксані якось вдалося зачепити вірьовку за товсту гілляку і тепер вона невміло лаштувала зашморг, щоб одним ривком затягнути його собі на шії і покінчити з своїми земними муками, з ганьбою і нещастями, я вирвав грубу вузлувату вірьовку з тонких дівочих пальців, вхопив Оксану за руки, спробував притиснути до себе, захистити її своїм тілом од цієї груші, од байдужих холодних снігів над землянками, од страшного наміру. Руки в Оксани були холодні, як крига. Так ніби вона вже й нежива, а справді повісилася. Розгубившись, я чомусь тулив ті крижані руки до своїх щік, безнадійно й розпачливо тулив, мабуть, хотів зігріти ті тонкі ламливі пальці, впустити в

них життя, мовчазним криком нагадати Оксані про нашу любов, заради якої треба жити, а не вмирати, яка не повинна мати кінця, а тільки нові й нові початки всупереч усім ворожим силам, на зло всьому світові.

Я шепотів над Оксаною безладні слова, та вона, мабуть, нічого не чула й не бачила, вона ще не знала, жива чи мертва, її тіло бив дроз, і коли я підхопив її на руки, щоб віднести до матері в землянку, то насилу втримав.

Мої ноги безладно плуталися в снігу, очі мовби осліпли від снігового полиску, холодного, як срібна рушниця пана Каньовського з пісні про Бондарівну. Ось і прицілився пан Каньовський у твоє серце, Оксано, пророчими виявилися твої слова, які ти похливно нашіптувала мені влітку на Рейні.

У землянці я обережно поклав Оксану на земляний піл, застелений товстим рядном, тітка Марфа зняла з дочки блаженське пальтечко, а я роззував її і грів у долонях холодні Оксанині ноги і знов щось шепотів, сам не розбираючи власних слів, та й не слова тепер важили, а щось зовсім інше, таємничі сигнали туги і любові, які я посилав, мов зрозпачений самотній радист, що опинився у ворожому оточенні і не знає: дійдуть його сигнали до рідних людей, будуть почуті, розгадає хто-небудь їхній закодований поклик.

— Оксано, — тихо покликав я, — Оксанонько, чуєш мене? Це я, твій Микола. Тепер я з тобою і завжди буду з тобою. Чуєш, Оксанонько?

Тітка Марфа мовчки стояла позад мене, могла б залишити нас наодинці, але не зробила цього, хотіла допомогти чи хотіла бути свідком? Я не сподівався ні на чию поміч, а свідки не бентежили мене й не заважали. Я кликав і кликав Оксану, аж поки вона почула і гірко заридала, та вже тепер я знав, що вона повернеться до життя, я вицілював усі сльози з її очей, гладив і голубив її, я готовий був обцілювати не тільки її всю, а всі кутки в цій убогій землянці, аби тільки в довгих очах Оксаниних побачити нарешті не зблиски сліз, а тихе сяйво її прекрасного усміху.

— Бідні діти, — зітхнула тітка Марфа, — бідні, нещасні діти!..

Батьки завжди так: про себе не дбають, не згадують, не скаржаться на долю, все тільки про дітей, для них і заради них, всі болі, всі співчуття, всі надії й жадання — лиш для дітей, для них самих. Може, так і треба? І, може, це найбільша правда на землі? Бо коли поглянути навіть на такого благополучного чоловіка, як капітан Микола Сміян. Що він і як? Зберігся на страшній війні, калічило й перекалічувало, але не вбило, руки й ноги, хоч і не цілі, але є, груди в орденах, майбутнє—все в надіях: вибирай інститут до смаку, іди до вершин. Любов? Ось вона, може, найвродливіша дівчина на Україні, а може, й на цілому світі.

Все так і все правда, але це тільки з пташиного льоту. А коли спуститися на грішну землю, як ото я вчора спустився з гори Кучерявого? Тоді все зміниться вмиль, і вже не буде самовдоволення, і щезнуть надії, і чорні хмари наповзуть на ясні обрії твоїх снів. Ти відчуєш, що тебе обчухрюють, як зрубане дерево, відкидаючи гілку за гілкою, лишаючи самий стовбур та й то тільки для того, щоб розпиляти його, знищивши його цілість і сутність, тобто знищивши взагалі. Вмирає в голодних таврійських степах твій

дід Микола, вмирає невідомо, як сивий зимовий птах, і з цієї смерті починається твоє сирітство. Тоді гине батько, і сирітство твоє здіймає розпачливо руки до самого неба. Війна, окупація, мама з малим твоїм братиком западає в безвість, а тобі здається, що вже кінчається світ, хоч ти ще воюєш, б'єшся, борешся і не втрачаєш надій. Україна визволена, ти далеко від неї, але польова пошта приносить трикутничок від мами, і ти читаєш слова, яких не можеш зрозуміти, але душа твоя заплакала і затужила од тих страшних слів: "Живемо в землі". Хто ти і навіщо? Ти вже переможець, воїн і герой, та цього мало, тебе посилають ще далі, ти шукаєш там те, чого не втрачав, але віднаходиш свою єдину любов і вже повертаєш додому в хвалі і славі, щоб спіткнутися на першому ж домашньому порозі: цноту, яку ти так самовіддано оберігав, потоптано майже з такою принизливою буденністю, як варили гороховий суп у польових кухнях. Яка марнота! А тоді, навзамін марноті,—безмовна трагедія майора Михна. і п'яний смершівець Пивоваров, який ладен обкрутити колючим дротом хоч і весь світ — дай тільки йому відповідні розпорядження.

І ось я нарешті вдома, а тут усе в землі, і мама в чоловічому сіряці, і недогодований братик, і збездечена Оксана. Що ж далі? Тисячі кілометрів пролягли між моїм рідним селом і тим підберлінським Потсдамом, де, мабуть, і досі таємно розкошують нікчемні пивоварови, та ось же існує невидимий зв'язок між цими, здавалося б, зовсім не з'єднуваними точками, і десь тут, в цьому нужденному світі землянок, існує свій Пивоваров, який володарює над душами і тілами безмежно, безконтрольно, безкарно.

Хто він?

Звісно ж, я не міг тоді піти від Оксани, жахався лишити її саму, без мого захисту, без моєї оборони.

Увечері тітка Марфа пішла, щоб поговорити з моєю мамою, сказати їй, де я, заспокоїти, розраяти, ну, і звичайно ж, нарешті порозумітися з нею або хоч виплакаться.

А я сидів над Оксаною і, щосили долаючи загрублість свого серця, намагався перейнятися стражданнями її душі. Але всі ці намагання зводилися врешті до примітивного й упертого: хто він? Хоч коли подумати, то яке це мало значення?

Марксизм учить, що війни бувають справедливі й несправедливі. Щойно закінчилася, може, найсправедливіша війна в історії. і що ж? Справедлива закінчилася, а несправедлива триває далі, ведеться вже й не проти народів, а проти кожного: і проти отих людей, що, живучи в землі, будують соціалізм, і проти моєї Оксани, і проти мене, виходить, хоч я нібито й переможець і герой.

Оксану бив дрозд. Я вкрив її ковдрою, тоді зверху ще й своєю шинелею, тяжке сукно, пронизане духом велетенських просторів, поволі зігрівало Оксанине тіло, та чи ж зігріється її душа і чим зігріється? Хіба що словами.

Я не наполягав на розповіді, не домагався визнань, мовчки гладив Оксанині руки, терпляче ждав її слів, хоч знав усе й так.

Відправив її тоді саму, пустив у жорстокий світ без захисту, вмовляв сам себе, що так буде краще, що додому треба повертатися добровільно й з усіма, з тисячами і

мільйонами, а не з непокірливими одиницями, яких жде недовір'я, зневага, а то й кара. Невже був тоді такий наївний? А може, дбав тільки про власний спокій, не хотів накликати на себе гніву начальства?

Оксана не докоряла мені. Може, й краще, що зазнала тої самої долі, що й мільйони цілі? і на фашистську каторгу, як усі, і з фашистської каторги теж, як усі. Тоді везли, як рабів, а тепер зустрічали, як рабів. Табори, колючий дріт, перевірки, підозри, погрози. Солдати, свої рідні, тюкали й свистіли на дівчат, коли ті були в штанях, обзивали "німецькими підстилками", плювали услід. Вже на першому кордоні біля Ельби перестали вони всі зватися людьми, а звалися "репатріантами", і так через усі кордони до самого дому, а тут теж ти тільки "репатріантка", з'явивсь у район до уповноваженого емгебе, здай репатріантську довідку і сиди в своїй землянці, не смій зворухнутися з місця, ще й хвали бога, що не опинилася в таборах, не заслали тебе у вічну мерзлоту, до моржів і тюленів. Вона спробувала похвалитися капітаном Сміяном, пригрозити ним. Кому? Не вони бояться — їх повинні лякатися всі. Якийсь капітан? Зітремо на порошок, на попіл, пустимо за вітром! Ти, нікчемна репатріантка, фашистська підложниця, ще наважуєшся нам загрожувати якимсь капітаном! Вона зламалася від нелюдського страху, що терзав її на всій хресній путі з неволі додому і терзав ще нещадніше вже й удома, де навіть рідна мати не могла допомогти своїй доньці. Малий Марко похвалився їй, що Микола вже пише їм з Берліна, і дав адресу. Вона писала мало не щодня, але відповіді не було, та, може, і її листи забирав з пошти той страшний чоловік, що наганяє страх на весь район. Не було рятунку, не залишалося надії. Страх поселився в її душі; заповнив, заволодів нею, обезвладнив, паралізував, той страх виявився могутнішим і за любов, і за справедливість усіх нас, переможців, це вже був страх не одинокої розгубленої душі, а та темна всезагальна сила, яка керувала всією країною і народом, умами, переконаннями, душами, вірою, словами і літерами, чорнилом і фарбами, світлом і тінню; цей страх робив рабами геніїв, слухняними дітьми героїв, возносив лакеїв і ламав горді натури.

Чого ж можна було вимагати від нещасної дівчини, наділеної єдиним даром — красою, що стала її прокляттям? Скільки й пам'ятала себе Оксана, вона несла свою красу, як тяжкий хрест, — ні радості, ні свободи, ні надій. Вічне переслідування, вічна гонитва, вічна втеча. То поліцаї, то німці, то американські негри, то вже й свої. Куди подітися, куди податися? Утекла б назад до тебе, так скільки ж кордонів і колючого дроту поміж нами! і вже коли й маленький лист не пролетить крізь ті загорожі, то як же пробитися душі людській?

Я не стерпів, зірвався:

— Хто він? Як його звуть?

— Не треба! Це страшний чоловік!

— Не такий страшний чорт, як його малюють. Ім'я! Невже ти думаєш, що в нас немає справедливості?

— Його звуть Полубара. Старший лейтенант. А тільки не зачіпай його, однаково нічого не доб'єшся.

— Оксанко, так не можна. З негідниками треба боротися. Он мати твоя, розказують, рогачем од поліцаїв одбивалася.

— А я не вмію! Така вже народилася. Ну, що мені робити? Ну, вбий мене, раз я така!

— Я вб'ю цього Полубару.

— Не зачіпай його. Це страшний чоловік.

— Я захищу тебе від усього світу — так і знай!

* * *

Марко тоді, здається, вчився в третьому класі, але й згодом я так і не вибрав часу, щоб спитати його, чи вчили вони в старших класах про війни справедливі й несправедливі. Забув, а треба було б спитати.

* * *

До Потягайлівки, нашого райцентру, було дванадцять кілометрів. Добиратися — на власних двох. Я вирішив піти до голови колгоспу Левченка. Може, дасть підводу, та й взагалі—рано чи пізно доведеться познайомитися. Країна повинна знати своїх героїв, негідників теж.

В тій половині хати Сіроокого, що слугувала колгоспною конторою, дві молоді жінки (я не знав їх, а може, не впізнав) запекло торохтіли рахівницями, побачивши мене, заціпеніли від блиску золотих погонів і золотих гудзиків і на моє запитання про голову Левченка дружно замахали руками, вказуючи на іншу половину хати. Я повернувся до сіней, постукав у дебелий двері, пофарбовані в червоне, ніхто не відгукнувся на мій стук, довелося натиснути на клямку і увійти непрошеним. Ще й не переступивши порога, я майже вперся в широкий стіл, що перегороджував велику кімнату з двома вікнами, перегороджував і відгороджував кожного, хто увійде, від того, хто тут живе, хто спить он там під далекою стіною на широкому дерев'яному ліжку, а нині возсідає на тім боці столу в вельможній самотині, в самовпевненості й неприступності, мов за паризькою барикадою.

Левченко, а це ж звичайно був він, сидів по той бік столу і сміявся залізними зубами до високої пляшки, наполовину заповненої сивою непрозорою рідиною. Перед ним — біла тарілка з рожевим салом, череп'яна миска з квашеною капустою, велика паляниця і ніж біля неї, але не відрізано ще навіть окрайця.

За війну я всього набачився, але таке надивовижу було навіть для мене. Зате Левченко почувався, мов риба в воді. Він одразу все побачив, все збагнув і все зрозумів.

— А-а, доблесний воїн? — без здивування прохрипів він. — Прийшов представитися і заявитися? Хвалю! Тягни табуретку, сідай. Для знайомства що треба — випити? Чи, може, я не в ту степ? Як там велося у вас на фронті? Каюсь, не знаю до пуття. Воювати не довелось — природний ганж, батьківщина визнала й пробачила. Ну, знайшов табуретку? Мацни рукою—і вже вона там! Тетяна в мене бригадир аж он який, а син у Тетяни — ого! Може, не те кажу?

Його сліпе більмасте око повзало по мені, мов гідка личинка отруйної комахи, а здорове всвердлювалося в печінку й селезінку, вистежувало кожен мій порух, кожную

тінь на обличчі. Малий Марко встиг мені повідомити, як кажуть про ці левченківські очі колгоспники: "Радянське око далеко бачить, а союзне близько".

Я не брав табуретки, не хотів сідати з цим чоловіком, тепер уже зрозумів, що даремно прийшов до нього, що нічого не проситиму в нього, бо в таких не просять.

— Матір хвалите, а живе вона в землі,—сказав я осудливо, — і весь колгосп у землі. Як же воно виходить?

— Все для фронту, все для перемоги!

— Фронту вже немає.

— Тепер в найкоротший строк залікувати рани війни!

— Хіба тут — не рана?

Левченко довго обмацував мене видющим оком, покладав залізними зубами в зневажливій посмішці:

— Тут всі, хто перебував на окупованій території,—трохи виждавши, додав мстиво — А також репатріанти. Повинні думати, як спокутувати вину, а не про пундики-мундики! Пойняв, доблесний воїн! Для тебе ж знайдемо щось відповідне. Є плани?

Розкривати душу перед цим просмерділим од самогону негідником?

Та коли вже прийшов сюди, то випий чашу до дна, хоч який гіркий трунок у ній. Я все ж потягнув до себе табуретку, підсів до столу. Левченко мерщій набулькав мені в склянку смердючої каламуті.

— За співробітництво? — прискалив видюще око, а мертво повзало по мені, як біла пошесть.

— Коли колгосп допоможе поставити матері хату, тоді за співробітництво.

Левченко не встиг допити свій самогон, відставив склянку.

— Е-е, доблесний воїн, не пробуй на моїй доброті в рай в'їхати! У мене он скотина в землі, ферми треба будувати, а ти мені з хатою!

— Що ж. Обійдуся. Але матір в землі не покину.

— Значить, план є —кидати?

— Плани є. Поїду вчитися: заберу з собою дружину. Думаю, колгосп не заперечуватиме?

— Колгосп? А хто ж дружина, коли не секрет?

— Секретів немає. Оксана Григорович. Їй потрібна довідка, щоб одержати паспорт. Від кого це залежить?

— Довідки нібито видаю я. Але я їх на всяк випадок не видаю нікому.

Правду кажучи, я втікав од Левченка. Це неусвідомлене, принизливе бажання з'явилося в мене при першому погляді на поховане в землю рідне село, тоді —в маминій землянці, зміцніло після Маркових слів про Оксану, стало майже панічним, коли рятував Оксану від зашморгу і коли сидів біля неї, грів її крижані руки і плакав її сльозами. Втікати, втікати звідси, вириватися з цього страшного підземного світу на волю, на простори, в безмежжя можливостей, сподівань, майбуття. Широка страна моя родная!.. Я другою такою страны не знаю...

Тепер виникло бажання втікати і від залізнозубого Левченка. Від кого ще? Гей,

капітане Сміян, хто ти є, ким стаєш? Може, ти вже й не воїн, не чоловік, а той колобок з казки, що і від діда втік, і від баби втік?

Хоч як там було, від того, хто збездістив Оксану, втікати я не мав наміру.

Прошугав у тоненьких хромових чобітках дванадцять кілометрів по глибоких снігах (кінські балабухи і запорошені снігом сліди полозків у Мазепинім яру і далі, за могилами, але ні людини, ні скотини, нічого живого в сивому степу), чоботи промокли наскрізь, а тоді змерзлися, взялися корою на ногах, але я вперто шугав далі і таки добрався за дві-три години до Потягайлівки, побачив знайомі ще з дитинства гостряки Татарських могил перед райцентром, тоді протупав по дерев'яному містку (невже зберігся в війну?) перед Луговою вулицею, Гулівером серед ліліпутів пройшов повз присадкуваті принішклі будиночки, на кожному з яких червоніла вивіска, що неодмінно починалася словом "рай": райспожив-спілка, райфінвідділ, райпрокуратура; нарешті опинився на головній площі Потягайлівки, де до революції, казали, був великий базар, а за радянської влади збудували великий раймаг, поставили трохи дивну споруду з ще дивнішою назвою "Чайна", упорядкували, тобто порозвалювали всі колишні крамнички, ятки й торговельні склади, не зачепили тільки довгого, як ковбаса, будинку купця Дашка, де отаборилася районна міліція.

Так воно було й тепер. і раймаг, і чайна, і райвідділ міліції, і спадиистий спуск до річки за міліцією, а від раймагу — дві вулички, на одній з яких — присадиста будівля райпарткому, на іншій — райземвідділ, райнаросвіта і нарешті—центр радянської влади в цих чорноземних селянських краях — райвиконком.

Це все я знав ще до війни, але тоді, здається, не було того, що тепер називалося "емгебе", і де його шукати тепер, я не знав. Та коли ти вже добрався до раймагу, то тут матимеш змогу довідатися про все на світі. Районний уповноважений емгебе? Так товаришу ж офіцер, ви вже, вважай, дійшли і прийшли! Отак як стоїте, то по праву руку райземвідділ. Знаєте? А далі — вглиб, там райнаросвіта. Теж знаєте? Отже ж ловко! А між ними — така собі хатка, Ну, може, й не хатка, а гарний дімочок, бо там жив один такий чоловік, що про нього й не скажеш всього сьогодні. Ну, так отам і наше емгебе. А ви, мабуть, над ними начальник? Коли щось не так, то звиняйте.

Я хотів утікати і ще міг утекти, а ці люди? Куди їм податися? Де порятуватися від рабського приниження перед кожним стрічним і поперечним, перед тим, що пригримлює на неспогаданій серед цих мертвих просторів машині, або засліплює очі такими золотими погонами, як у мене?

Вперед, народе, йди у бій кривавий! Червоні лави! Червоні лави!

Я виховувався на цих піснях, що не знали ні пощади, ні милосердя. Ні до себе, ні до свого батька, ні до матері. Я не зазнав милосердя. Та й від кого? Від усіх отих пивоварових і полубар?

Будиночок, на який мені вказано, зокола справді досить чепурненький і в час окупації тут могло б жити якесь велике цабе, але всередині не було й сліду від минулих розкошів, перша ж кімнатка, в яку я ступив, дихнула на мене задавненим духом казарми: дешевий тютюн, дешеве мило, людський піт і людська недоля в казенних

запахам обмундирування. Цей дух пригнічує людину, надто не звичну до нього, та водночас і надає сили, пробуджує в тобі сили, але це тоді, коли ти зжився з цим духом, коли роки цілі був він твоїм питомим середовищем.

Хоч і в замерзлих на кістку хромових чобітках, насилу тримаючись на змертвілих від холоду й від втоми ногах, я знову був тут капітаном Сміяном, бойовим офіцером, військовою кісточкою, доблесним воїном, чорти його бери!

Примітивна сільська грубка, в якій палахкотів вогонь, не зваблювала мене в цій нужденній кімнатці, я б протупав далі, до дверей збоку від грубки, коли б не зупинило мене кричуще безчинство, з яким душа моя не могла змиритися.

Перед грубкою, розманіжившись од тепла, на казенному стільці сидів сержант-мордоворот, у синьому картузі на круглій довбешці, при моїй появі не зворухнувся навіть, тільки по-комашиному крутнув якоюсь частиною ока, ближчого до мене, нахабно муркнув:

— По виклику? Прізвище?

Моя реакція була блискавичною.

— Встати! — злим шепотом наказав я. — і віддати честь, як належить! Ну?

Мордоворот, мабуть, уперше мав справу з таким ненормальним відвідувачем цієї понурої установи. Він зістрибнув із свого сідала, безладно хапався за великий, як підрешітка, картуз, сіпався й смикався руками й ногами, стілець перевернувся і лунко загримів у порожній кімнаті, наробивши такого шелесту, що той, хто ховався в глибинах будиночка, сполошився і закричав звідти стривожено:

— Що там у тебе, Пилипенко?

— Двері! — далі командував я мордоворотові, який, випнувши пузо, пробував трепетати переді мною, але не вмів трепетати, бо звук тільки топтатися по людях і збиткуватися над ними. — Кому сказано? Двері!

Сержант відчинив двері до свого начальства, відскочив убік, взяв під козирок, поштиво ждав, поки я переступлю поріг.

Тут було чистіше. Стіл, стільці, у кутку сейф кольору курячого пупа, на стіні портрет Сталіна, двоє вікон запнуті домашніми білими фіраночками, але вигляд псували грубі залізні ґрати, чорно розчепірені зверх шибок. За столом, безладно заваленим паперовим дріб'язком, копичилося щось булькاته, вусате, червонощоке. Чим їх тільки тут відгодовували серед худих до синяви жінок і дітей України?

— Старший лейтенант Полубара? — не вітаючись, запитав я ще від дверей.

— Ну? Чим можу? — слова ледь перепихаються через губу, голос жирний, зневажливий.

— Зараз ми все вияснимо й уточнимо.

Я пройшов до столу, взяв стілець, сів навпроти Полубари, розстебнув шинелю. Хай цей гад побачить мої ордени. Та я забув, що на цих людей ніякі заслуги не діють. Булькаті очі дивилися на мене так само безвиразно, як і тоді, коли я стояв біля порогу застебнутий на всі гудзики. Може, з цим типом і розмовляти треба було стоячи? Але ж мої ноги! Вони були, мов дерев'яні. Я постукав чобіт об чобіт, тоді поліз до кишені

галіфе, і тільки цей мій порух примусив Полубару сіпнутися, і в булькатих очах промайнула тінь перестороги.

— Тут не курять! — поспішливо заявив він.

— А я не за портсигаром. Я за оцією штукаю!

І я спокійно виклав перед Полубарою пістолет. В господаря кабінету повільно, майже непомітно повело праву руку до шухляди столу, але я був насторожі.

— Сидіти спокійно! — порадив я Полубарі.— Я кінчав кулеметне училище. Ще до війни. Тобто: військова освіта справжня. Забув представитись. Моє прізвище Сміян. Капітан Сміян. З Зашматкіаки. Відомо про такий населений пункт? Відомо. і мені все відомо. Підемо далі. Дивися сюди, слуга вітчизни. Сидячи в тилу, ти такої штуки, мабуть, не бачив. У вас у всіх що? Наган або "ТТ". Тому пояснюю. Це пістолет "вальтер". Абсолютно безвідмовний. В ста випадках зі ста, коли натискаєш на спуск, пістолет стріляє. Калібр звичайний, 6,35, однак куля легко пробиває такі, як оце тут, двері, про твій лоб казати годі.

На мій подив, Полубара не розгубився, не злякався, не змінив пози. Так само, ледь перепихаючи слова через жирні губи, повідомив спокійно:

— Незаконне зберігання зброї. Від трьох років і до найвищої міри. Плюс погрози працівникові органів.

— Щодо органів — можу проінформувати. З травня сорок п'ятого по січень сорок шостого виконував особливе завдання на території Західної Німеччини. Під командою комісара держбезпеки Козуріна. Далі. Пістолет іменний. Ось тут відповідна гравіровка. Звичайно є також документ, підписаний генерал-лейтенантом Телегіним, членом Військової Ради у маршала Жукова. Запитання будуть?

— Тут командують не генерали, — нахабно заявив булькатий, — тут командуємо ми.

Генерали все ж на нього подіяли, інакше він би промовчав і не костричився, як горобець у попелі. Не мало значення, що з Козуріним я прибрехав: дядько його ні сном, ні духом не відав про моє існування, та й прізвище в нього було якесь інше, бо доводився він Козуріну дядьком по матері. Але вже почав лякати, то долякуй до кінця.

— Як ти тут командуєш, мені відомо, — сказав я Полубарі.— Найкраще було б просто пристрелити тебе, як собаку. і руки моя не здригнулася б. Домовимося ось як. Зараз ти подзвониш до Зашматківки, в контору колгоспу "Передовик", викличеш голову колгоспу Левченка і накажеш йому...

— В "Передовику" немає телефона, — швидко всунувся між мої слова Полубара, — в Зашматківці телефон тільки в сільраді.

— Вивчив Зашматківку навильот? Знавець? Тоді так. Дзвони до сільради і диктуй телефонограму. Ну? Стрілятиму без попередження. З метою самозахисту. Бо ти ж рвав з шухляди пістолет і хотів мене застрелити. Генерал Козурін мені повірить, бо вірять тим, кого знають. А хто тебе знає? Якийсь миршавий майор у області? Ну? Телефон!

Полубара потягнувся до телефонного апарата, що висів у нього за спиною точно під портретом Сталіна. Скільки кривди заподіяно з цієї чорної механічної скриньки, прикриваючись іменем вождя! Ось тобі, Марку, і "осінить". Ну, та тепер під цим

портретом зробиться бодай одне добре діло.

— Викликай Зашматківку, — наставляючи "вальтер" на Полубару, командував я. — Так. Тепер: телефонограма. Голові колгоспу "Передовик" Левченку. Наказую негайно видати довідку для одержання пашпорту колгоспниці Григорович Оксані Левківні. Про виконання доповісти. Районний уповноважений МДБ СРСР старший лейтенант Полубара. Все. і сидіти тихо. Не пробуй нічого мені заподіяти. Генерал Козурін тебе під землею знайде!

* * *

Коли ти переслідуєш людей, то рано чи пізно стануть переслідувати й тебе. Ми народилися й вирости під грюкіт барабанів, які закликали до класової боротьби, згодом ми й самі били в ті барабани, вважаючи, що боротьба тільки проти когось, а не проти нас, що безпощадно нищити треба ворогів і чужі елементи, а тоді озирнулися й в очах нам почорніло: боротьба йшла вже проти нас, ворогами й чужими елементами ставали ми. і де ж ставали? Не в далеких краях, а на рідній землі. Чи ж за цією Україною тужив у фронтових снах поет Малишко, і тужили всі ми? Землянки, цілорічна каторжна робота за "голі" трудовні, сваволя Левченків і полубар, люди упослідженіші за тварин — для кого ж тоді була революція, для кого перемога, страждання, піт, кров?

Думки прокльовувалися в мені кволо, несміливо, мов сходи ярини на холодному весняному полі.

Душа моя, хоч загрубіла й покрилася корою під вогнем війни, однаково ж була зелена і наївно-недоросла. Я знав тільки одне: втікати, втікати, втікати!..

Риба шукає, де глибше, а чоловік — де краще.

* * *

Ми втікали удвох з Оксаною. Я вже зліпив сяку-таку хижку для мами і малого Марка, за хату для тітки Марфи візьмемося вже наступного літа, двічі їздив я до Нижньодніпровська — здавав документи, а тоді складав вступні екзамени до інституту, — став за цей час студентом (ура! — майбутній учений агроном), знайшов куток для нас з Оксаною, куток досить убогий — кімната в підвалі, господиня і двоє маленьких діток, — зате дешево і близько до інституту. Знов під землю, як і тут, у селі, та зате ми вільні люди, повноправні громадяни з пашпортами — в мене на п'ять років, у Оксани — тільки на рік, ще куций, обкарнаний, але вже є!

— Я тобі помагатиму, — шепотіла мені Оксана, — влаштуюся на роботу, зароблятиму.

— Що ж ти вмієш робити? — сміявся я.

— В Германії на свічковій фабриці працювала.

— Довго ж тобі доведеться шукати роботу за фахом! Підеш учитися. Десятий клас закінчиш, а тоді — теж до інституту.

— Нащо мені той десятий клас? Я хочу тобі помагати, а більше мені не треба нічого.

— Там побачимо. Не треба загадувати...

Ще довоєнні діди-перевізники переправили нас на той бік Дніпра до пристані,

досить поштиво поглядали на мій кітель з орденами і, здається, не менш поштиво на великі чорні чемодани.

Такі самі погляди супроводжували нас і на пристані, але від цього втіхи було мало, бо на денний пароплав ми запізналися, а вечірній ходив через день, буде тільки завтра. Чи то економлять вугілля, чи дуже низька вода в Дніпрі, і скорий ходить з швидкістю черепахи.

Діди були такі старі, що вже нічим не цікавилися і не дивувалися на цьому світі. Коли їхня увага й зачіплялася за що-небудь, то це стосувалося тільки їх самих, а більше нікого, і перемовлялися вони між собою тоді так, ніби були самі в човні і на всій річці.

— А що, Гавриле, — озвався той дід, що правував човном, я оце дивлюся та й думаю: нічого собі чамайдани.

— Та нічого, Петре.

— Таки добрячі чамайдани.

— Та й я думаю, що добрячі.

— До війни вроді таких і не було.

— Може, й не було, а може, й були. Згадай, як ми ще до колгоспів одну дашницю переправляли на той бік. Так у неї ще більші були. Вугласті, в мідних шпугах.

— Щось я й не згадаю.

— Ще вона відкрила один гостинця дістати малечі, а звідти музика як ударить! Та така ж ловка, наче ото "Боже, царя храни"...

— З музикою згадав. Тепер згадав. Ми ще їй через косу ті чамайдани перетягли по піску. Сила в нас тоді ще була...

Опівночі причалапкав буксир "Матіас Ракоші" з двома баржами, біля нашої пристані йому робити було нічого, але капітан знав, що тут дешеві кури і дуже смачні сливи-угорки, і причалив. Матроси пороснули на пристань поторгувати, я вхопив чемодани, кивнув Оксані й бігцем подався до сходнів: може, впрошу капітана довести нас до Нижнього.

Капітан був старий і ніби ще довоєнний, як усе тут на Дніпрі: діди-перевізники, пристань, сірий буксир "Матіас Ракоші", тітки з кошиками і мішками. Він, здавалося, й не слухав мене, думав про своє, тоді ковзнув по мені втомленим поглядом, чи то спитав, чи то ствердив для себе:

— Молодожони?

— Можна сказати. Зустріч після розлуки.

— Ну, коли так...

— Я заплачу. Нам аби де...

— Не в платі справа. Інструкція забороняє. Сторонніх не можна. Інструкція. Ну, та ти цього не знаєш. На війні жив без інструкцій.

— На війні бувало по-всякому.

— Отож. А мене штовхаєш на порушення.

— Запізнююсь в інститут.

— З нами теж можеш запізнитися. Як сядемо на переказі біля Щурівки, то ото тоді

й запізнишся. А як не сядемо, то на ранок і будемо на місці. Каютка в самому трюмі, пориніть туди й не вигулькуйте, щоб ніхто не бачив...

Він уже брав нас! Я кинувся по сходнях до Оксани, потягнув чемодани. Капітан мовчки провів нас до трапа, показав, як і куди спускатися. Оксана подріботіла перша, мене капітан притримав ледь помітним порухом голови, неголосно промовив:

— Дуже вона в тебе гарна. Менше показуй її людям.

Я відчаєно змахнув рукою. Показуй — не показуй, а вже бачили й ті, кому треба, і ті, кому не треба. Трап загудів під моїми ногами залізом, і вузькі переходи гуділи залізом, і крихітна каютка на самому дні буксира теж була вся залізна, лунко-оглушлива, набита такою силою-силенною звуків, що, здавалося, крім них, тут уже не знайдеться місця ні для кого й ні для чого. Та ми все ж якось втулилися в ту залізну коробочку, зраділі притулкові, який нарешті здобули після стількох мученицьких місяців безглузлого розокремлення, ми стали посеред каютки, покидавши речі, глянули одне на одне, я простягнув руки до Оксани, і вона теж подала мені свої руки, але в неспівимий, ніжний доторк наших долонь, в тонке здригання пальців зненацька ввірвалася груба, нахабна сила, щось велетенське й неоковирне тяжко засопіло над нашими головами, незграбно засовалося, тупо б'ючи в залізне тіло буксира і в лунке залізо нашої каютки.

— Що це? — зойкнула Оксана, відсмикуючи від мене свої руки, але я не відпустив їх, наблизив Оксану до себе, пригорнув, поцілував, може, вперше після нашої весни сорок п'ятого, заспокійливо пробурмотів:

— Заспокойся, мала. То, мабуть, парова машина. Хай чмихає!

Оксана шукала притулку в моїх обіймах, а над нашими головами невидимі темні сили несамовитіли щодалі дужче, врешті вони зрушили буксир з місця, і тепер під тонким залізним днищем шипів мокрий пісок і придонне каміння скреготало по залізу, як по душі.

— Ну, що ж це таке, Миколо? — безсило стогнала Оксана, обвиваючись довкола мене. — Що це? Що? і оті звуки, і світло, таке ж страшне світло! Миколо!

Справді, крім переповненості нестерпними звуками, каюта наша мала ще одну особливість: над вузькими залізними дверми захищена металевою сіткою тьмаво світилася електролампочка без вимикача. Лампочка ледь жевріла, вона виконувала тут скорше сигнальні функції і, власне, нічого не освітлювала, та Оксану вжахнула саме ця лампочка, вона забула навіть про всі ті звуки, які нестерпно терзали наш слух, вся її зболеність скупчилася тепер на тому незмигливому червоному оці, і ледь чутний стогін пролунав у залізному просторі, довкола якого з катівською впертістю товклися темні сили:

— Загаси! Загаси!

Я розгубився. Нічого під рукою. Жодного твердого предмета. Вузька залізна коєчка, такий самий столик, стільчик біля нього, але все пригвинчене до залізної підлоги, приварене, примуцьоване навіки. Я хотів одчинити двері: може, вимикач у коридорі? Але Оксана заступила мені дорогу: ні, ні, ні! Її жахало всевидюще пекельне

око, та ще більше жахала можливість позбутися притулку, порушити відокремленість од світу, якої ми так прагнули багато місяців і яку вже чи й сподівалися здобути. Тоді я метнувся до чемодана, з самого дна видобув свого "вальтера", але не для того, щоб за фронтовою звичкою просто розстріляти небажане джерело світла (Оксана вже злякано затулила очі, ждучи пострілу), а спокійно просунув ствол пістолета крізь сітку і одним ударом розтовк лампочку на дрібні скалки.

Нарешті ми були вільні від усіх переслідувань, підглядань і пересудів! Благословенна темрява оповила нас, засліпила й оглушила, але й сліпі ми бачили одне одного, глухі — чули кожен удар серця, наші уста, наші руки, наші тіла набули загрозливо-прекрасної чутливості, наша кров вибухнула вогненною музикою захвату, досі ще не звіданого нами ніколи. В цьому тісному залізному просторі нам належав лише клаптик залізної підлоги, на який я кинув свою шинелю, та який же чарівливо-безмежний світ був для нас на тій фронтівій шинелі, які райські сади шуміли довкола нас, не знати, якими силами зроджені з цього грубого сукна, просякненого потом і кров'ю, людською знемогою і димами негасних пожеж, які спалили ліси, міста і цілі держави. Оксанине тіло обвивалося довкола мого тіла, мов довгостебла квітка. Трепетання охоплювало її, як темрява, і мова її теж була темна, на межі німоти. Нащо слова? Нащо все!

З самої весни ми шукали одне одного, мов сліпі, і не могли знайти. Оксана боялася зустрічатися зі мною не тільки наодинці, а й на людях, вона боялася не за себе, а за мене, за мою честь і гордість. Що люди скажуть? Я підла, брудна, недостойна, а ти... Ні, ні, ні! А село, хоч і гібіло ще під землею, стооко стежило за кожним нашим порухом, бо такий тут був тисячолітній звичай, і порушити його не могла ніяка сила. Може, так і треба для очищення душ? і хоч гіркий досвід Оксаниного і мого життя в найтяжчий час виривався далеко за межі рідного села, ми покірливо прийняли закони, що існували тут справіку, і не так я, як Оксана, бо жінки завжди твердіші в давній вірі, в дотриманні вірності усталеному і освяченому часом.

Ні, ні, ні! — тільки це й чув я від Оксани, і тоді, коли боровся за її життя, і коли зубами виривав для неї, хай і тимчасовий (тільки на один рік!) паспорт, і коли стеріг від того районного Полубари, який знов міг простягнути сюди свої слизькі мацаки, і коли вже став сьак-так влаштовувати наш майбутній побут у місті. Поїдемо звідси? Може. Колись. Зареєструвати наш шлюб? Не зараз. Не тут...

Коли я вернувся з міста вже студентом і коли мамина хатка нарешті звелася над землею невисокими обвалькованими стінами і пологою (на високі крокви не знайшлося дерева) очеретяною покрівлею (сніпків околоту для вшивання не було — хто б там їх обмолочував!), я напросився в помічники до діда Архипа Нескоромного, який кінною косаркою косив у плавнях сіно. Дід Архип був старий, сінокосарка — ще довоєнна, щоразу в ній щось ламалося, то рвало косу, то "летів" косогін. Мої зіркі очі й дужі руки теж не дуже зарадили, і дід Архип мало не щодня брав порваного косогона і йшов до колгоспної кузні його варити. Оксана з жінками гребла неподалік од нас сіно, я влучив якось хвилю, шепнув їй: "Прийшла б до мене в обід. Побачиш, що дід Архип поніс до

кузні свого косогона, — і прискоч!" — "Я тобі пиріжків з абрикосами принесу!" — блиснула вона очима.

Прийшла, коли я вже перестав і ждати, але прийшла не сама, а з Олькою Филофієвою. От тобі й "косим клевер, косим трави на комунівській землі!"

Я позадкував од Ольки, як од мари.

— Олько, ти?

— А хто б же то був? — насмішкувато вигнула вона злукавлені губи.

— Я вже думав, ти десь пропала в війну.

— Бог сиріт береже. Сироти не пропадають. Навіть казанські. Не бачив мене, бо я на тім боці Дніпра на каменоломні. Я ж окупована територія, вибирай: або колгосп або каменоломня. Оксана он репатріантка, так їй і вибирати не дають: гибій у колгоспі, та й край! Це не те, що ви, герої війни!

А сама пасла мене своїми безсоромними чорними очима, і все в ній насміхалося з мене: з моєї розгубленості, з мого колишнього переляку, такого ніби далекого і вже й забутого, але ж так добре знаного нам обом.

Ну, навіщо, навіщо привела її Оксана!

Ольчин батько дід Филофій (він завжди за моєї пам'яті був уже дідом) до революції служив у царській гвардії, з першої світової війни привіз до Зашматківки чорнокошу красуню-молдаванку, на бугрі між Поповим ставком і левадою Вороновських поставив високу простору хату, насадив привезених з Молдавії груш, з плодами золотисто-смаглявими, як тіло молдаванки, за якою зітхали всі зашматківські чоловіки. Молдаванка народила Филофієві одну за одною двох дочок, старша з них Ольга вижила, а молодша, ще й не отримавши імені, вмерла разом з матір'ю під час пологів. То був двадцять перший рік, майже такий голодний, як тридцять третій, в Зашматківці вже тоді перемерло мало не півсела, а хто вижив, то мав умерти в тридцять третім. Дід Филофій з Олькою вижили якось і в тридцять третім, а в тридцять п'ятім, коли після вбивства Кірова стали ізолювати всі класово-ворожі елементи, колишнього царського гвардійця забрали теж, і слід його пропав навіки. П'ятнадцятилітню Ольку влаштували в колгоспний патронат, але через якийсь рік вона втекла з молодим районним представником на хутори, там представник утік уже від неї, бо мав дружину в райцентрі, Ольга ж повернулася до Зашматківки, але в патронат не захотіла більше, поселилася в своїй великій порожній хаті. Знову залягла на рік чи два в невідомості, в убогій непомітності й, здавалося б, безнадійному сирітстві, а тоді, мов сніп яскравого полум'я вибухнув на Филофієві бугрі, і всі враз побачили, що з тонконогого циганкуватого дівчиська виросла, ніби за одну ніч, розквітла молода жінка, повна гріховно-чортячої зваби, хоч затуляй перед нею лице і втікай світ-заочі від спокуси.

І почалося! Хата над Поповим ставком гула, як весільні бубони, гульки, реготи, дикий шал. Парубоцтво, та й жонатих дядьків тягнуло під дідові Филофієві груші незборимою силою, жінки плювалися, посилали прокльони на ту безчесну хату, дівчата потай заздрили Ольці і відверто зневажали її й ославлювали.

Мені ще не було сімнадцяти, я закінчив дев'ятий клас, вже відгуляв і відпрацював у

колгоспі літні канікули, помагав матері вдома, — які вже тут гульки! Та недаремно кажуть: де біда, там і Миколай. З'явився мій сусід, шкільний товариш з семирічки Васько Улитин.

Після сьомого класу він не пішов учитися далі, бо й так просиджував по два роки у двох чи трьох класах, тому він ударився в город, але там ніде не зачепився і вдовольнився тим, що прилаштувався водоливом на дніпровську баржу. Платня там була ніяка, робота тяж тільки на час навігації, але Васько з'являвся в селі гордий і пишний, як бог, замітав пилюгу на сільських вулицях широким кльошом, викликав смертельні заздрощі в малечі справжньою морською тільняшкою, а зашматківські дівчата мліли від самої думки опинитися в міцних обіймах "моряка".

Та Васькові всього цього виявилось недосить, бо виходило так, що в рідному селі, яке, власне, лежало біля його ніг, була сила, не тільки не підвладна йому, але й набагато могутніша, привабливіша, чарівливіша.

Ольга Филофіївна.

Васько довго примірявся, аж поки цього літа, з якоїсь там причини опинившись у Зашматківці, наважився впокорити Ольку. Кинувся наосліп до хати край грушевого саду на бугрі і скотився з того бугра, ні випивши, ні закусивши.

І опинився в мене на городі.

Я підпушував кукурудзу і за шерехом сапи, за шелестом широкого соковитого листя й не почув, як підійшов Васько, став позад мене, покликав:

— Мико!

— А, це ти, Васько? Здоров. Давно в селі?

— Та вискочив на пару днів. Діло тут одне є. Давно задумав, а не виходить. Треба, щоб ти поміг.

— Я? Що ж за діло?

— Та воно й не діло, а так, примха, ерунда, одним словом. Ти до дівчат як, ходиш?

— Ну, про що ти, Васько?

— Не червоній, не червоній! Хто ж не знає Сміянів? Он і твій батько був — ого! В тихім болоті... Ти можеш кинути оцю сапу, щоб ми поговорили?

— Підожди докінчу підпушувати.

— Та плюнь!

— Мати просила.

— Ну, гаразд. Підожду.

Він спустився до берега, ліг на траві, ліниво поляпував долонями по м'яких листочках гусячих лапок, насилу діждався мене, рвучко сів, показав на траву біля себе:

— Сідай! Слухай, Миколо. Ти ж знаєш Ольку Филофієву? Ну, чого я питаю? Хто б там її не знав?.. Ну, і мене ж ти знаєш. Передімною — ніяка сила... Галька он Губрієва як приндилася, а як я її зграбастав—і не писнула! А тут ця Ольга! і така вона й ще не така, і ніби всі до неї, а розібратися, то й ніхто. Що за мана? Вискочив оце я з свого судна — і прямим ходом, нікуди не звертаючи, — до Ольки! А в неї і шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а мене побачила—і мало не з рогачами: ти чого? Я туди, я сюди, а

вона далі: це ти товаришував з Миколою Сміяном? Як так — товаришував? Я й зараз його найближчий товариш. Ах, найближчий? Ну, то от: приведи завтра Миколу до мене, приведеш, то, може, й тебе впусти до себе, а не приведеш, то не показуй і очей. Ти отаке чув, Миколо? Каже, приведеш, каже, тоді й впусти, може, а не приведеш, каже, то бий тебе божя сила. Ти мене чуєш, Миколо?

Хіба я був глухий? Але, вбитий усім почутим, не міг спромогтися не тільки на слово, а навіть на звук. Сором вдарив мене обухом, оглушив і наповнив душу темнощами, все в мені стрепенулося від гордості й щастя, бо найпрекрасніша зі знаних мені жінок жадає мене (коли Васько не бреше, ясна річ!), та водночас моя чиста, ще дитяча душа здригнулася відразливо від того бруду, в який її хотіли кинути. Я довго ловив повітря пересохлими губами, відвертаючи від Васька своє обличчя, поки нарешті спромігся з видимим спокоєм спитати:

— То чого ти хочеш від мене?

— Від тебе? Та ти що — нічого не зрозумів? Ну, дивак! Ольга Филофієва хоче, щоб я тебе привів до неї. Петраєш? Щоб ти прийшов до Ольки. Ну?

— Не піду! — сказав я.

— Та ти що? — злякано закричав Васько. — Ти мій товариш чи не товариш? Тобі ж тільки так — піти для форсу. Щоб вона тебе побачила. А далі—все я. Ти мене розумієш, Миколо?

— Не піду! — вперто повторив я.

— Знаєш що? — підвівся з гусячих лапок Васько. — Я до тебе як до шкільного товариша, а ти... Коли хочеш, то я до тої Ольки вже й не рвуся. А хоче вона, щоб я привів тебе до неї, то я й приведу, хоч і на налигачі! Приведу, а там — як знаєш! Як стемніє — заявлюся і не пробувай ховатися, однаково ж знайду!

Я сидів удома, як припнутий. Мати й не помітила нічого, а чотирирічний братик міцно тримав мене за штани й щохвилини допитувався:

— А куди це ти зібрався?

— Маркусю, відстань од Миколи! — гукала мама.

— А куди він зібрався? — вперто допитувався малий.

Васько заявився в усій "морській" красі, зачарував своїм блиском навіть мою сувору матір, заявив досить одверто:

— Хочу викрасти вашого Миколу на сільську гулянку! Що йому нидіти над книжками!

— Та й справді, Миколко, піди, моя дитино, — не відаючи, в які прірви штовхає мене, легко піддалася спокусливій Васьковій намові мама, ще б, може, порятував мене мій малий братик, та він уже давно спав, так і не довідавшись, куди ж "зібрався" його старший нещасний брат.

Ніч була місячна, Попів ставок тяжко переливався живим сріблом, стежки в леваді Вороновських горіли білим вогнем, і їхнє холодне полум'я з могутньою, нездоланною силою штовхало нас на високий темний бугор, де край розкішного саду з перестиглими ароматними грушами височіла хата діда Филофія, мов втілення звабливості й гріха.

Не треба мені було туди йти, та зрадливі ноги самі несли до ганьби і згуби, а Васько, клешнясто вхопивши за плече, штовхав поперед себе настирливо і майже жорстоко, і я не опирався насильству, беззахисний перед злом, а може, в затаєній радості від очікуваного дарунку долі. Ми опинилися під високими деревами, від верховіття мало не до самої землі обнизаними перестиглими плодами. Груші світилися золотом і пахли медом, поплутані тіні від густого гілля обплітали моє тіло міцною сіттю і непомітно заманювали в глиб саду, далі й далі, аж поки вдарило мені в очі біле видиво хати, житла розпусної жінки, якій мало всіх дотеперішніх пожертв і яка замахнулася на мою ще дитячу цнотливість і чистість. Я йшов, як сновида, спотикався й перечіпався, сухе паліччя стріляло мені під ногами розкотистими громами ганьби, небо сипало крізь гілля цілі оберемки сухого місячного срібла, від якого я задихався, пахучі груші дурманили мені мозок, гріх капав з дерев, стікав золотистим соком плодів, липучим і солодким, на потріскану від бездощів'я гірку землю, і вона спрагло ковтала його і корчилася від насолоди, я чув її затаєні стогони, а може, то стогнало щось у мені від страху й розпуки. Куди я йду? Що роблю?

Хата стояла вгорі над садом, як нага жінка, безсоромно біліла під місяцем, а два причілкові вікна дивилися здалеку, мов темні жіночі очі, повні відьомської сили, гріховного поклику й зваби, і гарячий шепіт линував звідти, бив мені в засоромлене обличчя, кликав і наглив: "Чого ж ти? Йди швидше до мене! Швидше! Швидше!"

І тоді я не витримав цього невільницького одурманеного пересування і побіг, але не туди, куди штовхала мене недовідома сила, а назад, геть із саду, далі од тої хати, я панічно втікав од Ольки, так і не наблизившись до неї, теплі округлі груші лоскітливо дотикалися до моїх шік і до моїх губ, гладили моє лице (може, то безсоромно ніжні жіночі руки?), я стогнав од сорому і ганьби, рвався на волю з чіпких обіймів зваби й гріха, не чув, як притишено гукав позад мене Васько, як гнався за мною, щоб зупинити, завернути назад.

Мене б тоді не зупинила ніяка сила.

Коли вже молодшим лейтенантом перед самою війною приїхав я на тиждень у відпустку до рідного села і геройствував серед зомлілих од захвату дівчат, то з жахом думав, що ось-ось зустрінеться мені Ольга, і тоді розсиплеться весь мій командирський блиск і я безславно загину перед очима цих дівчаток, що дивляться на мене, як на бога.

На щастя, Ольга мені не зустрілась.

А тоді війна і цілі віки нещастя, смертей, люди гинули, не встигнувши полишити по собі ні пам'яті, ні згадки, згоріло моє село, згоріла хата діда Филофія, згорів садок з грушами, згоріла ніч моєї юнацької ганьби, а чорні вітри розвіяли навіть попіл.

І ось, ніби зродившись з попелу, стала переді мною живісінька Ольга, самою своєю появою нагадала про ніч під грушами, про мою втечу, про мій сором, і не змінилася за ці роки ніскілечки, була, мов гріх втілений, могутня молода самиця, що може тільки здвигненням плеча відторгнути від мене Оксану з її неспіливою ніжністю і боязкою жагою.

Олька ввігналася в нашу сподівану самотність, як залізний клин у м'яке дерево,

розчахнула нас, стала посередині, мов бог між світлом і пітьмою, і вже тільки її велінням ми повинні були коритися.

— А я вже давно чула, що ти повернувся з війни, а це прийшла сьогодні до дівчат у плавні, а мені й кажуть: Оксана збирається до Миколи. Пиріжків з абрикосами і горнятко меду несе. А я й кажу: "В таку спеку до пиріжків треба сметани!" і пішла з Оксаною, бо в неї тільки мед, а в мене ще й сметана. Та ти ж не наїдатимешся, Миколо, раз уже ми прийшли, а може, поведеш нас скупатися на Прорізь?

Це було мовлення до всього на світі, та тільки не до нас з Оксаною: до стрижених коней, що паслися в некошених травах, до високого блакитного неба, до сліпучого сонця, до безмежного простору, в якому ми загубилися розгублені й безпорадні перед цією владною жіночою силою.

— Оксано, — знущалася наді мною Ольга, — ти бачиш: наш кавалер стісняється! Ми тут розтанемо на сонці, як свічки, а він і не подумає повести нас униз до Дніпра. А ну ж давай покажемо йому, що і як!

І вона перша скинула з себе легеньке ситцеве платтячко, залишившись у саморобному темному ліфчику і таких самих самошійних трусиках, вузька смужка яких не приховувала, а ще дужче підкреслювала розложистість Ольчиного стегон і її смагливий безсоромний живіт. Я відвернув очі, не так лякаючись спокуси, як ненавидячи цю нахабну промовисту плоть, що мало не спричинилася колись до мого юнацького гріхопадіння. Оксані на знак солідарності зі мною слід було б так само коли й не відвернутися від Ольки погордливо, то принаймні хоча б змаловажити її пропозицію щодо купання, вона ж, зовсім несподівано для мене (а може, й для себе самої), ніби зачарована видовищем Ольчиного безсоромно оголеного тіла, теж мерщій зісмикнула з себе синеньке безрукавне платтячко, і її гінке молоде тіло так радісно зазолотилося під сонцем, що я навіть засміявся з полегкістю.

— Миколо, чого ж ти? — гукнула Оксана. — Йдеш з нами чи ні?

— Йому що? — насмішкувато примружилася Ольга. — Він собі катається на сінокосарці та травичку нюхає, а в нас сінна потерть позалазила в такі закапелки, куди й радянська влада не добереться!

— Ой, Олько! — посварився я на неї. — Добалакаєшся ти з своїм язиком!

— Далі кар'єра не пошлють!

Вона першою побігла до кручі, Оксана, легко скакнувши, випередила Ольку, щоб не відстати від них, я швидко зняв сорочку, на ходу витоптався з штанів, мої казенні чорні сатинові труси, хоч які широкі й довгі, все ж не прикривали довгого рваного шрама на лівій нозі, а шрами на плечі й на грудях і зовсім були відкриті, і Ольга, лише на мить озирнувшись, все те побачила, стала, сплеснула руками:

— О, боже! Миколо, що ж вони з тобою зробили?

— А нічого. Бачиш же: заросло.

Вона підождала, поки я наблизився, несміливо простягла руку.

— Ти чого? — не зрозумів я..

— Хоч погладити, — прошепотіла вона.

— Сказав же: позаростало, як на собаці!

Я вивихнувся з-під її руки, кинувся вниз з кручі слідом за Оксаною, яка вже влетіла в воду і попливла, переборюючи могутню течію. Колись у цьому місці Дніпро з розгону вдарив у крутий виступ берега і прорізав у ньому кількакілометровий вузький каньйон, відокремивши від материка неширокий довгий острів. Відтоді ріка тут назавжди розполовинилася, основна маса води й далі текла руслом, а між берегом і островом утворилася мовби ще одна річка, яку назвали Прорізью. Вода в Прорізі видавалася холоднішою, ніж у Дніпрі, і течія тут була набагато дужчою, і чорні вири підстерігали необачного плавця вже під самим берегом.

Я поплив слідом за Оксаною, Ольга лишилася на мілкому, брѳохалась там по-собачому, здіймала своїм важким тілом цілі хмари бризок.

— Пливи до нас, Олько! — покликала її Оксана.

— Знайшли дурну! Там бистря, а я плавати не вмію...

Я наздогнав Оксану, ми презирнулися невесело: нічого не вийшло з нашої спроби усаїтнитися навіть тут, на краю світу. Де взялася ця Ольга? Все нам зіпсувала! Втопити її за це мало!

Ми повиходили на берег, пританцьовуючи на одній нозі, виливали з вух воду, підставляли сонцеві то один бік, то другий, щоб просохнути, труси висіли на мені незграбними бганками, Оксана вся сріблилася прозорими краплями води, а смагляве Ольчине тіло було ніби зовсім сухе — ні сліду від купання й несамовитого брѳохання в воді. Відьма вона, чи що?

Ми повернулися до мого маленького табору, Оксана розіклала на рушничку принесений для мене обід, жінки їсти не захотіли, Ольга відійшла вбік, вмостилася на свіжому покосі і, затуливши косинкою очі, блаженно завмерла. Оксана сиділа й з любов'ю дивилася, як я їм, і я відвзаємнював їй її погляди, а сам іноді непомітно зиркав на ту, що перепаскудила нам все, ненавидячи її дедалі дужче, більше й більше розпалюючи в собі ту ненависть. Ну, чого їй треба від мене? Де вона взялася і чому саме в цей день, коли ми з Оксаною нарешті могли втекти від людей бодай на короткий час? Невже ми такі нещасливі?

Ненависть, якою я палав до Ольки, не позбавила мене спостережливості, і незабаром я помітив, як Ольчине відьомське тіло залисніло потом від палючого сонця. Заснула, — подумав я і, приклавши палець до уст, тихо підвівся і показав Оксані, щоб ішла за мною.

Покрадьки добралися ми до води, безшелесно занурилися в неї і, не змовляючись, попливли через Прорізь на той бік до острова, де вже нас ніхто не побачить і не знайде. Течія норовила знести нас кудись убік, ми вперто борюкалися з нею і тому ще й не встигли віддалитися від берега, як звідти залунав такий знайомий нам і такий ненависний тепер Ольчин голос:.

— Ач, які хитрі! Думали, я все просплю, а вони без мене на острів!

І тяжкий сплеск тіла у воду, і вже цей втілений гріх впливає між нас з Оксаною і рве туго напнуті між нами невидимі струни нетерпіння брутально й безжально. От коли

б її втопити, щоб ніхто ні знав, ні бачив! Та хоч я чотири роки вбивав людей на війні, я не вбивця!

— Ти ж казала: не вмієш плавати? — зовні миролюбно, хоч все в мені кипіло, спитав я Ольку.

— А й не вмію! Щоб через усе Дніпро. А через Прорізь перепливу, раз ви попливли. А тонутиму, то ти витягнеш. Витягнеш же?

Вона знову ввігналася між нас, як сталевий клин, не дала зійтися їй на острові,— ні схитнутися плечима, ні доторкнутися руками, стерегла кожен наш порух, вбивала своєю присутністю щонайменший натяк на ніжність.

— А я знала, що ви рвонете на острів! — похвалялася вона. — Хотіли обійматися тут без мене?

— Не втрюх же обійматися! — не стерпів я.

— А хочби й утрюх! До нас он на каменоломню щопонеділка агітатор прителюється і знай голосить: "Голівне в чім? Голівне в тім, щоб ви не опинилися в обіймах англо-американських імперіалістів і реакціонерів усіх мастей, а йшли по стовбовій дорозі!" Я його й питаю: яких же це мастей — конячих, коров'ячих чи тільки картярських? А він каже: усіх, які є. Ви таке чули? Та ще й стовбова дорога — і з нею обіймайся. Це ж скільки обіймів отримується? А ти кажеш: тільки вдвох.

Крізь залізні переборки "Матіаса Ракоші" не змогла проникнути навіть темна Ольчина пристрасть, і ми нарешті залишилися удвох з Оксаною, і життя нам уявлялося тільки таке, тільки удвох, нерозлучно, скрізь і завжди, навіть коли оточують нас сліпі стихії і невидимі сили брутально вторгаються в нашу беззахисну ніжність. Я лоскотав Оксані вухо поцілунками і нашіптував їй почуті колись на фронті від товариша, а тепер відповідно перелицьовані жартівливі віршики:

Коли ви утонете

І до дна прилипнете,

Рік полежете, два полежете,

А тоді вже й звикнете.

Коли вас роздягнуть раз,

Ви злякано скрикнете.

Раз роздягнуть, два роздягнуть,

А тоді вже й звикнете!

— Безсовісний! — ледь чутно шепотіла Оксана, злякано здригаючись від залізного грюкоту довкруг нас.

Слова тут були нечутні, вони ніби й не починалися, тільки невиразні шепоти, шелестіння уст і незбагненності, первісна, надприродна близькість, поєднання тіл і душ, захват — до дитячого схлипу в горлі.

Оксана була легка, як скіпка, майже невагома, її тіло, ще хвилину тому наповнене потужними зарядами невпокореності, загрозливо злагідніло, ніби самознищуючись у моїх обіймах. Я злякався цієї ніжної слабості, цього невідомого бажання розтанути в темному гримучому просторі, полишивши мене з беспорядно порожніми обіймами, але

глибокий стогін Оксанин, тужливий і радісний водночас, стогін, що пересилив усі ворожі нам звуки ночі в залізному нутрі дніпровського буксира, повернув мені надію, і віднині я вже знав твердо, на все життя і назавжди, що Оксану не можна вичерпати, понизити, поруйнувати, її навіть убити не могла б ніяка сила, бо й тоді Оксана стала б вічним спогадом, незнищеним знаком і знаменням і не тільки для людей, які її знали й любили, а й для землі, води, вітрів, що заздрісно огортали її тіло і несли його відбиття, намножуючи мільйоннократно, в глибини віків, до скіфів, у золоту загадковість таємничих епох і світів.

У теплому тумані буксир причалив до берега і знесилено постогнував, а ми були повні такого вогню, що не загасили б його і найбурхливіші води, не те що цей серпневий туман.

Ми вийшли з залізних нутроців "Матіаса Ракоші", так і не побачивши ні ріки, по якій пливли, ні берегів, ступили на берег у місті, яке звалося "місто заліза і сталі", і знов, як у залізній каюті буксира, довкола нас було суцільне залізо: залізні заводи, залізні пакгаузи, залізні вулиці. Може, й люди тут залізні, і нам з Оксаною теж доведеться злитися з ними або ж загинути?

Залізні трамваї ще не ходили по залізних рейках, бо Дніпрогес лежав у руїнах, а електроенергії з нашвидкуруч відбудованої теплоцентралі було обмаль. Я впіймав розхитану тритонку, і ми добралися до найнятого мною підвалу: тьотя Тоня і її маленькі школярики Ніна і Вова, а батько не вернувся з війни, але не поліг геройською смертю, а пропав безвісті, що жорстоко відкинуло тьотю Тоню і її діток в клас людей упосліджених, безправних, власне, мовби й неіснуючих.

Коли будинок по той бік вулиці, в якому жила тьотя Тоня з дітьми, розбомбили фашисти, вона притулилася з дітьми в цьому підвалі, з-під руїн видобула дещо з уцілілого домашнього начиння і так перетривала до кінця окупації. Коли прийшли наші, мало що змінилося в житті нещасної вдови: той самий підвал, ні води, ні електрики, майже цілковите безправ'я, щастя, хоч видавали продовольчі картки на неї й на дітей, але на роботу ніде не брали, якимось перебивалася тим, що торгувала соняшниковим насінням, яке привозив їй вряди-годи племінник з Лихівки. Нам з Оксаною виділено велике металеве ліжко з дошками замість матрацу, кімнату тьотя Тоня розгородила ситцевою ширмочкою — з одного боку школярики, з іншого — студент з дружиною. Вода — в колонці через дорогу, там же в руїнах, вся решта цивілізації, а точніше: каналізації. Щоб мати світло, я повинен був щовечора, стоячи на верхніх східцях розхитаної драбини, яка вела до підвалу, зачіпляти оголеними кінцями кабеля за електричні проводи, а вранці зісмикувати й ховати кабель, щоб не побачив кербуд. Красти електрику доводилося тому, що тьоті Тоні, як неповноправній громадянці, не давали лічильника, отож вона не могла платити за електроенергію, а раз не платиш — не маєш права користуватися. Виходило так само, як з пропискою: коли не прописаний, не беруть на роботу, а не маєш роботи — не пропишуть. Хоч по місту скрізь понаклеювано було оголошення, які починалися словом: "Потрібні". Потрібні токарі й слюсарі, теслі й малярі, інженери й чорнороби, освічені й

неписьменні, потрібні робочі руки, безліч робочих рук, потрібна людська сила, дешева, невідмовна, в необмежених кількостях. Оксану взяли на один з залізних заводів — якесь будівництво, найчорніша робота, мізерна платня, зате гарантовані хлібні картки, прописка, майбуття.

— Там хоч вечірня школа є? — допитувався я.

— А я знаю?

— Тобі ж тільки десятий клас закінчити. А тоді — разом зі мною в інститут.

— Ти вчись, а я подивлюся, — зводила вона на жарт надто серйозну розмову.

Знову, як у нашому підземному селі, нас оточував убогий побут, нужденне життя, знову довкола було безліч людей, і та коротка втеча від них на залізному дніпровському буксирі відходила в непам'ять і вже ніби й не існувала ніколи. Я розумів, як тяжко Оксані вести мову про майбутнє, коли минуле вперто не відступало від неї, висіло на ній, мов камінь на утопленикові. Я намагався прогнати тугу з її очей і часто відступав безсилий, не знаючи, чим зарадити. Знову й знову відроджував я в спогаді ту чудом вцілілу грушу на спаленому обійсті Григоровичів, і під темним деревом, могутнім, як неопалиме життя, на холоднім снігу холодне тіло Оксанине. Вона вже вмерла для самої себе, а тоді воскресла, та ніяк не могла повірити в це і довгі місяці жила мовби навпомацки, як сновида.

Життя принижує нас, на жаль, частіше, ніж возносить.

Ми сходилися докупи пізно ввечері, бо Оксані доводилося пішки добиратися з заводу через усе місто, а я гнувся над книжками в інститутській читалці до її закриття, поспішаючи заповнити спорожнілу за війну голову потрібними знаннями. Тверді дошки зрадливо рипіли під нашими молодими тілами, завмерши, ми прислухалися, чи вже поснули діти, чи успокоїлася в своїй удовиній постелі тьотя Тоня, ми лежали непорушно, боялися доторкнутися одне до одного, і тільки наша безмірна ніжність, і наша чулість безперешкодно й безшелесно струменіли між нами, лилися могутніми потоками і, може, в цьому було найбільше щастя на світі.

Інститут не злякав мене неприступними горами знань, якими треба було оволодіти. Я б міг спитати: а чим доводиться оволодівати людині на війні? Які інститути зрівняються з цими кривавими досвідченнями? До того ж я колись зазнав усіх принад військової науки в кулеметному училищі. Дев'ять годин занять, три години самопідготовки щодня, вічно невиспаний, вічно ненаїдений, затурканий сержантами на стройовій підготовці, розтерзаний суворими викладачами, одним з яких подай голу теорію, іншим же — доведене до ідіотизму вміння поводитися й маніпулювати з так званою матчастиною.

А тут панувала суцільна свобода й незалежність! Агрофак, власне, становив половину інституту, а наш перший курс, відповідно, — мало не половину факультету. Сто сорок сім чоловік! Здебільшого — фронтовики, трохи дівчаток, вже повоєнних випускниць, — все доньки голів колгоспів, директорів радгоспів, районного начальства, з міста — жодної, та й ці чи повернуться до своїх сіл після інституту, несучи в темні поля світло агрономічної науки, чи правдами й неправдами чіплятимуться за місто,

спробувавши його принадливої волі.

Курс наш був такий багатолюдний і неповороткий, що ми не ходили до викладачів по різних аудиторіях, а засіли в найбільшій аудиторії на третьому поверсі, і викладачі змушені були приходити до нас. В сорок першому інститут евакуювався до Казахстану, всі молоді за віком викладачі пішли на фронт, багато хто з старіших вже не захотів повертатися два роки тому з евакуації, через те викладацькі сили сьогодні не надто вражали навіть таких невігласів, як ми. І тому коли десь через місяць після початку занять до нас заявився сам заступник декана Охомуш і майже урочисто оголосив, що завтра нам читатиме лекцію професор Черкас, ми ні зраділи, ні сполошилися. Щоправда, професорів у нас ще не було, не було навіть доцентів, але, зрештою, яка різниця? Істина не залежить від того, чиїми устами вона проголошується. Мене вже обрано було секретарем факультетського партбюро, як начальство я сидів за першим столом біля самої кафедри, наганяв сяянням своїх орденів страх на тиловиків-асистентів і розгубленість на молоденьких викладачок, яких звичайно ж лякав надмір біомаси в моїй постаті. А тут професор. Що ж, подивимося, послухаємо, оцінімо.

Стіл, за яким я сидів, знаходився біля дверей нашої аудиторії. Двері скляні, великі, двостулкові, але відчинялася завжди тільки одна половинка, викладач нишком протискувався крізь вузький отвір, нечутно прослизав до кафедри, розкладав на ній свої шпаргали, вклонявся, відкашлювався, відгмикувався, несміливо бурмотів про се чи про те.

А тут бахнули обидві половинки дверей, задеренчало скло, зашуміло й загриміло, щось вкотилося, влетіло, ніби бомба прокотилося до кафедри, тоді назад, ще й ще раз, туди й сюди, ніяк не впокоюючись, не стабілізуючись, не знаходячи жаданої точки. Тоді пролунав голос — спершу тихий, ніби шелест вітру в листі, далі з степовими невтримними висвистами, а закінчилося грюкотом барабанів і ревінням мідних труб:

— Сарданапал і Валтасар!

Ми, темні й непросвіщенні діти робітників і селян, войовничі безвірники від народження і ще войовничіші невігласи, нічого не зрозуміли з цього вигуку, ми знали імена класиків марксизму-ленінізму, імена друзів і ворогів, кращих представників прогресивного людства і міжнародної реакції, але ніколи не чули імен, названих цим дивним чоловіком-бомбою, чоловіком-барабаном чи ким він там був насправді, і професор, прекрасно відаючи про нашу безнадійну недовченість, негайно прийшов нам на допомогу і милостиво пояснив:

— Перший з них — ассірійський цар, який зібрав до купи всі землі і забезпечив їхній розквіт, а другий, сидячи в казковому Вавілоні, все проциндрив і довів до згуби землю, державу, народ. Будуть запитання? Я — Черкас. Олексій Григорович. Читатиму вам ґрунтознавство. Запитань не повинно бути. Що таке ґрунт? Ґрунт — основа всього суцього. Всі ви поставлені підошвами своїх ніг на ґрунт, а головами дотикаєтеся зірок, тільки тому ви й люди. Я наведу вам слова письменника, якого ви, на превеликий жаль, не зможете прочитати, хоч він написав їх саме тут, у нашому місті і адресував кожному з вас: "Родюча сила землі, що проймала його сили і мозок, могутні вітри степів, що його

породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність".

Він ще говорив щось, гримів і грюкотів, але я вже нічого не чув, я закоханими очима стежив за кожним порухом цього незвичайного чоловіка. Широке черево, розчепірені товсті руки, ноги врозтіч, як у футболіста в боротьбі за м'яч, мчить, як тур, жене поперед себе невидиму силу, долає її, топче, пускає прахом. Всі полковники й генерали, яких я набачився за війну, перед якими часто завмирав і здригався від шанобливості, якось одразу змаліли, знищилися, провалилися в небуття перед цим незбагненним волохатим дідом, начиненим мільйонним тротилевим еквівалентом знання і непохитної упевненості в їхній сутності, потрібності й справедливості.

Сарданапал і Валтасар!

Професор гримів, приголомшував, убивав, але я не хотів бути вбитим, тому після лекції, використовуючи вигоди свого місцезнаходження в аудиторії, першим опинився біля Черкаса і відрекомендувався:

— Сміян. Секретар партбюро факультету.

Професор відступив од мене на крок, полоснув по мені безпощадним поглядом глибоко схованих під кущуватими бровами маленьких очей:

— Ви секретар чи студент?

— Студент, — пробурмотів я.

— Ну, а я безпартійний. Все життя маю справу тільки з землею, землі ж, як мені відомо, ще нікому не вдавалося ні прийняти до партії, ні виключити з неї. Хочете заперечити?

— Пробачте, — пробурмотів я, незграбно задкуючи.

— Будь ласка.

Він не зробив спроби притримати мене, хоч трохи злагіднити наше зіткнення, як це годилося б у його становищі. Але вже такий був професор Черкас. Ніякої поблажливості дурням! Порозумнішають— він до їхніх послуг, хочуть лишатися дурнями — вольному воля, спасенному рай. Професор не визнавав методик, які розробляли люди досить помірних здібностей в столичних інституціях, він не вірив у міністерські програми, які теж приходили з столиць. Перетворити дурнів на розумних, як це виписували всі методики і програми, однаково, що перекувати мечі на орала. Пусті слова про право бідних. Грандіозне оковамилювання історичних масштабів. Бо, як показує історія людства, кількість дурнів завжди переважала кількість розумних так само, як мечів завжди було набагато більше, ніж плугів, і коштували вони незмірно дорожче, а хто стане перековувати золотий руб на залізну копійку?

Сарданапал і Валтасар!

Я зійшовся ближче з професором Черкасом тільки після першого семестру, коли єдиний на всьому факультеті, склав на "п'ятірки" всі екзамени і одержав "п'ять" також у суворого ґрунтознавця, чого не вдавалося зробити нікому за останні три роки. Черкас спробував "поганяти" мене, обстрілюючи несподіваними запитаннями, але я вдало викручувався, і зрештою професор капітулював.

— Предмету ви не знаєте і не можете знати, — бурчав він, виводячи "п'ятірку" в

моїй заліковій книжці,—за такий короткий час це просто неможливо, але повинен відзначити, що природної кмітливості вам не бракує, і саме це значною мірою...

Я образився:

— Чому ви вважаєте, що ваш предмет вже такий неприступний? Я селянський син, народився на землі, ріс у землі, моя мати й досі живе в землі —і не в переносному, а в прямому значенні...

— Всі народжуються на землі, то й що? — загрюкотів Черкас. — А що виростає на землі? Динозаври, крокодили, кобри і наші українські тхори? Ще мені скажете про соціальне середовище? Мовляв, декабристи, які розбудили Герцена, і так далі і так далі? А ті, хто вішав декабристів, хіба виростили в якомусь іншому соціальному середовищі? Може, їх привезли з Вогненної Землі або з Тасманії? Всі ми пітекантропи з тяжкими, непробивними черепами! Жили колись на землі кроманьйонці, що мали мозок більший за наш, у них були тонкі черепа, крізь які легко проходило знання, але з'явилися важкоголові пітекантропи з товстостінними черепами і винищили кроманьйонців. І тепер усі ми пітекантропи! Ми майже нічого не знаємо — це наше горе. Але ми нічого не хочемо й знати— це вже справжня трагедія. Єгиптяни дали нам мідні лоби. Від ударів долі такі лоби тільки дужче блищать та навіки заклепуються. Користь від них бодай в упертості. А тепер повсюди лоби бетонні, які від ударів розсипаються на пісок, — і це вже катастрофа. Повсюди — цілі гори піску, дюни, бархани, Кара-Куми й Сахари. Маєте заперечення?

Професор відкинувся на спинку стільця, вдоволено засопів. Хто з студентів міг відважитися на заперечення проти його залізної логіки? Мозок у людини недаремно має дві півкулі: в одній народжуються задуми, інша ці задуми контролює. В студента ж півкулі ще несформовані, голова його нагадує недостиглий гарбуз, де насіння ще не розокремилася з жабуринням, і мозок студентський — протоплазма. Які вже тут заперечення?

Та цього разу професор Черкас помилився.

— А чим би ви пояснили те, що тепер відбувається на Україні? — спитав я. — Невже тільки нашою неспроможністю до кінця проникнути в таємницю ґрунтів і землі взагалі?

— Крім структури ґрунтів, існують ще суспільні структури, — неохоче відбуркнув професор. — Але це потребує окремої розмови і не під час екзамену.

— Згода.

— Радий вашій розважливості.

Недовірливо примруженими очима він вивчав мене, мов інфузорію під мікроскопом. Скільки років цим очам? Сімдесят, вісімдесят, сто? Як подумати, то яка мізерія порівняно з очима тисячолітніми! Та я ще не усвідомлював тоді, що саме в мене ці тисячолітні очі.

А на Україні настав голод тисяча дев'ятсот сорок сьомого року. В роки окупації чи був голод, чи його не було — хто б там помічав за війною! Але ж не було ні в сорок п'ятому, ні в сорок шостому, коли жінки запрягалися в плуги, щоб зорати поля, коли сіялося зернина через зернину, де густо, а де й пусто, не так з надіями, як з відчаєм.

Чому ж прийшов на мою землю цей страшний переднівок на третій рік після Перемоги?

Голод на Україні завжди має колір снігу. Блідий, холодний, нещадимий мор приходив на цю землю однаково і за князів, і за гетьманів, і за царів, а тепер уже вкотре і за нової влади, яка самою суттю своєю заперечувала існування голоду, страждань і нещасть, бо звалася народною владою, та чомусь виходило так, що знов і знов у двадцять першому, у тридцять третьому, тепер у сорок сьомому, тяжко ступаючи, приходила в нашу державу голодна смерть і — всупереч усім законам відкритим і невідкритим — саме на ті землі, які могли б прогледувати не тільки своїх мешканців, а й увесь світ: на Україну, на Кубань, в Поволжя, Воронеж, Білгород, Курськ.

Матері наші звикли до голоду, бо народилися в ньому і жили в його постійному очікуванні. В коротких листах до нас з Оксаною вони не скаржилися, не нарікали, тільки моя мати щоразу дописувала в кінці: "Маркусь став, як скляний, весь світиться".

А брат писав зовсім інше: "Дорогий Миколо! Як ви поживаєте? У нас з мамою все добре. Я найкраще з усіх прочитав вірш Миколи Бажана про товариша Сталіна "Людина стоїть в зореноснім Кремлі" і тепер мене посилають у район на огляд художньої самодіяльності. З піонерським привітом. Твій брат Марко".

О, наш український оптимізм!

Та хіба тільки український? В тому ж голодному сорок сьомому комсомольці й молодь усього Радянського Союзу звернулися з листом до вождя народів, учителя і друга радянської молоді Йосифа Віссаріоновича Сталіна, і було там таке:

Сельская молодежь, вооруженная историческим постановлением февральского Пленума ЦК ВКП(б), вдохновляемая заботой партии и Советского правительства, Вашей лично, товарищ Сталин, заботой о тружениках деревни, включилась во всенародную битву за послевоенный подъем сельского хозяйства.

В дни уборки урожая и сдачи зерна и других сельскохозяйственных продуктов государству молодые комбайнеры, трактористы, машинисты, косари, возчики не покладая рук трудились над тем, чтобы в короткие сроки не только выполнить, но и перевыполнить план.

В районах, подвергшихся немецкой оккупации, молодежь активно участвует в строительстве хозяйственных и жилых построек, старается благоустроить и озеленить села и деревни.

Счастье нашей Родины, счастье нашего народа, счастье поколения нашей эпохи в том, что во главе победоносного движения к коммунизму со знаменем Ленина идете Вы, товарищ Сталин.

В Стране Советов, озаренной новью, Какое имя солнцем назовешь? С волнением, с благодарностью, с любовью — Товарищ Сталин! — скажет молодежь...

Лист обговорили і підписали 26 мільйонів 474 тисячі 646 комсомольців і молодих, і хоч його адресовано товаришу Сталіну, московське видавництво "Молодая гвардия" видало його тиражем 500 тисяч екземплярів, і партком інституту звелів знову

обговорювати і вивчати лист на всіх факультетах.

Благоустрій і озеленення сіл, що були в окупації,—і більше нічого й не треба!

А Оксанина мати слала нам з села списки вмерлих з голоду: "Вмерла баба Яковиха, ну, царство їй небесне, вже була старенька, так жалко ж маленьких діток Мелашки Федьчиної, яку засудили за самогонку, а двоє її дівчаток померли з голоду. Вмер син Сіроокого Стюпа. Прийшов з війни весь переранений, і тепер одні кажуть, що вмер од ран, а другі, що від істощення. І таке саме з хлопцями діда Пакільця, Оришки Матвієнчихи, Охтиза Кривобокого. А Федір Губрій і Альоша Якименко замерзли в степу, вигнані в підводи. Це все з нашого кутка, а мруть же по всьому селу — страшно й подумати!"

В студентській їдальні давали самий бурячок з якоюсь підозрілою підливою, безмежно далекою від оспіваної Котляревським у його безсмертній "Енеїді", Оксана про свою заводську їдальню взагалі уникала говорити, доводилося жити тільки тим хлібом, що його одержували на картки, та ще й сушити з нього сухарі, щоб на зимові канікули повезти маленькому братові для сякої-такої покрепи.

А на лекціях з політекономії доцент Шухман, гологоловий, одноокий, як циклоп, невтомно просторікував:

"Будь-яка буржуазна держава постає перед радянськими людьми, як болотяна низовина перед обитателями гірських висот".

"Ми завжди повинні пам'ятати слова товариша Сталіна про те, що "советский гражданин, свободный от цепей капитала, стоит головой выше любого зарубежного высокопоставленного чинуши, влачащего на плечах ярмо капиталистического рабства".

"Постанова лютневого Пленуму ЦК ВКП(б) "Про заходи підняття сільського господарства в післявоєнний період" ще раз підтверджує слушність слів Маркса про те, що "тільки падіння капіталу може піднести селянина, тільки антикапіталістичний пролетарський уряд може покласти край його економічній убогості й суспільній деградації" (Маркс К., Энгельс Ф. — Избр. произв.—т. 1— 1948.—С. 184).

Доцент Шухман вважався оратором, ерудитом, безпощадним полемістом, коли б я спитав його про голод на Україні, він би прискалив своє видюче око, поблискав своїм більярдним черепом і відповів запитанням на запитання: "А в якій газеті написано про цей ваш так званий голод, товаришу Сміян?".

Газети про голод не повідомляли. Зате тітка Марфа писала: "А Голубицькі загинули всією сім'єю. Бригадир Оласенко прийшов уранці загадувати на роботу, стукав-стукав у землянку, аж глядь — а вони всі неживі..."

По радіо солодкоголосі Бунчиков і Нечаєв виспівували: "Прошел почти полмира я, такой, как ты, не встретил я"; куплетист Ілля Набатов висміював занепад капіталізму: "В Москве погода ясная, а в Лондоне туман"; індійський народ, очолюваний Махатмою Ганді, якого наші газети називали "автором реакційної політичної доктрини", нарешті скинув з себе ярмо колоніалізму; Європа зачитувалася щоденником єврейської дівчинки Анни Франк з Амстердама; в Парижі відкрив свій салон Крістіан Діор, який

революціонізував жіночу моду; американці, не вдовольнившись атомним бомбардуванням Хіросіми й Нагасакі, рвали тепер атомні бомби на тихоокеанських атоллах Бікіні та Еніветок, а в небі над самими Сполученими Штатами репортер К. Арнольд спостерігав перші "літаючі блюдця"; в Сибіру впав великий метеорит, а тітка Марфа писала з села, що тепер до Сибіру висилатимуть усіх тих колгоспників, хто не виробив мінімуму трудоднів, але цієї зими не висилають нікого, всі застаються на місці — і ті, хто не виробив мінімуму, і стахановці, бо ж умирати всім однаково, на трудовень за весь рік не видали ні зернини, люди тільки тим і тримаються, в кого що виросло на вгороді.

Оксана, по-дитячому тулячись до мене, плакала ночами і крізь схлипування шепотіла: "Я поїду до мами! Поїду до мами!..." Той шепіт країв мені серце, рвав душу, але я тільки мовчки пригортав її до себе, нездатний знайти слова втішливі або хоч заспокійливі. Поставало в підвальній темряві понуре видиво нашого колгоспного Левченка, блискало залізнозубо, хижо шкірилося на голодних, вмираючих, на згорьованих вдів, невинних дітей, перекалічених фронтовиків: "Хліба? Не дам! Немає такої вказівки! Ми не можемо розбазарювати соціалістичну власність!" і розплоджувалися залізно-зубі Левченки, мов мухи, намножувалися клітинним поділом, як амеби, кишіли ніби черва — вже левченки в усіх сусідніх селах: у Мотрино, в Комендантівці, в Ханделеївці, в Дашківці, вже районні Левченки, обласні, республіканські, а над ними постає Левченко всесоюзний, страхітливо клацає залізними зубами над усією державою, над принишклим людом, над покорою і безправ'ям, і тріщать кістки, стогін і здригання струшує всю землю, і німотство, як на могилах, тільки з репродукторів, яких не вимикають ні вдень, ні вночі, вигавкують співці-запроданці: "Давно мы дома не были..."

Сон чи ява?

Може, справді кинути все, плюнути й розтоптати, рвонутися разом з Оксаною до рідних місць, до наших бідних матерів і вкрай виснажених полів, вхопити за груди залізнозубого Левченка, витрясти з нього душу, печінки й селезінки? То й що? Наші буйні ниви не безплідний залізний тік, а Левченко — не казковий змій, якого подолаєш, вдаривши об той тік. Всі левченки — це щось ніби шкідливі мікроби, проти яких безсилі навіть гармати й бомби, бо вони бояться не сили, а тільки розуму.

Є сила страшніша за розум. Це — здоровий глузд, млявість душі, велике пристосовництво, добровільне рабство у всемогутніх обставин. Спасенна формула, освячена й нашим найпередовішим ученням: буття визначає свідомість. Можна просидіти в куцах усю історію, тільки визирати з-за хати, з холодка, ховатися під спідницею в жінки, затуляти вуха, зажмурювати очі. Та що то за життя? Животіння, собаче скімлення, ганебне плазування перед силами й загрозами не тільки невідомими, але й зримими, примітивно-нікчемними.

Я не міг згодитися на таке життя. Жити — це рватися в усі пекла, розсувати вогонь голими руками, підставляти плечі хоч і під усю землю. На фронті в моїх руках була вогненна сила зброї, тепер треба було здобувати нову силу, силу знання і розуму—

інакше довічне панування залізнозубих Левченків, повільна погібіль, смерть.

— Нікуди ти не поїдеш! — казав я Оксані.—І я не поїду. Заспокой своє серце, моя кохана! Чуєш мене?

Ми насушили торбу сухарів і під час зимових канікул я прорвався крізь сніги до Зашматківки, викладав ті нужденні сухарики перед малим братиком і хоч плакати хотілося, дивлячись на його синьо-зелене, як в утопленика, нещасне личко, підбадьорював Марка:

— Тримайся, Маркусю! На фронті було нам ще трудніше! Отаких півтора сухарі на цілий день, а ще ж фашист б'є з усіх вогневих засобів і треба вистояти, дати відсіч! Розумієш, Маркусю?

— Ще б я не розумів, — заспокоїв мене брат. — У нас учитель-фронтвик без руки, то він нам усе розповідає, як і що, а також учить бути завжди, як товариш Сталін.

— Як хто?

— Ну, як наш вождь, генералісимус Сталін! Я ж писав тобі, як мене виділили на районну олімпіаду за вірш Миколи Бажана. Ось послухай.

Він став переді мною, смикнув догори головою, заплющив очі і, зриваючи кволий голосок, продекламував:

Країно! Як ширшає літ виднокруг,

Як повниться ділом, що ти тільки мариш!

Він з нами, він поруч, великий товариш, і вождь, і найближчий улюблений друг.

Ім'ям його жити й змагатись...

Горло малому пересохло, голос урвався, я притягнув брата до себе, обійняв за плечі.

— Гаразд, Маркусю, досить. Далі я й сам знаю. Ми цей вірш теж учили в школі.

— Я ще більше знатиму, — похвалився Марко. — Ось побачиш, Миколо!

— Вірю, Маркусю, вірю!

Може, так і треба: вмирати з голоду і співати пісню Ревуцького на слова Максима Рильського: "Льотом сталінським орлиним вождь показує нам шлях"?

Хто ж то знає? Я теж тоді співав разом з усіма.

В інституті, окрім занять, навалилося на мене стопудово ще те, що урочисто іменується "громадська робота". Я відповідав за все на світі: за роботу профбюро, за сплату членських внесків, за випуск стінгазет, за організацію духового оркестру, за роботу наукових гуртків і факультетського наукового товариства, за створення каси взаємодопомоги, за побутовий сектор, за культсектор, за проведення суботників і організований виїзд студентів на копання буряків і ламання кукурудзи. Культпохід на п'єсу Вірти "Хліб наш насущний" так само повинен був організувати я, це була вказівка інститутського парткому, точніше: самого секретаря парткому Івана Панасовича Михна, присланого до нас всього місяць тому "для зміцнення керівництва парткомом". Добродушний доцент Барабаш, який до того був секретарем, чимось не задовольняв начальство, і ось скликано "розширене" засідання парткому, на засідання прибув секретар обкому Климушняк, прозваний студентами "одноногим ідеологом", привів з

собою теж одноногого огрядного чоловіка і без зайвих балачок запропонував обрати його секретарем нашого парткому. Обрали ж, звичайно, одноголосно, всі присутні стали товпитися біля нового партійного начальства, щоб бодай доторкнутися до руки, чи хоч постояти поряд, я теж стовбичив у шанобливій черзі добровільних підніжків і попихачів, бо, крім інстинктів організованого натовпу, мав ще й свої власні мотиви: секретар звався Іван Панасович Михно і був майже точною копією мого доброго знайомого майора Гаврила Панасовича Михна, тільки й того, що набагато огрядніший. Та й те сказати: мабуть, Іван Панасович не пройшов тих концтаборів, що Гаврило Панасович, і тіло його не вмирало, а вільно розвивалося під сонцем Сталінської Конституції.

Я доволі нахабно пропхався до нового парткомівського секретаря, потиснув його руку, назвав себе, а тоді голосно, так що всі чули, бовкнув:

— Мав велику приємність майже весь сорок п'ятий рік служити разом з вашим братом Гаврилом Панасовичем. Вам відомо, де те пер він? Бо я, на жаль, втратив зв'язок з майором.

Новообраний секретар не кинувся до мене в обійми. Відскочити від мене, як од чуми, він теж не міг: на протезі не поскачеш. Порипівши протезом, мовчки перемірявши мене поглядом з ніг до голови й з голови до ніг, Михно з ненавистю в голосі відбуркнув:

— Який брат? Про що ви говорите? Хто ви такий взагалі?

— Я ж сказав вам, Іване Панасовичу: студент агрофаку Сміян, секретар факультетського партбюро.

— В мене немає ніякого брата, товаришу Сміян, — карбуючи слова, відрізав Михно. — Не було і не буде! Запам'ятайте це назавжди.

— Пробачте, — сказав я, зніяковіло відступаючи.

Але ж далеко не відступиш від свого найближчого партійного начальства. До того ж Михно одразу став завідувати кафедрою марксизму-ленінізму, де навіть рядові викладачі почувалися такими собі царками, необмеженими володарями наляканих студентських душ, що, мов грішники в чистилищі, безпорадно блукали в загадкових лісах партз'їздів, конференцій, ухилів, опозицій, блоків, угруповань, і ніяк не могли впіймати тої жар-птиці, що звалася генеральною лінією.

Але знання студентські перевіряються тільки в кінці семестру, а по так званій громадській лінії студента можна скубити щодня й щогодини. Вже за тиждень після обрання Михна секретарем я опинився на засіданні парткому — і не просто учасником, а жертвою. Стояло питання про моє самоуправство: я зняв стінгазету першого курсу, в якій студентка Леся Шепелява, захлинаючись од захвату, описувала радісно-піднесене копання студентами буряків у колгоспі, а на додачу ще й склала такого віршика: "Вечерами сытній ужин, песни, танцы, хоровод. Две студентки пляшут тут же — восхищается народ".

— Яке ви мали право знімати стінгазету? — гримів Михно.

— Ця студентка розмальовує, яка радість для студента на буряках, а сама втекла

звідти на присланій рідним батечком машині.

— Яке це має значення — хто написав? Поет Твардовський теж не був рядовим солдатом, але це не завадило йому створити безсмертний образ Василя Тьоркіна.

— А найголовніше, — усуваючись від дискусії про способи творення літературних героїв, сказав я, — найголовніше в тому, що я вважаю це писання, надто ж отой віршик — просто блюзнірством. "Сытний ужин", "песни, танцы, хоровод"... По всій Україні голод, вмирають люди, знову могили на нашій землі, а ми хороводимо?

— Який голод? — тихо спитав Михно. — Це провокація! Тоді як партія робить усе для подальшого розвитку нашого сільського господарства, коли ми вже за всіма показниками наближаємося до рівня передвоєнних років, ви нам тут підсовуєте ворожі ідейки щодо якогось голоду. Звідки ви це взяли? З газет? З радіопередач? З висловлювань керівників?

— З листів рідних мені людей, — спокійно пояснив я. — Люди вмирають з голоду, не ждучи повідомлень про це в газетах і не виканюючи довідок у міліції.

— Це ворожа пропаганда! Може, скажете, що й ви вмираєте з голоду, студенте Сміян?

— Я не вмираю. В містах картки гарантують мінімум для прожиття, а в селі? Там ніяких гарантій. На трудовні в цьому році не дали ні зернини.

— Вам доведеться дуже довго і наполегливо працювати над собою, студенте Сміян, — зітхнув Михно і запропонував оголосити мені партійну догану.

Прийнято одногласно, і вже після фронтових поранень і нагород почалися нові поранення й нагороди мовби мирні, чи що.

Мабуть, щоб дошкулити мені ще більше, Михно особисто дав вказівку нашому партбюро організувати культпохід студентів агрофаку на п'єсу Вірти. Коли б на якийсь трофейний кінофільм, то студенти побіжать і без організування, але на нудну п'єсу, на яку ніхто не йде, та ще п'єсу про хліб? Навіть Оксана відмовилася йти зі мною до театру, бо треба було відпрошуватися на роботі, щоб устигнути до початку вистави, а вистава чи й варта була таких клопотів, судячи з її назви.

Доля вже й не насміхалася, а знущалася з мене: в театрі я опинився поряд з Лесею Шепелявою. Хто розподіляв квитки? Випадково так сталося чи хтось підладнав навмисне? Найпростіше було б підвестися і взагалі піти звідси або хоч знайти собі інше місце. Та я прийшов занадто пізно, в залі вимкнули світло, пішла догори завіса, відступу не було, я ще раз повинен був стати жертвою цієї дівчини.

— Миколо, ви на мене не ображаєтесь? — зашепотіла Леся.

— За що б я мав на вас ображатись?

— Бо це я зробила так, щоб наші місця були поряд.

— Ви? Навіщо це вам знадобилось?

— Я хотіла попросити у вас пробачення.

— За що?

— Ну, за отой віршик.

— Дурниці! Справа не в віршику. Вже починається вистава.

Обіцяють, що сьогодні гратимуть Шабельська й Беркович. Давайте дивитися виставу.

— Коли хочете, то я й не сама його склала. Я насмикала по рядку в різних поетів, і ото таке вийшло.

— Гм. У кого ж ви понасмикували? Чи не в самого Твардовського?

— Я вже й не пам'ятаю. Може, й у Твардовського щось.

— Не має значення. Дивіться виставу.

— Але я хотіла, щоб ви на мене не сердилися.

— Вважайте, що не серджуся. Дивіться виставу.

Леся Шепелява була добродушна, гладка дівчина, досить здібна, але трохи розбалувана своїм походженням. Батько її, якийсь туз районного масштабу — чи то секретар райкому чи голова райвиконкому — опікувався своїм улюбленим чадом, мабуть, більше, ніж усім довіреним йому районом. Щотижня в коридорах інституту з'являлися меткі дядьки, які розшукували Лесю, коли ми сиділи на лекції, двері аудиторії ледь відхилялися, в щілині зблискувало бандиткувате око і сичливий шепіт, мов терпугом, перепилював голос викладача: "Шепеляву Лесю!"

Леся мерщій підхоплювалася, просила дозволу вийти, а найбільш цікаві студенти крадькома позиркували у вікна, щоб згодом розповісти, якою машиною цього разу — вантажною чи "газиком"— і приблизно що привезено з провіанту для нашої однокурсниці: ковбаси, шинка, сало, качки й кури, олія й мед, садовина й городина, пундики й мундики. Випивки не привозили ніколи, та для цього вистачало навіть куцої студентської стипендії, надто коли згадати, що шампанське коштувало ледь дорожче, ніж газована вода з сиропом.

Треба сказати, що Леся не була скнарою і все присилане татусем з'їдала, сказати б, колективно. Вона наймала велику квартиру у вдови якогось директора заводу, в тій квартирі вічно товклися наші студенти й студентки, мало не щотижня Леся влаштовувала вечірки з танцями під патефон, і на ті вечірки запрошувала десятки знайомих, ледь знайомих і зовсім незнайомих людей. Все це пило, їло, швендяло по кімнатах, в темних закапелках, в туалеті, на кухні обіймалися й цілувалися парочки, у залі розімлілі від музики кавалери запрошували дам на танго, фокстроти, польки і вальси, все кипіло, клекотіло, несамовитіло, все нагадувало мені весну на Рейні, американських солдат, молодих і голодних німкенів, радісний шал життя на вчорашніх полях смерті.

На одну з тих вечірок після наполегливих запрошень Лесі потрапили й ми з Оксаною. Оксані не дали навіть присісти за стіл, один поперед одним студенти запрошували її до танцю, а я мимоволі став жертвою господині. Леся підливала мені в бокал, підсовувала найласіші шматки, кружляла довкола мене, обвивала, мов теплою хмарою, своєю увагою, доброзичливістю, може, й ще чимсь — я не зауважував того, дивився весь час на двері, що вели до тої кімнати, де танцювали, де була Оксана.

Леся врешті наважилася присісти біля мене, постежила мій погляд.

— Ви весь час дивитесь туди. Мабуть, ревнуєте свою дружину?

— Я думаю про те, чому там немає світла.

— Ну, це так усім хочеться. Для більшої інтимності. Вам не подобається?

— Коли всім хочеться, то до чого тут я?

— А ви знаєте, Миколо, що всі дівчата нашого курсу закохані в вас?

— Яке це має значення для будівництва комунізму? — віджартувався я.

— Вам жарти, а я... — Леся не договорила і зненацька зовсім іншим тоном, якимось мовби офіційно проголосила — У вас чарівна дружина.

— Дякую за повідомлення.

— У вас надзвичайно чарівна дружина! — майже вигукнула Леся і несподівано впала обличчям на стіл і заплакала. Я розгубився, навіть злякався.

— Отакої! Лесю, ну, не треба. Прошу вас, не треба плакати...

— Я нещасна і буду нещасною до самої смерті,— схлипувала дівчина, а я тупцявся біля неї і нічим не міг зарадити.

Згодом вийшло так, ніби я відплатив їй за той душевний порух дурною історією з стінгазетою, а тоді все перевернулося і за законами неминучої відплати вже Леся помстилася мені своїм віршиком, який так обурих мене, — одним словом, все якесь неадекватне, незграбне, безглузде, і ми в цьому театральному залі на сусідніх місцях, мов жертви якоїсь невідомої катастрофи, мов нещасні корабельні розбитки. Як можна з'ясувати нез'ясовне?

— Лесю, — прошепотів я. — Давайте з вами укладемо мир раз і назавжди. А тепер скажіть: ви не будете заперечувати, коли я втечу звідси?

— А як же вистава? Ви так агітували мене дивитися.

— Дивіться і за себе і за мене, а я втечу!

Не стане ж наш секретар парткому виносити мені догану ще й за те, що я не додивився до кінця п'єсу Вірти?

День восьмого березня того року припав на суботу, таким чином, у нас з Оксаною було цілих два вихідні дні, і ми мали право провести їх на власний розсуд, ні в кого не питаючи, ні перед ким не звітуючи. Як розправляються з вільним часом студенти? Біжать у кіно, де ще й досі крутять так звані трофейні фільми про розкішне зарубіжне життя; на танцмайданчики з духовими оркестрами й барабанами; до цирку, цього, мабуть, єдиного місця на світі, де розумні клоуни добровільно вдають з себе дурнів, мовби натякаючи на те, що довкола вас безліч дурнів поважно вдає з себе розумних; до звіринця, щоб подратувати звірів, ще голодніших за студентів; на ковзанку, до парків, на Дніпро, на простір і волю!

Оксана вибрала простір і волю.

— Давай просто погуляємо десь подалі від людей, — сказала вона. — Якби ти знав, як мені все остогидло!

З будівництва її взяли на роботу до заводської їдальні, спершу на миття посуду, тоді на кухню, іноді вона помагала й подавальницям — тисячі людей, гамір, колотнеча, вічний поспіх, невдоволення, лайка, ненависть.

— Тримайсь, мала, — заспокоював я Оксану, — ось стану вченим агрономом,

рвонемо на якусь латифундію, станемо боротися за високі врожаї, заживемо в шелесті нив, у співі жайворонка.

Це трохи розвеселило її. Вона спробувала усміхнутися.

— Я думала, ти в інституті порозумнішаєш.

— А виходить навпаки?

— Як не побережешся, то може вийти.

В суботу ми пішли до парку імені Чкалова. Перед парком був цілий квартал магазинів, там творилося щось схоже на кінець світу. Хоч купити, власне, було майже нічого, сотні або й тисячі чоловіків юрилися в магазинах і біля них, лізли один на одного, пробивалися з боєм до прилавків у сподіванні вхопити там бодай найбезглуздішу річ, якусь дурничку, щоб подарувати своїй найдорожчій і тим самим належно відзначити Міжнародний жіночий день восьмого березня. Я не визнавав цього дня, вигаданого колись чи то Кларою Цеткін, чи Розою Люксембург. Як на мене, то таке свято навіть ображало жінок. Чому тільки один день на рік — жіночий? А решта що — чоловічі? Мій селянський розум бунтував проти такої логіки.

— А як ти до цього так званого свята? — спитав я Оксану.

Вона мовчки знизала плечами.

— Ти ж зрозумій! — розмахував я перед нею руками. — Ну, хай у капіталістичних країнах, де жінку пригнічують, де вона не має рівних прав з чоловіком. А в нас? Візьми наших жінок. Паша Ангеліна, Марія Демченко, Любов Орлова, Наталя Ужвій — які чоловіки можуть з ними змагатися? Хто їх може пригнічувати?

— А про тих, що впрягалися в плуга, ти забув? — тихо зронила Оксана. — А про таких репатріанток, як я? А про тих, що залишалися в окупації? Ну, та їм однаково ж ніяких подарунків не купують — ні на восьме березня, ні в інший день.

Далі ми йшли мовчки, темні натовпи вирували десь позаду, біля самого парку були магазини, в яких ніхто не купував, ніхто не товпився: комісійні з бронзовими люстрами, килимами, кришталем і шкурами білих ведмедів; два меблевих, у яких продавалися спальні гарнітури по шість з половиною тисяч кожний; гігантські буфети, що могли б слугувати не тільки сховищем для цілих скринь посуду, а й притулком для слонів або бегемотів, і кабінети з письмовими столами такого розміру, ніби вони призначалися для нової породи мислителів, що колись виведена буде мічурінськими методами, таких собі новітніх Гаргантюа.

Наш майновий стан гарантував нам цілковиту незалежність від усіх цих суто буржуазних принад, ми промарширували з Оксаною повз магазини гордо й незалежно і вже були поряд з височезною колонадою, що вела до міського парку культури й відпочинку, одо носив ім'я препрославленого льотчика радянської епохи Валерія Чкалова. Сам Чкалов і зустрічав би нас одразу за колонадою на просторій круглій площі, стоячи по коліна в снігу і не лякаючись холоду, бо ж був у хутряних унтах, в хутряному комбінезоні, в хутряному шоломі—неоковирна гіпсова льопа, на яку навіть німецькі окупанти пошкодували зусиль, щоб її розвалити, а самим матеріалом не спокусилися, бо не бронза, а глина. Отже, Чкалов повинен був зустрічати нас, як

зустрічав він тут кожного ще до війни, коли був поставлений невідомим скульптором. Але хтось надто пильний (чи й не сам секретар обкому Климушняк) вирішив, що гіпсовий Чкалов, простоявши два роки на окупованій території, вже мовби втратив свою ідейну цінність і тому не може повністю забезпечити радянським трудівникам потрібного рівня в проведенні їхнього дозвілля.

З цих міркувань перед незграбним гіпсовим зображенням Чкалова поставлено теж, щоправда, гіпсовий, але досить акуратний бюст Сталіна і на такому високому постаменті, щоб генералісимус перекривав комбрига.

Отож, нас з Оксаною в парку імені Чкалова привітав, розсуваючи вуса в добрій усмішці, батько народів, вождь всього прогресивного людства, найбільший полководець усіх часів—і ми були щасливі, як і всі радянські люди, живі, мертві і ще ненароджені.

Ми пішли центральною алеєю, і сніг рипів у нас під ногами, хоч за календарем була весна.

— Куди підемо? — спитав я Оксану. — До ставків чи на атракціони?

— Мені однаково, аби лиш ми побули вдвох.

Я поцілував її холодну щоку, вона пахла свіжим снігом і вітром, якого тут і не було.

— Де в тобі це береться?

— Що? — не зрозуміла вона.

— Та я й сам не знаю.

— Не знаєш, то й мовчи.

— Здається, я зможу хоч тут тебе обняти.

— Люди побачать!

— Але ж ніде нікого!

— Однаково побачать!

Ми довго блукали поміж засніженими деревами, уникаючи зустрічних, обминаючи ті місця, де могли бути люди, але не вбереглися і несподівано для себе вийшли просто на павільйон для морозива "Пінгвін". Павільйон літній, відкритий усім вітрам, тільки з одного кінця поставлено дерев'яну, пофарбовану в блакитне з білим хатку, і над нею великі білі літери: "Пінгвін".

— З Арктики попали в Антарктику, — засміявся я. — Там шкури білих ведмедів, тут пінгвіни.

— Там хтось сидить, — смикнула мене за рукав Оксана.

Справді, за одним із столиків, у самому кінці павільйону темніла широка постать. Чоловік сидів, погорбившись, широко розставивши лікті, так ніби хотів чи то обійняти столик, чи просто показати, що не бажає мати біля себе сусідів, хоч які сусіди, коли довкола жодної душі! Чорна лиснюча спина, дорогий хутряний комір, ще дорожча боярська хутряна шапка.

— Я знаю, хто це, — тихо сказав я Оксані.

— Хто ж?

— По-моєму, наш професор Черкас.

— Давай утікати!

— Незручно ж. А раптом він уже побачив нас.

— Як же він міг побачити, коли сидить спиною до нас?

— Ти не знаєш професора Черкаса: він бачить і спиною!

— А я б утекла.

— Тепер ніяк не можна. Ми повинні підійти і привітатися. Я познайомлю тебе з професором.

— Боязко. Я ще ніколи з професорами не знайомилася.

— Олексій Григорович прекрасний чоловік. Ти побачиш сама.

Ми майже покрадьки наблизилися до павільйону, я несміливо покашляв, роблено бадьорим голосом обізвався до чорної широкої спини:

— Олексію Григоровичу, це ви? Доброго вам дня!

Лікті на столику зсунулися, загримів металічний стілець під тяжким тілом, масивна постать з несподіваною зграбністю обкрутилася на всі сто вісімдесят градусів, професор Черкас побачив мене, вмить упізнав, зрадів, загрюкотів усіма барабанами свого неповторного голосу:

— Сміян? Прекрасно! Я саме про вас думав. А це ваша дружина? Я здогадувався, що у вас повинна бути саме така дружина. Прошу сюди. З Сміяном ми знайомі. Абсолютно незносний тип. А я до деякої міри його професор. Черкас Олексій Григорович власною персоною. Сарданапал і Валтасар! Вам же личить тільки одне ім'я: Оксана!

Він нахилився, щоб поцілувати Оксані руку. Оксана зникла.

— Як ви змогли здогадатися?

— Маленькі професорські хитрощі. Оксан на Україні багато, і всі вони неоднакові. Але іноді народжуються такі дівчата, яких неодмінно треба називати тільки Оксанами, і їх саме так і називають. Ви розумієте? Це по-перше. А по-друге, а може, саме це по-перше, ваш незрівнянний Сміян міг непомітно для себе проронити в розмові ваше ім'я, а чіпка професорська пам'ять миттю підхопила зронене і про всяк випадок... Розумієте? Але чому ми стоїмо? Прошу сідати і зараз їстимемо морозиво!

Перед професором у великій скляній вазі вже стояла ціла гора морозива. Такого не побачиш навіть влітку, а тут — серед снігу й морозу? Ми присіли до столика майже з острахом. Не дуже розсядеся в таку холоднечу. Професорові що? Він не замерзне тут і за цілий день. Боброва шапка, чорне, з небаченої лиснючої, ніби масної тканини пальто, підбите червоними лисицями, білі повстяні бурки, мистецьки обсоюжені червоним сап'яном, такі бурки я бачив тільки на генералах, — одяг тільки для морозива взимку. А ми з Оксаною? В неї чорний плисовий жакет на ваті, тоненька спідниця, хромові чобітки, подаровані мною звичайно ж не для тепла, а тільки для того, щоб ще більше виказати, які в Оксани гарні ноги. В мене теж хромові чоботи для офіцерського форсу, галіфе й кітель сукняні, саме на зиму, і шинеля теж перевірена війною — і зігрівала й захищала, — але то була війна, а в мирний час і шинеля ніби перестала гріти і кудись пропало твоє молодечтво, коли міг спати в снігу, примерзати за ніч до землі так, хоч обцюкуй вранці залізними ломами, коли не висихав тижнями

цілими і вже ніби проростав з свого мокрого, як хлющ, одягу, мов якийсь великий холодний гриб.

— Ми, мабуть, не відмовимося від морозива, — обережно сказав я, — але не в таких кількостях, як ото у вас, Олексію Григоровичу.

Професор помахав рукою в напрямку блакитного дерев'яного будиночка, звідки, мабуть, простежували кожен його жест, тоді поцокав ложечкою по своїй вазі, наставив кущуваті брови на Оксану й на мене.

— Такі кількості, як оце в мене, — недоля холостяків, — пояснив він. — Бо холостяки безпорадні, як діти. Вони їдять не те, що хочуть, а що їм дають. А що сьогодні дають мені за мої професорські гроші? Ви пробували зайти до гастроному? Там порожні полиці. Слово "гастроном" походить від латинського "гастріс" — шлунок. Так от. Сьогодні наші гастрономи нагадують шлунок людей, вмерлих від голоду. Сьогодні й учора і позавчора. Ви скажете: професор міг би піти до ресторану й там пообідати. Я ткнувся до нашої "Асторії", але її на день восьмого березня закупили спекулянти, які з своїми дамами пропивають щось дуже велике. Тоді що застається старому холостякові? Тільки оце морозиво, яке незбагненим чином уціліло між стихіями голоду, карткової системи і планового господарства. Коли хочете знати, то я не просто пожираю морозиво в оцьому павільйоні. "Пінгвін" для мене — мовби останнє втечище для незалежного мислення, своєрідний сховок для професорського мозку, який ще сьогодні комусь ніби й потрібний, а завтра вже нікому не знадобиться.

— Олексію Григоровичу! — вигукнувся. — Ну, навіщо таке казати? Хіба ж не для того ми лили свою кров, щоб сьогодні восторжествував розум?

— Розум? — погрозово пограв волохатими бровами Черкас. — А що таке розум сьогодні і де проходить грань між розумом і безумством — Сарданапал і Валтасар! Я почав про морозиво і я докінчу. До війни я жив у степах. Інститут, агростанція, українські степи довкруг — яке там морозиво? Та ось війна, "на фронт, на фронт, а на пероні люди", як писав Сосюра, молодших забирають і кидають у жерло, ми, старші, напівкаліки, напівінваліди стаємо предметами евакуації, нас запаковують у телячі вагони і пробують вивезти туди, де ще можна буде видобути з нас якусь користь. Везуть повільно, бо ми не заводське обладнання і навіть не ув'язнені, яких поспіхом передислоковують з Європейської до Азіатської частини СРСР, і ось вже глибокої осені сорок першого наш ешелон переповзає міст через Волгу біля Саратова, ми опиняємося на якійсь станції, що не має назви, не може похвалитися навіть тим розгартіашем, який ми могли спостерігати на всіх отих осколах, борисоглібських і касторних, тут панує звичайна людська розгубленість, але зате на пероні стоять акуратні кіоски, а в них — повно фантастичного морозива різних сортів, різних кольорів, на будь-який смак! І нам пояснюють: це залишки від німців Поволжя, які жили тут, але два місяці тому всіх цих зрадників і фашистських прихвостнів виселено звідси, щоб не було й сліду, і правильно зроблено, треба було б ще до війни, але товариш Сталін знає, коли і що треба робити, так от, німців немає, лишилося від них тільки морозиво на станціях — незбагненна інерція добрих діл працьовитого народу. Ну, що ж. Я їв те морозиво і думав про

історичну справедливість.

— До речі,—обережно перебив я професора, — саме тоді я лежав у Саратові в госпіталі. Вольська, дванадцять, а тоді на Советській. З серпня до кінця листопада.

— І чули про виселення німців Поволжя?

— Вже й не згадаю, чи це були тільки чутки, чи офіційні повідомлення. Але ми знали і, звичайно ж, одностайно схвалювали. Мовляв, так їм і треба, давно пора! Слово "німець" для нас лунало як пароль ненависті. Уявіть себе на моєму місці: потрощені груди, підбите око, пошкоджений хребет—і це в двадцять років!

— Я звик уявляти себе тільки на своєму місці і ніколи — на чужому, — спокійно зауважив професор. — До того ж двадцять років — це не шістдесят, надто ж не сімдесят. Облишмо цю тему. Нам уже несуть морозиво і, щоб вас хоч трохи зігріти, я хочу запропонувати вам такий варіант. Ми пройдемо до кінця цього прекрасного парку культури й відпочинку, де немає ні культури, ні відпочинку, перетнувши вулицю, що носить ім'я славетного письменника пролетарської епохи Максима Горького, опинимося на дрібнобуржуазному базарі Озьорці, оспіваному маловідомим пролетарським поетом Михайлом Голодним, спробуємо там щось купити або прикупити до моїх холостяцьких запасів, а тоді добратися до мого помешкання і там з допомогою Оксани, коли на те буде її згода, належно відзначити Міжнародний жіночий день. Сарданапал і Валтасар!

Який же студент відмовиться побувати на квартирі в свого професора! Хоча слова "квартира", "помешкання", "житло" не мали нічого спільного з тим, що ми з Оксаною побачили. Просто печера, набита книжками, і на всьому пил, як від чумацьких возів. В Оксани загорілися очі — одразу вдатися до прибирання і чищення, але професор замахав на неї руками.

— Боронь боже! З цим пилом я вже адаптувався, а коли його усунути, налетить новий, який може виявитися шкідливим. Поки лежить старий пил, він відштовхує всі нові часточки з однойменними зарядами, і таким чином зберігається статус-кво. Теорія, перевірена десятиліттями життя серед книжок!

Оксані довелося обмежитися тільки кухнею, там їй ніхто не заважав спростовувати дивацьку професорову теорію, мені ж Олексій Григорович показав ще дореволюційні видання з ґрунтознавства, наукові збірники з статтями Докучаєва, Вернадського, своїми власними, тяжко зітхнув:

— Нічого не допомгло. Найбільший розум стає зовсім безсилий перед тупою силою. Голод іде за голодом, тим часом він з'їдає наше село, але невдовзі перекинеться й на місто і стане суцільним, тотальним, нашим способом життя.

Я не впізнавав Черкаса. Де грюкання барабанів у владному голосі, де колючий погляд з-під волохатих брів, де кабалістичне заклинання "Сарданапал і Валтасар"? Старий втомлений чоловік сидів у старенькому кріслі, вкритому потертою українською плахтою, безсило опущені руки, згаслі очі, тихий голос.

— Олексію Григоровичу! — вигукнув я. — Ви ж представник нашої найпередовішої в світі науки! Невже ви не вірите, що ми зможемо підняти нашу державу з руїн і надати

нашому сільському господарству розквіту ще більшого, ніж до війни?

— Розквіту? — Черкас гірко усміхнувся. — Ви кажете: розквіт до війни? А ви знаєте, як ми жили до війни?

— Ну, я сам, здається, жив. Найкраща пора. Може, трохи бідно, але весело. Спитайте хоч кого.

— Бідно, але весело? Я покажу вам одну книжку. Тут багато книжок, усіх не покажеш, та й потреби такої немає. Ось тільки одна. Зветься "Каравани, дороги, колосся". Її автор — академік Вавілов. Що-небудь знаєте про нього?

— Президент Академії наук?

— То його брат — Сергій Іванович, фізик. А це — Микола Іванович Вавілов, ботанік з світовим ім'ям.

— Навіть не чув про нього. І ви в своїх лекціях...

— І я в своїх лекціях не називав Імені Вавілова. А чому? Заборонено! Каравани, дороги, колосся. Вавілов об'їздив увесь світ, він збирав колекції хлібних злаків у всіх відомих зонах древнього землеробства. В сороковому році, коли до України приєднано Буковину, він кинувся туди в надії знайти в гірських долинах вцілілі в дикому стані залишки скіфської пшениці, якою вигодувано весь еллінський світ. І десь в оточеній горами долині Черемоша він нарешті знайшов те, що шукав усе життя, кущик рослини, схожої на пирій, але з зернами пшениці, він сидів і боявся дихнути на той кущик, і тут прибігли якісь люди і сказали, що академіка негайно викликає до телефону Москва. Треба було сідати в машину і їхати до райцентру. "Я одразу ж повернуся, — сказав академік своїм помічникам. — Нічого тут без мене не чіпайте". Він уже не повернувся. Вченого, який мріяв нагодувати весь світ, замучили голодом у Саратовській тюрмі. Саме тоді, як ви лікувалися в госпіталі, Вавілов вмирав з голоду, можливо, за кілька десятків метрів од вас.

— А як же його брат, він же Президент Академії, чому не допоміг?

— Не знаю. Про це треба спитати його самого. З братами завжди непросто там, де нищаться всі зв'язки, руйнують святині, відкидаються людські закони. Ви ж чули про Павлика Морозова?

— У нас у школі його ім'я носила піонерська дружина.

— Ну, от. Найвища доблесть: синові написати донос на рідного батька. І це називається: жити бідно, але весело? Ми з деякого часу або ж зовсім перестали жити, або жили тільки половиною душі. Навіть не половиною, а тільки якоюсь часточкою, випадково не вбитою, уцілілою так само, як зберігається іскорка від великого багаття під товстим шаром попелу. Коли я говорю про вкорочену душу, то маю на увазі весь наш народ, з якого вилучено його кращу, основну частину і частина ця — селянство. Ви можете заперечити: радянське селянство живе і розвивається. Високі врожаї, зробимо всіх колгоспників заможними, а колгоспи більшовицькими, Марія Демченко, Олена Хобта, Марко Озерний, кінофільми "Багата наречена" і "Свинарка та пастух". А тепер я намалюю вам трохи іншу картину. Маркс і Енгельс, як відомо, в своїй теорії побудови комуністичного суспільства (як і всі теорії, до речі, створені в кабінетнім затишку) для

селянства не залишили місця. Ведуча сила — пролетаріат, він гегемон, він послідовно революційний, отже, передовий. Селяни ж мертва сила, відсталість, косність, самий характер їхнього життя породжує умови, за яких щодня, щогодини в найглибших надрах сільського виробництва витворюються буржуазні елементи — головний ворог пролетаріату, революції, комунізму. Лассаль звульгаризував Маркса і Енгельса, заявивши, що по відношенню до пролетаріату всі інші класи зливаються в одну реакційну масу. Згодом це повторилося вже в наш час. Ленін закликав покінчити з дрібнобуржуазною стихією селянства. Зверніть увагу: з стихією, але ж не з селянством. Сталін взявся викорінити селянство взагалі.

— Олексію Григоровичу! — вигукнув я. — Це... це... Ну, яке ви маєте право так говорити? Коли вже на те пішло, я — теж селянин, і моя мати, і малий брат, все моє село, район, область... Ціле море селянства! Яке ж тут викорінення?

— Море, кажете? Сарданапал і Валтасар! А чи є в тому морі глибини, вільні води, чи здіймаються гори хвилі, чи виграють у них силою загадкові істоти, а чи тільки мертва мілководдя, пустельні береги, небеса й вітри? Я розумію ваш благородний переляк: мої слова незвичні, вони страшні, як на вашу гадку, навіть ворожі. Але я вже надто старий чоловік, щоб кривити душею і добирати делікатних слів там, де кричить душа. До того ж я безпартійний і маю цілковите право, не лякаючись звинувачень у двурушництві, критикувати і марксизм, як терорію, і практичне здійснення марксистських теорій, і навіть нашого великого вождя. Чому він великий? Бо захопив усю владу, знищив суперників, усунув противників і конкурентів. Хто захоплює владу? Тільки той, хто ставить її понад усе. А селяни? Бачили ви, щоб селяни захоплювали владу? Всі селянські повстання кінчалися нічим. Болотников, Разін, Пугачов, селянська війна в Німеччині XVI століття, наша селянська війна на чолі з Хмельницьким, гайдамаки — чим усе кінчалось? Нічим, руїною, ще більшим поневоленням. Марксисты пояснюють: селяни ставили перед собою неправильні цілі. Не ставили, бо не вміли, бо це не їхня справа, а справа інтелігентів і тих, хто любить владу. А для селянина потрібна тільки справедливість і щоб ніхто не перешкоджав обробляти землю і годувати дітей. Там усе було надзвичайно просто. Десь вирішувалися долі народів цілих, а тут росло або не росло, родило або не родило, і ніхто й у гадці не мав, що від цього залежить усе на світі. Може, й зневажали селян у всі віки за те, що від них залежали імперії, церкви, вчення, ідеали. Вони не знали про це, не прагнули втручатися в справи світу, далекі були від того, щоб примушувати дослухатися до своїх голосів, але їхня влада відчувалася незримо, тяжіла над усіма, хто користався плодами їхньої тяжкої праці, і від того ставала особливо ворожою. Бо це була влада природна, як рух небесних світил, як течія вод, як проростання зела і запліднення звірів, її незмога було заперечити, відкинути, піддати сумнівам, як владу політиків, учених, пророків, тому її зневажали і ненавиділи найлютішою ненавистю. Парадокс і безглуздя історії: влада завжди найбільше ненавидить те, від чого вона найдужче залежить. Жовтнева революція — ось, здавалося б, ідеал для всіх поневолених. І що ж? Лозунг "земля — селянам" вже наступного дня після жовтневого перевороту хтось потихеньку прибрав і,

скажімо, на Україні з 14 мільйонів гектарів землі тільки 9 мільйонів одержали селяни. Та й то, власне, після царської земельної реформи 1906 року. А п'ять мільйонів, тобто понад третину, кудись зникли. Куди ж? Їх роздано цукро заводам і так званим радгоспам, тобто держава забрала собі. Як наслідок: селянські повстання. І вже селяни не борці за правду, а бандити. І поет Багрицький пише: "Украина! Мать родная! Молодое жито! Шли мы раньше в запорожцы, а теперь в бандиты!" А молодий революційний полководець Тухачевський, якого Сталін згодом розстріляє, громить повсталих селян на Тамбовщині і висилає цілі волості в створювані для цього концтабори. Вам доводилося чути пісню "Там вдали за рекой"?

— Всі комсомольці її співали до війни.

— Там є слова: "Ты, конек вороной, передай дорогой, что я честно погиб за рабочих". Ось де все починалося. За селян, хоч їх тоді було в державі 90 процентів, хоч це саме вони, одягнені в солдатські шинелі, здійснили революцію, за них ніхто не гинув і не хотів гинути. Загинути повинні були вони самі. Троцький заявляв, що селяни не годяться навіть на барикади замість мішків з піском. Великого співця селянства Сергія Єсеніна вже після того, як його призвели до самогубства, Бухарін знищив у своїх "Колючих нотатках", які ми тоді читали в "Правде" з мовчазним (на жаль, саме з інтелігентсько-мовчазним!) обуренням, і після того на багато років Єсенін був заборонений.

— На фронті це був наш найулюбленіший поет, — наважився я вклинитися в цей бурхливий потік професорового мовлення, цієї несподіваної лекції, яка викликала в моїй душі не високу радість нового знання, а безпорадну розгубленість, безсиле скімлення і навіть бажання вмерти, щоб не чути всього цього, не знати, не бути співучасником. — Бадьорі заклики там не користувалися особливим успіхом. А от "не жалею, не зову, не плачу" — це помагало і жити, і воювати, і вмирати.

— То що ж? — торжествуюче скинув догори руки професор. — Селянський поет, селянська культура чи, може, щось більше і вище? Єсеніна ви знаєте і всі знають. А хто сьогодні, крім старих, випадково уцілілих інтелігентів мого типу, бодай чув імена Ключева, Клинова, Ганіна? Коли хто й почує, то тільки зі зневажливим означенням "куркульські поети", і ніхто вам не скаже, де й коли вони знищені. Натомість zostавлено нам Дем'яна Бедного, який хвалився: "Я не певец мужицкого труда", та Безименського, що називав Ключева й Кличкоаа "стихотворными мертвецами" за те, що вони оспівували "индивидуалистическое одиночество крестьянской избы", тоді як всесоюзному комсомольському поету кортіло мешкати тільки в гуртожитку.

У нас на Україні жорстоко критикували селянського поета Тодося Осьмачку. Мовляв, невже цей куркульський підголосок не бачить, скільки один лиш харківський завод "Серп і молот" посилає щомісяця селу сіялок, приводів та плугів, а не організовує конвої для селян, як у вірші Осьмачки "Деспотам":

Іде конвой, стогне камінь,
Спиня трамваї голосні
Ідуть оточені селяни

Густими жалами заліз.
Торби із хлібом за плечима,
Обличчя чорні од ріллі,
А ворони ведуть над ними
Круг сонця кола вогняні.
Іде конвой, і гнеться камінь,
Мов крига рання на воді,
Ідуть похилені селяни,
Як гори чорні, до лісів.

Осьмачку довели до божевілля, прозаїка Косинку, новели якого не можна було читати без здригання, розстріляли, активісти бігали по хатах і зривали з стін ікони й портрети Шевченка, Богдана Хмельницького в книжці історика Покровського про Україну називано "палачом українського народу", з церков знято дзвони, поспилювано хрести, священників повисилано до Сибіру, а самі церкви — ці яскраві спалахи народного будівельного генія, якому було надто тісно в одноманітні глиняних хаток і солом'яних стріх, — або ж позакривано або й поруйновано зовсім. Тисячолітні свята Різдва, Паски, Івана Купала заборонили, колядки й щедрівки замінили пісенькою "Наш паровоз, вперед лети!".

Ви вчилися в школі до війни. Ваш маленький брат вчиться сьогодні. Згадайте уроки української літератури, спитайте сьогодні свого брата: які вивчаються твори про дореволюційне життя українського селянства? Повісті Марка Вовчка, з яких ми довідуємося, що в українських селах жили самі раби. Ах як це точно відповідає марксистському вченню про поневолення народу при феодалізмі й капіталізмі! Але ж є ще шевченківські гайдамаки. Куди їх приткнути? До декабристів, до революціонерів-різничинців, до народовольців? Ніяк не виходить, бо в цій схемі немає місця для селян-революціонерів. Тоді поминемо гайдамаків мовчанкою і запропонуємо дітям "Кайдашеву сім'ю" Нечуя-Левицького і "Землю" Кобилянської. Там рідні брати гризуться за звичайнісіньку грушу, а там брат брата вбиває за шмат землі,—ось вам яскрава ілюстрація селянської темряви, обмеженості, користолюбства. Порівняно з цими затурканими нікчемними людьми навіть біблійний Каїн, який убив свого брата Авеля, виступає мало не героєм, бо він керувався не дріб'язковими мотивами, а відстоював власну гідність, до того ж став мовби своєрідним родоначальником прогресу. Бо коли бог прогнав Каїна з-перед своїх очей за вбивство рідного брата, Каїн знайшов собі жону, яка народила йому Геноха. Генохові ж породився Ірад, а Ірад появив Мегуяеля, Мегуяель появив Ламеха, Ламех узав собі дві жони, одна на ім'я Ада, а друга на ім'я Зілла, і Зілла вродила йому Губаль-Каїна, праотця всіх тих, що кують мідь і залізо.

З цього коротенького екскурсу в біблійний світ ви можете зрозуміти, що навіть всевидячий і всекараючий господь бог міг бути милосердним не тільки до нерозумних дітей своїх, але навіть до таких страшних злочинців, як Каїн.

Ми ж позбавлені великодушності не тільки божої, а й просто людської. Раз

марксистське вчення оголосило селянство класом, приреченим на знищення, треба говорити про цей клас тільки погано. І не знають наші діти, що селянські сини Березовський і Бортнянський стали великими композиторами в той самий час, коли гриміла слава Моцарта, а ще один селянський син Григорій Сковорода силою філософської мислі міг би позмагатися з своїм прославленим сучасником Іммануїлом Кантом.

Відібравши в українського селянства його історію, звичаї, пісні, думи, надії, вийняли в нього душу, а воно покірливо мовчало, сподіваючись захистити бодай своїх дітей од грядущих кошмарів.

Взявши душу, прийдуть і за тілом. Спершу селянство розполовинили— з одного боку незаможники, з іншого куркулі. Куркулі підлягали знищенню — в цьому не сумнівався ніхто. Навіть нарком здоров'я Семашко, мабуть, у хвилину важкого затемнення розуму заявив: "Лікарі повинні дотримуватися класової моралі, а не лікувати куркулів". Жоден голос не пролунав на захист цих людей, а в них же були золоті руки, і не в залізній індустріалізації треба було шукати порятунку від убогості, а в цих руках.

Я наважився хоч на хвилю перепинити цей бурхливий потік тяжких звинувачень проти всього того, що було для мене недоторканим, непорушним, інакше хіба б проливав я свою кров на війні і хіба б не вірив кожному слову нашого вождя.

— Пробачте, Олексію Григоровичу, — обережно промовив я, — ви дивитесь на все, сказати б, з деякої відстані, віддаля, звичайно ж ви знаєте незмірно більше за мене і ваш життєвий досвід перевищує мій удвічі, утричі, чи я там знаю — ще в скільки разів. Однак навіть я міг би де в чому заперечити вам. От ви кажете: приймали все слухняно, покірливо, суцільна ненависть і затемнення розуму, ніхто нікому не поміг, не захистив бодай словом. Це не зовсім так. Взяти моє село. Воно малоземельне, як усі придніпрянські села на Україні. У нас хто мав десять десятин землі вже вважався куркулем. А коли в нього десятеро дітей, та старі батько й мати, а то ще й діди та баби? Працює, як проклятий, але яке ж там багатство, який достаток? І ось коли мій батько Федір Сміян став організовувати перший колгосп в нашому селі, то він умовив отих "куркулів" вступити до колгоспу, усупільнити реманент і тяглову силу, поступитися деякими будівлями, і цей колгосп "Хвиля революції" став найпередовішим у районі.

— Надзвичайно цікавий випадок! — жваво повернувся всім тулубом до мене професор. — Я про таке справді не чув ніколи. І що? Як було далі?

— У всіх районних зведеннях "Хвиля революції" завжди була на першому місці аж до тридцять п'ятого року. Навіть у тридцять третьому в нас умерло менше, ніж у сусідніх селах. Звичайно, тоді ніхто не лічив умерлих, але так люди казали. А весною тридцять п'ятого, коли після вбивства Кірова проголошено безпощадну боротьбу з залишками ворожих елементів, приїхала з району машина, щоб забрати і мого батька. Хтось написав з села, що він запеклий підкуркульник, узяв під крильце всіх сільських куркулів, віддав їм на поталу весь колгосп. Батька не встигли арештувати, бо він саме того ранку загинув, витягаючи на греблі воза з горілкою. Його поховали як героїчного

захисника соціалістичної власності, і вже я так і школу закінчував — і до військового училища пішов з характеристикою: син героя.

— А ваші так звані куркулі?

— Їх потихеньку забирали, а в тридцять сьомому загребли вже всіх, деяких брали з жінками й дітьми, деяких самих, кому як пощастило.

— Куркулі в колгоспі,—Черкас погмикав сам до себе. — Неймовірно! Добровільно закопували себе в могилу?

— Чому ви вважаєте, що колгоспи — це могила?

— А що ж це таке, по-вашому?

— Завдяки колгоспному ладу ми перемогли фашистів!

— Тоді чому ж фашисти на окупованих територіях так дбайливо зберігали наші колгоспи? Щоб завдяки колгоспному ладу перемогти соціалізм? Оте "завдяки", у яке ви з такою легкістю повірили, — не що інше, як маленька політична хитрість: сказати про очевидне, не заглиблюючись в суть. Справді колгоспи — найзручніша для держави форма, щоб брати з селян усе, що їй потрібно: зерно, м'ясо, молоко, садовину й городину, сировину і навіть живих людей (по так званому оргнабору). Це почалося ще в громадянську війну, коли введена була продрозверстка. Але подумайте: хіба селяни самі, добровільно не віддали б усього, що вони мають, для перемоги над таким страшним ворогом? Та ось війна скінчилася, ворог розбитий, а продрозверстка (бо що таке всі оті поставки, перша заповідь, перша квитанція?) залишилася.

— Треба підіймати з руїн народне господарство.

— Піднімемо з руїн, треба буде досягати небаченого розквіту — і знов за рахунок селянства, і далі залишиться продрозверстка, хоч, може, її назвуть уже й не поставками, а ще якимсь евфемізмом. Згадаєте мене: так буде, допоки існуватимуть колгоспи в їхній нинішній формі! Старим людям іноді відкривається майбутнє, і тоді вони не пророкують його, а бачать навч. Я вмиру і лежатиму в землі, а наді мною і далі пануватиме продрозверстка і голод розповзатиметься більше й більше, аж поки доповзе до самого Кремля!

— Олексію Григоровичу! — злякано вигукнув я. — Це вже... Це вже, знаєте...

Я не наважився вимовити слова, яке просилося на язик, мене врятувала Оксана, що з'явилася на порозі і спитала, чи маємо намір обідати, бо в неї вже все готове.

Професор нічого не зрозумів.

— Готове? Ви сказали "готове"? Що саме?

— Обід. Поки ви тут говорили... Я не хотіла заважати. Трохи прибрала вам на кухні. Ви не гніватиметеся, Олексію Григоровичу?

— Обід. Кухня. Гніватися? Сарданапал і Валтасар! — заgrimів Черкас. — Я можу поцілувати вашу руку, Оксаночко? От і вір святим апостолам, що краще не одружуватися! Миколо, я вам заздрю. З великим запізненням, але заздрю! З неприпустимим запізненням, на жаль...

Обід був смачний (Оксанині ж руки!), але щось все ж таки відчувалося в ньому холостяцьке і нічогісінько професорського: ні дорогого посуду, ні накрохмалених

серветок, ні лікерів, кав і сигар. Щось середнє між чаєм у майора Гарвея в Дельбрюку і аргентинськими консервами на газетці в Потсдамі.

— Він тебе геть замучив, — сказала Оксана, коли ми йшли додому. — Хоч щось цікаве?

— Страшне, Оксано! Таке страшне, що я волів би й не чути, а тепер швидше забути. Тільки боюся: не вдасться.

— Коли страшне, то мені не треба й чути.

— Ти знаєш усе це і не чувши. Всі ми знаємо, та мовчимо. А професор не мовчить. і від цього мені ще страшніше.

— Ти ж герой війни. Хіба героям буває страшно?

Я подумав з гіркотою: герой-герой, а чим поміг рідній матері? Впрягалася в плуга, замість скотини, жила в погребі, працювала в приниженні гірше рабського, бо навіть раба годують, а колгоспники гнули спину цілий рік задарма. Такого не знала вся історія людства. Не чувано при найжорстокіших тиранах. Може, поміг маленькому братикові? На перший погляд, ніби й так, бо був взірцем, слугував для пишань і величань. Насправді ж ставав вічним докором за його невчасне, запізніле народження — не для подвигів і героїства в ім'я вітчизни і товариша Сталіна, а тільки для страждань — то від напів-сирітства, то від жорстокостей війни, то від холоду й голоду.

В мене закінчувалася літня екзаменаційна сесія, коли Марко прислав першого в цьому лихому році радісного листа:

"Дорогий Миколо! Повіdomляємо вас, що ми з мамою живі й здорові, чого й вам з Оксаною бажемо, а також хочу розповісти тобі про те, що в нас уже досягають хліба і мама потихеньку приносить додому трохи колосків і ми виминаємо зерно з них, але воно ще таке сире, що на моїх жорнах не мелеться, так я товчу його в салатовці, а тоді мама пече з нього тоненькі маторженики, і вони чомусь зелені, як кушур з нашого Брідка. Я ще ніколи не їв зеленого хліба і не чув, що він є, а тепер у нас хліб тільки зелений, і дух від нього трохи як од трави, але все одно такий смачний цей зелений хліб, як той шоколад, що ти привіз мені з Германії..."

Якою страшною може бути навіть людська радість! Я теж їв зелений хліб влітку тридцять третього року. Темними ночами біг у степ, сідав у пшениці, стриг колоски в торбину, з якою ходив до школи (портфелів і ранців тоді не знали), ніс додому, де ми з мамою обминали ті колоски і товкли в ступі недостигле зерно, і все потай, щоб не побачив мій дурний ідейний батько, і не знаючи, що за ті колоски мене могли розстріляти, як то написано було в постанові, надрукованій у всіх газетах.

Але діти не читають газет і друкованих у них жорстоких постанов, так само як не читають вони слів євангеліста про те, що хто не прийме царства божого, як мала дитина, той не увійде в нього. Євангеліста звали Марк, мого брата — Марко.

Каменем сидів я в інститутській бібліотеці, внадився до професора Черкаса, де, як у райським саду, було повно заборонених плодів, споживати які тут не заборонялося. Професор збирав бібліотеку все своє довге життя, під час війни її зберігала його стара родичка, в цій книгозбірні ніщо не вилучалося, не викидалося, не знало політичних

підозр і анафем, книжки жили й тоді, коли їхні автори давно вже були розстріляні, замучені голодом у тюрмах і хворобами в таборах, тут зберігалися праці Вавілова, Чайнова, Кондратьєва, романи письменників, яких я ніколи не читав, вірші поетів, про яких ніколи не чув. "І Бєлий, і Блок, і Єсенін...". І тоненька книжечка з висловлюваннями найвідоміших європейських політиків про смерть Леніна. І товстелезний том з кумедною назвою "Как мы строим метро имени Л. М. Кагановича". Ї збірка віршів не знаного мені Тодоса Осьмачки "Клекіт". І роман Підмогильного "Місто".

Книжки мудро мовчали, загадково мружилися, іноді вчувалися мені тихі шепоти, болісні зітхання, гіркі скарги, були там розважливі настанови, полум'яні заклики, плачі й регіт, повчання й хвастощі. Письменник, від якого для нас лишилося тільки прізвище у вірші Тичини, розповідав: "Я рос в обстаниі профессоров, с четірьех лет я разбираюсь в гуле имен вокруг меня: Дарвин, Геккель, Спенсер, Милль, Кант, Шопенгауэр, Вагнер, Вирхов, Гельмгольц, Лагранж, Пуанкаре, Коперник". А який "гул імен" довкола мене, довкола мого тисячолітнього життя? Що долинали на цей край степів, на край життя, який віки цілі значиться словом "Україна"?

А що чув і бачив мій маленький брат? Може, він слухав настанови великого вождя, віддавав піонерський салют першому маршалу, сидів на колінах у Микити Сергійовича Хрущова? Хрущов був у Олени Хобти і в Марка Озерного, чом же не зупинив він свою машину в Зашматківці і не дав моєму малому братикові цукерку?

Безіменність породжує безнадійність, а я не міг з цим змиритися. Поки мої однокурсники разом з не дуже досвідченими викладачами ламали голови над темами курсових робіт, я вирішив рвонути до самого Марка Озерного і написати про те, як він обробляє землю, щоб вирощувати такі казкові врожаї. Курсова це буде чи дипломна — не важить, але для ґрунтознавства, поза всіма сумнівами, скарб неоціненний.

Професор Черкас, почувши про мій намір, загадково погмикав, але обійшовся без свого улюбленого "Сарданапал і Валтасар" і навіть виклопотав для мене в дирекції відрядження.

Кукурудзу вже виламали (нужденний урожай, та однаково посилали студентів на поміч колгоспникам), мабуть, прославлений майстер високих врожаїв підбиває підсумки й утішається досягненнями, настрої у нього якраз для розважливих бесід — і саме цей час я вибрав і вибрав напрочуд вдало.

Всього одна ніч пароплавом (ясна річ, третім класом, по-студентськи), і ось уже дерев'яна пристань з написом "Мишурин Ріг", і гора над нею ("Ой всі гори високії..."), і дорога попід горою вглиб степу, але степ тут не такий, як на лівобережжі, а ніби зібганий могутніми праісторичними силами, велетенські земляні маси зсунуто від самого моря в гігантські брижі і так залишено тут перед Дніпром, мовби для захисту від ріки, яка впродовж мільйонів років уперто вгризається в товщу правого берега.

Село Марка Озерного заховалося в тих велетенських бганках чорнозему й глини, хати розбіглися поміж ярами, тулилися попід кручами, шукали затишку в земних зморшках або ж сміливо вискакували до берегів спокійної дніпровської затоки.

Села мають свої долі, як і люди. Ось моя рідна Зашматківка теж біля Дніпра, але спалена дощенту німцями і все життя загнане в погребі, а це село, на щастя, вціліло, і тихо біліють хатки серед густих вишневих садків, і густа дереза робить ще вужчими звивисті вулички, і пахощі спілих яблук, складених у хатах під полами просто на глиняній долівці, і сухе огудиння на городах.

Село, але й не тільки собі село, а кукурудзяна столиця України. Ще в 1940 році Марко Озерний одержав орден Леніна — перший у нашій країні орден Леніна за кукурудзу! В сорок шостому він — лауреат Сталінської премії. Торік — Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради України. Фантастичний дід і фантастична українська кукурудза!

Тридцять вісім років тому, 1910 року, в тодішньому Катеринославі влаштовано було "Південно-Російську сільськогосподарську і промислову виставку". У виставці брали участь сім губерній і областей півдня Росії, крім того, "для конкуренції" допущено й іноземні фірми. З далекого американського штату Міннесота приїхав на ту виставку студент Джон Вілсборн. Щоб продемонструвати досягнення сільського господарства Америки, Вілсборн на території виставки спорудив взірцеву ферму з штату Небраска. Поряд, для контрасту, поставлено "трудовий осередок півдня Росії — малоросійський хутір". То була звичайна селянська глиняна хата з солом'яною стріхою і вишневим садочком, з криницею у дворі і мальвами під причілковим вікном. В хаті—глиняні горшки й миски, ручний ткацький верстат, у дворі — дерев'яний чумацький віз. Яке все було убоге поряд з просторим будинком американського фермера, з численними культурними будівлями на обійсті, з плугами, сівалками, кінними соломорізками, дивовижним комбайном, в який запрягали дванадцять пар волів, з казковими врожаями кукурудзи по тисячу пудів з десятини.

Неймовірний збіг обставин: той "малоросійський хутір" 1910 року взято тоді... з села Мишуриного Ріг, де вже бігав оцими кривулястими вуличками малий Марко Озерний. Чи ж думав-гадав американський студент Джон Вілсборн, що через три десятки років після тої виставки в Катеринославі простий колгоспник з "малоросійського хутора" перевершить усіх американських фермерів? Де ви, містере Вілсборн? Як ото співає по московському радіо куплетист Ілля Набатов: "Чем угрожать нам атомом, достопочтенный сэр, зашли би к психиатру, зашли бы в диспансер".

Сповнений патріотичних гордощів, я йшов вулицями Мишуринового Рогу мало не пританцьовуючи, як Василь у кінофільмі Довженка "Земля".

На що там натякав професор Черкас, без належної пошани відгукуючись про всіх наших передовиків? Не слід звертати уваги. Звичайний професорський снобізм.

Спитавши одного й другого, я добрався до контори колгоспу "Червоний партизан" (словосполучення з часів громадянської війни, бо в Вітчизняну війну партизани вже були не червоні, а радянські, і навіть Червона Армія перестала бути червоною, а стала радянською), бо надто добре знав, що будь-яку справу в селі треба починати саме звідси. Кожна селянська хата має свій неповторний дух, зате всі колгоспні контори на Україні смердять однаково; запах глини, дешевого тютюну, брудного одягу і

безнадійної нудьги, яка почалася в 1929 році і не знати, коли закінчиться. В конторі вже з самого ранку сухо трахкають рахівниці, хрипить у телефон голова колгоспу, обтирають стіни заслужені колгоспні нероби— це химерне породження соціалізму, який проголосив свій великий девіз "Хто не робить, той не їсть" і одразу ж став годувати такі сонмища нероб і невдаюг, яких ніколи не знало людство.

Мабуть, я натрапив на одного з таких соціалістичних дармоїдів, бо щойно розтулив рота, щоб спитати про Озерного, як чолов'яга, в захисного кольору кухвайці, в галіфе і "кирзяках", так добре мені знаних (свій брат фронтовик?), відліпився від стіни, сплюнув на глиняну долівку махряного "бичка", вигнув спину, став переді мною, як кінь перед травною, радісно вигукнув:

— Марко Остапович? Вам треба Марка Остаповича?

Я скромно перепитав, де б міг знайти цього видатного трудівника, тобто, де він живе, як туди пройти, чи він удома?

— Марко Остапович? Удома? Та хто вам сказав, що він може бути у себе вдома?

— А що — він на нараді в області чи в Києві?

— Та ні, він тут.

— Тоді як же?

— А так, що він у баби своєї давно не живе, а живе у Палажки! Так я став носієм таємниці, яка, власне, має мало спільного з високими врожаями кукурудзи, та, звісна річ, відіграє деяку роль в житті самого майстра цих врожаїв.

Хата в Палажки була чепурна, чиста й простора, в ній пахло пиріжками з картоплею і кропом, і сама Палажка була біла й м'яка, як пшеничний пиріжок, а голос у неї—спокійний, ласкавий та водночас і владний — хоч і для російських імператриць.

До мене (ласкаво):

— Ви, значить, з області? До Марка Остаповича? Він спочиває в кабінеті. Та я зараз його покличу.

До мого добровільного Вергілія в лабіринтах кукурудзяної столиці (владно):

— Должковий? Ти вже тут? Оце ось наллю, випий — і щоб ноги твоєї не було! Не дай бог, Марко Остапович побачить!

Поки власник кухвайки й кирзових чобіт вихиляв свою чарку і розчинявся в просторі, як типовий український домовий, пиріжково-пишна Палажка урочисто вивела з благословенних надр свого житла довговусого Майстра, звиваючись довкола нього, як ясочка, то ніби підштовхуючи, то ніби й притримуючи, то ніби підпираючи, то ніби й залишаючи напризволяще, щоб не була загрожена його висока гідність.

Майстер був у армійській спідній сорочці, в чорних просторих штанах, вільно заправлених у халяви ялових чобіт (спочивав у чоботях? Своєрідний чорноземний шик!), гайдамацькі вуса знизу вже бралися сріблом, срібло вилискувало й на міцній, ніби виточеній з темного грушового дерева, голові, надмірно видовжені від багатолітньої тяжкої роботи руки темно звисали мало не до колін, і при всій виробленості цих рук, при змореності всього жилявого тіла, при вистражданості суворого обличчя, в задубілій шкірі якого, в глибоких зморшках, в тяжкій знемозі

віддзеркалилася вся наша доля й недоля, всі війни й перевороти, всі окупації й евакуації, всі насильства і безчинства, — над усім отим жахом нашого чорного життя несподівано з-під селянських острішкуватих брів дивляться на тебе по-дитячому блакитні очі і тихий, майже батьківський голос питає:

— Що вам угодно?

Тикаючи й микаючи, я став молоти щось про ґрунтознавство, про Докучаєва і Вільямса, про принципи й перспективи, Майстер терпляче слухав моє словолитство, але, мабуть, не впускав ні до лівого, ні до правого вуха жодного мого слова, бо коли я нарешті вмовк, він з селянською терплячістю поцікавився:

— Так ви з якого органа? Палажка вам покаже все, що треба. Все написане про мій передовий метод у центральній пресі і скрізь.

— Я не кореспондент, — простодушно відповів я по-дитячому блакитним очам.

— А хто ж ви такий? — розчаровано спитав Майстер.

— Студент.

Гайдамацькі вуса здивовано підстрибнули, довга рука клешнясто відгорнула Палажку, яка впродовж наших коротких перемов здійснювала застережливі рейди довкола високоцінного об'єкта, казенно-суворий голос вмить злагіднів, зовсім по-дитячому засвітилися блакитні очі з-під насторожених селянських брів:

— Студентів у мене ще не було. А я цих хлопців люблю. Ви як — снідали вже?

— На пароплаві.

— Тоді пообідаємо. Палажко, ти мене чуєш?

І ми стали обідати. А тоді вечеряти. І коли я зривався, щоб спитати про кукурудзу, Майстер клав мені на плече темну, як дубовий корінь, руку і тихо промовляв:

— Перш ніж говорити про кукурудзу, треба б нам трохи випити.

Ми пили трохи, а тоді більше, та й знов трохи, і Марко Остапович, хоч як застережливо кружляла довкола хранителька його великих тайн Палажка, поволі, в безнадії селянської відвертості оголював свою душу, сповідався, мов на страшному суді, викладав переді мною затаюване хліборобськими хитрощами від усіх отих холодних казенних очей, що, здавалося їм, простежували кожен крок Майстра і мерщій роздзвонювали на весь світ про секрети успіхів, про вищі та ще вищі досягнення, про унікальний сплав споконвічного українського працелюбства і найпередовішої мічурінської агробіологічної науки. А насправді? Один написав, інші переписували. Сюди ніхто й не потикався. У них там кукурудза в газетах росте. І назву дали: "Партизанка". Новий мічурінський сорт. А хто розбере — новий чи старий? Росла тут мінесота, кінський зуб, ведмежа лапа, біла й жовта. Мішалося-перемішувалося, от і виросло качаняччя, як голоблі. Повіз у область на нараду, показав качан — ляпають, радіють, поощряють, значить. Голова наш Хейлик довоєнний і післявоєнний каже: берись, Марко Остапович. Ти, каже, берись, а ми не мішатимем. Так при Хейлику воно й було. Благодаря. А тепер Хейлик умер, прислали Мокієнка. І вже коли при ньому щось у мене росте, то не благодаря, а вопріки. Дуже вредний чоловік. До всіх сікається. Ось ми в тебе твою Жаб'ячу балку відберемо, а тоді й подивимось. Спрашується: кому

вона треба, та балка, Маркові Озерному? Так у нього вже все є. А треба вона для колгоспного строя і його успіхів!

Кінець моєї пригоди був зовсім несподіваний. На ранок, коли я ще спав після вчорашніх намагань досягнути глибини передового досвіду, мене розбудили, досить брутально поторсавши за плечі, і був це, на жаль, не Майстер, а якийсь непоказний чоловічок, з досить злими очима, в рудуватому пальті і пом'ятому капелюсі.

— Ви хто такий? — хрипким спросоння голосом спитав я.

— Це ви хто такий, хотів би я знати! — хмикнув чоловічок.

— Навлежки не звик пояснювати.

— То одягніться!

На одягання в мене пішло три хвилини.

— Ну? — наполягав чоловічок.

Я пояснив йому, хто я і звідки.

— Документи!

Довго читав, недовірливо зиркав на мене, знову читав. А я намагався вгадати, що воно за тип. Новий голова? Отой Мокієнко, що "вопріки"?

— Так от, — начитавшись, заявив чоловічок. — Коли ви справді студент Сміян з оцього, що тут написано, інституту, то не туди попали. У Марка Остаповича академія передових урожаїв, і студентам тут робити нічого. Даю вам двадцять чотири часа строку, і щоб вас тут більше не було!

— Та хто ж ви, зрештою, такий, щоб ставити мені ультиматуми, чорти його бери— розізлився я.

— Сказав— і точка! — чоловічок повернувся і пішов до дверей. Я дивився йому вслід і не знав, сміятися чи плакати. Що за чудасія? Спитати б Палажку, але вона десь зникла, може, й цього стража прикликала, щоб мене випровадити. Майстер ще, мабуть, спав і хай спить, він заслужив на відпочинок.

Я надягнув шинель, почепив свою офіцерську сумку, обережно попричиняв за собою двері Палажчиної хати і вирушив тепер уже не для ознайомлення з передовими методами, а на пошуки отої загадкової балки з не дуже вишуканою назвою — Жаб'яча.

Ніхто з дорослих, до яких я звертався, мені чомусь не поміг, зате виручали цікаві школярики, і коли увечері я сідав на пароплав, то моїм знанням деяких передових методів могла б позаздрити Всесоюзна Академія сільськогосподарських наук і навіть її президент Трохим Денисович Лисенко, якому я так і не зміг привезти з Німеччини його дружину.

Я не став спускатися в трюм, де гріються тітки, що везуть свої загадкові кошики на ранковий базар до міста. Посидів трохи на палубі, але нічний осінній вітер пробирав і крізь шинелю, тоді я, шукаючи затишку, пройшов на корму і спустився вниз, до самої води, сподіваючись, що буду там сам і ніхто не заважатиме мені впорядкувати свої думки.

На кормі, біля ручної лебідки з сталевим тросом, була прив'язана корова, корову я побачив одразу, а тоді зауважив і темну зіщулену постать її хазяйки, закутаної теплою

вовняною хусткою.

— Холодно? — спитав я.

— Та хіба ж нам звикати, — співучо відповіла жінка.

— Далеко везете свою корівку?

— А я й не знаю, чи воно далеко, чи близько. Дочка вийшла заміж під Нікополем і оце виписала мене до себе. Думаю: поїду, а Рябуха ж моя? Я ж її теличкою ще з окупації вберегла. Жалько безсловесну худобину в чужі руки. А люди ж нараяли: бери, кажуть, її на парашод...

Я подумав: а що коли спитати тітку про Марка Озерного і його високі врожаї. Може, вона його землячка. Може, до війни навіть у його ланці працювала. Та якось не тулилася корова, яку везуть через усю Україну, до високих врожаїв прославленого Майстра, і я стримався.

— Пробачте, — сказав жінці і знов побрався на палубу.

Тепер не сідав, а ходив уздовж і впоперек, думав, дивувався, обурювався.

Ну, гаразд. Всі ми віримо відтоді, як принесено нам з Візантії віру точну, світлу, пронизану вже й не земними, а небесними обітницями. І я вірю у велике вчення і у великого вождя, у високі принципи і світле майбуття, вірю в антрацит, який рубає Олексій Стаханов, у буряки Марії Демченко, в ситець Дусі Виноградової, у важковагові поїзди Петра Кривоноса, в колінчасті вали Олександра Бусигіна, в тракторну бригаду Паші Ангеліної, я вірю навіть у рекордні врожаї Марка Озерного, бо сам бачив у сільській хаті-лабораторії величезний сніп вирощеної ним кукурудзи, який не вміщався під низькою стелею і тому лежав під стіною уздовж усієї кімнати. Врожаї справді були, хоч як називай ту кукурудзу — партизанка, тавричанка чи хоч і мишурянка, — та тільки до чого ж тут мічурінська агробіологія і передові методи? Кукурудза росла у прославленого Майстра точнісінько так, як росла в Єгипті ще з часів фараонів пшениця в долині Нілу. Щовесни з Лихівської гори в Жаб'ячу балку неслися каламутні потоки, родючий льос пухким шаром вистеляв дно балки, від гарячого сонця над балкою здіймалися вологі випари — все, як у долині великої африканської ріки. Чому ж чесно не сказати про це людям? Навіщо виписувати в газетах і в брошурах, роздзвонювати в доповідях з трибун, як прославлений Майстер ще з осені готує ґрунт, як глибоко оре, які застосовує добрива, як дотримується квадратно-гніздового способу з безпремінім застосуванням торфово-перегнійних горщечків, як робить перехресне запилення рослин...

Хто ж кого обдурює і навіщо?

Селяни все знають і не протестують. Боязкий клас. Робітники, може, й протестували б, але не знають. Вчені введені в оману. Я повинен одкрити їм очі. І суть не в скептицизмі професора Черкаса, який не вірить ні в яких передовиків і героїв на безмежних гробовищах селянського життя. Праця Майстра справді героїчна.

Коли існують зони так званого ризикованого землеробства, то він все життя працює в зоні, сказати б, землеробства катастрофічного. Бо ті щорічні дикі потоки з Лихівської гори не тільки приносять у Жаб'ячу балку родючий намул, але і

приховують у собі неперед-бачувані загрози, несподівано з'являючись то в кінці весни, то в зародку літа і загортаючи тисячотонною масою кволі рослини в низині. То відкопуючи руками кожне стебельце, то заново пересаджуючи всю долину, втрачаючи сили, але не втрачаючи надій, бореться Майстер з свавільністю стихій і зрештою виходить переможцем. Ось про що повинні знати люди, і саме цей унікальний досвід слід пропагувати, щоб ми навчилися використовувати навіть пропащі землі, а не вигадувати фальшиві досягнення неіснуючої науки.

Я чесно написав про все, що бачив, і професор Черкас похвалив мене, а тоді навіть зумів надрукувати моє писання в якомусь науковому збірнику, і сам Міністр вищої освіти Кафтанов прислав мені грамоту за наукові досягнення — хвала і слава.

Та нічого з того не вийшло. Три роки після Перемоги і чим же вони значилися? В сорок шостому війна проти письменників, в сорок сьомому війна проти композиторів, у сорок восьмому війна знов прийшла до мене і не стала питати ні про моє зранене тіло, ні про мою зболену душу— війна не питає, вона нищить.

У серпні відбулася в Москві сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Сесія закінчилася обов'язковою тоді процедурою— читанням листа "лучшему другу советских хлеборобов":

"Дорогой Иосиф Виссарионович!

Участники сессии академики, агрономы, животноводы, биологи, механизаторы, организаторы социалистического сельскохозяйственного производства шлют Вам свой сердечный большевистский привет и самые лучшие пожелания.

...Колхозный строй, созданный под Вашим мудрым руководством, открыл безграничные возможности для мощного подъема производительных сил всех отраслей сельского хозяйства, показал свою непреодолимую силу.

...Наша агробиологическая наука, развитая в трудах Тимирязева, Мичурина, Вильямса, Лысенко, является самой передовой сельскохозяйственной наукой в мире... Мичуринская биологическая наука будет и впредь творчески развивать дарвинизм, неуклонно и решительно разоблачать реакционно-идеалистическую вейсманистско-морганистскую схоластику, оторванную от практики, бороться против недостойного для советского ученого раболепия перед буржуазной наукой, освободить исследователей от пережитков идеалистических идей. Передовая биологическая наука отвергает и разоблачает порочную идею о невозможности управления природой организмов при помощи подконтрольных человеку условий жизни растений, животных, микроорганизмов.

...На этом пути нас воодушевляют Ваши указания о передовой науке, служащей народу, ценящей традиции, но не боящейся поднять руку на все отжившее.

Слава великому Сталину, вождю народа и корифею передовой науки!

(Бурные, долго не смолкающие аплодисменты, переходящие в овацию. Все встают)".

Хто визначає оте — "все отжившее"? і який це вседержавний жах і яка ганьба і пониження роду людського!

Але це прозріння прийде набагато пізніше, коли я остаточно вилікуюся від найрозповсюдженішої в нашій країні пошесті: дивитися начальству в рот і свято вірити, що з того рота вилітають тільки незаперечні істини.

Все на світі змінюється, тільки начальство завжди залишається начальством.

Два роки тому в цьому вузькому й довгому, як свиняча кишка, інститутському залі громив безідейних літераторів секретар обкому Климушняк, сьогодні той самий Климушняк знов стояв у трибунному ящику і вергав громи й блискавиці на голови безідейних біологів, які проповідували реакційні вейсманістські теорії. Щоб підкреслити свою стабільність і, сказати б, адміністративно-партійну невмирущість, Климушняк за ці роки, здається, не поміняв навіть костюма... Той самий сірий костюм з товсто вимощеними ватою плечима (щоб видаватися вищим), той самий кострубатий костур у руці для підкреслення каліцтва Климушняка і водночас для значущості, навіть галстук, мабуть, той самий, що і після постанови про ленінградські журнали: брудносірий, як попіл під дощем, мов знак понурої відданості. Ногу Климушнякові перебило не на фронті, а ще до війни. Може, сідав на кобилу не з того боку, а може підстерегли добрі люди, яким він залив за шкіру смальцю. Тепер Климушняк обачливо тримався на безпечній відстані від усіх державних кобил, залізати на них більше не норовив, знай підганяв це робити інших, надто що голос для цього мав знаменитий. Голос майже як у диктора Левітана. Мабуть, саме завдяки цьому голосу Климушняк і став пропагандистом за посадою, бо пропаганду можна зрівняти з гучномовцем.

Все, про що гримів з трибуни Климушняк, уже друкувалося в центральній пресі, перелякані інститутські викладачі перешіптувалися про сесію ВАСГНІЛ в Москві, про викриття і розгром цілої групи московських учених-біологів, про остаточну перемогу академіка Лисенка, переляк цей докочувався й до студентів, але не дуже зачіпав їх, бо студенти газет не читають, душі їхні рвуться в майбуття, а мозок занурений у минуле, бо наука з її здобутками — вся в минулому, принаймні та наука, якою напихають голови студентам. Які вейсманісти? Які морганісти? Хто і де їх бачив на наших пошарпаних війною українських полях?

А Климушняк, пристукуючи костуром у трибуні, грюкаючи кулаком по трибуні, гримів:

— Протягом ряду років у біології поширювались реакційні вейсманістські теорії, що їх проповідував Шмальгаузен та його поплічники.

— А хто такий Шмальгаузен? — крикнув хтось з задніх рядів. Климушняк, мабуть, і сам не знав, бо не звернув ніякої уваги на той вигук і тарабанив далі, не відриваючись од шпаргалки:

— Ці антипатріоти-біологи плазували перед лженауковими ідеалістичними теоріями іноземних буржуазних біологів і видавали свій метафізичний, ідеалістичний мотлох за останнє слово науки. Передова радянська біологія під керівництвом більшовицької партії розгромила цих мерзенних космополітів, розчистила шлях для нового, ще більш бурхливого розквіту науки в нашій країні. Завдання полягає в тому, щоб закріпити перемогу передового мічурінського вчення над реакційним

вейсманізмом-морганізмом, перемогу соціалістичної ідеології над реакційною ідеологією, над метафізикою.

Климушняк, мабуть, не знав, що таке метафізика (так само як і хто такий Шмальгаузен), але весь час лякав нас цим словом, щоразу вимовляючи його двома окремими вигуками: МЕТА-ФІЗИКА, МЕТА-ФІЗИЧНИЙ!

Я вже став забувати точне фронтове мовлення, але до тієї тріскотняви, яка запанувала довкола, звикнути не міг, тож і слова Климушняка в одне вухо впускав, а з другого випускав. Тоді, в сорок шостому, Климушняк теж отак приїхав, поторохкав з трибуни, сів у машину й покотив до свого кабінету, не знайшовши в нашому інституті ні ахматових, ні зощенків. Щоправда, кажуть, що в університеті все ж знайшли поживу і вчепилися в оповідання вчорашнього фронтовика Гончара, вмить звинувативши його в антипатріотизмі й відступництві. Журнал "Україна", де надруковане було оповідання, з бібліотек зник, я не міг знайти його в усьому місті і тільки вже влітку під час канікул роздобув у своєму підземельному селі, прочитав, і оповідання перевернуло мені душу.

Тепер Климушняк шукатиме шмальгаузенів у нашому інституті, як тоді шукав зощенків в університеті, і я повинен вірити цьому чоловікові?

Але Климушняк був хоч дурний, та хитрий, він не назвав жодного імені, відбувся своєю "метафізикою", прогримів костуром до столу президії, відітхнув, тоді скомандував секретареві парткому Михну:

— Ведіть збори далі!

І тут почалося те, що в давнину, мабуть, звалося стовпотворінням. Всі, хто сидів у залі (я теж), побито нахилили голови і вперлися поглядами в, підлогу, а на трибуну наввипередки подерлися асистенти, аспіранти і навіть доценти з ветеринарного факультету, з факультету механізації, з економічного — і всі називали ім'я професора Черкаса, і всі начіплювали на нього всі оті малознайомі і, власне, смішні для нас слова, які щойно вивергав на нас Климушняк: вейсманіст, морганіст, ідеаліст, метафізик, космополіт, імперіалістичний агент...

— А чому мовчить агрономічний факультет? — стрепенувся Климушняк. — Це ж там звив своє вороже кубло професор Черкас?

Люди в залі сиділи так само потуплено, ніхто не рвався захищати професора Черкаса, кожен з жахом ждав, чи не назвуть його імені, чи не розверзнеться земля під його ногами. І тому фактом незвичайної мужності слід було вважати вже те, що жоден з викладачів або студентів агрономічного факультету не приєднався до тих, хто наввипередки засуджував і обляпував грязюкою професора Черкаса.

Самого професора я не бачив на зборах. Його неодмінно посадовили б до президії: адже мішень для стрільби завжди виставляють перед очі. Я мовби чув його улюблений вислів: "Блажен муж, иже не идет на совет нечестивих", чув грюкіт його сміху, бачив його присадкувату "чорноземну" постать, постать чоловіка, який мовби щойно зродився з землі і тільки для того, щоб жити заради цієї землі, її здоров'я і збереження. Який же він у чорта ідеаліст? Що за маячня!

Я підвівся з такою рішучістю, що міг би не вибиратися в прохід між рядами, а

переступати через ряди, через голови цих спаралізованих страхом людей, туди, де президії, до трибуни, щоб заступити професора Черкаса словом, грудьми, честю і життям своїм.

Але мене випередили.

З перших рядів тінню майнула невиразна постать, перед столом президії затрималася, але тільки на той час, поки Михно сказав: "Слово має студент третього курсу агрофаку Сирота", — і мерщій пробралася до трибуни.

Ох, молодець Сирота! Такий же тихий та смирний, а бач, — випередив навіть мене. В тихому болоті... Ось тобі й сирота Сирота!

З Сиротою я познайомився два роки тому в цьому самому залі і, власне, на такому самому сабантуї з участю Климушняка, як і оце сьогодні.

Перше вересня сорок шостого року припало на недільний день, тому заняття в інституті починалися другого числа. Але замість занять оголошено було загальні інститутські збори для проробки партійної постанови про журнали "Звезда" і "Ленинград". Я не дуже рвався на ті збори, прийшов одним з останніх і був належно покараний за це: вільні місця залишалися тільки в двох перших рядах, де ти сидітимеш, як бевзь, і пастимеш очима начальство, а воно так само пастиме тебе. Я втиснувся в другий ряд, лозові стільці першого повоєнного року ще не мали диктових сидінь (не до дикту було!), а просто палички, сьак-так прибиті гвіздками, ті гвіздки миттю вчепилися в мої офіцерські штани з синьої діагоналі, я взявся визволяти свої штани, проґавив початок цієї дивної академії, а коли нарешті зміг слухати, то Климушник уже розлягався на трибуні, громлячи безідейні вірші Ахматової. З одного боку біля мене стілець так і лишився вільний (нема дурних!), з іншого щось ніби сиділо, але таке непоказне і миршаве, що визнати його студентом я ніяк не міг.

— Ти хто такий? — спитав я пошепки.

— Сирота, — прошелестіло воно.

— Ну, хто тепер не сирота? Я тебе питаю, чого ти тут?

— Я студент Сирота з агрономічного факультету. Взагалі ж я і сирота, бо мої тато й мама загинули під час війни.

— Під час війни чи на війні?

— Тато поліг у боях, а маму вбили окупанти.

— Співчуваю. Давай знайомитися. Микола Сміян. Теж з агрономічного.

— Дуже приємно.

— Я запізнився, не знайшов ніде місця. А ти чого сюди вискочив?

— Щоб краще чути.

— Нащо воно тобі?

— Може пригодиться. Студент повинен усе знати.

— Ти про Ахматову хоч щось чув?

— Ні, не чув. У нас у селі її віршів не було.

— А ти вірші читаєш? Які тобі поети подобаються? Малишка читав коли-небудь?

— Малишко — сурмач.

— Хто, хто?

— Сурмач.

— Та ти не сирота, а просто професор! А Тичина тоді хто?

— Тичина — співець революції.

— А Сосюра?

— Сосюра — натхненний лірик.

— Хіба ненатхненні лірики бувають?

— Я ще не знаю, — скромно потупився Сирота, а згодом, несміливо ковзнувши оком по іконостасу на моїх грудях, тихенько поцікавився:

— Ти хіба теж студент?

— Ну! А хто ж, по-твоєму?

— В тебе стільки орденів, і ти — тільки студентом?

— А ким же мені—директором інституту?

— З такими орденами люди знаходять набагато кращі місця.

— Уяви, що в тебе такі ордени. Ти б теж шукав тепленького місця?

— Я що? Я — сирота, — зітхнув студентик.

— Слухай, ти мені подобаєшся! — легенько стусонув я Сироту під бік. — Ти де живеш?

— В інститутському гуртожитку. Мені дали, як сироті.

— Ну, я не в гуртожитку, а в підвалі, але не біда!

— Ти ж фронтовик! Мабуть, інвалід? Тобі ж належить гуртожиток в першу чергу.

— До інваліда я не дотягнув. Деяка побитість в організмі наявна, але для суворих лікарів цього недосить. А з гуртожитком не вийшло, бо я не сам, а з дружиною. Найняли куток у підвалі, будем жити! Сьогодні, між іншим, моя Оксана варить гречані галушки. Ти їв коли-небудь гречані галушки?

— Не пам'ятаю. Мабуть, не їв. Я ж сирота.

— Тоді запрошую!

Галушки Оксана приготувала знаменито. Замісивши за своїм рецептом (точніше: за рецептом матері Марфи) і зваривши галушки в каструлі, вона вийняла їх з юшки, підсмажила з салом і цибулею, виклала в череп'яну миску — круглі, апетитні, здоровенні, як горнята, — облила гарячим жиром, поставила посеред столу, а тоді кожному налила в тарілку юшки — запивати. Хазяйчині діти Ніна і Вова насилу піднімали над мискою своїми тоненькими рученятами важезні гречані гранати. Сирота, помуркуючи, лигав галушки, тьопав юшку наввипередки з голодними дітьми, і мені він теж видавався нещасним дитям війни, як і мій братик Марко, як мільйони його однолітків.

— До таких би галушок годилося сто грам наркомівських, — зітхнув я, — та, на жаль, ми з Оксаною не передбачали в себе гостей.

— А ми їх і так, — обливав масні губи Сирота, — такі галушки гріх псувати. Гріх і негоже.

Він довго витирив губи, ще довше прицілювався до звабливо-голих рук Оксани, тоді

скромненько цмакнув їй руку вище ліктя і одразу ж пояснив:

— Точно в передпліччя. Бо в плече — це занадто фамільярно, а нижче — негоже, бо віддає спадком рабських епох.

Я аж рота роззявив од такої вишуканості в мовленні, а Сирота, мовби заповзявшись здивувати мене ще більше, на прощання став розкланюватися і розшаркуватися і ніяк не міг дістатися до дверей, а вже щоб переступити поріг, то нічого й казати. Звідки б у нещасного сільського сироти така поведенція? Начитався Гоголя, вирішив я, стоять йому й досі перед очима Чичиков і Манілов, от він і маніжить. Оксані Сирота зовсім не сподобався.

— Якийсь він наче з замазки зроблений, — сказала вона, — доторкнешся — так і вгрузнеш...

— Сирота, — пояснив я, — а сиротам треба співчувати.

Оксана промовчала, хоч душа її чула те, до чого я виявився безнадійно глухий.

Після тих гречаних галушок я ще не раз і не двічі запрошував до себе Сироту, всіляко опікувався ним на факультеті, коли обирали профбюро факультету, рекомендував його туди "для підтримки штанів", як ми тоді висловлювалися, бо саме профбюро володіло правом розподіляти між студентами талони на одяг і взуття для найбільш бідних. Сироту обрали одноголосно, він здобув славу найсправедливішого при розподілі талонів на американські ботинки і куртки, на прислане дружиною Черчілля сукно і ще якісь там пожертви зарубіжних багатіїв для голодраного радянського студентства. Все йшло прекрасно, я пишався своїм вибором і своїм тонким знанням людської натури, як зненацька профбюро своїм черговим рішенням виділило мені якісь іноземні ботинки з цупкої (може, навіть буйволячої) шкіри, на товстелезній підшві, ботинки, яких я не просив, як взагалі не просив нічого і ні від кого. Я впіймав Сироту, зграбастав його за комір, трохи потряс, тоді поставив на землю і поцікавився: "Що це таке?". Сирота пояснив. Сам він сирота, це всім відомо, але ж його наділено громадськими функціями, отож він не має права допомогти сам собі, хоч він і нещасний сирота. Виходить, він вирішив допомогти собі, прикриваючись моїм іменем? Боже борони, це тільки спроба вирватися на оперативний простір, а щоб довести, що це справді так, ми можемо віднести ці злополучні буржуазні ботинки на товчок, продати їх спекулянтам за будь-яку ціну, а виручені гроші спокійно залишити а кафе-закусочних, що траплятимуться нам на путі.

Сирота бив мене демократизмом, якого моя військова душа не знала. Я маленький хлопчик, заліз на стовпчик... Він учив мене жити. Може, так і треба? Що я знав і що я вмів у цьому по-своєму жорстокому житті, яке не знало злих кулеметних черг, відьомського цмакання мін, кошмарного завивання авіабомб, тупих ударів танкових гармат — в тіло, в душу, в божу мати, в усіх дияволів і в тартарари, зате твердо засвоїло правила пристосовництва, вміння ховатися за чужі спини, виставляти поперед себе фальшиві істини, в які сам не віриш, проголошувати заклики, за якими й гадки не маєш іти, проповзати вужем, міняти стару засохлу шкіру на золоту луску неправедних достатків. Цей миршавенький Сирота, затурканий своїм походженням, запеклий

інститутський трієчник і за недоумкуватістю і за переконаннями, вчив жити мене, вчорашнього офіцера, досвідченого чоловіка, мужа, воїна, який знав сяйво перемог, глибини страждань, бачив зльоти героїства і ницість боягузтва, людську недолю і людську велич. І він мав слухність! Профбюро, ніби прикриваючись добрими намірами, принизило мене і, власне, зганьбило цим талоном на американські ботинки, а тоді хтось принизив ще й удруге, підсунувши мені ботинки тридцять восьмого розміру, хоч навіть сліпому було видно, що я ношу взуття не менше розміру сорок п'ятого. Справді, нічого не лишалося, як мовчки й швидко пропити цей принизливий дарунок, тобто зробити так, як радить тихенький Сирота.

Ми взяли ті розпрокляті ботинки, сіли на трамвай, доїхали до товчка, що мав романтичну назву "Озьорка", зіпхнули ботинки за кілька сот карбованців, а тоді вирушили з Сиротою вздовж центрального проспекту нашого Нижньодніпровська, акуратно "відмічаючись" в кожній торговельній тучці. Сирота розігрівався спиртним повільно, як сільський локомотив соломою: довго гріється вода, тоді призбирується пара, штовхає поршень, обертає вал з насадженими на нього маховиками, розкручує їх швидше й швидше до шелесту, до свисту, до загрозливого гудіння. Сирота пройшов усі ці стадії і, коли ми добралися до центру міста, він уже гудів, або ж, висловлюючись мовою закону, став суспільно небезпечним. Як відомо, у всіх великих містах порядок, подібно до земного ядра, скупчується в центрі, і що ближче до центру міста, то більше порядку, тобто більше тих, хто за ним стежить, тобто представників робітничо-селянської міліції. Ми з Сиротою дочалапали вже, власне, до найцентрішого центру, бо по той бік проспекту була цегляна, з дореволюційними витребеньками будівля міськради, а тут — вильот вулиці з революційною назвою Барикадна і взуттєва фабрика імені Лазаря Мойсейовича Кагановича і перед самою фабрикою досить відома пивна, про яку в місті так і казали: "Ходімо вип'ємо у Кагановича". Пивна, хоч і в центрі, була суто демократична: пити навстояка, високі маленькі столики, де можуть притулитися двоє або троє, пиво з бочки, горілка — з-під прилавка, закуска — "мануфактурою", тобто втиратися власним рукавом. Було накурено, гамірно, брудно, я обіпер Сироту об столик біля стіни, сам вирушив здобувати нашу чергову норму: двічі по сто і два кухлі пива. Коли повертався з кухлями пива в обох руках, біля маленького Сироти стояло дві темні постаті блюстителів порядку, Сирота їм щось популярно пояснював, вони ж, не маючи ніякої охоти розпочинати тут балачки, мірилися покласти край студентському красномовству і вже підчепили Сироту під лікті, щоб коли не вивести, то просто винести з пивної, як найостаннішого п'яницю. Взаємовиручка в бою — найперша заповідь для солдата. Я кинувся на допомогу, але кухлі з пивом перешкоджали мені просуватися з потрібною швидкістю, а тут усе вирішували секунди. Поки я дістався до "нашого" столика, там уже був і третій міліціонер, лейтенант, гірше це чи краще, думати було ніколи, я хряпнув боками на столик, мерщій розстебнув шинелю, щоб видобути документи, блиснули в тьмавому світлі мої ордени, досвідчений страж порядку зауважив той блиск, коротко змахнув рукою, даючи знак міліціонерам, щоб вони не так заподадливо намагалися зупинити розкручені маховики Сиротиного

локомотива, повернувся до мене, поштиво козирнув. Все-таки на вулицях радянських міст найперші інтелігенти— це міліціонери, надто лейтенанти міліції. Я став не дуже доладно пояснювати лейтенантові причини того стану, в якому перебував нині Сирота і до якого, власне, наближався вже й я сам, я не козиряв своїм фронтовим минулим, а більше налягав на сирітство Сироти і на студентські нестатки, які мимоволі штовхають людину до вчинків, які не можуть бути виправдані, буває ж це надзвичайно рідко, коли бог пошле, як тій вороні з байки, шматочок сиру бідному студентові, і тоді...

Але тут ми з лейтенантом озирнулися і не виявили предмету мого палкого захисту. Сирота щез. Міліціонери стояли ні в сих, ні в тих, вони надто буквально виконали команду свого лейтенанта, а цей студентик прищулився, накосяка, хаміль-хаміль — і тільки смуга лягла.

Лейтенант ще раз козирнув мені для інтелігентності, а тоді вже без будь-якого панібратства доволі сухо сказав:

— Треба було б скласти протокол, але для першого разу обійдемося зауваженням. Просив би вас... Самі розумієте... А свого товариша знайдіть і відведіть додому. Бо стан у нього — самі бачили...

Сироти я не знайшов. Побачив його тільки на третій день в інституті.

— Ти як тоді зник? — спитав я Сироту. — Я шукав тебе до ночі. Тривожився за тебе.

— А я проскочив у дефіле і не вдарився фронтально, тобто наврошки, а рокадними, значить, шляхами гайнув на оперативний простір.

В устах цього миршавенького студентика закрутисті військові терміни лунали досить кумедно, але я подумав, що Сирота хоче зробити мені приємність і тому вдається до такого не властивого йому способу мовлення.

Ще раз переконався в намаганні Сироти платити добром за добро в голодний сорок сьомий рік, коли про Оксанині гречані галушки ми вже й не мріяли, коли в студентській їдальні давали тільки варений червоний бурячок з підозрілою підливою, коли в холодних безмірах українських степів знов літала мовчазна смерть і шкірилася своїми голими зубами так само люто, як у тридцять третьому році.

Сльотавим березневим вечором, у неділю, до нашого підвалу прибався захеканий, весь розчухраний Сирота, тягнучи тяжке відро, обв'язане не дуже чистою ганчіркою.

— Це що таке? — здивувався я, принюючись до Сироти, від якого виразно тхнуло алкоголем не найвищого ґатунку.

— В мені — самогон, а в цеберці — тюлька, — зраділо повідомив Сирота. — Самогон хай уже для мене, а тюлька для вас з Оксаною. Мій подарунок.

— Звідки ти взяв цю тюльку?

— Там, де її ловлять і солять. В Бердянську.

— Ти там був?

— Оце прямо з поїзда.

Він зірвав ганчірку з відра, срібно блиснули добірні гостро-пузі рибинки, зовсім не схожі на оте почавучене, зчорніле, наполовину зогниле, що "викидалося" іноді в магазинах. Не зневажувана тюлька, не сто разів пересолена хамса, не ганебні

покидьки, а дорогоцінний дар моря, справжній продукт, делікатес.

— Як же ти доп'яв?

— На базарі в Бердянську.

— А сюди як довіз? Міліція ж усе конфіскує, щоб не було спекуляції.

— А ми не зловживали. По два відра на брата. Чотири чоловіка, вісім відер. Які можуть бути претензії? Три студенти і Марко Остапович Озерний.

— Марко Озерний?

І тоді Сирота, поки Оксана готувала вечерю з його щедрого дару (хліб на картки, а бурячки з їдальні), розповів нам увесь перебіг бойової операції під кодовою назвою "Тюлька".

Він був автором і головним виконавцем. Тут головне було, як у діалектиці: поєднання протилежностей. Його сусід по кімнаті в гуртожитку привіз з дому цілий бутиль бурякового самогону, а саме того дня в місті почалася нарада передовиків сільського господарства, на якій виступав Марко Озерний. Сирота, проробивши нескладну розумову операцію, поєднав Марію Демченко і Марка Озерного, тобто пляшку бурякового самогону, заткнуту кукурудзяним качаном, пробився увечері крізь фронти Каледіна і Центральної Ради до готельного номера, де спочивав прославлений Майстер сталінських врожаїв, наплакав йому повну жилетку (Марко Остапович лежали на дивані в жилетці) гірких сирітських сліз, тоді добув з портфеля пляшку з перваком, прославлений майстер забезпечив потрібну закуску, вони випили, незважаючи на кричущу нерівність вікову і суспільно-державну, і тоді Сирота, використовуючи до дна, як вчить товариш Сталін, своє сирітство, вмовив Марка Остаповича поїхати з бідними студентами до Бердянська на базар і привезти звідти для бідних студентів трохи тюльки — цього найубогішого харчу бідняків. Ясна річ, прославлений майстер високих врожаїв ніколи б не став навіть слухати про таке. Але час було вибрано надзвичайно вдало: субота й неділя, в нараді передовиків перерва, робити однаково ж нічого, а тут — добре діло та ще й такий первак! До того ж сирітство Сироти, перед яким розсипалися на порошок навіть камінні серця. Коротше кажучи, вони поїхали. Троє студентів і... В Синельниково була пересадка, тоді ще одна — в Ясинуватій. Бо ж приміські поїзди. Шамотнява й переполох скрізь неймовірні, але Марко Остапович провів студентів залізною рукою. Квитки, місця, позачерговість — все забезпечено і гарантовано. Але їхати туди не має нічого спільного з тим, що зветься їхати назад. Туди в нас були порожні цеберки, запхнуті одна в одну, закинуті під вагонні лавки, якісь там посудини, місткості, ні для кого не цікаві так само як і їхні власники студенти чи перестуденти, герої чи перегерої. Та коли, скупившись на Бердянському базарі, Сирота з товаришами і їхнім високим покровителем влаштувалися в вагоні, вони виявили, що там, крім звичайних радянських повнометражних пасажирів, з'явилися нові люди, досить настирливі, рішучі і, кажучи правду, нахабні. Сині шинелі, чорні чоботи, грубі голоси, стукотить-грюкотить, як кобиляча голова з народної казки. Це що таке? Це чие? Хто везе? І дзвяк чоботярою по цеберці, і трах, і бах! Хто такі? Спекулянти? Документи! Показати наявність!

Студенти попивали з прославленим майстром добрячу самогонку, закусовали добірними дарами Азовського моря, вагонна шамотнява їх мовби й не бентежила, але тверді чоботи вдарили і в ті цинкові відра, що стояли під лавками, на яких сиділи студенти, грубий голос вимагав трепету, покори і плазування, але тут з глибини вагонного відділку, від самого вікна підвівся сивовусий чоловік, з поораним зморшками обличчям, задзвенів золотом на грудях, пройшов до суворих стражів порядку і спокійно поцікавився:

— Що вам угодно?

Зірка Героя Соціалістичної Праці, медаль лауреата Сталінської премії, значок депутата Верховної Ради України — якому міліціонерові доводилося бачити все це в його неймовірно саяливій сукупності? І яка б душа, навіть затверділа, як старий шкураток, не здригнулася б і не зникчемніла до решти од зіткнення з такою величчю, з таким блиском, з такою славою?

— Пробачте, товаришу Герой, товаришу лауреат, товаришу депутат!..

Так Сирота з товаришами здійснили операцію "тюлька" і так він притарабанив до нашого бідного підвалу відро з срібною рибкою, що була тоді для нас дорожчою за золоту рибку з пушкінської казки. Навіть Оксана, яка й далі, мабуть, через жіночу впертість ставилася з пересторогою до Сироти, сказала після того випадку:

— Може, цей Сирота справді добрий, тільки чому він завжди такий пом'ятий?

О, жіноче око, від якого ніщо не сховається і не приховається! Навіть я з своєю армійською звичкою до чистоти й акуратності не відзначив вчасно цієї, може, найприкметнішої риси в зовнішності Сироти. Коли ж поглянув на нього після Оксаниних слів, то просто ахнув: Сирота був весь зім'ятий од обличчя до ширінки. От взяла його якась невідома сила, зібгала жужмом і пожбурила межі людей — живи як хочеш. Але маленький пожмаканий Сирота, здається, зовсім не відчував себе упослідженим. Ну, так, він сирота, серед бідних студентів він найбідніший, купити дівчині квиток у кіно не може, завжди стріляє закурити, але хіба це заважає йому бути з усіма запанібрата, добрим хлопцем, таким собі інститутським симпатягою? Вчився Сирота скверненько, точніше кажучи, зовсім не вчився, витрачаючи всю свою енергію на те, щоб усім подобатися, скрізь встигати, неодмінно бувати на всіх домашніх вечірках, куди його запрошували, і опинятися скрізь, куди не гукали. На першому курсі він вициганював собі в усіх викладачів трійки, на другому курсі трійки йому ставили й без вициганювання, з пробачливим усміхом, з добрим зітханням: "Він же сирота".

Тільки професор Черкас на першому ж екзамені, який складав йому Сирота, трохи послуховавши хитру пустопорожню балаканину цього маленького студентика, перепинив його на півслові, заглушив грюкотом своїх барабанів, прогрімів над зіщуленою голівкою майбутнього вченого агронома:

— Ви чесно заслужили двійку, але не сподівайтесь на неї — я поставлю вам трійку! І ставитиму трійки до кінця вашого навчання!

Бо "двійка", як і "п'ятірка" — це позиція в житті! Людина, яка одержує двійку, тим самим висловлює свій протест проти існуючого способу викладання, проти тої чи іншої

істини, проти предмету, проти науки, вона заявляє про свою незгоду з усім тим, на що інші пристають з легким серцем, вона утверджує свою несхожість з іншими. Двієчники заперечують існуючий порядок речей, п'ятирічники створюють новий. А трієчники? Це невігласи, які породжують убожество життя, а убожество згодом породжує нових невігласів, — так людство йде до своєї загибелі! Ви вічний трієчник, Сирота, трієчник за переконаннями, від народження, за походженням! Ви мене розумієте? Сарданапал і Валтасар!

Цей традиційний вигук професора Черкаса стосовно Сироти міг викликати хіба одо поблажливу посмішку. Бо Ассірія і Вавилон, хоч у яких відлеглих часах перебували, все ж знаменували велич, і коли один з царів призирав ту велич з таким розмахом, що прославився на тисячоліття, а інший ту велич з не меншим розмахом проциндрив, то що б міг зібрати й проциндрити нікчемний студентик агрономічного факультету в порушований і понищений розпроклятими фашистами республіці?

Але Сирота не дуже переймався історичними паралелями. Назви його й не Валтасаром, а хоч горшком, тільки в піч не всовуй...

— Красно дякую, — вклонився він, мерщій хапаючи свою залікову книжку, доки сердитий професор не передумав і не вліпив йому вже й не двійку, а цілого "пакола"!

Я був свідком цієї сцени, бо Сирота вблагав мене піти до Черкаса разом, "прикрити з флангів і з тилу", все тоді ніби обійшлося благополучно, згодом професор дотримувався своєї обіцянки і акуратно виставляв Сироті його повнометражні трійки, жодного разу більше не повертався до своєї, прямо скажемо, оригінальної теорії про повагу до двієчників, Сирота теж ніколи не згадував того випадку, може, й забув, бо ж, здається, не відзначався злопам'ятством і мстивістю. Добра душа в цьому суворому непривітному світі...

Тепер Сирота йшов до трибуни, з якої вже цілу годину лилася хула на професора Черкаса. Він випередив мене, я не міг його наздогнати, не міг завернути, тепер доводилося тільки ждати, що ж скаже Сирота, чи стане на захист нашого улюбленого професора, а чи приєднається до чорнокнижників і фарисеїв, до людей без правди, без честі, без простору в душах.

Лихі передчуття терзали мене, та був я безсилий.

Дрібненький, скромненько-сіренький, сором'язливо потуплений, Сирота навіть не пробував залізати в трибуну, став поряд, простягнув руку, щоб обіпертися, і тоді всі побачили, що він нижчий за цей президійний ящик. Прошелестів смішок, але головуючий поторохтів олівцем об графин, метнув у зал суворий погляд, і все стихло. Всім було цікаво, що може сказати Сирота. Хіба що спробує стрільнути цигарку в самого секретаря обкому? Той же, мабуть, курить "Казбек", а то й "Герцеговину флор" — міг би розщедритися для бідного студента-сироти Сироти.

Сирота трохи покашляв з такими звуками, ніби похрумкував капуста́ний качан, поляпав тонкими губами, ніяк не наважуючись подати голос, навіть змахнув одчаєно зібганою в ковшик долонькою і вдав, ніби хоче повернутися на своє місце, так нічого й не сказавши.

— Давай, Сирота! — гукнув хтось з задніх рядів.

— Та вже даю, — пошмигав носиком Сирота і враз випалив таке, хоч роззявляй рота з подиву: — Високоповажне зібрання! Так от, високоповажне зібрання, — вже смакуючи незвичним словосполученням, вів далі Сирота, — чи не здається всім вам, що ми занадто зосередилися на критиці професора Черкаса? Що таке професор Черкас? Це тільки ланка в довгому ланцюзі псевдовчених і їхнього охвістя, яке робило все, щоб дискредитувати в нашому інституті передове мічурінсько-лисенківське вчення. Товариш Сталін вчить нас, що треба знайти таку ланку, вхопивши яку, можна витягнути весь ланцюг...

— Це Ленін! — нагадали з залу.

— Нагадую: устами товариша Сталіна, — пошмаркав носиком Сирота. — і от ми знайшли таку ланку: професор Черкас. Але на цьому зупинилися й заспокоїлися. А заспокоюватися на успіхах — це найбільше зло.

— Правильно, товаришу Сирота! — подав голос головуючий.

Зал сидів мертво, з тривогою очікуючи, кого ж назве Сирота і чи назве кого-небудь взагалі? Нікому й не снилося, щоб цей скромнячок, який стріляв недокурки навіть у першокурсників, міг отаке аідчубучити. Таке ж було тихе та боже, а теж, бач, рветься коли й не в чорти, то в чортопхайчики.

Після підбадьорливої репліки Климушняка Сирота ще енергійніше зашмаркав носиком і повів мову вже ніби й не загрозливо, а грайливо, з бліденьким усміхом на сіренькому личку:

— Тут слід було б сказати і про доцентів та асистентів, які юрмилися довкола професора Черкаса, складаючи приношення вірності на жертovníк ідеалістичної лженауки, але хай про це скажуть наші доценти й асистенти. Я ж спитаю вас, високодостойне зібрання, а студенти? Хіба ж студенти не підтанцювали під вейсманістсько-морганістську дудку професора Черкаса? Ще й як підтанцювали! Ви скажете: а хто? Назви імена. Марксизм вчить, що істина завжди конкретна. Геть безпредметних базік! Все точно. Але ми не наважуємося, ми боїмося наслідків, ми думаємо: а хто допоможе, хто захистить, коли скажеш правду? Я сирота, я втратив батька й матір на війні, мене нікому захистити...

— Не хвилюйтеся, товаришу Сирота, — заспокоїв його Климушник, — вас захистить партія.

— Дякую, — швиденько схилив голову в напрямку Климушняка Сирота, — але справа навіть не в захисті й підтримці. Просто в таку хвилину, вирішальну для нашого суспільства я не маю права мовчати. Тому я назву вам таке прізвище. Студент третього курсу агрономічного відділення Микола Сміян. Може, ви здивовані? Може, хтось хоче мені заперечити?

Сирота понишпорив вузенькими щілинками своїх оченят по залу, перемацуючи шорстким поглядом знайомі й незнайомі обличчя. Намацав він і моє обличчя, але боягузливо шмигнув убік і помандрував по розгублено-беззахисних, переляканих або страшним життям, або й від самого народження.

Ясна річ, ніхто не заперечив, всі ждали, що ж казатиме далі цей так званий правдолюбєць і правдомовець, і кожен думав тільки одне: аби не про мене, хай промине мене чаша сія.

— Ви скажете мені,—вже по-справжньому торжествував і мовби аж підтанцьовував біля трибуни Сирота, — ви скажете, що Сміян фронтовик, бойовий офіцер, має заслуги, а тепер відмінник, кращий студент. А я вас питаю: а чому це він кращий? Хто зробив його таким? Хіба не професор Черкас на всіх перехрестях розхвалював студента Сміяна, роздував його авторитет за рахунок всіх інших студентів, протиставляв його всім тим, хто чесно засвоював основи марксистсько-ленінської ідеології? Бо професору Черкасу для того, щоб розсівати отруйні зерна ідеалістичних вчень у біології, потрібні були мазунчики, потрібні були фаворити. А я хотів би спитати вас, вельмишановні й високоповажні товариші: чи можуть бути в нашому найдемократичнішому в світі суспільстві якісь фаворити — це нікчемне породження минулих епох? Ви скажете: не можуть. Тоді я питаю вас: а чому ж ви бачили, що професор Черкас зробив своїм фаворитом студента Сміяна, і мовчали? Чому?

— Ганьба! — стукнув кулаком по столу Климушняк.

— Тепер я розкажу вам, хто такий студент Сміян, — збадьорено посмикав приплюснутою голівкою Сирота. — Я оперуватиму тільки фактами. Оцінку цим фактам ви можете дати самі. Отже, факт перший. Хто в нашій країні не знає імені прославленого майстра високих сталінських врожаїв Марка Остаповича Озерного? З усього Союзу їдуть до села Мишурин Ріг на Дніпропетровщині тисячі й тисячі людей, щоб запозичити передовий досвід видатного кукурудзозвода-мічурінця, запровадити його в себе, дати батьківщині додаткові тисячі тонн добірного зерна королеви полів. Поїхав туди й студент Сміян — і не з власної ініціативи, а посланий професором Черкасом. З якою ж метою командировав до Марка Озерного свого улюбленця професор Черкас? Ви довідаєтесь про це, прочитавши так звану курсову роботу студента Сміяна, яку професор Черкас рекомендував на міжвузівський огляд кращих студентських робіт, добився для неї першої премії і надрукував у науковому збірнику. Що ж пише студент Сміян у своїй так званій роботі? Він має нахабство стверджувати, що високі врожаї Марко Озерний одержує не завдяки досягненням найпередовішої в світі мічурінської науки, а тільки завдяки унікальним природним умовам якоїсь Жаб'ячої балки, де він висіває свою кукурудзу. Мовляв, щовесни талі води наносять туди родючого лесу з довколишніх ярів, і тому там такі високі врожаї. Можете собі уявити, товариші, всю глибину падіння самозваного теоретика вкупі з його титулованим вченим покровителем: передові мічурінсько-лисенківські способи землеробства і якась Жаб'яча балка! До якого ще блюзнірства можна дійти.

— Факт другий, — жолоблячись, як собака, що струшує з себе бліх, з кривенькою усмішечкою шамкотів Сирота. — Це вже факт інтимно-таємний, коли хочете. Студент Сміян ніяк не може забути своїх минулих подвигів, але не подумайте, що він згадує фронтові бувальщини, своїх фронтових друзів, тих, хто ніс нам перемогу в битвах і в тилу. Де там! Це ж змішало б його з натовпами, зрівняло з усіма, а він будь-що хоче

вирізнитися, вознестися над масою, над нашим соціалістичним способом життя. Ще, мовляв, гриміли останні бої Великої Вітчизняної війни, а його, капітана Сміяна, кинули на виконання особливих завдань. Ну, гаразд. Припустимо, що це справді мало місце. Але що ж запам'яталося колишньому капітанові Сміяну з його особливої місії? Тільки те, як він, буцімто, кілька місяців ганявся по всій Європі — за ким би ви думали? — за дружиною академіка Лисенка і як вона все-таки втекла навіть від такого доблесного воїна, як капітан Сміян. Що це, як не злісна дискредитація славетного сталінського вченого? І як ми могли це терпіти? Зал лежав мертвий, в руїнах і понищенні, навіть Климушняк не здобувся ні на яку репліку, бо останні слова Сироти падали й на нього, на все керівництво. Справді; як могли терпіти, як не перепинили вчасно всіх тих брудних наклепницьких потоків, які лив на всі боки цей студент Сміян? Климушняк обурено хилив голову то до секретаря парткому Михна, то до заступника директора Зубрицького, зал і далі лежав у руйновищах і летаргії, зате Сирота ще більше збадьорився, навіть спробував примірятися, нарешті, до трибуни, але вчасно збагнув, що з полірованого ящика виткнеться хіба що верх його приплюснutoї голівки, тому знов зайняв свою попередню позицію, знов посмикався, пожолобився, попридурювався досхочу і нарешті повідомив про своє існування:

— Факт третій, високоповажне зібрання. Тут я звертаюся до вас, дочок і синів свого народу, народжених і вихованих під червоним прапором революції, всіх тих, про кого в нашій революційній гімні сказано: "Хто був ніщо, той стане що". Я міг би спитати вас, що читає студент Сміян? Але ви можете цього не знати. Я ж знаю і не маю права втаювати.

— Дуж-же цікаво! — підбадьорив Сироту Климушняк.

Сирота націлівся на принішклий зал прискаленим оком, ще дужче зім'яв своє личечко, глумливо показував.

— Може, наші високовчені наставники гадають, що студент Сміян те й робить, що конспектує першоджерела і з ранку до вечора читає класиків марксизму-ленінізму? Адже студент Сміян відмінник, голова студентського наукового товариства, слава і гордості інституту, його праця про Докучаєва відзначена дипломом, підписаним самим міністром вищої освіти СРСР Кафтановим. Та це тільки парадний бік життя і діяльності студента Сміяна. А що ж у щоденних глибинах, в самій сутності цього непростого організму? Що побачимо ми, коли пильно придивимося до нього? Студент Сміян не розлучається з томиком віршів поета Малишка, які, до речі, не мають нічого спільного з агрономією, і любить повторювати, надто ж своїм молодшим за віком товаришам, рядки поета з часів війни:

Ти ізнов мені снишся на стежці гіркої розлуки
Синім лугом, ромашкою з канівських круч,
Так візьми ж мою кров і візьми моє серце у руки,
Тільки снами не муч і невипитим горем не муч.

Після історичних постанов Центрального Комітету про журнали "Звезда" і "Ленинград" у Києві відбувся пленум Спілки письменників Радянської України, на

якому суворо засуджено націоналістичні твори Рильського, Яновського, Сенченка, а також Малишка. І саме про оці невпинно повторювані студентом Сміяном рядки один поет, прізвища якого я, на жаль, не запам'ятав, з усією принциповістю і прямоотою сказав, що вони націоналістичні.

Справді, вчитайтесь: "синім лугом, ромашкою з канівських круч". Що це таке? Синій луг і жовта ромашка — це ж жовто-блакитні кольори українського буржуазного націоналізму! І саме до цієї петлюрівської України звертається поет: "Так візьми ж мою кров і візьми моє серце"... Питається: а де ж Радянська Україна і чому не червонозоряній Москві хоче поет віддати свою кров і своє серце, а запеклим ворогам соціалістичного ладу? Як же ставиться до цих рядків студент Сміян? Студент Сміян заявляє, що ці рядки тримали його на світі в найтяжчі фронтові дні й години. Зверніть увагу, шановні колеги, не слова товариша Сталіна "ворог буде розбитий, перемога буде за нами" підтримували Сміяна, а націоналістична писанина якогось поета!

— Ганьба! — гахнув Климушняк, і Сирота, підхочений цим начальницьким салютуванням, вірнопіддано пожолобився, притиснув коротенькі ручки до грудей:

— Закінчуючи, я хочу висловити якнайглибшу, якнайсердечнішу подяку нашому великому вчителю і другу, найгеніальнішому з усіх учених, вождеві передової науки, дорогому товаришу Сталіну. Вчення його, кожне висловлювання з питань науки є для нас справжньою програмою і колосальною підтримкою в нашій нелегкій боротьбі з монополістами в науці, ідеалістами всіх мастей. Хай живе наш великий Сталін, великий вождь світового пролетаріату!

Нікчеми не можуть бути нешкідливими. Славослів'ям вождеві Сирота примусив аплодувати собі весь зал, аплодував і я, хоч і пробував якось виправдатися перед самим собою, з безсилою насмішкуватістю думаючи, яке ж відношення має світовий пролетаріат до нашої кафедри ґрунтознавства, до професора Черкаса та й до мене.

Пояснення не забарилися. Климушняк жестом руки притримав Сироту біля трибуни, переcheкав оплески, тоді тицьнув вказівним перстом на зал, грізно запитав:

— Студент Сміян тут?

Я мовчки підвівся над рядами, видовище не для дрібних душ, але Климушняка надійно захищала його високо посадність, то ж він чи й зауважив погрозливу масивність моєї постаті, зате Сирота, що впродовж цих двох років мав можливість виміряти й перемерити свою мізерність і зіставити її з усім, що стояло за мною, заметушився, змізернів ще більше, захитав голівкою, вклоняючись чи то всій президії, чи то самому Климушняку, і не витримав свого навмисно спокійного езуїтського тону, зірвався на лозунг, на перевірений і Perezатверджений вигук людини з маси, що мав знаменувати так званий глас народу:

— Таким, як Сміян, не місце в лавах радянських студентів!

І дрібненько потупцяв на своє місце.

А я височів над заляканими й переляканими з усіма своїми орденами, з своїми пораненнями, з своєю гордістю і розпукою в душі, нікчемні слова не дотикалися мого слуху, людська зрадливість не могла осквернити моєї душі, ницість не дивувала, а

тільки викликала скорботу.

— Ви — студент Сміян? — прошарудів крізь тисячі запон війни, вбивств, нищень і жахів голос Климушняка. — Чому ви мовчите? Відповідайте.

Я стояв мовчки.

— Що ви можете сказати? — вже зривався на крик Климушняка.

— А що казати? — здивувався я. — Оскільки мені відомо, студент Сирота ще не вождь, щоб ми повторювали кожне його слово. Коли ж говорити про самого студента Сироту, то я не знаю, коли і як загинули батьки Сироти, але шкодую, що вони встигли пустити на світ таке ніщо.

Тут не втерпів наш секретар парткому Іван Панасович і з такими знайомими мені інтонаціями голосу його старшого брата зауважив:

— Не треба звинувачень, товаришу Сміян.

— Та я й не звинувачую, Іване Панасовичу, — відгукнувся я. — Що ж до Сироти, то співчуваю його сирітству й убозству. До речі, моя дружина Оксана готує сьогодні гречані галушки, які так любить студент Сирота, я ж запрошую його до нашої скромної оселі.

Гречані галушки після тяжкої артилерії політичних катувань були такі несподівані, що навіть вмерлий зал ожив, заворушився, пішов хвилями, президія опинилася в мертвій зоні, розгубився сам Климушняка; зате з перших рядів, мов чортик з пляшки, вистрибнув Сирота і, адресуючись до президії, до залу, до всіх взагалі й до кожного зокрема, прошамкотів:

— До вашого відома, товаришу Сміян, я за гречані галушки не продаюся!

— А за що ж ти продаєшся, жалюгідна твоя душа? — спокійно поспитав я, і зал після цих моїх слів ожив остаточно, зітхнув і заgrimів такими страшними оплесками, що їхні хвилі могли б змити не тільки миршавого Сироту, але й бетонно-сірих климушників, всю оту мільйоннотонну навалу на беззахисні наші долі.

Могли б змити, та не змили. Бо й для найбурхливіших оплесків потрібна мовчазна сила, що підпирає їх мовби й неprisутньо, але не відворотньо.

...Ніщо мені не допомгло. Ні моє фронтове минуле, ні мої нагороди, ні батькова смерть в далекому тридцять п'ятому, ні материне мучеництво на колгоспному полі, ні доля невинного маленького братика.

Камінь кинуто, і він повинен впасти.

Я ще ходив на лекції, ще всі довкола вдавали, ніби нічого не сталося, хоч кожен ховав очі при зустрічі і ніхто не згадував професора Черкаса, ніби той і не існував ніколи на світі.

Працівники кафедри ґрунтознавства порозбігалися, мов руді миші, на дверях професорового кабінету висів замок — оце вже воістину Сарданапал і Валтасар! Може, пустимо димом усі наші знання про землю, а за ними й найродючіші українські ґрунти?

Я добре знав той будинок, де жили викладачі нашого інституту. Він стояв на проспекті за дитячою поліклінікою, трохи вище тої пивної на Барикадній, де я колись виручав Сироту і де він уперше мене продав, будинок був довоєнний, міцно збудований,

під час окупації тут отаборилися фашистські бонзи, тому він уцілів, у помешканнях збереглися не тільки меблі, а навіть тонкі гардини на вікнах і екзотичні рослини на підвіконнях.

У професора Черкаса мені довелося вже бувати, він звав своє житло "трипільською стоянкою", дві колись просторі, а тепер звужені до краю нагромадженнями книжок і рукописів кімнати нагадували викопані в київських кручах печерки древніх схимників, на підвіконнях, замість екзотичних рослин, в сляк-так збитих з грубих дощок ящиках зеленіло дерновиння тисячолітніх диких трав, у гранчастому склі антикварної горіхової "гірки" вигравали райдугами не кришталеві келихи, а скромні кубики українських ґрунтів, принесених сюди від Дніпра, з-за Дінця й Десни, від Дністра і Бугу, з велетенських степів, з наймогутніших на світі чорноземів, з землі зеленої і буйної, може, так само, як таємнича тропічна земля.

В цьому химерному світі мудрих книжок, загадкових рослин і геніальних ґрунтів, які дають початок усьому на світі, професор Черкас жив одноосібно, бо жодна жива істота, як він стверджував, не змогла б звузити свої життєві функції лише до служіння цим, власне, мертвим символам пропагованої такими диваками, як він, цивілізації. Ось тут професора Черкаса можна було б звинувачувати в ідеалізації, а коли казати точніше, — то в індивідуалізмі, бо він своїм побутуванням заперечував основи розвитку людства, відкидав категорію паристості, вперто стояв на позиції числа непарного, гордої одиниці, яка дає початок усьому, але не має кінця, тобто є наочним знаком і втіленням вічності.

Але звинувачувати в ідеалізмі вченого, який усе своє життя буквально грібся в землі, ламав голову над тим, як краще й доцільніше обробляти землю, як зберегти її для прийдешніх поколінь, як прихистити в її могутньому лоні людину, мов дитя в сповитку? І коли ґрунтознавець Черкас ідеаліст, то як же тоді назвати всіх отих яровізаторів, яких проклинали мільйони селян за безглузде перелопачування зерна в надії на перетворення озимого хліба в яровий, всіх, хто задурював голови гіллястою пшеницею, так само безглузду, як на вербі груші, всіх "майстрів високих врожаїв", про брехливість яких знав увесь народ, але мовчав, гаразд відаючи, що голосу його ніхто не стане слухати.

Все це я міг би сказати на тих інститутських зборах, де принесено в жертву професора Черкаса, але не сказав тоді нічого, ставши після підлого виступу Сироти одноосібною армією Черкаса і, таким чином, втративши право захищати свого професора, бо треба було захищатися самому, як того вимагала логіка климушняків, моя ж чорноземна душа не могла принизитися до рівня середнього і нижче середнього і втримала мене на тих висотах, яких я заслуговував коли й не власними стражданнями, то стражданнями всього мого роду.

Кафедра ґрунтознавства і далі була на замку. Я пішов до деканату, там тільки замдекана Охомуш, розстеливши на столі розклад факультетських лекцій, повзає по ньому і відчаєно щось креслить.

— Петре Петровичу, що з професором Черкасом?

— Що, що? Вашому професорові добре — його звільнили, тепер гуляй душа, а мені ось викреслюй його лекції, шукай заміну.

— Звільнили? Гуляй душа? Та як ви можете таке казати?

— Слухайте, студенте Сміян, ви де знаходитесь? Може, ви забули, що знаходитесь у радянському вузі?

— І що переді мною замдекана агрономічного факультету Петро Петрович Охомуш? — я хряпнув дверима деканату, вискочив у коридор. Куди податися? До директора, в партком? Але згадалися збори, Климушняк, Сирота, ганебна припинка залу, і я гірко усміхнувся: знайшов де шукати правду! Давно треба було провідати професора Черкаса — це єдине, що я міг зробити і що зробити повинен. Звичайно, викладацький будинок це страшенна нудьга, та тут не до радощів, до того ж у тому будинку все ж є світла особистість, цілком можливо, що єдина на весь дім — хіба не досить?

"Трипільська стоянка" була замкнена точнісінько таким самим замком, як і кафедра ґрунтознавства. Я навіть розгубився. Трохи постояв, як то кажуть, "поцілував замок", тоді наважився постукати в двері сусідньої квартири. Двері відчинилися вмить, ще й кісточки моїх пальців не відсмикнулися од них, на порозі, в смугастій піжамі, стояв наш замдекана Охомуш і з неприхованою ненавистю гриз мене очима.

— Студент Сміян, ви ще й тут?

— Пробачте, Петре Петровичу, я тільки хотів спитати: ви не знаєте, де професор Черкас?

— Не знаю, не знаю, не знаю!

— Може, він поїхав кудись?

— Він мені не доповідає!

— Може, взагалі виїхав?

— Може, може, може! З такими людьми, як ваш професор Черкас, все може бути!

— Пробачте, Петре Петровичу.

— Пробачаю.

Я спускався сходами і думав: що б могло означати слово "охомуш", звідки воно? Чи принесене колись на багатостраждальну нашу землю дикими ордами, а чи калікувато виплодилося в надрах прекрасної української мови, як кара за недбальство і нехтування нею та ще для того, щоб приліпитися до такої нікчемної істоти, як наш замдекана.

Загалом кажучи, недовченому агрономові та ще підвішеному на ідеологічний кремпіль годилося б найперше думати не про долю тих чи інших слів, а про долю тої ж таки агрономи, рослинного світу, на який звідусюди наповзають загрози, та не забувати й про себе.

Підвал, у якому ми з Оксаною наймали куток у тьоті Тоні, мав таку конструкцію. Струхлявілі дерев'яні сходи, наполовину перекреслюючи вікно кімнати, що виходила в двір, вели до вузького, темного, як камер-обскура, коридору. В кінці коридора були двері нашого житла, яке двома вікнами виходило на вулицю (вікна "стояли" на тротуарі, я дивився на тисячі ніг, що проходили по ньому, і сумно усміхався: чому

вибрав професію агронома, а не ортопеда?), у правій стіні був вхід до тої кімнати, що дивилася вікном у двір. Темрява в коридорі панувала однакова вдень і вночі, в неї треба було поринати з заплющеними очима, як у чорну воду, і, простягнувши руки, мерщій до своїх дверей. "Мерщій" стосувалося найперше мене, бо в бічній кімнатці жили дві молоді регулювальниці — старшина Галя і сержант Маня, обидві фронтовички (Галя навіть стояла на посту біля Бранденбурзьких воріт у Берліні), вони досить вільно орієнтувалися у заплутаному світі військових звань, рангів і субординацій, незабаром "розшифрували" і моє колишнє звання і тепер часто, коли були вдома і помічали мою тінь на їхньому вікні, рвучко відчиняли двері в густу темряву, крізь яку я саме проринав, і шепотіли з глибини свого таємничого притулку:

— Капітане, зайшов би, ну!

Світло з дверей засліплювало ще дужче, ніж п'ятьма, я кляв крізь зуби, боляче бився плечем об свої двері, гарячково нишпорив, шукаючи клямку. А за мною гнався, переслідував мене дівочий сміх, вабливий, розчарований, знущальний. Коли ми йшли разом з Оксаною, регулювальниці сиділи в своїй норі тихо, як миші. Не чіпали вони мене й тоді, коли в них гостювали офіцери міліції, два старші лейтенанти, чи то начальники Галі й Мані, чи просто знайомі на ґрунті, сказати б, душевних інтересів.

Сьогодні вікно на сходах не світилося, мабуть, регулювальниць не було вдома, я мав надію спокійно проринути крізь тунелк темряви, та щойно ступив до коридору, як мені в очі вдарив сніп різучого світла і грубий голос скомандував:

— Стій! Хто такий?

Це вже не схоже було на регулювальницькі жарти, і отой грубіян дорого б заплатив мені за нахабство, але я не бачив його, а він тримав мене на прицілі цього клятого рефлектора та ще й не знати, чи все обмежувалося тут самим ліхтариком.

— Що таке? — обурився я. — Я тут живу.

— Сміян?

— Ну!

— Проходь!

Невидима рука відчинила двері, я опинився в своїй кімнаті, в якій краще б мені на той час і не опинятися взагалі. Хазяйка й перелякані діти тулилися за ситцевою ширмочкою, що розгороджувала наше убоге житло, а в нашому з Оксаною кутку порядкувало два добряче вгодованих типи. Все було перевернене, розшарпане, розтерзане, — щастя, що Оксана ще не повернулася з роботи.

— Ви хто такі? — закричав я до тих двох з порогу. — Що тут шукаєте?

— Вже знайшли, — спокійно повідомив товщий і нижчий з двох, може, й старший за званням чи посадою — тут не розбереш, бо обидва в цивільному і якісь однаково-сірі, мов одштамовані. Різняться тільки калібром.

— Хто вам дав право? — далі обурювався я, викладаючи весь арсенал обурень, які мали б виказувати гордість і недоторканість вільного радянського громадянина, а насправді свідчили тільки про мою розгубленість і абсолютну недосвідченість.

— Про право питають не нас, питаємо ми, — холодно заявив товщий, і з цими

словами розстебнув портфеля, що лежав на столі, добув з його глибин такий знайомий мені "вальтер" з руків'ям вишневого кольору і суворо спитав: — Ваш пістолет?

— На ньому написано, що мій. Яке ваше діло до мого пістолета? Хто ви такі?

— Хто ми такі? А ось хто. Остапчук, покажи посвідчення!

Сам він тицьнув мені межі очі якусь книжечку, згорнув її так швидко, що я не встиг і прочитати в ній що-небудь, та, власне, я не дуже й рвався читати в тих книжечках.

— Поїдете з нами, — повідомив старший.

— З якої речі?

— Ось повістка. До майора Хребетного в управління.

Я подумав: повернеться Оксана, довідається про все, що з нею буде? Страшно уявити.

— Тьотю Тоню, — попросив я хазяйку. — Не кажіть нічого Оксані. Приберіть тут, а я вже тоді їй усе сам...

Ті троє (третій засліплював мене ліхтариком у коридорі) повезли мене до управління держбезпеки, здали з рук у руки майорові Хребетному, лисому, карячконому, страшенно схожому на майора Костюніна з Ельби, але, на диво, не такому похмурому, як той, а до непристойності розвеселеному, що зовсім не пасувало понурій установі, де ми перебували.

— Оце такий капітан Сміян? — оббігаючи довкола мене, сплеснув долоньками майор. — Так, так, так... Сядемо ось тут і для знайомства опишемо своє життя-буття. Від народження і до сьогоднішнього дня, якнайдетальніше, якнайточніше і якнайправдивіше. А тоді будемо знайомитись. Завдання ясне?

Він "грав" під фронтовика, хоч кітель його був голий, як бубон. Навіть жодної медальки. Та я вже давно пересвідчився, що ордени не дуже помагають жити, а дехто й без нагород живе, як у бога за пазухою.

— Ви це серйозно — щодо автобіографи? — не одразу повірив я. Майор ляснув себе по стегнах, вдавано зареготав.

— Ох, жартівник! Чи серйозно і чи справді так? А як же інакше, коли не серйозно? Я ж пояснив: від дня народження і до самої агрономії і — як це воно? — до ґрунтознавства, тобто землезнавства. Правильно я говорю? Все з землі, і ми з землі, з неї народжуємося, в неї й підемо. Поки ж не пішли, ростемо. Люди і рослини — все росте. Без рук, без ніг, а на дерево лізе... Отак і попрошу. З подробицями. Як, коли, на які висоти. Служба, бої, нагороди, були поранення — і про поранення...

— Розміри рубців теж вказувати? І характер ран — рвані, від осколків, округлі — від куль, а ще невидимі, на душі, ще з фронту, надто ж після фронту...

— Філософ! — похвалив мене майор. — Доблесний воїн, прекрасні характеристики, здобуває наймирнішу професію, громадський активіст... Тоді виникає закономірне запитання: а навіщо нам вогнепальна зброя та ще й незаконна?

— Пістолет іменний. Там же значиться. І грамота, підписана генералом Телегіним, — он вона перед вами.

— Ах, Телегін? Та ще й генерал? Генерал?

Він оббіг стіл, нахилився наді мною, не лякався, що я можу зграбастати його — тільки кісточки захрумтять, бо й за віщо? Такого добродушного, симпатичного, дотепного майора — і грабастати?

— А ти знаєш, де тепер цей твій Телегін? — засичав мені в обличчя майор. — Не знаєш? А статтю 58, пункт 10, антирадянська агітація— знаєш? Загримів твій Телегін на 25 років, ти, коли не хочеш загриміти слідом за ним, пиши про всі свої зв'язки з цим зрадником і запеклим ворогом!

— Мої зв'язки? Генерал Телегін був членом Військової Ради фронту. Весь фронт мав з ним зв'язки!

— Не всьому фронтові цей зрадник дарував іменні пістолети, а капітанові Сміяну. От і напишіть про це. А тоді ми подивимося і попросимо написати ще дещо.

— То я що — до ранку тут писатиму?

— Буває ще довше. Все буває.

Я відклав ручку, випростався на стільці, сказав, не приховуючи ненависті:

— А де ви всі були чотири роки війни, коли треба було не писати, а стріляти?

Майор швиденько шмигнув на своє місце, наставив на мене через стіл лискучу лисину, помахав з-під лисини кривеньким пальчиком:

— Кому треба, писали й тоді. Ще й як писали! А чотири роки війни?.. Де вони тепер? Все сметено могучим ураганом... Вам же, шановний колишній капітане, а тепер студенте Сміян, в актив зараховуються не чотири роки війни, а півроку після війни, коли ви мали щастя співробітничати з органами.

— Я? З органами?

— А з ким же? Чиє завдання ви виконували в Західній Німеччині? І це ваше щастя, інакше ми б з вами не панькалися й хвилини і давно вже відтарабанили до тих, кого ви там ловили! Пишіть, пишіть. Все написане зостається. Хто це сказав — Юлій Цезар чи Александр Македонський?

Цей знавець Юлія Цезаря протримав мене до самого досвітку. Надзвичайно добродушний майор! Не було в них проти мене нічого, крім цього "вальтера", і дотепному майору довелося розпрощатися зі мною, пригрозивши: "Не пробуйте від нас щось приховувати! Ми про вас усе знаємо. Все до нитки!"

Ще б вони не знали! Насадити по всій землі квадратно-гніздовим способом таких негідників, як Полубара з мого району, і тепер шаліють, мов кати з революційної пісні.

До управління мене везли, звідти довелося добиратися додому на власних двоох. Я біг навпростець через Сінний базар, відчуваючи на спині холодний погляд темних шибок округлого фронту управлінської споруди, тоді метнувся вулицею Карла Лібкнехта, який своєю мученицькою смертю мовби передрік не менше мучеництво всіх дітей революції навіть після її остаточної перемоги, далі лежала вулиця Виконкомівська — в назві символ влади, яка покликана виконувати волю народу, а насправді виконує вказівки загадкової, майже містичної сили, і нарешті вулиця Шевченка, вгору, вгору, крутіше й крутіше, але вже легше на душі, вже ти не

спотикаєшся на горбатій бруківці, вже не зауважуєш незграбних цегляних будинків обабіч, бо незримо витає над тобою дух генія, який надихає і захищає тебе навіть тоді, коли вже не захистить ніяка сила. "Щоб милость душу осінила". Ще від Шевченка це слово, а я в дурощах своїх офіцерських пояснював малому Маркові сталінське "пусть осенит вас победоносное знамя" так, ніби слово "осенит" вигадав сам товариш Сталін, а до нього ніхто такого слова й не чув. Чи товариш Сталін читав нашого Шевченка? Тільки вічність зможе відповісти на це запитання, а я того тривожного досвітку був надто далекий від вічності, бо рвався всім серцем туди, де була моя Оксана.

Оксана сиділа на верху трухлявих сходів, що вели до такого ворожого тепер нам підвалу, і плакала.

— Ну, чого ти, дурна! — обіймав і обцілював її сльози я, не знаходячи інших слів, крім цього освяченого віками горя й принижень дивогляду, який, мабуть, не надається для перекладу на жодну з відомих мов. — Все буде гаразд, мала! Ну, чого ти справді, дурненька?

Вона плакала, бо передчувала лихо ще більше.

Далі все пішло, як у дитячій примовці: "Котилася торба з великого горба, а в тій торбі хліб-паляниця...". Моя торба справді покотилася з великого горба, тільки не було в ній хліба-паляниці, нічого мені не залишено, зіжмакано порожню торбу, а з нею зіжмакано й моє життя.

З посади секретаря факультетського партбюро мене зняли за чверть години. Пришкутьгав секретар інститутського парткому Іван Панасович, зиркнув на припишклих членів партбюро (один студент, сім викладачів), повідомив про мої зв'язки зі зрадником генералом Телегінім і про мою одноосібну підтримку запеклого вейсманіста-морганіста професора Черкаса і запропонував відмовити мені в довір'ї, як секретареві, бо партком інституту такого довір'я далі не може виявляти.

Проголосували без думок, мовчки, з полегкістю, навіть з радістю.

Ну, гаразд. Секретарство — це ще не кінець світу. Ніхто не народжується секретарем, вмирати можна і рядовим комуністом. Але маховик уже розкручено, і ніяка сила його не зупинить. Факультетські партзбори, той самий Іван Панасович Михно, рідний брат такого близького мені Гаврила Панасовича, знов ті самі камінної твердості звинувачення і вже нова пропозиція: "Виключити з лав ВКП(б)". І знов одноголосно, хоч тут і колишні фронтовики, мужні люди, биті й перебиті, безстрашні воїни, мужні душі. Що ж це діється? Тільки тепер я зрозумів, який ще молодий і дурний, як погано знаю людей, життя і світ і який, власне, безпорадний і безсилий, попри мою видиму певність себе, можуть роду і минулі заслуги перед вітчизною.

Ніщо не могло мене захистити, крім споконвічної селянської впертості, і я заявив на тих переляканих зборах, що партквитка не віддам.

На інститутському парткомі, який з величезним задоволенням одноголосно викинув мене з партії, я знов повторив свою обіцянку нікому не віддавати свого партквитка, освяченого моєю кров'ю.

На райкомі про мою справу доповідав Михно. Зв'язок з ворогом народу, в якому

мене звинувачувано на інститутському парткомі, тут перетворився на зв'язки з ворогами, зрадниками і контрреволюційними агітаторами, а також з вейсманістами-морганістами, ідеалістами всіх мастей і агентами імперіалізму. Голосування було знов радісно одностайне, жодного запитання, ніяких сумнівів, ні щонайменших жалів, — аж тепер я нарешті збагнув увесь жах отої одноголосності — мертвий ліс піднятих рук, безплідна рівнина, навіки отруєна ненавистю, байдужістю і боягузством, мертва зона, неприступна ні для доблесті й честі, ні для заслуг і благородства, ні для надій і милосердя.

Безногий Михно загрозливо рипів протезом, секретар райкому Миронов, що теж вернувся з війни без ноги, рипів протезом вже й не загрозливо, а з якимсь вищим смислом, я стояв перед ними хоч і з поперебиваними руками й ногами, але ж з своїми власними, молодий, зелений, дурний проти їхньої великої досвідченості й загартованості у викритті всіляких збочень, відхилень, відступів від генеральної лінії, у боротьбі з проявами, злісними порушеннями, ворожими діями — що я міг? Далі вперто повторювати, що не віддам партквитка? А куди я його понесу, кому покажу, коли вже й оці два безногі суворі фронтовики в один голос заявляють: "Поклади!"

— Я писатиму до Москви! — заявив я.

— Це ваше право, — спокійно відповів Миронов.

Мої заяви потраплятимуть до того ж таки Миронова, бо наш секретар обкому Брежнев забере його з собою до Москви, поставить завідувати саме тим відділом, який відає всіма найважливішими важелями влади, Миронов готуватиме повалення Хрущова, але сам не скористається наслідками перевороту, бо через кілька днів після того літак, на якому він разом з маршалом Бірюзовим і танковим генералом Ждановим летітиме на святкування річниці визволення Белграда, вріжеться в гору Авала і поховає під своїми уламками всіх винних і невинних, праведних і неправедних.

Та все це буде згодом, а тим часом я стояв перед цими двома чорнявими вродливими чоловіками, був удвічі молодший за кожного з них і мав би почуватися щасливішим, насправді ж відчував тільки свою безмежну нікчемність і цілковите безсилля. Убитий одноголосністю, мертвою, як протези цих учорашніх фронтовиків.

Державний організм діє безвідмовно і негайно. Керівна думка пролітає з швидкістю світла, вказівки передаються, як мозкові сигнали в найвіддаленіші пункти тіла, від пильного ока не заховається наймікроскопічніша часточка.

А я й не ховався. Тяжко височів на рівнині одностайного переляку, безглуздий і безпорадний, як гора, що її повинні зрити могутні крокуючі екскаватори і відрапортувати про дострокове виконання завдання, щоб вицілювати своїми зажерливими шістнадцяти-кубовими ковшами нові гори, пасма і цілі хребти.

Наказом директора мене було виключено з інституту, звелено здати до бібліотеки всі книжки, які я там брав, здати до канцелярії студентський квиток і залікову книжку, щоб не лишилося ніяких слідів мого перебування в цьому благородному учбовому закладі. Студентський квиток я здав, а залікову книжку залишив, бо однаково ж ті знання, що здобув тут за два роки, вже не здає нікому і ніяка сила не відбере їх у тебе.

Я йшов до свого підвалу, а йти не хотілося нікуди. Що я скажу Оксані? Куди і як тепер? Знову до рідної Зашматківки? Третє повернення блудного сина? Блискучий молодий командир Червоної Армії за місяць до початку війни, доблесний переможець, у хвалі і славі, на страхітливому попелищі, а тепер вже й сам ніби суцільне попелище, знищений, мовби й неіснуючий зовсім.

Регулювальниці бахнули мені в очі жмутом світла з роззявлених дверей:

— Капітане, може, хоч сьогодні нарешті зайдеш?

Мабуть, уже знали те, про що я мав довідатися за кілька хвилин чи секунд, щойно переступивши поріг свого убогого пристанища.

Оксани не було, вона приходила з роботи завжди пізно, але не було ще чогось, чогось не вистачало в нашому закутку, в усій кімнаті, хоч, здається, все було на місці, тьотя Тоня поралася біля плитки, діти ниділи над домашніми завданнями. З нез'ясованою тривогою в серці стояв я біля столу, майже підпираючи головою стелю, з висоти свого зросту розглядав навіщось великий, ще довоєнної моди, шовковий оранжевий абажур, лискуча тканина, напнута на сталевому каркасі, безліч тоненьких китичок по всьому колу, мов щупальці медузи, тіні від китичок ворухаються на білій скатертині (Оксана завжди стежила, щоб скатертина була бездоганно біла, накрохмалена і напрасована), а між тими тінями щось зовсім стороннє, непотрібне й чуже. Якийсь папірець, тоді ще папірець і ніби гроші.

— Тьотю Тоню, що це? — тихо спитав я, не наважуючись доторкнутися до того, що було на столі.

— Оксана просила передати.

— Передати?

— Так, передати. Записка від неї і трохи грошей.

— Грошей? Які гроші? Звідки? Навіщо?

Запитань було так багато, що тьотя Тоня тільки зітхнула і вирішила не відповідати на жодне. Я ще постояв трохи, тоді простягнув руку до папірця, він перевернувся перед моїми очима ніби наелектризований, майже без дотику, написані спокійним, округлим почерком Оксани слова застрибали в лиховісному танку, зривалися з вузької смужки паперу, розскакувалися на всі боки, норовили поховатися, щоб я не встиг зловити жодного з них, не виставив їх у той безжальний ряд, який вибудувала Оксанина рука. На своє лихо я встиг прочитати ще до того, як слова й літери застрибали мені в очах, і прочитане вжахнуло мене: "Мій коханий! Це все через мене. Я завжди приноситиму тобі тільки нещастя. Така наша доля. Тому я поїду від тебе і від усіх. Не шукай мене. Твоя вічно Оксана".

І гроші! Ціла пака грошей. Звідки вони в неї? Безглузде запитання, бо хіба ж про це тепер треба думати, але я ще безглуздіше повторив його вголос, а тьотя Тоня одразу ж відгукнулася, не очікуючи запитань нових, набагато тяжчих:

— Оксана кудись завербувалася і одержала великі підйомні. Їй самій багато, просила, щоб ти взяв, тобі ж знадобляться.

Знадобляться? Що тепер знадобиться на руйновищах мого життя?

В мене ще лишався день в інституті. З "бігунком" по всіх інстанціях і закапелках. Потиснути руки кільком друзям. Бо не всі ж були допущені до голосування і мимоволі зберегли честь і чистість. В прощальні рукостискання з неймовірним нахабством, непросте-жувано, як заразна бацила, просунувся Сирота і, дивлячись на мене, як на церкву, віддану на понищення войовничим безвірникам, прошарудів:

— Шановний Сміян, захищав вас як міг, але обставини склалися несприятливо. Одначе, не біда. Треба прилаштуватися по спеціальності, покіль усе трохи вгамується, а тоді короткими перебіжками і по-пластунськи — на заочний хоч і до нашого інституту. Сприяння гарантоване і забезпечене.

Сприяння —і від кого ж! Я глибоко засунув руки до кишень, кулаки рвали казенне сукно моїх офіцерських галіфе — тріснути б цю гниду, розмазати по підлозі, по стіні, по стелі, щоб і сліду не лишилося, щоб і згадки не було. Ох, не вводи нас во іскушення!

Коли вже не було тут професора Черкаса, то так і зостанеться цей інститут у моїй пам'яті нікчемним видовищем підлого сироти на прізвище Сирота.

Продукт епохи? Виплодок часу? О, буремний час! Неповторний час! Ще недавно і я вигукував слідом за поетом ці натхненні слова, не задумуючись над їхнім змістом. Челюскінці, папанінці, Олексій Стаханов, Чапаєв, Гайдар, який назвався словом, що означає: "вершник, який скаче поперед усіх", Валерій Чкалов з його словами "Коли бути, то бути першим" — знамення радянської епохи, її неповторності і величі. Коли бути, то бути першим! Війну теж почали з цим кавалерійським девізом, маршал Ворошилов, посланий Сталіним зламати блокаду Ленінграда, сам повів бійців у атаку, вирвався поперед усіх, кричав: "За мною! Вперед!" Може, легенда, але яка ж сумна і повчальна. Бути першим — а якою ціною? За все треба платити. Кров'ю, потом, горем, бідую, і коли не своїм, то чужим. Найчастіше так і виходило: платили чужим. І на війні ті генерали, що лишили після себе цілі кладовища, а тепер видзвонюють орденами і розповідають піонерам про свої подвиги, і в мирний час, коли хитрий сільський дядько Марко Озерний без зайвих трудових зусиль зумів вдовольнити жадобу начальства в рекордних урожаях, а цілі табуни сирот, з головами пласкими, як стоптані буличники, вчасно збагнули, що краще топтати чужі голови і на цьому возвиситися, зайняти місця, звільнені здібними й талановитими. Дух обмов, наклепів, доносництва розповзався по землі густою ядуchoю хмарою, і все освячувалося формулою: "Коли бути, то бути першим!"

На сходах між третім і другим поверхом мене покликали згори:

— Товаришу Сміян! Миколо!

Я став на площадці, згори дріботіла до мене Леся Шепелява.

— Я вас скрізь шукаю...

— Тебе, — поправив я.

— Так, тебе, — вона зітхнула, округлила очі,—це така трагедія і така підлість! Я не наважилась тоді виступити і тепер... Цей Сирота!..

— Все, що він сказав, правда.

— Але ж це підло!

— Лесю, — сказав я, — забудьмо про емоції. І давайте вийдемо, коли хочете, на свободу. Мені однаково, а вас не треба, щоб бачили зі мною.

— Ах, що мені до того!

Але слухняно пішла за мною, і коли ми вже були за квартал від інституту, вхопила мене за руку, вискочила поперед мене, загородила дорогу.

— Миколо, послухайте... послухай! Цього не можна допустити! Людину з таким життям, з такими блискучими здібностями і отак! Ми вирішили писати про тебе Хрущову! Хай знає керівник українських більшовиків, як у нас подекуди розправляються з найціннішими людьми! А коли не допоможе, тоді...

— Стривай, — перепинив я її, — хто це "ми"?

— Ми — це викладачка історії землеробства Катерина Петрівна Ситник, аспірантка Ліда Фрусин і я. Ми вже склали попередньо...

— Слухай, Лесю, — накрив я її пухкеньку долоньку обома своїми грубими долонями, — ти зможеш виконати одну мою просьбу?

— Ну!

— Скажи, зможеш?

— Ну, Миколо! Навіщо питати?

— Так от. Борони вас, боже, посилати такого листа! Ні Хрущову, ні комусь іншому. Буде гірше, і мені, й усім, хто писатиме. Це треба просто пережити — от і все. Обіцяєш мені, що не станете писати?

— Миколо! Але ж стільки підлості!

— Може бути й більше.

— Ти дозволиш писати тобі про інститут? Хоч зрідка?

— Пиши мені в село. Бо я повертаюся в первісний стан.

Я полишав інститут з набагато страшнішими ранами, ніж фронтові. Тоді злий ворожий метал перекалічував моє тіло, тепер вражено душу, і ніхто не скаже, чим і як її загоїти.

Два роки в місті — і чужий. Я пройшов скрізь, де бували з Оксаною. Гіпсовий Чкалов, вождь і морозиво, меблі за сотню студентських стипендій, дорога порцеляна і шкури білих ведмедів. Ведмеді вбиті давно, я — щойно. Будинок професури, вікна Олексія Григоровича Черкаса не світяться, темні вікна, темно в очах, темно у душі. Горобці в деревах на проспекті цвірінькають навіть уночі. Сільські сплять під стріхами, а ці безсонні навіть уночі, як таємниче управління в домі з ротондою. В забігайлівці, де я виручав колись Сироту і де він уперше зрадив мене, а я не надав тоді значення, — знов "йорж": пиво з горілкою. І знов наряд міліції, але не по мою душу.

Можна було пішки до автозаводу, який чомусь засекретили, або до палацу студентів. Головне — відбудувати заводи й палаци. А тоді—бути розчавленим заводами і палацами. А також передовою наукою. Що таке передова наука? А що таке прогресивне людство?

На Барикадній біля фабрики імені Кагановича два миршавих чоловічки вантажили на тачку сміття. "Еч, який здоровий! Поміг би!" А хто допоможе мені? Може, я теж сміття

передового суспільства і передової науки? Сміття і жертва. І, мабуть, тільки тонкі жіночі душі здатні все це відчуті і в найтяжчу хвилину прийти коли не з допомогою, то бодай із співчуттям. і коли моя Оксана зникла безвісті, то я не вірив, що її душа покинула мене. На свої тендітні плечі вона добровільно звалила незносний тягар. Спокута чужих гріхів. Уряд не знає гріхів, все зіпхнуто на просту нещасну людину, вона приречена мучитися, каратися і каятися чужим каяттям. О, прокляття!

Оксани я так і не знайшов. З роботи вона увільнилася. Там шкодували за прекрасною працівницею, але нічого не могли сказати, де вона тепер і що з нею. Загубився слід Оксанин, а з ним і всі мої надії. Я спакував своє шкамаття, дотягнув важкого чорного чемодана до річкової пристані, взяв квиток третього класу на пароплав "Сталінська конституція" і поплив до мами й малого братика.

Навігація вже кінчалася, ночами на прибережних мілинах Дніпро брався крихким льодком, вода в річці впала так низько, що на перекатах "Сталінська конституція" довго сопіла, чиргикала днищем об шорсткий пісок, іноді зовсім застрявала на кілька годин, так що моє плавання розтягувалося в часі неймовірно, але я не переймався цим, бо поспішати не мав куди. В каютах першого й другого класу їхали кудись веселі, мовби не з нашими недостатками люди, згукуючись, ішли до ресторану, довго і всмак сиділи там, тоді провітрювалися на своїй палубі, замикалися на якийсь час у каютах, щоб знов нагрянути на ресторан і весело нищити наїдки й напитки. Я теж заходив до ресторану, більше пив, ніж їв, бо шматок ставав мені поперек горла, каюти не мав, тому йшов до трюму, де у вузькому безкінечному проході грілися біля всіяного заклепками металевого тіла пароплавного котла давно неголені і немиті дядьки з клунками, замучені роботою колгоспниці з кошиками, дівчата в барвистих хустках, бліді хлопчики з ремісничих училищ, вічні солдати, які їдуть, самі не знаючи куди і чого, бідні студенти, що вирвалися на Жовтневі свята до мами, поласувати пиріжками з сметаною та жирним борщем. Я знаходив незайнятий шматок теплового котла, тулився спиною до металевої обшивки, спокійно ждав, поки прогріє наскрізь товсте шинельне сукно, цупку тканину кітеля, тонку натільну сорочку, а мої сусіди перелаштовувалися, зсувалися тісніше, вивільняючи місце на залізній підлозі, кликали:

— Офіцер! Сідай ось тут біля нас. Чого ж його стояти? В ногах правди нема.

А де вона є? — хотілося мені спитати, та я знав, що не тут і не цих треба питати, але де і кого — не знав і не мав тепер певності, що коли-небудь знатиму.

До моєї пристані "Сталінська конституція" доповзла з запізненням мало не на півдобу — не допомгла й назва, що, здавалося б, повинна була давати змогу пароплавові проникати навіть крізь непроникне і достроково з'являтися там, де ніхто тебе не жде. Було вже далеко за північ, діди-перевізники давно спали десь у своєму теплому кублі (може, й у човні, незважаючи на осінній холод), я вже змирився з думкою, що доведеться до ранку гібіти на холодній і темній пристані, однак виявилось, що пристань живе, світиться і навіть веселиться. Електрики тут, ясна річ, не було ніколи, але повсюди висіли ліхтарі "Летюча миша", і в їхньому тьмавому світлі, заповнюючи весь простір дерев'яного дебаркадера, бокові галереї, внутрішній простір, широкі

сходні, що вели на берег, ворушилася, здригалася, судомилася в солодких конвульсіях невиразна темна маса, але то тільки здалеку, а коли я зійшов з пароплава і занурився в збуджене тепло тіл, коли обкресали мене вогнисті дівочі погляди, коли обпалили нестерпно-сліпучі блискавиці безнадійно-чекальних усміхів, тоді вся невиразність і загадковість розвіялася, очі побачили, вуха почули, всі мої змисли з мобілізувалися для відповідних почувань і потрібних діянь.

— Що це тут у вас? — спитав я казенну особу, що, прикрившись форменим кашкетом, невиразно стовбичила в кінці сходні.

— Дівчата з каменоломні гуляють. Пробували заборонити — не слухаються.

Хто б там послухав цю невиразну істоту? Невидима гармонь захлиналася: "тува-тува-тува-ва!", а твердий, як мужчина в повнім соку, бубон прибухкував кожен той тужливий схлип: "бух! бух! бух!". І так без кінця і завжди, і вічно, — яке щастя, що мої рідні береги зустрічають мене в моїй безнадії такими буйнощами буття, цим виявом могутніх сил, розкошуванням молодості і пожадань!

Я тягнув свій чемоданяру крізь несподіваний розтанцьований натовп, я терся своєю жорсткою фронтовою шинелею об м'які й ніжні дівочі тіла, своїм прямолінійним, примітивним просуванням я з нещадністю криголама нищив гармонію їхніх порухів, ледь відчутних дотиків, невиразних натяків, прекрасних сподівань на несподіване, і саме тут, саме тоді, коли я беззаконно і неждано, як той татарин, вторгся в чужі сподівання, чужий і незнаний для всіх, нікому не потрібний, наздогнав мене під тьмавим світлом "Летючих мишей", в теплій клубочняві молодих тіл тривожний, як зла доля, жіночий голос, такий знайомий мені, що краще б його й не знати:

— Микола? Мико-о!.. О, боже ж мій!

І вже з цього розгойданого дерев'яного одоробла, що має кошмарну зубодробильну назву "дебаркадер", з розшалілого безформеного тіла людської маси, зі сполоханого жовтуватого світла "Летючих мишей" вирвалася, відокремилася, заступила мені весь світ, ніч і день, світло й пільму невисока жіноча постать, витка, зграбна, гріхозна в кожному своєму вигині, і смагляве нічними темнощами, темнооке і темногубе лице постало переді мною в загрозливих переблисках рваних тіней, немов од кажанячих крил. Кажани це ж не просто летючі миші, це дияволи во плоті, це чорти з-під наших українських стріх і з нашої мученицької історії, а ця жінка з химерними візерунками летючих тіней від кажанячих крил (а може, це тільки від ліхтарів "Летюча миша"? Ах, коли б справді так!) на загрозливо прекрасному смаглявому обличчі, може, так само не належить до людського роду, а чортиця, дніпрова русалка, послана вловлювати такі розгублені душі, як моя, хоч вода в Дніпрі вже надто холодна для русалок, а заблуканих душ в нашій соціалістичній державі вже давно немає, а коли десь і зродиться якась окаянна і безпритульна, то вловлюють її не русалки, не мавки і не нявки, а залізні хлопці, які звать себе "органами".

Тепла жіноча рука доторкнулася до моєї згорьованої руки, в якій ще жила страшна фізична сила моїх предків, та водночас вібривала розгубленість і якесь ніби скімлення в м'язах, у сухожиллях, у всіх сув'язях, ганебне відчуття суцільного безсилля, яке ламає

найтвердіші тіла і наймогутніші душі.

— Олько, це ти?

— А хто б же то був?

— Де ти тут взялася?

— А ніде! Була тут, ось і є.

Олька Филофієва! Филофіївна, як казали в нашому селі. Я втікав од неї ось уже десять років, а вона гналася і тепер наздогнала в найтяжчу хвилину мого життя.

— Чого тобі треба, Олько?

— А нічого! Може, тобі чогось треба?

— Мені теж нічого. Вважай, що ти не бачила мене, а я тебе.

— Не будь дурним, Миколо! Хочеш гибіти отут на пристані? Та боже ж мій! Підеш зі мною.

— Нікуди я не піду!

— Ви бачили? Він нікуди не піде? А хто ж тоді піде? Може, ти вважаєш, що я залишу тебе отут на сирій воді, на щуки з Кременчука? Ой, Миколо-Миколочку, який же ти дурний!

Вона вирвала в мене з рук мій чорний чемоданяру, а я навіть не мав сили виказати їй опір або допомогти. Ішов слідом за Олькою ніби сонний, збайдужілий до всього, дерев'яно переступав ногами. Куди вона вела мене? Вище й вище, крутіше й крутіше, твердіше й твердіше під підошвами чобіт — камінь, граніт під ногами, — це ж ніщо інше, як ота крута скеля, яку бачив я ще малим з того берега, сидючи в хаті біля вікна, скеля, побіля якої проходив унизу десятки разів, прямуючи на пристань або від пристані, і ніколи навіть у гадці не мав піднятися на скелю, зійти на саму вершину, опинитись в тій загадковій точці між землею і небом, яка видавалася мені колись мало не краєм світу. Тоді на вершині цієї скелі стояла височенна "башня", що в ясну сонячну погоду мовби світилася над прямовисною сірою кам'яною стіною, а під темними грозовими хмарами ставала примарливо-синьою, і коли білі блискавиці заламували над нею свої тонкі руки, "башня" одторгала їх од себе, недбало струшувала до підніжжя уламки, і вони спадали донизу синім мерехтінням, звабленим і недосяжним, як далина. А тоді зненацька "башня" зникла з синього обрію, вона щезла після тої страшної зими, коли в Зашматківці вимирали люди, коли мій дід Микола згинув десть в таврійських степах, вирушивши туди в надії виміняти хоч трохи хліба за машинку "Зінгер", в зимове віконце я не бачив далекої "башні", а бачив тільки голод і вмирання поблизу й довкола, весною мої дитячі очі забули про далину і втуплені були в землю, я пасся, мов здихаюче телятко, на кульбабках, спориші й калачиках, коли ж після "зеленого" хліба з молодого зерна нового мученицького врожаю, після травневих буйних гроз, що відшуміли над нами непоміченими, я нарешті визирнув у наше віконце, що дивилося на плавні, на Дніпро і в безмежну далину за річкою, я не побачив "башні". Вона щезла за зиму, ніби вмерла разом з людьми, сіра кам'яна стіна голо світилася під сонцем, грозові тучі чорною запоною закривали весь білий світ по той бік Дніпра, але вже не пронизувало їх уперте тіло "башні", не викреслювало вчорних румовищах стихій

звабливо-синіх ліній поклику в безмежні далі, в надії і захвати. Люди казали, ніби в "башню" вдарила якась надто потужна блискавка і спалила ту не знати ким поставлену споруду. І не важило навіть — дерев'яна чи металева була "башня". Коли дерев'яна, то згоріла, спопеліла дотла, коли ж залізна, то від неймовірної сили небесного вогню розтопилася і її залізні сльози впали на камінь, пропекли його байдуже непорушне тіло, і навіть камінь не стерпів — тріснув, розколовся і впустив до свого мертвого існування частку живого життя: делікатність мохів і лишайників, витку зеленість "берізок", дику безжальність половецьких бур'янів, які навіть пізньої осені, коли вже все завмерло, залягло, затаїлося до наступної весни, вибринькують своїм сухим бадиллям, торжествують свою перемогу над тими, кого вони ніколи не зможуть перемогти, утверджуються в своєму безплідному триванні навіть там, де всетерпелива природа визнала його цілком безглуздом.

Як же я міг забути про цю скелю, про її загадковий верх з фантастичною "башнею" мого дитинства? Чому жодного разу не спробував піднятися на її вершину, хоч всі ці роки, окроплюючи власною кров'ю кожен скіпець, дерся на інші вершини, здобував їх і не здобував, відступав і знов кидався на приступ, бо йшлося не про мою честь, а про честь моєї землі, моєї Вітчизни.

Може, ми завжди піднімаємося не на ті вершини?

Олька вела мене вузькою стежкою, протоптаною в камені (хіба можна протоптати стежку в камені), мов докір моїй нерішучості, тягнула переді мною тяжкий чорний чемоданяру, я плентався за нею і щокроку повторював:

— Олько, кинь к чорту отой чемодан!

— І не подумаю! — сміялася вона з темряви. — Бо мені й не чемодана треба, а тебе, Миколо! А чемодан що? Тяжкий, як камінь? Так я щодня тут вергаю камінь на гончаки! Камінь мертвий, а оце в мене в руках ніби живе. Що тут у тебе?

— Книжки.

— Вони, мабуть, тяжчі за камінь, а мені легкі, як пір'я. Бо це ж твої, для тебе...

— Олько, не вигадуй!

— А я нічого й не вигадую. Знав би ти, як горіла в мене усі ці дні душа, як горіло тіло. Вже я і вранці і ввечері кидалася в Дніпро— не помагає!

— Ти що — ошаліла? Купатися в Дніпрі в листопаді?

— Коли ж горить і душа і тіло? Ти цього не знаєш, а я тільки й живу серед такого полум'я...

Я не знав, що їй відповісти, мовчки хекав слідом за Олькою, відгортав цупкі бур'яни, коли вони вже надто настирливо пхалися межіочі, а на самім верху, де вже не чутно стало нічного клекоту пристані, де відступили мертві бур'яни і лишився тільки черствий камінь під ногами я несподівано й безпомічно роз'їхався ногами, мов на ковзанці, і мав би впасти болісно, ганебно, катастрофічно але якась добра і тепла сила втримала мене, врятувала зласкавила м'яким шепотом: "Сюди! Ось сюди! Та не туди ж, бо там Мохи й лишайники, йди за мною і не будь таким незграбним..."

І серед цього кострубатого мертвого каміння непередавана округлість молодого

жіночого тіла в мовчазній готовності порятувати тебе не тільки від цього випадкового падіння на слизькому мості, а й від найжорстокіших падінь життя, і це було те саме відчуття, якого я зазнав кілька років тому в залізних нутрошах дніпровського буксира "Матіас Ракоші", але тоді біля мене була Оксана і відчуття було радісне і неприродно-безмежне в своєму триванні, а тепер віддавало присмаком гіркоти, смутку і краденого овочу.

Я втримався на ногах завдяки Ольці, але не хотів цього визнавати, мерщій відсахнувся від неї, мовчки відсунувся назад. Вона засміялася тихо і мудро, не стала дорікати за невдячність, змахнула вільною рукою:

— Ось уже й прийшли.

На самому вершку кам'яної скелі хтось зліпив з глини довгу незграбну споруду — барак для робітників. Чому з глини, а не з каменю, і чому саме на цьому белебні, а не внизу, в затишку і теплі — хто ж то знав? І що тут важило — традиція, байдужість до всього на світі, нехтування людськими потребами? Скільки таких безглузвих бараків порозставляювано на просторах моєї землі, і ніхто ніколи не задумувався над їхньою доцільністю, а ще точніше — нелюдськістю. Та чому ж мав задумуватися я тої трагічної для мене осені? Глиняний барак на камені — то й гаразд. Привели тебе туди, мов бика на заріз? Згода.

Олька навіть не цікавилася, йду я за нею чи ні. Тут уже нікуди було подітися — тільки вперед наосліп, головою в ополонку, без відступу, без вороття. Кімната, приміщення, простір, куди мене привела Ольга, вражала своєю неймовірною убогістю. Темні стіни, низька темна стеля; широкий дерев'яний піл, застелений товстою домотканою ковдрою і закиданий пістрявими подушками, вузенький столик, дві саморобні табуретки, нужденний каганчик — ось і вся обстава. Та звідкись з'явилися полив'яні мисочки, а на них рожеві пластівці сала, обнизані сизими сережками цибулі, пухнасті скибки паляниці, а поряд пузатенькі, з більмастого скла чарочки і біля них висока пляшка з отруйно-сивушною рідиною — цим безнадійним символом всіх наших минулих епох убогості, принижень і безвиході.

— Олько, я не питиму, хоч ти що хоч!

— Ой, злякав! Не питимеш, то я вип'ю за тебе! Не заборониш?

— Це вже не в моїй волі.

— А що тепер у твоїй волі? Раз ти тут, то вже мій, хоч скач, хоч плачі І вже ти вип'єш зі мною, хоч би всі чорти тут гопки били!

— Чого тобі треба, Олько?

— Того, що й тобі.

— Мені вже не треба нічого.

— Мені теж.

— Ой, Олько! Вона підливала й підливала в ті більмасті відьомські чарочки, я непомітно випивав їх одна за одною і ще непомітніше занурювався в склубочілу п'ятьму, безпорадно борсався в ній, безсило простягав руки, шукаючи опертя, порятунку, спасіння, але знайшов там зовсім не те: знов опинився в садку діда Филофія, під

темними деревами, з яких низько звисали перестиглі золотисті груші, знов, як і десять років тому, одурманений гріховним ароматом плодів утікав я звідти і теплі округлі груші лоскітливо дотикалися до моїх щік і моїх переляканих губ, гладили моє обличчя (пронизані медвяними соками груші чи безсоромно-ніжні жіночі руки?), я стогнав од сорому і ганьби, рвався на простір, на волю з чіпких обіймів зваби й гріха. З того першого саду я зміг вирватися, захищеним дитячою цнотливістю, але тепер затоптана брудом жорстокості й неправди, скалічена кривдою і злом душа моя не порятувала мене і в цьому, новому саду я хоч і пробував утікати від гріха, та насправді біг до нього, я сліпо кружляв між золотисто-стиглими плодами, лоскіт їхніх дотиків обезвладнював мене, вже не страх, а захват народжувався в серці, і не сором, а безсилля й вичерпаність блаженства. Тіло безсоромної цієї жінки було мов сто вітрів неприп'ятих. Вони змели мою розгублену душу, занесли її світ за очі, до раю й до пекла водночас.

Коли справді буде колись Страшний суд очищення, покаяння і спокути, то я вже побував на ньому тої ночі. Ніч була болісно-довга, якась безкінечна і водночас коротка, мов зойк радості і розпуки, вона зовсім не мала вечора (адже все почалося вже опівночі) і непомітно злилася з ранком, і коли я нарешті спам'ятався, то ніяк не міг збагнути, світло чи півноч довкола мене, на початку чи вже при кінці безрадісної своєї мандрівки я перебуваю. Просторе дерев'яне ложе лякало своєю пустельністю, маленьке віконечко, мов учорашні більмасті чарочки, напускало на мене сіру каламуть, десь посеред холодних просторів Дніпра стогнав заблуканий у непробивному осінньому тумані пароплав (може, та "Сталінська конституція", що привезла мене сюди на солодку ганьбу, і гірке очищення і ще гіркіше збезчещення?) — всі відчуття були невиразні, тупі, скаламучені, мов світло з більмастого віконця, та однак весь я здригнувся від сорому і навіть застогнав.

— Щось болить? Ой, Боже ж мій!

В цьому холодному просторі, серед убогості, доведеної до краю, голос майже ангельської доброти, теплий і ласкавий, а слідом за голосом безшелесно зродилася й вона, з того, далекого, і цього, злочинно-дотичного саду з золотими грушами, суцільний гріх, як ті перестиглі плоди в медвяному солодкому соку, що скапує на землю, спраглу і безпомічно-безпорадну, як моє тіло.

— Олько, як тобі не соромно отаке зі мною!

— Прокинувся? А я тобі снідати принесла. Нас тут годують. Аякже! Вже зрання — котлети з макаронами, а макарони, як пальці завтовшки. Нас тут годують, бо кажуть, наш камінь аж до Києва йде. Там на Хрещатику ним доми обмощують. Може, колись пощу та подивлюся...

— Ой, Олько, яке вже тут снідання!

— Однаково ж треба їсти. Ми он ще й не снідали, а два гончаки накидали каміння. А воно ж тверде!

Яке каміння! Яка твердість?

— Олько! Ну, про що ти ото говориш? Згинь з-перед очей!

Тобі ще мало? Це ти у всьому винна! Ти, а не я.

Вона підлетіла до мене, налягла тяжкими грудьми мені на обличчя, власне, й не налягла, а тільки доторкнулася, креснула глибинним, майже пекельним вогнем, відскочила в осяжну недосяжність, засміялася звідти і застогнала:

— Ну, я! рада й щаслива, що саме я, а не хтось інший! А чого тобі ще треба від мене? Думаєш, я забула той наш садок, і ті груші, і ту ніч, яка вже ніколи не вернеться, але яку я так тоді ждала, бо хотіла, щоб ти прийшов, а ти втік, хоч спершу прийшов, а тоді втік, і лишився Васько, якого я терпіти не могла, та мені було однаково... А ти був дурний і ще не знав нічого й не зазнав. Не знав ти й того, що тебе я побачила тільки згодом, а спершу закохалася в твого батька Федора. Дівча ніжноноге? То й що? А мою матір з Молдавії мій батько знаєш якою привіз? П'ятнадцятилітньою, щоб ти знав! І мені було п'ятнадцять, як я закохалася в твого батька — хоч і вмерти! Ти тоді був сопляк, три чи скільки там років між нами, а як на мою пристрасть, — то цілі віки! І вже лиш згодом, як загинув твій батько, як пропав мій дід Филофій, в тому страшному патронаті і на дикій свободі після нього, побачила я тебе ще ніби й малого, зеленого, як весняний паросток, але все здригнулося в мені, заплакало й заскімлило: "Ось де моє щастя! Ось уся моя радість!"

— Олько, перестань! Невже тобі мало того, що вже сталося?

— Мало? Ой, упаду від сміху! А ти що ж думав — багато? Стачить на все життя? А ти зміг би один раз наїстися — та й годі? Міг би?

— Вважай, що наївся. Не буду й снідати — поїду.

— Поїдеш? Куди ж ти поїдеш?

— Куди їхав. На той бік. До матері.

— А туман ти бачив?

— Діди перевезуть. Що їм туман?

— Ой, смішний! Діди його перевезуть! Та вони почалапкають веслами біля берега і пристануть туди, звідки й відчалювали. Нікуди ти звідси не подінешся, Миколо.

— Колись же цей туман розійдеться?

— Колись розійдеться. А тим часом будеш тут. Може, й назавсім зостанешся? До каміння ми тебе не пустимо. Самі ганятимемо вагонетки, а ти — нашим обліковцем. Ходи собі з книжечкою та чиркай олівчиком.

— Олько, ти ж знаєш, що цього не буде!

— А не буде цього, то буду я, допоки ти тут у мене!

І знов задушила мене й замучила темною і солодкою тугою. Обцілювала мої шрами на плечі й на грудях, задихалася від дикого шепоту:

— Моє! Все моє! Як побачила тоді на сінокосі ці шрами, то ще дужче захотіла тебе!.. Поцілунками б зцілила!.. Жданням безнадійним!.. Туго моя! Щастя й нещастя!

— Ненормальна, — кволо борюкався я.

— А де ти тепер знайдеш нормальних? Може, ти нормальний?

— Не знаю.

— Може, десь ждуть тебе — не діждуться?

— Не знаю.

Ніде ніхто не ждав мене, ніхто не лічив моїх днів, і коли я вирвався нарешті від Ольки, то навіть сам здивувався: куди поспішав, чом так нетерпеливився?

В колгоспі вже не було залізнозубого Левченка, пропив півферми, повинні б судити, але обком врятував, перекинули в інший район. Прислали нового голову, знов темний і непросвіщенний, але цей приїхав з жінкою, вона хоч тримає його в шорах. Мама зраділа моему поверненню, з надією дивилася на мене: "Миколко, йди до нас агрономом!" — "Так я ж недовчений, мамо". — "А тут же й зовсім невчені, гине все і помирає!"

Все гине, та ніби ж я порятую? Сам гину, і ніхто не допоможе. Оксана, мов підстрелена дика качка з одним крилом, залетіла в безвість. Фронтових друзів розгубив, а нові, студентські, відцуралися при першому ж тривожному дзвоні. А були ж там не тільки мамині синки, а й учорашні солдати, покоління переможців, які вміли відважно дивитися смерті в очі, не боялися ні бога, ні чорта. То яке ж затемнення наповзло на їхні душі і чому їхня воля стала, мов розм'яклий віск?

Все, що їхнє,— так само й моє.

Ми сини Великого воза, народжені під ним, зачаровані його семизір'ям, приголомшені його вогняними колесами, покірливо простуємо туди, куди він котиться, ми затикаємо вуха на зойки, стогони і прокльони розчавлюваних твердими колесами, і біле сяяння Полярної зірки не возносить нас, а тільки засліплює і робить ще безпораднішими.

Чи ж треба дивуватися, що тільки слабка стать наважилася захистити мене, та я гордо відмовився, а тоді добровільно нагнув шию під ярмо темної, стидкої пристрасті Ольчиної. Як я міг піддатися тій звабі? Чому не відтрутив тої жінки? Хтиві рум'янці на щоках, сині вогні в очах, волосся чорне, як осіння ніч над кар'єром, широкі стегна вигойдуються, мов при землетрусі,—ох, Олько, Олько, хоч не я, а ти звабила мене, та гріх непростенний впаде не на тебе, а на мене.

Як добре, що в людини є рідний куток, до якого завжди можна повернутися після всіх блукань по світах. Конаючий звір з останніх сил добирається до свого кубла, птаство з далекого вирію прилітає до торішніх гнізд, риби, долаючи найбурхливіші течії, вперто пробиваються до споконвічних нерестилищ, а людина ж повинна бути вищою за все живе! Рідна земля ніколи не набридає, і завжди вона найдорожчий скарб твоєї душі, твоя запомога, твоє спасіння.

Вдруге за останні роки повертався я до матеріної хати. Блискучим переможцем, сповненим надій і дерзань, два роки тому і нещасним розвитком, з пошарпаною, пограбованою душею тепер. Тоді рвався далі героїстувати, тепер треба було зализувати рани.

І ждати Оксану.

Бо коли я повернувся до Зашматківки, то чому не повернеться вона? А може, хоч обізветься до рідної матері?

Може, може...

Радянська наука — найпередовіша в світі. Ще зовсім недавно я вистрілював ці

шаблонні лозунги, зневажаючи поверженого німця Шмідта, зневажаючи весь світ. Зневага призводить до ненависті. А ставши рабом ненависті, неминуче станеш і її жертвою. Чи ж думав я тоді про це в своїй офіцерській зарозумілості?

Тепер не було для мене ніякої науки: ні найпередовішої, ні навіть найвідсталішої. Не було нічого. Мама з селянською делікатністю уникала розмов про мої плани, зате малий Марко не відставав од мене, допитуючись, куди я тепер і як.

— Ти ж оце не назовсім приїхав до Зашматківки? — зазирає він мені в обличчя.

— А коли назовсім, то що?

— Тю на тебе, Миколо! В тебе ж он яка тепер освіта, а ти в наше село?

— Освіта ніяка. Всього два курси сільгоспінституту.

— Так у нас же на весь район з такою освітою не знайдеш! Тобі треба начальником райземвідділу або ж головою райвиконкому! Ти ж ще й капітан, а в нас навіть секретар райкому, кажуть, сержант чи що...

— Капітани й сержанти — це все минулося, Маркусю. Тепер інші часи, інші виміри. Ти мені краще скажи, як твої шкільні успіхи?

— У нас драмгурток організувався, це той учитель літератури, що я тобі колись казав. Ставимо "Сватання на Гончарівці", я там граю свата, який постукує ціпком і примовляє: "Так-таки так!" Учитель каже, що в мене є талант.

— Раз вчитель каже, то треба йому вірити, Вітаю тебе, Маркусю! Коли ви показуватимете виставу?

— А вже скоро! Прийдеш?

— Як не стану заврайземвідділом, то прийду! — засміявся я.

Може, всі ми вже від народження актори? В десятиріччі я теж був активним драмгуртківцем, грав у "Загибелі ескадри" боцмана Кобзу, ходив по сцені, гуняво погукував: "Мідяшки-залізачки драїть!" Керувала драмгуртком вчителька літератури Наталія Іванівна, попівська донька, яка вимушена була відчищатися від бруду свого класового походження підвищеною революційною пильністю. Вона й звернула увагу на те, що українського буржуазного націоналіста Кобзу грає здоровенний Сміян, а революційного матроса Гайдая дрібненький і непоказний Ванько Кіптілий. Нас з Кіптілим поміняли ролями, я негайно задер носа від гордошів, а Ванько тяжко переживав, бо він був секретарем шкільної комсомольської організації і вважав для себе ганебним грати роль класового ворога.

Ми з Ваньком разом пішли до кулеметного училища, але мене випустили достроково, а Кіптілий ще залишався на рік і війна застала його курсантом. Десять років на пекельних рубежах літа сорок першого року він і загинув за кулеметом в курсантському загоні, хоч, здавалося б, такого маленького куля повинна була обминути і найперше знайти таку показну мішень, як молодший лейтенант Сміян. Та кулі не вибирають.

Які постріли долі спрямовані будуть проти мого маленького брата?

У приписах аноніма з 1561 року значиться: "Коли автор драматичний хоче сподобатися публічності, то мусить конечне показувати їй багато дияволів, вони

повинні бути бридкі, повинні кричати, вити, радісно скрикувати, кидати тяжкі прокльони й звинувачення, а в кінці тягнути з диким вереском свої жертви до пекла, і треба, щоб галас був жахливий".

Добре, коли дияволи й вороги лишаються тільки в п'есах. А коли починають їх шукати в житті? Ось мене вже знайшли, ткнули пальцем, затаврували. Не повтори, малий братику, моєї долі, ой, не повтори!

Не дали мені стати вченим агрономом, тож недовченим я теж не хотів бути і, нічого не сказавши мамі, подався до Положаївської МТС, садиба якої ще з довоєнного часу була на положаївських хуторах у степу.

Положаї виділилися з Зашматківських земель ще за Столипіна, як слід загосподарювати не встигли, бо почалася війна, а тоді революція, а тоді селянські бунти й війна громадянська, земельним кодексом після смерті Леніна всю землю, обіцяну Жовтневою революцією селянам, було оголошено державною власністю, і виходило, що селяни мовби ставали наймитами в держави, щоправда, добровільними: хто хотів, міг брати землю в оренду, хто не хотів — міг показувати дулі горобцям. Селяни, як царі: бувають великі й ніякі. Серед Положаїв один теж став великий, розбудував хутір, поставив простору стайню, хліви, клуні, підкати для реманенту, спромігся навіть на олійницю. Всі інші Положаї лишилися маленькими й непоказними, хоч згодом караючу руку пролетаріату було занесено й над ними, бо вважалося, що на хуторах — всуціль куркульня. Давид Демидович, молодий тоді парубчак з бідних Положаїв, на всяк випадок рвонув на будови п'ятирічки і повернувся на хутори, коли там на садибі великого Положая організувалася перша в наших степах МТС. На будовах Давид Демидович освоїв американську техніку, знав "фордзони", "катерпілери" і "джон діри", і його поставили головним інженером МТС. В нашій школі для десятикласників Давид Демидович організував курси трактористів, і я був відмінником на тих курсах, що пригодилося мені й в училищі і на фронті. Після війни Давид Демидович став уже директором Положаївської МТС, ото ж гріх було не скористатися з давнього знайомства і не попроситися простим трактористом. Трактор гуде й клекоче, а думки снуються, ти сам на всім світі, тільки небо, земля, простори, як бог для ченця за монастирськими мурами. Саме це мені потрібне сьогодні для душевного спокоєння.

Хутори теж погоріли, але колишня стайня великого Положая, в якій до війни містилися емтеєсівські майстерні, якимсь чудом уціліла, тепер там, власне, була вся МТС: і майстерні, і склад запчастин, і контора з двох кімнаток, одну з яких займав директор з головним інженером, іншу — бухгалтери й плановики.

В директорській кімнатці спиною до дверей сидів на табуретці маленький чоловічок, у солдатській шапці-вушанці і в старому пальті з чорним смушевим коміром, і тулив руки до закіптюженої грубки.

— Добрий день, — привітався я до чоловіка. — Я до директора. Давиде Демидовичу, це ви?

Чоловічок на мить повернув до мене гостреньке лице, креснув по мені очима, знов одвернувся, квапливо пробурмотів:

— Ні, ні, директора немає! Немає і невідомо, коли буде. Тут я вам нічого не скажу.

Звичайно ж Положай постарів і мовби зсохся за ці роки, але це був він, Давид Демидович, хитрий дядько, що став, мабуть, ще хитрішим. Я пройшов до вікна, підджунив ногою ще одну табуретку, яка була в "кабінеті", сів на неї, розстебнув шинелю, зітхнув:

— Давиде Демидовичу, я ж вас упізнав, не треба мене дурити. Мене ви, звичайно, впізнати не могли, та й не дивно: десять років, як ми бачилися. Я Сміян Микола Федорович із Зашматківки.

Положай скосив на мене насторожене око, ще не вірив, а раптом якийсь черговий перевіряльник з району придурюється зашматківським хлопцем.

— Сміян? — недовіжливо перепитав він. — Це ж з яких Сміянів?

— Та з яких же? Ви ж прекрасно знаєте, що Сміяни на всю Зашматківку тільки одні. Батько мій був головою першого колгоспу. Загинув у тридцять п'ятому. Обеліск йому стоїть.

— Це ти про Федора Сміяна? Знав я його. Геройський був чоловік. А ти ж йому хто?

— А я син. Микола. Ваш довоєнний учень. Випускник ваших курсів трактористів. Ви ж мене ще так тоді хвалили. Та ось посвідчення, вами підписане. Все в нас згоріло, а це мати якось врятувала. Було за іконою Миколи-чудотворця. Ікону мати вихопила з вогню, а з нею й папери. Може, я й живий zostався завдяки оцьому посвідченню. Охранна грамота від смерті. Гляньте, Давиде Демидовичу, це ж ваш підпис?

Положай перехилив голову, зиркнув на пожовклий папірець, знов посунувся до грубки.

— Могло бути, — пробурмотів він, — все могло бути. А тут ось у нас холодно, як у льоднику. Соломою дівчата мені грубку пробздикують, а воно не гріє ж нічого! В майстернях — теж хоч собак ганяй. Так ти оце Сміяна Федора син?

— Син.

Він нарешті облишив своє хитрування, повернувся до мене обличчям, прибрав директорську позу край блаженного столика, переміряв мене поглядом з голови до ніг.

— З фронту?

— Де вже той фронт!

— А таки ж було?

— Та було.

— Герой, герой! Весь в орденах. Ну, а в мене тільки медаль за доблесний труд у Вітчизняну, значить, А могло б і медалі не бути, бо й мене б могло не бути. Ви геройствували, геройствувати воно як? — Пан або пропав. А ти спробуй кувати й викувувати оте геройство і саму, значить, перемогу, спробуй, а тоді й кажи. Як почалася війна, директора нашого Онуфрієнка, ти ж його знаєш, зразу й забрали в танкісти, а техніку всю підчистили під мітьолку. Зостався один хетезюк поламаний та хура залізяччя, а мені кажуть: "Приймай директорство!" А приймати нічого. Я нестроєвий, в армію мене не беруть, МТС, як такої, не існує, а мені, значить, приймай директорство і організовуй евакуацію в глибокий тил. Ну, поворожили ми над

хетезюком, склали на причеп якесь там годяще залізниччя, сіли, поїхали. Добралися до Ворскли, а там міст фашисти спалили, тепер перекинули понтон, і по тому понтону суне вся наша воєнна техніка, яка там є. Відступають, одне слово, або ж — ноги на плечі і гайда. Стоїть перед тим понтоном отакий герой, як оце ти, правда, ще без орденів, бо де ж тоді орденів було набрати, в одній руці пістолет, в другій автомат, і жене кого куди хоче. Тицьнулися ми з своїм мирним обозом, він як визвіриться: "Куди прете! Хочете мені своїм одороблом понтон вивести з строю? Назад! Осади, мать-перемать!". Я до нього, так, мовляв, і так, мирна техніка, кувати зброю перемоги, а він і слухати не хоче: з такими колесами не пущу, мать-перемать, в бога, в сонце, в ангелів і в архангелів!..

Звернули ми в шелюги, дістали хлопці ключі, почали відгвинчувати залізні шпори на колесах. Гвинтили цілий день, стали задні колеса в нашого хетезюка гладенькі, як маховики в дизеля, присунулися до понтона, той капітан глянув, змилюстивився: "Котіть, та щоб мені потихеньку, бо накажу скинути в річку!" А там і скидати нікуди: курці по коліна. Перескочили ми через Ворскло, а на тім боці піски — по самі вуха загрузнеш, а тут німець налетів, бомби так і сюркають. Я кричу трактористові: "Газуй!", він газує, а колеса ж голі, без шпор, крутяться на одному місці, буксують, ні тпру, ні ну. Ще повезло хоч — не попало в нас бомбою. Тільки тобі фашист одлетів, прискакує з того боку "емка", а в ній чини з шпалами в петлицях, машина засіла в піску, чини повискакували з неї, побачили нас: "Ей, ви! А ну ж підпхніть!". Випхали ми їх на тверде, їм би сісти та їхати, так один присікався до мене: "А ти чого тут стирчиш? Фашистів ждеш, щоб їм нашу техніку передати?" Я йому про капітана, про понтон і про шпори на колесах, а він кобуру розстібає, пальці йому танцюють, губи посиніли: "Під трибунал! Розстріляю!"

Жінки наші набігли, обаранили його, якось минулося. А так би то й кісточок не позбирав од тих ваших героїв. У глибокому тилу теж не мед був, не те що вам на фронті.

— Не те, — сказав я. — Мені доводилося лікуватися в тилкових госпіталях, бачив.

— От, от, — зрадів Положай, — а я, значить, кому не кажу, — не вірять! А ти ж оце як? Де і що?

— Прийшов проситися на роботу, — сказав я.

— На роботу? Яка в нас робота для такого героя? Тобі, коли що, в район, на керівну.

— Ні, саме до вас. На трактор. Ось же посвідчення, яке ви підписали. В училищі я теж вивчав техніку, на фронті мав добрячу практику, та головне — ваше посвідчення...

— Посвідчення воно справді, — знов закрутив очима Положай, запідозрюючи щось лихе, — а тільки як же це отак — ні з того, ні з сього і на трактор?

— Хочу приєднати свої трудові зусилля... Ну, і так далі...

Положай довго мовчав, совався на табуретці, вірив і не вірив, прикусив нижню губу, стрільнув на мене очима:

— А документи?

Я здивувався:

— Які вам документи? Пашпорт, військовий квиток, орденські книжки? Все є.

— А листок обліку кадрів? — випалив Давид Демидович.

Я не розгубився.

— Листок? Можна й листок. Та тільки ж я не на керівну роботу, а на рядову. Трактористом.

— А може, я тебе хочу головним інженером?

— Який з мене головний інженер? Давиде Демидовичу, побійтеся бога!

— А може, я тебе бригадиром тракторної бригади!

— І бригадиром не потягну. Тільки рядовим трактористом, та й то після того, як оце цілу зиму простояв би на ремонті.

Положай був надто хитрий чоловік, щоб дозволити комусь обдурити себе.

— Знаєш що, Сміян, хоч ти й герой, та в нас дорогоцінна техніка і є порядок. Я скажу, щоб тобі дали листок, ти його заповни і залиш, бо мені треба в район. А тоді я тобі дам знати...

Положай заворушився, показуючи, як йому ніколи. Ох, ці наші хуторянські хитрощі! Кому там в районі потрібен цей директор шести чи восьми поламаних тракторів?

— Давиде Демидовичу, — сказав я, — ви, мабуть, вважаєте, що я той десятикласник, якому ви втовкмачували десять років тому, що таке шатун, поршень і кулачковий вал. Але ж десять років та ще війна! Гляньте на мене! Вам же потрібні трактористи, я знаю! Ви берете шістнадцятилітніх. А з мене вимагаєте анкету. Може, ще й автобіографію? Характеристику? Скільки завгодно. Всі пункти в порядку, всі відповіді з словом "не": не служив, не судився, родичів за кордоном не маю. Щоправда, один пункт не на мою користь. Шість років, ще з фронту, був у партії, тепер безпартійний. Але тут протиріччя не з партією, а з наукою, думаю, що це тракторів не стосується.

— Ага, — зрадів Положай, — ось бач, як воно повертається! В тебе й батько такий був: усе йому не так, все норивив проти шерсті. Значить, кажеш, не поладив з наукою, а окошилося партійністю. А в нас уся наука партійна. І про мої трактори ти ото даремно. Радянська техніка теж уся партійна, аякже! Трактористи мої всі безпартійні — то нічого. Ще будуть членами партії, коли досягнуть високих показників. А ти виключений, тут другий калінкор. Таким, як ти, довіряти передову радянську техніку я не маю ніякого права.

Смішно й гірко було від слів цього навіки переляканого чоловіка.

— Давиде Демидовичу, — повільно підвівся я з своєї твердої табуретки, — про свою передову техніку напишіть в газеті. Ваші ж трактори всі простоюють без запасних частин. Ви б згвинтили з шести тракторів два або три, щоб вони хоч трохи могли ворухитися, а так — це просто купи іржавого брухту. І ви боїтеся мені довіряти свій мотлох? Не треба, обійдуся! Я з своїх коліс шпорів згвинчувати не збираюся, так що не забуксую, видобудуся і з найсипучіших пісків, і з найглибшої твані! Пробачайте, що потурбував!

Я ступнув до дверей, але тут Положай виказав хіба ж такий сприт, скочив мені навперейми, розпростер руки впоперек дверей.

— Не пар парка, хлопче, не пар парка! Ач, який прудкий! А може, я перевіряв тебе! Бо вже раз ти прийшов до мене, то неспроста, видно, попав у якийсь соломотряс, пропустили тебе й крізь віялку і крізь трієр, потрошили і кісточки і маслаччя. А чи ж уцілів хребет? Ось в чім штука. Бачу: уцілів, ще тримається. Ото й добре. Я тільки глянув на тебе, так прямо душею возрадувався. Ну, думаю, оце о! В мене ж з кадрами — заріз! Я б тебе й на головінжа, і на бригадира, а не хочеш — дам і трактора. Є в мене "Універсал". Майже новісінький. Ну, не на ходу, бо тепер з запчастинами сутужно, ще ж не відбудували народне господарство після плюндрувань, завданих німецько-фашистськими загарбниками, але "Універсал" прямо тобі як лялечка! Ти ото кажеш: згвинти з восьми два трактори і ори та сій. А натуроплату хто мені зароблятиме? Так я в кожний колгосп по трактору поставлю, угоду про натуроплату укладу, харчування для трактористів забезпечу на весь сезон — і все тобі в порядку, плани виконуються, показники є, досягнення наочні. А стань я згвинчувати-перегвинчувати, як ти ото кажеш, де я опинюся? Знаєш, скільки тут Положаїв колись жило, а скільки зосталося?

— Точно не знаю, але здогадуюсь, — сказав я.

— Отож і воно. Вважай, що я тебе вже взяв на роботу, хоч анкетку ти однаково ж заповниш, але давай домовимося: ніяких возмущень трудового народу! Бо я ж тут живу давно і всіх Сміянів знаю, як своє вухо.

— Я давніше, — усміхнувся я.

— Ти?

— Я.

Положай довго перемірював мене вздовж і впоперек своїм хитрим поглядом, прискалив око:

— І скільки ж ти тут живеш, на оцьому нашому чорноземі?

— Тисячу літ.

— Тисячу?

— Уявіть собі.

— Знаєш що, хлопче, — відходячи нарешті від дверей, зітхнув Положай, — ти скажи прямо: береш "Універсал"?

— Беру.

— Отак воно краще. А то: тисячу літ, тисячу літ! В голові й так гуде від усіх балачок, а тут ще ти з своєю тисячою...

...Не так уже й заспокійливо гудів трактор, як мені видавалося, і не зміг я усаїтнитися навіть тут, серед степів.

Емтеєсівські майстерні нагадували фронтовий госпіталь. Там на двох одна нога, тут на три трактори один колінвал. Замість запчастин Положай приніс і власноручно прибив на стіні лозунг із словами Сталіна: "Механізатори! Використовуйте техніку до дна!".

— Посадовили б нас під цим плакатом посеред замерзлого ставка, то було б в самий

раз! — невесело жартували трактористи.

Якась незрима зла сила нестотно ганяла дияволів, і тепер після письменників, композиторів, філософів і вейсманістів-морганістів названо було нових ворогів: антипатріотична група театральних критиків, запеклих космополітів, відірваних від життя та боротьби радянського народу. Коли врахувати, що до найближчого театру від Положаївської МТС було кілометрів з двісті, і що жоден з трактористів навіть не чув ніколи про таку професію, як театральний критик, і що для матюків слово "космополіт" не вживалося навіть на рівні районного начальства через свою абсолютну невідомість у цих глухих краях, то, коли, повторюю, врахувати всі ці обставини, на статтю в газеті "Правда" від 28 січня 1949 року "Про одну антипатріотичну групу театральних критиків" ніхто тут не звернув ніякісінької уваги.

Але пригнали до нас із Зашматківки вчителя літератури Бугайова Дмитра Карповича, який повинен був прочитати механізаторам спеціальну лекцію про шкідливість і підступність космополітизму, сам директор Положай одірвався од теплої грубки і гибів цілу годину з нами в напівтемному, промороженому наскрізь непривітному приміщенні, бо це була не просто лекція, а важливий політичний захід.

Бугайов, велетенський чолов'яга в засмалцьованому армійському кошуку, здер з своєї просторої лисої голови облізлу смушеву шапку, запхнув її до кишені кожушка, дістав з-за пазухи учнівського зошита, ляпнув його на край верстака, заваленого масним залізяччям, спокійно поторгав сторіночки, з-під брів глянув на своїх слухачів. Все це вчитель проробив лівою рукою, бо замість правої в нього теліпався порожній рукав кожушка, вправлявся одною рукою Бугайов з таким спритом, що трактористи вмиг прониклися пошаною до цього чоловіка, вже він був для них не просто черговим партійним гавкуном, який переливає з пустого в порожнє і тільки заважає людям працювати, а найперше інвалідом війни, чоловіком, що страждав ще більше, ніж страждають оце вони в холоді, нестатках і всезагальному розгардіяші.

Бугайов знав свій предмет досконало. Він називав прізвища критиків-космополітів, перелічував патріотичні твори радянських драматургів, опорочених антипатріотами, і серед цих творів — страшно сказати! — була не тільки така близька сільським трудівникам п'єса, як "Хліб наш насущний" Вірти, але й славнозвісна "В степах України" Олександра Корнійчука, ця воістину народна комедія, що знаменувала всі неймовірні висоти і могуття радянського оптимізму. Щоб якнайдоступніше пояснити механізаторам суть космополітизму, вчитель навів слова з "Правди": "Запеклий космополітизм не тільки антинародний, але й безплідний. Він шкідливий, як ті паразити в рослинному світі, які підточують паростки корисних злаків. Він служить провідником ворожих нам буржуазних реакційних впливів".

— А в нас для електрообладнання саме провідників і не вистачає,—зітхнув хтось з трактористів.

Директор злякано смикнувся на той аполітичний голос, але Бугайов заспокійливо наставив на нього єдину свою долоню і став читати нам спрямовані проти космополітів викривальні вірші двох московських куплетистів:

Он мало знал, был неумён
И вовсе не был зрудитом,
Но сам себя считал маститим
Литературоведом он.
И, мчась вперед на всех парах,
Гремя доспехами своими,
Себе спешил он сделать имя
На иностранных именах.
Он чтил их, чтил благоговейно,
Они ему служили все.
К его услугам были Гейне,
Бальзак, Золя, Ренье, Мюссе,
Стендаль, Рабле, Гольдони, Гоцци,
Мильтон, Бодлер, Гюго, Додэ,
Торкватто Тассо, Песталоцци,
Верлен, Шпильгаген и тэ де.

Я стояв (сидіти, ясна річ, ми не мали на чому) позад своїх нових товаришів, слухав, як похмуро лунали в цій колишній стайні великі імена, лунали не для слави, а для запланованої кимось ганьби, і всі мої незгоди здавалися зовсім несуттєвими і просто мізерними. Хтось тяжкими слонячими ногами затоптував вже й не долі таких незначних людей, як я, а все найцінніше, що створило людство за віки й тисячоліття. За мною теж стояти тисячоліття, але вони були безіменні, як наші сліпі кобзарі, а тут же йшлося про імена, знані всьому світові. Хто їх зневажає і навіть?

Бугайов закінчив свою лекцію і попросив ставити запитання. Я б міг спитати його, ох, як же міг би спитати, та що може відповісти простий сільський учитель, твій учорашній фронтовий товариш? Тому я стояв мовчки, а хтось з трактористів, щоб не бути нечемним до такого знаючого лектора, подав голос з найдалшого кутка:

— А закурити у вас знайдеться?

— Пробачте, але я не курящий, — сказав учитель.

— Шкода, — пролунав той самий голос, — торік тут у нас з району товариш читав про якихось моргалістів, так він нас "Казбеком" частував.

— Ви, мабуть, мали на увазі вейсманістів-морганістів? — зауважив Бугайов.

— Та нам воно однаково, як вони там називаються. А "Казбек" у того товариша був таки добрий. Кажуть, до війни і в нас тут такий був, а тепер де ти його знайдеш. Вже й махорка не та, вся надія на домашній австріяк і штамбур.

Положай, розпачливо вимахуючи коротенькими своїми ручками, намагався "спрямувати в русло", але ніхто не зважав на його безнадійні зусилля, хлопці задиміли цигарками, а я на правах некурящого підійшов до Бугайова. Директор, вважаючи важливий політичний захід успішно закінченим, непомітно прослизнув до своєї кімнатки з теплою грубкою, вчитель надягав шапку, застібав кожуха.

— Вас хоч одвезуть? — спитав я. Бугайов глянув на мене здивовано.

— Хто ж возить учителів? Ми ходимо пішки.

— Шкода, що не вечір, я був би вам попутником. Мені щодня доводиться перемірювати степ між Зашматківкою і МТС. Про вас багато чув од свого брата. Він ваш учень. Марко Сміян.

— Я вас знаю давно, хоч ми ще й не знайомилися, — сказав Бугайов.

Ми вийшли під низьке небо. Надворі, хоч був мороз, здавалося ніби тепліше, ніж у майстерні серед нахололого заліза.

— Не заперечуєте, як я з вами трохи пройдуся? — спитав я. Бугайов окреслив півколо єдиною своєю рукою.

— В степу ви хазяїн.

— Ну, який же з мене хазяїн? Я просто наймана сила у товариша Положая. Мабуть, це доля нашого покоління — жити, боротися, вмирати в ім'я майбутнього. Для мене це майбутнє — мій молодший брат. Як він там у вас, успіхи є?

— Що ви маєте на увазі?

— Ну, оцінки, старанність, кмітливість...

Бугайов ступав, не вибираючи дороги, чалапкав просто по глибокому снігу, йшов швидко, з якоюсь, сказати б, запеклістю, так ніби хоч цим надолужити свою фізичну неповноцінність. Єдину руку свою, щоб не метлялася безпорадно, він засунув до кишені кошушка і мчав по снігах, ніби жива торпеда. Я на силу встигав за ним, остерігаючись за свою поранену ногу, він, мабуть, помічав це, але не збавляв кроку, його широка спина тяжко похитувалася переді мною і мовби без слів промовляла до мене: "Що ж, у тебе перебита нога, але вона є, а в мене рука відірвана по саме плече!". Я все ж спромігся на ривок, зрівнявся з Бугайовим, і тільки тоді він відповів на моє запитання, хоч відповів зовсім несподівано:

— Оцінки не мають ніякого значення.

Я розгубився, хотілося зазирнути Бугайову в обличчя: чи не жартує, — але вчитель знов підкинув соломи в свій локомотив, і мені треба було дбати хоча б про те, щоб не відставати.

— Так думати ми могли тільки на фронті, — сказав я, — але ж тепер не війна. До речі, на якому фронті ви були? Може, однополчани?

— А я не фронтовик, — просто відповів Бугайов.

— Тобто як же це? — ще більше розгубився я.

— Не фронтовик, а звичайнісінький тиловий пацюк, і не Бугайов, а типовий український Бугай. Прізвище мені поміняв запопадливий міліцейський чин, якому кортіло якомога швидше злити всі радянські нації. Ну, а я не дуже й заперечував, бо вважаю себе лєнінцем і злиття націй для мене — це перемога комуністичної ідеї. Ви спитаєте мене про руку? Звичайна дитяча необережність. Драв воронячі гнізда і впав з осокара. А осокори біля церкви були дуже високі. У нас в селі церква була обсаджена осокорами, вороння мостило там сотні гнізд і своїм страшним галасом заважало не тільки тихим молитвам, а й усім церковним відправам. Тому отець Філагрій щороку, як вилуплювалися в гніздах ненажерливі воронята, збирав найвідчайдушніших хлоп'ят,

обдаровував нас цукерками і просив очистити околиці божого храму від скверни. Всі Бугаї жили найближче до церкви, то ж я одним з перших відгукувався на заклик отця Філагрія. Ну, не вберігся, зламалася піді мною гілка, впав я на руку, хряснуло біля самого плеча, а в селі ж — ні лікаря, ні фельдшера — нічого. Кінчилося тим, що став я малим інвалідом і, звичайно ж, тяжко переживав своє каліцтво. Але вірив, що в нашій радянській державі для кожного знайдеться місце. Тут ще мені трапилася книжка письменника Казакова "Калека, не здавайся!", а коли я за одну ніч проковтнув "Як гартувалася сталь" Миколи Островського, то все подальше життя висвітлювалося для мене майже в такому золотому сяйві, як оті німби над головами святих з церковного іконостасу. Був я ще малий, коли починалися перші будови соціалізму — Турксиб, Дніпрогес, Магнітка, — та коли пролунав заклик до комсомолу збудувати місто на далекому Амурі, я стрепенувся, мов однокрилий птах, і полетів туди, в ту далеч і до тих високих надій. Ніхто мене там не ждав, коли ж побачили, що я безрукий, то й зовсім одвернулися. Комсомольськ-на-Амурі лівою рукою не збудуєш. Спасибі комсомольській братві, взяли мене комірником будівельних бригад, і хоч у тій коморі було тільки три діжки квашеної капусти, я зрадів викazanому довір'ю й честі і запевнив хлопців, що не підведу. Ну, а далі як? Харчувалися "з коліс": що нам привозили, те негайно з'їдалося, моя комора не поповнювалася ніякими запасами, а квашена капуста була чи не найпопулярнішою закускою після "чекушок" і півлітровок. Прибігають хлопці: "Мить, капусточки можна?" — "Давай, братва!". Так моєю капустою закусили все, що випили, а тут ревізія, і мене до прокурора: "Розкрадання соціалістичної власності". Врятувала мене безрукість, а точніше — врятував прокурор. Чоловік безідейний, але добрий. Міг би мені навіть п'ятдесят восьму статтю припаяти, але зглянувся на моє каліцтво, не став віддавати справу до суду, а звелів адміністративно покарати тих, хто поставив мене комірником, мене ж своєю владою, з відповідними характеристиками, послав учитися до Хабаровського педучилища. Так я після квашеної капусти став читати "Любови, надежды, гордой славы...". Педучилище — це ж не "освіта". Тому, вже в школі, я здав екзамени на заочне відділення педінституту. Але тут війна, не до навчання, а тоді визволили Україну, і я кинувся сюди, на рідну землю, поїхав, куди послали, готовий був викладати і російську і українську літературу, готовий був навіть з Бугайова стати знову Бугаєм, але тост товариша Сталіна за великий російський народ пролунав дуже вчасно для всіх таких, як я, і моя віра...

Ми вийшли до горбів, од яких степ спадав униз до Дніпра, мені вже треба було вертатися до майстерень, Бугайов, одхекавши свою сповідь, нарешті стишив несамовитий біг, помітив, що я хочу зупинитися, став і собі.

— Дякую за відвертість, — сказав я, — однак, мені все ж незрозуміла ваша позиція щодо шкільних оцінок. А як же з критеріями?

— Все це умовність. Коли на те пішло, то я з своїм педучилищем не маю права не тільки на десятирічку, а й на семирічку. Між тим, я вважаюся взірцевим педагогом. Ви як училися?

— Добре. Дуже добре. І в школі, і в військовому училищі...

— Тобто, відмінник. І що ж це вам дало? Може, ви стали Героєм Радянського Союзу, генералом, міністром? Ви почали війну ким? Молодшим лейтенантом? Чому ж ви не дослужилися навіть до полковника? Хоч, запевняю вас, багато трієчників стали і полковниками, і генералами. Чому? Та тому, що відмінні успіхи ще нічого не значать.

— А що ж значить? — вигукнув я.

— Тільки відданість ідеям більшовицької партії.

— І ви хочете сказати це про мого малого брата? Але ж діти — це ще не партія, вони взагалі не знають, що таке ідеї.

— Згода! Не ідеї—комуністичні ідеали. Головне — відданість. Все інше не має значення.

— І ви справді такий відданий? — тихо, ніби нас хтось міг підслухати, поспитав я.

— Можете не мати сумніву.

— Бажаю успіху, — сказав я і пішов назад до МТС, навіть не спробувавши обмінятися рукостисканням з Бугайовим. Все ж таки в мене, хоч і перебиті, але дві руки, а в нього тільки одна, і ще й не знати, як слід називати вчителя: безруким чи одноруким? І невже зможе цей однорукий так заграбастати душу малого Марка, що той не зуміє випорснути? Я озирнувся на Бугайова. Темна незграбна постать, тяжко згойдуючись під низьким небом, вглиблювалася в сивий від морозу степ. Зовсім несподівано згадалося Шевченкове:

Во дні фельдфебеля царя

Капрал Гаврилович Безрукий

Та унтер п'яний, Долгорукий,

Украйну правили. Добра

Таки чимало натворили —

Чимало люду оголили...

В інституті Шевченка не вчили, а він стояв у пам'яті кожним рядком своїм і кожним словом, і на всі щонайменші події життя було в нього пророцтво, так ніби він прозирає крізь сиву імлу, як крізь оцей український степ, і все там бачив і знав, і навіть отакого безрукого вгадав на ціле століття наперед, бо зло, яким людина може отруювати все довкруг себе, не залежить од того, хто ця людина: генерал, губернатор, сільський недовчений учитель чи дрібненький, як прищик на носі, керівничок. Самі будучи підніжками, вони шукають, кого б потоптати, мстятись за своє лакейство, і не важить, як вони те роблять: з нахабною відвертістю чи маскуючись високими словами — наслідки завжди однакові. Таки чимало натворили — чимало люду оголили.

Тепер і я опинився між тих "оголених". І страшна розлука з Оксаною, і гірка кривда, заподіяна мені безпричинно й підступно в інституті, безправність і покинутість на всім білим світі перевернули мені душу, до краю натягнуті в роки війни її струни враз ослабли, безліч разів повторювані на фронті поезії Симонова і Малишка відлітали, мов тополиний пух, а слово Шевченкове, яке прийшло в мою свідомість ще з перших дитячих літ, знов оживало в мені, ставало моєю суттю, всім моїм життям. Не дрібні образи, а праведний гнів — ось чим треба жити людині. І поки ховався я від світу, без

надії сподіваючись на повернення Оксани, пригадувалися мені вже забуті дрібні підступи штабістів, холодна генеральська зневага, полковницькі матюки, кретинство Дураса і нікчемність Козуріна, падлюцтво Полубари і зрадливість жалюгідного Сироти.

Де я живу і що зі мною?

Було літо, була осінь, настала зима. Як не було пригодоньки, гей-гей, та й досі нема...

Так співається в пісні. В мене все було ще довше: од зими до осені. Але з пригодонькою, як і в пісні: як не було, так і не сталося. Оксана щезла, так ніби полетіла з осіннім птаством у вирій і не вернулася. Не озивалася, не подавала ні вісті, ні знаку, не писала навіть рідній матері. Тітка Марфа, зрідка зустрічаючи мене, плакала, я втішав її як міг: Оксана з'явиться, треба трохи подождати, вчинила так, бо не могла далі терпіти, надто зранена в неї душа, не пише й не озивається— до цього привчила всіх нас війна, коли на довгі роки відірвані були від своїх рідних без будь-якої надії. Втішав тітку Марфу, а сам од розпуки готов був ламати свій трактор, гризти залізо, хоч, правду сказати, ламати й не було чого, трактори наші більше стояли, ніж рухалися, ремонтна "літучка" літала між тракторними бригадами й тракторами без видимих наслідків, за "літучкою" іноді з'являвся товариш Положай з традиційним закликком використовувати техніку до дна, за Положаєм гнався голова колгоспу, чорно кленучи передову радянську техніку, а збайдужілі до всього на світі трактористи ждали тільки колгоспну куховарку тітку Настю, яка привозила смачний борщ з свининою, смажених курчат з молоденькою картоплею в сметані, вареники з вишнями і з медом, — і все це в рахунок угоди, укладеної між МТС і колгоспом і за цінами вже й не земними, а ніби небесними чи з підводного царства, тобто надурняк, бо механізатор — це, вважай, не селянство, не колгоспник, а робітничий клас, гегемон, господар життя.

Соромно мені було грати роль гегемона, відсиджуючись біля проіржавілого "Універсала", — вже краще було б найнятися возієм пального, і то більше користі: запряг пару конячок, поклав на воза дві бочки з паливом, повіз до одного трактора, до другого, до третього— і вже ніби щось зробив.

А так я мовби гегемон, а насправді — дармоїд.

Найдужче гнітило мене почуття покинутості. Мабуть, уперше я досить гостро зазнав його ще на Рейні, коли поїхала від мене Оксана, але тоді, за інерцією прямолінійного фронтового мислення, все пояснювалося надзвичайно просто: всі ми відірвані від Батьківщини, у нас особливе завдання і особливе становище, тому треба забути про все особисте, про серце і душу, треба терпіти і, може, навіть зрікатися всього звичного, підпорядковуючи своє життя тільки виконанню обов'язку.

Все те лишилося далеко позаду, в моїх спогадах і в анкетах кадровиків, вже ось кілька років я вдома, і чим же віддячила мені Вітчизна? Зміїним сичанням якогось плюгавенького Сироти?

Я повернувся до первісного стану не тільки тому, що тут була моя рідна мати і малий брат, і не тільки в сподіванні саме тут перехопити першу вість від Оксани, але й у темній надії на те, що хтось рано чи пізно згадає про мене, зрозуміє всю обурливу

несправедливість, за яку я не фігурально, а по-справжньому проливав свою кров...

Гай-гай!

Все мовчало: простори, часи, люди, державні установи, партія більшовиків і найпередовіше в світі марксо-ленінське вчення. Холодна безжальність соціалізму до одного з своїх вірних захисників. Горе захиснику чи горе соціалізові? Тоді я ще не знав.

Восени, коли в школах і вузах почався новий навчальний рік і коли мої колишні однокурсники прийшли до аудиторій уже студентами четвертого курсу, я одержав листа з Нижньодніпровська. Приніс його мені в поле до трактора Марко, весь світився од радості, голос йому зривався від хвилювання.

— Миколо, це ж, мабуть, від Оксани!

Я обняв його за худі плечики, пригорнув до себе.

— Ох, Марку дорогий! Спасибі тобі, та тільки це не від Оксани.

— Тоді від кого ж?

— Знайшлася якась добра душа. У тебе як там у школі?

— Наче нічого.

— Ото й гаразд. Учитель твій Дмитро Карпович до тебе як?

— Та нічого. Він сказав, що оце зараз у зв'язку з боротьбою проти космополітів ми поставимо п'єсу Олександра Корнійчука "Правда".

— З чим, з чим у зв'язку? Щось я не розчув.

— У зв'язку з боротьбою проти космополітів.

— А ти хоч знаєш, що це таке — космополіти?

— Ну... Дмитро Карпович сказав, що це те, проти чого треба боротися.

— І як же ти думаєш боротися?

— А я не знаю. Дмитро Карпович сказав, що він нам скаже, як це треба робити.

Я пильно глянув Маркові в очі. Дитяча прозорість, ще нічим не скаламучена, аледесь на самому дні клубочиться щось темне, незбагненне і загрозливе. І хто перший добереться до тих глибин, той зможе спрямувати цю чисту, довірливу душу так як йому забагнеться, — ось де весь жах і вся безнадійність нашого життя! Адже завтра Бугайов скаже Маркові, що він повинен боротися проти свого рідного брата, і малий, простерши руки до свого улюбленого учителя, зречеться не тільки мене, а навіть рідної матері, бо вже він привчений, що живі люди ніщо перед так званими високими ідеями.

— Все добре, Марку, — сказав я. — Дякую, що приніс мені листа. Вітай маму. Яюсь, може, виберуся в село. А тобі головне: добре вчитися. Ти ж хочеш чогось досягнути в житті?

— Хто б то не хотів? — норовисто роздуваючи ніздрі, вигукнув Марко.

— От ми з тобою й домовились. Прибіжиш ще до мене?

Не було тоді ні рейсових автобусів у наших степах, ні мотоциклів мало не в кожній сім'ї, навіть велосипеди вважалися рідкістю, а в кого й були, то німецькі поліцаї реквізували під час окупації. Так і ходив мій народ пішки, як і тисячу літ перед тим.

Жалко мені було худенького слабосильного братика. Десяток кілометрів сюди,

тепер ще десяток назад — страшно подумати!

— Погуляй трохи, скоро обід привезуть, хоч підгодую тебе трохи, — притримав я Марка.

— Вдома пообідаю! — безжурно махнув він рукою.

— Сьогодні куховарка обіцяла щось смачненьке. Ти що любиш з їжі?

— А нічого!

— Як то?

— Дмитро Карпович каже, що їжа — це не головне.

— А що ж головне?

— Головне — ідейність! Як каже герой п'єси Олександра Євдокимовича Корнійчука Часник: "Хіба можна допустити, щоб живіт убив мечту?".

Я поляскав його по тому місці, де повинен бути живіт.

— Тобі нічого боятися: твій живіт нічого не вб'є. То не зостанешся?

— Побіжу!

Я ніяк не наважувався розпечатати принесений Марком лист. Вже брат зник за горбами на краю моєї тракторної загінки, а я стояв з конвертом у руці, думав про останні хлопцеві слова. Хіба не був таким і я ще зовсім недавно? Теж вірив у корнійчуківських Галушку, Часника і міліціонера Редьку, вважав, що тільки такі добродушні чудії і живуть у степах України. А повернувся з фронту і застав у селі залізнозубого Левченка, а в районі підлого Полубару. Виходило, що поки ми, жертвуючи власним життям, рятували світ від осквернення, поза нашими спинами непомітно проповзала всіляка нечисть, вгніздювалася в містах і селах, в лісах і степах і, з залассям потираючи брудні долоні, готувалася до своєї перемоги над переможцями. А той однорукий Бугайов і далі бутить над невинними дитячими головами про заіржавілу ідейність і здерев'янілі цноти. І я не можу захистити від нього свого нещасного брата, бо й над моєю головою вже пробутіли отакі бугайови свій звитяжний клич і відкинули мене в первісний стан беззахисного, безпомічного і, власне, нікчемного. Тепер шлють звідти якусь вість. Добра вона чи зла? Я рвонув конверт.

Лист був з інституту — від Лесі Шепелявої.

"Шановний колего!

Ви сховалися від нас у глибині степів, та ми пам'ятаємо про Вас, бо розуміємо, що наше життя стало неповним. Звичайно ж, час просувається тільки в одному напрямку, тобто вперед, лекції читаються, здаються заліки, ось уже й третій курс позаду, вже ми студенти четвертого курсу, вже доцент Шухман, відклавши набік політекономію, яку повинен читати, намагається довести нам усю підступність американського плану Маршалла для Західної Європи, а заодно й переконати, як то мудро вчинив радянський уряд, гордо відкинувши заокеанські подачки. Бо ж справді: Францію на ті 950 мільйонів доларів, що вона одержала по плану Маршалла, американці примусили половину потратити на закупівлю американського порошка ДДТ, а половину на придбання довоєнних американських кінофільмів, які доблесна Червона Армія захопила у фашистів, як трофеї, завдяки чому ми можемо дивитися їх сьогодні зовсім безкоштовно.

Тоді деякі відомі Вам, шановний колего, люди спитали доцента Шухмана, як він ставиться до протизаконного вигнання з інституту саме тих, хто, крім усього іншого, добував для нас ті трофеї, про які сьогодні доцент висловлюється з такою піднесеністю і гордістю? Бритоголовий і одноокий, як циклоп, Шухман прискалив своє вціліле в життєвських бурях єдине око і добре знаним Вам хрипким напівшепотом відповів: "Ви хочете, щоб я визначився щодо тих, хто не захотів знайти спільної мови з нашою радянською наукою? Та чи не забагато це для моєї скромної особи? Досить того, що я визначився щодо плану Маршалла і його згубності для радянської економіки, яка успішно розвивається завдяки мудрій політиці більшовицької партії і геніальному керівництву великого вождя..."

В глибині степів, шановний колего, Ви зможете зрозуміти всю глибину хитрощів доцента Шухмана, як розуміють їх і відомі Вам люди.

Але вони не вдовольняються мовчазним розумінням і при кожній нагоді пробують розгойдати той хиткий човен, на якому ніби пливе наша наука. Відомий Вам Іван Панасович Михно і далі очолює партком, а також кафедру марксизму-ленінізму. Першими курсами він нехтує, але старшокурсникам повинен читати лекції. Коли мова зайшла про роль особи в історії, відомі Вам люди запитали Івана Панасовича, як марксизм-ленінізм ставиться до таланту. Іван Панасович відповів, що таланту взагалі не існує. Істина завжди конкретна. Марксизм вчить, що всі поняття детерміновані. Сказати про людину, що вона талановита — це ще нічого не сказати. Бо треба поглянути, яка користь від такого таланту для пролетаріату, для справи комуністичного будівництва. Тоді відомі Вам люди, розвиваючи ці детерміновані думки, спробували конкретизувати своє запитання. Ось завідував кафедрою ґрунтознавства загальноновизнаний авторитет у цій науці професор Черкас, але його вигнали з інституту і тепер кафедра не має завідуючого, а наука втратила блискучого вченого. Кому від цього користь? Найкращий студент нашого курсу, фронтовик-орденоносець Микола Сміян став жертвою наклепницьких виступів студента Сироти, виключений з партії і з інституту, тепер деканат гарячково шукає заміни Сміянові і всім викладачам, у яких Сирота мав трійки, звелено запросити його до прездачі екзаменів і виставити "п'ятірки", щоб тим самим зробити Сироту Сталінським стипендіатом. Кому користь від цього? Невже пролетаріатові потрібні не блискучі уми, а суцільні посередності? Після цих запитань поважний Іван Панасович згадав, що він не тільки завкафедрою марксизму-ленінізму, а й секретар парткому, страшенно розлютився, став стукати своїм протезом по підлозі, кричав, що в нас на факультеті щось таке "бродить і бродить", грозився викорчувати всі залишки вейсманізму-морганізму, а також тлітворний вплив безрідного космополітизму.

Космополітів у нас не знайшли, хоч як старалися, бо всі ми селянські діти, а в українських селах, відомо ж гаразд, космополітизму ніколи не було і навіть наші горобці, щоб їх не запідозрили в чомусь лихому, не летять до Африки, а зимують під нашими солом'яними стріхами. Як у відомій пісні: "Не нужен мне берег турецкий и Африка мне не нужна..."

Та коли весь радянський народ у єдиному пориві гнівно плямує антипатріотів-безбатченків, найпередовіші представники студентства не могли стояти осторонь, ось чому швиденько возведений на фальшивий п'єдестал відмінника жалюгідний наклепник Сирота вирішив погріти руки ще й на космополітах і мерщій нашкрябав (не інакше як поставивши півлітри якомусь студентові-філологу з університету за допомогу) курсову роботу на тему: "Вплив радянської сільськогосподарської лексики на французьку мову". Хто-не-будь чув про таке? Його питали: чому саме — на французьку? І звідки він може знати французьку взагалі, коли тепер усі вчать англійську, ну там у школах ще трохи лишилося німецької. Сирота заявив, що німецька це мова фашистів-окупантів, англійська — знаряддя світового імперіалізму, а от французька — це мова великої Французької революції, тому він і вивчає саме її. І тепер, коли космополіти всіх мастей галасують про всілякі наші запозичення в мові, в літературі, культурі, техніці, він своєю курсовою доводить, що запозичуємо не ми, а в нас, впливають не на нас, а ми впливаємо, і ось приклад: французька мова, яка налічує вже й не одне тисячоліття і славиться своїми невичерпними багатствами, після перемоги колгоспного ладу в першій країні соціалізму запозичила в нас такі слова як "кнут", "погром" і "колхоз", і вони вживаються без перекладу поряд з словами "Совет", "большевик", "икра", "водка".

Звичайно ж ми підняли Сироту на глузи, в факультетській сатиричній газеті "Будяк" (заснованій Вами, шановний колего) вміщено дошкульний фейлетон на цього так званого дослідника і намальовано відповідну карикатуру, однак наслідки виявилися несподіваними і непередбачуваними. "Будяк" негайно закрили, авторів фейлетону і карикатури виключили з інституту за те, що вони "злигалися з запеклими ворогами радянського народу — космополітами", а так звану "наукову роботу" Сироти послали на всесоюзний конкурс студентських наукових робіт, і там її відзначено дипломом самого Міністра вищої освіти Кафтанова. От тепер відомі Вам люди ламають голову над тим, яка ж користь пролетаріатові од того, що наші слова "кнут" і "колхоз" живцем увійшли у французьку мову? Питати тут нікого, тому ми й наважилися запитати у Вас, шановний колего, може, Ви знаєте і вдовольните нашу нездорову цікавість..."

Шепелява відчайдушно намагалася іронізувати, хоч крізь рядки листа виразно проступали сльози відчаю. Що я міг їй відповісти? Додати ще свого відчаю? Я не відгукнувся на лист. Як рвати, то рвати все. Я замурувався в своїй самотності, як древній схимник у глиняній печерці, але схимники, всихаючи тілом, росли духом, я ж не всихав і не вкорочувався, життя потужно клекотіло в мені, тіло вимагало, душа просила, серце рвалося. Щоб не ятрити себе зайвими нагадуваннями про Оксану, я за всю весну і літо лише кілька разів навідувався до Зашматківки, навмисно випросив у Положая далекий колгосп, жив у польовому вагончику, всі свої потреби звів до найпростіших, поглянути збоку — жив, ніби іграшка, що рухається завдяки закрученій пружинці, але сам я добре знав, що все не так, надія не вмирала в мені, а розросталася, ніби могутнє вічнозелене дерево, я вперто, користаючись кожною вільною хвилиною, сидів над агрономічними підручниками, передплатив кілька журналів, три газети, коли оголосили передплату на друге видання Большой Советской Энциклопедии, я був

перший (і, здається, єдиний) на весь район.

Оксана стояла мені перед очима невідступно, затуляла весь світ, від неї йшло невидиме тепло, яким я, власне, жив увесь цей час, але іноді це тепло, мовби від зловісного діяння ентропії, розвіювалося, Оксанина постать губилася в просторі, образ її втрачав виразність, ставав ледь помітним холодним серпанком, і тоді душа моя опинялася серед таких безнадійних снігів, що не розтопило б їх не тільки несміливе весняне, а й найшаленіше літнє сонце. Відчай і безнадія охоплювали мене такі, що здатен, мабуть, я був у такі дні на щонайнерозважливіші вчинки: напиться, набити кому-небудь морду, підпалити ожеред соломи, а то й кинутися до Дніпра, переправитися на той бік, покрадьки пробратися до глиняної хатини на вершку скелі, стукнути в малесеньке віконечко. Але сили не було навіть на нерозважливість. Тонка отрута безнадії пронизувала не тільки мою душу, але й тіло, в ньому відбувалися якісь загрозливі зміни, всі природні процеси неймовірно уповільнювалися, і я ставав схожий на тих звірів, що залягають у зимову сплячку. Людям відомий цей стан, але вони не вміють його пояснити і кажуть: опускаються руки.

Директор Положай застав мене саме в такому стані. У Положая був якийсь особливий нюх на трактористські незлагоди. На своїй пошарпаній ремонтній літучці він за будь-якої погоди пробирався і через ріллі та посіви, і через яри та байраки, і через розмоклі солончаки та піщані кучугури і падав, як сніг на голову, саме тоді, як тракторист смикнув свіженької самогонки, або рвонув до дівчини, або вдарився на лівий приробіток, зорюючи городи вдовам. Враження складалося таке, ніби в Положая існує тут добре організована агентурна сіть, яка постачає його потрібною інформацією, простіше кажучи, за кожним з нас пильно стежать холодні наймані очі невидимих донощиків цього хитрого чоловіка, що хоче мати під постійним наглядом усіх своїх підлеглих не так для емтеєсівської користі, як для того, щоб почуватися тут маленьким степовим царком, володарем і повелителем механізаторської братії.

Доносити на мене потреби не було ніякої. В степу тихо, трактор не гуркоче, не повзає по лану, як жук з перебитим крилом, а нерухомо стоїть у загінці, тракториста ж ніде не видно, не метастає він розпачливо біля свого залізного коня, намагаючись його оживити, не жбурляє в мовчазні простори витребенькуватих словесних новотворів, де з високим хистом несподівано поєднуються господь бог, запасні частини і світова революція, зрештою, не стоїть біля апарата, спокійно покурюючи, ждучи ремонтної літучки, а заодно згадуючи принагідно слова товариша Сталіна з його історичної статті "Рік великого перелому": "Мы идем на всех парах по пути индустриализации. Мы становимся страной металлической, страной автомобилизации, страной тракторизации" (Соч. т. 12, 135). Щоправда, тракторист може прибрати ще одну, досить традиційну для механізаторської професії позу: підстеливши під спину засмальцьовану кухвайку, лежати під трактором і зазирати в його залізне черево, замість дивитися на небо і думку гадати, чому він не сокіл і так далі. Поло-жай, проскакуючи путівцем на своїй літучці, досить легко зміг би переконатися, що мене немає ні на тракторі, ні біля нього, ні під самим трактором. Тоді де ж цей Сміян?

Положай підкотив до вагончика, вискочив з машини, оббіг вагончик раз і вдруге, ще в полоні своїх вічних хитрощів, ще ніби не вірячи, що хтось може всидіти в дерев'яній халабудці за такої осінньої холоднечі, але ніяке хитрування не може переважити точної інформації, а директор МТС з відомих тільки йому джерел знав достеменно, що тракторист Сміян заліг у цій хатці на курячих ніжках, не їсть і не п'є і взагалі обурливо порушує всі закони соціалістичного співжиття, найголовніше ж: перестав трудитися, злочинно нехтуючи вказівку вождя про те, що труд для кожного радянського громадянина— це джерело честі, доблесті й героїства. Всі ці патріотичні почуття роздирали дрібненьку душу товариша Положая і тоді, як він пробирався бригадними дорогами до того поля, де мав гуркотіти мій каліка "Універсал", і тоді, як він зайвий раз переконався в надійності свого джерела інформації, і тоді, як кружеляв він для профілактики довкола польового механізаторського вагончика, а також тоді, коли товариш Положай, нарешті відважившись, штовхнув своїм директорським плечем податливі дверці механізаторського притулку, щоб виявити там того, хто ухиляється, засудити й затаврувати.

Все відбувалося за сценарієм, затвердженим уже й не на землі, а в небесах. Положай ускочив до вагончика, метнув-переметнув хитрим поглядом (бачити — не бачити), досить легко і просто виявив, що на вузькому тапчанчику (якісь дві дошки, зовсім не той безмежно-широкий дощатий піл, що в Ольки на каменоломні) лежить тракторист Сміян, але не спить, як треба було сподіватися, а просто лежить, дивиться на дерев'яну стелю вагончика, про щось ніби думає, а може, мріє, головне ж — зовсім не зважає на появу свого безпосереднього начальника, директора МТС товариша Положая Давида Демидовича. Інший на місці Положая продемонстрував би всю солідність своєї посади: поважно б пройшов углиб вагончика, зсівся на лавку під віконечком, розставив ноги, відкашлявся і вчинив справжній допит трактористові, що так обурливо порушує трудову дисципліну. Однак Положай був не тільки директор МТС, а ще й хитрий український дядько, тому його дій ніхто не міг передбачити, навіть він сам. Ускочивши до вагончика, Положай одразу й вискочив звідти, тобто не зовсім вискочив, а так: одна нога там, друга тут, — він зачепився в дверях, став ні туди, ні сюди, сказати б, зайняв позицію відповідально-безвідповідальну, надав своєму личку якомога грізнішого виразу, гукнув:

- Сміян!
- Ну?
- Ти чого ото лежиш?
- А що?
- В мене план зяблевої оранки летить, а ти лежиш!
- Чхав я на зяблеву оранку!
- В тебе що з трактором?
- А нічого.
- Як то так?
- А так.

— Тоді як же?

— А так, як до війни.

— Сміян, ти мені не псуй показників! Знаєш, що за це буде?

— М-м-м...

— Я тебе ще раз питаю: чого лежиш?

— Тоска.

— Тоска? А що це таке?

— Неохота розказувати. Ви б краще двері причинили: холодом тягне.

— Нащо ж чоботи скидаєш. У вагончику собаки не вдержиш.

— Я чобіт не скидав усю війну. Маю право тепер полежати без чобіт.

Положай двері причинив, але не відійшов од них, стояв підпираючи одвірок спиною.

— Слухай, Сміян, я давно збирався з тобою побалакати. Якийсь ти не такий, як усі.

— Який же?

— Ну, не куриш, не п'єш, до дівчат не бігаєш, все цими книжками, журналами шарудиш. Я твого батька знав, теж був чоловік не як усі. Організував колгосп у Зашматківці, набрав туди куркулів і підкуркульників, нікого не розкуркулив, не вислав, як класового ворога, а тоді на весь район прогримів показниками. Все в Сміяна — найкраще, у всіх зведеннях — на першому місці, а половина земель — піски та невдовби, в чім секрет? Народ — він все бачить і все знає, придивилися й до Сміяна: еге! — повний колгосп класового елементу!

— Та в нас половина людей перемерла в голод!

— Хто вмер, а хто й zostався! Ти хоч знаєш, що твого батька повинні були забрати за те, що злигався з класовим ворогом?

— Моєму батькові обеліск поставили за те, що вмер, захищаючи соціалістичну власність.

— Смерть його врятувала від тюрюги. Він і тут всіх обхитрив. Приїхало енкеведе його брати, а він, значить, готов...

Я мовчав. Батькова смерть стояла мені перед очима навіть тепер, після того, як чотири роки набачився я смертей ще кривавіших і тяжчих. Положая стривожило моє мовчання. Він поворушився-пошамотався, вдаючи, ніби збирається піти, так і не договоривши, але, звичайно ж, нікуди не пішов, бо не для того їхав сюди.

— Ти мене чуєш, Сміян? — знову завів свою пісню Положай.

— Та чую.

— Ми поставимо про тебе питання.

— Ставте. У мене виробіток на трактор найвищий по МТС. Так що можете ставити питання і запитання. Це безплатно.

— Я тебе тоді взяв, а тепер жалкую.

— Це ж чому?

— А тому, що такі, як ти, в наших краях не затримуються. Фронтовик, орденоносець, офіцер. А в нас вище сержанта навіть у районі немає.

- А начальник міліції і уповноважений емгебе?
- То прислані. А щоб отак добровільно та ще рядовим трактористом?
- А може, я хочу, як отой Кавалер Золотої Зірки.
- Який ще кавалер?
- В романі Бабаєвського. Сталінську премію дали.
- Ти мені романами голову не мороч. Вже й так на тебе сигнали поступають.

Правда, що ти виписав собі якусь солопедію-велосипедію?

- Енциклопедію? Передплатив. А що?
- А те, що в районі ти один такий. Знаєш, чим це пахне?
- Цікаво. А як у вас в районі з передплатою творів товариша Сталіна? До вашого відома, я вже одержав одинадцятий том. Може, й ви одержали?

Положай наставив на мене долоні, як на нечисту силу.

— Ти мені не підмінюй тезиса, Сміян! Мені читати книжки ніколи, я несу персональну відповідальність за техніку і за кадри. І за тебе несу. От завтра покличуть мене і спитають. Що це там у тебе, спитають, за розумник такий об'явився? А я що їм скажу? Не був би ти такий їжакуватий, за твої показники — знаєш? На обласній нараді нам сказали, що прийшла рознарядка: виділити одного передовика на святкування 70-річчя товариша Сталіна. Чом би не послати такого, як оце ти? Молодий, красивий, заслужений... Але ж для цього треба шануватися, а від тебе — самі вибрики.

— Пошліть Марка Озерного. Герой, лауреат, депутат...

— Марка Остаповича не можна. Вип'є там кріпко та ще щось ляпне. Чоловік без руля і вітрил. А наше передове сільське господарство тримається на кім? На механізаторові, народженому колгоспним ладом. Бачив, як у фільмі "Клятва" товариш Сталін веде трактор?

Я одвернувся обличчям до стінки вагончика (знав на ній кожну щілину, тріщину, кожний сучок і подряпину), спитав з нехиттю:

— Давиде Демидовичу, ви хоч раз у житті говорили навпростець?

Положай так сполошився, що забув навіть про свою спасенну позицію біля дверей, пробігся по вагончику, прошмигнув туди й назад, туди й назад, так ніби хотів переконатися, чи не сховався тут хтось сторонній, чи немає небажаного і небезпечного свідка.

— Я? Навпростець? Та ти що ото таке кажеш, Сміян? Забув, хто перед тобою?

Він ще й досі не міг збагнути, що мені однаковісінько: директор МТС переді мною, індійський слон чи Лі Син Ман. Не я боявся Положая, а він мене: чи не цілюся на його місце.

— Я ж хотів для тебе як краще...

Ніхто для мене нічого не зробить на цім світі. Одна світла душа була, та й та щезла безслідно, поглинута пільмою.

— А ти тут саботажництвом займаєшся! Поставлю я про тебе питання, Сміян, так і знай — поставлю!

Я не відповідав і не ворухився. Положай вирішив, що я заснув, тихенько ступнув до

тапчана, зазирнув мені в обличчя, побачив мої розплющені очі, злякано відскочив до дверей.

— Та ти не спиш?

— Не сплю.

— Чого ж лежиш?

— Я ж сказав: тоска.

— Ну, Сміян, ти в мене запам'ятаєш оцей день! — хряпнув дверима Положай, і за мить завив мотор літучки, який перед тим лиш схлипував ледь чутно на холостих обертах.

Життя складається з обіцянок і погроз. Вже написаний "Кавалер Золотої Звезди" — і вже мовби всім фронтовикам зготовлена роль переможців і триумфаторів і в мирнім житті. Чи ж усі кавалери і чи для всіх возведено постаменти?

Положай, щоб мене здихатись, обіцяє навіть якусь фантастичну рознарядку на святкування ювілею вождя. Коли б я був полтавський соцький... Але я нині — ніщо, тому Положай лякає мене й погрожує. У нас "Кавалер", за кордоном опубліковано "Щоденник" Анни Франк. Дванадцятилітня дівчинка писала: "Все наше життя минає в страху".

Устами младенця глаголить істина...

Вільно і розлого думалося тоді мені на тракторі й у польовому вагончику, в затишних осінніх полях під іскристим українським небом. В Америці три вчених — Бардцен, Браттен і Шоклі винайшли транзистор, малюсеньку радіотехнічну детальку, яка зробить цілу революцію в техніці, а ми тим часом з тупою жорстокістю переслідували й нищили справжніх учених, так ніби для майбутнього нам потрібна була тільки атомна бомба і та жменька вчених, що ламали над нею голову. Коли б усе це відбувалося на отих тихоокеанських атоллах Бікіні й Еніветок, де американці зривали свої атомні бомби, я, може, й повірив би тим звинуваченням, які щороку висувалися в нас то проти письменників, то проти композиторів, то проти філософів, то проти біологів, то проти якихось космополітів. Але ж "проробляли" молодого письменника, оповідання якого перевернуло мені душу. Влаштували в інституті, де я вчився, ганебне судилище над професором Черкасом, який для всіх нас був найвищим втіленням людського розуму і того, що зветься духом.

З страшного пожарища мама врятувала не тільки дещо з домашнього надібку, ікони, фотографії, але й стару біблію, на якій зберігся напис: "Книга сія належить козакові села Зашматківка Прощурадівської волості Сміяну Миколі Федоровичу". Я випросив у мами книгу книг, час від часу перегортав пожовклі сторінки і — диво! — на кожній неодмінно знаходив щось суголосне і моєму настроєві, і щоденному життю, і всім подіям, які відбувалися в світі, і навіть прозріння крізь каламуть часу. В євангеліях від Матфея і від Луки, мовби вгадуючи настання часів затемнення розуму у цілих народів, говорилося: "Всякий гріх і хула простяться чоловікові, а хула на духа не проститься чоловікам ні в сім віці, ні в будучім" (Матфей, XII, 31-32, Лука, XII, 10).

В грудні я знову гибів у нетопленій емтеєсівській майстерні над холодним залізом,

знесилено хукаючи на свою холонучу душу, а в столиці нашої Вітчизни святкувався високий ювілей нашого великого вождя, весь світ слав йому свої побажання і подарунки, академік Лисенко і прославлена українська трактористка Паша Ангеліна приймали ті подарунки в урочистій обстановці, в газеті "Правда" найближчі соратники Сталіна змагалися у вихвалянні й прославлянні вождя, але мою увагу привернула лише стаття помічника генералісимуса — Поскрьобишева "Любимый вождь и великий учитель", в якій він писав, що Сталін не тільки поміг мічурінцям розгромити вейсманізм-морганізм, але й показує, як треба на практиці застосовувати передові наукові методи: "Товариш Сталий, занимаясь в течение многих лет разведением и изучением цитрусовых культур в районе Черноморского побережья, показал себя ученым-новатором". Наводив Поскрьобишев ще й інші приклади новаторської діяльності вождя: насадження евкаліптів у Колхиді, впровадження баштанних культур у Підмосков'ї, розповсюдження культури гіллястої, пшениці.

Про евкаліпти і кавуни та дині під Москвою я не знав нічого, але гілляста пшениця однаково, що п'ята нога в колгоспної корови: коли й виросте, то раз на тисячу років і лише для дивувань і сміху. Та що казати про соратників і помічників, коли й наш фронтовий брат, автор славетного Васі Тьоркіна читав на ювілейному вечорі в Великому театрі: "Пусть весны долгой, долгой чередой Листву листве, цветы цветам на смену Несут над Вашей славной сединой, Над жизнью, в мире самой драгоценной"; а ще неприємно вразило підлабузницьке пустомельство на адресу вождя в журналі "Огонек" того самого ще зовсім недавно переслідуваного письменника, оповідання якого про війну перевернуло тоді мою душу. На додачу до всього мій улюблений фронтовий поет мерщій кинувся складати й друкувати книжку "Дарунки вождю" — яке пониження людського роду! Кинути б їм гнівні слова Шевченкові: "О, люди, люди, небораки!", але розумів я, що думати так та ще й вигукувати маю силу і волю не серед положаїв, а хіба що в чистім полі під високим сонцем, де підслухати мене могли тільки жайворонки.

Оксана мені б допомогла, бо лиш жіноча любов рятує нас від страшної спустошеності душ. Однак тяжке безнадійне мовчання і далі облягало мене, Оксана не озивалася, її загадкові довгі очі не просвічували тих темнощів, що обступали мене дедалі щільніше й безнадійніше.

Прорвався в ту безнадію ще один лист від Лесі Шепелявої.

"Шановний колего! — писала ця добра душа. — Ви мовчите, але, може, так і треба, як казав наш геній. Я знаю, що ви, хоч і не озиваєтесь, але там, у степах, і від цього моє дурне серце вспокоюється і я навіть здаю чергову сесію, щоб перейти на вищий курс. А тепер я питаю: навіщо переходити туди, де немає Вас, шановний колего? Всі знайомі Вам люди ставлять це запитання і не можуть знайти відповіді. На кафедрах торжествують жалюгідні посередності, відомий Вам професор зник у невідомому напрямку, але його імені тут не забувають і поводяться з ним, як з коноплею на терниці: б'ють, тіпають і знову б'ють. Наше місто гордо йменують вузівським — університет і чотирнадцять інститутів, — тому саме нашому місту випала висока честь:

прийшла рознарядка, щоб один із студентів виступив у обласній газеті з статтею до 70-ліття товариша Сталіна. Ви вже, мабуть, здогадалися, хто був той студент, і не помилилися: нікчемний Сирота. Звичайно ж, як і з тою горезвісною "науковою роботою" про кнут і колхоз, історія повторилася: зважаючи на його абсолютну бездарність, писав не він сам, а йому написали, але Сирота все ж зумів підлити в статтю власної отрути, якою обплював ім'я відомого професора, а також тих студентів, що потрапили під його згубний вплив і стали полигачами в підступних діях проти найпередовішої в світі сталінської агробіологічної науки. Як бачите, шановний колего, Сирота Вас не забуває, хоч цього разу імені й не назвав.

Але я пишу зовсім не для того, щоб нагадати Вам це нікчемне ім'я. У мене є для Вас маленька радісна звістка. Днями до відомих Вам людей звернулася одна дуже симпатична установа з запитанням, де можна знайти Вас, шановний колего. За цією симпатичною установою вгадується така прекрасна людина, що відомі Вам люди, не вагаючись і не питаючи Вашої згоди, дали Вашу адресу. Не гнівайтесь на таке самоуправство і ждіть приємних звісток. А відомі Вам люди ждатимуть з нетерпінням ще більшим".

З усіх установ, які я знав у Нижньодніпровську, найсимпатичнішою, здається, була та, що містилася в похмурій будівлі з скляним намордником. Але та установа нікого не питатиме про твою адресу, сама знайде тебе на землі, в небесах і на морі, а коли треба — то й під землею. Тому на останні рядки Лесиного листа я майже не звернув уваги. Ну, питали, ну, писали, ну, може, напишуть. А що зміниться в моєму житті і взагалі — що зміниться? Тут Положай розповідає про рознарядку на область, там рознарядка на студентів, — рознарядка на відданість вождю? Велика лотерея для маленьких людей, які гризуться між собою, мов собаки, щоб вихопити щасливий номер. И вся-то наша жизнь есть борьба, борьба!.. Коли звести все життя до боротьби, то перемагатиме тільки нахабна примітивність, а творче начало поволі відступатиме, поки й зникне зовсім. І що ж тоді зостанеться — положаї й сироти? Академік Лисенко твердить, що в природі боротьба точиться тільки між видами, а всередині кожного виду боротьби немає зовсім, там — взаємопідтримка, взаємодопомога, взаємозбереження. В кущі бузини пагони тягнуться до сонця не тому, що хочуть випередити своїх сусідів, а тому, що помагають один одному. Тоді чому ж сам академік Лисенко діє всупереч власній теорії? Чи, може, він належить не до того виду, що академік Вавілов, замучений голодом у Саратовській тюрмі, а до виду трактористки Ангеліної?

Положай тоді в польовому вагончику нагадував про кадр з кінофільму Чіаурелі, де Сталін веде трактор. Мы железным конем все поля обойдем... Мене той фільм вразив, навіть мовби налякав саме постаттю Сталіна на похороні Леніна. Хутряна доха, валянки, шапка з довгими навушниками, весь волохатий, як сибірський ведмідь, вождь лякав уже самим своїм виглядом. Навмисне це зроблено чи недогляд режисера? Адже на картині Шурпіна "Утро нашей родины" вождь весь у білому, мудрий і ласкавий, і газети наввипередки писали: "Серед неоглядних просторів колгоспних полів, спостерігаючи вируjące трудове життя Радянської країни, стоїть її вождь, її мудрий

кормчий". Хвалив вождя і поет Твардовський, якого ми боготворили на фронті за безсмертного Васю Тьоркіна, і автор смішних віршиків про дядю Стюпу Сергій Михалков:

Великий Ленин мне глаза открыл,
И смело я гляжу вперед,
Великий Сталий наш Союз сплотил —
Любимий вождь к победам нас ведет.

Тривало велике змагання у вірності й відданості, я теж колись брав у ньому участь, вигукуючи "За Родину! За Сталина!", а тоді полюючи за хлястиками, як гірко жартував Гаврило Панасович Михно, але тепер навіть вірнопідданість можна було демонструвати тільки за рознарядкою, велике ім'я обрамлювалося тільки іменами знаними, видатними, славнозвісними, а щоб надати їм більшого блиску, інші імена затоптувалися в бруд, відкидалися в непам'ять. Після письменників, музикантів, учених настала черга й для воїнів і не тільки для таких непомітних гвинтиків війни, як я, і навіть не для генералів, як Телегін, а вже й для великих маршалів і найперше для тих двох, що командували парадом Перемоги в Москві — Жукова, якого всі ми бачили тільки Міністром оборони, запхали в якийсь військовий округ, а Рокоссовського то й взагалі вислали з країни, віддавши Польщі.

В газетах галасували: "Ми! Ми! Ми!", — а я сидів у своєму степу і думав про те, що треба б писати: "Нас! Нас! Нас!". В баранячий ріг, в сміття, в потерть, в пил і прах!..

І нікому не поскаржишся, нікому не скажеш, не відкриєш очей, бо хто ти є?

Попереду була довга зима посеред холодного мертвого залізниччя, а скільки ще таких зим? Радянський комбайн працює місяць або два на рік, десять місяців ремонту. Радянський трактор ремонтується від дня свого заводського народження і до списання на брухт. Взаємини між радянськими водіями і радянськими автомобілями досить заплутані і ніяк не розбереш, хто на кому їздить: водій на машині чи машина на водієві, бо вздовж усіх шляхів безмежної батьківщини нашої стоять взимку й улітку автомашини, а з-під них стирчать ноги нещасних їхніх водіїв, які ворожать під залізними днищами. А я в підконаній, розтросеній Німеччині сорок п'ятого року не бачив жодного шофера, який спробував би бодай підняти капот своєї машини, коли в ній щось зіпсується, він вилізе з кабіни, знайде поблизу телефон, подзвонить до авторемонтної приватної майстерні, яких там натикано, як грибів у лісі після теплої дощу, звідти приїдуть з тягачем, заберуть його машину і...

Коли я розповів про це Положаєві, той злякано замахав руками: не чув, не знаю, не вірю і не хочу, бо то все від лукавого, відрижки експлуататорського суспільства, якому далеко до суспільства соціалістичного, де хто був ніким, той стане всім, а трактор став усім за друга, ото й пісня уся, ото й пісня уся...

Я жив тепер в Зашматківці в мамі, на свої механізаторські заробітки став добудовувати до зліпленої саяк-так хатини ще один прихалабок, флігель, як пишно висловлювався знищений нами доценту дворянський клас, я вперто перемірював горбистий степ між Положаївкою і Зашматківкою своїми ветеранськими ногами,

відігрівав захололу над залізом душу біля маминої грубки, сушив біля вогню свою шинелю поряд з маминим сіряком, який назбирав у собі ще від осінніх дощів і туманів стільки тяжкої вологи, що зимові хуртовини вже ніби й не побільшували його неоковирної тяжкості, він стояв перед вогнем стовба, негнучо й закам'яніло, як наша велика держава, і коли моя худенька мама вдосвіта входила в цей задубілий вовняний панцир, я жахався, та водночас не міг без вдячності думати про наших предків, які вигадали таку дивну одіж для захисту від усіх стихій, що панують в українських степах.

Український сіряк. Розміри розраховані на велетнів, товсте сукно, як для валянок, відлога, поли, рукави облямовані для міцності шкірою, обшиті шкірою і петельки для чотирикутних ремінних гудзів — одяг на всі пори року, для всіх стихій, для століть і для вічності, може, його винайшли ще скіфи, а ми тільки успадкували і застосували відповідно в часи козацтва, кріпацтва і тепер — в епоху перемоги колгоспного ладу. Жінка в колгоспі велика сила. Тільки ці слова вождя і більш нічого. Ні шовків для наших дівчат і матерів, і надій на щастя для дітей, а тільки каторжна праця, нужденне житло, чорноробський одяг, темрява в очах, темнощі душі.

— Киньте ви оте бригадирування, — сказав я мамі, — тепер у мене такі заробітки, що можете й відпочити. Наробилися ви за своє життя.

— Що ти, синку? — злякано глянула на мене мама. — Хіба ж можна! А що люди скажуть?

— А що вони казали, коли ви всю війну отут з малим Марком на руках, і коли в землянці, і коли впрягалися в плуг? Де були тоді всі казальники-наказувальники? Скільки ж можна отак працювати і отак жити?

— А до самої смерті, сину. А ви з Маркусем щоб жили. Ти старший, він меншенький, а брати ж, вам і жити. Бачиш, який Маркусь ловкенький росте?

Марко, недогодований за окупацію і голодні післявоєнні роки, був дрібненький і кволий, часто хотілося мені підійти до брата, обійняти його худенькі плечі, перелити в нього бодай частку своєї сили, назбираної в мені не завдяки чиймсь там високим велінням, милостям і благосклонностям, а всупереч їм, завжди всупереч, уперто, непокірливо, бунтівливо.

Багато було суперечок про історичні шляхи моєї землі. Одні казали, що на Україні зажди панувала згода, мир і тишина, не було ні пана, ні хама, інші твердили про безбуржуазність української нації, ще інші були в захваті від загадкової релігійності нашого народу, від якої розливається містичне світло, мов од лампадки перед образами. Як на мене, то український народ взагалі не піддається поділу на класи, в усі часи сповідуючи єдину віру, він завжди був незалежний у відправі обрядів цієї віри, єдина ж сила, якій підкорявся, — це історія, і саме вона виокремила в ньому три головні характери, якими він утвердився на цій землі і показав себе перед усім світом, характери ж ці: козаки, гайдамаки і смерди.

Не має значення, що слово "смерд" відоме з часів Ольги, Святослава і Володимира, а "козак" тільки з кінця п'ятнадцятого століття, коли зухвалі українські лицарі з пониззя Дніпра, мовби якимсь чарівним надчуттям вловивши в просторі енергію душ

відважних мореплавців Колумба, які вирушили в неznані світи, щоб відкрити Америку, злагодили свої вузькі, як любовні лежа і як кораблі нашого вічного плавання — труни, човни-чайки і відчайдушно вдарилися грудьми об мури Стамбула, твердині нової сили, такої загрозливої всьому слов'янському світові. Згодом з'явилися гайдамаки, хоч дух їхній жив у моєму народі завжди і кожен міг гордо проголосити: "Сам собі пан, сам собі свиня!". Я був козаком на фронті, смердом-людоловом у чужій землі, гайдамакою, коли відвойовував собі Оксану, тоді знову став смердом безпомічним. А ким буде мій малий брат?

Марко сидів за столом і, схиливши голову, прикусивши губу, ретельно виводив у зошиті дрібненькі, не дуже рівні літери, — переписував щось з чернетки, яка лежала перед ним. Я глянув йому через плече.

— Можна поцікавитись, над чим це ти так стараєшся?

— Російський твір. Дмитро Карпович задав на дом. Та я вже кінчаю. Хочеш почитати? В мене з математикою та біологією не дуже, а по літературі Дмитро Карпович завжди хвалить.

— А пишеш без помилок?

— Ну, хіба ж хто може без помилок? Дмитро Карпович каже, що головне, каже, не як писати, а як думати.

— А може, навпаки: в думках помилки можуть бути навіть корисні, а от на письмі — небажані, а то й шкідливі. Як по-твоєму?

— Хіба ж я знаю.

— То що — прочитати твій твір?

— Ось я допереписую.

— Ти б дав мені чернетку, ми б разом виправили помилки, коли вони там є, щоб у зошиті вже без помарок.

— А я й на чистовику, так ще краще. Дмитро Карпович завжди каже, що головне не в тім, щоб не робити помилок, а в тім, щоб уміти їх виправити.

Він подав мені зошит. Я прочитав:

"Чтобы придалеть сейчас разстояние од Києва до Шушенского, понадобится двое суток. А в конце девятнадцатого века восемьдесят суток ехал Владимир Ульянов из Петербурга к месту своей ссылки. Царское правительство хотело оторвать сильного Ульянова от политической деятельности, а он пробуждал сознание трудящихся этих глухих краев. Благодаря Ленину, земля сибирская увидела первую маевку, первую стачку. Также впервые здесь прозвучали слова революционных песен. Когда приехал Владимир Ильич, в Шушенском не росли деревья, не было даже кустов. Зато через два года из окрестных сел приходили посмотреть на зеленую беседку, устроенную Владимиром Ильичом и Надеждой Константиновной. С тех пор Шушенское начало озеленяться, а сейчас здесь ничто не напоминает прежнего глухого уголка царской России"[11].

І ось ми сидимо за саморобним селянським столом, два рідні брати, один рід, одна кров, одне походження, а обидва з різних часів, і зовні такі неоднакові, як і наша судьба

в майбутньому. Але що було, того вже немає, а що буде, — подивимось, я ж тільки оце тепер, прочитавши накаржаний Марком "твір", вперше відчув, що той смерд, який, мов шевченківський човен, то потопає, то виринає, заволодів остаточно моєю душею, закорінився в ній, понищив усе, що було там козацького й гайдамацького. Я втратив Оксану, але то жорстока державна стихія, проти якої чоловік безсилий. Я змалодушив перед Ольчиною звабою, та гріх той, мабуть, простимий, бо не зачіпає нікого, окрім мене самого. Забувши про свої високі наміри, я став безсловесним механізаторським рабом у нікчемного Положая, але то був мій добровільний вибір, патріотичне ярмо, в яке я сам нагинав свою шию. Рідна мати моя, ти ночей не доспала і водила мене у поля край села... Ох, яка ж зворушлива пісня про рушник мого улюбленого фронтового поета, та не було пісень про те, як ми сповнили свій синівський обов'язок в найстрашніші роки війни, а тоді мовчки, з ганебною покірливістю спостерігали за мучеництвом своїх матерів в часи визволення й свободи і не мали мужності зарадити цьому або хоч обуритися. Ось тоді був я смердом ще більшим, ніж під орудою Дурса й Козуріна в чужій німецькій землі. Забувши ж малого брата свого, став смердом ще безнадійнішим і, власне, остаточною, бо, не дбаючи про брата, нищив не тільки його майбуття, але й власну судьбу.

— Марку, — сказав я, прочитавши цей химерний "твір", — ти мене послухай і спробуй зрозуміти все, що я скажу. Уяви, що ти командир підрозділу радянського війська, що опинився в фашистському оточенні. Ні телефонного, ні радіозв'язку з нашим командуванням у тебе немає, ти вимушений послати письмове донесення з кількома відважними бійцями, і ось ти пишеш: "Я перебуваю в окружении превосходящих сил противника". Тепер уявімо, що мене вчила російської мови не Наталія Іванівна, моя довоєнна вчителька, а твій викладач Дмитро Карпович, який заявляє, що грамотність нічого не важить і що головне — це робити помилки, щоб було що виправляти. І тоді я донесення напишу вже отак: "Я прибываю в окружение превосходящих сил противника". Змінено всього дві літери, а яка страшна розбіжність між тим, що я хотів сказати і що сказав насправді через свою неграмотність. Прочитавши оце моє малограмотне писання, командування вирішить, що я добровільно помарширував просто в вороже оточення, мене вважатимуть зрадником, ні про яку допомогу мені й моїм товаришам ніхто не дбатиме. І все це — через дві неправильно вжиті літери. Ти зрозумів, що я кажу? А поглянь на свій твір. Треба написати "ссылный Ульянов". Ти пишеш: "сылный Ульянов". Цілковите безглуздя. Зміст теж щось не дуже. В тебе виходить, ніби цар відправив Леніна в заслання лише для того, щоб той взявся за озеленення Шушенського. Може б, краще було послати для цього царського садівника абоощо? І взагалі — чому ти взяв цю тему? Писати завжди треба про те, що краще знаєш. Вам що — вчитель дав тільки одну тему?

— Дмитро Карпович розповідав нам ще про молодогвардійців, так там же й писати нічого. Я й сам молодогвардієць, он у німців хомута вкрав!

— Хомут, Марку, це дрібна капость, а в молодогвардійців мученицька смерть. Діти хотіли зробити те, чого не спромоглися ми, дорослі. Величезна армія наша полохливо

відступила, а беззбройні школярі не злякалися ворожої залізної сили. На твоєму місці я б неодмінно писав про краснодонців. Може б, і про того хомута десь ввернув.

— Ні,— вперто покрутив головою Марко, — я повинен писати тільки про Володимира Ілліча Леніна, щоб входити в роль.

— Куди, куди входити? — не зрозумів я.

— В роль Леніна.

— А що це й навіщо?

— Ми в шкільному драмгуртку починаємо ставити п'єсу Олександра Євдокимовича Корнійчука "Правда", і Дмитро Карпович сказав, що доручає мені виконувати роль Володимира Ілліча Леніна.

— Тобі — Леніна? Ти ж он який худий та малий, Марку.

— А Ленін теж був маленький на зріст. Дмитро Карпович каже, що всі вожді маленькі на зріст: і Ленін, і Сталін. Я саме підходящий для п'єси. Я вже й гарькати навчився.

— Гарькати?

— Володимир Ілліч же ж гарькав, то й мені треба. Хочеш послухати? Парлтия и Ленин близнецы брлатья... Ну, як?

Я не знав, що казати. Однорукий Бугайов так вчепився в Маркову душу, що тепер не відірве його ніяка сила. Як чорт за грішну душу. І не підступишся, не захистиш малого. Мабуть, після розмови в холодних емтеєсівських майстернях Бугайов ще з більшою запопадливістю взявся за Марка.

— Цей твій учитель Дмитро Карпович він що — член партії? — спитав я в Марка перше, що прийшло в голову.

— Ні, він безпартійний більшовик.

Ну, ясно. В партію його не могли прийняти, бо колись же пропив три бочки квашеної капусти в Комсомольську-на-Амурі. А партія — ум, честь і совість епохи. Але безпартійні більшовики — ще запопадливіші там, де йдеться про так звану ідейну боротьбу. Це як потайний собака з-за тину, не знаєш, коли й де вкусить. Я дивився на Марка, на його бліде личко, на худенькі плечики, жалко мені було мого маленького братика, хотілося щось зробити для нього ось тут, негайно, просвітити йому очі, дати волю і простір, щоб ріс він не затурканим, дивився на світ сміливо, по-козацьки... Ще як були ми козаками... Та що я міг вдіяти проти всемогутніх і всюдисущих сил, які гнітили все довкруг, м'яли, ламали, трошили і ліпили з уламків кожного — від малого до старого — по своїй подобі. Адже навіть моя природна сила обернулася проти мене, вже цей однорукий запустив у дитячі голови тяжкий чад зневаги до їхнього чорноземного роду, до цих великоногих і довгоруких селян, що своїми кістлявими пригорбленими плечима підпирають, мов гіперборейські атланти, степове небо України: мовляв, високе, аж до неба, а дурне, як не треба, всі ж наші вожді на противагу цьому селянському племені — маленькі, ловкенькі, тому й геніальні.

Якби я подбав про Маркову долю одразу після свого повернення з війни, коли прибув сюди в блиску й славі, може, єдиний на цілий район з такими заслугами, тоді

все склалося б інакше. Але довелося змагатися за Оксану, тоді здавалося, що я переміг, тепер це оберталось поразкою. Я рятував Оксану, а сам шукав порятунку в ній і вірив тоді: буду я — буде і мій брат.

А що тепер?

Мале, уперте, затяте, хоч яке ж не співмірне з моєю могутньою постаттю, сиділо поряд зі мною, кумедно гарькало, з обожнюванням вимовляло ім'я свого фанатика-вчителя, безсоромно відстоювало право на обурливе, ганебне нещасття, каламутна п'ятьма клубочилася довкруг мого брата, і я не мав сили розігнати ці темнощі, впустити в цю нещасну молоду душу бодай промінчик чистого світла. Втрачене бодай на мить — втрачене навіки.

Я спробував зайти з іншого боку.

— А знаєш, Марку, — сказав я, — що п'єса Корнійчука, яку ви хочете ставити, — не краща з його п'єс, а може, й найгірша.

— Що ти ото таке кажеш! — вигукнув брат, і його бліде личко взялося рожевими плямами обурення. — Хіба ти не знаєш, що Надія Костянтинівна Крупська в газеті "Правда" в 1937 році написала, що ця п'єса — найкращий твір про Володимира Ілліча Леніна?

— І ти що — читав ту газету "Правда", коли тобі було два роки від народження?

— Це нам сказав Дмитро Карпович.

Що ти можеш проти таких авторитетів, як Надія Костянтинівна Крупська і Дмитро Карпович Бугайов, неконтрольований володар душ нещасних сільських діток? Я мовчки виліз з-за столу, пішов у холодні сіни, де висіла моя офіцерська шинеля, став зодягатися. Мама, що поралася коло печі, мов Немидора з "Миколи Джері" Нечуя-Левицького, сполошилася, вибігла в сіни, притисла руки до грудей:

— Миколо! А обідати? Я ж борщ зварила і зготувала печеню, яку ти любиш.

— Трохи пройдуся, бо ми з Марком засиділись. Може, й Марко прогуляється зі мною. Марку, ти як?

— А в нас сьогодні репетиція, — подав голос брат. — Дмитро Карпович сказав...

Я не став слухати, що сказав цим безсловесним істотам безпартійний більшовик Бугайов, потихесеньку відчинив сінешні двері, ще тихіше зачинив їх за собою, ступив за поріг у холодні розіскрені сніги, під яскраве зимове сонце, жадібно вхлинув повітря. Пахощі диму з печей, де варяться сьогодні недільні борщі з свининою, а в кого й пісні галушки, бадьорий дух, що ллється від вкритого товстою кригою Дніпра, ледь відчутно розлите в просторі тепло від домашніх тварин — хух, солом'яний дух, рідне повітря, яким уперше наповнилися мої легені в день народин, а тоді наповнювалися тисячу років, моє, неповторне, єдине на світі повітря, — і ось я ніби чужий тут, ніби присутньо несприятливий, сам не схожий на себе і все довкола теж несхоже, якесь ніби й знайоме, та водночас і чуже. Невже війна вбила не тільки десятки мільйонів людей, а й усе святе в душах вцілілих? Звідки це страшне відчуження в моїй душі, моя чужість серед рідних людей, моя присутня несприятливість так ніби я не живий, а мертвий, і коли зі мною й говорять, то тільки сповнюючи якийсь дивний ритуал шанобливості? Вн жертвою пали

в боротьбі рокової... Я нічим не можу допомогти рідній матері; доля мого меншого брата випурхує з моїх долонь наполоханою пташкою, і не прикликати її назад, не зловити, не приголубити своїми загрубілими пальцями; Оксана, доведена до відчаю нещастями, які переслідували нас обох, зникла в чужому для нас місті, щоб з'явитися зрештою в оцьому рідному просторі, і я кинувся сюди ждати її зрозпачено і безнадійно. Виходить: справді безнадійно.

Коли повернувся сюди з війни, Зашматківка видалася мені могилою, і люди, що чудом вціліли в ній, теж були ніби в могилі. Тоді я відважно спустився в царство мертвих, до якого не треба було мені звикати, я готов був розділити їхню судьбу, добровільно принести себе в жертву заради порятунку малого Марка та Оксани. Сил моїх виявилось замало. Втратив Оксану, втрачаю брата, село не зважає на мій присуд, поволі оживає, росте. Чи ростуть могили? Не було тепер великих хат, просторих дворів з господарськими будівлями, з колодязями, з кучерявими садками, на голій горбистій рівнині, поміж левадами й берегами сиротливо маячили примітивні халупки, мерзлякувато щулилися, тулилися до поодиноких чудом вцілілих дерев, до голих кущиків, мовби лякаючись самотини, ближче підсувалися до колишніх вулиць, від чого ті стали вужчими, ніж колись, і ніби вже й не вели нікуди, а спліталися в безвихідь лабіринту. Влітку тут щось зеленіло, в дбайливо оброблених городах буйно цвіли, мов тропічні орхідеї, гарбузи, переможно червоніли помідори, капуста обсте-ляла свої крутолобі голови жилавим широченним листям дивної барви, мовби занесеної на землю з інших світів. Тоді якось не помічалось сумної поменшеності доколишнього життя, його несправжності, якоїсь ніби макетності чи що. Зима все оголила і показала в жорстокій реальності. Чи ростуть могили?

Я пішов знайомою вулицею, якою стільки років ходив до школи, знав тут кожний закуток, кожний виямок, ось тут між Квашею і Воскобойниками завжди після дощу стояла калюжа, від Пелагеї Артемівни починався порослий споришем клинець, що впирався в церковну ограду, за церквою жив кривий Стьопа, в якого біля колодязя ріс найбільший у селі дуб. Тепер ні церкви, ні дуба, ні кривого Стьопа, ні Кваші, а ті хати, що знову з'явилися на своїх давніх обійстях, і схожі й не схожі і такі малі, ніби живуть у них карлики. Я йшов, сам не знаючи куди, пришвидшував кроки, так ніби хотів вистрибнути з власної тіні, втікав од чогось чи доганяв те, чого вже не наздоженеш? Ось місце, де була попова хата, а за нею до самого ставка вниз по схилу загадково темнів колись величезний сад з рідкісними деревами. Попа комсомольці прогнали з села ще в двадцять дев'ятому році; і в його хаті були старші класи нашої школи — восьмий, дев'ятий і десятий. В садок ми ходили на уроки ботаніки, а вночі — цілувалися з дівчатами. Німці висадили попову хату в повітря, заклавши добрячий заряд вибухівки, а в садок, щоб погоріли всі дерева, завезли якесь просмолене шмаття, обмотували ним кожне дерево і не відходили, поки не вигорало все на пень. Це були такі ретельні виконавці, яких наша земля ще ніколи не бачила. Далі за Живодьорами і Якимом на голому бугрі жив сільський бондар Никифор. Батько врятував його від розкуркулення, переконавши начальство в районі, що колгосп загине без Никифорових діжок, зате

німці бондаря не пощадили. Кажуть, палахкотіло тут, як з вулкана. Нікому було відбудовувати це обійстя, голий горб сумовито білів снігами. В Дібровиній хаті містилася тепер сільрада разом з сільською поштою. Вкрита черепицею хата вціліла, але не тому, що німці не змогли її спалити (з інших таких самих хат вони скидали черепицю на землю, а тоді підпалювали), а завдяки молокопункту, який влаштовано було тут ще в тридцять восьмому році і яким користалися й окупанти, до останнього свого дня в селі примушуючи селян здавати туди все молоко від уцілілих корів. Діброва був царський офіцер, в громадянську війну він став червоним командиром, повернувся до Зашматківки з орденом, іменною шаблею, подарованою йому мало не самим Будьонним, і гарненькою білявою дружиною латишкою Альвіною. В тридцять сьомому році Альвіну забрали, як німецьку шпигунку, Діброва взяв собі за жінку схожу на Альвіну вдову сільського фельдшера Бараненка, але незабаром забрали й самого Діброву, як класово ворожий елемент. Бараненчиха, вдруге ставши вдовою, згодилася віддати хатню прибудову для молокопункту і сама стала ним завідувати. На кожну корову тоді існував "молочний податок", треба було здати кілька сот літрів молока, навзаєм одержавши "обрат" після сепаратора і позначку в податковій книжечці. Коли прийшли німці, вони дуже зраділи молокопункту, бо виявилось, що Гітлер запровадив у Німеччині таке саме обдирання селян. Там треба було здавати молоко, яєчка з-під кожної курки, везти на бойню свиней, одержуючи тільки хвіст та ратички. Сталін чомусь не здогадався забирати в селян ще й свиней, вимагали тільки обдирати з них шкіру і здавати державі, а хто не слухався і шмалив свиню, тому загрожував штраф або тюрма. Отож німці скористалися з сільського молокопункту, білотіла м'якенька Бараненчиха жила з комендантом і поїхала з ним при відступі, а Дібровина хата завдяки цим збігам уціліла і тепер дала притулок сільраді й пошті. Я віднотував усе це для себе механічно, не надаючи особливої ваги, ні в сільраді, ні на пошті справ у мене не було, до того ж сьогодні неділя, вихідний, я просто йшов колишньою вулицею колишнього села, йшов серед згадувань і нагадувань, сніг рипів під моїми чобітьми, вулиця вела мене далі — куди, до чого?

Щось сталося позад мене, якийсь рух, якась надія, і дівочий голос пролунав несподівано, хоч і не без таємних сподівань:

— Миколо, це ти? Мико! А зайди-но на пошту!

Галя Антипова, завідувача поштою і листоноша, завідувача ощадкасою, місцевий міністр зв'язку і міністр фінансів, стояла біля дверей пошти, невисока, розложиста, туге тіло заковане в синє, без прикрас, суворе (як у Оксани, як у Оксани!) плаття, на струнких ногах — літні черевички.

— Простудишся, Галю, — підійшов я до неї. — Такий мороз, а ти...

— А я зсередини гріюся! — засміялася вона. — Та й не я одна така, а й ще дехто. Зайди, то побачиш.

— В тебе ж вихідний.

— А може, я заради тебе сьогодні на роботі. Тебе ж у робочі дні не впіймаєш, а тут прийшов тобі рекомендований лист. І конверт якийсь задрукований, імені товариша

Сталіна — написано. Як мені бути? Тільки у власні руки Миколи Сміяна і щоб розписався в отриманні. Ось і сиджу, жду, коли ти прийдеш з своєї МТС.

— Міг би й не прийти.

— Може, й міг би, та тільки тут у мене є деякі люди, які знають, що прийдеш. Заходь, заходь, можеш і не оббивати чобіт, у нас тут так жарко, що все розтане.

Які там ще є на світі люди, що можуть передчувати мою появу там чи там? Невже Оксана? Невже?

Галя відчинила двері пошти, пропускала мене поперед себе, а я злякано стояв, не маючи сили ступнути. Давно забуті військові оркестри грали в мені марш "Прощання слов'янки", бадьоро і сумно грали на всіх слов'янських ріках, де ми були і де не були, і жінки проводжали нас, і пречисті сльози розлуки котилися з їхніх очей, а ми весело марширували берегами слов'янських рік, ми були такі молоді й завзяті, що не помічали жіночих сліз, оркестри награвали нам не про те, що було, що лишалося позаду, а про те, що жде попереду, що буде, перебуде і перебуде, ми йшли до перемоги, сумна краса маршу розлунювалася в наших молодих душах вічним прощанням, і ми були тоді такі легковажні, що зовсім забули про повернення. Як ми могли про це забути? І може, тепер усі незгоди й нещастя нашого не влаштованого повоєнного життя — відплата за ту легковажність? Я повертаюся додому, до рідної матері, до брата — і не можу повернутися і через те немає зі мною Оксани, бо тепер уже вона не може повернутися до мене, і ця мука ніколи не скінчиться, ми нещасні, приречені, прокляті, і "Прощання слов'янки" гримить у нашій крові не хвацьким похідним маршем, а тяжким реквіємом безнадії.

Мені треба було ось тут, перед цими знайомими дверима забути про себе нинішнього, зректися себе, вистрибнути з своєї тіні і з своєї оболонки, знов стати восьмикласником, який, помагаючи мамі, приносить сюди здавати молоко від нашої корови і сам перекручує на сепараторі на вершки і "обрат", бо так тут заведено, "обрат" дзюркотить у порожнє відро — це моє, а вершки капотять в державну посудину — вони належать державі так само, як оцей молокопункт, небачений у селі сепаратор і Бараненчиха, яка за окремим столиком чаклує над пробами молока, наливаючи його до вузьких скляних пробірок з жовтим, як каніфоль, порошком, а тоді заносючи до своїх відомостей якісь там дані.

І я переступив поріг тим довоєнним хлопцем, але це вже були не ті двері і не той поріг, пахло не молоком, а сургучем, яким Галька печатає посилки, високого столу з сепаратором і маленького столика з пробірками не було. Кімната розділена дерев'яною перегородкою, ширша частина для Гальки, вужча — для відвідувачів, там було повно сріблясто-снігового світла з двох вікон, тут блимала червонуватим оком грубка, біля якої на ослінчику, підклавши під себе руки, лукаво зіщулившись, сиділа Ольга Филофіївна.

Жадібні очі врозліт, хтивий молдаванський ніс, губи, як вогонь, сліпучо біле обличчя, шия, напівоголені повні руки, а сама вся в чорному: чорні вовняні панчохи, чора тісна спідниця, чорний в'язаний светр з короткими рукавами, — не жінка, а мана,

зваба і згуба для всього чоловічого роду.

— Олько, а ти як тут? Здрастуй, — пробелькотів я розгублено. Вона привіталася самими очима, крадькома приклала палець до уст, мовби хотіла пригасити їхнє палахкотіння, і мерщій відсмикнула, мабуть, щоб не помітила Галя.

— Ось Оля і вгадала, що ти сьогодні прийдеш, — сказала Галя, зачиняючи двері.— Прийшла ще зранку і в одну душу: прийде Микола та й прийде!

— А я все крізь землю бачу! — засміялась Олька. — Може, я відьма, а може, й ще щось!

Змовились вони затягнути мене в пастку чи справді випадковість? Я спробував перевести все на жарт.

— А крізь воду ти теж бачиш? — присідаючи на ослінчик біля Ольки і розстібаючи шинелю, спитав я.

— І крізь воду теж! — блиснула вона усмішкою. — Коли б хтось спробував переплисти Дніпро влітку або восени, то побачила б і крізь свою каменоломню. Та тільки ніхто не перепливає.

— Я б спробував, так плавати не вмію.

— Хто ж тоді вміє?

Галя зайшла за свою казенну загородку, відчинила шафу, дістала звідти якісь папери.

— Ось той лист, що я казала. Треба розписатися тобі особисто, лист, мабуть, дуже важливий. Присунься сюди ближче, розпишися.

Я черкнув у Галиній відомості, взяв конверт. Нічого особливого, звичайний розмір, білий колір, червоненька марка з зображенням серпа і молота, але вгорі на конверті видрукувано гриф: "Агростанція імені Й. В. Сталіна". і ні зворотньої адреси, нічого, крім мого прізвища, імені й по-батькові і моєї власної Зашматківської адреси.

Я покрутив конверт у пальцях, не наважуючись його одразу розпечатувати.

Олька поблідла ще більше, мовчки дивилася на мене. В очах у неї стояло німе запитання: "Від неї?" Я б сам дорого дав, щоб знати, від кого. Може, справді від Оксани? А коли ні, коли якийсь жорстокий жарт?

— Такий серйозний лист, — сказав Галя. — Я скільки вже працюю на пошті, а такого зроду не бачила.

— Ну, чого ж не читаєш? — тихо спитала Олька. — Боїшся?

— Чого мені боятися? Я вже ляканий-переляканий. Коли вже боятися, то хіба що самого себе, та й то коли опиняєшся між отакими жінками, як ви з Галею.

Галю я дочепив для маскування, і Олька належно поцінувала мій маневр.

— До Галі бухгалтер з району сватається, — вхопилася вона за мою зачіпку, — вдівець з двома дітками. Вона й мені вдівця хоче знайти, а нащо він мені? Я того каміння як навергаюсь, то ніякого чоловіка не треба!

— Каміння вдень, а вночі? — засміялась Галя. — Та ще взимку...

— А вночі каганчик засвічу і плету собі вовну. Ось — обплелася. Плету та на віконечко позираю, плету та прислухаюся: а раптом стукне хтось в шибочку, підійде та

й стукне!

— Бач, таки ж ждеш когось? А кажеш: не треба тобі нікого.

— Той хтось не такий, як ти, Галько, думаєш. Він ні на кого не схожий. Та тільки, мабуть, не постукає. Правда ж, Миколо, не постукає?

— Хто ж його знає,— зітхнув я. — Хоч міг би й постукати. Ольга всім тілом повернулася до мене.

— Правда, міг?

— Всякі ж дні бувають, знаєш сама.

— Так міг би чи ні?

— Мабуть, міг.

Вона втомлено заплющила очі.

— Ну, спасибі. А тепер я гляну крізь твій конверт і побачу, що в нім.

— Що ж?

Вона дивилася не на конверт, а на мене, і в її очах стояла мука.

— Дальня дорога і казенний дом.

— Ти як циганка. Казенний дом це що ж: тюрма?

— Хіба не однаково? Всі казенні доми однакові. І оця Гальчина пошта, і моя хата на курячих ніжках посеред каміняччя. Ну, чого ж ти? Розпечатуй!

Я розкрив конверт, дістав учетверо згорнутий аркушик паперу, розправив його на коліні. Вгорі на папері такий самий друкований гриф: "Агростанція імені Й. В. Сталіна". Далі текст на машинці:

"Шановний товаришу Сміян!

Дирекція агростанції імені Й. В. Сталіна запрошує Вас на роботу за агрономічним фахом на посаду лаборанта в лабораторії ґрунтознавства. Зарплатня згідно з існуючими ставками, житлом Вас і Вашу родину забезпечуємо.

Директор Паталашка".

Далі значилася адреса агростанції і пояснення, як туди добиратися, до якої залізничної станції треба їхати.

Все було серйозне, навіть солідне, крім прізвища директора. Паталашка — щось ніби з журналу "Перець".

— Ну що? — спитала Ольга. — Вгадала?

— Вгадала. Спасибі тобі за твої ясні очі.

— Міг би й поцілувати такі очі!

— А чого ж!

Я нахилився над нею, але вона підставила не очі, а губи, задихнулася від поцілунку, але не відпускала мене, тоді сама відштовхнула, відсунулася, глянула, як на чужого. Вона вже знала, що прощається зі мною назавжди, що темна влада її наді мною скінчилася, так і не розпочавшись, а я теж знав про це, але душа моя була така змучена, що не мав сили й зрадіти своїй свободі. Спромігся тільки на те, щоб підвестися, підійти до загорожі, перехилитися через неї, взяти Галину руку і поцілувати, так ніби та рука написала мені збавчий лист.

Свобода, воля! Не знатиму більше тяжкої невизначеності своєї долі, забуду про хитрих положаїв і вічно поламані трактори, не бачитиму скаліченого свого села, цього поменшеного світу, в якому й сам відчуваєшся поменшеним, безжально вкороченим, ніби безмовна жертва для жорстокого державного ложа новітніх прохрустів.

Може, й Оксана не озивалася, здогадавшись, що я повернувся до Зашматківки, про яку їй страшно було й згадувати. Як я не подумав про це одразу! Тепер вірив, що на новому місці Оксана знайде мене, і ми знову будемо разом.

На станцію Веселі Хутори, де мені треба було сходити, поїзд прибув пізно вночі. Довідавшись од чергового, що до агростанції треба добиратися ще кілометрів сім степом, я потягнув свої чемоданяри до так званого залу для пасажирів — тісної кімнатки в цегляному будиночку, три дерев'яні лави, віконце квиткової каси, кругла залізна піч, натоплена до шкварчання коксом, плакати з розмаханими залізничниками на стінах, дванадцятилінійна ґасова лампа під низькою темною стелею. Надворі тріщав мороз, сніги довкола лежали такі, що здавалося, ось-ось загорнуть і вузьеньку залізничну колію і самі Веселі Хутори, а тут панувало таке тепло, що тільки розстели на лавці свою універсальну шинелю, притулися щокою до шорсткого сукна з таким знайомим духом пройдених тобою доріг, і до самого ранку додивляйся сні з твоєю минулою долею і долею і з твоїм сподіваним щастям. Я справді розташувався досить капітально. Звалив під стіну свої чемодани, набиті більше книжками, ніж якимсь там майном (книжок однаково не вдалося забрати, я домовився з Марком, що він потихеньку посилатиме їх мені поштою), розстелив на лавці шинелю, навіть зняв чоботи, щоб дати спочинок ногам, ліг, заплющив очі, але заснути до самого ранку так і не зміг. Та й яке там спання! Перебирав у думках останні дні перед цією поїздкою, і ставало смішно і гидко на душі. Положай, почувши, що я хочу увільнитися, здійснював галас про неприпустимість розпорошування механізаторських кадрів, став вихвалити мої гідності й таланти, скаржився на невдячність тих, кого він пригрів, ризкуючи не тільки своїм авторитетом, а може й власним життям, а тепер вони кидають його в найвідповідальніший момент, коли МТС повинна змобілізувати всі свої кращі сили для успішного виконання сталінського плану перетворення природи. Це була прекрасна промова, маленький Положай ніби аж підріс, підскочив над землею, поки проголошував ці слова, здається, він навіть вірив у те, що каже, та тільки забув, що я не вірю жодному його слову, його вдаваному пафосу і фальшивій вірнопідданості.

— Слухайте, Давиде Демидовичу, — перечекавши виверження його словесних гейзерів, сказав я, — ви ж не раз казали мені, що знали мого батька.

— Ну, знав. А при чім тут твій батько?

— В батька був сіряк. Такий, знаєте, справжній український сіряк з відлогою, облямований шкірою.

— Та ти що? — вже злякано вигукнув Положай. — При чім тут сіряк?

— А при тім, що сіряк той був дореволюційний. Від проклятого минулого. Ще з царської тюрми народів. Поки я був малий, я відповідно й ставився до того сіряка. Але ось закінчилася Велика Вітчизняна війна, я, переможець, повертаюся до рідної домівки

і що ж я бачу? Спалене село, люди в землі, горе і нещастя, Хто винен? Фашисти. Нема питань. Тепер загинаємо пальці на руці. Сорок третій рік, сорок четвертий, сорок дев'ятий. Одной руки мало. Вже сьомий рік після визволення. І щороку нові постанови про сільське господарство і нові, щоразу грандіозніші плани, в здійсненні яких повинна брати участь очолювана вами МТС. Дозвольте запитати: що ж ви здійснили? До пустель, каналу й річки наші славні п'ятирічки мовби до дітей, до своїх дітей... Вам цього в школі проходити не доводилось. Ви вчили Шевченка і Франка. То чого ж ви досягли? Німці попалили хати й садки, минуло вже скільки років, а чи посаджено на території вашої МТС бодай одну вишеньку або яблуньку? Крім дикої дерези, яка росте самостійно, та колючих акаційок — нічого. Бо люди бояться зверевського податку, яким негайно обкладається кожне садове дерево. А той дореволюційний сіряк? Моя мати й досі щодня надягає його і чалапкає на колгоспний наряд, як у броневику...

— Та в мене самого пальто ще довоєнне! — жалібно промовив Положай. — Ти ж бачив, який смушок на комірі обшмугляний?

— А хто вам винен? Хто мало не щодня котить до району на наради-переради та все вирішує-перевирішує? Не я ж і не мої брати-трактористи. Що ж ви там вирішуєте на своїх нарадах? І ви хочете, щоб я все життя гибів біля ваших перекалічених тракторів, поки ви десь займатиметесь пустомельством? Був — і нема, та й поїхав до млина! Давайте мою трудову книжку — і до побачення!

— Слухай, Сміян, — зітхнув Положай, — ну, й характер же в тебе вредний! І батько твій такий самий був, та й мати... Трудову книжку я тобі віддам, а характеристики не напишу. Дуже ти безідейний чоловік, не даром отой пунктик у тебе в анкеті з'явився... Та ти не гарячкуй, не гарячкуй! Тобі що? Ти вільний птах, знявся й полетів, а мені треба виконувати завдання і рішати питання. Напишу тобі, а хтось прочитає та поінтересується: а хто це, скаже, розхвалює такого, значить, чоловіка, у якого в анкеті пунктик, а з язика вже й не слова, а ножі тобі межі очі? Скаже ж хтось? Скаже. То давай, щоб ні по-твоєму, ні по-моєму. Піди додівчат у бухгалтерії, вони тобі дадуть довідку про твої заробітки, а я печатку поставлю. Документ! Хто гляне — зразу побачить: раз заробляв добряче, значить чоловік путящий, соціалістичний чоловік, бо живе по труду, значить...

Тепер "соціалістичний чоловік" лежав на лавці в так званому пасажирському залі далекої степової станції Веселі Хутори, слухав, як гримлять кожні чверть години товарняки, од яких згойдується земля, і ждав ранку.

Черговий по станції, літній замучений чоловік, зовсім не схожий на бадьорих залізничників з настінних плакатів, пропустивши черговий товарняк, зазирнув до "залу".

— Не спите? — спитав доброзичливо, — Може, зайдете в діжурку? Там у мене диванчик є, можна й подрімати.

Я сів, спустив ноги, наосліп намацав чоботи під лавкою, поставив ступні на м'які халяви.

— Дякую. Спати щось не хочеться. Та тут і не заснеш, хочби й хотів. Ешелони — як

в прифронтовій смузі, один за одним, не потовпляться. Це ніч сьогодні така, чи у вас завжди?

— Завжди! Руду везуть на заводи. Поки заводи стояли розвалені, то в нас тут тихо було. А оце як пустили домни, іде руда вдень і вночі. З коліс все працює. А ви, значить, на агростанцію? До Паталашки? Чоловік відомий. До нього тут взимку й улітку їдуть. Чого їдуть — це вже їхнє діло. Я там ніколи не був, та знаю й так: нічого там такого не може бути. Степ — він і є степ. А ви, мабуть, на роботу? Я в темноті прийняв вас за другого. До війни на агростанції тут був один чоловік, ох, і чоловік же! А тоді, вже як відступали, то забрали в армію і його. Я з евакуації вернувся, кажуть: на агростанції новий директор — Паталашка. Ну, Паталашка, то хай собі, яке мені діло? А це дивлюся — з плацкартного з двома чемоданами, офіцерська шинеля... Правда, директор був ніби нижчий, та в темноті хіба ж розбереш? Стою я оце на пероні, показую свого прапорця машиністам, а сам собі думаю: невже ж це він? І оце й заглянув до вас.

Я спитав, як добратися до агростанції, чи буває тут якийсь транспорт?

— Пішака! — сказав черговий. — Є в них півторатонка, на якій їздить Паталашка, та вона більше стоїть, бо нікудишня. Фронт коли проходив тут, машину кинули, бо вже не ворушилася. Коні в них є. Паталашка присилає на станцію підводу за добривами. Ну, добрив тепер немає, то й підводи не буде. Так що тільки пішака. Ви свої чемодани залиште, в нас тут є камера, а тоді пришлете за ними підводу. Сім кілометрів — це ж недалеко... Може, вам чаю зігріти? Заварки, правда, катма, так я запарюю вишневими гілочками, хто не пробує — всі хвалять.

Я сидів біля натопленої коксом залізної циліндричної печі, приплющивши повіки, слухав цього доброго старого чоловіка, мовчки кивав головою, щоб показати свою уважливість, а сам думав про своє. Згадувалася війна, чотири роки, як чотири тисячі літ, ганебна метушня відступів, вогонь і кров, відчай і порятунок, медсанбати й евакогоспіталі, переїзди, вокзали, чужі міста, випадкові супутники, фронтове братерство, і знов жорстока катапульта військової долі жбурляє тебе в небуття, але ти воскресаш, оживаш, як серце Шевченкового титана, і ще з більшою запеклістю кидаєшся в бій, у сподівання перемоги.

Так що ж я виборов і що змінилося в моєму житті?

Я не знав, кого питати, звідки ждати відповіді. Хіба що чергового по станції Веселі Хутори Степана Аністратовича Любистка?

Він влучив півторагодинний затишок між гримінням рудних ешелонів, запарив вишневого чаю, я дістав з чемодана зварену мамою мені в дорогу сільську жилаву курку, Степан Аністратович підклав до курки кілька сизих павлоградських цибулин, а тоді поставив посеред столика високу степову паляницю, яку просто гріх було краяти ножем, бо на такий хліб хочеться тільки молитися, — так ми тихо й скромно відсвяткували наше випадкове знайомство, а також моє пришествя на агростанцію імені Й. В. Сталіна.

Дорога туди значилася тільки телефонними стовпами, сніг завалив усі сліди, довелося йти цілиною. Я йшов і слухав стовпи, їхнє таємниче гудіння, їхній спів і їхній

стогін і незчувся, як опинився перед незграбною високою спорудою, що безглуздо стирчала посеред степу. Зварене з тонких іржавих труб — чи то брама, чи арка, чи просто безіменна кострубата конструкція з тих, що їх везуть на святкових демонстраціях поперед колони якого-небудь заводу або міського району, — це залізне страховисько було обурливо недоречне посеред лагідної степової рівнини, закутої морозом в сріблястий сніговий панцир, не рятували справи навіть підняті над степом залізні літери, заради яких і ставилося це одоробло: "Агростанція імені Й. В. Сталіна".

Ніякої агростанції я не побачив, мабуть, іржавою аркою значилися тільки її землі, своєрідний межовий знак, довелося пройти вздовж гудучих стовпів ще з кілометр і аж тоді в затишному просторі видолінку відкрилося мені невеличке селище з десятком одноповерхових будиночків (їх можна було б назвати хатками, коли б не бляшані червоні дахи), кількома довгастими спорудами, ставком і алеєю високих темних дерев, що вела від ставка до одної з тих довгих, як ковбаса, споруд. Я спустився в долину, обігнув замерзлий ставок, алея з старих дубів повела мене далі, в кінці алеї на вугластому бетонному стовпчику височів гіпсовий бюст Сталіна, простоволосого, з погонами генералісимуса, як на картині Шурпіна, від бюста широка доріжка, облямована зубчиками з цегли, йшла до присадкуватого, безсило запалого в землю довгого-предовгого будинку, схожого на довоєнні, райпарткомівсько-райвиконкомівські пристанища, з погорбленим, давно не фарбованим дахом, з ніколи не митими шибками в маленьких вікнах, зате з приліпленими обабіч вхідних дверей опецькуватими колонами, що нагадували двох сільських молодниць, які, підтикавшись, місяць литкастими ногами глину для саману.

Я дійшов до тих колон, прочитав почеплені над ними іржаво-залізні слова: "Дирекція агростанції імені Й. В. Сталіна".

Може, справді кінець не влаштованому життю, яке тягнеться за мною ще з фронту, і я ступаю в світ монументального стилю?

Я відчинив вхідні двері, в тісних темних сінях тхнуло пусткою і мишаками, підлога, хоч і дерев'яна, брудна, затоптана, стіни обдерті. Може, так і треба для іржавого монументалізму? Я штовхнув двері, що вели в саме приміщення. Двері зарипіли й застогнали, але це нікого не сполошило, ніхто не вийшов мені назустріч, я самотньо стояв у напівтемній тісній кімнатці, запльованій і закурений тютюном, мов колгоспна контора, тиша тут була, як у підземеллі, ніхто ніде не гомонів, мабуть, на агростанції з штатами було сутужно, може, саме тому і знайшли мене аж он де, в самого чорта в зубах, і запросили "на посаду". В кімнатці, окрім тих, через які я сюди ввійшов, було ще двоє дверей, але вже далеких від монументальності, несерйозних, просто кажучи, нікчемних. І поки я стояв, роззираючись і вирішуючи, в які дверцята стукнути, одні з них одхилилися, звідти виткнулася добродушна округла фізіономія, тоді з'явився її власник — натоптуватий чолов'яга, у валянцях, ватяних чорних штанах, в чорній кухайці, проїхав по мені круглими розбишацькими очима, набрав у живіт повітря (легені в нього виконували тільки допоміжні функції, основу життєдіяльності становив живіт), хукнув, як після доброї чарки, прохрипів:

— Ви куди?

— Сюди.

— Нема нікого.

— А де ж?

— У товариша Щириці.

— Хто це?

— Не знаєте? Заступник директора Паталашки.

— І що ж там?

— Партійне зібрання.

— І всі там?

— Всі до одного.

— Хто ж саме?

— Хіба я не сказав? Товариш Щириця, як секретар, директор Паталашка, а також член Терешко, він же водій директора Паталашки.

— А ще хто?

— Та більш нікого! В нас більше немає. Оті двері, що я вийшов, то кабінет Паталашки, а оці — тут бухгалтерія і товариш Щириця.

— Так бухгалтерія чи товариш Щириця?

— І те, і те. Він, значить, як у нього партійне зібрання, дівчат виганяє, вони сидять вдома, і тоді тут ніхто не заважає рішати проблеми.

— А Щириця хто?

— Сказано ж: секретар.

— А на роботі?

— Завгосп і перший заступник директора Паталашки.

— Ага, перший. А просто заступник є?

— Раз є товариш Щириця, більше не може бути нікого.

Здається, монументальний стиль, ще й не почавшись, переходив у щось ярмарково-балаганне. Я з вдячністю згадав чергового з Веселих Хуторів, який порадив мені залишити своє небагате майно на станції.

Свобода маневру. Для відступу відкриті всі шляхи. Головне: передчасно не розкривати своїх карт. Я спитав свого булькатого співбесідника:

— Людей тут у вас багато?

— Як коли. В тепло — відбою нема! Так і сунуть, так і сунуть! А на зиму залягають. Ми тут самі. Буває трудно. Директор Паталашка б'ється, як риба об лід.

— А ви ж як — при ньому?

— Він без мене, як без рук!

— Звати вас як?

— Тобто?

— Ну, як усіх: прізвище, ім'я, по-батькові.

— Прізвище — в директора та товариша Щириці, та професора, його тут усі бояться. А я — Ляпка.

— Ляпка?

— Ляпка.

— Ну, а я Сміян. Будемо знайомі.

Ляпка нечутно підчовгав до "партійних" дверцят, наставив вухо, тоді так само нечутно відгойдався від них.

— Засідають? — змовницьки примружив я око.

— Аж дим іде! Там у них так: товариш Щириця розводить критику й самокритику, Терешко, хоч числиться при директорові Паталашці, утворює з товаришем Щирицею монолітну єдність — і все проти адміністрації і проти научних робітників. А ви ж до нас як — з перевіркою?

— Мабуть, на роботу.

— По науці чи так?

— Мабуть, по науці. Ляпка зітхнув.

— Не знаю, що вам і сказати. Я тут вважаюсь експедитором, мені з Терешком на машині положено за всім їздити, так у нього ж машина несправна, а тільки загуде — вже на ній директор Паталашка. Ну, то я кіньми. А на станції в чайній чай такий гарячий, що вже й голос захрип. Це я вам нащот чайної. А от нащот науки затрудняюсь. Товариш Щириця сильно розводить критику й самокритику нащот науки.

— І помагає?

— Та як вам сказати. А втім... Ц-с-с! — він приклав пальця до губів, закликаючи до мовчання, вичікувальній позі, щосили намагаючись надати поштивості своїм ватяним штаням і товстій кухвайці.

Партійні двері рвучко відчинилися і негайно зачинилися знову з такою швидкістю, що з кімнати не вилетіло й звуку, зате в цей невловимий, власне, й неіснуючий часовий проміжок якимсь чудом зумів ускочити дивний худий чоловік, який вилетів з засідання, як чорт з пляшки. Він і схожий був на охлялого чорта, весь перехняблений, з запалими щоками, з присохлим до хребта животом, рудий і мурий, в рудому засмальцьованому піджачку, в рудих штанях, в рудих чоботях. Роззирнувшись рудооко по напівтемному передпокою, чоловік-чорт вмить закріпив мене, миттєво збагнув, що я тут новий, підлетів до мене, ще більше скособочився, тихо спитав:

— Закурить є?

— Некурящий, — сказав я, не встигнувши навіть здивуватися появі цього рудого видава.

— Е-ех, жиз-знь! — скреготнув прокуреними зубами рудий і так само непростежувано, як і з'явився, зник за "партійними" дверцями.

— Терешко, — пояснив Ляпка. — там у них на засіданнях не курять, а в нього вуха пухнуть від того. Та ще директор Паталашка і товариш Щириця курять "Казбек", а Терешко — махру. Він налягає на кременчуцьку, а я визнаю прилуцьку. Вона вроді легша, і в Прилуках моя дядина живе. А ви, значить, некурящий?

— Некурящий.

— Професор наш теж некурящий. А тільки ж який чоловік! Як грім! Тут усе

трепеще, як він розгриметься! Товариш Щириця, хоч який твердокам'яний, а й той уникає. Коли ж наводить на професора критику й самокритику, то все отак — щоб ніхто не чув і не бачив. Зачиняються в бухгалтерії, а мені кажуть: Ляпко, стій на стражі й не підпускай нікого, бо в нас закрите совіщаніє.

Ну, я беру табуретку, сідаю отут і стережу. Як то сказано: не піде праведний на совіт нечестивих.

Таке несподіване трактування слів святого письма постійним відвідувачем чайної могло б викликати хіба що співчутливу усмішку, але я не хотів псувати взаємин з Ляпкою вже при першому знайомстві, треба було приймати правила гри, запропоновані цим чоловіком, тому я зобразив на обличчі цілковите прийняття його слів, оцінок і почуттів, спитав-не спитав:

— А як же та критика доходить до вашого професора, коли вона — за міцно зачиненими дверима?

Чорно-ватяний Ляпка погойдався переді мною на товстих валянках, як на поплавцях у морі житейському, нахилив голову в один бік, в другий, глянув на мене знизу й збоку, знов похукав, як після доброї випивки, і тільки після всіх цих операцій озвався не без природної української насмішкуватості:

— Товаришу Сміян! Ви ж Сміян, я не ошибся? Що ж ви ото таке питаєте? Дивлюсь оце на вас, то ви ж, мабуть, офіцер і фронтовик, може, й заслужений? У нас он у Терешка три медалі, ні в кого стільки немає. А раз заслужений, то й член партії. А раз член партії, то й знаєте, як критику й самокритику пишуть. І шлють, куди треба. І товариш Щириця шле, а я, як експедитор, везу на станцію. А тоді воно вертається назад, і директор Паталашка підписує наказ. У нас тут на агростанції ніяка наука не вдержиться. Товариш Щириця так і заявляє: ми її з більшовицькою прямою! А оце приїхав професор, і попала коса на камінь! Ну, та ви побачите, коли до нас по науці.

Мені стало душно і від затхлого простору, і від Ляпчиних балачок, я розстебнув шинелю, пройшовся по тісній кімнатці, ордени блиснули перед очима Ляпки, той аж погнався за мною, щоб пильніше придивитися, сплеснув руками:

— Це ж вас непременно прислано до нас, товаришу Сміян! Як Щириця побачить отакі ордени, то вмере! А цитьте! Ось вони йдуть!

Він щезнув, так ніби провалився крізь землю, а я zostався сам у цьому химерному приміщенні, якому не міг добрати відповідної назви: чи кімната чудес, чи то кімната сміху.

"Партійні" дверці знову безгучно хилитнулися туди й сюди і знов лиш на невловиму мить, але цього разу з них устиг вискочити не тільки рудий Терешко, а й ще двоє, операція просто фантастична! На рудому Терешкові з'явилися нові диявольські аксесуари: руда шапка-вушанка і рудий овечий козушок, але це не надало його постаті об'ємності, він zostався так само плаский і хлялий, так само скособочено підлетів до мене, просичав: "Закурить є?" і, ще раз довідавшись, що я некурящий, з розпачливим "От же ж жиз-знь!" щезнув, як за хвилину до цього Ляпка. А на тому місці, де щойно гнувся в три погібелі Терешко, вже стояло двоє чоловіків, обидва в такому тілі, що,

здавалося, не могли б протоптатися крізь оті вузьенькі дверці й поодиночі, а тепер виходило, що вискочили вони звідти враз, оберемком, так ніби виштовхнуті таємничою вибуховою силою. Так розприскується хіба що шрапнель, вистрелена з вузького дула гармати.

Чоловіки були ось які. Один у "сталінському" френчі, в суконних галіфе і ялових чоботях, під нюшливим носиком вусики, як у маршала Ворошилова, а все обличчя в нього таке, ніби хтось зграбастав його могутньою п'ятірнею і щосили смиконув, намагаючись відірвати від голови. Вперше в житті я подумав про те, що таке голова і що таке обличчя і де містяться обличчя — на голові чи в місці, яке ще не має назви? У цього чоловіка обличчя стирчало поперед голови: щелепи — як круто загнуті полозки grindжолів, губи — під самий ніс, очі — як скляні стовпчики, навіть вуха настрополені так, ніби оті розтруби військових звуковловлювачів з сорок першого року. Виявивши присутність сторонньої особи, це чудо природи одразу кинулося пильно оглядати мене, обнюхувати, обслухувати, зондувати, досліджувати, і я, не питаючи, не ждучи пояснень, зрозумів, що переді мною — товариш Щириця.

Іншому випадала роль директора Паталашки. Це був добродушний чолов'яга, схожий на одну з отих глиняних колон, приліплених до фасаду будинку дирекції, на ньому був широкий суконний костюм невиразного кольору, вишивана українська сорочка, чорні ботиночки, з свого одягу, хоч який він був широкий, директор Паталашка невтримно розпливався, як тісто з діжі, може, й душа його була так само безберегою, як і тіло, і рвалася в усі боки, але наштрикнувшись на тверді ворошиловські вусики Щириці, безсило тріпотіла, немов барвистий метелик на шпильці.

Може, й того доброго листа написав мені Паталашка, несвідомо прагнучи знайти собі спільника й захисника від Щириці?

— Ви директор? — звернувся я до Паталашки. — Я Сміян. Ви запрошували мене на роботу.

— Вас? — здивувався Паталашка. Голос у нього був ледачий, але добрий, як і обличчя. — Не може бути!

— Буть не може! — луною повторив Щириця. У того голос був, як у маршала Ворошилова — співучо-парадний, ні для кого зосібно, а для всіх одразу: "По-о-о-батальйон-н-но-о-о!".

Я дістав з своєї офіцерської сумки листа, показав Паталашці.

— Так мені ж сказали, що ви студент, а ви — офіцер! — здивувався Паталашка.

— Офіце-ер! — ствердив здивовано товариш Щириця.

— Все в минулому, — заспокоїв я керівництво. — Переходимо на мирні рейки.

— Прошу до кабінету, — сказав Паталашка, і тут уже влада товариша Щириці закінчилася, він не міг повторити директорових слів, бо запрошувати одного, хай і такого здоровенного чолов'ягу, як Микола Сміян, одразу до двох кабінетів суперечило б матеріалістичному марксистському вченню, яке товариш Щириця був покликаний оберігати й захищати навіть не знаючи його до пуття.

В кабінеті Паталашки був диктовий письмовий стіл, кілька лозових стільців, фікус у діжці, сейф сургучного кольору і на глиняній долівці геть недоречний килим фабричної роботи. Портрет вождя висів над сейфом, так ніби оберігав великі таємниці агростанції, що носила його ім'я. Директор сів за стіл, запросив сісти мене, розгорнув підписаний ним лист, в якому обіцяв мені роботу, платню, житло і світле майбуття, зітхнув і несподівано промовив:

— Хай воно все димом іде!

— Чого ж це ви так? — здивувався я.

— Ви думаєте, це агростанція, наукова установа? Це куций радгоспик — без людей, без техніки, без нічого, а поставки дай, а план виконуй, а всіх ублагодворяй! Ви думаєте, я б оце вас сюди кликав?

— Тоді навіщо ж?... Не зовсім вас розумію...

— Професор з ножем до горла: давай йому його улюбленого учня! Професора Черкаса знаєте ж?

— Професор Черкас? Де він?

— Та в нас же, в нас! Ви тільки Щириці не кажіть, що вас сюди професор... Бо як узнає, то з'їсть і мене і вас. Ви ж член партії?

— Був. Виключений.

— Ну, біда. Щириця вас знищить.

— Не так це просто. Заспокойтесь.

— Та я спокійний. Хай воно все димом... Знаєте, що? Давайте я вас одведу до професора. Ви з жінкою? Де ваше все?

— Тим часом сам. Речі на станції. Ви пробачте, що не повідомив... Може, я сам знайду професора? Раз у вас тут така ситуація, то вам не з руки ще й супроводжувати мене.

Вождь з портрета дивився на Паталашку скляними очима-штрикачками Щириці і мстиво посміхався в пухнасті вуса. Паталашка застогнав.

— Ви мені співчуваєте? Хай воно все димом! Мені співчуває вся Радянська Україна і сам Микита Сергійович Хрущов! А толку ніякого. Кажете, знайдете професора й без мене? Та я покличу Ляпку. Ляпка!

Я не встиг попередити директора про загадкове зникнення Ляпки, як двері прочинилися і в щілину прохрипіло:

— Я тут, товаришу директор!

— Ще б ти не був тут! — вдоволено погмикав Паталашка. — Одведи товариша Сміяна до професора. Та не виканючай там могорича, бо вже скоро всю агростанцію промогоричиш!

— Що тут було до війни? — спитав я Ляпку, який ображено наставляв на мене чорну кухвайчану спину, вирипуючи товстими валянцями по втопаному снігу.

— Те, що й тепер! — прохрипів Ляпка.

— Агростанція?

— А яка ж іще бенеря?

— Німці тут як — багато напаскудили?

— Чи я знаю? Так — усе ціле, а остальне на учоті в товариша Щириці. Та оце ми вже й прийшли!

Тяжко ображений у своїх законно-могорицевих гордощах, Ляпка відмовився заходити в дім до професора, довів мене до дверей і пішов димом, виконуючи волю свого директора.

Будиночок — звичайна українська хатка, тільки не під соломою, а з бляшаним дахом, білі глиняні стіни, три вікна околичні з дерев'яними віконницями, навіть старовинна призьба вздовж усієї передньої стіни, і несподівано яскраві, помальовані на червоне двері.

Я вже знав такі двері: вони були в хаті мого діда Миколи, який вмер десь у таврійських степах в страшну зиму тридцять третього року. Дід помер узимку, бабуса пішла за ним повесні, ми з мамою переселилися до батька, а дідова хата стояла пустою, і в тій чорній весні її мертві двері червоніли, як закляття, як віщування нової, ще не знаної біди.

І ось через багато років, переживши те, чого, здавалося б, несила пережити, я знов опинився перед червоними дверима, і мимовільний дроз пронизав мене всього, лиховісні передчуття і великі надії водночас зродилися в моїй душі, все сплелось, переплуталось, замерло й скрикнуло, тисячоліття мовчазливо стояли позад мене, а спереду щось кликало, вело і запрошувало, я піддався тому поклику, підійшов до червоних дверей між минулим і майбутнім, несміливо стукнув у них щиколотками пальців, не почув ніякої відповіді, але й без дозволу сміливо штовхнув двері в холодні темні сіни, тоді так само без дозволу штовхнув ще одні двері, але тепер уже в теплу, нагріту натопленою коксом лежанкою тісну печеру з книжкових полиць, наосліп і не без нахабства ступив туди, відважно занурився в тепле море своїх безнадійних надій, поринув на саме його дно і виринув, викинутий на поверхню грімкотливим вигуком:

— Сарданапал і Валтасар!

Розкрилюючи могутні, майже ведмежі обійми, котився на мене волохатим темним клубком професор Черкас, і тільки тоді я подумав, що нарешті справджується загадковий герб Сміянів-несміянів: в золотому полі волохатий ведмідь, а на ньому — безпомічна діва в короні. Ведмідь ось тут, він хоче схвати мене в своїх обіймах, а де ж діва в короні чистоти й краси, хто захистить її, хто порятує?

— Олексію Григоровичу, — пробурмотів я, — це справді ви? Я стояв перед дверима вашого дому і дивне почуття охопило мене: ось відчиню ці червоні двері і позаду лишаться цілі тисячоліття, а за дверима...

— Двері, двері, премудрості вонмем! — не дав мені договорити професор. — Роздягайтесь, Миколо, прошу, треба вас зігріти після морозу і після наших столоначальників. Бачили Паталашку?

— І Щирицю, і навіть рудого Терешка й чорного Ляпку. Саме попав на партійні збори. Вони завжди отак — зранку?

— Не знаю, за яким розкладом діє їхній гадючник, — пирхнув Черкас. — Не

цікавивсь. В Псалтирі сказано: "Не засідав я з людьми лукавими і не приставав до підступних. Я ненавидів зборища злочинників і не засідав вкупі з беззаконними" (26, 4-5). Та облишмо цих нікчемних валтасариків. Сідайте отут біля тепла, зараз питимемо чай і ви мені все-все розкажете про себе.

— Олексію Григоровичу! Що ж про мене? Головне: як ви? Я ж нічого про вас...

— У мене все прекрасно! Життя починається заново, як у Сарданапала. Ви ж бачите: всі мої книжки вже тут, навіть улюблене крісло. Це в мене вже втретє. Почалося в тридцять восьмому, тоді евакуація, тепер от буржуазна лженаука — і щоразу я втікаю, яко наг, яко благ, а мої незрадливі мовчазні друзі терпляче ждуть і — зверніть увагу! — завжди знаходиться добра душа, яка їх зберігає до мого повернення або, як оце тепер, до мого наступного трудовлаштування. Здається, цього разу я вже осів назавжди. Власне — тут, коли хочете, мої початки. В свій час я закладав цю агростанцію.

— Ви? Коли ж?

— Ну, це ще до нашої ери. В цих степах колись працювала наукова експедиція Докучаєва, в якій був учень нашого великого ґрунтознавця Вернадський. Згодом, коли я вже був доцентом університету святого Володимира в Києві і познайомився з Вернадським на нашій Дніпровській біологічній станції, він наштовхнув мене на думку створити в цих степах агростанцію для наукових спостережень за українським втраченим світом. Я вам покажу згодом лист Вернадського, де він пише, що вже немає тиші і немає могуття природних сил, які ще недавно були в степу, які ми знаємо з колишніх описів, хоча б таких, як у одному з сонетів Міцкевича. Ще лишалося життя підземне, невидиме, дрібне землерийне життя, загадкова діяльність дощових черв'яків, хробаків, комах, таємниче існування мікроорганізмів, одні з яких вглиблюються в ґрунт, інші рвуться назовні. Доки не пізно, казав Вернадський, ученим треба йти в степи, перенести туди свої лабораторії, спробувати рятувати те, що не загинуло ще безслідно. Ось так і взявся я з своїми студентами на кошти губернського земства закладати оцю агростанцію. Назвали ми її пишно: "Половецький степ", — була вона прекрасною базою для студентської практики і, звичайно ж, для серйозних наукових досліджень. Слід віддати належне більшовикам: вони не тільки зберегли агростанцію, а ще й розширили її, до ґрунтознавства долучилося й рослинознавство, тоді влаштовано невеличку ферму для вивчення корів сірої української породи. Ясна річ, з'явилися нові люди, щоправда, вчених не побільшало, зате був тепер директор, а в директора ж, відомо, — заступник, партійної організації тоді ще не було, зате комсомольська, профспілкова, жіноча рада, войовничі безвірники, профспілкова, жіноча рада, войовничі безвірники, тсоавіахім, всілякі комісії, групи, об'єднання, і все це засідало, метушилося, галасувало, переливало з пустого в порожнє, критикувало й самокритикувалося, заносило передовиків на червону, а відсталих на чорну дошки, випускало стінгазети" сплачувало членські внески, вносило гроші на допомогу в'язням капіталізму, на будову найбільшого в світі літака "Максим Горький"...

— У нас у селі тоді сміялися: дайте, дядьку, п'ятака на будову літака...

— Сьогодні часто можна почути: тоді панував повсюди ентузіазм. Не знаю, може, він справді десь потрібен. Лле ентузіазм у науці? Сарданапал і Валтасар! Я приїздив сюди нечасто, та однаково ж з тривогою в душі спостерігав за цим химерним життям і вимушений був визнати, що загибель загрожує не тільки степам, а й людям, які тут живуть. Але чим я міг зарадити? В тридцять восьмому агростанцію перейменували. Що там якийсь половецький стен? Дали ім'я вождя, Це, мабуть, врятувало на якийсь час тодішнього директора. Але що могло врятувати таких, як професор Черкас? Найвидатніші діячі сільськогосподарської науки вже були знищені — Вавілов, Кольцов, Чайнов, Кондратьєв, наставала черга ординарних професорів і доцентів, тобто — і моя. Я не став ждати своєї черги, сів на поїзд, і поїхав туди, куди їздив не раз лікуватися, — на Кавказ. Там багато сіяли кукурудзи, ця культура дуже виснажує землю, мої ґрунтознавчі консультації стали в пригоді інгушам і чеченцям, мене берегли, ніхто не пробував визначити мій статус, так я прожив два роки шанованою, порядною людиною, хоч насправді був втікачем. Але в світі, коли він не хоче остаточно розвалитися, повинна існувати солідарність знедолених. Всевидящее державне око, не знайшовши мене у відповідну хвилю в відповідному місці, не стало мене й шукати, одразу визначивши нову жертву, зате добрі люди не забули про існування професора Черкаса, правдами й неправдами роздобули його адресу і зробили все, щоб він повернувся в рідні місця, а ще точніше: саме на оцю агростанцію. Ви сказали, що вже познайомилися з Щирицею?

— Не тільки познайомився, а й перейменував цього товариша.

— Тобто? Не все зрозумів.

— Він схожий на ремонтну свинку. З тих, що ними на колгоспних свинофермах замінюють старих свиноматок. По-моєму, Щириця спить і бачить себе на місці директора Паталашки. Чистісінька Ремонтна Свинка!

— Прекрасно! — заляпав у долоні професор. — Ремонтна Свинка — це просто геніально! А ми його прозвали ще до війни Ковбасенком.

— До війни? Хіба він був тут ще до війни?

— Був, був! Навіть вважався ніби якимсь науковим співробітником, хоч освіта в нього — заочний технікум. По-моєму, такої освіти взагалі не може бути. Ну, то ось. В сороковому році він написав доноса на директора агростанції, того арештували, Щириця вже примірявся до директорського крісла, але в начальства вистачило здорового глузду, до того ж тоді, коли, когось брали як "ворога народу", то прикривалися ще й фарисейською формулою зміцнення керівництва. Тому на агростанцію прислано директором (уперше за всю її історію) справжнього вченого, доцента-ґрунтознавця, мого учня Гаврила Панасовича Михна.

— Олексію Григоровичу! — я досить нечемно вхопив професора за плече. — Олексію Григоровичу, такого не може бути!

Професор подивовано звів брови.

— Тобто? Чого саме не може бути?

— Щоб отаке повторення. Такий збіг. Повірте мені: після цієї війни я вже нічому не

дивуюся, окрім того хіба, що зостався живий. Але те, що я почув оце... З майором Махном Гаврилом Панасовичем я... Та що там казати! Коли хочете, саме завдяки йому я опинився в сільгоспінституті. Ми з ним в Західній Німеччині... Ну... полювали на хлястики... Це якось згодом... І ось тоді він мені все про агростанцію, і про землю, і про науку наук... Виходить, це ваш учень, а тепер ніби я ваш учень. Чи таке можливе?

— Я б хотів вас послухати, Миколо, — незвичним для нього тихим голосом промовив професор, — почніть з самого початку. Коли ви справді знали Гаврила Панасовича, то для мене важливі щонайменші подробиці. Як і де ви ним зустрілися?

— Ну, як зустрічаються на війні? Ти одержуєш наказ, ідеш або їдеш туди чи сюди, зустрічаєш там нових людей, одні вищі за тебе, інші нижчі, ще інші, — як ти сам, одним словом, звичайна історія. А майор Михно — тут все незвичайне. Мене просто з фронту послали до союзників на Рейн збирати наших людей, визволених з фашистської неволі. І ось там серед десятків і сотень тисяч вчорашніх концтабірників — майор Михно. Ми були разом до самого кінця сорок п'ятого. Разом приїхали до Берліна, жили в Потсдамі, маючи спільну кімнату. А тоді його забрали смершівці, і я не знайшов навіть його сліду. Досі нічого не можу збагнути.

— Не тільки ви, Миколо. Ніхто не може збагнути того, що лежить поза межами здорового глузду. Я трохи поінформованіший, бо Гаврило Панасович встиг передати мені листа перед тим, як його кинули до нашого рідного концтабору. З фашистського — в наш і майже безпересадочно! Це вже й не варварство, а щось набагато тяжче і гірше Надто, коли йшлося про такого унікального вченого, як доцент Михно. Але кому поскаржишся, де шукати справедливості? Ґрунтознавці схожі на дощових черв'яків. І тих, і тих кожен без щонайменшого жалю може розтоптати, і ніхто ніколи не подумає, що вони — найбільші благодійники людства.

Я завовтузився на професорському куцому диванчику. Пересидів ногу, вона геть змертвіла, а краще б змертвіти мені всьому, щоб не чути нічого.

— Пробачте, Олексію Григоровичу, — звернувся я до професора, — я повинен вам сказати... Тоді, в сорок п'ятому, не міг я розумом осягнути таку людину, як Гаврило Панасович. Але відчував, що це непростий чоловік. І коли його буквально вихопили, замели перед моїми очима, я не міг стямитися від обурення. Спробував кинутися по його слідах, захистити, засвідчити його чесність і чистість, але холодна військова машина брутально відштовхнула мене. Ви повинні знати, Олексію Григоровичу, що в тому світі війни все залізне: закони, люди, їхні душі, все їхнє життя. Черкас приплющив очі, ледь поблажливо усміхнувся.

— Машина діє і тут. Залізні трибки крутяться з шаленою швидкістю, гарчать і скрегочуть, вимагаючи поживи, як у фільмі Чапліна. І ми всі, власне, й не люди во плоті і крові, а звичайні залізні гвинтики, як сказав вождь. Припустимо, що вождь справді наймудріший з усіх і сказане ним — велика істина. Але навіть болтики виготовляються з різних металів: є сталеві, є бронзові, можуть бути навіть золоті або й платинові. А люди? Звичайно, я далекий від примітивного поділу: чорні метали і благородні, простий люд і еліта. Але повинні ж бути якісь фундаментальні цінності,

золотий фонд нації, чи я там знаю? В сороковому році Гаврило Панасович, ставши директором цієї агростанції і практично вперше в житті отримавши якусь реальну владу, одразу ж вирішив докласти всіх зусиль, щоб повернути професора Черкаса на Україну, в його природне лоно, в його колиску і судьбу. Солідарність знедолених! Вірні люди підказали йому, де мене знайти, він сам приїхав за мною і заявив, що не може повернутися без професора Черкаса. В евакуацію я поїхав уже як професор сільгоспінституту і водночас завідуючий лабораторією ґрунтознавства цієї станції, тобто, приблизно в теперішній моїй ролі. Гаврила Панасовича, на жаль, мобілізували до армії.

— Це його врятувало від доносу якогось Ковбасенка.

— Я ж сказав: так ми прозвали Щирицю. Цей громадянин заповзязвся стати рекордсменом у доносах ще до війни, здається, не перестав мріяти про нові спортивні подвиги й тепер, підкопуючись під директора Паталашку.

— Ремонтна Свинка?

— На жаль, на жаль. Ми стаємо свідками деградації людського роду. Цілком ймовірно, що найперша причина цього: безсилість людини перед мертвою стіною державності. Ось ви кажете: що я міг перед військовою машиною? А я скажу: а що могли ми перед машиною державною? Себе самого можна принести в жертву. Можна стати на вогнище, як Джордано Бруно, можна, як Галілей, вдатися до хитрощів, вціліти, щоб врятувати істину в собі, зігнутися, але не зламатися. Та все це коли йдеться про тебе самого. А коли треба допомогти ближньому, захистити знедоленого? Плем'я вчених, на сором і нещастя, виявилось боягузливим аж до нікчемності. Я звертався навіть до Президента Української Академії Наук, мого доброго знайомого ще з довоєнних часів. Президент не відповів. Може, лист не дійшов до нього. Бо коли оце сталося вже тепер зі мною, то саме завдяки Президентові ваш покірний слуга зміг звити собі тепле кубельце на агростанції імені великого вождя. Президент пішов до Хрущова, розповів про те, як знадобилися мої ґрунтознавчі рекомендації передовим кукурудзводам, і той негайно звелів: трудовлаштувати! Але це про мене тепер, а тоді не знайшлося нікого, хто б допоміг. Всі були галілеями в полохливих своїх душах, забувши успадкувати галілеїв у головах. Можу відкрити таємницю: коли я побачив нове студентське поповнення, то возрадувався неймовірно. Ось люди, які бачили кров і смерть, які вмирали, але zostалися жити, ось хто ввілє молоде вино в старі міхи, ось де початок нового покоління вчених — твердих, відважних, справжніх лицарів науки! І що ж? Топчуть старого Черкаса і всі мовчать — може, так і треба. Як вчить діалектика? Старе відмирає. Але топчуть студента Сміяна, і жоден його товариш-фронтвик не підіймається на захист. Що ж це таке?

Я пробурмотів зніяковіло:

— Повірте, Олексію Григоровичу, що я й сам нічого не можу збагнути. Може, коли б ішлося не про мене самого. А так — я просто безпорадний. Мені здавалося, що після цієї страшної війни повинен запанувати вічний мир не тільки між народами, а й між усіма людьми. А вийшло так, що стало мовби ще гірше. Я мав би вжахнутися вже в

перший день свій в інституті, коли нас зігнали до клубу, щоб затаврувати оповідання молодого українського письменника і не тому, що воно там якесь зловороже, а тільки для справдження слів відомої пісні: "От Москвы до саммх до окраин". Раз у Москві б'ють Анну Ахматову і Михайла Зощенка, ми теж повинні когось бити, навіть коли бити нікого. Я не вжахнувся, не обурився — промовчав. Тепер не можу собі цього простити, але вже пізно. Каяття завжди запізнілі.

— Але корисні. За одного розкаяного грішника дають тисячу праведників.

— На війні такого не було. Коли ворожий танк ішов на товариша, на сусіда, ти не ховався в своєму окопчику, ти бив по танку всім, що мав під рукою, бо так велить фронтове братство. І коли в Потсдамі щез Гаврило Панасович, я майже наосліп ринувся на його пошуки, на захист і порятунок. Але я вмів кидатися тільки на звук пострілів, а тут довкола панувала мертва тиша, і дорогий тобі чоловік ніби провалився в ту тишу, як у мертву воду. Змагатися з смершівцями було однаково, що різати ножом туман або перепливати озеро з холодних драглів. Там я, мабуть, уперше відчув безсилля душі, яке, на жаль, не покинуло мене й досі. А про Гаврила Панасовича... Коли нам в інститут прислали для зміцнення нового секретаря парткому Івана Панасовича Михна і коли я ще до голосування побачив його, то мало не закричав: "Та це ж брат Гаврила Панасовича!" Проголосувавши за нового секретаря, я підійшов до нього, представився і спитав, чи є в нього брат Гаврило Панасович. Може, це було несерйозно, наївно, по-хлоп'ячому, але я не міг стриматися. І що ж?

— Коло змикається! — вигукнув професор і забігав по кімнаті.— Коло змикається! Пробачте, Миколо, за грубе порівняння, але ви тицьнулися в свого партійного секретаря, як теля в коров'яче вим'я, не знаючи, що на носі у вас начеплено шубку з їжака. Корова, вколота у вим'я, б'є наосліп ногою, теля відлітає вбік, здивоване й злякане, але для нас тут немає нічого дивного, бо закони природи діють, хоч і несвідомо, але постійно і завжди. А закони людські? Ви кинулися до молодшого Михна несвідомо, а я — в цілковитому усвідомленні знання, що це справді рідний брат Гаврила Панасовича, молодший його брат, якого я хоч і не бачив ніколи, але багато чув про нього, знав, як піклується про нього старший брат, як помагає фінансово, морально... Я спитав його, чи знає він про долю свого брата? А коли знає, то чому не поміг своєму братові? Я поставив йому багато запитань. Він слухав і мовчав. Коли вмовк нарешті і я, він спитав: "Це все?" Я кивнув головою. "Так от знайте, шановний професоре, що в мене ніколи не було, немає і не буде ніякого брата-зрадника! І я просив би вас..." Слово "просив" вжито було радше за інерцією, ніж по суті. Як уламок давніх, безнадійно втрачених часів. Бо такі люди ніколи не просять. Вони мстяться жорстоко, холодно і безкарно.

— То ви вважаєте, що парторг Михно усунув нас, як небажаних свідків і ймовірних обвинувачів? — не стримався я.

— Коло змикається! Про себе я знав тоді все точно і до кінця. Бо дочепити ґрунтознавство до вейсманізму-морганізму не зміг би, мабуть, і сам Торквемада. Мене прибирали з-перед очей, як персону нон ґрата. Але за що вони нападали на вас, я не

міг збагнути. Тепер коло змикається: Михно. Але не той, дорогий нам обом Гаврило Панасович Михно, а Михно партійний, дивний і страшний продукт так званої диктатури пролетаріату.

— Але ж рідний брат! — майже простогнав я.

— І Каїн був рідним братом Авеля. Однак ця історія нічого не навчила людство.

— Коли я повернувся з війни і тут почалася нова війна то з письменниками, то з музикантами, то з філософами, мені здавалося, що, мабуть, так і треба, що боротьба за соціалізм триває далі, тільки тепер збройну боротьбу замінила боротьба ідей.

— Запам'ятайте, Миколо: боротьби ідей немає, є тільки боротьба людей. А в ній найчастіше перемагають нікчеми...

— Щось подібне я вже чув од німецького ракетника, якого колись переправив до нас. Він без особливої поштивості відгукувався навіть про Платона і Арістотеля. Але ж без цих великих греків немає науки!

— А скільки нездар упродовж двох тисячоліть харчувалося біля цих великих імен, присмоктуючись до них, як оті пожадливі ромульчики і ремики до капітолійської вовчиці! І лікті у них завжди тверді, гострі й безпощадні! Здається, ви вже мали нагоду переконатися в цьому. Але не було щастя, так нещастя допомгло. Мені здається, тут майже ідеальні умови для науки. Для вас також. Як у вас з інститутом?

— Ну... тоді ж і виключили. Два курси — ні сюди, ні туди.

— Інститут треба закінчити!

— Але як?

— Підготуватися як слід — і заочно. Я допоможу. А там і дисертацію. Противників треба бити їхніми ж козирами! Я знайшов вас — тепер не відпущу.

— Досі не можу зрозуміти, як ви мене знайшли, Олексію Григоровичу.

— Я ж сказав: солідарність знедолених. Дякуйте не мені, а добрим душам, які є на світі.

Звісно ж, я здогадався про ту добру душу: Леся Шепелява! Вона досить прозоро натякала в своєму листі, що дехто цікавиться моїм місцеперебуванням. А я, мугир нещасний, навіть не відповів дівчині, вже не кажучи про подяку!

Професор збирав чайний посуд, ніби виправдовуючись за невлаштованість побуту, пояснював:

— Ідеальні умови — це ще не ідеальне життя взагалі. Скажімо, на станції ви можете роздобути хоч і цілий вагон вугілля або заліза, але пачку грузинського чаю треба привозити з Києва або й самої Москви. Тут є так званий лабораторний корпус, де ви можете знайти собі тихий закуток, але немає навіть школярського мікроскопа! Щастя, що в мене зберігся старенький мідний "цейс". Паталашка влаштував для співробітників їдальню, щоб заощаджувати їхній час, але в тій їдальні влітку й узимку одне-єдине блюдо: шніцель рубаний з макаронами — кошмарна страва епохи соціалізму! Опріч усього іншого, тут, як і скрізь, в самому розпалі боротьба людей. В цьому ви матимете нагоду пересвідчитися. А сьогодні ми зробимо так. Спати ви будете в мене. В тій кімнатці мій холостяцький барліг, ото ж вам доведеться тут, серед книжок. Ви як —

можете спати серед книжок?

— В мене ще ніколи не було їх стільки, щоб спробувати.

— Ну, то тепер спробуєте. Диванчик, щоправда, куценський для вас.

— Не турбуйтеся, Олексію Григоровичу, я можу спати й на підлозі. Повірте: маю величезний досвід.

— Вчені не повинні спати на підлозі. Їм треба бодай трохи підніматися над землею. І, коли хочете, над дурнями. Сократ для цього підвішував під стелею великого коша, до якого не могла дістати навіть його несамовита Ксантипа. Правду кажучи, вам не треба буде коцюрбитися на цьому диванчику, бо ось тут поряд вас жде такий самий будиночок, як і цей, і там є якась обстава, щоправда, все просте, дерев'яне, саморобне, але доволі практичне. Коли б ви повідомили про приїзд, дім був би зготовлений для вас: натоплено, прибрано, навіть відерце з водою в передпокої. А так — треба буде підождати...

— Тепер я можу ждати хоч і сто років! — засміявся я.

— Про століття ми ще поговоримо. Сарданапал і Валтасар! Український народ має унікальну долю. Він нагадує бджолу, в якій постійно забирають назбираний нею мед. Вічний грабунок. Але в нас пограбували не сезонні взятки, а цілі століття одразу! Тисячолітня бджола і вічний грабунок.

Саме була нагода сказати професорові, який заговорив про тисячолітню бджолу, що я не просто колишній капітан Сміян, колишній студент, нинішній лаборант агростанції імені Й. В. Сталіна, а тисячолітній Миколай, який живе на цій землі навіть з часів Святослава, Володимира і Ярослава, а ще від Оскола — Аскольда, і від скіфів, і від тих анатолійських кіз, що примандрували в ці степи з Фракії, а з ними прийшли слова "просо", "м'ясо", "колесо" і велика мудрість володіння землею, та я не заговорив про те, що бродило в мені несвідомо, на рівні первісних відрухів і відчуттів, я знав, що для цієї розмови настане час, бо попереду в нас тепер була коли й не вічність, то принаймні кількість часу, достатня для поєднання душ.

Ми вийшли на мороз, професор у своїх червоних лисицях, в соболиній боярській шапці, в товстих теплих валянцях, я в хромових чобітках і в офіцерській шинельці з двома рядами мідних гудзиків, які світять, та не гріють, але сьогодні одіж не мала значення, мороз відскакував од мене, як горох від стіни, сніг рипів і під професорськими валянцями і під моїми офіцерськими чобітьми однаково радісно й обнадійливо.

Будиночок, який нібито призначався для лаборанта Сміяна з дружиною (Оксано, де ти, де?), був такий самий, як і в професора Черкаса: дві кімнатки, маленькі сіни, грубка, лежанка, навіть надвірні двері теж червоні — добрий знак надії й майбуття.

— До революції, як вам, мабуть, відомо, — розповідав Олексій Григорович, — не існувало так званих проектних інститутів і, звичайно ж, цілковитим абсурдом вважалося те, що панує в нас на кожному кроці: затвердження проектів будівництва. Просто вчені звернулися до губернського земства, земство виділило потрібні кошти, ми знайшли підрядника, той, щоб обійтися місцевими засобами, звернувся до селян-

степовиків, і ось за одне літо виросло все, що ви тепер бачите. Нічого особливого, звичайні хатки з саману, але на гранітних підвалинах, щоб не вросли в землю. Покрівлі не солом'яні, що було б практичніше, як показує тисячолітній досвід, а бляшані — своєрідний снобізм, щоб засвідчити особливе призначення цих будовань. Червоний сурик над степом — ото й усе, чим різнилася агростанція від довколишнього світу. А так — звичайне степове село. Вишневі садки, ставок з качками і рибою, весняні соловейки і серпневі зорі в темно-синьому небі. Щоправда: в нас був "лабораторний корпус". Довгий-предовгий будинок, маленька кімнатка в ньому для кожного вченого і оптимальне на ті часи технічне оснащення кожної такої лабораторії. Щириця вивіз усе це в евакуацію і повернувся з порожніми руками. Ніхто не спитав його, де він все те подів, а коли я торік приплентав сюди, спливаючи професорською кров'ю, і спробував нагадати Щириці те, що тут колись було, і поцікавитися, куди воно поділося, він відгукнувся барабанним грюкотом епохи: "Дружба народів! Все залишили нашим друзям-казахам, а наше завдання — все відновити на вищому рівні!" Хотів би я бачити той вищий рівень, коли б не зберігся мій старенький "цейс"! Тоді цей нікчемний чоловік заявляє: "Скажіть спасибі, що збереглася агростанція!" Тобто, збереглися оці нетривкі глиняні будовання, через які двічі прокотилася війна: влітку сорок першого і восени сорок третього. Але хто зберіг "Половецький степ"? Хоч як це дивно: німці, окупанти, загарбники. Я недовірливо гмикнув:

— Щось мені не доводилося бачити їхнього благодійництва!

— Не було його й тут. Агростанція стала концтабором.

— Концтабором?

— Саме так. В адміністративному корпусі жив комендант.

— Це в отому — з колонами?

— Колони приліпив уже тепер Паталашка. У нього номенклатурний синдром. На конторі — колона, в кабінеті сейф і килим. До речі, саме за сейф і килим мені вдалося виміняти вас.

— Виміняти на сейф?

— Тепер це абсолютно не має значення. Сарданапал і Валтасар! Я почав вам про німецького коменданта. Здається, він був учений агроном і довірений якогось барона з Східної Пруссії. В приміщення для худоби вони нагнали полонених червоноармійців, охорона жила в будиночках наукових співробітників, всі землі агростанції обнесли колючим дротом, на в'їзді поставили залізну браму з залізними словами "Arbeit macht frei" — "Праця робить вільним", знаряддя праці були найпростіші — лопати, але це для в'язнів, для німців — машини.

— І що ж вони возили? Зерно, буряки, соняшники?

— Ні те, ні друге, ні третє. Землю! Наш український чорнозем. До станції машинами, там у вагони і до Східної Пруссії на пісні ґрунти баронських маєтків. Але брали не просто чорнозем, а тільки верхній шар, гумус, всього лиш кілька сантиметрів, золотий скарб нашої землі! Щоб утворився один сантиметр гумусу, потрібно сто або й триста років. Ось вам і грабування століттями! Тут є велика степова улоговина, двісті з

чимось гектарів, мов дві велетенські долоні стулені до купи. Вони зчистили гумус на цих долонях землі і тепер там ніби щось і росте, навіть плодоносить, але що то за плодоношення! Це однаково, що з живої людини здерти шкіру. Коли я про це довідався, то загорівся жадобою відплати й відшкодувань, мовляв, треба знайти нашу землю в Німеччині і хай нам її повернуть по репарації чи як воно там ведеться. Однак виявилося, що Східна Пруссія стала тепер Калінінградською областю, а маєток того барона — колгоспом імені Сталіна. Не стане ж агростанція імені Сталіна позиватися з колгоспом імені Сталіна! Довколишні селяни втішилися тим, що розтягнули колючий дріт і стовпи з німецької загорожі, а в'їзна брама вціліла чомусь; збереглися навіть залізні слова на ній, і це вже я вказав директорові Паталашці на досить небажаний збіг фашистського лозунгу з нашими закликами про вільну працю, які йдуть у нас, здається, ще від Плеханова.

— Тепер там назва станції. Досить безглузде видовище, надто серед снігів.

— Влітку не краще. Однак Паталашка в захваті від своєї ідеї. Він колись очолював щось велике, тоді його спустили на кілька шаблів нижче, ще нижче, агростанція — це вже для нього дно. Але він не здається. Смішно й сумно. Однак, зрештою це добрий чоловік, який живе за принципом: живи сам і дай жити іншим. Коли й не помагає, то зате не заважає.

— А Щириця?

— Небезпечний тип, але всі його зусилля спрямовані на те, щоб з'їсти Паталашку. З'ївши цього директора, він їстиме наступного і так далі. Підкоряється він тільки партії і своїй дружині Нінелі. Їй чомусь захотілося стати моєю лаборанткою, і Щириця спробував налетіти на мене з висоти партійної недосяжності. Сарданапал і Валтасар! У його Нінелі теж якийсь заочний технікум за плечима і обурлива нездарність навіть у тему, як вона розтулює рот. Я, переконаний холостяк, і став би працювати з цієї жінкою? Довелося пояснити товаришеві Щириці, що ґрунтознавство — найневдячніша з наук, що тут ні звань, ні нагород, ні гучної слави, ні навіть простої вдячності, а тим часом його дружина займається такою перспективною справою. Забув вам сказати, що один пронозистий столичний доцент, який налітає на агростанцію раз на квартал, затіяв тут дослід з коксагизом. І саме дружина Щириці стала його науковою співробітницею. Вони пробують висаджувати коксагиз у торфо-перегнійних горщечках.

— Але це ж ідіотизм!

— Такий самий, як і кукурудза в торфо-перегнійних горщечках або бавовна в Херсонській області, де ця рослина хіба що може дати сировину для вибухівки. Та я весь час вас лякаю, малюючи картини одну похмурішу за іншу. Так у вас пропаде апетит, і ви навіть не спробуєте нашого рубаного-перерубаного шніцеля з макаронами... А треба, як у казці: сяду на пеньок, з'їм пиріжок...

Присутність на агростанції професора Черкаса давала надію. Я повірив, що тепер моє життя налагодиться, вже не буде непевності й тимчасовості, і коли б ще була зі мною Оксана... Ох, Оксано, Оксаночко, де ти? Ти ізнов мені снишся на стежці гіркої розлуки... Невже мало мені було гіркої розлуки з Україною, щоб тепер втрачати

найдорожчу людину? Чи така доля переможців? На кривавих жнивах війни ордени й подяки, а коли затихли гармати, — невдячність, переслідування, забуття?

Я написав Лесі Шепелявій. Подякував цій добрій душі за турботу й поміч, попросив пробачення за те, що не відповідав на її листи, мовчав, як останній мугир. Вона, мабуть, розуміла мій стан, бо не згадувала про моє мугирство і про своє благодійництво теж говорити уникала, лист її пронизаний був сумовитістю і розчаруванням, надії не збуваються, прекрасні наміри навряд чи можуть здійснитися, правди не було й немає, все розумне, світле, благородне топчється й нищиться, а торжествує посередність і нищість, Сироту на останньому курсі зробили комсоргом інституту, тепер він сидить в окремому кабінеті, і викладачі ждуть під дверима, щоб товариш секретар прийняв їх і дозволив проставити в своїй заліковій книжці чергову "п'ятірку", говорить він тільки з трибун і з президій і кожную промову починає словом "Ми": "Ми вирішили", "Ми вважаємо", "Ми вам усім покажемо..."

Леся забула навіть про свою іронічність. Назвала б нікчемного Сироту не секретарем, а секретариком або секретарчиком, — і вже б якось ніби легше на душі. Але дівчині справді було тяжко. Насамкінець вона повідомила, що попросила "розподілити" її куди-небудь за Урал або й на Далекий Схід, і вже є така згода, отож цей лист — може, прощальний, хоч душа її не може змиритися з цим, страждає і бунтує.

Мабуть, слід було втішити Лесю, але як це зробити? Може, так і треба: махнути на все і гайнути через усю карту? Жінки рішучіші за чоловіків. Чоловік або ж уперто тримається місця або наосліп, попри видимі загрози й небезпеки, проломлюється до мети, не лякаючись навіть смерті. Для жінки головне — самозбереження, бо тим самим вона зберігає майбутні народження, тобто саме життя.

Може, й Оксана, втікаючи, рятувалася сама і рятувала нашу любов?

МАСКИ

А може, так і треба, щоб були тяжкі розставання, тяжкі втечі, безнадійні розлуки мало не на все життя, а тоді знов поєднуються душі, і мимоволі виникає спокуса замінити просто земні вислови урочисто-небесними формулами вічного блаженства: Стрітєння, Богоявлення, Введення во храм? Було ще одне слово, з якого починалося моє нове щастя: Благовіщення. Відшукався слід Оксанин! Мені хотілося запам'ятати цей день назавжди.

Ніч я простояв у тамбурі безплаткартного вагона, цього продукту убогості дореволюційних часів, названого тоді "Максимом", може, на честь Горького, який починав своє сходження на вершини письменницької слави з босякування, з катання "зайцем" в отаких гамірливих, просякнутих духом людської нужди коробках на колесах. Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем... Зруйнували палаци, собори, сільські церковці, зруйнували навіть душі, а безплаткартного "Максима" зберегли навіть після всесвітньо-історичної перемоги, і тепер я, вчорашній переможець, вимушений був занурюватися в прокляте минуле та ще й купувати для цього залізничний квиток.

Я спробував був примоститися біля вікна в проході, але мене там штовхали випадково й навмисне; зачіпали мене важкими кошиками колгоспниці, які сідали до вагону на кожній зупинці, а зупинявся поїзд біля кожного степового стовпа; відтоптували мені ноги роззяви, які тинялися по вагонах, самі не знаючи, куди й чого прямують; приваблював мій білий чесучовий костюм п'янюг-нечупар, які, здається, жили в цих вагонах ще з дореволюційних часів і мрією яких було зробити все довкола ще запацьоренішим, ніж вони самі,— так промандрував я до темного тамбура і цілу ніч слухав гриміння залізних плит міжвагонних з'єднань, що наповзали одна на одну, мов платформи земних материків, а тоді з страшним шерехом розскакувалися, творячи в цьому тісному замкненому просторі жорстокі землетруси, залізо труси й душотруси, хоч коли казати точніше, то цей тамбур і весь поїзд не просто трусив мою душу, а безжально терзав, тортурував своїм понурим плентанням крізь темні сонні степи, безкінечними зупинками в п'їтмі без назви, лінивим стоянням на станціях, станційках і роз'їздах, — і я насилу стримувався, щоб не зістрибнути на землю і штовхати цей неповороткий, злочинно-повільний поїзд, без надії сподіваючись швидше добратися до кінцевого пункту моєї подорожі — до Херсона.

Поїзд був повільний, як доля. Він давав мені нагоду пересвідчитися, що між благовіщенням і вознесінням може пролягати і прірва і вічність.

Мені хотілося запам'ятати цей день.

Поїзд прийшов до Херсона занадто рано, мої думки про підштовхування здавалися тепер просто смішними. Від вокзалу мені треба було добиратися до річкової пристані, а це практично через усе місто, закладаючи яке генералісимус Суворов забув передбачити в ньому трамваї, тролейбуси, автобуси і всі інші ймовірні засоби громадського транспорту. Могла бути надія на випадкову машину, а то й звичайну підводу, але поїзд прибував занадто рано. Довелося йти пішки. Ще на вокзалі дехто з тих, кого я розпитував, як добратися до Каховки, радили мені виходити на шосе і "голосувати": може, якась колгоспна вантажівка підкине до Берислава, а там тільки переправитися через Дніпро — і Каховка. Але я довірявся тільки річці. Поки перемірював херсонські вулиці між вокзалом і пристанню, пробував згадувати свої плавання по Дніпру, але з того нічого не виходило, норовиста пам'ять уперто стирала, мов крейдяні рядки на шкільній дошці, всі свої записи, лишаючи тільки останній — з холодною осінньою водою, "Сталінською конституцією", запаморочливим туманом і ще запаморочливішою жінкою. Коли затемнюється душа і вмовкає її голос, тоді настає сліпа всевладність тіла, і горе тому, хто не знайде в собі сили й рішучості вчасно схаменутися. Тоді я не міг нічого. Все в мені отупіло, осліпло, вмерло, Оксани не було біля мене, і я не знав, чи й буде вже коли-небудь, чи обізветься, чи знайдеться, в ті стидкі ночі з Ольгою ламалося й нищилося все моє життя, гинули надії, гинуло все, і тільки ганьба і погибель і звергнення в прірву, в отхлань, яку марним зусиллям хотів зробити солодкою. Зусилля нікчемності й ницості. Тепер все віддав би за те, щоб таємнича рука пам'яті зітерла з класної дошки мого життя саме цей рядок, але й зітертий він проступав на чорному тлі минувшини вогненними знаками звинувачення,

осуду і прокляття. Не перевершиш навіть макового зернятка підлоти цілими горами доброчесності й доброчинства, і не буде тобі прощення ніколи, ніколи!

Душу, як руки, не відмиєш.

Чомусь згадалося, як малим, ще до колгоспів, плавав я з батьком до Кам'янського. В Кам'янському жила батькова дядина Дора, дружина дідового брата Марка, який виїхав з села в голод двадцять першого року і тоді врятувався від смерті, але згодом помер зовсім молодим і здоровим, бо не вберігся і його придавило якимсь тяжким залізом. Дядина Дора залилася вдовою і тепер жила тим, що торгувала на базарі, перекуповуючи в селян птицю, садовину й городину, мед, олію, пшоно і гречку. Батько їхав до Кам'янського теж не з порожніми руками, віз у накритій в'ятериною сапетці десяток курей, які квоктали, клекотіли і знеможено зітхали від серпневої спеки, а ще з батьком їхало кілька зашматківських тіток і дядьків, що мали надію спродатися на міському базарі, може, й з поміччю дядини Дори. Про це тільки й було мови цілу ніч на палубі пароплава, зігрівшись біля батькової спини, я дрімав, заколисаний спокійним гойданням пароплава, ляпанням його коліс об воду, притишеними голосами людей, сонним поквокуванням курей, а тоді, так ще й не прокинувшись до пуття, слідом за батьком і зашматківцями дерся по здибленій до самого неба міській вулиці, спотикався об велетенські круглі буличники, якими було вимощено вулицю, злякано здригнувся і вже остаточно прокинувся од залізного грюкоту і дзвеніння трамваю, який заскреготав сталевими колесами на крутих рейках і, перехиляючись на повороті, мало не звалився нам на голови, а тоді перехнябився на другий бік і вже мало не впав на величезного чоловіка в міліцейській формі. З переляку я заплакав, батько вільною рукою погладив мені голову і сказав спершу землякам: "Ач, дитину злякало!", а тоді мені: "Не бійся, Миколко, то трамвай, він уже поїхав собі. А ото міліціонер, який продав свою голову. Подивися на нього. Бачиш, яка в нього довбешка!"

Міліціонер стояв на самім верху здибленої камінної вулиці і від того здавався ще більшим, ніж був насправді, бо коли ми підійшли ближче, то я побачив, що він не вищий за мого батька, однак голова в міліціонера, накрита величезним, як підрешітка, синьо-червоним картузом, лякала своїми нелюдськими розмірами — щось ніби коняче, буйволяче або й слоняче в отому маслаччі, обтягнутому грубою задубілою шкірою, в лапатах вухах, у крутому, як весняна гребля, надбрів'ї, в камінно-твердих вилицях. Я мовчки вхопився за батьків рукав, несвідомо шукаючи захисту від того страхопудного чоловіка, про якого так багато вже чув, але досі не знав, живий він чи мертвий, бо не може ж бути чоловік і живим і мертвим водночас, тут вже або те, або інше, поєднати незмога, поєднання можливе хіба що в страшному зимовому сні, коли ночі немає кінця, надворі стогне завірюха і маленькі шибки дрижать і вгинаються від далекого вовчого виття.

Та ось цей живий і мертвий чоловік стояв між залізними скрегітливими трамваями і спокійно помахував навіщось то одною, то другою рукою.

Зашматківські дядьки вже давно говорили про цього міліціонера. Голова в нього була така велика, що нею зацікавився музей і запропонував міліціонерові великі гроші,

щоб він продав голову свою ще за життя. Коли вмере, то голову його забере музей. Такого ніхто ніколи не чув, щоб живому продавати свою голову. Але гроші були великі, тому міліціонер згодився. Одні казали, що гроші були великі, інші заперечували: не великі, а дуже великі. Пробували навіть вгадати суму, але з того нічого не виходило, надто вже незвичайний випадок.

Щоправда, казали, що воно й не було б нічого, та приїхали вчені аж із Москви і вмовили міліціонера продати свій череп наперед, ще до смерті. Череп є череп, чи він завбільшки з лаханку чи такий маленький, як отой черепочок, у якому дають їсти кішці. То нащо ж його купувати? А може, то суцільний маслак без ніякого мозку, бо коли б був мозок, то чоловік з такою головешкою безперемінно посунув би в начальники, а цей, бач, — у міліціонери.

І саме Кам'янське після того славилося для нас уже й не своїм величезним залізним заводом, не чорною жужелицею, яка падала там з неба вдень і вночі людям на голови, а тільки цим міліціонером, який продав у музей свою голову. Ніхто не міг тоді й подумати, що в Кам'янському, крім міліціонера з найбільшою в світі головою, може народитися новий Генеральний секретар партії більшовиків, бо як же він може народитися, коли він уже є і зветься товариш Сталін, який житиме вічно так само, як вічно лежатиме в мавзолеї Ленін, два вожді — один живий, інший — мертвий, а більше й не треба, більше не може бути, то як же може народжуватися ще й третій чи там який? Ніхто не думав тоді про це, навіть дорослі, я ж був малий і не знав не тільки про народження в Кам'янському майбутнього Генерального секретаря, а навіть про те, що загадкове ім'я батькової дядини — Дора — то не що інше, як хитре вкорочення звичайнісінького сільського імені Федора, хоч міг би й здогадатися після того, як дядина почастивала мене справжніми сільськими пиріжками з товченою картоплею і кропом, теплими, білими і м'якими, як і вона сама.

Тоді я не думав про те, що десь і колись може народитися новий Генеральний, а тепер? Сталий жил, Сталий жив, Сталий будет жить!.. Навіть після того, як відсвяткували сімдесятиліття. Навіть після тих таємних мало не вмирань в час війни, про які пошепки переповідали один одному ми на фронті. Навіть після всіх виснажливих битв з троцькістами-зінов'євцями, бухарінцями-риковцями, правими, лівими ухилами, опозиціями і саботажниками. Навіть після того, як, здавалося б, вичерпав усі свої сили, невтомно викриваючи нових і нових політичних ворогів і супротивників, уже після того, як розгромив фашизм, і заклав непохитні підвалини табору миру й соціалізму, і об'єднав довкола свого імені всіх людей доброї волі.

Мені конче треба було запам'ятати цей день, і на пристані перш ніж придбати квиток на річковий трамвай до Каховки, я купив у кіоску номер "Наддніпрянської правди" від 21 серпня 1951 року і став читати газету на ходу, а тоді дочитував уже на палубі річкового трамвая, бо віднині цей день значитиметься для мене тими подіями, про які повідомляє ось цей орган Херсонського обкому і міськкому партії, а також обласної Ради депутатів трудящих.

Не вичерпувався потік привітань в зв'язку з сімдесятиліттям товариша Й. В.

Сталіна. Третій рік усі газети в кожному своєму номері друкували по два стовбці на цілу сторінку поздоровлення і побажання вождю. В цьому номері серед безлічі інших вітали батька й учителя колгоспники сільгоспартілі "Червоний паротяг" Ізюмського району Харківської області, колектив викладачів і учнів 12-ї середньої жіночої школи м. Мінська, зв'язківці м. Єсентуки Ставропольського краю, грузинський республіканський комітет профспілки працівників м'ясо-молочної промисловості, партійна організація Радянського району м. Вільнюса, колектив медичних працівників Ялutorовського району Тюменської області.

Секретар Ворошиловградського обкому партії Гайовий і уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Ворошиловградській області Мошков рапортували товаришу Сталіну про те, що трудящі області достроково, на 20 днів раніше, ніж торік, виконали план хлібозаготівлі (крім кукурудзи і проса). Міністр місцевої паливної промисловості України Шпанько доповідав українським керівникам Мельникову і Коротченку про перевиконання річного видобутку торфу. В Берліні тривав всесвітній фестиваль молоді й студентів. Корейський народ готувався урочисто відзначити 6-ту річницю визволення Кореї Радянською Армією. Радянські вчені готують свій внесок для великих будов комунізму. Ґрунтознавчим інститутом Академії наук СРСР укладено одинадцять карт ґрунтово-меліоративних умов і ґрунтів Західної Туркменії, Південної України, Північного Криму, Ростовської області, Поволжя, Прикаспійської низовини та інших районів. Марко Озерний відповідав на лист бригадира управління цивільного будівництва Каховської ГЕС Василенка: "Ми, колгоспники, вважаємо себе також учасниками великих новобудов сталінської епохи. Нашим кращим внеском в їх спорудження буде створення достатку сільськогосподарських продуктів". І так далі... Я згадав хитро примружені очі діда Марка Остаповича, ще хитріші його вуса і те, як він вимовляв слово "достаток" і "зобіліє". Хто писав за нього цього листа, якого ніхто не читатиме?

А хто взагалі складає ці листи, чия невидима рука виписує казенні фальшиві слова, однакові, як затерті буличники в міському бруді? Ось ще: на четвертій сторінці газети вітальне послання німецької молоді Й. В. Сталіну. Підписало 4 мільйони 145 тисяч 839 юнаків і дівчат. Повідомляють, що, застосовуючи в роботі методи радянських новаторів виробництва, досягли випередження планів на 6209195 днів, а також обіцяють вести боротьбу проти задумів Макклроя, Аденауера і Шумахера, спрямованих на те, щоб використати німецьку молодь як гарматне м'ясо в агресивній війні проти миролюбних народів.

Люди збиті в безладну купу самим розлунюванням суворого імені, як полохливі галки шулікою. Коли підписуються мільйони, то це однаково, що не підписується ніхто. Невже ми підійшли до тої межі, де тисячолітній пил історії і смуток часів утворили таке безжальне поєднання, що людині не залишилося ніякого вибору між нікчемністю і величчю, вона втрачає свій божий дар, стає жалюгідним підлабузником, чинопоклонником, начальствотерпцем.

Я теж був би таким, та мене врятувала Оксана. Своєю любов'ю, долею своєю і

своїми втечами. Вийшло, як у "Енеїди": "За милу все терять готові, клейноти, животи, обнови, одна дорожче милой — честь".

Честь мою зберегла Оксана.

Листа від Марка привіз із Станції рудий Терешко. За звичкою спитав закурити, скреготнув жовтими зубами: "Жиз-знь!" і зв'язвся, бо й що йому до цього конверта, що прийшов з далеких селянських країв, може, ще глухіших, ніж оці довкола агростанції, яку за звичкою всі звали "Половецький степ", бо іменем Сталіна тут звався мало не кожний скіпець при дорозі, а половецькою давниною віяло тільки від станції.

Марко писав, як завжди, невиразним почерком про невиразні події, які благополучно обминали традиційну формулу "ми живі й здорові, чого й тобі бажаєм" і крутилися здебільшого довкола шкільного драмгуртка і Маркової участі у виставах і його вміння гарькати в ролі Володимира Ілліча Леніна в п'єсі Олександра Корнійчука "Правда", завдяки чому вони перемогли на районній самодіяльності, а тоді зайняли перше місце в області, за що їх послали до самого Києва і на їхню виставу до театру імені Івана Франка прийшов сам Олександр Корнійчук і дуже хвалив їх усіх, а надто його, Марка, що він грає, як Щукін, а з Корнійчуком була Ванда Василевська, висока і струнка, то вона спитала, з якої вони області, а як почула, з якої, то сказала, що недавно вони з Олександром Євдокимовичем були в нашій області і бачили там цілі шматки комунізму...

З добрим усміхом читав я цей дитячий белькіт і зненацька серед того "гарькання" і фантастичних "шматків комунізму" вдарила мене в саме серце проста фраза, небало кинута братом, щоб одразу й забути про неї і знов писати про драмгурток, про вчителя Дмитра Карповича і ще раз про високу й струнку Ванду Василевську.

А я тепер бачив тільки цю фразу, ці слова, кожен літеру в них: "Була в нас тітка Григоровичка і казала, що об'явилася Оксана з Каховки, вона там устроїлася в ресторані".

І більше ні звуку, та мені й не треба було нічого більше.

Я кинувся до Паталашки: нехайна відпустка на три дні! Паталашка замахав на мене коротенькими своїми ручками: а зяблева оранка? Рік тому він добув для агростанції новенького "натіка" на гусеничній ході, і я за сумісництвом став ще й трактористом, щоб приробляти до мізерної лаборантської зарплатні. Я сказав Паталашці: "А чим тут орали до сімнадцятого року? Приїду через три дні!"

За один тільки погляд Оксаниних довгих очей я готов був проміняти всіх паталашок на світі!

Мені треба було запам'ятати цей день назавжди, але "Наддніпрянська правда", яку я перечитав од заголовка до підпису редактора "П. Резніков", не допомогла мені, бо, чесно виконуючи заповідану й декретовану їй роль колективного організатора й агітатора, не могла дбати ще й про чиїсь там почуття. Та все ж цей номер для мене був історичний, я згорнув газету і сховав її в кишені свого чесучового піджака, інтелігенція і радянська преса... зберігаючи віддруковані новини великої країни, ми входимо в історію. Бурхливі оплески, що переходять в овації...

А тепер на порядку денному — легендарна Каховка. Пісня на слова Светлова, що заміняла нам колискову: "Каховка, Каховка — родная винтовка... Горячая пуля, лети!.." Може, це й допомогло здолати залізні дивізії Гітлера? Харч для військових істориків, надто ж усіх тих, хто не був на війні і вивчатиме її, як метелика на шпильці, сам не знаючи, що таке — літати, пурхати, возноситися.

Співати про горячую пулю після атомних вибухів над Хіросімою і Нагасакі і в наших казахстанських степах якось не випадало, та все ж у душі моїй не вмовкали хоральні співи романтичного минулого, бо, крім бронепоезда, тачанок і шабел Будьонного, була там і "девушка наша проходит в шинели", і рідна Каховка обіцяла мені радісну зустріч ще й сьогодні.

Хоч і не знаючи нічого про мій приїзд, Каховка зустрічала мене урочисто. Біля дерев'яної пристані, що притулилася під високим крутим берегом, ледь погойдувалося на синій дніпровській воді щось зовсім несподіване й не бачене ніколи на нашій ріці, біле трипалубне диво, все в сліпучому блиску начищеної міді, ілюмінаторів і вікон капітанської рубки, в тріпотінні різнобарвних трикутних прапорців, розвішаних між носовою і кормовою щоглами мовби для того, щоб поєднати гордий державний прапор на кормі з так само гордим написом на носовій частині судна: "Козьма Мінін".

"Козьма Мінін" басовито загук назустріч нашому річковому трамвайчику, чи то вітаючи (мені хотілося саме так витлумачити те гудіння), чи то застерігаючи, що причал зайнято і місця немає.

Наші матроси заметушилися, з капітанського містка щось закричали в мегафон до "Козьми Мініна", але звідти відповіді не було, а знов пролунали тепер уже короткі роздратовані гудки.

— Він що — здурів? — заговорили пасажери.

— Не хоче пускати нас — і квит!

— Задер кирпу!

— А ти чого ж хотів: яхта самого румунського короля Михая!

— Де тепер той король! А яхта наша!

— Кажуть, за те, що тут Антонеску витворяв, вони оце яхтою заплатили?

— Воєнні репарації. Треба знати! У Гітлера була яхта "Дойчланд" — тепер "Победа" на Чорнім морі. А від Михая — оце.

— Чого ж воно тут стоїть, у Каховці?

— Когось привезли. Людей туди не пускають, самі ділігації.

— Кажуть, в Москву заберуть цього "Мініна". Для товариша Сталіна.

— Як же його туди переправлять?

— А ось Волго-Дон збудують — і попливе.

Не питаючи, я довідався навіть про те, що колись, може, буде, а тим часом наш трамвайчик несміливо приткнувся до розкішного білого борту "Козьми Мініна", згори вниз зневажливо спущено нам оббитий сліпучою міддю трап, наші пасажери, безладно юрмлячись, подерлися на колишню королівську яхту, настала й моя черга, я опинився в просторі, який не мав нічого спільного з демократизмом нашого суспільства: товста

килимова доріжка, дороге дерево, бронза, застигли постаті, в ідеально білій уніформі, обабіч широкого наскрізного проходу, яким усі ми повинні були промарширувати без затримки, — щось тут було ніби й урочисте, та водночас і принизливе, ми були тут всього лиш випадковими глядачами, небажаними свідками, нас проганяли крізь стрій оцих мовчазних непорушних хранителів чужих розкошів, які ще вчора були королівськими, а сьогодні повинні були б стати загальнонародними, але чомусь не стали, знову опинившись у сферах недосяжності.

Приємно топтати королівські килими, що покірливо стеляться перед тобою, та все ж незмірно вільніше дихаєш, зачувши в себе під ногами звичне дудніння затоптаного і запльованої дерев'яної підлоги такого знайомого тобі дебаркадера, бо всі пристані на Дніпрі однакові.

Дерев у Каховці було небагато. Нижче до Дніпра — то там, то там сріблилися одинокі тополі, вгорі на спалених шаленим сонцем сонних вулицях сіріли вкриті пилом нещасні акації, найтерплячіші дерева нашого півдня, подаровані нам, здається, чи й не самою Африкою. Глиняні непоказні будиночки намагалися затулитися від сонця химерними бляшаними козирочками, прилаштованими над дверима на гарно вигнутих кованих кронштейнах, і мені чомусь здалося, ніби всі вони схожі на червоноармійців у тих самих будьонівках, що я носив колись в училищі. Прості будівництва на сонних вулицях були мені набагато ближчі й дорожчі, ніж бронза, екзотичне дерево і вишукані килими королівської яхти, крізь яку я проник у це степове містечко, а провінційна тиша рядового степового райцентру приваблювала більше, ніж запаморочливе гудіння будови комунізму. "Наддніпрянська правда" в правій кишені мого чесучового піджака подавала свій казенний голос, порушуючи мої тихі роздуми і руйнуючи надії легко знайти в цьому тихому романтичному містечку Оксану: "Щодня в нашому райкомі комсомолу можна чути розмови про великі будови комунізму. Не буває такого дня, щоб сюди не заходили юнаки і дівчата, які палають бажанням вирушити на грандіозні будови до Каховки або на Північно-Кримський канал. Так, це велика честь бути учасниками великих будов комунізму. Саме тому молоді патріоти і їдуть на будови з таким палким бажанням".

Може, річковий трамвайчик, яким я сюди приплив, теж був набитий молодими патріотами?

Тоді хто ж я — старий патріот, відсталий елемент?

На моє щастя, велика будова комунізму відкотилася від Каховки кудись у кучугури, а тут були тільки лозунги в центрі містечка: "Будови комунізму — всенародна справа", "Спасибі товаришу Сталіну за Каховську ГЕС", "Всі сили на здійснення новобудов Сталінської епохи!" — і, здається, більше нічого.

Ресторан, про який так недбало згадав у своєму листі Марко, я знайшов доволі швидко, але не врахував тої простої обставини, що в райцентрах ці заклади відчиняються не зранку, а тільки надвечір. Довга одноповерхова будівля, доволі неохайна зовні, навряд чи й зсередини чистіша, на вивісці просто "Ресторан" без назви, типово райцентрівське торжество безіменності, вхідні двері зачинено для певності на

висячий замок, і це мало б охолодити мої почуття, та в мені ще не вмер остаточно фронтовий досвід, який підказує ніколи не вірити тому, що бачиш; коли зачинено одні двері, негайно шукати інші, а як не знайдеш, то пробивати їх хоч і в суцільній стіні. Двері з вулиці на замок, але ж повинні бути двері з двору, ще кухня і всілякі підсобні приміщення, надто що довкола цього не дуже показного будівництва вже розсипалися лоскитливі чебуречно-шашличні пахощі.

Я зайшов з двору, звісно ж, там були двері, та до них добиратися не довелося, перерізаючи мені дорогу, біг з двома ягнячими тушками присадкуватий чоловік, у брудній білій куртці, я перепинив його і спитав, коли відчиняється ресторан. Не те я спитав і не того, кого треба. Чоловік з неприязню глянув на мій надто новий і надто чистий порівняно з його спецодягом білий костюм і, не відповідаючи, закричав через весь двір:

— Тамаро, повісь об'яву про обслуговування!

І щез за стосами порожньої дерев'яної "тари", втікаючи не так від мене, як від великих чорно-зелених мух, що націлювалися на ніжну ягнятину. Я пішов слідом. Не мав іншого вибору. Адже їхав я не просто до Каховки і не на велику будову комунізму, а саме до оцього незграбного будівництва, в оцей двір, захаращений поламаними дерев'яними ящиками з-під помідорів, кабачків, капусти й синіх баклажанів, до оцих обдертих дверей, на яких не було навіть стандартного напису: "Службовий вхід. Постороннім входити суворо забороняється", за якими щойно сховався отой заклопотаний грубіян з двома ягнячими тушками в руках, а тепер міг би опинитися нарешті і я, та нічого в мене не вийшло, бо назустріч вилетіла худа чорнява дівчина — очі врозліт, ноги врозтіч, голі смагляві руки врозмах — одна вище голови, інша вигойдує на білій шворці велику диктову табличку. Дівчина була в'юнка і невловима, але я розставив свої руки, як сіті, загородив їй путь, не даючи спам'ятатися, не спитав, а ствердив:

— Тамара.

— Ну! — вона різонула по мені своїми чорними очима і, мабуть, я їй або ж не сподобався, або видався занадто великим, незграбним і надокучливим, бо дівчина з якимсь зміїним вивертом спробувала проринути під моїми розчепіреними клешнями, щоб бути так само вільною, як мить тому. Вона не знала, з ким має справу! Я спіймав її легко і просто, притримав, майже не дотикаючись до її смаглявих плечей, виказуючи максимальну доброзичливість, на яку тільки був здатен за тих обставин, попросив:

— Можна поглянути, що там написано?

Це здивувало і навіть розвеселило Тамару, яка могла очікувати від такого велетенського чоловіка хто зна й чого, вона засміялася і виставила мені перед очі зелену диктову табличку.

— Прочитати? А що тут читати?

Справді читати не було чого. На табличці значилося: "Зачинено на спецобслуговування".

— А що це таке? — спитав я.

— Ви що — з неба звалились? — здивувалась Тамара. — Спецобслуговування — це спецобслуговування. Сьогодні ми готуємо обід для делегації.

— А після делегації?

— Ввечері, може, й відчинимось!

Вона все ж зуміла проринути з-під моїх рук і побігла чіпляти табличку на вхідних дверях, а я, так і не скинувши з себе якогось дивного отупіння, навіть не здогадавшись спитати когось про Оксану, поплентав з ресторанного подвір'я, вийшов на вулицю, здається, вона традиційно і закономірно звалася іменем Леніна, і пішов шукати собі пристанища до вечора або до завтра. Готель у Каховці, як і ресторан, був без назви, просто "Готель", за столиком чергової сиділа молода білява жінка з невиразними очима, я ще з порога заперечливо покрутив їй головою, вона мовчки повторила мій жест з тою різницею, що приплющила очі, що означало: місць немає і не буде. Аж тоді я нарешті збагнув усе безглуздя своєї поведінки на захаращеному дерев'яними ящиками ресторанному дворі, коли не здогадався запитати про Оксану ні того чоловіка з ягнячими тушками, ні циганкувату Тамару.

Знов я йшов під прославленим у пісні Светлова "сонцем гарячим", здається, всі люди, яких я зустрічав і минав, були доблесні будівники комунізму, цілком можливо, що мене теж вважали членом згуртованого колективу, за успіхами якого стежить уся країна. Ах, яке ж розчарування вималювалося на обличчях добровольців і передовиків, яке справедливе обурення закипіло б у їхніх серцях, коли б вони довідалися, з якою метою приїхав я до Каховки! Тоді як тисячі трудящих палають бажанням стати учасниками грандіозної справи, влитися в колектив тих, кому довірено здійснення сталінських планів, цей громадянин, бачте, втрачає час і зусилля на те, щоб знайти свою любов! Ще більше б обурилися ці люди, почувши від мене, що всіх їх обдурюють, що земля населена не колективами, а окремими людьми, чоловіками, жінками, дітьми, і що справжнє людське щастя зовсім не серед розкританих натовпів, а там, де говорить душа з душею.

Але я не казав цього нікому, бо розумні знали все й без мене, а дурнів не переконаєш ніякими словами. Знову опинився я на знайомому ресторанному дворі, без вагань підійшов до ледь одхилених дверей, неголосно покликав:

— Тамаро!

За дверима було темно і брудно. Десь далі лунали жіночі голоси, чулися стуки-перестуки, брязкіт посуду, плюскіт води. Голоси чулися жіночі, а вигулькнув знов отой чоловік, в брудній білій куртці.

— Вам кого? — спитав він недоброзичливо.

— Тамару, — я говорив так упевнено, що він, мабуть повірив у моє досить близьке знайомство з дівчиною, бо мовчки пірнув у темряву коридору і вже тільки звідти погукав:

— Тамаро! Томко! Тут до тебе!

З усього видати, дівчина тут була за старшого куди пошлють, її ганяли з ранку до вечора, вона звикла з'являтися на перший поклик, тож і мені не довелося довго ждати,

чорні Тамарині очі блиснули з півтемряви коридору, в'юнке її тіло майнуло у відхилених дверях, пролунало розчароване "А-а!", і я насилу встиг упіймати дівочу руку, а впіймавши, вже не випустив, і ось так ми й стояли: я по цей бік порога, Тамара — по той бік.

— Чого вам ще? — невдоволено спитала вона.

— Вийди сюди, на сонце.

— Чого — на сонце?

— Щоб казала правду.

— Яку там правду?

Я обережно вивів її на сонце, зазирнув у очі.

— Скажи мені: Оксана Сміян у вас працює?

— Де?

— В ресторані.

— А я знаю?

— Тебе тут знають усі, виходить, ти теж усіх знаєш. Оксана Сміян тут працює?

— Чи я там знаю? Немає такої!

— А яка є?

— Є Оксана з Волго-Дону.

— З Волго-Дону? — я весь похолов. До чого тут Волго-Дон? Може, Марко щось наплутав? Може, це зовсім не Оксана? Але відступати вже не було куди. Намагаючись бути якомога ласкавішим, я спитав дівчину:

— Вона тут, на роботі?

— А я знаю?

— Слухай мене уважно, — сказав я їй спокійно, — ти бачиш мене тут уперше? Уперше. Бо я щойно приїхав сюди і приїхав здалеку. І не піду звідси, поки не побачу Оксану. Ти мене розумієш?

— Та її нема, вона вихідна! — вигукнула дівчина.

— Виходить, я не помилився: ти все знаєш. Чому ж не сказала одразу? Де живе Оксана — знаєш?

— Вона мені не казала. Може, в баби Кулішки, а може, й не в неї...

— Веди мене до твоєї Кулішки.

— Та вона ж не моя баба!

— Однаково. Веди!

Я не відпускав її руки, бо як чкурне, то вже ні доженеш, ні докличешся. Так ми й ішли поряд і центром містечка і спадистим схилом до Дніпра, до тих хаток під високими тополями, які я помітив ще від пристані. Біля одної з таких хаток Тамара зупинилася, чомусь пошепки промовила:

— Оце тут.

— Піди поклич, — звелів я.

— А ви?

— Я підожду тут.

— А що казати?

— Нічого не кажи. Або ні. Скажи так: Микола.

Недовірливо озираючись на цього химерного чоловіка, що при всьому своєму огромі не мав, крім простого імені, більше нічого: ні прізвища, ні по-батькові, ніякого іншого солідного додатку, — Тамара тихенько відчинила двері маленької хатки (теж з бляшаним козирочком над ними) і пропала так надовго, що я вже затривожився: чи не обдурила? Може, вистрибнула з віконечка на тім боці хатки і гайнула до свого ресторану, а я тут стою дурень-дурнем? Кумедне видовисько: здоровило, в чесучовім костюмі, стовбичить посеред вулиці, коли всі люди довкола працюють, віддаючи свої трудові зусилля великій справі, і т. д.

Та ось двері знов тихенько прочинилися, а що з'явилося з-поза них, я вже не пам'ятав: чи округла рука, що знесилено обіперлася об одвірок, чи синє таке знане мені плаття мало не з першої нашої зустрічі, чи довгі очі, в яких я потонув, а тоді виринув, щоб знов потонути, чи рідний голос, єдиний на світі, найдорожчий мені голос:

— Так я й знала! Микола!

Як добре, коли в тебе довгі, міцні, чорноземні руки! Я простягнув їх саме вчасно, щоб не дати Оксані впасти, підхопив її, підтримав, пригорнув до себе, і вже від самого тільки торкнення до цього жіночого тіла все в мені вибухнуло червоно-чорним вогнем, і я вмер, знищився, щезнув безслідно в тому вогні, а тоді воскрес, народився знову, з'явився на світ, але не для печалей і воздыханій і не для поту лиця, свого, а лиш для того, щоб зазирнути в найрідніше й найдорожче лице, освітитися сяйвом єдиних на землі довгих очей, нахилитися над беззахисно-скорботними устами.

— Оксано, — прошепотів я, — Оксанонько!

— О, боже, Миколо! Невже ти?

Її довгі очі попливли в прозорих сльозах, і світ поплив од мене, а я ж готов був оддати весь світ, всіх його вождів, святителів і богів за ці очі, і за ці сльози, і за ці сумні уста.

Безшелесною тінню промайнула повз нас сухонога Тамара, ця добра істота, послана мені вже й не людьми, а може тим самим богом, яким я так легковажно готов був щойно пожертвувати, та коли в душах наших бога давно вбито і замінено вусатим суворим вождем, то на устах він ще затримався, і нагадує про себе в хвилини найтяжчого горя, безпорадної розгубленості і найвищого щастя і захвату.

— Боже! — простогнав я. — Оксанонько, як я тебе люблю! І як ненавиджу себе!

— Це я люблю тебе! — прошепотіла вона.

— Чому ж ми такі нещасні? Що з нами діється? Чому ми так живемо? Ти чуєш мене?

— Чую. І тебе, і твоє серце.

— Хіба я не казав, що люблю тебе? Не казав ніколи, як люблю тебе?

— Хочби й не казав, то однаково ж я люблю тебе більше за все на світі, дужче за себе саму і свою душу!

Я нарешті поцілував її, Оксана вся задрижала, світи й віки цілі задрижали піді

мною і довкруг мене, а для неї земля й далі лишалася затверділою в гріховності, страхах і переляках, ще горнулась у знеможі до мене, вона вже злякано випручувалася з моїх обіймів, вишепочувала майже відчаєно:

— Що ми робимо! Люди ж побачать! Хіба ж можна отак?

Ніякі нещастя не могли потьмарити в ній небесно-прозорий кристал, крізь який вона дивилася на людей і на світ. Яка чиста-пречиста душа, який високий дар упав на мене мало не з самого неба!

— Які люди, Оксано! Сюди, мабуть, і кози не застрибують! А коли хто й побачить, то хай! Чому ми повинні ховатися?

— Безсовісний! Посеред білого дня і отаке! Ходімо до хати. Хазяйка моя на роботі, я сама. Та й чого нам оце так... на вулиці?

Вона зуміла вирватися і повела мене за собою, я незграбно сунувся за її виткою постаттю, і мені в голові чомусь уперто переверталася безглузда приспівка: "Каховка, Каховка, родная винтовка..." — О прокляття, прокляття всім тим прокрустам, які вкорочували не тільки наші тіла, а й наші душі, наш розум і навіть предковічну колиску нашу — рідну землю!

Глиняна хатка, прохолодні сінці, пофарбовані в якийсь дикий синій колір низенькі двері, одні, другі, в Оксани була окрема, кімнатка, вікно дивилося саме на тополю, яку я запримітив, коли тупав у цю балку слідом за стрибливою Тамарою, ложе, вузьке й бездоганно чисте, як труна, страхітлива чистота самотності, безнадійна безликість цієї майже монастирської оселі, і тільки дух Оксанин пронизував усі ці мертві речі, неповторний дух моєї коханої панував тут всевладно, не знаючи обмежень, не підкоряючись не тільки людській мізерності, а й всемогутнім силам природи.

Я повинен був вберегти цей дух, порятувати запах жінки, присланий, може, з найтаємнічіших глибин всесвіту, як найбільший дарунок для всіх суших, подбати, щоб не розвіявся він безслідно в світах, з яких прилинув на землю, а скупчився, як град у хмарі, живив, надихав, давав снагу і отуху, був тим богом, якого в нас відібрано чи то з недоумкуватості, чи, може, й зі злою волею.

— Оксано, ми негайно поїдемо звідси! — ще з порогу заgrimів я.

— Поїдемо, Миколко, поїдемо, — обвивала вона мене ласкавими словами, пораючись у своїй до відчаю чистій і безликій кімнатці, — звичайно ж, ми поїдемо, ну чого тобі ще треба від мене?

— Ми поїдемо сьогодні, негайно! — з упертістю кам'яного пам'ятника вибамкував я.

— Божевільний! Ти хоч їв щось? Снідав? Коли ти приїхав? Звідки? Чим?

— Не їв, не пив, ночі не спав, — яке це має значення! Я знайшов тебе — ось і все!

— Ти стоїш коло порогу, мов чужий. Хоч присядь у моїй хаті.

Присісти? Але де, на чому? Стільчик, мов для ліліпутів, ліжечко, як пташине сідало. Я простягнув руки — і Оксана опинилася в моїх обіймах, тут не усунешся, не вислизнеш.

— Що це в тебе за ліжко? Що за хатина? Хіба я тут доберуся до тебе? Хіба щось

зможу?..

— Божевільний! — стогнала Оксана. — Як тобі не соромно? Май терпіння!..

— Там люди, тут сором, там терпіння, — мурмотів я, обціловуючи їй лице, шию, груди, — доки ж нам терпіти?..

Як подумати, то за всі роки ми були удвох лише один раз, у залізному череві дніпровського буксира "Матіос Ракоші". Дні щастя нашого на Рейні були крихкі, як тонке скло, їх могло розбити то тривожною нічною стріляниною, то нежданим вторгненням сержанта-мордоворота з американської комендантської роти: "Сер, прошу пробачення, але ваша присутність обов'язкова", то любовстрасно-жорстоке веління мстивого Дураса. В рідному селі — страшна роз'єднаність, і відчай, і мало не смерть нашої любові. В підвалі тьоті Тоні рипливі дошки нашого убогого ложа, які від найменшого нашого здвигнення стогнали так, що могли розбудити населення всієї Європейської частини Радянського Союзу, а також деяких сусідніх держав.

Я міг втратити Оксану ще на війні, так і не дізнавшись про нашу любов, тоді втратив її в рідному селі, знов загубив, може й навіки в Нижньодніпровську, тепер знайшов, вже й не сподіваючись знайти, в цій легендарній Каховці, яка тепер для мене ставала справді легендарною і рідною, і хай навіть "родная винтовка", я згоден на все, бо тут Оксана, ось вона в моїх обіймах, ось...

Щось заgrimіло в сінцях, Оксана вив'юнилася з моїх чіпких лапищ і хоч відбігти не мала куди, все ж прибрала незалежну поставу, випросталася, стояла ніби й поряд, але й остеронь, мовби й біля мене, та водночас і сама по собі.

— Що там за чорт? — пробурмотів я. — Ти ж казала: хазяйка на роботі?

Оксана проринула під моїми руками, відхилила двері.

— Кіт, — засміялася вона, — такий шкодливий, як і ти.

— Навіть коти заздять нашому щастю, — я незграбно посунувся до стільчика під стіною, обережно присів, глянув на Оксану з неприхованою мукою в очах, — прошу тебе: збирайся і поїдемо. До Херсона водним трамваем, а там поїздом. Ти мене чуєш, Оксано?

— Поїдемо, поїдемо, Миколо, — ласкаво усміхалася вона мені від порогу, а сама стояла, не знаючи, за що братися.

— То чого ж ти стоїш? Збирайся!

— Ми поїдемо, поїдемо, аякже! — вона заметушилася, метнулася до мене, тоді назад до дверей, знов до мене. — А може, ти трохи поживеш у мене? Поки я розрахуюся на роботі, поки се та те? А тоді вже й поїдемо...

— Яка робота? — закричав я. — Про що ти говориш? К чорту все! Я нікуди тебе не відпущу!

— Треба ж розрахуватися на роботі.

— Що? Гроші? В мене ціла купа грошей! Я ці роки працював, як проклятий, заробляв і для себе і для тебе, а ти тепер про якісь гроші.

— Там моя трудова книжка.

— Чхати на всі книжки!

— Миколо, ти зовсім збожеволів! Як же так можна? А характеристика з роботи? Тут мене всі знають, як попрошу, скажуть добре слово... Куди ж мені без характеристики?

— Куди? Зі мною! Ти моя дружина! Я знайшов тебе, і вже тепер нікому...

Я не договорив, несподівано згадавши дивні слова тієї дівчини з ресторану.

— Стривай. Це тебе звуть тут: "Оксана з Волго-Дону"?

— Мене.

— Ти що — була там?

— Тільки півроку як звідти.

— Як же ти... туди? — я не міг відшукати потрібних слів... — Як же ти там?

— Тоді, в Нижньодніпровську, як ото все з тобою... Вийшла на вулицю — і хоч повіситися! А тут світиться вивісочка: "Оргнабор". Я й зайшла. Все мов уві сні. На великі стройки комунізму. Куйбишевська. Волго-Дон. Я й записалася. Ще подумала тоді: хоч там, хоч там — вода, крига, завжди знайду ополонку...

Я підхопився з стільчика, пригорнув Оксану до грудей, став цілувати її волосся.

— Ну, пробач, мала. Не треба про це. Все минулося. Тепер ніяких будов комунізму — ні великих, ні малих... Вважай, що ми з тобою вже набудувалися...

— Коли б ти знав...

— Не треба, нічого не треба більше!.. Що ти казала? Хочеш розрахуватися в ресторані? Підемо разом... А то ще бюрократи почнуть там свою капітель...

— Навіщо тобі? Я сама! Ти посидь тут, а я швиденько. Скажу, щоб мені приготували все, що треба, і зразу ж прибіжу до тебе. Поки зберуся, вже й так воно буде...

— А не буде — то я там усе потрощу! Так своєму начальству і скажи!

— Скажу, скажу, а ти посидь тут... Хочеш — вийди трохи прогуляйся, тут тихо, спокійно і так же гарно, наче в нас дома...

Знов попливли в сльозах її довгі очі, і знов рвалося моє серце.

— Ну, не плач, дурна, чого ти плачеш? Посиджу, підожду тебе! Тільки не залишай мене тут самого надовго. Скільки жив без тебе, а тепер, здається, не зможу й години...

Вона закусила губу, стримуючи схлип, махнула рукою і вискочила з кімнатки.

Довго я там просидів. Оксана бігала раз, і вдруге, і втретє. Змусила мене попоїсти і принесла з ресторану в судках і мисочках цілий обід.

— Там сьогодні якась делегація з самого Києва, я тобі — той обід, що для делегації.

— Що ж тут їдять делегації?

— А хто як. Ці захотіли безпреміно баранини. Щоб усе — тільки з баранини, мовляв, фірма Таврії, а в Києві цього нема...

На крихтіному столику біля вікна вона виставляла мені тарілки й тарілочки, її прекрасні округлі руки русалкою плавали перед моїми очима, видобуваючи мовби й нізвідки дивовижні дари таврійських степів: високий, як сонце, пшеничний хліб; червонощокі помідори, благородно-прозору шурпу; делікатну ягнятину в кислому молоці; неймовірні чебуреки, зверху висушені до чоловічої хрумкості, а зісподу непередавано ніжні і наповнені справжнім блаженством; золотисті скибки динь, в неземних соках і райських пахощах, з якими на землі можуть зрівнятися хіба що

пахощі жінки, а для мене — Оксанин дух.

— Окса!..

— Мико!.. О, боже!..

Не було там для нас достатнього простору; весь світ був тісний для нашої чулості і наших захватів. Треба було вирватися на широкі простори, в далечінь, у безмежність.

Поїдемо, ой пої!..

На водний трамвай до Херсона ми запізналися. Але біля пристані ще стояв білосніжний "Козьма Мінін", ждучи сановну делегацію, і мені стрелила до голови зухвала думка:

— А що, коли й нам — з отою делегацією?

Оксана злякано притулилася мені до плеча:

— Хіба ж можна? Хто нас пустить?

— Самі себе пустимо, мала! Як колись казали на фронті: тримайся зі мною — не пропадеш!

— Делегація ж без нічого, з самими портфелями, а в мене — чамайдани?

— І в мене самий портфель, а ти зі мною! Вище голову, мала!

Делегація була чоловіча. Доброї вгодованості, всі в білих і кремових чесучевих, як і в мене, костюмах, хто з галстуками, хто в українських вишиванках, звеселені після зазнайомлення з великою будовою комунізму, а надто ж після баранячого таврійського обідання, розгойданим парубоцьким юрмовиськом сунули вони через сіренький дерев'яний дебаркадер на вистелену килимами королівську яхту, і я, підхопивши Оксанині речі й показавши їй здвигненням плеча, щоб трималася обіч мене, перепинив той самовдоволенний потік, з нахабною впевненістю пішов до трапу, на вершині якого стояли з боків чи то для вищого почту, чи для суворого контролю незворушливі боввани, в білому, в бронзі, в золотому шитві.

Я був зготовлений на все. Коли спитають, чому тут жінка, що за речі, і взагалі — як це так, то я тицьну своє посвідчення межи очі і хай вдовольняться. Наш Паталашка, використовуючи свої давні знайомства і зв'язки, спорудив для всіх співробітників агростанції посвідчення — червоні книжечки з золотим друкуванням на сап'яні: "Агростанція імені Й. В. Сталіна", і кожен хто бачив ті золоті літери "Й. В. Сталін", вже переставав бути нормальною людиною, він почувався так, ніби крізь нього пропустили електрострум високої напруги, суцільна одурілість, здригання, конання, бери його голими руками, роби що завгодно.

Посвідчень тут не питали. Боввани, в золотому шитві, не наважувалися навіть дихнути на сановну делегацію, а поряд зі мною ні жива, ні мертва нечутно ступала Оксана і теж боялася дихнути, я обняв її вільною рукою за плечі, пригорнув до себе, сказав одному з тих в золотих гудзиках:

— Хто тут у вас? Ми б хотіли в салон.

Бо вже бачив, як члени делегації розповзаються по своїх каютах, ми ж з Оксаною не мали куди йти, а ті дві години до Херсона можна пересидіти й у салоні.

Здорове нахабство завжди має успіх. З належною шанобою нас повели між двох

стіл, що сяяли дзеркалами, бронзою і лаком, мої ноги з залассям топтали товсті королівські килими, а коли Оксана злякано прошепотіла: "Може, не треба так, Миколо?", я підморгнув їй змовницьки: "Гни кирпичу, мала! Все йде так, як треба! Порядок у танкових військах!"

В салоні були ще товщі килими, шкіряні крісла й дивани, розкарякуватий рояль, розкішні буфети з ще розкішнішими буфетницями. Человек проходить, как хозяин необъятной родины своей! "Що будете пити, мадам?" — вклонився я перед Оксаною, зажбурюючи її робітничо-селянські чемоданчики за буржуйську спинку шкіряного дивана.

Оксана звела на мене благальний погляд: чи ще не досить всього, що я накоїв? Але я вже не міг зупинитися. Хто мені заплатить за мою кров і знемогу, за мамине рабство, за наругу над коханою жінкою? Якими постановами і чийми наймудрішими вказівками і рішеннями можна відшкодувати бодай день нашої розлуки, нашого ждання і нашого відчаю? Я всадив Оксану на диван, підступив до ближчого буфету, недбало кинув розкішній блондинці, що царювала серед пляшок, графінів і бокалів:

— Коньяк мені і шампанське для дами!

Блондинка різонула мене досить недовірливим поглядом. У прислужників завжди міцна пам'ять і гостре око. Буфетниця не пам'ятала такого члена делегації, вже не кажучи про жінку. Але й питати вона не сміла, тому спитала своє:

— Який коньяк і шампанське яке?

Своєрідний пароль для відзначення: свій чи чужий? Знала кого питати після моїх спілкувань з Анатолієм Геворкяном!

— Коньяк, звичайно ж, вірменський, а шампанське — Артемівське. Краще — сухе. Коли є брют, то й ще краще.

— Брют? — цього не знала й буфетниця. Її капітуляція тепер була забезпечена — цілковита і безумовна.

— Брют — це абсолютно сухе. З "Нового света" у вас не буває? З Воронцовських підвалів.

— З Воронцовських? Я й не чула ніколи.

— Ну, почуєте ще, — заспокоїв я її, беручи бокали, — у вас все попереду.

Їй, мабуть, хотілося спокутувати свою підозріливість, і вона зовсім нечутно не промовила, а мовби виліпила губами слова:

— Ви — такий мужчина!

— А ви бачили, яка в мене жінка? — засміявся я.

Оксана дивилася на бокали в моїх руках, як на чаші з цикутою.

— Тримай, мала, — сідаючи біля неї, майже силоміць вставив я їй у руку бокал, — повинні ж ми відсвяткувати свою зустріч після такої розлуки?

— Отут — святкувати?

— А чим погано? Королівська яхта, прогулянка по великій українській річці в призахідному сонці, надзвичайно пристойне товариство. Твоє здоров'я, мала! і знай, що я тебе люблю.

— Мовчи! Це я люблю тебе, а більше й не треба!

— А ти знаєш, що я тобі зрадив? — жорстоко спитав я.

— Мовчи!

— Така безнадія тоді... Як ти могла мене покинути? Коли б нападали на тебе, то інша мова. Але ж нападали на мене! А ти... В мені тоді все вмерло, а тут — ця вічна спокусниця... Ти ж знала, що вона тільки й жде...

— Миколо, благаю тебе!

— Нам треба бути чистими одне перед одним, мала... Я зрадив тебе, але зрадив і себе теж. Хотів убити себе. Коли вмирає любов, навіщо жити?

— Любов не може вмерти.

— А коли тебе нема?

— Тоді моя любов злітає на небо і зласкавлює тебе звідти.

— Тої страшної осені ти не зласкавила мене, а хтось інший злукавив, і душа моя зламалася...

— Мені тоді стало так страшно за тебе, що я не могла більше... Мені й досі страшно. Казала тобі колись про Бондарівну з пісні. Отак і мені. "Тікай, тікай, Бондарівно, буде тобі лихо". Я втікаю і не можу втекти, і ніде немає рятунку.

— Заспокойся, мала. Тепер нам не треба нікуди втікати.

До салону всунулось двоє з делегації. Один — схожий на Малєнкова, в білому широкому костюмі "керівного" покрою, з засняділим, обвислим, як коров'яче вим'я, обличчям, інший — заїжджений, мов колгоспний кінь, з жилавою коричневою шиєю, яку він миттю видовжив у бік того буфету, біля якого я "заправлявся", і мовчки завернув туди, не дбаючи про колегу. А "Малєнков", побачивши Оксану, на мить зупинився, тоді якимсь дивним кандибобером ледь нахилив голову, вдаючи поклон, і попростував до роялю, що для такої керівної особи було ще неочікуваніше, ніж гречність на адресу простої жінки. Поки "колгоспний кінь" вибирав пиття до смаку, "Малєнков" підняв кришку роялю, сів на круглий дзиглик, картинно струснув руками, приміряючись узяти гучний акорд, але не встиг цього зробити, бо до салону вторглася, мабуть, уся їхня делегація на чолі з великоголовим вусатим здорованем, у вишиваній українській сорочці. Всі роїлися довкола нього, навперейми пропонували: "Петре Васильовичу, може, вам сюди? Петре Васильовичу, сядете отут? Петре Васильовичу, щось вип'єте? Петре Васильовичу, хочете глянути на панораму будови?.."

Вусатий Петро Васильович всівся в крісло посеред салону, двічі хекнув, розправив груди, покрутив великою головою, нас з Оксаною чи й зауважив, зате одразу побачив "Малєнкова" біля роялю і страшенно здивувався.

— Ти диви, трясця його матері! — заgrimів він. — Цей усіх випередив і вже тут, і вже біля свого піаніна!

— Петре Васильовичу, — нагадав йому хтось обережно, — Андрій Володимирович закінчував консерваторію...

— Закінчував, кажеш? А закінчив? Трясця його матері, морочити собі голову в якихось там консерваторіях, щоб тепер ворочати торгівлею?

— Музика й торгівля вносять гармонію в світ, — подав од роялю голос "Маленков".

— Була б тобі гармонія, коли б ми тебе не затвердили! — зареготав Петро Васильович. — А ну ж, заграй нам якоїсь своєї польки чи краков'яку, трясця його матері! Що, панораму? Та яка тут панорама? Все перекопали, перепаскудили... Ось попливемо далі, там плавні почнуться — ото панорама! Я там раз із самим Остапом Вишнею качок бив! Що ти оце приніс? Випивка без закуски? Букенброд? Німця розбили, а тепер його букенброди жувати?

— Зате ви пливете на яхті самого румунського короля, Петре Васильовичу, — нагадав йому хтось.

— А таки ж правда, трясця його матері! Мій тато до вітру за клуню ходили, а в мене оце в каюті марморяний нужник! З глинища прямо в мармури! Знай наших!

— Що це за люди? — злякано пригорнулася до мого' плеча Оксана.

— Тимчасові,— пояснюю я.

— А ми тут зовсім чужі.

Я мовчки обійняв Оксану. Ми тільки одне для одного, а для всіх інших справді чужі. Може, чужі й для всього світу? Колись я вірив у фронтове братство, бо там смерть зрівнює всіх, та згодом переконався, що навіть перед всемогутністю смерті люди далеко не однакові, одні приречені стати її найпершими жертвами, інші всіляко відкручуються, випихаючи поперед себе нещасніших, безсиліших і безправніших. Два слова визначали жорстоке буття людини на фронті: "передова" і "тил". "Передова" — це майже стовідсоткова смерть, "тил" — майже стовідсоткове спасіння. Тил був повсюди, він існував навіть там, де глибина фронту вимірювалася вже й не кілометрами, а сотнями або й десятками метрів. Іноді було враження, що це страшне розмежування між життям і загибеллю проходить вже й не через бойові позиції, а навіть через окрему людину: ось її обличчя, звернуте до ворога, піддане всім загрозам, готове до всього найлихішого, — це передова; а ось потилиця — і це вже сховок, це порятунок, це збавчий тил, в який ворог не може вдарити, а коли хто й ударить, то тільки свої.

Чужі серед своїх. Чи було це відчуття на війні? Ой, було, було! І в сорок першому, коли під Славутою якийсь піхотний майор вимахував мені перед обличчям своїм "ТТ", вимагаючи зупинити німецькі танки моїми кулеметами, а я вперся йому в груди стволом "Дегтярьова" і процідив крізь зуби: "Тебе, мати твою-перемать, зупиню, а танки гризи зубами, коли пропустив їх сюди!"

І в сорок другому, коли полковий комісар Терехов грозився трибуналом, як я не зупиню німецьких танків своїми мінометами, бо тоді я вже командував мінометною батареєю. Я підвів опецькуватого комісарика до міномета, махнув хлопцям, щоб вони відсторонилися, спокійно сказав: "Давай, комісаре! Пуляй міночками! Зупиняй фашистське нашествя!"

І вже перед самим кінцем війни, коли неймовірна жінка завезла мене в штаб фронту і я не добу, а цілу вічність прожив серед високих, недосяжних, як боги, генералів і до самого дна випив чашу безнадійного відчуження і власної малості тільки для того, щоб з прокляттям й зневагою втекти звідти до тих, які щомиті були зготовлені

на смерть, до тих, серед яких я не був чужим, а завжди й до кінця, вічно своїм.

А тепер роки цілі після Великої Перемоги — хто я і що я? Знов чужий для всіх і повсюди, докруг мене, як спичаки на болоті, виростають люди якоїсь незнаной породи, затверджують одне одного, утверджуються й стверджуються, нікого не питаючи про право, і виходить, що вони свої, а народ для них — чужий, як оце ми з Оксаною в салоні колишньої королівської яхти серед столичної делегації на великій будові комунізму.

— Не журись, мала, — прошепотів я в саме вухо Оксані, — ми від цих чужих втечемо! І від усіх втечемо!

— Куди ж? — ледь чутно простогнала вона. — Я вже й не вірю, що десь є таке місце на землі.

— Уяви собі: я знайшов таке місце. Ну, не я, а професор Черкас, але тепер там місце й для нас. Ти ж пам'ятаєш професора?

— Гріх забувати. Мене й на Волго-Доні врятував отакий добрий чоловік. Теж професор, майор Коліков. Коли б не він...

— Трудно було?

— Не питай.

— А чому ти кажеш: професор і майор?

— Бо там усі професори й інженери з енкаведе. Цей же Волго-Дон за колючим дротом. Все робили в'язні. А вільні, як оце я, тільки на обслузі біля командування. Нас так і звали: "вольняшки". Мене взяли в комсоставську їдальню, а люди ж там всякі... Чіплялися до мене, як смола, не давали дихати. Спасибі професору Колікову, такий добрий, як батько... Беріг він мене, нікому не давав зобидити... А тоді почула, що Каховка вже буде без в'язнів і без енкаведе, то я й заповзялася: вирватися сюди хочби там що! Професор хворів, він старенький, ніхто мені й допомогти не міг, а один там опер, злий, як зінське щеня, стукав на мене кулаком по столу, сичав:

— Дезертирка? Знаємо ми вас, зрадників-репатріантів! Я тобі характеристику таку намалюю, що рідна мати не впізнає!

— Пошлеш йому його характеристику на день Першого Травня! — засміявся я. — Тепер кінець усім характеристикам! Ти знаєш, хто біля тебе сидить? Звичайно ж не знаєш! Звісно, ти могла б сказати, що це колишній тракторист Положаївської МТС, а тоді тракторист загубленої в степах агростанції, де він ще й гордо іменується лаборантом, хоч за те лаборантство платять стільки, що й котів на молоко не вистачить. Але тепер — це вже дипломований спеціаліст сільського господарства, вчений агроном-грунтознавець і вже невдовзі — не тракторист-лаборант, а справжній науковий співробітник агростанції імені Й. В. Сталіна, ти ж — його законна жона і найвродливіша жінка в степовій і лісостеповій частині України.

Вона вдала, ніби затуляє мені рот своєю долонькою, мученицьки усміхнулася.

— Невже це правда?

— Я ще не все сказав. У нас є свій будинок! Серед степу широкого — і тільки для нас з тобою!

— А інститут? Тебе поновили? Невже оті люди, які тоді так з тобою, тепер змогли?..

— У советских собственная гордость! Поміг професор Черкас. У нього ж вся сільськогосподарська наука — або друзі, або учні. Домовився в Білоцерківському інституті, і я склав там екзамени... Які там люди! Ох, які ж розумні люди! Ну, а я таки зовсім дурний... Ти там за колючим дротом, а я вихваляюся...

— Я ж не за дротом... Він мені тільки перед очима... А так наче в самій душі... Я так плакала за тобою!..

— Ну, а я й плакати не міг...

Ми сиділи, тісно притулившись одне до одного, взявшись за руки, стиха перемовлялися в сподіванні бодай трохи розвіяти тугу, яка вперто стояла за нашими плечима, нагадуючи про втрачені роки, втрачену чулість, втрачену любов. Ніхто не заважав нам, бо ми були чужі, а чужим ні допомагають, ні заважають. Коли стали підпливати до Херсона, вусатий Петро Васильович повів свою делегацію розбирати портфелі, а я кивнув Оксані йти за мною.

— Зійдемо поперед них!

— Незручно ж. Їх, мабуть, зустрічатимуть.

— Зустрінуть і нас, не вмруть!

Площа позад пристані забита була машинами. Чорні, як на похороні. Я нахабно попростував до одної з найбільших. Чорний довжелезний "ЗИМ", дверцята задні гостинно відчинені, в салоні жовто жевріє плафончик. Оксана злякано стогнала позаду, а я сміявся:

— Не тушуйся, мала! На яхті нам грав Маленков, тепер покатаємося на Молотові!

Шофер вискочив з машини, відчинив багажник для моїх валіз.

— Вас як — до готелю чи просто в обком? — спитав він. — Товариш Дружинін жде делегацію...

— Спершу на вокзал, — спокійно розпорядився я, мерщій заштовхуючи Оксану до салону. Простір там був — хоч став столик і грай у дурня або забивай козла. Оксана втулилася в самий куточок розкішного м'якого сидіння, не наважувалася й поворухнутися.

— Подобається машина? — спитав її. — Це товариш Сталін дав спеціальне завдання конструкторам, щоб створили машину для багатодітних матерів.

— Як ви сказали? Для багатодітних матерів? — обережно поспитав шофер, не наважуючись засміятися. — Дозвольте взяти на озброєння?

— Скільки завгодно, я добрий.

— Не анекдот, а конфетка! — прицмакнув водій.

— Чому ж анекдот? — вдавано обурився я. — Це наша радянська дійсність. Лімузин імені Вячеслава Михайловича Молотова для матерів-героїнь. Англо-американським імперіалістам таке й не снилось!

— Ще один анекдот? — водій був у захваті. Він возить головного обласного туза, а ніхто й не знає, що є така думка — перейменувати туза в матір-героїню! Це вже ніби й не Херсон, а просто таки Одеса!

Зате Оксана була далека від таких небезпечних жартів, вона ще глибше

втулювалася в свій глухий закуток, і тільки її довгі очі світилися мені звідти тривожними вогнями перестороги.

Не сумуй, не горюй, мала! Вище голову! Більше здорового нахабства!

На вокзальній площі водій, відчиняючи багажник, не знав, як догодити такому незвичайному пасажирові.

— Допомогти вам, — ці чемодани?

— Дякую. Впораюся й сам.

— Вас ждати?

— Мабуть, ні.

— А як же прийом у товариша Дружиніна?

— Привіт товаришу Дружиніну! — потріпотів я пальцями. — Привіт і найкращі побажання!

Хто вони, оті дружиніни-переддружиніни, передовий загін, плоть од плоті, керівна й спрямовуюча сила, ум, честь і совість? Хіба ж то не вони в тридцять третьому виморили голодом пів-України! І чи то не вони загнали мою матір під землю і тримали її там роки цілі, за рабську працю не даючи ні зернини? А може, не вони з слизняками-сиротами відторгали мене від тої самої партії, яку я відвойовував своєю кров'ю? Моря крові пролили ми, щоб уціліла, далі жила ця партія великих надій і грандіозних планів, і чим же вона віддячила мертвим і живим? Привіт товаришу Дружиніну, якого я ніколи не бачив і не хочу бачити, бо не вірю в фальшивий демократизм його прізвища, і ні в що більше не вірю, крім своєї любові до Оксани і любові до землі, на якій живу тисячу літ!

Поїзд гримів крізь нічні степи, ми стояли з Оксаною в тамбурі вагону і мовчки цілувалися, на Веселих Хуторах нам треба було зійти, але я не сказав про це Оксані, а вона не знала, ми перемірювали нічні степи далі, знов до Дніпра — від Дніпра в Херсоні до Дніпра в Нижньодніпровську, і коли Оксана побачила вранці знайоме місто, яке стало колись нам таке вороже, вона вхопилася за мою руку і блідо простогнала:

— Я не можу!.. Ці вулиці... Це все...

— Не нам їх боятися — хай бояться вони! Увечері сядемо на пароплав і попливемо додому. Є ще в нас з тобою рідні люди на цім світі чи вже й нема нікого! А день — наш і це місто теж наше!

Ми побували скрізь, де були колись. І в підвалі тьоті Тоні, де я поторгав рипливі дошки широкого ліжка, зайнятого тепер новими постояльцями. І біля будинку, де було колись дивовижне помешкання дивовижного професора Черкаса. І в павільйоні "Пінгвін", де морозиво було хоч по-давньому холодне, але вже мовби не таке солодке. І в кварталах, де за широкими вітринами загадково сяяла бронза і кришталь-баккара, незграбно волохатилися шкури білих і бурих ведмедів, мабуть, уже гаразд порешічені міллю; громадилися багатотисячні меблеві гарнітури з такими гігантськими шафами, що в них вмістилися б навіть бегемоти, і з ліжками такої широчини, що на них могли б спати древньогрецькі циклопи, індійські слони і вожді світового пролетаріату, але ж далєбі не прості трудівники, які без шуму і тріску будують соціалізм.

Обідали ми в ресторані "Асторія", де під час громадянської війни нібито був штаб

самого батька Махна і, може, саме в отому круглому вікні, яке ми з Оксаною бачили від свого столика, стояв махновський кулемет і поливав свинцем усе живе, що наважувалося вигулькнути на проспект перед рестораном.

— Колись мене теж назвали махновцем, — сказав я Оксані. — Махновцем і гайдамакою. Це було того ранку, коли загинув мій батько. Він лежав біля Тринчикового ставка і вмирав, а за ним з району приїхали два енкаведешники. Вони ще не знали, живий мій батько чи мертвий, потягли його в машину, я кинувся на них, вкусив одного за руку, а другий вдарив мене по голові рукояткою нагана і засичав: "У-у, махновець! Гайдамака!" Я після десятого класу й до училища пішов, бо хотів стати військовим, безстрашним, як гайдамака, щоб помститися всім отим... Військовим став, та не гайдамакою. Не вийшло...

— Ти безстрашніший за всіх гайдамак на світі, — погладила мою руку Оксана.

— Не треба мене втішати. Я не гайдамака, не козак, я тільки смерд. І там, де в степ вгризався бій, він плугом гоїв чорні язви і переорював горби, він — той лукавий, той тутешній, одвічний смерд... Ти любитимеш смерда чи відцураєшся від нього?

— Смерд? А що це таке?

— Це наш хрест, який ми несемо вже тисячу років, Оксано.

...І знов була "Сталінська конституція", і ніч на Дніпрі, але не холодна листопадова ніч мого розпачу, а тепла серпнева і вся в радості, пароплав одважно долав річкові перекати, обачливо обходив зрадливі літні мілини, ми з Оксаною сиділи, обнявшись, на палубі і зорі світили нам у очі, хоч на короткий час, та все ж ми поверталися додому, і тепер уже не треба втікати, полохливо озиратися, щомиті остерігатися лихого погляду, ворожого слова, холодних чужих рук. Ми перекинемо міст від рідного дому до знайденого мною притулку, міст, викуваний нашим терпінням, стражданнями нашими і нашою працею, і пройдемо по тому мосту, як по райдузі, і хай посліпнуть завидючі очі, а чорноротим лихомовцям хай заціпять!

— Не вірисься, що оце ми з тобою пливемо додому, — прошепотіла Оксана.

— А я знав, що таке буде.

— Я тоді, як завербувалася, думала: робитиму день і ніч і, може, цим врятую нашу любов. Так же ж гарно воно звалося: "Волго-Дон". А там... Вже ж набачилася я й натерпілася рабства в Германії, так то ж вороги. А тут свої — і рабство ще страшніше. Я тоді подумала: навіщо ж твої рани, Миколо?

— Ти питай не про мене, бо я живий, питай про вбитих. А я чи й був десь — кому до того діло? Жити треба, як усі, а всі живуть — ти вже бачила як. Я тоді слідом за тобою кинувся в село, думав — ти там, хоч малий Марко й написав, що тебе не було й немає. Та однаково мені треба було ждати тебе тільки вдома. Тобі було страшніше, бо ти опинилася серед чужих людей, та ще й у такому проклятому місці. А я серед своїх і хотів хоч роботою незримо поєднатися з тобою. Заробляв, заробляв, заробляв, на тракторі в МТС, тоді на двох роботах на агростанції, помагав нашим матерям, готувався зустріти тебе не з порожніми руками, малого братика треба поставити на ноги...

— А мій брат лежить десь у чужій землі, і тато — теж у чужій землі. Чи

відплатиться коли-небудь їхня кров?

— Кров не відплачується. Ні кров, ні страждання. Затоптати можуть. Для цього завжди знайдуться охочі. В газетах пишуть про велику вдячність визволених народів Європи до Радянської Армії. Але вдячною може бути окрема людина, а не весь народ, бо його пам'ять скаламучується в натовпах, і годі шукати в ній просвітлення.

З теплої темної ночі ми поволі впливали в срібlistий світанок, коли небо, води і прибережні піски повиваються чарівним перлистим серпанком, і в м'якому примарливому світлі тільки подекуди темно зеленіють видовжені, як сама ріка, острови, якими значилися колись землі вольностей запорозького козацтва: Дубовий і Шелюговатий, Великий і Лісківський, Верхній Біловод і Відьмірський. Вільний і Переріз, і повільні степові притоки несміливо вливаються в Дніпро: Оріль, Кагальник, Ворскла, Омельник, а між їхніми гирлами в загадковій поплутаності нижуться коштовними прикрасами могутньої ріки її вітки, про які сказано в думі: "Вітки низовії— помічниці дніпровії": Лісна, Вишемирка, Переволока, Гусарка...

"Сталінська конституція" дала три гудки, один протяжливий, два короткі, безжально руйнуючи чари неповторного дніпровського ранку, вона причалапкувала до нашої пристані, довго незграбно примірялася, ще довше швартувалася, стугоніло щось у нетрях судна, тріщало дерево, безладно скрикували люди, звичайний гамір і звична метушнява, але цього разу кожен звук відбивався в мені тривогою, чомусь здавалося, що на пристані стоятиме Ольга і хтивими очима вишукуватиме серед пасажирів мою незграбну постать, не помічаючи Оксани, не знаючи ні сорому, ні жалю, ні пощади. Моя тривога передалася Оксані, вона доторкнулася до мого плеча, тихо спитала:

— Що тобі, Миколо?

— Якось наче холодно стало, чи що.

— Тепло ж яке! Вже он сходить сонце, то й зовсім буде, як у раю!

Які то сили розташували рай поряд з пеклом — добрі чи злі, мудрі чи нікчемні? Я пережив усі пекельні муки, допоки переконався, що в цю ранню пору на дебаркадері немає нікого, нікого, а тоді зазнав усіх райських блаженств, не побачивши Ольки, нарешті повіривши в свою свободу. З'явилася б Ольга на пристані, кинулася до мене, що я сказав би Оксані? Пазурець загруз — всій пташці пропасти. Тоді в страшних, як землетрус, Ольчиних обіймах я пропав без надії на порятунок, забувши про честь і каяття, тепер треба було жити далі, а про каяття Оксана не хотіла й чути, ще раз виникла б і стала між нами осоружно-безсоромна Ольга, — то й не знати, що сталося б з нами, як поточилося б наше життя.

Ох, як же непросто бути вільним навіть у землях вольностей запорозьких!

Діди-перевізники куняли в своєму човні. Коли я поміг Оксані переступити через борт, а тоді кинув у човен наші речі, дід Петро, який грівся проти сонечка в носі човна, обізався до діда Гаврила, що сидів на кормі:

— А що, Гавриле, паракход вже відчалює?

— Та вроді відчалює...

— Хвиля прокотиться, то можна й пливти?

— Та вже ж, що можна.

Нас вони мовби й не зауважували. Звична справа: перекинути на той бік, руб з людини, руб з поклажі,— і знову назад і тепер ждати пароплава згори, з Києва.

— Нас не на Вільний, а до Прорізі,— сказав я, сідаючи поряд з Оксаною.

— На Прорізь далеко, — відповів дід Гаврило, — це вже весною, як води багато, то ми й на Прорізь ходимо, а ниньки ж з Вільного й вам ближче до Зашматківки, та й нам з Петром...

— Ми вам заплатимо, — пообіцяв я.

— Платня — що! Далеко ж та й проти води. На тяглі треба йти вздовж усього Вільного.

— Я поможу, — знов пообіцяв я, заповзявшись на своєму, — мені це не важко... А нам би з дружиною дуже хотілося саме до Прорізі.

Оксана запитально глянула на мене, не розуміючи, звідки ця моя примха, але мовчала.

— Та воно можна й до Прорізі,— вставляючи весло в кочеток, роздумливо мовив дід Петро, — коли вже вам так треба, то чого ж...Оце ви й з жінкою, воно діло сімейне... Вроді ми вас колись перевозили. Правда ж, Гавриле, перевозили?

Я весь похолов. Ось візьме дід Гаврило та й бовкне про Ольку, як вона проводжала мене до їхнього човна, як безсоромно чіплялася... Але дід Гаврило вже давно перейшов межу дріб'язкової доскіпливості, він дивився на світ з тих висот, де вже все втрачає свої ознаки, а зберігає тільки саму суть, його, як філософа, тепер цікавили принципи, а не деталі. Гаврило навіть не глянув на нас з Оксаною, хоч ми сиділи обличчями до нього, він дивився в далину, на річку й на небо, думав щось своє і, може, й не чув свого напарника. Тому зовсім несподівано пролунали його слова:

— Вроді лічність знакома. Ви ж із Зашматківки?

— З Зашматківки, — відповів я.

— І хто ж ви будете, як не секрет? — поцікавився дід Петро.

— Сміян. Федора Сміяна до війни ви, може, знали?

— Федора? Федора не знали. Правда ж, Гавриле, Федора ми не знали?

— Бо Федора й не було, — озвався Гаврило, — Сміян був один — Микола.

— То мій дід, — пояснив я, — вмер в голод.

— Бач, а ми й не знали, — зітхнув Гаврило, — а колись же парубкували з Миколою. Правда ж, Петре, парубкували? Ми було з Петром через гору та на Лихівку до дівчат, а Микола аж на Пришиб вдарявся, була там у нього, казав, уже така дівка, що крий тебе божя сила! Та й сам Микола ж був парубок, ох же ж і парубок!..

Я непомітно накрив долонею Оксанині пальчики. Чуєш, мала, який був Микола Сміян! А може, й онук його не гірший? Адже теж Микола.

Оксана ледь повела на мене оком, але ні мови, ні усміху, ні поруху. Сиділа вся напружена, не знаючи, що я задумав з цією Проріззю, а питати при дідах не хотіла.

Коли перетнули Дніпро і ніс човна човгнув по мілині, я випередив діда Петра, роззувшись і підкачавши холоші штанив, стрибнув у воду, сказав: "Давайте віршовку!"

Дід Петро розмотав віршовку, один кінець прив'язав за кочеток, інший подав мені.

— Лямки в нас нема, — сказав він, — бо ми ж тепер на тяглі не ходимо, це хіба що восени, як дощі наллють Прорізь і з Вільного пасажири бродом уже не переберуться...

— Та яка тут лямка? — засміявся я. — Човен же легший, як тріска. Сам пливе — тільки підсмикуй!

Я пішов понад берегом острова по мілкій воді, дрібний мокрий пісок бездонно провалювався в мене під ногами, він був зрадливо-податливий, як злукавлена жінка, і невловимий теж, як жінка, мені захотілося, щоб Оксана була зі мною, і я покликав:

— Оксано! Вода божественна! Стрибай до мене!

Без зайвих намовлянь Оксана скинула босоніжки, для годиться зачерпнула долонею води — чи не надто холодна? — і стрибнула в мої обійми, супроводжувана схвально-філософічним покахикуванням діда Петра і діда Гаврила. Я пішов трохи глибше, посту-паючись мілкою водою Оксані, так ми йшли плече в плече якийсь час мовчки, тоді вона ледь чутно промовила:

— Що ти оце надумав?

— А хіба що?

— Чого ми переправляємося аж за Прорізь?

— А ти й досі не здогадалася? Хіба забула те наше Місце?

— Нічого я не забула. Та коли ж то було!

— Ти кажеш: було? Так не було ж тоді нічого! Ти привела з собою Ольку, і вона все перепаскудила. Вона стає між нами, мов зла недоля. Та вже досить! Сьогодні ми з тобою нарешті будемо самі, без нікого, як Адам і Єва! Бачиш, яка тут пустеля? Води, піски, береги, небеса, весь світ довколишній — тільки для нас! Ніде нікого, ніхто не завадить нам з тобою пожити бодай один-єдиний день отут над водами, на пречистих пісках, під цим сонцем серпневим, як в раю. Не казав тобі, а надумав усе це ще в Каховці, плюнувши тоді на свою агростанцію і на все на світі, вирішив завезти тебе додому, але не в село, не до наших матерів і рідних людей, а саме в оцю пустелю, де ми будемо самі, без нікого, на цих білих пісках, над м'якими водами дніпровськими, під шовковистими небесами.

— Ти здурів! — прошепотіла Оксана, червоніючи. — Що ти ото кажеш? Почують діди — що вони подумують?

— Діди не почують, — заспокоїв я Оксану. — І ніхто не почує. Підійди ще ближче!

— Ну, Миколо! Ти наче маленький.

— Я вже давно не маленький, — засміявся я і не промовив, а проказав самими губами: — Я тебе люблю!

— Ні, то я тебе, — сказала вона тихо. — А тобі зовсім не треба мене любити. Нема за що.

Я жартома штовхнув її в плече.

— Зараз буде Прорізь, підемо на веслах. Прошу в човен, товаришко Сміян!

Я замінив діда Петра на веслах, і ми перехопилися через бистру Прорізь одним махом. Дід Гаврило спробував одмовитися від додаткової плати, але не зміг цього

зробити, бо гроші йому вручала Оксана, яка додала ще й поцілунок в сиву дідову бороду.

— Оце ж тобі, Петре, яка рахуба, — бурмотів дід Гаврило, — такі ж тобі пасажери: і на тяглі нас вели, і на веслах, і гроші, та ще й оце, наче й парубкування наше вернулося...

Я зіпхнув човна, вода підхопила його, понесла, ми з Оксаною були тепер самі серед безмежних пісків, вод, прибережних шелюгів, і тільки далеко-далеко над самим берегом темніли круглі валуни кам'яної забори.

— Згадала це місце? — спитав я тихо Оксану. Вона підняла на мене погляд, мовчки кивнула. Щось її тривожило, вона ніяк не могла збагнути моїх намірів, від самої Каховки я поведився з нею, мов грізний феодал, не питаючи згоди, віз Оксану куди хотів, примушував коритися в усьому, і вона, мовби спокутуючи провину за нашу безглузду розлуку, мовчки корилася, але тут, на рідних берегах Дніпра, в ній відродилися спогади і про давнє горе, страждання й ганьбу, але й про її пречисту любов до мене, яка не вмерла навіть у бруді й потоптаності. Оксана ще хвилину мовчки дивилася на мене, тоді пошепки, ніби лякаючись, що хтось нас може підслухати, поспитала:

— Чого ж ми стоїмо тут? Може, вже підемо?

— Куди? — здивувався я.

— Як то куди? До села. Додому. До твоєї і моєї матері. Вони ж, мабуть, ждуть-не дождуться.

— Ніхто нас не жде.

— Таке й скажеш!

Я обійняв її за плечі, притиснув до грудей, нахилився над її ніжним прекрасним лицем.

— Запам'ятай, Оксанонько, назавжди, на все життя, навіки: ніхто ніде нас не жде, і нікого не ждуть на сім світі, і нікому не потрібний Микола Сміян і ти теж не потрібна ні для кого. Хіба ти ще не пересвідчилася в цьому? Тільки ми з тобою — одне для одного, тільки ми вдвох, чоловік і жінка, наша любов, снага і безсмертя роду, а все інше суєта й марнота: імперії, диктатори, світогляди, принципи, сяйливе майбуття і обіцяне дурням царство свободи. Коли ти отої проклятої осені в Нижньодніпровську зникла, я заприсягнувся, що рано чи пізно знайду тебе, не шукаючи, і ми з тобою відшкодуємо всі найтяжчі втрати, яких нам довелося зазнати навіть тут, в найдорожчих для нас рідних місцях, ми нарешті відсвяткуємо своє весілля, якого в нас не було, ми наповнимо своєю любов'ю всі рідні простори, все ростуще й плодуюче, землю і води, небо і зорі. Та й тоді не вичерпається моя любов до тебе, Оксанонько. Ти мене чуєш?

— Чую, — сказала вона тихо. — Але ти зовсім здурів, Миколо.

— Здурів од тебе. Ти пам'ятаєш, як тоді, на Рейні, прийшла до мене і сказала? Що ти сказала тоді?

— Господи! Коли ж то все було!

— Те, що було з нами, нікуди не зникає. Я не віддам ніяким щонайвищим силам

жодного твого слова, ні твого усміху, ні твого зітхання! Поцілуй мене!

— Ми обоє здуріли! — простогнала Оксана, втоплюючи мене в безмежній вільності своїх гарячих цілунків і безвільно потопаючи сама в суворих водах моєї чоловічої нетерпеливості.

Звісно ж, це було цілковите безглуздя: зупинити час, повернути те, що не вертається, наздогнати літа, які вже не наздоженеш.

Я підхопив Оксанин чемодан, свого портфеля, вузол з речами, зграбастав усе це як попало, ласкаво підштовхнув Оксану плечем.

— Ходімо!

— Куди?

— Кинемо оце барахло під кущі, а самі — купатися!

— Отак зранку — й купатися?

— З ранку й до самого вечора! Сьогодні наш день. Маємо ми право хоч на один свій день у житті?

Ноги наші глибоко вгрузали в сипкий пісок. Ще мить тому незаймана сліпучо-біла цілина краялася двома нерівними смугами безформних слідів, пісок під нашими підощвами плакав, стогнав і зойкав, Оксана, стріпуючи по черзі ногами, скинула босоніжки, але пісок плакав і під її босими ногами і навіть ніби ще жалібніше.

Я вибрав розлогий старий кущ шелюгу, сховав наші речі, нарвав сухої трави для маскуваня — знадобилася військова наука.

— Давай роздягнемоя, — сказав я Оксані, — вже заодно заховаю і одяг. Тоді — хоч і на Вільний пливти!

— Якось незручно ж, — прошепотіла Оксана. — Я піду он туди за кущі, а ти відвернися.

— Вже! — гукнув я. — І одвернувся і навіть очі заплющив!

Однаково ж бачив її навіть з заплющеними очима, її тіло світилося мені й крізь найдальшу далеч, а тут варто було тільки простягнути руку — і воно прилинуло до мене, гаряче, туге, спорзне. Тісний ліфчик і вузькі трусики були зовсім недоречні на цьому прекрасному тілі. Я рвонув за одну й за другу смужку матерії, Оксана знесилено простогнала:

— Сором же!

Який сором, коли ми zostалися самі на всьому білому світі! Все зникло, не було нічого ні довкола нас, ні нині, ні вчора, ні во віки віків, може, ми ще й не жили, а щойно народилися і вперше побачили одне одного, відчули свої тіла, їхню велику жагу, нестримну жагоду до злиття, у вогні якого зіллються наші безсмертні душі.

Вогонь ударив з наших тіл такими могутніми потоками, що загорілися земля і небо, ми стояли посеред велетенського вогнища, негасиме полум'я пристрасті охопило наші душі, а тіла бив дрож од солодкого страху перед тим неминучим, що мало настати й статися, збутися й відбутися, початися й не кінчатися ніколи, тривати в безмежній радості вічно. До тої сподіваної вічності лишалася тільки мить, вся в терпінні, в паланні, майже в самознищенні, але хотілося продовжити ту мить до безкінечності,

затримати на цілі безміри блаженства і захвату.

— Треба скупатися, — долинув до мене її голос.

— А мабуть, треба!

Піски так палахкотіли, що ми насилу втрапили до води. Вода не загасила нашого вогню, вона теж горіла, кипіла, несамовитіла, ми спробували порятуватися на бистрі, ми відчаєно кинулися в колись такі крижано-холодні вири, але й вони сьогодні обпікали наші незахищені тіла, так ніби в невідомих глибинах під Дніпровим ложем зродилися древні вулкани і звідти б'ють потужні гейзери.

Тепер порятунок був тільки в наших поцілунках, завжди такі палючі, вони серед цього палання стали мовби прохолоднішими, обіймаючи й обціловуючи Оксану, я повів її з води на берег, в глибину сліпучих пісків, ми не помітили, як вибрили з води і занурилися в безмежне срібliste поле, низький голос води злився з високими виспівами гарячого піску, який ужене стогнав і не плакав під нашими стопами, а сміявся і торжествував і щедро розпросторювався пречистим ложем для нашої нетерпеливості. Біле безмежжя, мов біле тіло, могутнє кругле каміння гранітної забори, ніби жіночі груди, буйні Шелюгові зарості сором'язливо тулилися до краю пісків, ріка, неначе гігантська жінка, в недбалому розкиді могутніх стегон обхоплювала головним руслом і Прорізю острів Вільний — хіба ж не досить місця серед цього безміру і чи ж мало простору для нашої любові?

Та коли Оксана лягла на пісок, все звузилося довкола неї, зникчемою й мовби самозничилося, і тепер тільки її молоде всеплодюче тіло панувало в просторі, було землею і небом, водами і вітрами, бурями й спокоєм, жданням і обіцянкою.

В своєму чоловічому самозасліпленні я не одразу збагнув виміри Оксаниного могуття, я самовпевнено нависав над нею, як збита в дощове ядро хмара нависає над розімлілою від знемоги землею, геть забувши про те, що хмара, хоч яка велика й тяжка, проллється дощем і щезне, а земля в глибині дощів стане ще плодючішою, потужнішою і безмежнішою.

Я навис і завис, нахилився й схилювався, довгі злукавлені очі пливли від мене, як ріка, і це палаюче всемогутнє тіло пливло і відпливало, і я теж покірливо плив слідом за ним, готовий разом з ним втонути, лягти на глибинах і мільйони років дивитися, як тече над нами ріка, як пливе небо, сонце, місяць, зорі, а тоді підвестися, розпростатися і засміятися.

Ми потопали й виринали, замало було простору для нашого захвату і часу для нашої чутості, я вже давно повинен був знати про свою тисячолітність, та посправжньому відчув це тільки тепер, біля цього безсмертного тіла, з цим тілом, у цьому тілі, в злитті з ним, в знищенні й народженні, в кінці й початку. Що там усі мафусаїли, агасфери, спасителі й пророки! Все то лиш символи, безтілесні знаки вічності, далекі від палахкотіння людської крові, від земної юдолі, в якій ми обриваємося нагі, безсилі та водночас і всемогутні в своїй любові й ніжності.

Ледь чутними словами я лоскотав маленьке Оксанине вухо.

— Мала, чуєш мене?

— Чую, — долинуло знеможене зітхання.

— Я б оце задушив тебе в обіймах тільки для того, щоб самому й воскресити тебе, мов господь-бог!

— Ну, задуши.

— Не віриш мені? Від тебе ллється така сила, що я справді мов бог вознесений над просторами і готов запліднити оці піски, води і навіть повітря! Але все забираєш ти спрагло, невситимо, невтомно...

— Як тобі не соромно таке казати!

— Сором, коли є сторонні й чужі. А ми з тобою — самі. Може, ми щойно народилися. Я виник з простору, а ти вийшла з піску, народжена мною. Глянь: все твоє тіло в піску! І це вже не той пісок, що довкола, це щось надзвичайне, як ти сама!

Її шия, груди, живіт, стегна іскрилися крихітними крупинками кварцу. Безмежні піщані поля всуціль склалися з безбарвної одноманітної субстанції, а тут кожна окрема піщинка світилася на сонці золотом і була прозора, як магічний кристал. Чи не так і кожна людина, взята в своїй окремішності, світиться і виграє дорогоцінними гранями своєї неповторності, а кинута в натовп, загублюється в ньому, стає жалюгідною жертвою суцільного зоднаковіння, і хоч що б там виспівували казенні душі про переваги так званого колективізму, хоч скільки б повторювали, що гуртом і батька добре бити, — гурт завжди залишиться гуртом, юрба — юрбою, а людина може восторжествувати тільки у своїй самоцінності.

— Ми як на острові, — сказав я, — коли б отак — на все життя. Бути тільки вдвох. Щоб ти більше не втікала, а я не ждав. Вже не відпущу тебе ніколи! Як у тій пісні: і сам не піду, і тебе не пущу.

— Я б теж — отак назавжди. Щоб нікого більше не бачити. Рвалася до тебе, а тепер мені більше нічого й не треба...

— Рвалася — і мовчала цілі роки?

— Я ждала.

— Чого ж ти ждала?

— Коли все скінчиться.

— Що скінчиться?

— Ну, все. Хіба я знаю? Людська нужда. Наші муки. Може, отой колючий дріт, за яким я була в Німеччині. А тут кинулася — вся Волга перегороджена, і Волго-Дон, і Куйбишевська ГЕС, там були ще з Біломорсько-Балтійського каналу і з каналу Москва-Волга, до самої смерті за колючим дротом, а ще далі, кажуть, вся Азія обплутана тим дротом: і степи, і тайга, і тундра. Що ж це таке, Миколо? І де йому кінець?

Я пригорнув її, погладив м'яке волосся.

— А ти допитувалася, навіщо я везу тебе в цю пустелю. Людині треба забратися в таке місце, де не дістане її ніякий уряд. Я вже давно задумав: як тільки ти з'явишся, вкраду тебе од усього світу — і сюди!

— А коли б ти знайшов мене взимку?

— Однаково припровадив би сюди!

— В сніг і мороз?

— Ми б розтопили з тобою всі сніги!

— А тоді?

— А тоді б поїхали на агростанцію. З цим райським куточком їй не зрівнятися, та все ж... Ти побачиш... Головне: людей там небагато і жити вони не дуже заважають. Є Паталашка, є Щириця, є Ляпка. Як в "Енеїді": "прямі були і кривоногі, були видючі і сліпі". Наше ж з тобою щастя, що там — професор Черкас. Мабуть, він страшенно дивується, що я так довго не вертаюся. Бо про те, як я тебе крастиму, я не сказав навіть йому.

— Божевільний! Все тіло в ранах, а він...

— Поки голова на плечах, ніякі рани не страшні. Вище голову, мала! Поцілуй мене, коли хочеш, щоб я тебе поцілував!

Повернути хоч на день те, що вже ніколи не вернеться: юність, молодість, незатьмарене щастя. З запізненням на цілих шість років ми з Оксаною все ж відсвяткували своє весілля. Саме так: весілля, а не свайбу, як колись казали в Зашматківці. Свайби справляли тут восени, коли золотилося листя на деревах і мовби вистеляло золотом довгу путь для молодожонів. Гуляли цілими тижнями, гриміло все село, в грандіозній барвистій опері брало участь старе й мале, вироблений за тисячоліття ритуал витримувався з не меншою ретельністю, ніж урочиста церковна служба, оглядини, сватання, дружки, бояри, коровай, шишки, розплітання коси, сумні пісні розлуки з ріднею, останні гулі, викуп нареченої, вінчання, кількадедне гуляння до першої ночі, після першої ночі, п'яна радість і п'яні сльози, музики і танці до знемоги, і пісні стеляться, як зелений барвінок, ридають і сміються, злітають у небеса до самого бога.

Як почалися колгоспи, свайби вмерли. Душа народу злякано зіщулилася, а тоді мовби й зовсім вмерла. Яскрава свайба замінилася невиразним весіллям, схожим на загальні збори з президією, трибуною, промовами, червоним сатином і скляною карафою з водою. Одружувалися не хлопці й дівчата, а трактористи й ланкові, пастухи й свинарки, тваринники і доярки. Перед самою війною, мовби в передчутті страшного лиха, почалися в колгоспах безкінечні бенкетування, та не були це щедрі частування, які йшли ще з далеких віків, а вульгарна пиятика колгоспного начальства: голови, бухгалтера, комірника, бригадирів, усіх їхніх прихвостнів, — і пропивали вже не так, як той чумаки у Києві на риночку, що пропив воли, пропив вози, пропив ярма ще й занози, все чумацькеє добро, — а розтринькували колгоспне добро.

Коли я в травні сорок першого приїхав після училища додому, мати, яку недавно призначили бригадиром колгоспу, кинулася до мене з скаргами:

— Ти ж тепер, сину, красний командір, допоможи людям, бо доведуть нас до розоріння. Сталін почав, а ці вже доконають!

Для моєї віддистильованої в безмежній вірності вождю молодій душі чути таке навіть од рідної матері було страшно.

— Мамо! — злякано вигукнув я. — Що ви ото кажете!

— А те й кажу. Он люди розказують, бачили намальованих Сталіна й Гітлера. Так Гітлер намальований, і перед ним біла булка, а перед Сталіном — кермек. Отак воно й є. А наші сукини сини столи стругають, та ставлять у садках, та один до одного, так клубком і качаються, та пропивають же ж колгосп цей до нитки! Ти ж командир, може ж хоч ти захистиш?

— Я, мамо, повинен захищати вітчизну, а не якийсь колгосп.

— А я ж думала... — гірко зітхнула мама.

Чого не встигли пропити місцеві керівнички, доконала війна. Ще дужче змаліла наша Зашматківка, вкоротилося життя, скотилася на грань вмирання народна душа, відходив у непам'ять барвистий світ минулого, і які вже тут свайби, які урочистості, які радощі!

Наше весілля відбулося тільки завдяки моїй упертості. Без надмірного розголосу, без натовпів, тільки найближчі люди, все тихо й скромно. Ну, кувікнув кабанчик, провіщаючи смачні ковбаси, полетіли голови в курочок і півників, розкачувалися коржі для локшини, варилося і пеклося все, що треба, над тонкошіїми горілчаними пляшечками, мов висотні сталінські будівлі над одноповерховою міщанською Москвою, здійсмалися срібноголові пляшки того Советського шампанського, яке закликали нас пити реклами в усіх радянських містах, в скляних карафах, чи то чудом уцілілих ще з довоєнних президій, а чи привезених для відбудови села вже по війні, звабливо золотилася абрикосівка місцевого виробництва, свіжо вигнана з назбираних у степових лісосмугах кисленьких абрикосок, які щедро вродили того літа.

Були тости, промови, побажання і величання, були радісні сльози наших матерів, і в тих сльозах ще яскравіше сяяла Оксанина краса, забігло начальство — колгоспне й сільрадівське, — пило, не закусуючи, навстоячки, "не взирая" і до дна, харамаркало щось про трудові успіхи і сяйливі вершини, бігло далі — виконувати вказівки, готуватися до нового етапу, здійснювати і втілювати. Прочув про моє весілля і директор МТС Положай, приторохтів півторатонкою, забувши про своє хитрування, щосили вигукував: "Гірко-о!", а тоді підсів до мене, спитав:

— Правду кажуть, що ти в науку вдарився?

— Все може бути, товаришу директор.

— Та який я тобі директор? Дядько Демид з Положаїв — ото й усе. А ти можеш тепер вийти у великі люди.

— Можу вийти, а можу й не вийти.

— Не забувай, що тебе виховала Положаївська МТС.

— А також її директор Положай.

Балачка у нас вийшла майже на дипломатичному рівні.

Галя-поштарка подарувала мені знімок нашого п'ятого класу. Випадково зберігся у баби Хомихи, в якої до війни квартирувала вчителька природознавства Марія Микитівна. Я вже й забув про той знімок, на якому я сидів правобіч од учительки, притискуючи до грудей книжку з написом "Ботаніка".

— Бач коли ще ти думав стати агрономом, — сказала Галя.

— Та не думав я тоді! Це вже по війні, в сорок п'ятому зустрівся мені один мудрий чоловік і намовив мою дурну голову...

Хоч як наші матері намагалися одомашнити весілля, обмежити його родинним колом, воно все ж таки нагадувало коли й не загальні збори, то кущові або ж нараду, засідання, присвячене, з приводу, з нагоди, коли не порятуєшся від промов, не відкрутишся від виступів, осоловіло й знетямлено слухатимеш чергового оратора і намагатимешся розв'язати задане класиком завдання: чоловік ти чи дорогий і багатоповажний шкап?

Малий Марко метався туди й сюди, видно, ждав когось, нарешті діждався, урочисто ввів до весільної кімнати з розкричаними ("Гей, гук, мати, гук!") і розспіваними ("Чи я в лузі не калина була?") дорогими гостями безрукого свого вчителя Бугайова, той, як представник місцевої інтелігенції, не став сліпо наслідувати начальство, піднесеного йому стаканяру рішуче відсторонив єдиною своєю рукою, взяв послужливо піднесений йому Марком аркуш цупкого паперу і став з непромоченим горлом вчитувати з нього поздоровлення від імені школи й педагогічного колективу нам з Оксаною, як колишнім випускникам, дітям героїчних батьків, які загинули в ім'я, вихованцям, що з гідністю пронесли на фронтах Великої Вітчизняної, а також у відбудовчий період, коли, не шкодуючи сил, не зупиняючись ні перед чим, не зважаючи, не лякаючись, не, не, не... Все, як у анкетах: не був, не служив, не притягався, родичів за кордоном не маю, з партії не...

А несвідомі дядьки і тітки, не слухаючи високоідейного представника місцевої інтелігенції, хилили обважнілі голови до самого столу і виспівували: "Ой, бре море, бре! Сип, шинкарко, ще!"

Бугайов, мабуть, був наділений властивістю отих радіорепродукторів, розвішаних на всіх стовпах Радянського Союзу: оглушувати всіх і нікого не чути. Дочитавши свого папера, він урочисто передав його нам з Оксаною і оголосив:

— А тепер з побажаннями для вашого майбуття виступить наш найкращий художній читець Марко Сміян, який прочитає уривок з поеми "Клич вождя" видатного українського радянського поета.

Мама вносила нові полумиски з смажениною, я підкликав її до себе, попросив сісти поряд, послухати молодшого синочка. Талант треба помічати, заохочувати, плекати.

Марко, виставивши поперед грудей руки зі зчіпленими пальцями, гордо задираючи голову, викрикував: "Історії земної віща річ уклалась в слово, просте й незгасиме, і завше, скільки б не пройшло сторіч, позначуваних датами новими, люд України цей знаменний клич в своєму серці вдячно берегтиме, бо словом волі освіжив навік його шляхи великий більшовик".

Тут Маркові забракло повітря і він замовк, далі можна було б і не читати, бо й так усе зрозуміло, до того ж ніхто не слухав, але мій брат не зважав на те, він набрав у груди повітря і таки докінчив загадане улюбленим наставником завдання: "Клич Сталіна, клич волі, чутний всюди, народ підніс, як знамено своє, і з ним прийшли до перемоги люди, і зараз він можуть їм дає найбільші в світі зводити споруди, що

комунізм найменням їхнім є, що сталінськими сяють прапорами, що творяться народом вільним — нами!"

Треба було аплодувати, але малосвідомі гості, виховані на поезії дореволюційних часів, мабуть, нічого не збагнули з читаного Марком і затягнули: "Та туман яром, та туман яром, мороз долиною..." Я підніс над головою руки, потряс ними підбадьорливо до Марка і безрукого вчителя, тоді налив Бугайову, налив і собі, ми мовчки випили, і Марко пішов проводити безрукого. Ніби й був у мене брат і ніби й не було його. То грав у якихось мертвих п'єсах, тепер оці мертві вірші. Найбільші в світі зводити споруди, що комунізм найменням їхнім є... Вбивали людей, але вбивали й слова. Що ж нам лишилося? Якісь словесні протези, мумії, щось знікчемніше, завошивлене, як оте "завше", дерев'яне паліччя замість живої мови.

Мама тяжко зітхнула, коли Марко слідом за вчителем вийшов з хати, але, здається, вона не дуже переймалася якістю української радянської поезії, маючи свій, суто материнський клопіт.

— Не знаю вже, що його й робити з Марком, — сказала вона тихо.

— А що?

— З отим безруким він, мабуть, умом поведився. Був же хлопець як хлопець, а це почало гарькати, так наче йому язик викришився. Каже не "просо", а "прльосо". Чи ти таке чув?

— Просо, м'ясо і колесо — наші найперші слова. Може, то він на всі лади їх повторює та вимовляє? — пожартував я.

— Та які там лади! Каже не "горобець", а "горльобець". Лихо та й годі!

— Марко спеціально вчиться гарькати, бо він у шкільній виставі грає вождя, а вождь гарькав.

— Що ж то воно за вождь, як слова не може вимовити? Хіба ж такому можна бути вождем?

— А ви чули, як наш голова сільради Соломоненко говорить "пертія більшовиків"?

— Хай він хоч і скажеться той Соломоненко, а це ж таки моя дитина! І що ж ото з нею пороблено?

Я спробував заспокоїти маму:

— Погарькає та й перестане. Головне, щоб успішно закінчив школу.

— Та дай-то бог...

Не знав я тоді, що коли в нашому найпередовішому в світі радянському суспільстві людина почне гарькати, то вже не перестане до самої смерті.

На агростанцію про свій приїзд я не повідомляв. Як поїхав, так і приїду. На Веселих Хуторах ми найняли колгоспну вантажівку, сіли з Оксаною в кузов і поїхали в половецький степ, який тепер повинен був стати нашою домівкою.

Поля вже були прибрані, тільки стирчить на обніжках вибілений сонцем пирій, а на цілих схилах балок доцвітає степова цариця — тирса, срібляться полини, вперто

бореться з іржавими подихами близької осені чебрець.

— Боже, яка воля! — притискуючи до грудей руки, вигукнула Оксана. — і оце ми тут житимемо? Миколо, це правда?

— Не тільки ми, а ще Паталашка, Щириця, Ляпка, рудий Терешко...

— Ти ж казав, тут твій професор.

— Професор Черкас теж, але ми з ним складаємо меншість. Ти ж знаєш, що навіть людський мозок поділяється на дві частини. В одній розум, в іншій — емоції. І завжди чогось більше, чогось менше: або розуму або його скаламученості.

— Не мороч мені голову! Тут же так гарно!

Я подумав собі: а може, й справді, як колись співалося в пісні: "Гарно, гарно серед степу, глянь на північ, південь, схід, мені сонце косу клепле, ще й мантачку золотить..." Чоловіки тільки скородять груди степові, а жінкам відкривається вся велика краса цих просторів. Дві півкулі мозку, але так само і дві півкулі людства: чоловіча й жіноча. Одна без одної — яка ж недосконала! Навіть у спаленому літнім сонцем серпневому степу, прищупленому й замерлому перед настанням осені, Оксані найперше відкрився простір і воля, її не вжахнула навіть залишена тут окупантами іржава брама з слідами безглуздої діяльності Паталашки, вона була в захваті і від долини, в якій тулилася агростанція, і від ставка, і від алеї високих дерев, що відважно занурювали свої зелені плечі в безмежжя вітряних океанів степу, і від червоних дверей нашого скромного дімочка, і навіть від притулених Паталашкою до будинку контори неоковирних колон.

Яке щастя, що ми їхали на агростанцію машиною, і Оксана мовби летіла над землею, і в цій легкій летючості не зазнала того пригнічення духу, яке супроводжувало мене, коли я чалапкав сюди з Веселих Хуторів по сніговій дорозі під сивим зимовим небом. А тепер для мене — це тільки царство ґрунтів, яке Докучаєв долучив колись до трьох відомих царств: рослинного, тваринного, мінерального. Тропічні ліси, акумулюючи сонячну енергію, творять біомасу, виробляють кисень. Болота й торфовища поглинають вуглекислоту, рятуючи все живе від задухи, а ґрунти степів і гірських долин — це жива шкіра землі, природне лоно роду людського і рослинного царства. В ґрунті життя більше, ніж у воді й атмосфері. Живої маси в 750 разів більше, ніж у світовому океані. Один грам ґрунту містить 10 мільярдів клітин мікроорганізмів. Вільямс сказав: ґрунт робить кінечну кількість елементів безкінечною. На жаль, самі ґрунти далеко не безкінечні. За десять тисяч років (починаючи від шумерів) людство втратило понад два мільярди гектарів родючих земель, які стали пустелями, поглинувшись промисловістю, понищилися цивілізацією. Всі живі істоти використовують для своєї життєдіяльності один процент живої речовини. Індустріалізація підіймає цей процент до семи. Жити людству лишилося якихось півсотні років. І що тут всі оті грандіозні плани перетворення природи, оте жалюгідне базікання політиків, які вважають, ніби вони грають долями людей. Гра йде незмірно вища. І ставка — все суще. Тютчев пророчо писав колись: "Когда пробьет последний час природы, состав частей разрушится земных; все зримое опять покроют воды, и божий лик изобразится в них". Божий лик знищили, тоді настала черга людей, тепер донищуємо землю і води.

А може, для мене божий лик — у Оксані?

Я зносив її з машини на руках, мов найкоштовніший скарб. Власне, так воно й було. Все інше — суєта і ерундистика! Небагате Оксанине майно, трохи моїх книжок, сільські гостинці на перше введення молодої господині в дім — з цим, ми переступили поріг, щоб одразу й забути про все те, бо в мене тепер була Оксана, а в Оксани перший за все життя власний притулок. Дві кімнатки, в одній новий диван і шість стільців, оббитих барвистим гобеленом, круглий стіл, саморобні полиці, повні книжок, радіоприймач "Фестиваль" на низенькій тумбочці; в іншій кімнатці-спальні широке нікельоване ліжко з панцирною сіткою, шафа для одягу, дзеркало мало не двометрової висоти.

— І це все наше? — не повірила Оксана.

— Сам заробив і сам купив! — гордо випнув я груди.

— Який же ти в мене стахановець! — цмокнула вона мене в щоку. — А я вернулася в чім була.

— Ти трудилася на великій будові комунізму.

— Ох, не згадуй!

— Ну от, — розпростер я руки, — приймай дім і господарюй.

— Мені ще й досі не віриться.

Була неділя 26 серпня, день ніби й неробочий, але агростанція в усьому підкорялася законам сільського життя, яке не знає ні вихідних, ні перепочинку, тому я не дуже здивувався, коли вже за півгодини по нашому приїзді з'явився сам директор Паталашка, щоб від імені адміністрації привітати нас, побажати, висловити впевненість, закликати до...

— Розвідка працює просто грандіозно, — похвалив я Паталашку, — не встигли ми відімкнути двері, а директор уже знає.

Паталашка, тяжко відсапуючись, присів на новий гобеленовий стілець, став обмахуватися широкою, як прапор, носовою хустиною.

— Щириця, — прохрипів він, — Щириця, будь він неладен, той так і зирить, так і зирить. І за мною, і за всіма, оце й вас назирив, і вже хотів збори.

— Збори? Навіщо?

Паталашка хитро уникнув прямої відповіді.

— От-от, навіщо? Я так йому й сказав. Так хіба ж він послухає! Хто я йому?

— Ви — директор.

— Я — директор?

Паталашка запхнув хустину до широкої кишені, виставив перед собою ліву руку, став загинати пальці.

— Агростанція державна? Державна. Земля належить кому? Державі. Будівлі належать державі. Всі знаряддя виробництва належать державі. Я теж належу державі. Отже, я — знаряддя виробництва, а не директор.

— Помиляєтесь, ви зовсім не знаряддя виробництва.

— А хто ж? Скажете: людина.

— Ви й не людина.

— Не людина? Ну, Миколо Федоровичу, це вже ви... той... як би його сказати...

— Ви — кадр. З тих, що казав вождь: кадри вирішують все. Раз керівник, значить, кадр.

— Тоді хто ж ви, наукові працівники?

— Ми — прошарок. Те, що плутається під ногами в робітничого класу й селянства. Вас вождь возвисив, нас пожбував у пил. Хто захоче — підніме і зідме пил, не захоче — відкине одним ударом ноги, а то й розтопче. Дуже зручно. Я Оксані пояснював, що все тут у нас розполовинене, як півкулі головного мозку. З одного боку розум, з іншого — затемнення розуму. Тут Паталашка, там Щириця. Так і йде діалектика.

— Ну, це вже ви, Миколо Федоровичу, зовсім... той...

— Коротше кажучи, перекажіть Щириці, що ні на які збори я не піду до кінця цього століття. Хоч навіщо нам Щириця? Ось я покличу професора Черкаса, а Оксана тим часом щось приготує, та відсвяткуємо наше новосілля.

— Ні, ні,— злякано підхопився Паталашка, — ви ж знаєте: мені вредно. Ще як директорствував на пивзаводі, підірвав печінку і тепер ніяк не наладнаю. Я вже піду, а вас; Миколо Федоровичу, прошу, значить, як і домовлялися... Дружині вашій Оксані всіляко сприятиму...

— Вона вам для початку переверне наш так званий харчоблок, а тоді відкриє його заново, як Колумб Америку!

Оксана не чула моїх слів, бо приймала нового гостя: професора Черкаса.

Він насилу розминувся з широкопузим Паталашкою, сам весь широкий, як степ, у широчезному парусиновому костюмі з десятком кишень і кишеньок, в солом'яному капелюсі з широчезними крисами, з-під яких лукаво світилися його розумні очі.

— Сарданапал і Валтасар! — заgrimів Олексій Григорович. — Директор все-таки мене випередив і перший поцілував руку незрівнянній Оксані! Оксано, поцілував же директор?

— Усуваюсь, усуваюсь, — забурмотів Паталашка, затуляючи вуха від професорового гриміння.

Олексій Григорович приніс Оксані обрамлений трикутними листочками вічнозеленого барвінку букетик сухих рожевих безсмерток у маленькому чорному горнятку і на додачу — три пляшки шампанського.

— Три доповнення до Сталінської Конституції,— передаючи мені темні пляшки, з удаваною таємничістю проголосив він. — Громадяни СРСР зобов'язані пити радянське шампанське, літати літаками аерофлоту і зберігати свої гроші в ощадкасах. Я не маю нічого додати, крім вічних українських безсмерток і оцієї майже вічної глиняної посудини — зарубинецька кераміка, давніша за Юлія Цезаря і Александра Македонського. Пережила всі п'ять тисяч з чимось війн на Європейському континенті, татарське нашествя, війни Богдана Хмельницького, триста років дому Романових, три російських і одну українську революцію, дві світові війни, колективізацію, індустріалізацію і навіть боротьбу з вейсманістами-морганістами і космополітами. і все завдяки своєму непоказному вигляду. Непоказне завжди має змогу зберегтися, вціліти.

Я приніс з колодязя відро холодної води, поставив туди шампанське. Професор розпросторювався мало не на весь наш диванчик, виповнював гримінням своїх барабанів тісну кімнатку.

— По-моєму, ця теорія непоказного не має нічого спільного з вами, Олексію Григоровичу, — обережно зауважив я. — Про Оксану вже й не кажу. Яка жінка згодиться на роль непоказної?

— Неточне слово, неточне слово, — пробурмотів професор, — я мав на увазі зовнішній вигляд, а не суть. Але бачу, що моя формула далека від універсальності. Навряд чи можна поєднати зарубинецьку кераміку з радянським шампанським. Шкода, що не можу запропонувати вам ще й морозива, як колись у парку імені Чкалова. Але це, як каже партія, тимчасові труднощі. На ваше новосілля я дарую вам холодильник "Дніпро". Вже все домовлено, за день-два льодова машина буде тут.

— Олексію Григоровичу!

— Це подарунок для чарівної Оксани. Але цур! Як можна говорити про те, чого ще нема? Суцільні ілюзії, алюзії, колізії й конклюдзії! Це нагадує мені постанови про нове, подальше, ще вище, небачене піднесення сільського господарства, які сиплються нам на голови щедрим дощем райдужних, але, на жаль, абсолютно пустопорожніх обіцянок рідної партії і ще ріднішого уряду. Чи відомо вам, Миколо, що навіть узимку тридцять третього року була постанова пленуму партії про нове піднесення колгоспів? Мільйони людей вмирали з голоду, а Сталін проголосив лозунг: "Зробимо всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними!"

— Я тоді був ще малий.

— Згода. А тепер? Ви цілком свідомо людина, дипломований спеціаліст сільського господарства, вже не кажу про ваш унікальний життєвий досвід. І що ж ви можете сказати про постанови повоєнні? Скільки їх було? В сорок сьомому Україна знов умирала, як у тридцять третьому, а Москва дарувала їй чергову постанову про зміцнення статуту сільгоспартії чи що там. Торік Хрущов у "Правді" виступив за укрупнення колгоспів. У березні цього року він знов за своє: укрупнити колгоспи і створити агроміста. Ви пам'ятаєте цю статтю. Навіть "Правда" злякалася і наступного дня заявила, що стаття Хрущова "печатається в дискуссионном порядке". Але забули сказати, що на Україні вже йде цей хрущовський експеримент над мільйонами людей. Так ніби це морські свинки з біологічної лабораторії.

— Олексію Григоровичу, — нагадав я професорові, — ми з Оксаною щойно приїхали на агростанцію...

— А я, старий ідіот, забув про все і знов за рибу гроші. Оксанонько, мила, даруйте мені мій старечий сільськогосподарський маразм!

— Ну, що ви, Олексію Григоровичу! — осяяла його своїм лагідним усміхом Оксана. — Для нас з Миколою кожне ваше слово, як золото. А для мене — то й казати нічого. Я ж так давно не чула вас!

Як завжди, Оксана з нічого витворила справжнє чудо. Тарілочками й мисочками заставлений був увесь стіл. Привезені нами дари зашматківської землі, щось там із

прибереженого мною в погребі, дещо з купленого в Нижньодніпровську і на Веселих Хуторах та ще професорове шампанське — чого ще треба в таку хвилину?

Шампанське я наливав у звичайні гранчасті склянки, про гарний посуд доводилося ще тільки мріяти.

— Даруйте за таку кричущу невідповідність, Олексію Григоровичу, — перепросив я нашого дорогого гостя, — шампанське в вульгарних склянках та ще й оселедець на закуску зовсім не личать професорові.

Черкас розреготався, затиснувши склянку з вином у своїй буро-волохатій руці.

— Я не стаціонарний професор, який сидить в кабінеті серед антикварних меблів! Я вічно безпритульний Агасфер, я Мойсей, який сорок років кружляє в пустелі, яку можна пройти за сорок днів. Я вже давно зміняв спокій на допитливість, комфорт на істину, тому дрібні побутові незлагоди мене зовсім не лякають. Оксано, ваша ніжна душа не вжахнулася від невлаштованості тутешнього життя?

— Що ви, Олексію Григоровичу? — зашарілася Оксана. — Я тут, ніби в бога за пазухою!

— Тоді я проголошую тост за те, щоб вам справді так велося в цьому втечищі вільних людей і незалежних умів. За ваше здоров'я, Оксано й Миколо, і за ваше щастя!

Ми пили нахолоджене в колодязній воді шампанське, закусували іржавим оселедцем, пізньою редискою, соковитими помідорами, политими торішньою соняшниковою олією, тоді Оксана підсмажила на смердючому, мов мініатюрна доменна піч, керогазі зашматківську ковбасу, яку ми привезли в залитій смальцем макітрі, і професор був у захваті від такого несподіваного частування, але підсмажена українська ковбаса розпросторює такі запаморочливі запахи, що на них неминуче летить все чисте й нечисте, то ж я зовсім не здивувався, побачивши, як до кімнати непомітно, нечутно й непрбстежувано, мов пекельний дим, вслизає Ляпка.

Він не стукав у двері, не питав дозволу увійти, не вітався, з'явившись перед нами, не збентежився, побачивши жінку, до того ж — незнайому, — все це було не для нього.

— Хто це? — злякано притискуючись до мого плеча, прошепотіла Оксана.

— Ляпка, — пояснив я, хоч з не меншим успіхом міг би назвати цю з'яву Вірним Помічником, Недремним Оком, або й Вельзевулом Вельзевуловичем. Попри своє нахабне вторгнення Ляпка міг би претендувати й на ймення Втіленої Скромності, бо стояв біля порога і мовчки дивився на наш стіл. Я показав йому на склянку і на шампанське, Ляпка заперечливо покрутив головою. Тоді я сховався на кухню, приніс звідти півлітри, налив повну склянку горілки, присунув її на край столу, показав Ляпці: призволяйся. Двічі повторювати не довелося. Ляпка, ніби й далі лишаючись на своїй позиції, тобто біля порогу, спожив те, що було в склянці, і стояв святий та божий, як Адам у раю перед гріхопадінням. Я наштрикнув на виделку шматок оселедця, показав Ляпці, він самими очима показав: не хочу псувати такий чистий продукт, як горілка, тому від закуски відмовляюся, зате в необмеженій кількості приймаю інформацію. З вами тут жінка, хто вона? Ваша дружина?

— Це Оксана, моя дружина, — пояснив я.

— Жінці теж, — сказав Ляпка.

— Куди?

— На партійні збори, сьогодні в чотири часа, скликає товариш Щириця.

— Ми ж безпартійні. Щириця нас ніколи не допускав на свої збори.

— Тоді вони проробляли секретні вказівки і, значить, закривалися од усіх, а сьогодні товариш Щириця об'явив, що збори відкриває. І для жінок тож.

— Ляпка, ви в школі вчилися? — несподівано втрутився професор.

— Ну?

— Повинні знати, що на збори ходили тільки Клара Цеткін, Роза Люксембург і Надія Костянтинівна Крупська. Але всі вони вже повмирали, отож тепер не залишилося жодної жінки, яка б ходила на збори. Наша Оксана не піде туди так само, як і ми з Миколою Федоровичем.

— Як же? — сполошився Ляпка. — Товариш Щириця сказав, щоб виступила доярка Ялосовета! А товариша Сміяна будуть проробляти за зрив зяблевої оранки. Виступає директор Паталашка і я з товаришем Щирицею.

— Ваш виступ, Ляпко, ми могли б вислухати й отут, — насмішкувато покахикав професор. — Правда ж, Миколо Федоровичу?

Ляпка злякався:

— Товариш Щириця ще не вручив мені мого виступу!

— Тоді що ж, — спитав я, — ще стаканяру?

— Получиться перебор, а мені ще треба обігати всю станцію, — зітхнув Ляпка.

Я співчутливо розвів руками — і Ляпка щез.

Оксана злякано переводила погляд з мене на професора:

— Цей чоловік... Він ото все — справді?..

Я спробував оджартуватися:

— Ляпка завжди говорить тільки правду. Але ти звикай. На те ж він і Ляпка. Таким його создали.

— А про директора — теж правда?

— І про директора, про всіх.

— Як же так? Я думала, директор добрий чоловік. Такий же ніби добрий... Я аж зраділа... і як побачила цей степ — зраділа. І від цього доброго директора... Подумала: як у бога за пазухою.

Професор ніяково засовався на дивані, погмикав, позіхав.

— Бачите, Оксанонько, добрих людей немає, а є тільки байдужі. Люди бувають праведні, неправедні й байдужі. Останніх, на жаль, найбільше. Сарданапали або ж підносять тебе до хмар або вганяють у землю, а Валтасари з блаженними усміхами пускають нас з торбами. І немає ради. Передчуття вас не обдурило. Це справді райський куточок, справжнє втечище для заблуканих душ. Коли хочете знати, я втівав сюди, як колобок з казки.

— Ви втікали? — Оксана не могла повірити почутому. — Хіба професори втікають?

Бідна моя Бондарівна! Вона вважала, що беззахисна тільки краса, а того й не знала,

що мисль людська ще беззахисніша і вічно гнана й переслідувана ще жорстокіше й безжальніше.

Черкасу стало тісно за столом, він виприснув на волю, став качатися по кімнаті, справді мов колобок.

— Сам я б і не здогадався ховатися в степах, — бурмотів професор мовби до самого себе, — просто мене рятувала моя професія. А виходило, ніби я пересидів на агростанції і революцію, і громадянську війну, і колективізацію, і навіть після тридцять восьмого року теж вернувся сюди за намовою доцента Михна і в евакуацію вирушив повноправним громадянином. Я вже сказав, що належу до професорів, сказати б, не стаціонарних, а до мандрованих, зовні тут мовби більше самопожертви, насправді ж усі ми егоїсти, ми ганяємося не тільки за істиною, але й власним вдоволенням, часто нехтуючи спокоєм, здоров'ям, а то й життям найближчих людей, вже не кажучи про всіх інших. Тільки цим я можу пояснити...

Олексій Григорович став посеред кімнати, приклав руку до шиї, мовчки дивився на мене й на Оксану, губи йому повільно ворушилися, але з них не видобувався жоден звук.

— Що з вами, Олексію Григоровичу? — злякалася Оксана. — Миколо, чого ж ти сидиш?

— Все, все! — заспокійливо махнув професор. Перевальцем він дочалапкав до стільця, тяжко звалився на нього, трохи посидів, приплющивши повіки, тоді знов подивився на нас і несподівано промовив:

— Саме так я втратив Серафиму Василівну, мою дружину...

— Ви були одружені?

Чомусь я вважав, що професор непідвладний ні політиці, ні вікові, ні звичайним людським почуттям, віддавши всю свою пристрасть тільки на служіння науці. Тому його слова про дружину, про її загибель...

— Олексію Григоровичу, ви ж ніколи про це...

— Ніколи й нікому, але сьогодні, дивлячись на вас і радіючи, так, так, радіючи, бо не може бути більшої трагедії, ніж людська роз'єднаність... Людина, як і все суще, — це своєрідна форма енергії. Її пронизують могутні струми поєднання, без якого вона не може гармонійно існувати, саме цим пояснюються всі форми нашого співжиття від родини до суспільства. Однак в суспільстві на противагу добрим природним силам постійно діють злі сили, спрямовані проти окремої людини. Це джерело всіх трагедій. Війни, революції, переслідування еретиків, вознесення святих і героїв, заздрощі, кров... Людський розум — цей фантастичний дар природи — рветься до зірок, до космосу, до безкінечності, а йому обрубують крила, і щоразу слідом за короткими періодами розквіту людської мислі настають цілі епохи її жахливого пониження, затемнення і занепаду. Ви молоді, що ви знаєте про громадянську війну? По военній дорозі шел в боротьбі і тривожі боевой восемнадцатый год... Сталін у Царицині, Ворошилов і Будьонний... Иркутск и Варшава, Орел и Каховка — зтапы большого пути...

— Я й тепер, бач, знайшов Оксану в Каховці, — нагадав я професорові.

— Продовження традицій? А яких? Той самий вісімнадцятий на Україні починався кров'ю. Я сидів тоді тут, на агростанції, а Серафима Василівна була в Києві. Бібліотекарка університету Святого Володимира не могла облишити своїх книжок і вільно мандрувати туди й сюди, як її вчений муж. Я навіть досі не знаю, якою вулицею вона йшла того зимового ранку — Володимиреькою, Фундукліївською чи Хрещатиком. Стояв тоді в Києві міцний мороз, Серафима Василівна тримала руки в хутряній муфті, ховала обличчя в пухнастий комір і, мабуть, вчасно й не зауважила, що назустріч котиться вулицею темний вал окаяної жолдашні більшовика-карателя Муравйова, який тільки вчора за Дніпром перебив київських гімназистиків, що стали на захист молодій Українській республіки, а тепер ввірвався до столиці, несучи кару й смерть. Понад три десятиліття минуло відтоді, ніхто не зміг ні тоді, ні згодом розповісти мені, як все те сталося, я навіть не знаю, де похована Серафима Василівна, бо вона не удостоїлася навіть бути заліченою до жертв революції, жертвами революції вважалися її вбивці, коли хтось все-таки вбивав і їх, од моєї дружини лишилася тільки рана в моїй душі і вперте намагання відтворити, уявити все те, що тоді відбулося, намалювати жахливу картину... Сарданапал і Валтасар! Прокляття всім убивцям! Найвірогідніше, що вона кинулася захищати когось із знайомих. Муравйовці тягнули тоді під стінку найперше тих, хто говорить українською мовою. Тобто, не київських міщухів, а простих селян, які опинилися на вулицях міста, і нових інтелігентів, народжених українською революцією, бо треба вам сказати, що на Україні революція сталася, як і в Росії, у лютому сімнадцятого року, була утворена Українська Народна Республіка, а професор Вернадський, нащадок запорозьких козаків, організував першу в історії Українську академію наук. Все це було до Жовтня, ні про більшовиків, ні про радянську владу, ясна річ, ніхто не міг чути... Так само, як ви нічого не чули про події на Україні в сімнадцятому...

— Не чули, — згодився я, — в школі цього не проходять, а більше — звідки ж?

Професор довго мовчав. Поклав на стіл свої великі, тяжкі, як у хлібороба, руки, дивився на них.

— Найтяжча пам'ять у землі, — нарешті промовив він. — А я ж усе життя біля землі. До речі, наш "великий ідеолог", громитель письменників, філософів і композиторів, починав учитися в Петровській академії, відомій тепер Тімірязевці. Але не довчився, кинувся в революцію. Тоді багато було таких недовчених. Ще й хвалилися: плюнув на гімназію, пішов у революцію. А коли революція, то це як у Франції: революційний терор, друзі народу, вороги народу, декрети, трибунали, безпощадність... Ми зробимо серця наші стальними, щоб не проникла в них жалість, щоб не здригнулися вони від видовища моря ворожої крові, і ми випустимо це море, без пощади, без співчуття, ми вбиватимемо ворогів десятками, сотнями, хай вони захлинуться у власній крові.[13]

Профани і невігласи мстилися лише за те, що хтось був розумніший за них. Людей розстрілювали тільки за професію і за освіту. А-а, професор? А-а, інтелігентик? А-а, вчена дамочка? До стінки! Весь розум, цвіт народу — або розстріляні, або в концтаборах, або вигнані за кордон. Я випадково врятувався в оцих степах, став

уламком неіснуючого материка, жалюгідним блазнем на сцені світової трагедії, на сором і ганьбу собі вигадав оту примовку про Сарданапала і Валтасара, щоб ховати за нею свою розтерзану душу. Безсилля і розпач!..

Я слухав професора, а думав про себе...

Як подумати, то я зростав і жив у нелюдській атмосфері так званих добровільних зізнань. Щойно почепивши на тонкі дитячі шиї червоні піонерські краватки з безжально-гострими, як язики полум'я, кінцями, від нас вимагали затаврувати всіх отих, що добровільно зізналися, відмежуватися від них, бадьоро промарширувати по їхніх трупах. На фронті "добровільне зізнання" було страшніше від смерті, бо смерть — це перемога над ворогом, а коли ти потрапиш у лабета "Смершу", то навіть штрафна рота або штрафний батальйон здаватимуться тобі щастям, коли подумати про тих, кого радянські архангели повезли туди, "где кончается Дальний Восток".

І тепер оце "добровільне зізнання" професора Черкаса! У мене був власний відлік часів нашої історії. Жовтень лишався найвищими святощами, громадянська війна — героїчна романтика сосюринської "Червоної зими" і тичинівського "Гей, рубали ворогів, та на всіх фронтах!" Далі починалася каша і каламуть. Тимчасовий відступ на позиції капіталізму — НЕП, а тоді — захват і ентузіазм народу, що ринувся на штурм соціалізму, сталінські п'ятирічки, колективізація, індустріалізація, все небувале, нечуване, грандіозне, червоною мітлою по залишках старого ладу, "раздавим ударом фабричної п'яти"[14], кінець дерев'яній епосі, "я не певец крестьянского труда"[15], псалом залізу, "Мы рождены, чтоб сказку сделать былью", нездійснене здійснимо, неможливе зробимо можливим, досягнемо недосяжного... Як у священній книзі мусульман: "Я обіцяю вам сади". А якою ціною? Хто сплачуватиме борги? Хто приречений стати угноєнням революції?

В ніч Жовтневого перевороту в Петрограді загинуло шість чоловік. Занадто мало, щоб назвати переворот революцією та ще й Великою? І от потоплено в крові вже мільйони і вождь безсоромно вихваляється тою кров'ю перед усім світом: "Приятно и радостно знать, что кровь, обильно пролитая нашими людьми, не прошла даром, она дала свои плоды".

Нас примушували вчити ці слова в школі, вони повинні були стати нашою заповіддю, молитвою, пам'яттю. А справжня пам'ять уже давно стала невивідною державі. Замість пам'яті виникло суцільне ревище з якимсь ніби татарським словом "дайош": "Дайош індустріалізацію!", "Дайош колективізацію!", "Дайош смерть ворогів народу!", "Дайош плани!", "Дайош темпи!".

Дати й течія часу визначалися тільки стосовно революційної біографії вождя і постанов партійних з'їздів і пленумів. Минуле заборонялося й нищилося. Про сучасне говорити було небезпечно, не ризкуючи потрапити в лабети НКВС. Лишалось майбутнє, в яке можна тільки вірити.

Голий народ з голою вірою в голі роки.

Ніби грюкнуло камінне віко велетенської труни, а в ній — весь народ, і стогони, зойки, благання. Камінне віко — трощить ноги, руки, голови, тіла. Мовби а отій пісеньці

з читаного в дитинстві роману про піратів: "Тринадцятеро хлопців на скрині мертв'яка, іго-го, ще й добра пляшка рому".

Зойки вмираючих тонули в бадьорих маршах фізкультурних парадів, в реготі "веселых ребят" кінорежисера Александрова, в піснях Лебедева-Кумача і Д'Актиля: "В буднях великих строек, а веселом грохоте, в огнях и звонах, здравствуй, страна героев, страна мечтателей, страна ученых!".

Україна вмирала з голоду, а газети й радіо кричали на весь світ про будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. До пустель, каналу й річки наші славні п'ятирічки — мовби до дітей, до своїх дітей... О, блюзнірство так званої соціалістичної епохи!

Так і піде відтоді, як у школі бальних танців Соломона Пляре: "Шаг вперед и две шаги назад": голод — канал, вбивство Кірова — челюскінці, початок страшного терору — Стаханов і стахановці, погром партійних кадрів — папанінці, винищення військових кадрів — Чкалов, розправа з діячами літератури й мистецтва і з ученими — сталінський план перетворення природи. Паралельна історія, паралельне життя, паралельне існування. Опухлим від голоду вмираючим українським дітям пропонують милуватися видовищем щасливої Мамлакат на руках в усміненого вождя. З села "викачують" до останньої зернини хліб, а в кооперацію не везуть навіть дьогтю й коліс, а тільки скляні карафи, з яких питимуть воду члени президій всіляких зборів, і всі поліці заставлені тими карафами, так ніби індустріалізація здійснювалася саме для виробництва цього химерного скляного посуду в небачених кількостях. З мертвим шерехом, ніби темна невідома сила зсипає в гробовища кістки невинно убієнних, наповзають на людей слова "Соловки", "Воркута", "Колима", а передовиків, які виявили чудеса доблесті й героїства в труді, нагороджують патефонами й радіоприймачами, з яких розлунюються жваві дівочі голоси (слова Ісаковського, музика Захарова): "Зашумели-загудели провода, мы такого не видали никогда, нам такое не приснилось и во сне...". Колись царі нагороджували своїх прислужників коштовними табакерками, але це не супроводжувалося биттям по голові братів менших. А тут: одним — патефони, іншим — Колима й Соловки.

Соловки, да Соловки,
Дальняя дорога.
Серце ноет, грудь болит,
На душе тревога...

Паралельні прямі, яким геометрія відсталого грека Евкліда категорично заборонила перетинатися, з радістю й ентузіазмом ринулися в геометрію російського вченого Лобачевського, схвалену і дозволену більшовиками, і стали наввипередки, виконуючи й перевиконуючи, перетинатися, перехрещуватися й схрещуватися, змикатися, зливатися, консолідуватися, творити непорушний блок, злютовуватися в нерозривну єдність, в моноліт, в Кавказький хребет, в Уральські гори, Тянь-Шань і Гіндукуш.

Ми росли тоді, мов кролі в клітці, яким перев'язують нитками яєчка, щоб жорстоко припинити життєвий розвиток. Нас заколисували легендами про те, як

чотирнадцятилітній Аркадій Гайдар командував полком в громадянську війну, а самих тримали в піонерських трусиках аж до того дня, коли треба було йти в Червону Армію. Наша армія Червона стереже свого кордона, а в повітрі флот. Він і б'є, і сіє й косить, він Республіку підносить до нових висот, до нових висот...

Я пішов до військового училища, запрягнувшись над мертвим батьком стати новітнім гайдамакою, махновцем, чортом-бісом, щоб мати змогу помститися всім отим холоднооким, у смердючих шинелях, а того й не збагнув, що в батьковій смерті, мов у зміїних стисках довкола бідних дітей Лаокоона, сплелися трагедія і фарс, кара без злочину і героїство без заслуг, кривопляс, восьминіг, кручена дорога, оцинковане залізо колючих дротів і дорогоцінні метали орденів для Олексія Стаханова, Марії Демченко, Петра Кривоноса, сестер Виноградових, коваля Бусигіна, гірника Семиволоса, трактористки Паші Ангеліної, похмурі лабіринти нез'ясованих кремлівських повелінь і божевільні захвати пісень Любові Орлової, п'єс Корнійчука і дитячих віршиків Сергія Михалкова:

Я маленькая девочка,
Танцую и пою,
Я Сталина не видела,
Но я его люблю.

Історія наша творилася так страшно, що часто з'являлася спокуса відгородитися від минулого, нічого не знати, "забыться и заснуть", як у вірші Лермонтова.

Гай-гай! Ми спатимемо мільйони років після нашої смерті, а тепер треба жити і не піддаватися!

Ми з Оксаною ще не розпакували всіх речей, привезені з Зашматківки книжки й папери громадилися в кутку біля моїх саморобних полиць, я взяв зі столу ніж, розрізав шпагат, знайшов складений учетверо аркуш цупкого паперу, розгорнув його, розгладив на столі перед професором.

Олексій Григорович з характерним для далекозорих людей рухом відхитнувся від розстеленого перед ним плаката, з жартівливою урочистістю продекламував: "Узнаю коней ретивых по их выжженным таврам..."

Плакат звався: "Великие стройки коммунизма", його щойно випустило оте таємниче видавництво, яке негайно роздруковує для всієї країни епохальні виступи вождя, історичні рішення, цінні вказівки і неперевершені наукові відкриття, ясна річ, до моєї забитої дошками Зашматківки такий плакат потрапити не міг, зате цілком закономірно він опинився в нашому райцентрі, де його й придбав мій брат Марко з благородним наміром: подарувати своєму старшому братові. Власне, це був весільний дарунок мого брата. На плакаті зображено було Європейську частину Радянського Союзу плюс Західний Казахстан, Аральське море, Туркменія, блакитні плями Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів, зелені простори рівнин і пустель, червона кремлівська вежа для означення Москви і яскраві червоні написи великих будов: Куйбишевська, Цимлянська, Каховська, Сталінградська, Тахіа-Таш-ська ГЕС, вся Україна до Києва і Харкова, Російська рівнина до Тули й Пензи, Поволжя, Кубань,

Молдавія, Крим вкриті були сіттю полезахисних смуг, і враження було таке, ніби всі безмежні простори нашої землі заґратовано, мов тюремні вікна.

Брат мій був ще надто малий, щоб збагнути похмурий символ цього плаката, вихований під піонерськими барабанами, він незмірно пишався моєю причетністю до здійснення великих сталінських планів перетворення природи, тож і вирішив, що саме цей плакат буде найкращим весільним дарунком і, знайшовши вільне місце між двома позначеннями про Щербаковську і Молотовську ГЕС, ламливими дитячими літерами написав: "Миколі й Оксані Сміянам, які втілюють у життя великий сталінський план перетворення природи, з найкращими побажаннями".

— Подарунок мого брата-восьмикласника, — пояснив я професорові.

Черкас гмикав і чмихав над заґратованою картою.

— Устами младенця... — проронив він мовби сам до себе. — А план справді великий. Грандіозний! Вся наша преса знущується з нещасного шаленця Форрестола[16], який вистрибнув з вікна. Ми не можемо навіть цього, бо вікно заґратоване. Та й немає такого вікна, з якого міг би вистрибнути цілий народ!

Оксана була розгублена й злякана. На якусь мить здалося їй, що душа її, розіп'ята на колючих дротах гітлерівських і сталінських концтаборів, після всіх переслідувань, принижень і знедоленості нарешті знайшла тихе втечище в глибині цих глухих степів, а виходить, що спокою немає ніде, жорстока сила переслідує її й тут, негайно наславши своїм лихим вісником нікчемного Ляпку, і навіть професор Черкас, за мудрим спокоєм якого можна було б заховатися, як за кам'яною стіною, зненацька розверзає перед тобою такі страшні прірви, що вже не знаєш, у що вірити, на що молитися, на що хреститися.

Професор перший помітив, що діється з Оксаною, підняв руки:

— Оксано, пробачте старому дурневі! Розвів тут плачі, зіпсував ваше новосілля...

Оксана зніяковіло підхопилася, забідкалася довкола Черкаса.

— Олексію Григоровичу, прошу вас, не зважайте на мене, дурну. Все, що ви говорите...

— Ет, що там говорю! Може, людям і не треба зазирати за грань їхнього власного часу... Ви маєте свої часи, ми — свої. Я тут розплакався перед вами, якось само вирвалося... Але запевняю вас: тоді ми теж вірили і в оновлення і в ідеали. Я вже згадував колись поета Ключова, якого згодом замучили десь у Сибіру, то навіть він в тому, може, найкривавішому вісімнадцятому році писав: "Воск с медынью яблоновой, — адамант в словостроении, и цвести над Русью новою будут гречневые гении". Не збулося, не справдились слова поетові. Геніїв немає, гречки теж не дуже густо, бо вона для колгоспів не вигідна... Але, як бачите, ідеали були, були...

Професор незграбно підвівся, став виплутуватися з-поміж стільців.

— Даруйте за старечу буркотняву. Все вам зіпсував. Піду вже, не стану більше... Влаштовуйтесь, хочу, щоб вам, Оксанонько, було тут гарно і затишно... і щоб ніякі "вихри враждебные"...

— Може, ми проведемо вас? — запропонувала Оксана.

— Ніяких проводів! Сьогодні — ваш день у вашім домі. А вже від завтра мій дім — ваш дім. Правду я кажу, Миколо?

Я тільки розвів руками. Оксані, коли вже професор вийшов, пояснив:

— У нього й не будиночок, а суцільна бібліотека, і я оці два роки без тебе, власне, провів у тій бібліотеці.

— Ти ж працював на двох роботах!

— То й що?

— А коли ти спав?

— Оксанонько моя люба, сплять тільки малі діти. Ти б спитала мене, скільки й коли я спав на фронті. Але про це не питали навіть партія і наш рідний уряд... Чому ти так дивишся на мене?

— Не впізнаю тебе. Мені завжди страшно, коли тебе зустрічаю. Перед тим, думаючи про тебе безперервно, вважала, що вже все в тобі знаю, а побачу — і мовби мана якась перед очима...

— Не треба ускладнювати, мала. Ось я перед тобою: голова, руки, ноги, все як у всіх.

— Голови у всіх, а що в тих головах! Але як ти тут жив! Яка занедбаність, який бруд! Я навіть не встигла повитирати пиляку. Такий же сором перед професором!

— Сором? Ти ж бачила, в якій пилюці живе він сам! У професора навіть є власна теорія щодо цього. Він вважає, що змитати пил у помешканні взагалі шкідливо. Бо ті часточки, які вже залетіли до вашої кімнати, переймають ваші енергетичні заряди, обсідаються вашими власними мікробами, отже, стають мовби продовженням вас самих, тобто середовищем найбільшого сприяння. Змітаючи частки, сказати б, доброзичливі, ми даємо змогу налітати на нас мільярдам ворожих часток і тим самим вкорочуємо собі віку. Як тобі така теорія?

— Ти як собі хочеш, а я повинна тут поприбирати. Дихати ж нічим!

Вона пішла клопотатися на кухню, а я сидів і безтямно дивився на подарований Марком плакат "Великі будови комунізму", над яким мовби ще й досі лунали професорові слова про те, що ні геніїв, ні гречки.

На моїх саморобних полицях, крім книжок, були й знаряддя праці: молоток, рубанок, стамеска, щипці, гвіздки. Я вибрав чотири найбільші гвіздки, взяв молоток, тоді плакат і став примірятися, де найкраще буде прибити його на стіні. Місце було якраз між двома полицями, плакат декорував вільний шматок стіни, він був мовби зеленим вікном у світ, просторим, майже безмежним, щоправда заґратований, а ґрати, навіть зелені, все ж залишаються ґратами.

Я вготив гвіздок у верхній лівий ріжок плаката, став примірюватися до правого ріжка, але тут з'явилася в кімнаті Оксана і тихо поклікала:

— Мико!

— Що там у тебе, мала?

— Там якийсь чоловік у сінях.

— Що за чоловік?

Вона підійшла впритул до мене, прошепотіла збентежено:

— Якийсь ненормальний. Я йому: заходьте. А він мені: партія нікому не нав'язується. Може, він п'яний?

Я вже збагнув, яка чума заповзла до наших сіней, гукнув туди щосили:

— Щириця! Досить вам гратися в більшовицьку скромність! Заходьте!

Двері з сіней ледь одчинилися й крізь щілину стали вповзати окремі деталі щирициної фізіономії: лискучий, мов наолієний, ніс з нюхливими ніздрями, задерте, як свинячий п'ятачок, підборіддя, кругленькі надуті щічки, що вигідно вгніздювалися на круто загнутих, як полозки, щелепах.

— Товаришу Сміян? Ви вдома? Я швиденько, гарненько й чепурненько... Дозвольте привітати вас з прибуттям і в повному сімейному складі...

— Здається, ви привітали мене проробкою на зборах?

— Партійна організація не могла пройти мимо кричущого порушення трудової дисципліни. Кожен, хто припустився, повинен понести належну... Не важать ні чини, ні заслуги... Перед партією всі рівні...

— Але я безпартійний.

— Безпартійні теж рівні... Тому ми швиденько і гарненько... За злісний зрив зяблевої оранки ви, товаришу Сміян, заслуговуєте на... Але враховуючи... Що це ви так чепурненько прибиваєте?

— Хіба не бачите? Плакат "Великі будови комунізму".

— Яка прекрасна наочна агітація! Ми ще такої не одержали. Дозвольте глянути ближче? Гарненько, гарненько... А це тут написано... Вам і вашій дружині? І хто ж це підписав?

Підпис мого братика був типово школярський: як курка лапою. Але ж і великі люди ніколи не відзначалися ідеальним почерком. Я відповів загадково:

— Цілком можливо, що це дуже великий чоловік.

Я прибивав плакат на свій зріст, Щириці доводилося дерти голову і мало не підстрибувати, як півневі до соняшника, щоб гаразд роздивитися закарлючку Маркового підпису. Невідоме лякає навіть таких типів, як оця Ремонтна Свинка. За своєю паскудною звичкою вручати під розписку всі так звані історичні рішення парторганізації героям і жертвам, Щириця мав з собою великий grosбух, і я простягнув руку:

— Вже встигли накатати на мене? Треба розписатися? Давайте!

— Ні, ні,— злякався Щириця, ховаючи grosбух за спину. — Я ж сказав, що, враховуючи весь наш позитив, ми, так би мовити, чепурненько обмежилися усним зауваженням... Серйозним і навіть строгим, але тільки усним, щоб усе гарненько...

— А цей літопис наших гріхів у ваших руках?

— Не важить, не важить. Прихопив для поглибленої роботи у себе вдома... Для громадської роботи я доточую й своєї ночі...

— Ну, вже коли ви завітали до нас з Оксаною, то по чарці на наше новосілля?

— Вітаю від імені й за дорученням, але ви ж знаєте, що я не п'ю з ідейних

міркувань і по причині виразки шлунку.

— П'єте без свідків? Ну, коли вийдете з підпілля, то беріть мене першим свідком.

— Товаришу Сміян, як вам не соромно?

— Після всього, що зі мною витворяли такі товаришочки, як оце ви, мені вже нічого соромитися.

Щириця задкував до дверей, бурмотів:

— Який же гарненький плакатик! Це ж швиденько для нашої наочної агітації і політзаняття на тему...

— Я добрий, — засміявся я, — дозволяю!

Оксана провела Щирицю аж надвір, впевнилася, що всі двері за ним щільно зачинені, сплеснула руками:

— Ой, лихо! Що це за чоловік?

— Ти ще таких не зустрічала? Солдат революції. Рядовий великої партії і т. д.

— У нього зміїні очі.

— Ну, в очі я йому не зазираю, бо Щириця не баришня, а що він гад, то це видно й здалеку. До того ж гад намилений, голими руками не візьмеш. Та чорт за ним, з цим курдупеликом! Не будемо псувати собі першого нашого дня в половецькім степу!

Дерева й люди ростуть уночі. А вдень вони трудяться, радіють і страждають. Ми росли тої ночі, як райські дерева, ми спліталися, зростали, виростали до самого неба, вросли в степ, у материк, у всю земну кулю. Хвала жінці, яка вміє зробити так, щоб чоловік забув про все на світі! А про що думає вона в такі хвилини?

Я лоскотав губами ніжне Оксанине вухо.

— Про що ти думаєш, мала?

— А ні про що!

— Все ж таки про щось думаєш?

— Щоб тобі було гарно.

— А про себе?

— Про себе — нічого.

— І ніколи?

— Хіба я знаю? В жінок воно само думається... Може, не там, де в чоловіків...

— Де ж саме? Скажи!

— Безсовісний!

— Тоді хоч покажи.

— Як тобі не соромно!..

Ох, які ж ми були ще молоді! На цілі тисячі років молодші за Клару Цеткін, яка вигадала міжнародний жіночий день восьмого березня, і за Інститут марксизму-ленінізму, який, друкуючи в повному зібранні творів Леніна листи вождя світового пролетаріату до дружини московського фабриканта Інеси Арманд, безжальною рукою викидав усі сторінки, наповнені чулістю й ніжністю, сухо зазначаючи в примітках: "наступна сторінка листа втрачена"; і за тракторну бригаду Паші Ангеліної, дівчата якої, коли вірити газетам, проміняли чоловіків на трактори, а любов — на успішне

виконання планів і завдань п'ятирічки...

Найголовніше ж: ми були молодші за всі газети Радянського Союзу, хоч газети живуть, як метелики, всього лиш один день і вмирають завжди молодими, і, може, наймолодшими з усього суцього і вигаданого людьми, та ми з Оксаною були молодшими навіть за газети, починаючи від районного "Комуністичного степу" і до ленінської "Правды".

А газет у нас навіть в голодні роки виходило стільки, що ними можна було б застелити всі поля.

Благословенний місяць серпень! Він не кінчався для нас з Оксаною, і літо не кінчалось. Заколисуючи нічними виспівами цикад теплий степ, воно не пускало його в холодну осінь, червоним жаром горіло в нашій крові, і ми забували про все на світі, знали тільки власну пристрасть і жагу, знали, що ми діти Чумацького шляху, що ми селяни, селяни, селяни, і хай сидить у Індії Рабіндранат Тагор, у Кремлі Сталін, а за океаном Трумен, а для нас все визначається незримими підземними силами, від яких залежить усе на світі, які дають життя всьому суцьому, даремно ж колись селяни виходили у весняні поля на перше тепло, зодягаючись у все святкове, але босі. Первісна чистота підземних сил, їхня незбагненність були велінням і запорукою природної селянської сором'язливості й цноти. Селяни берегли цноту темно, безладно, несвідомо, як саму землю, а тоді любили так само темно, відчаєно, в тяжкій радості. І не боялися розтратити свої сили, бо вірили в їхню невичерпність, що нагадає невичерпність уміло викопаної криниці.

Чорна земля українських степів, і життя на ній виграє такими несамоовитими барвами, що рве душу до самого бога небесного, і щасливий, хто зміг впустити ті барви в свою душу:

Вже червоніють помідори,
І ходить осінь по траві.
Яке ще там у біса горе,
Коли серця наші живі?

З тим розжареним, мов куля небесна, серпнем ми дожили з Оксаною до самої зими нового, 1952 року, нам і зима видавалася літом, в своєму щасті ми були добрі й щедрі, я з своїм дипломом ученого агронома замахувався мало не на те, щоб нагодувати весь світ, в Оксани наміри були набагато скромніші: нагодувати людською їжею бодай агростанцію.

Коли я повів Оксану до нашого "закладу громадського харчування", вона вжахнулася від самого видовища фірменної страви баби Векли — рубаного шніцеля з макаронами. Шніцель зовсім неїстівний і тяжкий, як ручна граната, макарони — ніби порох для гаубиць, війна вже он коли закінчилася, а тут не харчі, а боеприпаси, якими людей заряджають для битви за комунізм.

Оксана все перевернула в їдальні догори дном. Бабу Веклу не було куди діти, бо на агростанції панував залізний закон збереження енергії, речовин і людей, з цієї замкненої системи ніщо не випадало і могло хіба що переміщуватися в самій системі.

Тому баба Векла лишилася в їдальні, але з умовою: назавжди забути про рубаний шніцель з макаронами.

— Та хіба ж то я сама? — біла себе по широких стегнах баба Векла. — Чи я б ото додумалася шаткувати м'ясо? Так товариш же Щириця прийшов, глянув і звелів. А директор Паталашка затвердив: щоб отак і отак, без відходів і з найвищою поживністю...

Як досвідчений адміністратор, Паталашка не віддав їдальні Оксані так просто, а з місячним іспитовим строком, а вже там само по собі: висока трудова дисципліна, боротьба за якість, режим економії, цілковите задоволення високої вимогливості трудівників агростанції, високі показники в роботі, взагалі все тільки високе, для того щоб на прикладі навіть цього скромного закладу харчування довести незаперечні переваги радянського способу життя.

Як високодосвідчений адміністратор, Паталашка відповідно оформив усі ці вимоги й передумови, примусив Оксану підписатися, їй вручено окремий примірник, який вона зі сміхом показала мені ввечері. Я теж посміявся з пустих адміністративних захватів Па-талашки, навіть у гадці не маючи, що не раз і не двічі будуть ще на Україні часи, коли не знайдеш ніде навіть отого тричі зневажуваного рубаного шніцеля з макаронами.

Оксана не стала витримувати місячного строку, і вже за два тижні агростанційна їдаленька запаморочливо пахла борщем і ковбасами, іржавий Терешко і придворний Ляпка, розбуджені Оксаною з летаргічного сну, металися по всіх усюдах, закупаючи карасів у рибалок, сметану на молокозаводах, тельбухи на м'ясокомбінатах, на другому тижні свого іспитового строку Оксана до борщу і ковбас долучила карасів у сметані, шашлики з курячої, качиної і гусячої печінки, а тоді коронний витвір свого мистецтва: піріжки з потребою!

Ясна річ, в жорстокій системі координат марксистської світобудови для українських пирогів з потребою місця не відводилося. Що таке потрібка, або, висловлюючись мовою вчених лінгвістів, — подрібка? Це свинячі легені, печінка, серце, відварені й дрібно порубані разом з цибулею і всім іншим, кому що смакує, таким чином отримуємо ідеальну начинку для піріжків, які робляться з учиненого пшеничного тіста, завжди невеличкі, як дитячий кулачок, вміщуються досить тісно на залізному листі, щоб у печі знизу й згори пропікалися вогнем, а з боків взаємно пропарювалися. Завдяки такій, сказати б, виробленій віками технології, піріжок з потребою виходить з печі в триєдиності найвищого пекарського мистецтва: запечений до хрумкоту лискучий, мов полакований, верх, золотиста пориста спідка, яка ще дихає жаром печі, і ніжно-білі боковинки, м'які до звабливої прозорості, яка хоч і не дає змоги побачити те, що в середині піріжка, але недвозначно натякає, обіцяє непередавані пахощі, неймовірну смакоту і неземне блаженство. А ще ж, вийнявши піріжка з печі, Оксана гладила їх по голівках пірцем, вмоченим у розтоплене коров'яче масло, а тоді накривала чистим рушничком, щоб "дійшли" і мовби набралися додаткового смаку і сили такої, що відбиває памороки навіть у твердокам'яних

більшовиків.

На Оксанині пиріжки з потребою пригримів на своєму доволі пошарпаному "газику" сам секретар райкому товариш Стуконіг. Досі наша агростанція не могла похвалитися особливою увагою, вже не кажучи про прихильність товариша Стуконога. У виконання районних планів ніякого внеску, ні великих ферм, ні тобі пасіки з медком, ні садків, ні городів. Создав бог і ніс висякав.

Але тепер товариш Стуконіг зламав традицію. Запах Оксаниних пиріжків з потребою владно розпросторився над замерзлим степом, докотився й до райкомівських кабінетів, а за дверима (додамо для точності — подвійними і для звуконепроникності оббитими відповідними матеріалами) головного кабінету вже стояв добродушний Паталашка — не для рапортів про успіхи й досягнення, не канючити асигнування, техніку, добрива і блага (агростанція мала незалежне постачання), а для припросин, для акту, сказати б, неофіційного, зате вищою мірою людяного.

Товариш Стуконіг зласкавився і прибув на пиріжки з потребою. Допущений був, крім самого Паталашки, товариш Щириця, запрошували Черкаса, як професора, і мене, мабуть, як Оксаниного чоловіка, але ми злегковажили.

Сам товариш Стуконіг був маленький, як прищик. Другий секретар у нього був похмурий велетень, здатен скручувати шиї волам, секретарем по пропаганді була жінка з таким могутнім задом, що задавила б ним усі ворожі ідеології вже в самому зародку, — такі ідейні сили цілком задовольняли партійні вимоги товариша Стуконога, кадри своїх безпосередніх помічників він добирав сам, тільки затверджуючи їх у відповідних інстанціях, що ж стосується особи самого товариша Стуконога, то його кандидатура висувалася, обговорювалася, а тоді вже й затверджувалася на дуже багатьох рівнях — від області й мало не до самої Москви, — це давало йому потрібну певність сил, відповідний авторитет і забезпечувало те дивовижне, ще таємничіше, ніж формули середньовічних алхіміків, положення про стабільність кадрів.

Отже товариш Стуконіг, прибувши покуштувати Оксаниних пиріжків з потребою, був авторитетний, всевладний, всемогутній і стабільний. Диво брало, звідки в такому малому тілі стільки гідностей і значущості. Та знову ж таки: хіба в малому тілі не може задомовитися великий дух?

Покуштувавши Оксаниних пиріжків, товариш Стуконіг зволив пожартувати:

— В мене від цих пиріжків слини в роті, як у собаки Павлова! Хто це у вас пече такі пиріжки?

Запитання адресувалося директорів Паталашці, але ж запросив сюди товариша Стуконога Щириця, тому саме він усівся навпроти районного начальства, ліз йому в очі, в душу, в самі печінки, Паталашку мало не відтручував ліктем і своїм правом вести розмову з високим гостем не поступився б ні за які гроші.

— Шеф-повара переманили з самого Волго-Дона! — гордо заявив Щириця. Паталашка ніяково потерся животом об стіл од такого безконтрольного мовлення, просто кажучи — нахабної брехні, бо ніякого шеф-повара вони за штатним розкладом ніколи не мали, а про так зване переманювання кадрів з самого Волго-Дону ніхто тут ні

сном, ні духом, але не станеш же дискредитувати свого секретаря парторганізації. Тому Паталашка потерся животом об стіл, посопів, проковтнув од хвилювання два пиріжки підряд, але змовчав.

Товариш Стуконіг не об'їдався, не їв — він смакував. Взагалі він послідовно дотримувався вказівки вождя про те, що скромність прикрашає більшовика, і ніколи не дозволяв собі нічого зайвого. Не споруджував типового будинку для райкому, а зоставався в старому ще райпарткомівському приміщенні з двадцятих років, навіть вулиці, яка вела до райкому, не звелів заасфальтувати. Житло для себе мав окреме, але не розкішний особняк, а звичайну глиняну хатку під соломою. Секретарі сусідніх райкомів шикували в новеньких "победах" — Стуконіг трусився в битому-перебитому "газику". Бо головне що? Головне — зовсім не зовнішні атрибути влади, а внутрішня сутність. Товариш Стуконіг мало їв, мало пив, мало говорив. Могло скластися враження, що він мало говорить тому, що багато думає. Але думав товариш Стуконіг ще менше, ніж говорив. Бо думати, як і всі інші секретарі райкомів нашої великої вітчизни, він не мав ні часу, ні змоги, ні здатності. Власне, він і секретарем райкому став тільки тому, що якесь всевидяще око зазирнуло йому в голову і впевнилося: голова ця думати неспроможна, а здатна тільки на те, щоб сприймати веління, вказівки і штурляння, а тоді передавати їх за призначенням.

Я ще пам'ятав той час, коли сільські райкоми звалися райпарткомаами, займали в райцентрах скромні глиняні будиночки, сиділи там тихо, непомітно, ні влади, ні навіть якогось впливу на села не мали ніякого, володарювали там райвиконкоми, райземвідділи, землевпорядники, фінагенти. А після колективізації мовби сталося виверження якогось політичного вулкана, райпарткоми перейменовано в райкоми, там одразу побільшало людей, а найголовніше: об'явився всьому населенню району той, кого звали Перший і хто перебирав до своїх рук всю владу — найбільшу і найменшу — і ставав абсолютним повелителем, ніби маленький королік в карликовому королівстві.

Секретарі, як і товариш Стуконіг, що зласкавився скуштувати Оксаниних пиріжків, завжди чомусь були дрібненькі, і не так тілом, як душею, з усього видати, ота вища сила, яка добирала їх, була зацікавлена саме в таких людях, щоб менше було з ними клопоту, бо відомо ж, що дрібна душа нездатна ні на обурення, ні на непокору, а про бунт то вже нічого й казати. Головне заняття всіх секретарів сільських райкомів було сидіти біля телефона, слухати вказівки згори, передавати їх уже, сказати б, у власному емоційному забарвленні "на низи", збирати по телефону хліб, доїти (теж по телефону) корів, копати (таки ж по телефону!) буряки, збирати з допомогою всесильної телефонної трубки м'ясо, яйця, вовну, — і все це лише для того, щоб виконувати так звані поставки, тобто методично, неухильно, затято заганяти в могилу селян, колгоспи і взагалі все наше сільське господарство. Мало не щороку на пленумах ЦК приймалися історичні рішення про нове подальше піднесення сільського господарства, але всі вони не йшли далі кабінетів секретарів сільських райкомів партії, це була кінцева зупинка, тупик, вседержавний могильник всіх щонайкращих намірів і найрайдушніших планів, бо секретарі знали твердо: не в рішеннях про фантастичне піднесення сила, а сила — в

поставках і в своєчасному їхньому виконанні. Сказав вождь: дамо улюбленій державі сім-вісім мільярдів пудів хліба — дай його навіть тоді, коли він не виріс, коли доведеться гребти зерно з землею, коли й сам ладен сісти на заготзернівські ваги! Виконати поставки, а після нас хоч трава не рости!

Коли людина живе таким однобоким життям і доведена фактично до моральної деградації, до цілковитого розумового зубожіння, то який же рівень мислення вона може виказувати? Тільки нульовий. Абсолютна порожнеча в голові і в душі. Тому й відзначався товариш Стуконіг маломовністю, бо в порожнечі не можуть народжуватися навіть пусті слова, для Щириці ж і Паталашки в цій маломовності зосереджувалася вся солідність товариша Стуконога, його загадковість і номенклатурність.

— Хто ж переманив? — спитав згодом, коли вже всі й забули, про що була мова, товариш Стуконіг.

Щириця сидів з напіввідтуленим ротом, щоб негайно відповідати на щонайменше зауваження партійного начальства, але тут йому ніби заціпило, він тільки ще дужче відтулив рота, ви баламутив очі, їв ними керівництво і... мовчав. Виручив його Паталашка.

— Є в нас тут ростучий науковий працівник Сміян, — сказав він. — Герой війни, хлоп'яга хоч куди! От він, значить, і того...

Товариш Стуконіг зиркнув на Щирицю: чому ж мовчиш і не доповідаєш про такі кадри?

— Сміян у партії не перебуває! — похопився Щириця.

— Партизувати! — звелів товариш Стуконіг.

— Неможливо! Виключений з партії за вейсманізм-морганізм.

— А-а, — сказав товариш Стуконіг, — з вейсманістами нам не по дорозі. А пиріжки у вас справді... Де цей ваш шеф-повар?

Оксані Щириця перед тим звелів: "На очі не показуватися, але стояти тут на підхваті!" Вона й стояла і слухала всю ту комедію. Коли з'явилася перед товаришем Стуконогом і попливли перед ним її довгі очі, маленький чоловічок, якому належали в районі всі люди, землі, будівлі, корови, свині, кури і навіть повітряний простір, зненацька збагнув, що ця жінка йому не належить, і спершу здивувався й обурився, а тоді вчасно згадав про загрозу морального розкладу і про суворість партії, владним жестом відігнав од себе спокусливе видіння, милостиво кивнув Оксані і проронив півголосом:

— Хвалю.

А тоді ще тихше до Паталашки:

— Треба заохотити.

— Заохотимо! — напускаючи в живіт повітря, запевнив Паталашка. — Я вже думав про це, товаришу Стуконіг.

Паталашка знав свою справу. Коли держава не довіряє своїм громадянам, затверджуючи навіть посаду двірника мало не в самому Кремлі, громадянам не лишається нічого іншого, як обдурювати державу щодня й щогодини. У штатному

розкладі для агростанції ніякого шеф-повара, звісно ж, не було, бо це ж не столичний ресторан і не санаторій для відповідальних працівників. Оксану можна було зачислити тільки на місце баби Векли, тобто звести все її високе мистецтво до топіння плитки, миття каструль і варіння того, що тут варилося досі. Паталашка, як досвідчений, битий-перебитий адміністратор, розумів, що йому до рук потрапив скарб і треба зробити все, щоб той скарб утримати. Паталашка любив розповідати історію про єврейського хлопця Йосю з Одеси. В Одесі по Дерibasівській, Рішельєвській чи по Градоначальницькому спуску, — хіба тепер згадаєш? — блукав багатий заморський негоціант (а може, й аристократ!), заходив до ювелірних крамниць, показував ювелірам великий діамант і питав, хто б міг розколоти його на три рівні частини. Ясна річ, ніхто з ювелірів на таке не міг погодитися. Діамант — камінь неймовірної ціни, з ним слід поводитися надзвичайно обережно, він неймовірно твердий (найтвердіший з усього суцього!), але й крихкий, і не знати, як поведе себе, коли його спробують, для прикладу, як того хоче шановний добродій, розколоти на кілька шматків. Може, одержимо не три чи там скільки шматків, а купку діамантового дріб'язку? Вам цього хочеться, шановний? Одним словом, ніхто не наважувався, негоціант був у відчаї, але тут до нього підійшов хасид у чорному крислатому капелюсі, відвів убік, щоб ніхто не почув, і тихо спитав:

— Ви таки хочете розбити свій камінь?

— Для мене це питання життя і смерті! — вигукнув негоціант.

— Ну, так не терзайте тут своїх нервів, поїдьте на Молдаванку, знайдіть там крамничку старого Хаскеля і покажіть йому свою вещь.

Негоціант поїхав на Молдаванку, довго шукав там ювеліра Хаскеля, всі, кого він питав, демонстрували йому класично-одеське знизування плечима і тільки завдяки прославленій одеській делікатності не брали на глум, а чемно пояснювали, що ніякого ювеліра Хаскеля на Молдаванці ніколи не було, немає і не передбачається в найближчому майбутті. Чи взагалі можливий Хаскель? Чом би й ні? Ось проїдьте прямо, тоді заверніть трохи правіше, а там трохи лівіше, тоді можна ще поїхати прямо, а можна провулками й навпростець, вам там люди скажуть, і ви матимете Хаскеля, який торгує примусами, цинковими відрами, цинковими тазиками і цинковими виварками для білизни, бо вона в Одесі повинна бути найчистіша.

Між діамантом і цинковими відрами, звісно ж, не було нічого спільного, але негоціант не мав що робити, він їздив, допоки знайшов крамничку Хаскеля, представився її нужденному господарю, показав камінь, сказав про свій клопіт.

— Вам його треба розколоти? — спитав Хаскель.

— Так.

— На три шматки?

— Я вже сказав.

— Раз плюнути! — заявив Хаскель.

— Але ж ваші найпрославленіші ювеліри в один голос...

— Ви приїхали, щоб розказати мені про них? — прискалив око Хаскель. — Чи, може, ви приїхали, щоб я таки вам допоміг?

— Мені сказали, що ви змогли б...

— Коли вам сказали, що Хаскель щось може, то він таки може! Ви хочете розбити оцю вещь? Раз плюнути! Йося!

Після цього вигуку перед негоціантом, не знати звідки і як зродившись, виник миршавий, засопливлений парубійко, на додачу до всього ще й каправоокий, досить недобррозичливо зиркнув на гостя і непривітно буркнув до Хаскеля:

— Ну?

— Візьми оцей вещь, — сказав Хаскель, — І розбий його на три шматки.

Йося взяв діамант і зник так само непростежувано, як і з'явився. Негоціант вже подумав, що більше не побачить свого каменя. Ну, що ж, сам винен, довірившись цим підозрілим людям. Але буквально за кілька хвилин Йося знов виник перед ним, і на його брудній долоні сяяли три прекрасні камені, однакового розміру, однакової чистоти й прозорості.

Негоціант не йняв віри власним очам.

— Як же це могло статися? — вигукнув він. — Ніхто ж не брався! Найдосвідченіші ювеліри відмовляли. А тут...

— Ха! — сказав Хаскель. — Ви кажете: відмовлялися? А ви подумали: чому? Бо знали, що це за цінність, і боялися. А що може знати мій Йося? Він же ідіот! Він вам розколе не якийсь там камінь, а хоч і всю земну кулю!

В анекдоті був доволі прозорий натяк, і Паталашка досі не поплатився, мабуть, тільки тому, що жоден донощик не наважувався переказати цю історію, бо тут довелося б підставляти і власну голову. Для простодушного ж Паталашки важила суть, а не якісь там натяки на вождів і керівників. Він не хотів уподібнюватися до Йосі — ось і все! Хоч що ти очолюєш, хоч чим керуєш — збережи цілісність будь-якою ціною. Агростанція — збережи агростанцію. Їдальня на агростанції — збережи їдальню, а в ній бабу Веклу, додавши до неї неперевершеного майстра кулінарії Оксану Сміян, надто ж, маючи веління самого товариша Стуконога: "Заохотити!".

Паталашка оформив Оксану... бригадиром тракторної бригади. Виявляється, ця посада значилася в штатному розкладі агростанції ще тоді, коли тут не було жодного трактора! Професор Черкас довго залиvisto сміявся, довідавшись про Паталашчину адміністративну витівку, тоді, прискаливши руде око під кошлатою рудою бровою, прошепотів:

— А ви не помічали, Миколо Федоровичу, що в нашій соціалістичній державі всі громадяни вже давно стали жертвами якогось похмурого бюрократичного жарту: називаються так чи інак, а роблять щось зовсім інше. Навіть той, що стоїть в зореноснім Кремлі. Посада: Генеральний секретар, насправді ж виконує обов'язки вождя.

— Олексію Григоровичу! — докірливо глянув я на професора. — Ну, навіщо такі розмови? Своєю необережністю ви нагадуєте мені Гаврила Панасовича. Тоді, в Західній Німеччині, коли ми з ним стали працювати і, власне, ще нічого не знали один про одного, він мені заявляє: мовляв, усі радянські громадяни — це не люди, а просто

хлястики на шинелі вождя. Уявляєте? Ну, мені таке сказав — воно далі не пішло, але ж він, мабуть, сказав щось подібне ще кому-небудь, наслідки вам відомі. Де тепер Гаврило Панасович? Де і як його шукати, коли навіть рідний брат відмовився і мстить усім, хто знав доцента Михна?

— Не думаю, щоб Гаврило Панасович відкривав душу перед кожним стрічним і поперічним! — заметався по тісній лабораторній кімнатці професор. — Він завжди був мудро обережний, що засвідчується хоча б тим, що вибрав для своїх, як ви кажете, небезпечних висловлювань саме вас. До речі, хлястики — це надзвичайно дотепно і гранично точно. Бо хто ми, як не хлястики на шинелі похмурого володаря? Дон Кіхотові ввижалися на місці вітряків велетні. Українські вітряки перестали махати крилами після колективізації, а від велетнів лишилася дешева олеографія з зображенням трьох богатирів, яка висить у всіх чайних. Зухвалий Дон Жуан не побоявся стати на герць з камінною статуєю Командора і був розтоптаний. А ким розтоптані ми? і хто ми, коли не жалюгідні хлястики! Та досить про справи інфернальні. Повернімося на грішну землю. Ми повинні поговорити про ваше майбутнє.

— Майбутнє? Воно влаштується само собою! — необережно вигукнув я. Професор суворо зиркнув на мене.

— Облиште хлоп'яцтво, Миколо. Ми живемо в жорстоко детермінованому світі. Ви одержали диплом про вищу освіту — цим оформлено ваше дотеперішнє життя. Тепер все треба починати заново.

— Заново? Олексію Григоровичу! Після всього, що мені довелося? У мене таке відчуття, ніби я живу вже тисячу років!

— І однаково — все треба починати заново! Ваша тисяча років? А який набуток? Страждання? Стражданнями можуть похвалитися тільки низькі душі. Доблесть і героїство? В напівзруйнованій, доведеній до крайніх меж зубожіння державі порядній людині про них краще не згадувати. Нарешті — ваш диплом? До кінця життя ви його нікому не покажете, не буде такої нагоди. Скажу вам більше: захистивши дисертації, ви станете і кандидатом, і доктором наук, але й ті дипломи так само нікого не цікавитимуть, хіба що бухгалтерів, які нараховуватимуть вам зарплатню. Цим я зовсім не хочу сказати, що не схвалюватиму вашої роботи над дисертаціями. Навпаки — всіляко сприятиму і помагатиму по змозі. Але йдеться про інше. Про ім'я в науковому світі, взагалі про ім'я серед людей. Загалом кажучи, всі ми називаємося так чи інакше, після народження нам дають ті чи інші імена, щоб ми якось розрізнялися між собою, дехто в невинуватій гордині ображається, коли його називають просто "шановний" чи сякий або такий, а не на ім'я та по-батькові, забуваючи про повторюваність і досить звужений реєстр наших найменувань і зовсім не думаючи про те, що ж стоїть за його власним іменем, що він зробив для його прославлення. Грузини на могилі Акакія Церетелі написали одне слово: Акакій. Були Акакії до Церетелі, будуть опісля, але цей Акакій — єдиний в їхній історії. Так само в нас Тарас. І Лариса Косач не дарма ж назвалася Лесею Українкою, бо тільки ця Леся може бути освячена іменем цілої України. І Сковорода, що понад два століття височіє над нашим народом у

недосяжності свого філософського генія, — хіба не примушує геть забути про те кухонне знадіб'я, від якого походить його прізвище.

Професор качався по тісній кімнатці, мов величезний вовняний м'яч. І думка його теж качалася, ішла перестрибом, незмога вловити. До чого тут великі імена? Що спільного між скромним ґрунтознавством і Сковородою?

Я зробив несміливу спробу розірвати цей примхливий ланцюг розмірковувань:

— Олексію Григоровичу, мені якось не приходило в голову стати Сковородою.

— Що? Не приходило? — він став посеред кімнати, тоді добрався до свого улюбленого стільчика в кутку, звідки любив дивитися й подавати поради, впав на нього, посидів, приплющивши повіки, втомлено промовив: — В кожній справі треба ставати Сковородою, не інакше. Вибороти право на ім'я, а тоді все життя боротися за своє ім'я, за свій розум і за свій талант. Запам'ятайте, Миколо: жодна держава, жодне суспільство, ніхто й ніколи не захищали й не захистять ні розуму, ні таланту. Це треба робити самому. Як? Утверджуючись ділами. І навіть тоді, коли взявся за безнадійну справу, як оце ми з вами.

— Наша справа — безнадійна? Олексію Григоровичу! Але що ж може бути надійніше за землю?

— В цьому весь трагізм. Сарданапад і Валтасар! Розквіт людської цивілізації почався з виникнення землеробства, та з того ж самого часу людство почало себе з'їдати. Самоїдство. Самопожирання. Давайте з вами простежимо цей процес від його початків, Ad fontes. Землеробство зародилося сім тисяч років до нашої ери в трьох пунктах Малої Азії: Чатал-Хююк в Анатолії, Алі-Кош (долина Тигра і Євфрату), Єрихон у Палестині. З Анатолії землеробство йде на Європу, несучи з собою мови, які ми сьогодні називаємо індоевропейськими і які в первісному своєму періоді не мали слів "бронза" й "залізо", зате там уже були слова "кінь" і "колесо", які "випередили" бронзу й залізо приблизно на чотири тисячі років. Народившись, дитя вчиться ходити. Землеробство не могло довго затримуватися в місцях свого виникнення. Я вже сказав, що з Анатолії його шляхи ведуть на Європу, з Алі-Коша — на Індію й Пакистан, з Єрихона — до Єгипту і далі аж до Америки. Колись існувала теорія розповсюдження землеробства войовничими кочовими племенами. Однак з усіх відомих завойовників, здається, тільки Гітлер мріяв привести на жирні українські чорноземи мільйон своїх бауерів, щоб вони загосподарювали тут для щастя третього рейху. Насправді ж землеробство розповсюджувалося не силою, а прикладом, ішло повільними хвилями, як малюнок на шнуровій кераміці, переймалося добровільно й охоче, бо наслідки його були такі вражаючі, що мимоволі породжували заздрощі й бажання мати в себе щонебудь схоже. Заздрощі народжуються на рівнинах. Там усе видно. У сусіда хата біла. Європа глянула через Босфор, побачила на Анатолійській рівнині золотисті поля пшениці й ячменю, отари овець і кіз, побачила, що це добре, і запрагла мати в себе те саме. І ось дев'ять тисяч років тому на фракійській рівнині з'являються перші посіви і перша коза йде через кленовий місточок, щоб ухопити трави листочок. Диких баранів і кіз у Європі не було. Вони прийшли сюди з Анатолії разом з пшеницею і ячменем.

Землеробство призводить до перенаселеності. На землі стає тісно, починається локальна міграція землеробів і їхніх нащадків. Середня швидкість такої міграції — один кілометр щороку. Отже пшениця й коза Північної Європи мандрували приблизно півтори тисячі років. Суспільство землеробів не елітарне, завойовницьке, а егалітарне, цілком мирне. Може, саме звідси невойовничість українців і їхня, сказати б, млявість, коли йшлося про створення власної державності, надто ж — про її захист і збереження. Дух нашої давнини не в розбишацтві, а в спокійній праці на землі. Навіть запорозькі козаки більше господарювали, ніж воювали. Добре це чи зле? Благо чи пагуба? Обмежимося тим часом простою констатацією: українці протягом віків творили хліборобську цивілізацію, зосередивши на цьому всі свої сили. Чого досягли? Вже в часи Хмельницького Україна годувала м'ясом пів-Європи. Нас зневажливо називали гречкосіями, а ми усміхалися собі в ус і робили своє. І весь час — маленькі революції. Цукрозаводчики. Столипінські хутори. Культурні господарі і їх заохочення навіть в перші роки радянської влади. А тоді — колективізація, розкуркулювання, погром — і українська хліборобська цивілізація майже так само, як Римська імперія: серце вирвано і розтоптане, окраїни відмирають самі по собі. Це щось ніби колапс гігантської яскравої зірки, і ми — в самій середині цієї грандіозної катастрофи.

— Може, наша трагедія в несаможитливості? — сказав я. — В отій психології рівнин, про яку ви щойно говорили? Зазираємо в чужий горщик і мерщій варимо й собі ту саму кашу. То веземо з Америки кукурудзу й картоплю. То беремо в німців плуга з полицею. То знов захоплюємося американською ідеєю механізації. Ленін ще тільки мріяв про сто тисяч тракторів, а Сталін наклепав їх ще більше і вирішив замінити тракторами людей.

Професор націлівся на мене вузлуватим вказівним пальцем, вигукнув:

— Ага! От ви — тракторист, досвідчений механізатор. А що ви можете сказати про нашу так звану механізацію?

Я засміявся:

— Це механізація без запасних частин.

Олексій Григорович підніс правицю, як бог Саваоф, заgrimів із свого кутка:

— І це ж не найбільше лихо! Найбільше в тім, що запчастин бракує в головах усіх, хто взявся керувати нашою державою. Од Кремля до Стуконога! Порушити, поруйнувати те, що складалося й творилося цілі тисячоліття — гріх непростий! Замінити селяську душу, таємничо пов'язану тисячами нитей з землею і космосом, навіть найдосконалішою машиною — хіба це не безглуздя! Американці, які першими спробували це здійснити, перші й переконалися в безнадійності своєї ідеї. Вже не кажучи про примітивність машин, виявилася зовсім несподівана, абсолютно парадоксальна річ: енергетична перевага найслабосилішої людини над наймогутнішою машиною. Прості розрахунки переконують нас у цьому. При давніх способах обробітку землі (соха, кінь, чоловік) ми на одну затрачену калорію енергії одержували 20 калорій. Механізація дає нам співвідношення не один до двадцяти, а один до двох, тобто в десять разів менший вихід продукції. Але це — в зерновому господарстві. У тваринництві на десять затрачених калорій отримуємо тільки дві. Для одержання

пляшки молока треба спалити півпляшки нафти. В тепличному господарстві цифри вже зовсім катастрофічні: на сто затрачених калорій — тільки дві калорії продукції. Ось де ентропія! Ось де колапс! Коли вести господарство таким способом, то незабаром доведеться всі енергетичні запаси планети спрямувати на добування харчів, але й це не допоможе, а тільки прискорить процес виснаження ґрунтів, поступового перетворення родючих земель на пустелі й напівпустелі, винищення лісів і пасовиськ, жахливе оголення всієї планети. За народною прикметою, не буде врожаю, коли соловейко співає на голі дерева. А коли вся земна куля стане голою, як шкільний глобус? В одинадцятому столітті у нас було два неврожайних роки, в шістнадцятому — вже одинадцять, в сімнадцятому — дванадцять, у вісімнадцятому — тридцять чотири, в дев'ятнадцятому — тридцять дев'ять, у двадцятому — неврожай мало не щороку. Чотири роки першої світової, чотири роки нашої громадянської, шість років другої світової війни, тоді стільки ж років розрухи, а далі — так звані несприятливі погодні умови. Занедбані люди. Занедбаний народ. Занедбана земля. В шістнадцятому столітті на десятину ґрунту треба було вивезти 20 возів гною, в дев'ятнадцятому шістдесят, сьогодні вже треба всі сто, але ні коней, ні гною...

— Я ще з дитинства пам'ятаю лозунг: "Кінь — куркульська тварина!", — даючи професорові перепочинок, втрутився я. — А раз так — знищити його, як клас. Як подумати, то ми жили самими лозунгами. Вони летіли на нас, мов каміння з велетенської катапульти, і ми думали лозунгами, діяли лозунгами, ставали мовби вже й не людьми, а суцільними лозунгами. Треба було пройти війну, пережити все, що сталося зі мною по війні, щоб нарешті збагнути це, спам'ятатися... Якесь запаморочення, вседержавний гіпноз...

Професор знов побіг по кімнаті.

— Сарданапал і Валтасар! Поки гралися в лозунги і годували народ майбутнім хлібом, тричі прокляті нашими штатними агітаторами й пропагандистами прагматики західного світу думали про хліб насущний. Механізація сільського господарства принесла тільки частковий успіх і, власне, вичерпалася. Треба було шукати щось інше. Вже під час війни американський селекціонер Норман Борлауг, працюючи в Мексиканському Міжнародному центрі покращення пшениці, ячменю, кукурудзи, рису, виводить високоврожайні сорти карликових пшениць, які навіть на засушливих землях Мексики, Індії, Пакистану дають врожаї до 50 центнерів з гектара. На зміну тракторній революції приходить зелена революція, пшеничний переворот. Ми його не помітили, бо саме в цей час почали громити так звану буржуазну лженауку, виставляючи навзаєм "передове" вчення академіка Лисенка і рекордні врожаї Марка Озерного, якого ви так вихваляли...

— Олексію Григоровичу, я ж написав правду!

— Глас вопіючого в пустині. Марко Озерний і Олена Хобта й далі збирають рекордні врожаї, а їсти як не було чого, так і нема. Зате які амбіції! Академік Лисенко в захваті від продуктивності праці рядянських біологів. Вона, мовляв, просто фантастична, йде навалом, а в буржуазних учених — нікудишня. Тим часом ці

буржуазні вчені, переконавшись, що навіть зелена революція не стала порятунком для мільйонів голодуючих, вже починають говорити про революцію хімічну. Високоврожайні сорти з особливою силою й швидкістю виснажують землю, гігантські суперрослини, які обіцяють вивести генетики, доведуть це виснаження до катастрофічного рівня (недарма ж наші супергігантські лисенківці назвали генетику служницею відомства Геббельса!), отже треба рятувати землю, повернути їй все, що в неї забрали, і робити це негайно! Зелена революція до нас не дійшла, бо ми заклопотані були пошуками гіллястої пшениці, хімічний переворот сьогодні теж не загрожує, бо ми здійснюємо сталінський план перетворення природи з лісосмугами, каналами, гідростанціями і, можливо, з електричними тракторами, про які мріяв ще Ленін, а може Шарль Фур'є або Роберт Оуен. Але рано чи пізно все це докотиться й до нас, бо голод не знає кордонів, а земля стогне однаково і під ногами комуністів, і під ногами капіталістів. Нам лишилося півстоліття.

— А далі?

— Далі — колапс. Сільське господарство захлинеється від нестачі енергії, а земля вмере від хімії. Вже сьогодні коли всім країнам виробляти продуктів на душу населення, як у США, то всю нафту світу доведеться спалити за 10 років. Хімія попервах дасть небачений приріст врожайності, але згодом вона поволі перейде в рослини, в їхнє коріння, в стебла, листя, плоди, зерно, а тоді — в нас самих, і ми теж станемо хімією.

— Сьогодні ми лозунги, а завтра хімія?

— В біблій є знаменита історія про Содом і Гоморру. Мешканці цих міст вели нечестиве життя, дійшли до крайніх меж розпусти й збоченництва, і господь вирішив оддати вогню і міста ці і всіх, хто в них жив. Бог помилував тільки Лота, який вів праведне життя, його дружину і чистих душею дочок, але звелів їм іти й не озиратися назад. Лот і дочки сповнили заповідь господню, а дружина через свою жіночу цікавість не витримала, озирнулася на палаючі Содом і Гоморру і стала соляним стовпом. В цій історії — пересторога на майбуття. Ми теж станемо соляними стовпами, коли почнемо сипати в ґрунт хімічні добрива і не зможемо зупинитися.

— По-моєму, це нам не загрожує,— безжурно заявив я.

— Заздрю вашій наївності,— гірко усміхнувся професор. — Ви забули, Миколо, в якій державі маєте нещастя жити. У нас все здійснюється за "мудрими" вказівками і неодмінно історичними постановами, які супроводжуються криками "ура" і бурхливими аплодисментами, що переходять в овацію. По війні у нас лежала в руїнах майже вся Європейська частина Союзу, десятки мільйонів людей не мали навіть кутка, а що робить вождь? Він розпочинає ствердження своєї слави в віках. Від висотних споруд перескок до каналів і гідростанцій. Канали на чорноземах — це безглуздя, вам не треба пояснювати. Набудувати десятки гідростанцій од Білого до Чорного моря там, де немає жодного заводу, — безглуздя ще більше. До того ж: ці гідростанції ніколи не будуть збудовані, а канали так і лишаться на папері. Ви ще матимете нагоду переконатися.

— Але ж про хімію постанови немає?

— Вона може з'явитися в найневідповідніший час і доведе наше майже знищене

сільське господарство до повної згуби. Хоча це загрожує не тільки нам, а й усьому світові.

— Тоді що ж? Наша з вами робота отут на агростанції — безнадійна і життя так само безнадійне? — розгублено поглянув я на Черкаса, що метався в тісному просторі, мов темний вогонь, мов похмурий вісник прийдешніх катастроф.

Зовні на вісника нещастя більше схожий був я, зодягнений в чорний сатиновий халат бухгалтерського взірця — наслідок адміністративних щедрот нашого Паталашки, який купував для агростанції все найдешевше, бо знав, що послідовне дотримання режиму економії є єдиною з передумов постійного перебування на керівній посаді. Професор Черкас не визнавав ніяких халатів і спецовок, я ж, привчений до армійської дисципліни, дав себе вгорнути в цю чорну ганчірку, і тепер громадився край столу, мов чорний крук, але в душі моїй був інший колір, колір надії, і мені не хотілося згоджуватися з похмурими професоровими пророкуваннями.

— Коли так, — сказав я, — коли всі зусилля марні, тоді навіщо вся наша наука, навіщо наші зусилля, навіщо ми самі?

— Ага! — зраділо вигукнув Черкас. — Вас уже охопив відчай, а відчай — це природний стан інтелігентів. Отже, ви, Миколо, стаєте справжнім інтелігентом.

Він знову всівся на своєму стільчику в кутку, схилив голову, так що підборіддя впиралося в груди, лівою рукою колошкав брови.

— Може, тільки з відчаю народжується справжня відповідальність, — тихо мовив Черкас — Інтелігенти перші повинні це відчувати. Занапастили землю уряди, рятувати її повинні інтелігенти.

Правду кажучи, я слухав професора з деякою недовірою. Його страхи видавалися мені перебільшеними. Що може загрозовувати цим степам, цим неймовірним чорноземам, цим благословенним просторам? Сюди тільки дбайливих рук, хазяйського ока, розуму, техніки — і ця земля прогодує цілу планету.

— Ви вважаєте, що катастрофічне руйнування землі докотиться й до нас? — обережно поцікавився я.

— Докотиться? — здивовано зиркнув на мене професор. — Звідки докотиться? Воно покотиться. І саме від нас, бо ми перші почали цю страшну руйнацію. Спершу понищили селян, тепер черга дійшла до землі.

— Але ж селяни ще живі, — заперечив я. — Ось перед вами сидить селянський син, жива моя мати, мій брат, живе моє село, хоч і вмирало, входило в землю, але воскресло, відродилося...

Професор стомлено змахнув рукою.

— Відродилося? Але в якому вигляді? У вас ще буде час подумати над цим, провести порівняльний аналіз. Я нагадую інше. Індустріалізацію країни проведено за який рахунок? Іноземні позики? Непівський розвиток легкої промисловості, яка завжди дає найвищі прибутки для держави? Ні, це зроблено за рахунок селянства. В тридцять третьому на Україні вимерло кілька мільйонів селян, а відібраний у них хліб був проданий за кордон, щоб одержати валюту для індустріалізації. А що ми маємо

сьогодні. Сталін в "Економічних проблемах соціалізму" пише: "Мета капіталістичного виробництва — добування прибутків... Мета соціалістичного виробництва не прибуток, а людина з її потребами". По-перше, яка людина? Партійна номенклатура, кремлівські вожді? По-друге, за чий рахунок жити, коли це думати про прибутковість господарства? У нас понад п'ятдесят процентів промисловості нерентабельної. Збиткова металургія, на дотації всі шахти, військова промисловість пожирає левову частку національного продукту. Скільки коштує атомна бомба? Хто це знає? Хто повинен за все платити? Знов селяни і земля. Питання тепер стоїть так: хто виявиться терпеливішим, хто витримає? Людина може знести все, земля — ні. Хто її порятує? Отакі дощові черв'яки, як ми з вами? Якоюсь мірою — так. Не треба замахуватися одразу на планетарні масштаби, але не треба й лякатися огрому завдання. Я, скажімо, твердо переконаний, що раціональні способи обробітку ґрунту можуть дати абсолютно несподіваний ефект. Але я цього вже не встигну зробити. Так, так, не пробуйте мене втішати, закони природи діють невпинно й невблаганно. Сподіваюсь, ви довершите все те, на що я потратив своє життя. Але це лірика... Сьогодні треба вести мову про речі практичні. Я почав про наукове ім'я, яке дає певність сил і стабільність у суспільстві. Тому радив би вам кілька років, може, й цілий десяток, присвятити роботі над якоюсь перспективною сільгоспкультурою. Звісно, з ґрунтознавчим ухилом, але й з безпосередньою користю. Скажімо, така культура майбутнього, як соя.

— Соя? Олексію Григоровичу, мені здається, що все моє дитинство минуло в тій сої! Хтось уперто впроваджував її в нас так само, як оце сьогодні бавовну й кок-сагиз на Херсонщині. Засівали соєю сотні гектарів у нашому колгоспі, але літо для неї було надто коротке, вона не визрівала, збирали її вже під снігом, зелену, недостиглу, мокру і, щоб висушити, роздавали по хатах, засипали на печі, і ми сиділи на печі мало не по пояс в тій сої, парилися в ній, задихалися, мліли, мляво ненавиділи її, але ніхто не протестував, бо хіба ж можна протестувати проти того, що велить партія і що вкрай потрібне для зміцнення і розквіту колгоспного ладу, найпередовішого на світі? На щастя, по війні вже було не до сої.

— Зате ви самі зауважили: бавовник в українських степах, кок-сагиз і мадам Шириця з торфоперегнійними горщечками. Миколо Федоровичу, запам'ятайте раз і назавжди: сільськогосподарські культури не впроваджуються урядовими декретами. Це вдалося тільки російським царям з картоплею, та й то з колосальними труднощами. Простий хлібороб у цьому процесі стоїть вище всіх урядів і диктаторів. А коли цей хлібороб ще й виступає у всеозброєнні знаннями, як оце ми з вами? Соя, просто перенесена з Японії чи з Китаю в український степ, з субтропічного в континентальний клімат, звичайно ж, абсурд. А коли вивести сою з коротким вегетаційним періодом, підібрати для неї відповідні ґрунти, добрива, визначити весь арсенал агротехнічних засобів? Це ж буквально золотonosна рослина! Я знаю, як намагались її впроваджувати на Україні в тридцятих роках, на Кавказі навіть пробував взятися за сою, але тоді не вистачило часу, довелося відкласти, а там війна, евакуація, тепер, бач, я вже вейсманіст-морганіст, а там же ще був і Георг Мендель з його горохом, а соя — теж

бобова культура, братися Черкасові за сою — менделізм, але й не це головне. Просто в мене вже немає потрібного для цього десятка років.

— Ви хочете, щоб я скористався?..

— Не треба гучних слів. В науці всі використовують спадок. Нерозривність, тяглість традиції — головна запорука існування і розвитку науки. Я припиняю обговорення. Вважайте, що ми домовились, і букально з завтрашнього дня ви, лишаючись моїм асистентом, водночас ведете власну дослідницьку роботу.

Чи думав я тоді, як ловив у кулеметний приціл далекі постаті ворогів, нереальних, як манекени, що колись, забувши про все на світі, сидітиму над ніжною рослиною, боячись навіть дихнути на її листочки, вкриті тонким пушком?

А життя було, як в "Енеїді" Котляревського:

Були златії дні Астреї,

І славний був тоді народ,

Міняйлів брали в казначеї,

А фіглярі писали щот.

Вожатими були сліпі каліки,

Ораторами — недоріки,

І все робили навзворот:

Що строїть треба, то ламали,

Що треба кинуть, то ховали,

Що класть в кишеню, клали в рот...

Принаджений Оксаниними пиріжками Стуконіг, кладучи в рот пиріжки, зирив довкола пильним партійним оком і назирив, що агростанція не виконує ніяких поставок. Він присікався до Паталашки:

— Як це так? В Москві взято на облік кожний сажень української землі і на кожний сажень — поставки: хліб, м'ясо, молоко, вовна, яйця. А ви манкіруєте.

Паталашка спробував боронитися:

— У нас наука. Вивчаємо передові методи. Для прикладу: кок-сагиз.

— А що кок-сагиз? — здивувався і обурився Стуконіг. — І по кок-сагизу доведемо план і відрапортуємо. Як, товаришу Щириця?

— Швиденько й гарненько, — закивав той.

Пиріжки було з'їдено, а нашу агростанцію зведено до рівня звичайного колгоспу, замученого поставками, стрічними й поперічними планами, вказівками, вимогами й погрозами.

Довідавшись про цю новину, ми з професором пішли на штурм Паталашки. Як він міг згодитися?

— А хай воно все западеться! — стогнав Паталашка. — Я солдат революції. Скажуть: лізь на Кремлівську башту, заміни лампочку в рубіновій зорі — полізу.

— Впадете, — похмуро проронив професор.

— Піднімуть, вилікують і дадуть якийсь пост хоч і для каліки.

— Живемо серед калік, — сказав мені професор, коли ми ні з чим вийшли від

директора. — Пропаший час!

А мені згадалися слова великого поета: "О, прекрасний час! Неповторний час!" Може, в тих словах захована гірка іронія? А чи просто пристосовництво до дурнів і негідників? Не для високої поезії, а тільки для збереження власної душі поет змушений був писати так, щоб читалося навспак. Інакше, як можна пояснити, що в тридцять третьому він пише вірш "Партія веде", а в тридцять восьмому — "Чуття єдиної родини"? "Всіх панів до 'дної ями, буржуїв за буржуями будем, будем бить!" — слід читати "Всіх людей до 'дної ями, злидарів за злидарями будем, будем бить!" — і тоді це буде страшна правда про винищення українського народу. І в крилатому "Я володію аркоджним перевисанням до народів" хіба не вчувається шум чорних крил, які тисячами й мільйонами несли українців до народів, на землях яких ждав їх колючий дріт концтаборів, — до якутів і казахів, до комі й мордовців, на Біле море, на Урал, до Сибіру? "О, прекрасний час, неповторний час!" Переставимо літери в цих словах і прочитається те, що повинно прочитатися: "О, кривавий час, о, потворний час!"

Поетів ніхто не береже, вони змушені робити це самі. "Держава дбала не про нас..."

Влітку п'ятдесят другого стали бити Володимира Сосюру за вірш "Любіть Україну". Любити тільки Україну — націоналізм. Треба любити одразу й однаково всі народи Радянського Союзу. А як же оте з війни: "Україно моя, мені більше нічого не треба"? Тоді друкували і приносили в самі окопи, і в "Правде" українською мовою публікували Тичину, Рильського, Корнійчука, і газета Третього українського фронту виходила українською мовою, і орден Богдана Хмельницького встановлений Сталіном, коли почалися бої за визволення України від фашистів. Бійцям, що йшли визволяти Харків, вручали листівку, написану українським поетом Миколою Шаповалом, а Олександр Корнійчук після визволення Харкова звернувся через газету "Правда" українською мовою до всіх українців: "Обніміться, брати-українці, в день великого свята, Харків звільнено, Харків радянський, Харків наш український!"

Ой, повій, вітре, та на Україну та понеси нашу славу, наше щастя, нашу радість в Київ, Чернігів, Буковину зелену, чуєш, мати рідна, як грають сурми, як дрижить земля від звияжної раті Радянської! Встало сонце й над ненькою Україною!"

Тоді не було мови про націоналізм, бо Гітлера ми розбили саме завдяки Великому Націоналізму. Як же швидко це забулося! Вже в сорок сьомому році якийсь Климущняк республіканського масштабу, званий Литвином, громив за так званий націоналізм Рильського і Яновського, добралися й до Тичини, Панча, Малишка, Сенченка, топтали все найталановитіше — і ніхто не став на захист.

Тепер б'ють Сосюру, донищують українське слово, душу українську — і знов усе мовчить і злорадствує: так їм і треба! Хахли, носять вишиті сорочки, їдять паляниці з салом і ковбасою, і всі, як один, націоналісти і бандерівці! Жити на своїй землі біля батьківських могил і не мати права любити свою землю? Вже ні земля, ні історія, ні мова не належить нам, а тільки предкам. У кожного народу свій біль, своє горе, друзі й вороги теж свої. Не було в нас царственного слова, і не лебеді ячали над нами, а клекотіли орли і каркали круки. Українська нація стала неповною вже від свого

народження. Денаціоналізація багатих кіл і вищого духовенства, втрата державних мужів, учених, інженерної й технічної мислі. Колись чорніло тіло, тепер чорніє душа. Остання надія на поетів і письменників, бо коли не мати пісень, нічим говорити, так само як нічим стверджуватися, забувши звичаї.

І ось — удари в саме серце народу!

Після "Правды" вірнопідданий лемент зчинили газети українські, в Києві зігнали письменників на так званий пленум, з Москви прискочили Сурков і Симонов... не захищати своїх співбратів, а таврувати, трошити, добивати, змагаючись у цім чорнім ділі з гетьманом української словесної держави самим Олександром Євдокимовичем Корнійчуком!

Ох, Корнійчуче, Корнійчуче, як же швидко забув ти свої заклики над поверженою Україною!

Тяжко мені було на душі, не хотілося ні з ким говорити, уникав навіть Оксани, з досвітку до глибокої ночі пропадаючи на далеких ділянках. Все втрачаємо: землю, волю, гідність, національну самоповагу — і не діждемося шани ні від кого.

Щириця знайшов би мене й на тім світі. Від партійного ока не сховаєшся ніде. Прителюючись з своїм grosбухом швиденько, гарненько, чепурненько, і звертаннячко, як завжди, отруйно-ласкавеньке:

— Миколо Федоровичу, безцінний, ви ж на загальних зборах не були?

— Не був.

— Як і товариш професор Черкас Олексій Григорович.

— Як і професор.

— То підпишіться, прошу ласкавенько, під нашою одностайною ухвалою.

— Про що ж ця одностайна?

— Про те, що ми разом з усім народом засуджуємо ворожу діяльність націоналістів усіх мастей, зокрема...

— Одностайно — це хто? — спитав я. Щириця навіть розгубився від такого недоречного, як на його гадку, запитання.

— Одностайно — це всі,— ласкаво пояснив він.

— Отже й не всі, бо я одноосібно проти! Ви прекрасно знаєте, що в цій вашій книзі ніколи не буде мого підпису.

— Так таки й ніколи? — прищулювався Щириця.

— І підпису професора Черкаса теж не буде!

— Професор старий кадр. Старе відмирає. А вам би, Миколо Федоровичу, я порадив...

— Що ж ви порадили б? Плювати на великих синів нашого народу?

— Це ж яких таких великих синів ви маєте на увазі?

— Я маю на увазі великих поетів. Коли народ відмовляється від них, як ви оце тут заявляєте — одностайно, то це пропавший народ!

— А нам, любенький Миколо Федоровичу, всі оті так звані великі поети не потрібні!

— Не потрібні великі? А які ж вам потрібні?

— Коли хочете, щоб я швиденько сказав, то я скажу так: для нас гарненькі — маленькі поети. Бо великий як? Він собі десь високо, поза хмарами, нічого не помічає, нікого й знати не хоче. А маленький поетик швиденько й чепурненько наблизиться до кожного радянського громадянина, до кожного гвинтика, як назвав нас товариш Сталін, все побачить, все зрозуміє і гарненько оспіває...

— Ну, ви теоретик, товаришу Щириця! — розвів я руками, — Хто б міг подумати, що в степах такі мислителі!

— Дещо є, дещо є,— вдоволено усміхнувся Щириця.

— До такого розмаху вам би ще ім'я.

— Не пойняв.

— Ну, ваше ім'я. Чому б вам його не поміняти для повної відповідності з начинкою голови?

— Поміняти?.. Що ви сказали? З начинкою?

Щириця навіть позадкував од мене.

— Я своїм іменем не граюсь, Миколо Федоровичу. Не міняв, не міняю і міняти не збираюсь... Начинка! Що я вам — пиріжок?

— Так таки й не міняли? — я майже відверто натякав на його ще довоєнні доноси, підписувані прізвищем Ковбасенко. Щоправда, тепер я вже знав, що це дівоче прізвище його благовірної Ніпелі Пилипівни, генія кок-сагизу в торфо-перегнійних горщечках. Цікаво, як підписує Щириця свої "сигнали" тепер?

— Вже ж сказав! — навіть ногою притупнув Щириця. — І що це вам таке прийшло в голову? Може, від сонця?

— Ви ж не дослухали до кінця. Ось гляньте. Вас звать Петро Ілліч.

— Петро Ілліч.

— А до війни ви звались Петром Ільковичем.

— Хто вам сказав?

— Сам знаю. Такий дух нашої мови: Ільків син зветься Ільковичем. Але вам захотілося під вождя — Ілліч. Ну, гаразд. Тоді чому б Петра не поміняти на Йосифа. Буде: Йосиф Ілліч Щириця. Або й ще краще: Криця.

Я вже не глузував, а відверто знущався з Щириці. Він пробував перевести все на жарт, напускав на лице масненьку усмішечку, але очі його не сміялися — були холодні, жорсткі, безпощадні.

— Добалакаєтесь, Миколо Федоровичу, — зітхнув він. — Хіба ж не бачите, як у нас строго за всіляку словесність?

Він чепурненько повернувся і потюпав од мене. Я гукнув услід:

— Не ходіть до професора, бо вижене!

Щириця потріпав у себе над головою пальчиками. Ласкавенько, як усі чорнокнижники і фарисеї. О, прокляте життя!

У серпні сорок дев'ятого "Правда" писала про Югославію: "О каком демократическом характере власти может идти речь, когда во всей Югославии

гестаповские методы управления, когда попирается всякое свободное движение мысли, попираются все человеческие права, когда югославские тюрьмы переполнены, когда югославская коммунистическая партия превращена в отделение политической полиции".

Писали ніби про Югославію, насправді ж — про нас. А може, теж зла іронія?

Професор виклав мені свою теорію циклічності сталінського терору:

— Рік народження нашого вождя припадає на пік сонячної активності в дванадцятилітній циклічності. Вже тільки це робить ум злим, а натуру мстивою. У багатьох людей така, сказати б, космічна спадковість злагіднюється вихованням, оточенням, добровільними або й примусовими обмеженнями. Сталін ріс диким чоловіком і до влади прийшов теж дикий. Для таких людей незносною є думка про власну смерть, що з особливою гостротою постає в "круглі" річниці народження: 50, 60, 70. Не знаю, що Сталін робив на свої "ювілеї" десяти-двадцяти і тридцятилітній, а от на сорокалітній — будь ласка: Царицин, масові розстріли воєнспеців, які добровільно перейшли на бік радянської влади. Розправлявся не з ворогами (бо руки короткі!), а з друзями, які стали жертвою власної довірливості. Двадцять дев'ятий рік — вождеві п'ятдесят. Маємо: початок колективізації, розкуркулювання, перші процеси шкідників і ворогів народу — Шахтинська справа, процес Промпартії, на Україні так зване СБУ. Тридцять дев'ятий — вождеві шістдесят. Підготовка до "ювілею" почалася вже на 55-ліття: вбивство Кірова і репресії. Тоді тридцять сьомий і тридцять восьмий, а "ювілейний" тридцять дев'ятий — вже недосить війни з власним народом, кинувся на Польщу, на Фінляндію. Сорок дев'ятий — сімдесятиліття великого вождя. Тепер число жертв поповнили і ви, Миколо, так що детальні пояснення зайві. На жаль, прикмети вказують, що моя теорія циклічності почала загрозливо порушуватися, бо терор стає перманентним, як колись революція за теорією Льва Троцького. І вже ніхто й не знає, чия черга настане завтра, над ким ударить дзвін.

Над нами подзвін ще не лунав, хоч жили ми, як у клітці. Паталашка розорював усі дослідні поля і засівав пшеницею й кукурудзою "для поставок". Теорія в нього була проста: нащо вам аж цілі поля, проводьте свої досліді на маленьких діляночках, наука себе покаже.

Мадам Щириця визирювала кожен наш порух і доповідала своєму високоідейному мужу, а також столичному шефу, до якого щомісяця їздила з "науковою" інформацією про кок-сагиз.

Я ненавидів цю тяжко неписьменну жінку з риб'ячим животом, який вона гордо випинала перед кожним, так ніби мірилася розпанахати тебе навпіл.

— Як поживає ваш кок-сагиз, Нінель Пилипівно? — вдаючи серйозну зацікавленість, питав я. — Чи не спробувати б вам замість торфо-перегнійних горщечків торфо-перегнійні макітерки?

— Таке й скажете, Миколо Федоровичу? Наука ж приймає тільки горщечки, макітерок вона не приймає.

— Наука — штука серйозна, я про це не подумав. А чому б вам, Нінель Пилипівно,

озброївшись наукою, не взятися за манну крупу?

— Так манка ж у нас не росте! Кажуть, її завозять аж з самої Індії.

— З Індії? А не з острова Цейлон?

— Ох, ви ж і насмішник, Миколо Федоровичу! Хіба ж острів може настати манки для всіх радянських дітей?

Іншим разом я підкидав їй ідейку щодо "вирощення" саго, вона й тут виказувала дике невігластво, пояснюючи, що й саго в нас не росте, а завозять його з "їгипту". Здається, цю "наукову співробітницю" можна було розпитувати, як росте пшоно або перлова крупа, і все це сприймалося б нею цілком серйозно.

І з такими людьми треба було жити!

Коли закінчилася війна, я вважав, що можу легко зітхнути, бо пережив усіх своїх катів, тепер озирнувся, а їх довкола стільки, що чорніє в очах. Кати й прокурори не вмирають. Зло в світі незнищима, так само як матерія. Добрих утискають, переслідують, ганяють, знищують, а злі застаються на своїх місцях і творять чорну справу. Коли я їхав складати останню зимову сесію, професор Черкас попросив мене побувати в Києві, давши доручення на кафедру ґрунтознавства сільгоспакадемії. Зимовий день короткий, і поки я теліпався приміським поїздом з Білої Церкви, стемніло, холодний Київ зустрів непрошеного гостя негостинно, місць у готелях не було — ні в "Україні", ні в "Ленінградському", ні в "Театральному". З горя я вирішив хоч добряче повечеряти в ресторані "Театрального", випив чарку, з'їв солянку і котлету по-київськи, а коли вийшов одягатися, то побачив... Климущняка, того самого борця за ідейну чистоту науки, культури і взагалі всього суцього, який керував судилищем над професором Черкасом та й мною заодно. Климущняк був з двома партійними дамами, мабуть, привіз їх з Нижньодніпровська на чергову ідеологічну нараду або на так званий республіканський актив, я належав до запеклого пасиву, тому не став мозолити очі Климущняку і його дамам, відійшов убік. Климущняк дав швейцарові номерки, той метнувся до вішалок, вихопив чоловіче пальто з товстого синього ратину, тоді чорне й сіре жіночі пальта, обоє з чорнобурками, і на виставлених поперед себе руках урочисто поніс одяг до вельможних клієнтів. Першими одягати годилося дам, але тут важила не стать, а посада, дами підмальовували губи перед настінним дзеркалом, а Климущняк уже наставив поза спиною руки, готуючись першим, як належало за рангом, здійснити облачення. Швейцар спритно вставив Климущняка в його синій ратин, тоді так само вміло огорнув дам чорнобурками, вихопивши звідкись віничок, делікатно зняв ним з одягу поважних відвідувачів неіснуючі пилінки, тоді, згинаючись в три погібелі, побіг до дверей, відчинив їх, дрібно вклоняючись, перепустив дам і Климущняка, і той належно поцінував лакейську запопадливість цього лакизи, на мить затримався вже в дверях, поліз до кишені, подлубався там, дістав п'ятнадцятикопійкову монетку, вручив її швейцару, як орден, з словами:

— За мене й за двох дам!

По п'ятаку з носа! Плата за людську нікчемність. Я хотів хоч чимось виявити свою зневагу до швейцара, показати міру його падіння. Подаючи йому номерок, додав

останню свою троячку: бери, і знай нашу щедрість і наше благородство!

Не на того напав! Швейцар довго шукав мою бити-перебиту негодами шинельку, зневажливо кинув її на бар'єр і демонстративно одвернувся від мене. Ніяких зодягань, ніяких віничків і відчиняння дверей. Все на своїх місцях. Ранжир. Субординація. Порядок у танкових військах...

Так само, як у нас на агростанції. Професор Черкас — тільки чай з сухариками, а Щириця — привезене спеціально для нього з пивзаводу пиво з сметаною. Дві пляшки пива, склянка сметани. В евакуації Щириця покуштував кумису, йому сподобалося, і ось тепер він пробував замінити той екзотичний напій українською сумішшю пива з сметаною. В животі кумис, в голові орда, в душі — озвіріння — хто не з нами, той проти нас. Если враг не сдается, его уничтожают. Швиденько, гарненько, чепурненько...

В жовтні в Москві Сталін скликав дев'ятнадцятий з'їзд партії. Вождь був тільки на першому й заключному засіданнях, доповідь робив Маленков, відкривав з'їзд Молотов, закривав Ворошилов, обидва, судячи з того, що Сталін не ввів їх до складу свого бюро, теж незабаром мали перейти до розряду шпигунів або просто небажаних елементів, партію перейменували з ВКП(б) в КПРС, тобто "комуністична" без позначки "більшовицька", і тепер Щириця, усміхаючись ще ласкавіше, гордо промовляв: "Швиденько, гарненько, чепурненько, я комуніст — і цим усе сказав!"

Із січня п'ятдесят третього року ТАРС повідомив про викриття в Кремлі терористичної групи лікарів-убивць. Помогла це зробити проста лікарка Лідія Тимащук, здається, наша землячка, запильність і вірність її нагороджено орденом Леніна, — як же тут зіставиш таку українську відданість вождеві і запеклий український націоналізм!

І знов — снігова лавина мітингів, зборів, листів до редакцій, звернень так званих трудових колективів і голосів окремих осіб — заслужених і Perezаслужених, старих облізлих півнів і курчат, що тільки вилупилися з яйця: одностайне схвалення, затаврувати, пригвоздити до ганебного стовпа, покарати, знищити, щоб і сліду не залишилося!

Щириця мерщій провів збори, ходив з гробухом, вписував у свої проскрипції всіх грішних і праведних, смачно облизувався: ах, як швиденько, гарненько й чепурненько заніс великий вождь караючу десницю!

Сталін донищував рештки вцілілого розуму. Класичну гоголівську формулу: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю" він перевернув по-своєму: "Ви мене породили, я вас і вб'ю", і на культі Павлика Морозова, який доніс на рідного батька, виховав ціле покоління страшних циніків без бога в душі і без хреста на ший. Кочова орда кидала в вогонь сов — цих вісників нещастя, або ж розшматовувала тих, на кого вказував шаман. Вбити носія зла означало для орди вбити саме зло, відігнати нещастя. Успадкувавши цей звичай дикої орди, людство всю свою історію боролось не з самим злом, а з тими, кого вважали носіями зла: демонами, відьмами, чарівниками, чужинцями, "ідейними ворогами". Що гірше життя, що тяжчі часи, то більше ворогів, це їхня вина. Страх, хвороби, голод, смерть — це вина іновірців, чужинців, євреїв, жінок, еретиків, виродків,

духів, вампірів, вовкулаків, примар. Фактів ніхто не наводить, ними не цікавляться, замість фактів — вказуючий перст і "є така думка". Керівна думка поставлена над пізнанням і самим знанням. Очевидні факти ігноруються. Дозволено всі засоби: підтасовування фактів з минулого (окремої особи і цілої держави), препарування висловлювань (істин також), підозри, наклепи, обмови. Тих, хто не хоче брехати, переслідують. В історії роздуваємо незначне, все важливе замовчуємо. Торжествує посередність і нікчемність, яка скрупульозно вилічує чужі гріхи й злочини при цілковитому замовчуванні злочинів власних. Ми звикли до дрібненької брехні, до самообману, який маскуємо високою метою. Це один з найстрашніших різновидів самогубства цілого народу. Що більше обдурюємо себе, то в глибшу отхлань падаємо, і коли вже долітаємо до самого дна, тоді пробуємо бити тривогу, але тільки для того, щоб знову взятися за своє. Ми жили, мов у обложеному місті (знайдено й формулу: "капіталістичне оточення"), тому не визнавалося життя особисте, нехтувалося все людське, мобілізація, відмова від найнеобхіднішого "в ім'я", жертви, зубовний скрегіт, тотальна мобілізація — матеріальна, моральна, психічна і, сказати б, істерична. Заборони на все і на цінність найвищу — людську думку. Зникли вільні роздуми, ніхто не мав права говорити від себе, дозволялося тільки "від імені" й "за дорученням", і головне зовсім не те, що хто каже, а з якого місця промовляє, на якій висоті поставлено трибуну. Чи може бути свобода в мурашнику?

На професора Черкаса звістка про арешт кремлівських лікарів подіяла так, що він заліз у своїй книжковій печері і вперше, відколи я його знав, не гримів більше, замовк, змінився до невпізнання, до тривожності й розпачу.

— Олексію Григоровичу! — докликався я до нього, а він тільки ворухив своїми хліборобськими пальцями, але не озивався, лежав мовчки, і це було майже так само незвично, страшно і неприродно, як, скажімо, спостерігати небесний грім, що безгучно котиться в високостях.

Я вперше бачив Олексія Григоровича в такому стані. Цей дивовижний чоловік, непогамовний, мов вогняна куля, вибухонебезпечний, як гримуча ртуть, і нестримно-рухливий так само непередбачувано й некеровано, як ртуть, зненацька знерухомів, втратив усю свою життєвість, замовк, збайдужів до всього на світі.

— Що з вами, Олексію Григоровичу? — допитувався я. — Щось болить?

Професор ворухив пальцями: не болить нічого.

— Серце? — не відступав я.

— Ні, не серце, — ворухилися пальці.

— А що ж? Чим вам допомогти?

— А нічим! — несподівано бадьорим голосом озвався Черкас. — Ніхто мені не допоможе і взагалі — не допоможе нікому. Ніхто і ніяка сила...

Як завжди, він найперше дбав не про себе, а про весь світ, та що світ, коли в тебе перед очима гине дорога людина, а ти нічим не можеш допомогти!

— Я викличу лікаря, Олексію Григоровичу.

— Лікаря? — Він скосив на мене цікаве око. — Де ж ви його візьмете?

— Де? — Я розгубився тільки на мить. — Піду до Паталашки, подзвоню а райцентр. Хай пришлють когось з районної лікарні, Хай, зрештою, приїде сам головний лікар! Не щодня ж тут недужають професори!

— Але ж у нас немає лікарів.

— Як то немає?

— У нас самі вбивці.

— Олексію Григоровичу, ну, навіщо ви так?

— Це не я, — він спробував звестися на лікоть, але це йому не вдалося, — це не я, Миколо Федоровичу, це наш вождь і учитель... Ви свідок: досі я терпляче зносив усе... навіть цілковитий крах власного життя... Знаходив у собі якісь сили... Долав другий закон термодинаміки... Але тепер... У мене нічого не болить і ніякі лікарі не допоможуть, бо втрачено найголовніше: інтерес до життя. Мені не хочеться більше жити.

— Олексію Григоровичу!

— Ви скажете: кожна жива система запрограмована на самозбереження. Інстинкти дужчі за розум, генетичний імператив могутніший за все набуте, первісний поклик голосніший за невиразний белькіт цивілізації. Та все ж є межа витривалості навіть байдужої, як називали її класики, природи. Я опинився за цією межею... Після того повідомлення про арешт кремлівських лікарів — ви розумієте? Він арештував тих, хто його лікував. Це однаково, що арештувати самого себе, принаймні, свою тілесну частку, чи я там знаю! Він це знає, але не зупинився навіть перед цією граничною стадією відчуження, бо його інквізиторська душа жадає нових і нових жертв, вона хоче сама себе здивувати, здригнутися від власної жорстокості. Навіщо ж тоді мені жити? Щоб побачити те, чого ще не бачив світ?

— По-моєму, вже все було, — зауважив я, — і голод, і арешти, і розстріли. Я тепер думаю про фронт і бачу, що й наші перемоги — це суцільні страшні жертви, за все заплатили ми такою кров'ю, що коли б піднялася вона з землі, то-дістала б до самого неба і заступила весь світ! А цілі народи, які виселено з Кавказу і Криму! А війна з інтелігенцією після війни з фашистами! Що ж може бути страшніше?

— Найстрашніше тільки починається. Тоді він депортував народи, тепер хоче знищити цілий народ. Ви звернули увагу на прізвища лікарів? Усі — євреї. Він уже давно приміряється до цього народу. Ми всі для нього — темна неподатлива маса, може, докір, а євреї — вічні суперники, починаючи від Жовтня. Хіба не вони дали Троцького, Зінов'єва, Каменева, Луначарського, Мандельштама, Пастернака? Вже не кажу про Маркса. Ну, так, з цими він розправився. Навіть Маркса вміло затулив Леніном. Але існує постійна загроза, що цей народ зможе народити нових суперників... Тому він замахнувся на весь народ. Побачите, він поставить шибениці на Красній площі! Хто його зупинить? Прогресивне людство? Світочі мислі? Згадайте, як вихваляли його Ромен Роллан, Бернард Шоу, Анрі Барбюс, Ліон Фейхтвангер. Він понищив половину московських святинь, і всі мовчали. Висадив у повітря храм Христа-Спасителя, споруджений на честь перемоги над Наполеоном, зруйнував собор Казанської божої матері, прибрав з Красної площі пам'ятник Мініну й Пожарському,

порозламував стіни Китай-города і древні ворота, щоб зробити проходи для танків на паради перед його трибуною, поставленою над тілом Леніна — суцільні захвати: великий будівничий нової соціалістичної Москви! І ніхто не спитав себе: а чому ж не прибрано з Красної площі Лобного місця, на якому Петро рубав голови стрільцям? Ви були в Москві? Бачили Красну площу?

— Був. Бачив.

— Звернули увагу на Лобне місце?

— Сказати правду: ні.

— Чиста душа! А він, усе руйнуючи, розвалюючи, переносючи, переставляючи, лишив цей кривавий символ нашої історії з далекосяжним прицілом. Побачите: він поставить там шибениці!

— Олексію Григоровичу, цього не може бути! Я не вірю.

— Повірите. Він поставить шибениці для цілого народу, тоді для всіх інтелігентів, для всіх, у кого виявлено буде хоч крихту розуму, і не в спокоїться, поки не донищить усіх, хто може йому загрожувати, Залишить біля себе тільки донецького слюсаря Ворошилова, вусатого козака Будьонного, шевця Кагановича, а більше йому й не треба! Соціалізм на одній шостій земної кулі збудовано, переходимо до комунізму! Ви пам'ятаєте, коли він заявив про це?

— В тридцять дев'ятому, на вісімнадцятому з'їзді партії.

— Тоді не встиг перейти до комунізму. Треба було ділити з Гітлером Європу, тоді довелося воювати з тим же Гітлером, а там виявилось, що інтелігенція, хоч і здецимована у світовій м'ясорубці, все ж уціліла, існує, а як же можна входити в комунізм з цим прошарком? Знаєте, як я називаю його так званий соціалізм? Інквізиторський. Інквізиторський соціалізм. Що там Кальвін з його маленькою Женевою, що Савонаролла з закованою в мури Флоренцією! Навіть понура тінь Торквемади блідне й мізерніє перед постаттю новітнього Великого Інквізитора, в м'яких кавказьких чобітках! Тому мені не хочеться більше жити в цій країні, а більше ніде на світі я жити не можу!

Спалах енергії минувся, професор згас, заплющив очі, знерухомів, лежав, як мертвий, навіть обличчя йому стало мовби воскове. Я злякався по-справжньому.

— Як собі хочете, Олексію Григоровичу, а я побіг видзвоню вати вам лікаря! — гукнув я, метнувшись до дверей.

Паталашка сидів у своєму кабінеті, в хутряній офіцерській безрукавці, в білих генеральських бурках, його безмежне, як Тихий океан, черево тяжко згойдувалося між килимом і сейфом, на стіні, над самим вухом висіла чудернацька скриня — залізо, мідь, ебоніт, шкіра — якийсь допотопний телефонний апарат. Нічого казати: директор!

Почувши про недугу Олексія Григоровича, Паталашка застогнав:

— Ти бачив нашу райлікарню?

— Досить з мене фронтів медсанбатів та госпіталів!

— Отож бач. Колись казали: від тюрми та від суми не зарікайся. А я скажу: до тюрми й до нашого безплатного лікування не попадайся! Дзвонити в район? Та

пропади воно все пропадом! Хіба це телефон? Це чума, зараза, ворожа агентура, а не телефон! Аніж з ним мучитися, то краще вийти в степ, стати на бугрику і докричатися за дванадцять кілометрів без цієї зарази. А ти ж подумай: коли дзвонить мені Стуконіг, то чутно так, ніби він отам у кутку сидить. І говорить же тихенько, а так в'їдливо, що пропікає всі дроти, наче азотна кислота. Товаришу Паталашка, треба ще підкинути кукурудзи. Та вже ж усе вигребли й вичистили! Вам що: не дорогі інтереси району? Може, ви хочете розказати про це на бюро? А ти кажеш: додзвонитися! Дзвоню не я — дзвонять мені. Окрім того, в лікарні немає телефона.

Я не повірив:

— Районна лікарня без телефона? Не може бути!

— У нас все може бути. Ти думаєш, вони тільки без телефона? Вони без нічого! Ось ти кажеш: лікаря для професора. А як той лікар добереться за дванадцять кілометрів? Швидкої допомоги тут не водиться. На возі по морозі?

— Однаково треба дзвонити, — не відступав я. — Дзвоніть до райвиконкому, до райкому, до Стуконога. Професор тут один! Можуть вони це зрозуміти?

Паталашка зітхав, кректав, проклинав усе на світі, його безрукавка парувала, як ціла овеча отара, голос йому з директорського баритону зірвався на ледь чутне хрипіння, та все ж до району ніби вдалося додзвонитися і там хтось ніби щось обіцяв.

А що можна пообіцяти професорові Черкасу, який втратив охоту до життя? І що можна пообіцяти народам Радянського Союзу, приреченим перебувати під мудрим керівництвом кремлівського вождя?

Ви стояли коли-небудь під Кремлівською стіною? Вона жахає людину. Перед нею найвищі душі і найполум'яніші серця, маршали і академіки, генії й герої — ніхто і ніщо. Немає на світі місця, де ти відчував би більшу безпомічність і самотність. Самотність слова, самотність думки, самотність душі. Але від стіни можна відійти — і почуття жаху покидає тебе. А від Лобного місця відійти не змога. Воно переслідує тебе, як прокляття. Саме для цього Сталін лишив його на Красній площі, ввігнав у її підчерев'я, ніби кошмарний пуп свого інквізиторського соціалізму.

Грицева шкільна наука. А баба-галамага... Скільки нас так і лишається галамагою на все життя, бо не всім же випадає щастя засвоювати уроки професора Черкаса. Я біг від Паталашки, перечіпався об замерзле на камінь груддя, якісь люди стрічалися по дорозі, віталися, і я вітався з ними, а перед очима в мене стояв професор Черкас, самопальна постать, клубок енергії, таємнича еманация думки, вогняне коло, ступивши до якого, очистишся душею. Цей чоловік позбавлений всіх звичайних людських радощів, обідраний, пограбований, переслідуваний і принижуваний, зрікся всього, що полегшує щоденне життя, і знав тільки свою працю. Притулений до землі, зібгавшись калачиком, як дитя в материнському лоні, навіки ставши добровільним бранцем землі, він знайшов у собі силу, щоб вознести мисль для тривожних, небезпечних і віщих роздумів, і хоч у нього вперто й жорстоко відбирали учнів і навіть звичайних слухачів, він не знав відчаю, щедро даруючи свою мисль просторам, наснажуючи їх високими зарядами тієї вічної загадкової енергії, яка не вмирає навіть по смерті її носія.

Та ось відкрилося йому заборонене для всіх смертних знання про інквізиторський соціалізм, і відчай охопив професора, і вже не мав він чого ждати, хотів умерти.

А життя — це ждання. В жданні — вся насолода і щастя. Шолоховський Нагульнов разом з Львом Троцьким ждав світової революції. Всю війну ми ждали перемоги над фашистами. Я ждав Оксану цілі роки, тепер щодня жду її з роботи. А чого жде Сталін? Побачити всіх у смертельному трепеті чи просто трупами? Знов і знов згадується Шевченкове:

Людською кровію шинкує

І рай у найми оддає!..

Мовчки сидів я біля професора. Ні читати, ні думати, ні говорити. Олексій Григорович ніби спав, але я знав: не спить, завис у невагомості між землею і небом, між життям і смертю, між світлом і тінню. Тінь насувається на всіх нас невблаганно. Падає тінь — і нема рятунку.

Врешті я не витримав, спитав;

— Олексію Григоровичу, може б, вам щось з'їсти?

— Дякую, Миколо. Я п'ю чай — і цього досить.

— Чай — вода. Треба щось з'їсти. Я піду попрошу Оксану приготувати вам щонебудь легеньке.

Він помовчав, тоді глянув на мене ясними, майже дитячими очима.

— Ви знаєте... Соромно сказати, але раптом... Як у дитинстві захотілося — знаєте чого? Ніколи не здогадаєтесь. Молочного киселю. Уявляєте?

— Прекрасно! — вигукнув я. — Оксана вам зготує вміть! Тільки скажу їй...

— Боже вас борони! — злякався професор. — Це я так... Навіщо цей клопіт?

— Та який клопіт, Олексію Григоровичу! Молоко, крохмаль, цукор... Я сам можу зготувати, коли на те пішло... А для Оксани не може бути більшої радості, ніж щось для вас...

Я вже біг, знову спотикався об замерзлі грудки, зосліпу мало не налетів на запацьорений райкомівський "газик", що мірився непомітно, мов миша, прошмигнути від контори до їдальні, що пахла на весь степ Оксаниними пиріжками з потрібкою, свіжою кров'янкою і карасями в сметані. Водій гавкнув сигналом над самим моїм вухом, скреготнули гальма, задні дверцята машини відчахнулися, вигулькнуло картопляне личко товариша Стуконога, без цікавості поспитало:

— В чом діло?

— Лікаря привезли? — скочив я до нього.

— Лікаря? Якого лікаря? Об чім мова?

— Лікаря для професора. Професор Черкас у тяжкому стані. Вам же дзвонив Паталашка?

Товариш Стуконіг не звик у такому темпі вести розмову з тими, хто нижче. Він не встиг навіть розгніватися. Передні дверцята його машини відхилилися так само нечутно, як і задні, і з високого сидіння просто мені під ноги скотилося щось так само дрібненьке, як Стуконіг, але набагато розкішніше, просто кажучи, шикарніше:

кучмаста вовча шапка, сиве й пухнасте, як дим, пальто, уквітчане райдужним шарфом, лискучі, мов полаковані, штиблети. і ось в такому, сказати б, спекулянтському обрамленні — засняділе личко мерзеного Сироти, нікчемний виплодок буремної епохи, що вирощує своїх юд не одиницями, як у євангельські часи, а тисячами й мільйонами, використовуючи для цього найпередовіші досягнення науки й практики.

— Сирота? — не в змозі отямитись, вигукнув я. — Де це ти так прибархлився?

Шикарний Сирота аж ніяк не знітився від мого глузливого повітання. Це вже був не той сіренький тип, що канючив у всіх на першому курсі: "Я сьогодні іменинник — дай закурить!" Ера придурювання безповоротно відійшла в минуле.

— Здається, товариш Сміян власною персоною? — не розмикаючи тоненьких губ, прохарамкало те, що, мабуть, звалося Сиротою. — І не сам, а як одноосібна армія сумнозвісного стратега псевдонауки Черкаса? Отже, ви досить успішно зманеврували і, прослизнувши в дефіле, уфортифікувалися в господарстві нашого шановного Стуконога? Хотіли сховатися від партії? Але партія все бачить. Ви з своїм професором і далі займаєтесь листочками, квіточками, стебельцями, лусочками, а не помагаєте, як народний академік Трохим Денисович Лисенко, радянському сільському господарству в піднятті врожаїв.

— Прекрасна промова! — вдаючи намір заплодувати, сказав я. — Тепер я переконуюсь, що ти вискочив тоді на зборах не спонтанно, а цілком закономірно, підштовхуваний питомим інквізиторським паскудством, яким твоя підла душа смерділа, мов занедбаний сільський нужник. Був нечистю, так і залишався, хоч і маскуєшся. Сорочка нова, а на шиї леп і ширінька пом'ята. Я тоді даремно покинув інститут, не набивши як слід тобі морди. Бачу, досі цього ніхто так і не зробив. А треба було б! Отак взяти б тебе за лакований штиблет та протягнути по оцій замерзлій дорозі, щоб мордою об груддя!

Від слів я готовий був перейти до дії і ступнув просто на оте плюгавство, прикрите вовчою шапкою. Сирота позадкував, перелякано спурхнув на своє місце в "газику" і мерщій потягнув до себе дверцята, щоб захиститися від мене, йому на допомогу негайно прийшов Стуконіг.

— Слухайте, Сміян! — заgrimів він на всю силу свого районно-командного голосу. — Що ви собі дозволяєте? Як ви смієте? Товариш Сирота — відповідальний працівник обкому партії, а ви...

— Не піддавайтесь паніці, товаришу Стуконіг, — надійно забарикадувавшись в машині, прошамкотів Сирота. — Займіть свою диспозицію за партійним бруствером і не піддавайтесь на провокації апологетів і адептів вейсманізму-морганізму. Ми поведемо по них вогонь крізь інші амбразури.

Хряснули дверцята передні й задні, машина крутнулася на місці й покотилася геть, не доїхавши до пиріжків з потрібкою, від контори здивовано ніс своє широке черево Паталашка, з-поза нього вискочив зрозпачений Щириця, махав руками, намагаючись затримати своє рідне начальство, повернути до свіжих кров'яних ковбас.

Все марно!

— Ну, Сміян, — витримуючи безпечну відстань, звернувся до мене Щириця, — гарненьку ж ви собі викопали яму! Даремно смієтесь, ой же ж даремно! Як нам скаже партія, то ми вас підштовхнемо туди швиденько і чепурненько. Так що я б на вашому місці не сміявся, а плакав...

Рівно через два тижні в обласній газеті "Нижньодніпровська правда" з'явилася величезна, майже на цілу сторінку стаття: "Вейсманістсько-морганістське кубло в серці українських степів". Підписано: Гаврило Карташ. Ім'я наше рідне Гаврило. Прізвище якесь турецьке. Псевдонім? Але обізнаність така, ніби в нього над вухом стовбичило подружжя Щириць. Плюс підлотність Сироти. Гаврило. Гав-рило.

Про Черкаса: так званий професор, який всюди афішує, що має намір подарувати людству нові способи обробітку землі. Так ніби ми не маємо стрункої системи, розробленої академіком Вільямсом і вдосконаленої й збагаченої академіком Лисенком.

Про мене: якийсь Сміян під крильцем у Черкаса взявся за сою, цю чужу нам рослину, якою ще до війни агенти японського імперіалізму пробували підірвати колгоспний лад на Україні. Треба розібратися, чиє завдання виконує Сміян.

Професор ще й досі перебував у стані загрозливому, я з жахом уявив собі, як подіє на нього ця мерзенна писанина, мерщій кинувся до його будиночка, щоб запобігти катастрофі, та коли відчинив двері до книжкової печери, на дні якої всі ці дні лежав Олексій Григорович, то мало не заревів од горя й розпуки: професор, у старовинному товстому халаті, в чорних валянцях, сидів біля грубки, повної розжареного коксу, і спокійно читав "Нижньодніпровську правду", а точніше — статтю "Вейсманістсько-морганістське кубло в серці українських степів"!

— Олексію Григоровичу! — простогнав я. — Нащо ви читаете оту гидоту? Киньте її в піч! Це все негідник Сирота! Я не сказав вам, не хотів вас турбувати... Він добрався вже й сюди, був тут... Я з ним трохи по-чоловічому... Воно втекло, а тепер...

Професор поглянув на мене з-за газетки якимись несподівано помолоділими очима, і голос у нього теж був молодий, бадьорий, без будь-якого сліду вчорашньої недуги:

— Це корисне читання, Миколо Федоровичу. Треба знати ворога і його зброю. Найгірше — це невідомість і невизначеність. Невизначеність — це кошмар. З цього приводу я завжди повторюю рядки Бодлера:

Nous imitons horreuz! La toupie et la boule
Dans Leur valse et laurs bonds, meme dans nos
La Curiosite nous tourmente et sommeils nous roule,
Comme un Ange cruel qui fouette des soleils.

— Я не знаю французької, Олексію Григоровичу, та й хіба оце тепер нам до французьких поетів! Для мене головне — ваше здоров'я, тому я б оцю газетку...

— Ось тут ви глибоко помиляєтесь, Миколо Федоровичу, — професор нарешті прибрав з-перед своїх очей прокляту газету, він уже забув про неї, запалившись дорогими йому думками: — Французька поезія — це один з наріжних каменів нашої духовної світобудови. Ви скажете: Шевченко, Пушкін. Це так. Але є ще великий світ, в якому ми так само повноправні, як у своєму малому рідному світі. Двадцять століття

почалося з присуджень щорічних Нобелівських премій. Як ви думаєте: хто був першим Нобелівським лауреатом за літературу? Толстой, Чехов, Горький! Ні, французький поет Сюллі Прюдом!

— Олексію Григоровичу! — вигукнув я. — Вас розпинають на хресті, а ви про Нобелівських лауреатів і якогось Сюллі Прюдома! Хто його знає? Що він нам? Нам своє робить!

— Ага, своє. Щоб стати справжнім ученим коло землі, вам треба неодмінно знати латинь, бо римляни, щоб прогодувати свою зажерливу столицю, вимушені були, може, вперше в історії створити справжню сільськогосподарську науку. У Лукреція Кара в його поемі філософія землі передує філософії світу. Від римлян — до греків. "Труди і дні" Гесіода треба читати не в перекладі, а в оригіналі. І все це, зауважте, поеми, тобто поезія.

Я підійшов до Черкаса, обійняв його за плечі.

— Для мене найвища поезія — ваше здоров'я.

Він задвиготів під моєю рукою цілими кілотоннами енергії, прогрімів, як ті громи весняних бур:

— Сарданапал і Валтасар! Я вже здоровий, як у перший день творення! Вже не сліпі удари злого архангела падають на мене, а дрібні укуси пігмеїв і невігласів, а коли бачиш і знаєш ворога, то знайдеш і силу і вміння боротися з ним!

Він тяжко помилявся, попри всю його мудрість і майже нелюдський життєвий досвід! Ворог не визначився, не став на чесну прю, не явив свого лика, лишався й далі невидимим, але всюдисущим, заповнював увесь простір і отруював той простір злобою й ненавистю. Як у Тредіаковського: "Чудище было огромно, обловно, стозевно и лайяй...". Безіменний Гав-рило з обласної газети за тиждень перескочив до газети республіканської, яка за існуючою в інквізиторсько-єзуїтській системі субординацією не могла передруковувати матеріалів з нижчих за рангом видань, зате мала відповідну рубрику під назвою "Огляд преси", де заохочувалися або засуджувалися виступи провінційних співбратів. Отож, "Радянська Україна" під рубрикою "Огляд преси" фактично передрукувала статтю "Нижньодніпровської правди", ще й додавши кілька грізних повелінь "покласти край", "навести порядок", "очистити атмосферу". Підпису під "оглядом" не було, Гав-рило виступав тепер од імені всієї редакції, тобто від Радянської України і її народу.

Ховати газету від професора вже не було сенсу, надто що Шириця знов мене випередив, але, принісши свій данайський дар, не услизав, як вуж, з Черкасової оселі, а нахабно розсівся на улюбленому кріслі Олексія Григоровича і майже з залассям спостерігав, як старий чоловік, стоячи біля вікна, щоб було видніше, прочитує, може, останній свій смертний присуд.

Я так і застав їх: один напружено виставивши копили своїх щелеп, спопеляє поглядом василиска свою безпомічну жертву, інший стоїть з газетою біля вікна, пробує читати, але в нього нічого не виходить, так ніби він не професор, не мудрий чоловік, а гоголівський Петрушка, що ніяк не міг скласти з окремих літер слів.

Без зайвих церемоній я ступив до Щириці і зграбастав його за плече.

— Ви сіли в крісло Олексія Григоровича!

— Я можу й постояти, коли що! — зухвало звискнув Щириця.

— Не бачу потреби затримуватися вам тут взагалі,— наступав я далі. Але й Щириця сьогодні не був схожий на себе. Маску скинуто, довго приховуване нахабство вийшло назовні, явилось у всій своїй красі, торжествувало й безчинствовало:

— Ви можете й не затримуватися, — заявив Щириця, — а я жду, поки товариш професор дочитають, бо мені треба поговорить.

— Про що?

— Про партійну відповідальність. Ви обидва безпартійні, вас товариш Стуконіг на бюро райкому не викличе, а нам з Паталашкою доведеться відповідати. Повинна ж партія знати, як ви реагуєте на справедливу критику? Бюро райкому зробить оргвисновки, думаю, директор цього разу не втримається, мені теж за втрату пильності дістанеться, так що ж ви хочете — щоб ми й далі терпіли в себе під боком вороже кубло?

— Довго ж ти мовчав, а це нарешті заспівав своїм голосом! — тихо сказав я йому. — А тепер котись звідси, поки кістки цілі! В мене чотири тяжкі поранення і дві контузії, я за себе не відповідаю і коли покалічу тебе, то лікарі мене виправдають! Ну!

— Може, не треба було з ним так? — сказав професор, коли я зачинив за Щирицею двері.

— А як же з ними інакше? Там Сирота, тут Щириця — якесь прокляття!

— Я ж вам казав: інквізиторський соціалізм. Колективізм і рівність, як на кладовищі. Нема рятунку ні від кого, ні від царів, ні від богів. Я все своє життя пробував утекти, але марно. Враження таке, що знайдуть тебе не тільки на землі, а й під землею.

Він сів, одклав нарешті газету, приплющив очі.

— Я втікати не можу, — зітхнув я, — в мене стара мати, замучена колгоспом, малий брат, ну і, ви ж знаєте, Оксана.

— Вам і не треба. Це вже моя доля. Тут на Веселих Хуторах є старий, він уже двічі закопував мої книжки. Доведеться йому закопувати й утретє. Просмолені мішки він на всяк випадок береже. А я подамся в Казахстан до Бараєва. Ми з ним однодумці. Ви тут, я там, перекинемо міст між степами. Як сказав наш великий поет: аркодужне перевисання.

Я мимоволі здригнувся від несподіваного збігу наших думок. Хіба я сам не згадував ще зовсім недавно цих зовні патетичних, а насправді, мабуть, гірко іронічних слів поета? Хоч коли подумати, то хіба всі ми не збудовані, мов дім з каменю або глини, з слів і думок великих синів нашого народу? Людину сотворено по образу й подоби божій, як сам господь бог, вона загадкова й безмежна, в ній легко й вільно вміщаються світи земні й позаземні, небесні й астральні, і коли душа українця возноситься над світом у барвистому царстві колядок і щедрівок, а тоді на донебесних горах-хвилях могутнього океану дум і пісень припливає до золотого берега Шевченкової поезії, то однаково ж не губить вона здатності щедро і безкінечно сприймати новонароджуване

слово: і дух, що тіло рве до бою, і без надії сподіваюсь, і як упав же він з коня та й на білий сніг, і Україно моя, мені більше нічого не треба... Але аркодужне перевисання... Чи потрібні людині, зітканій з невовимих субстанцій всесвітнього розуму й космічних енергій, примітивно-конечні конструкції з сталі або навіть з надтвердих матеріалів? В людини був камінь, була бронза, тоді залізо. Та все це для неї, але не в ній самій. Душа людська лишається незмінною з часів піфагорейців і Платона, в ній розлунюється музика сфер і ніжний голос Аполлонової лютні, а брязкіт заліза — тільки в Вулкановій кузні. Вулканова кузня і вулиця Кузнечна в Києві. Червоно в небо устає новий псалом залізу. Сталь і ніжність. Безжальний сталевий багнет і ніжна галузка на обкладинці роману Островського "Як гартувалася сталь". Чи треба поєднувати непоєднуване і чи в цьому щастя? В своєму мільйоннолітньому розвитку людина позбулася рогового панциря, сталевих-гострих шипів і гребенів, очистила своє тіло від твердих хрящів, зробила його гнучким, м'яким і вразливим. Спогад про теплу вологу первісного океану, з якого вийшов наш предок, назавжди залишився в нашій крові, може, тому найсуворіші чоловіки так настирливо намагаються заховатися від бур життя в жіночій ніжності, а солдатам на війні здається, що вони могли б порятуватися в жіночих обіймах навіть від крижаних стисків смерті. Гай, гай, ті, хто посилає солдатів на смерть, не зацікавлені в їхньому порятунку, бо тоді не буде крові, по якій тільки й можуть допливати генерали й маршали до своїх перемог. Солдати, в'язні, святі, вчені,— всі вони приречені на холодну самотність, навіки позбавлені вибору між сталлю й ніжністю, упосліджені й знедолені.

І професор Черкас такий, а я поряд з ним обурливо щасливий, бо в мене була Оксана, були наші ночі, коли можна було забути про всіх диктаторів і катів, про царство й ідеали, про долю і недолю, а знати тільки захвати, солодкий одур і блаженство, безмежне, як первісний океан Тетіс.

Я ждав Оксану щоночі, хоч би як довго вона затримувалася на роботі, читав, топив грубку. Оксана з'являлася завжди несподівано, вносила з собою морозяний німб, тоді легко звільнялася і від того німбу, і від одягу, ставала мовби теплою вологою хмаркою, з якої звабливо світилися її довгі очі, кликала тими очима, обіцяла, обдаровувала.

Ох, які ж ми тоді були молоді!

Наші щасливі ночі лишалися неприступними для всіх сиріт і щирець, для партійних органів і суворих догматів мічурінсько-лисенківського вчення, для стуконогів і їхніх бюро з оргвисновками і топтанням людської гідності.

А як же той старий мудрий чоловік, навіки самотній, безпомічний і беззахисний, як істина?

Я розповідав Оксані про відчаєний намір Черкаса втікати, може, аж до Казахстану, вона аж застогнала від безсилля й розпачу, стривожено промовила з темряви:

— Ой, боженьку! Що ж робити? Може, я поговорю завтра з Паталашкою? Запихається смаженою з салом кролячою печінкою, а про такого чоловіка й не подумає!

— Поговорю з ним сам, — сказав я. — Нам з тобою, мабуть, теж доведеться

змандрувати звідси, та що ми? У нас матері, є рідний куток, завжди можна притулитися— Нас можна ганяти, як солоних зайців, і нікому за вухом не засвербить. Але професор Черкас — це ж цілий світ! Доки не навчимося шанувати таких людей, будемо голі, босі й голодні. Піду завтра до Паталашки, хоч надій мало. Паталашка — типовий попихач. Не така підла душа, як Щириця, та, на жаль, без хребта в душі.

— Ти вже нікому не віриш? — прошепотіла Оксана.

— Тобі вірю — хіба не досить?

Холодний місяць мертво світив у наші маленькі вікна, голі безсніжні степи темно лежали довкола і ніби аж дзвеніли від морозу, на календарях вже ніби завертало на весну, але над нами лютувала безкінечна зима, так ніби планета знов занурилася в льодовиковий період, але вже не той, що понищив велетенських теплолюбних динозаврів, а новітній — спрямований проти її всемогутнього розуму і беззахисної ніжності й крихкості.

Оксана здатна була розтопити всю кригу Арктики й Антарктики, що їй усі льодовикові періоди минулого й пророкованого, що всі загрози й еклезіасти перед всемогутністю жінки, з розкішного лона якої виростає райське дерево життя! І я, вчорашній воїн, незламний у своїй тисячолітній тривалості, всесильно-безсилий Миколай, зіщулено ховався од жорстокого холоду в теплій вологій хмарі жіночої ніжності, картав себе за боягузтво й малодушність, карався й каявся — і був безсилий. Насолода й сором, захват і ганьба! Але людина не камінь і не сталева конструкція, каменю — каменеве, людині — людське.

Вранці я пішов до Паталашки.

В затоптаному й запльованому конторському накопичувачеві звивався, мов дощовий черв'як, Ляпка, я легко відтрутив його, пообіцявши добру випивку, штовхнув двері до директора.

Паталашка розповзався по широкому столу широким черевом, стогнав од переїду, проклинав свою жадібність і все на світі.

— А, хай воно все димом піде! Ти думаєш, Миколо Федоровичу, я ото їм всю ту смакоту, що твоя Оксана готує? То воно мене їсть і з'їдає, як іржа залізо, а мені тільки горе й страждання. Ти бачив мій директорський будиночок? Такий, як у професора і в тебе. А хіба я живу в ньому? Мучусь і погибаю! Ти бачив мою шию?

— А в вас немає шиї,— жорстко зауважив я.

— Тобто як? Що ж я, по-твоєму, бегемот?

— Може, й бегемот. Радянський номенклатурний бегемот. Ні рук, ні ніг, ні голови, ні шиї, самий тулуб, куди попхнуть, туди й сунеться.

— А таки ж правда! — Паталашка довго й охоче сміявся. — Хіба я чоловік? Я номенклатурний тулуб! Моє сімейство вже давно це втямило, сіло мені на шию і не злізе звідти й до страшного суду! Я оце тут, а вони в Нижньодніпровську. Жінка не приїхала навіть подивитися. Дочка плодить мені онуків, а ті й собі видивляються вільного місця на дідовій шиї. А тут приходиш ти, Миколо Федоровичу, і кажеш, що в мене й шиї немає і що я не чоловік, а бегемот.

— Бегемот, — вперто повторив я.

— То чого ж ви від мене хочете? — заскiмлив Паталашка.

— Мужності й справедливості,— сказав я. — Ви усвідомлюєте, яке щастя випало вам? Ви — директор над таким чоловіком, як професор Черкас. Ви розумієте це?

— Я директор над професором? — Паталашка закотив очі під лоба, став загинати пальці.— Де я був, де я не був. У легкій промисловості був? Був. У харчовій — на пивзаводі був? Був. У культурі — в обласній друкарні був? Був. Тепер кинули мене в науку, а вийшло — в сільське господарство, в поставки і в плани, то що ж я можу?

— Ви можете зберегти для народу такого вченого, як професор Черкас! — заявив я, готовий кинутись з кулаками на цю протоплазму. — Ви розумієте, який це вчений?

— Та хай воно все западеться! — застогнав Паталашка. — Хіба я можу когось зберегти або врятувати? Я ставлю, а знімає — партія. Стуконіг подзвонив: на тому тижні бюро. Стань — і не тіпайся! В четвер все й буде. У вівторок бюро в області, в п'ятницю засідають у Києві, всі сидять біля телефонів, ждуть, що там і як. В середу — партійна робота. Збори, активи, пропаганда й агітація. Вільний — четвер. От у четвер воно все й буде. Може, й мене звідси — партійною мітлою! А ти кажеш: професор. Наука велика сила, а партія ще більша. Був би тут на Україні Хрущов, може б, я вдарився до нього, бо він мене знає. Так Сталін же забрав його, посадив на Московську область. А що таке Московська область порівняно з Україною? Ти можеш мені сказати? Тут Микита Сергійович був бог і цар, а там — хай воно все горить! Був би тут, то я б до нього — дивись, щось і випросив би.

Він страждав одверто й навіть, сказати б, мазохічно. Череву не підпускало його ні до директорського столу, ні до Хрущова, ні до власної дружини. Навазелінений Щириця прослизне будь-куди, а бегемотистий Паталашка тільки тупцюватиме довкола та стогнатиме своїм черевом, а між ними й над ними — цілі легіони сиріт і стуконогів, і всі вони вже й не люди, а тільки людиноподібні, і кожен мерщій тягне свою дровиняку для вогнища інквізиторів всіх часів і народів.

— Даруйте за клопоти, — пішов я до дверей. — Правду кажучи, я не дуже й надіявся, але все ж... З'їдають не всіх одразу, щоб не подавитися... Але вас з'їдять теж. Не Щириця, то ще хтось...

— Та хай воно все!.. — застогнав мені вслід Паталашка, але я вже не став його більше слухати.

Ляпка в сподіванні випити на дурничку побіг за мною і вишепочував, що товариш Щириця звелів Терешкові настраполити машину, бо на завтра його викликають до райкому готувати матеріал на бюро.

— Не доїде, — сказав я. — Терешкова машина розвалиться по дорозі.

— Може й розвалиться, — згодився Ляпка, — а тільки ж товариша Щирицю жде сам Стуконіг. Вони оце з Паталашкою сочиняють і пишуть, пишуть і сочиняють... Сплошне увольнення... Я їм кажу: Сміяна, кажу, увольняєте, а з ним же його жінка Оксана. А як же тоді буде з закускою для товариша Стуконога? А вони не слухають та такий шелест бомагами підняли!

До району Щириця не поїхав. Гола зима, мовби засоромившись своєї наготи, вирішила всі назбирані запаси снігів обрушити на той краєчок весни, що несміливо вигулькнув з морозяної степової імли, три дні й три ночі валив сніг, замітав дороги, будівлі, села, міста, степи, Україну і всю велетенську державу від Москви до самих до окраїн. І все потонуло в тому снігу, все було поховане під ним, все замовкло, ніби вмерло, і тільки один голос пробився крізь білу хурдечу, пролетів по всіх усядах з вістю ще холоднішою, ніж усі оці сніги, призбирувані безкінечно довгою зимою п'ятдесят третього року.

Ми з професором не чули того голосу. Радіоточки були тільки в конторі і в їдальні, в лабораторії Черкас ставити гучномовець відмовився категорично, хоч як наполягав Щириця.

— Це не вокзал і не перукарня, — заявив він. — Тут людині треба думати, а не забивати голову всіляким ідіотизмом!

Щириця відступив, бо в лабораторії господарем був професор, зате зовні будиночок лабораторії стінами, покрівлею, дверима й вікнами за неписаними радянськими законами цілковито належав партійній наочній агітації, тому в нас над дверима незабаром з'явився величезний диктовий щит з халтурно намальованим вождем народів і з підписом: "Товариш Сталін — кращий друг радянських учених". Професор тільки й спромігся тоді на своє "Сарданапал і Валтасар!", але з "кращим другом" довелося змиритися.

Сніг повернув силу й бадьорість Олексію Григоровичу. Відрізані від усього світу, ми могли нормально й спокійно пожити бодай кілька днів. Рятівна ізоляція. Новий льодовиковий період міг би взагалі порятувати всіх нас од вогнищ інквізиторського соціалізму. На жаль, недогодованим колгоспним коровам так само далеко до волохатих мамонтів, як куцому до зайця, а ми вже ніколи не навчимося полювати на великого звіра, бо звикли полювати тільки один на одного. Вдосвіта я попрокидав у височезних заметах стежки до їдальні, до лабораторії, до професорового будиночка, а коли вранці постукав до Олексія Григоровича, принісши йому сніданок, то застав професора вже в його лисицях, у шапці, у валянцях.

— Вже напився чаю, а тепер — до роботи! Вважайте, що я вже одужав, надто що й не хворів, а тільки вдавав перед вами світову скорботу! Як там наші мікроорганізми в мерзлом ґрунті? Корисні гинуть, шкідливі розвиваються? Майже як люди.

Ми ще й не розташувалися як слід біля наших робочих столів, як влетіла мадам Щириця, сполотніла, розшарпана, ніяких слідів тривалого спілкування з високоідейним мужем і екзотичною рослиною в торфо-перегнійних горщечках.

— Ви вже чули? — зойкнула вона з порогу. — Не чули? Ой, лишенько! Сталін вмирає!

Професор, здається, вперше за той час, що я тут жив, з цікавістю поглянув на мадам Щирицю, але мовчав. Я підійшов до неї, заспокійливо доторкнувся до її побуряковілої від морозу руки.

— Нінель Пилипівно, що ви ото сказали? Звідки ви довідалися?

— Так по радіо ж! В столовій передали. Правительственне повідомлення. Товариш Сталін без пам'яті, тобто вмирає.

— Сталін не може вмирати, — спокійно сказав професор.

— Так сама ж чула! Сам же отой, що всю війну передавав, так і сказав: "Состояніє тяжолоє..."

— Вмирати Сталін не може, — вперто повторив Черкас— Він або живе або мертвий. Коли повідомляють по радіо про хворобу, то він уже мертвий. Нас просто готують до неминучої звістки. Закон орди: приховувати смерть верховного хана, поки визначать наступника. Інквізиторський соціалізм тримається на принципах дикої орди: страх і брехня...

Мадам Щириця безтямно переводила погляд з мене на професора, вона вже й не знала, чого більше лякатися: трагічних радіоповідомлень з Москви чи небезпечних Черкасових слів. Ще раз наполохано зиркнувши на мене й на професора, вона обережно виповзла за двері і було чутно, як поспішливо затупотіла коридорчиком..

— Побігла капати на нас своєму благовірному, — сказав я.

— Ет! — зневажливо відмахнувся Черкас— Хай біжить. Вона з своєю незакінченою початковою освітою навряд чи й збагнула що-небудь.

— У донощиків комплекс папуг: безтямно повторювати почуте.

— Сьогодні їй ніхто не стане слухати. Навіть вірний страж основ Щириця. І сам Стуконіг, і наш "вихованець" Сирота. Сьогодні всі вони думають тільки про себе. Чи вціліють? Чи не змете їх революційна мітла? Ленін виступав з відкритим забралом, ламав і трошив світ з нахабним цинізмом. Сталін наповзав на державу таємно й непомітно, як чума. А хто буде тепер? І які методи обере для свого утвердження? Ось про що думають, не думаючи, сьогодні всі щириці й сироти, вчорашні раби страху стають рабами ще більшими, бо вчора все було ясно, вони знали, кого боятися, а сьогодні не знають, сьогодні вони розгублені, в їхніх душах паніка, тому ми нарешті можемо зітхнути вільніше і пожити бодай кілька цих днів спокійно. Сарданапал і Валтасар! Тільки уявіть собі, скільки людей сьогодні молиться, щоб вищі сили прибрали нарешті цього мучителя. Навіть такі невіруючі, як ви.

— Я православний атеїст. На фронті я кричав: "За Родину! За Сталина!" Солдат — це досить примітивна істота. Як рядок Маяковського: "Наш бог — бег, серце — наш барабан!" Тепер я й сам не знаю. Ми поклонялися символу, а вмирає — старий хворий чоловік.

— Це не людська смерть. Це смерть кривавого бога. Незмога передати словами, який я щасливий. Сарданапал і Валтасар! Нарешті я зможу спокійно вмерти! Нарешті, нарешті!..

— Олексію Григоровичу, гріх таке казати!

— Я знаю, що кажу, Миколо Федоровичу. Я на п'ять років молодший за нього, але старіший на цілу тисячу років! Тому пережити цього найжахливішого вбивцю всіх часів — хіба це не щастя!

— Мені теж часто здається, що живу тисячу років. Я відчуваю це так реально, що

іноді стає страшно. Минуле життя розростається в мені дедалі буйніше, а нинішнє мовби вкорочується і щодалі більше й страшніше.

— Найперша ознака епохи інквізиторського соціалізму. Прокруст вкорочував окремих людей, Сталін — цілий народ. Тоді взявся й за сусідні народи. Мріяв про все прогресивне людство.

Від Прокрустового ложа до сталінських таборів. Суцільне жорстоке вкорочення.

— Але тепер з цим покінчено?

— Побачимо, яку клятву виголосять над могилою тирана його наступники.

Сталін жив ще два дні. А може, то жила тільки легенда про безсмертного вождя, а тоді вмерла й легенда і радіо Москви казенно урочистим голосом Левітана, трагічно страшним для цієї єдиної в історії людства нагоди, повідомило про велику смерть.

Був четвер. Знов цілу ніч лютувала хуртовина, з досвітку я взявся поновлювати наш лабіринт між будинками й лабораторією, проклав дорогу до їдальні для Оксани, жартома зробив "на караул" дерев'яною лопатою, супроводжуючи дружину на роботу, тоді рушив до лабораторії, але не встиг туди дійти, почув позад себе швидку ходу, тихе зойкання снігу під чобітками. Оксана! Я кинувся до неї.

— Що?

— Вмер, — сказала вона тихо. — Радіо передає й передає... Що ж тепер буде, Миколо?

— Буде те, що буде, мала, — ласкаво обійняв я її.

— Всі чи знали, чи здогадувалися, ніде нікого... Баба Векла прийшла, почула, перехрестилася. Каже: царство йому небесне, хоч і вредний був чоловік... Хіба ж таке можна казати?

Я мовчки повів її додому. Не роздягаючись, ми сіли, довго сиділи без мови й руху, я думав, чи не слід сказати професорові. Але для нього це вже не новина. Він давно осягнув закони орди.

— Треба піти туди, — тихо промовила Оксана. Я не зрозумів.

— Куди?

— До пам'ятника.

— А треба?

— Треба, треба! На свята ж ходили. І тепер усі придуть, а нас немає...

Вона схопилася, стала переді мною: йду я чи ні? Добра душа її забула про все зло, заподіяне їй Сталіном, тепер це був для неї тільки мертвий чоловік, а до смерті треба ставитися шанобливо. Я міг би нагадати Оксані про вигадані Сталіном анкети, в яких вона й досі пишеться репатріанткою, і про те, що до поставленої Паталашкою коло контори гіпсової льопи ми на свята ходили не добровільно, а примусово, бо Щириця погрожував записати в свій grosбух кожного, хто відмовиться демонструвати відданість вождеві, міг би я сказати їй і про те, як перекалічено наше з нею життя, та хіба тільки наше і хіба про все розкажеш?

На агростанції прокидаються рано, але сьогодні не було ніяких ознак життя, все завмерло, принишкло, зачаїлося в тривозі. Сніг розокремив, роз'єднав людей, поховав

їх у своїх холодних кучугурах, і ні перегуку голосів, ні звуку кроків, ні тютюнового духу від чоловіків, тільки звивисті стежки, прориті в білих заметах чиймись руками, вказували на те, що десь тут ще є люди, що вони готові з'явитися на цих стежках і ждуть тільки сигналу, знаку, натяку.

Я розумів усе безглуздя нашого походу до гіпсового бюста перед конторою, коли ще й жило в моїй душі бажання поклоніння, то хіба що перед такою жінкою, як Оксана, та ще перед істиною, але я не став казати цього Оксані, слухняно йшов за нею, мовчки дивуючись і захоплюючись добротою її серця, яке стрепенулося від жалоштів навіть до похмурого кремлівського володаря.

Брудний бюст стирчав посеред пречистих снігів, мов символ загрози й страху. Скільки таких бюстів розкидано по безмежних просторах нашої держави, поєднаних силовим полем загибелі, що незримо нависає над усім суцям так само, як витала сліпа смерть над головами мільйонів солдат на війні.

Ми з Оксаною були не перші. Біля бюста вже щось вовтузилося. Я ще здалеку впізнав Щирицину шапку з рудих лисиць, привезену з Казахстану, і його партійну бекешу з чорними смушками, впізнав так само і його повірницю пильності й доносительства, себто мадам Щирицю. Ці двоє, як завжди, дивували своєю непередбачуваною поведінкою. Щириця стояв за кілька кроків од погруддя, а його дружина, підтикавши поли свого нового пальта, тупцювала довкола гіпсової подобици і штрикала просто межі очі вождеві брудним віхтем, намотаним на швабру. Брудний од за давньої степової пилуги бюст ставав ще брудніший, але ці двоє мовби й не помічали всієї марноти й безглуздя своїх зусиль, мадам Щириця вмочала свій віхоть у відро з водою, яке стояло біля неї, а її партійний муж вдоволено стежив за процедурою омовення і ласкавенько джеркотів: "Отак, отак, гарненько й чепурненько, гар...". Швабра тицьнулася в густі вождеві вуса, брудні патьоки потекли по вусах і підборіддю, Щириця аж підстрибнув од такого святотатства, засичав до дружини: "Ось не гузяйся, шуко гостропуза! Швиденько мені забирай свої причандали і йди геть!" Я притримав Оксану, щоб не заважати подружжю з'ясовувати свої взаємини. Мадам Щириця, нахилиючись за відром, нарешті побачила нас, злякано сіпнулася, спробувала навіть заховатися за пам'ятник, але вчасно передумала і боком-боком посунулася туди, де стояли ми з Оксаною. Щириця нарешті теж відчув, що позаду хтось є, але не став озиратися, мерщій нахилився і обережно поніс до пам'ятника те, що стояло перед ним на снігу. То був великий фікус у широкій, ще, мабуть, довоєнній емальованій каструлі чудернацької форми, фікус той стояв у бухгалтерії, ніхто його не поливав, не змивав пилу з великих твердих листків, Терешко втикав у каструлю бички від своїх самокруток, довершуючи тим цілковиту занедбаність нещасної рослини, і ось сьогодні цей випадково вцілілий виходець з далеких тропіків мав послугувати замість квітів і вінків. Вірнопідданий слуга складав останню шану своєму вождю і вчителю казенним конторським фікусом! Вже б краще принесли сюди торфо-перегнійні горшечки з вирощуваним мадам Щирицею кок-сагизом.

Щириця ляпнув каструлю з фікусом під пам'ятник, упав на коліна, зірвав з голови

лисячий малахай, плачливо забурмотів: "Батьку рідний, дорогий товаришу Сталін! На кого ж ви нас полишили? Як же ми без вас, що нам тепер робити, як нам жити?.." Мадам Щириця, не випускаючи з рук швабри і відра з брудною водою, голосно зашмаркала носом, і дивно: ця комічна постать, у підтиканому новому пальті, що повинна було б викликати тільки сміх, подіяла на Оксану, як розсадник туги й скорботи, як збудник печалі й сліз, бо слідом за шмарканням мадам Щириці почулося й Оксанине схлипування. О, моя сердешна! Чию ти смерть оплакуєш, чиї ще не вилиті сльози ллеш перед цим глиняним ідолом! Я стояв з закам'янілим серцем, пригортав до себе Оксану, без слів заспокоюючи її, тоді побачив зовсім поряд мадам Щирицю, кивнув на відро з брудною водою, яке вона й досі держала в руці:

— Вилийте оте!

— Та куди ж? — розгублено прошепотіла вона.

— В сніг, куди ж ще!

Вона хлюпнула з відра мало не на свого чоловіка, в білому заметі утворилася брудна печерка з розмазаними чорними закраїнами, тепер Щириця опинився між двома брудними плямами: запацьореним гіпсовим бюстом і цією печеркою в білому заметі. Постать Щириці від того теж стала мовби зовсім брудною, не рятувала й вогненно-руда лисяча шапка, яку він нарешті напнув на голову, підвівшись з колін і задкуючи до нас.

— Сьогодні все прогресивне людство оплакує смерть свого вождя, учителя і друга, — пробурмотів він.

Коли Щириця — прогресивне людство, то я волів би належати до людства регресивного.

— Весь табір миру й соціалізму... — далі просвіщав нас Щириця.

А також той суцільний табір за колючими дротами, на який перетворив усю нашу державу вождь і учитель! Як поглянеш, то суцільні табори: піонерський табір, військовий табір, табір миру й соціалізму, табори для мільйонів ув'язнених, серед яких десь і Гаврило Панасович Михно, коли ще живий. Здається, тільки циганські табори існували незалежно і навіть всупереч волі вождя, всі інші — його творіння і тепер дістаються нам у спадок. Невже мовчки приймемо цей страшний спадок під улесливо-підступне бурмотіння всіх оцих Щириць!

— Як у вас з партійними поминками? — спитав я Щирицю. — Плануються? Що питимете? Шампанське?

— Поминки? — злякано струснувся Щириця. — Та хіба ж можна? І шампанське... Звичай же велить тільки горілку. Щоб біла. Щоб без крові...

— Горілку — за всіх. А за вождя — шампанське. Він же залишив нам країну з найдешевшим у світі шампанським!

Щириця роззявив рота:

— Знайдете?..

Але я вже далі не слухав. Обережно повів Оксану звідти, вицілював сльози з її довгих очей, втішав і заспокоював.

— Я вже не буду, — шепотіла Оксана, — сама не знаю, чого воно... Я ото як почула по радіо, так мене наче в серце вдарило: це ж на всіх лихо! Він же сам не вмере! Він же загребе за собою всіх найкращих людей! Недаром же ж звелів поставити себе повсюди, бо то ж він звелів, щоб скрізь, щоб ото й у нас перед конторою... і таке мені привиділося, наче ото він умере, а під отими камінними земля западеться і всіх туди засмокче... Бігла додому і вже й не думала тебе застати живого.

— Заспокойся, мала. Ти ж бачиш: я живий і ще довго житиму, може, й довше, ніж досі жив...

— В очах мені темно, серце заходиться, упала б і вмерла, ніж ото бігти на твою погибель, а біжу, лечу і плаче ж моя душа, так плаче... А тоді тебе побачила, і щось мені каже: піди подивись, чи той там ще стоїть, чи не запався в землю... Ото я тебе й... А там ці Шириці...

— Вважай, що ми з тобою вже поховали вождя. Тепер іди готуй коливо на поминки для Шириці. А я провідаю професора. Він же ще нічого не знає.

— Принесу йому снідати. Може, й не кажи йому ще?

— Для нього це не новина. Вже два дні тому професор сказав, що жде, не коли Сталін вмере, а коли його поховають...

Ховали Сталіна в суботу. За снігами й просторами не могли ми ні бачити, ні знати, що творилося в Москві, які юрмовища запруджували вулиці й площі, як рвалися гнані диким інстинктом жадоби видовищ до Будинку Спілок, скільки було задушено, затоптано, скільки перекалічено, які жертви принесено, вже й мертвому, нещадимому вусатому вождю.

Ховали генія всіх часів його вірні соратники. Щоправда, найвірніші — Молотов, Ворошилов, Каганович, Будьонний, — лиш маячили сірими тінями десь позаду, а наперед випхалися їхні запеклі суперники: широкопузий Маленков, чорний, як крук, Берія, жвавий Хрущов. Хрущов був головою урядової похоронної комісії, і це ніби вказувало на те, що він буде першим серед наступників, та надто вже задавлював його дрібненьку постать на трибуні мавзолею масивний Маленков, а над ними обома загрозливо нависав чорний Берія. Анонімні спадкоємці, ховаючись за ЦК, Радою Міністрів і Президією Верховної Ради, пообіцяли в "Правде", що "считают важнейшей задачей партии и правительства безусловно обеспечить проведение в жизнь выработанной нашей партией и правительством политики...". Вже не Сталіном, а партією і урядом. Про вождя — ні гу-гу! Невже щось зміниться?

Олексій Григорович досить скептично ставився до змін, які можуть прийти згори:

— Такі зміни схожі на сорти, виведеш мічурінським способом: рано чи пізно все повертається в первісний стан. Я не вірю так званим соратникам. Вчора вони згуртовувалися довкола Сталіна, сьогодні згуртовуються між собою, щоб не поступитися владою і не впустити в своє середовище нікого стороннього... Хто тільки руйнував, уже не здатен творити і не дозволить робити це іншим. Давайте поглянемо, що зруйнували соратники під проводом свого вождя. Сарданапал і Валтасар!

Він став викладати мені свої думки, як завжди імпульсивно, непослідовно й

непогамовно — для гострішого сприйняття, щоб збити з пантелику всіх байдужих і отупілих, розбудити сонних і, може, навіть воскресити вмираючих. Сила слова! Слово дволике, як римський бог Янус. З одного боку воно пусте й безвартісне, з іншого — всемогутнє, спроможне потрясати не тільки душі, а й цілі світи. Професорові слова були тривожні, похмурі й трагічні.

Поруйновано все: держава, родина, людські душі, основи народного життя. Все замінено вірою в ідеали, а для дотримання вірності цим ідеалам створено Організацію, яку поставлено в центр життя всієї країни. Ідея залізного централізму — це ідея не державна, а суто релігійна. Як відомо, в Сталіна була семінарська освіта, цим пояснюється багато чого в його поведінці. З семінарії Сталін виніс обскурантизм і лицемірство, щоденний дріб'язковий контроль, взаємні доноси, хитрощі, грубіянство, догматизм, нетерпимість, примітивний стиль катехизиса (запитання — відповіді), розрахований на примітивні уми, абсолютний брак почуття гумору, адже бог ніколи не сміється, він тільки супить і невтомно карає за гріхи. Сталін ніколи не був генієм. Примітивний, обмежений розум. Семінарське виховання привчило його неухильно дотримуватися догматів, а прищеплювана змалку віра в непогрішимість верховної істоти — бога посіяла в чорній душі Сосо отруйне насіння, з якого згодом проросло велетенське людожерське дерево. У всіх давніх вір і релігій уже були свої слуги й захисники, там не було чого робити молодому марнославному грузину. Він вибрав нову віру — марксизм. Як майже всі теорії про перебудову світу, марксизм поділяв людей на адептів і супротивників, і в цьому поділі не було нічого неприродного, та коли марксиста захопили владу в одній з найбільших держав світу, ситуація докорінно змінилася. Євангельське "хто не з нами, той проти нас" набуло зловісного звучання. З свободою мислі було покінчено вже того дня, коли матроси розігнали в Петрограді Установчі збори. Неминуче мав запанувати головний постулат інквізиції: ще до сотворіння світу бог наперед визначив одних до спасіння, інших — на вічну погибель. Тому існує орден святих, який покликаний боротися з тьмами гріховних. Безодня між святими і приреченими — вічна й нездоланна, вона не лишає місця для милосердя, співчуття і допомоги грішникові — лишається тільки ненависть до гріха і його носія. Інквізиція з'явилася не одразу. Ні Христос, ні апостоли не розпинали людей — розпинали їх самих. Потрібні були цілі віки, щоб виробити догмати, тоді з'явилися добровільні захисники цих догматів, запалали вогнища, звані "аутодафе" від слів "auto da fe" — "акт віри", отже переслідується і жорстоко карається не вірність перед догматами, оберігається не стратегія, яка не лякається ніяких загроз, а тактика, бо це програма дій, а дія завжди викликає протидію. Ясна річ, Сталін з його примітивним розумом не міг вигадати ні великої ідеї, ні тактики для здійснення цієї ідеї. Все життя він виконував створену ще в перші пореволюційні роки Леніним програму партії, бо саме ця програма лягала в його обмежену жорстоку душу і тільки така програма давала змогу ввібгати всю величезну державу, всі її народи в катівське догматичне ложе, де немає ні милості, ні добра, ні надій на послаблення.

В програмі[18] стверджувалося, що тільки пролетаріат, комуністична революція

може вивести людство з тупика, створеного імперіалізмом та імперіалістичними війнами. Звідси: історична місія радянського народу бути рятівником усіх інших народів. Народи стоять і ждуть, коли ми їх порятуємо, і вже наперед страшенно вдячні товаришу Сталіну. А що ж ми для влаштування нашого власного життя? Одним з корінних завдань проголошується максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за єдиним загальнодержавним планом, найбільша централізація виробництва з об'єднанням його по окремих галузях, всі сили кинути на індустріалізацію країни, бо індустріалізація — це соціалізм, а до соціалізму треба йти будь-якою ціною, не зупиняючись ні перед чим. Які ж засоби для досягнення мети? Як відомо, стародавня Греція була класичною рабовласницькою державою. На одного вільного грека працювало 18 рабів. Ми покінчимо з цією віковичною несправедливістю, у нас буде не рабський, а вільний труд, і вже не вісімнадцять безправних годуватимуть одного узурпатора, а один повноправний будівник соціалізму зможе утримувати вісімнадцять, а то й більше, тих, кого скромно й непомітно звать: партія. А що таке партія більшовиків? На це була недвозначна відповідь: це партія, яка має владу і тримає в руках весь радянський апарат. Вона висуває на всі радянські пости своїх найстійкіших і найвідданіших членів, вона повинна завоювати для себе неподільне політичне панування в радах і фактичний контроль за всією їхньою діяльністю[19]. Отже, колись годували рабовласників, тоді поміщиків і капіталістів, тепер треба годувати партію. Що для цього потрібно? Найперше: дисципліна. Максимальне використання всієї наявної в державі робочої сили, її правильний розподіл як між різними територіальними областями, так і між різними галузями народного господарства, а також поголовна мобілізація всього працездатного населення, встановлення звітності, норм виробітку, введення відповідальності перед трудовими колективами, спеціальними товариськими судами і т. д. Тобто вже й не народ, а примітивна трудова сила, не вільні люди, а працездатне населення, яке женуть на примусову працю. Примусовість несумісна з будь-яким стимулюванням і найперше: з таким пережитком минулих епох, як гроші. Тому партія більшовиків готує заходи для знищення грошей. Це призведе до ліквідації всієї системи банків і перетворення її на апарат єдиного обліку і загального рахівництва радянської республіки. Звісно ж, Сталін ніколи б не спромігся на такі формулювання, але доповідачами на з'їзді партії, який приймав цю програму, були Ленін і Бухарін. Як могли вони пропонувати таку програму? Єдиний план центру, державні завдання, де відсутнє матеріальне стимулювання, де немає товарного виробництва й грошей, де все тримається на дисципліні й примусі. І це соціалізм? Ну, гаразд, він досить безцеремонно розправляється з робітничим класом, хоч марксизм і проголошує його керівною силою, гегемоном, надією людства. А як щодо селянства? Хоч як намагався довести історик Покровський, що головною економічною ідеєю для Росії вже з часів Івана Грозного і наших перших публіцистів Пересвєтова і Посошкова була ідея торговельного капіталу, Росія залишилася мало не всуціль селянською країною. Марксисты-ленінці виставляли провідною силою пролетаріат, але Жовтневий переворот здійснили руками селян,

одягнених в солдатські шинелі. Ленін розумів, що революція 1905 року зазнала поразки через те, що більшовики тоді проголосили союз тільки з бідним селянством, а треба було — з усіма селянами, тобто найперше з середняками. Тепер в програмі вже є положення про необхідність союзу з середняком. Коли б це було не в 1919, а в 1917, можливо, вдалося б уникнути селянських повстань і навіть громадянської війни. Але й тепер, визнаючи потребу союзу з середняком і поступок йому, вперто проводиться кабінетний марксистський погляд на селянина: це приватний власник, дрібний буржуа, який мріє тільки про те, щоб стати капіталістом. Тому головне завдання: злити море дрібних господарств у великі, до яких поволі треба підводити середняка, звільненого від землі. Сталін довів цю ідею до абсурду, знищивши селянство як клас і створивши колгоспи й радгоспи — цю ідеальну форму для державного грабунку на користь індустріалізації, воєнізації і на прогледівлю й утримання того велетенського інквізиторського апарату, який оформився у всесильну мільйоннолику і водночас безлику Організацію.

Жорстоку убогість цієї програми Ленін збагнув уже за рік і негайно запропонував ідею НЕПу. Це був порятунок, але нам не вдалося ним скористатися. Ленін помирає, і Сталін з допомогою його вчорашніх соратників, вміло розпалюючи між ними чвари, нацьковуючи один на одного, нищить ленінську ідею, нищить всіх здібних соратників, воскрешає забуту і відкинуту партією програму, що так пасує його примітивній душі, возводить її в абсолют, в панівну ідею і проголошує себе єдиним і найголовнішим захисником цієї ідеї. Типовий інквізиторський прийом: захищати не самого бога, а ідею бога, не віру, а ідею віри. Це дає необмежені можливості для звинувачення й переслідування всіх, хто може являти для тебе загрозу. Хто найперше загрожує примітивним умам? Люди здібні, талановиті, з незалежним умом, з вільною думкою. Тому інквізитори завжди нищать найкращих.

За тридцять років свого володарювання Сталін не вигадав нічого. Він тільки здійснював програму, від якої Ленін відмовився на користь НЕПу, і захищав її методами, що їх винайшли і вдосконалили інквізитори протягом цілої тисячі років.

В програмі було записано, що не слід розокремлювати владу на законодавчу, виконавчу і судову. Бо ще Монтеск'є зауважував, що розокремлення — це інструмент обмеження влади. Сталін створив міф про бога-вождя Леніна, наділив його найвищою мудрістю влади, щоб згодом привласнити собі виключне право на цю мудрість, щоразу посилаючись на Леніна і освячуючи кожен свій крок цитатами з вождя.

В програмі говорилося про необхідність особливої армії, Сталін створив власну інквізиторську гвардію — Органи. Програма передбачала забирати частину прибутків од всіх державних підприємств на користь держави, Сталін зробив державною власністю все: землю, надра, заводи і фабрики, навіть людську працю. За це милостиво обіцяно як найвищу милість згори: безкоштовне навчання і лікування, що давало центру необмежені можливості за рахунок народу плодити цілі легіони привілейованих членів Організації, якою Сталін маскувався так само вміло, як Леніном і соціалізмом.

Ідею соціалізму Маркс запозичив у Христа. Свобода, братерство, рівність для всіх —

хіба це не прекрасно? На превеликий жаль, усі революції показали, що рівність можлива тільки в бідності, бо не бідні підносяться до рівня багатих, а багатих стягують униз і зрівнюють з бідними. Забутий російський філософ Федоров сказав: "Из завистливой бедности не может произойти братства, а только вражда и ненависть".

Та навіть Маркс це знав, і в чернетках до "Святого сімейства" зазначав, що перша фаза комунізму може мати дві форми: демократичну і деспотичну. Він писав: "Коммунизм хочет насильственным образом устранить таланты и т. д. Всеобщая, ставшая силой, зависть, есть лишь прикрытая форма того, как утверждает себя и как удовлетворяет себя алчность. Грубый коммунизм есть лишь завершенная форма этой зависти, этой жажды нивелирования, установления некоторого равенства для всех коммунистов".

Ці слова Маркса були надруковані вперше і востаннє в першому томі творів Маркса-Енгельса, які стали виходити в 1929 році. Згодом Сталін знищив усю редакцію, але слова Маркса про "грубий комунізм" напевне запам'ятав, бо все життя будував саме таке царство убогості й ворожнечі.

Організацію він успадкував після Леніна. Але в Леніна це були тисячі однодумців, полум'яних революціонерів, видатних особистостей. Сталін, знищивши ленінську гвардію, створив практично нову Організацію, свою власну, де змішано було здібності й ницість, фанатиків і негідників, де нищилася воля і особистість, де панує залізна ієрархія, звана "демократичним централізмом", де страх могутніший за віру, а вірність і відданість вождю вважалися найвищими заслугами.

Вождь вигадав свій власний соціалізм, возвеличив його майже до релігійної ідеї, а тоді став захищати цю вигадану релігію від вигаданих ворогів, що нібито заважали йому будувати царство боже на землі. Мертвому Леніну він спорудив Мавзолей — цю дивовижну суміш християнства і язичництва, яка давала змогу поруч з мертвим богом стати богові живому. Так народився живий ідол — Сталін. На догоду міфологізації "зримих рис" комунізму в напівжебрацькій країні возводилися клуби й палаци культури — собори, станції Московського метро — собори, московські висотні будівлі — піраміди, весь цей "ампир во время чумы". На вулицях — фасади, ансамблі, монументи, паради, а вдома — убогість, нужденність, люди в загальних квартирах, як худоба в хлівах.

Яка прекрасна нагода звинуватити у всіх незгодах ворогів народу! В "Короткій біографії" Сталін написав про себе: "С гениальной проницательностью разгадывал товарищ Сталин планы врага и отражал их".

Він привласнив чужу ідею, проголосив себе її добровільним (і самозваним) захисником, став її сторожовим псом, і тут доречно зазначити, що перші вогнища, на яких палили за катарську єресь альбігойців, запалили монахи з ордена святого Домініка — домініканці, а по-латині Domini cane означає "пси господні", так що спільність функцій, як бачимо, збереглася протягом семи століть. Однак найпохмуріші інквізитори захищали не себе самих, а ідею, якій служили, ідею бога і віри. Сталін же з часом ототожнив себе з ідеєю, яку заповзявся оберігати, а це означало, що ворогом може бути названий будь-хто, хоч і весь народ. І так, власне, сталося, досить згадати,

як депортувалися цілі народи.

Винахідливість вождя не мала меж. Пережитки, класово-ворожі елементи, недобитки, шкідники, вороги народу, шпигуни й диверсанти, антирадянщики, націоналісти, зрадники, запродавці, "изверги", наймити імперіалізму, ідеалісти всіх мастей, космополіти-низькопоклонники — він вигадував цих уявних ворогів невтомно, мало не щодня й щогодини, а тоді нацьковував на них свої інквізиторські Органи, свою слухняну Організацію, пробуджував і розпалював найнижчі Інстинкти натовпів на людиноненависницьких зборах, мітингах, процесах. Він не укладав угоди з силами зла, бо сам був зло втілене, яке плодить довкола себе зло ще страшніше. Він довів народ до того, що вже ніхто не знав, з якого боку колючого дроту він перебуває.

Інквізиція навіть за часів Торквемади ніколи не була всеохоплюючою. Інквізитори сиділи в одному або в кількох центрах і виїздили на місце для покарання еретиків тільки за сигналами звідти або ж завдяки власним спостереженням. Сталін скористався ідеєю соціалізму і для своїх інквізиторських Органів. Волею вождя вони стали повсюдними, всюдисущими, всевидючими, а похмурий сталінський соціалізм став інквізиторським по суті. Він охоплював уже не саму землю, а небо і води, тваринний і рослинний світ, пересування зірок, зіткнення метеоритів, появу комет. Яка констеляція зірок загрожувала вождеві, яка комета віщувала його смерть? Коли б Сталін це знав, він би пішов війною проти неба і проти самого космосу.

Але ось вождя усунули сили природи. Що ж змінилося? Над його труною схиляються ті, хто помагав йому будувати інквізиторський соціалізм, як і вчора, вони піднімаються на трибуну Мавзолею і топчуться по мертвому Леніну, заприсягаючись у вірності його вченню. Щоправда, Хрущов Леніна ніколи не цитував, мабуть, через свою мало освіченість.

Інквізитори стверджували, що коли в церкві хворий бодай один з її членів, хвора і вся церква. Перевернемо це положення: коли хвора вся система, то хворий і кожен з її членів; коли ми збудували інквізиторський соціалізм, то всі, хто юрмився довкола вождя, хто "прилипав" до керівництва, хто був вождем маленьким, назавжди залишиться одним з інквізиторів, од якого годі ждати рятунку. Звісно ж, вони заметушаться і на своє виправдання, а найперше — для свого утвердження негайно вигадують кілька обіцянок-цяцянок для знедоленого й до краю зтероризованого народу. Найперше знайдуть кількох козлів офірних і віддадуть їх на розтерзання за давніми рецептами: слідство, допити — таємні, процеси — урочисті. Тоді стануть проголошувати свої обіцянки. Це почнеться одразу по смерті Сталіна і триватиме доти, доки бодай одна клітина інквізиторського соціалізму лишиться неушкодженою в зраненому тілі нашої нещасної країни. Що ж обіцятимуть народові всі вчорашні соратники, прислужники, підніжки й попихачі? Всі їхні обітничі будуть продиктовані очевидністю нашого занепаду. Тому найперше — це нове і, ясна річ, небачене піднесення сільського господарства. Далі — небувале розширення виробництва товарів так званого народного споживання. і нарешті третє: зробити все для торжества ленінської національної політики. Все майже як у народних казках: три бажання і їхнє

чарівне здійснення, а ми ж співали, що "рождены, чтоб сказку сделать былью", то що ж тепер може стати на заваді? А насправді: цілковита безнадія. Бо ніхто й ніколи, ніяка сила не зможе підняти сільське господарство після того, як воно було знищене, підрубане під корінь, пущене за вітром. І ніколи народ наш не матиме отих облесно обіцяних товарів споживання, які вже давно стали товарами зловживання в залізній державі, де залізна промисловість народжує тільки залізо так само, як створена вождем Організація породжує тільки ненависть. І ніхто не діждеться торжества так званої лєнінської національної політики, яка так ніколи й не була остаточно сформульована й визначена, бо безглуздо й смішно було б сподіватися міфічного торжества в державі, де були знівельовані не тільки народи, а й людські душі, де всім втовкмачували про якесь злиття, так ніби ми були й не людьми, а примітивними одноклітинними амебами.

І все ж, попри всю його видиму нездійсненність, цей тричлен фальшивих обіцянок протриває до тих віддалених благословенних часів, коли вмере останній представник інквізиторського соціалізму, надто ж — останній вихованець цієї нелюдської системи, бо вихованці завжди запекліші за своїх наставників.

...Тоді я ще не міг знати, що передбачення професора Черкаса здійсняться не тільки в рік смерті Сталіна, а й ще на цілі десятиліття наперед. Обіцянки будуть завжди ті самі і жодна не здійсниться, так ніби країна наша попала в якесь закляте коло безвиході, де голод розростається до самого неба, життя стає убогішим, ніж у диких племен, а ворожнеча між людьми доходить останньої межі, коли брат іде проти брата, син проти батька, і не лишається для людей нічого святого.

Невже такий страшний спадок полишив нам Сталін?

Передбачення професора Черкаса стали невдовзі збуватися. Малєнков проголосив грандіозний план виробництва товарів народного зловживання. Штани й босоніжки замість танків і бомб, жіноча пудра замість гарматного пороху, пухові ковдри замість броневиш плит. В одне вухо впускай, з іншого випускай...

Хрущов намалював ще грандіознішу картину піднесення сільського господарства. Агроміста, укрупнені райони й колгоспи, неймовірні врожаї, кукурудза, горох, виведені академіком Лисенком в Горках Ленінських радянські корови, які дають не молоко, а одразу сметану, коли ж молоко — то згущене або й шоколадне.

Колись фантаст Уеллс з властивим йому англійським скепсисом зауважив, що Росія занурюється в пітьму, тепер ми на повних парах мчали в таку фантастику, яка Уеллсові й не снилась!

Берія не виходив з пітьми. Він діяв звичними методами: кусати мовчки, тихцем, потайки. Випереджаючи своїх суперників у боротьбі за найвищу владу, він негайно послав у всі республіки таємний лист, в якому проливав крокодилячі сльози над переслідуваними національними кадрами і проголошував, що віднині він стає їхнім першим заступником і покровителем.

Звісно ж, я не міг читати того листа, не здогадувався навіть про його існування. Просвітив мене Щириця. Він упіймав мене в полях, визирив, щоб поблизу не було

жодної живої душі, виник переді мною, як чортик з пляшки.

— Земля пробуджується, — облесно усміхаючись, повідомив він.

— Пробуджується, — не дуже доброзичливо відбуркнув я. Коли б і хотів я мати отут співрозмовника, то хіба що професора або Оксану, але Оксана пекла пиріжки для Паталашки, а професор ще був надто слабкий для наших степових мандрів.

Я сидів навпочіпки над кущиком озимої пшениці, обережно промацував пальцями ніжні корінчики, перебирав крихкі грудочки чорнозему. Чорна рілля розорана і кулями засіяна, гей-гей! Как "Слово о полку", струна моя туга, и в голосе моем после удушья звучит земля — последнее оружие — сухая влажность чернозема[20]. Професор Черкас зберіг серед віршів розстріляних селянських поетів і ці рядки, що належали — теж убитому Сталіном, але не селянському, а міському поетові. Звідки цей санкт-петербурзький житель міг знати про "сухую влажность чернозема"? Адже це геніально точно сказано! Мабуть, таємниця слова так само велика, як таємниця коріння. Рослини сховали своє коріння в землю — це так само незбагненно, як зачаття в людей, найбільша загадковість природи. Можна проникнути в неї, оголити тайнощі, вивчити й осягнути, а тоді виростити помідор завбільшки з дерево, гігантське огудиння динь і гарбузів, підняти в повітря пшеничні лани, і вирощувати хліб між землею і небом, а тоді й самим зірватися з землі і полетіти за вітром в безмежжя, до чорта в зуби! Що це буде — життя чи животіння? Загадкова велич людини чи існування, подібне до дощового черв'яка! Метафізика чи просто фізика? В землі не тільки сила проростання і життя, але й висока поезія, дарма ж селяни склали всі наймелодійніші пісні світу. А до якого виду живих істот належав Щириця?

— Я б хотів з вами поговорити, Миколо Федоровичу, — нахилиючись до мого вуха, прошепотів Щириця.

— Мені підвестися, чи як?

— Сидіть, сидіть, я й собі можу присісти біля вас.

— Хіба що, спустивши штани, поспробувати голим задом землю, чи не пора сіяти? Але ще не пора!

Я все-таки підвівся, щоб не Щириця нависав наді мною, а я над ним, і саме вчасно, бо цей нікчемний чоловічок одразу зробив спробу принизити мене, заявивши:

— Як безпартійному, я не маю права вам говорити і тільки з поваги...

— То й не треба! — спалахнув я. — Ніхто ж не просив!

— Тут таке діло, що його треба гарненько обмірковувати, а я не маю з ким. Професор — безідейний кадр. Терешко — п'яниця. А ви, хоч і безпартійний, але ж офіцер-фронтвик, орденоносець...

— А Паталашка?

— Паталашка не входить в рахубу. Ви зараз все визнаєте, Миколо Федоровичу. Я ж оце швиденько й прибейкався заради цього. Річ у тім, що товариш Берія Лаврентій Павлович звернувся з закритим листом до всіх партійних організацій, в якому він говорить про те, що на місцях національним кадрам не дають ходу. В Києві вже скликали Пленум ЦК і зняли першого секретаря Мельникова, бо він не національний

кадр. Корнійчук виступив і дуже підтримував лист товариша Берії і сказав, щоб на Україні керівниками були українці самі, а не хтось там. Замість Мельникова поставили Кириченка. Ви ж, мабуть, чули про нього?

— Я знаю тільки Кириченка — вченого, — сказав я, — селекціонера.

— Так то ж просто вчений, а це видатний партійний діяч.

Я посвистів назустріч жайворонкові, який тріпотів крильцями високо над нашими головами.

— А як по-вашому, Ейзенхауер видатний діяч?

— Так то ж у Америці!

— А Генеральний секретар ООН Хаммершельд?

Щириця посварився на мене пальчиком.

— Миколо Федоровичу, не підміняйте тезиса! Я вам про ячмінь, а ви мені про гречку. Сказано ж вам про вищого партійного керівника республіки, сина українського народу, плоть од плоті! А що таке партія? Партія — це керівна і спрямовуюча сила!

Я хотів поляскати його по плечу, але тільки заніс руку і зробив долонею "вниз-угору" в повітрі.

— Слухайте, Щириця, що я вам скажу отут серед степу широкого, а можу сказати будь-де, хоч і перед тисячами людей. Ви для мене ніколи не були і не будете ніякою керівною силою! Вам ясно?

Але Щириця сьогодні не хотів чути ніяких образ. Заліпив вуха воском, заткнув пальцями, як буддійська мавпочка.

— Миколо Федоровичу, нащо нам сваритися? Нам треба як? Швиденько й гарненько згуртуватися а монолітну єдність, раз получено такий сигнал. Ви ж мене чуєте: є сигнал! Для всіх щирих українців!

— Сигнал? Який сигнал?

— А такий. От ви доречно згадали про Паталашку. А я вас швиденько візьму та й спитаю: а хто такий Паталашка?

— Паталашка — директор.

— А ще він хто?

— А ще — Паталашка.

— От бач, не знаєте. А тепер я вам чепурненько скажу й повідомлю, щоб ви знали: Паталашка — грек.

— Грек? Слухайте, товаришу Щириця, не морочте мені голову! Коли Паталашка грек, то я тоді турок чи що? Він же з Полтавщини, з села!

— А ви думаєте, на Полтавщині не було греків? Там хто хоч був? Петлюра, думаєте, звідки? А піп Гапон? З Полтавщини, з Кобеляк. А всі оці Паталашки? І швиденько порозповзалися навсібіч і позаймали всі посади. А ми, як національні кадри, вимушені пасти задніх. В евакуацію кинули нас, влили агростанцію в радгосп під Карагандою, директор радгоспу хто? Казах Ідрисоа. Моя Нінель Пилипівна науковий працівник, я — виконуючий обов'язки директора агростанції, а над нами, значить, казах, який те й знає, що давай м'ясо, вовну, шкури, хоч з себе шкуру здирай! Я вас питаю, Миколо

Федоровичу, як заслуженого фронтовика, можна так жити? Повертаємося додому слідом за переможною Червоною Армією, піднімає агростанцію з руїн хто? Щириця. А на готовеньке директором посилають Паталашку! І хоч ви кажете, що він українець, я вам кажу: грек! І хоч ви й безпартійний, але відкрию вам секрет: дихає Паталашка не нашим духом! Я вже й до цього щось таке відчував, а оце після закритого листа Лаврентія Павловича Берії наче мені якесь одкровення явилось: асе побачив, усе збагнув гарненько й чепурненько і зробив потрібні висновки. Чого я оце до вас прийшов, Миколо Федоровичу, і знайшов вас аж у степу? Бо ви чоловік заслужений перед Батьківщиною, а я, хоч і не маю орденів, а тільки медаль "За доблесний труд", але воював на мирних фронтах ще задовго до всіх відомих нам загроз. Тридцяті роки, по-вашому, це що? Так собі? А я вам скажу, що тоді фронт проходив у оцих степах. Хто боровся за перемогу мічурінської науки? Ви думаєте, директор агростанції доцент Михно? помиляєтесь і до того ж — глибоко! Боровся Щириця! Хто всі сили поклав на те, щоб там якийсь безідейний "Половецький степ" отримав горду назву: "Агростанція імені Й. В. Сталіна"? Знову ж таки Щириця, якого тримали в чорному тілі, у вічних заступниках...

— І за це ви спробували запроторити доцента Михна туди, де Макар телят пасе, а тоді потирали руки, коли його загребли на фронт, хоч таких учених треба було берегти, як найбільші скарби!

— Це вам натурчав у вуха професор Черкас! — незвично злим для його облесливості голосом заявив Щириця. — Між іншим, я б вам не радив бути його сателітом. Це не наша людина, і в вас, як у доблесного захисника нашої Вітчизни, не повинно бути нічого спільного...

— Це сказав мені сам Гаврило Панасович Михно! — припиняючи виверження цього гейзера брудного словолитства, спокійно промовив я. — Може, й Михно грек або ефіоп, як Пушкін?

— Ви бачили Михна? — задкуючи від мене, пробелькотів Щириця. — Де ви його могли бачити?

— Там, де не могло бути таких, як ви, Щириця, — на війні! — насилу стримуючись, щоб не кинутись на цю плюгаву істоту з кулаками, процідив я і пішов у степ. Було страшно подумати, що цей мерзенний тип сподівався мати мене своїм спільником. Яка, зрештою, беззахисна людина!

Я не став ждати здійснення і втілення всього, що наобіцяли маленькі безвусі вожді, які замінили вусатого великого вождя — інквізитора, пішов до Паталашки, відпросився в нього на кілька днів і поїхав до рідної Зашматківки, до мами й до малого брата свого Марка.

Марко закінчував десятий клас, і треба було подбати про його подальшу долю. Я заручився підтримкою професора Черкаса, який гарантував Маркові найбільше сприяння в будь-якому з сільгоспінститутів: у Полтаві, в Умані, в Білій Церкві, навіть у Київській сільгоспакадемії.

Щоб не гаяти часу на довгу подорож залізницею і пароплавом, я, за порадою

Терешка, найняв на Веселих Хуторах відставного майора Зозулю з маленьким "Москвичем", і ми вдарилися навпростець через степи, ґрунтовими дорогами, які ще не встигли розкиснути, бо травневі дощі того року забарилися, природа мовби принишкла після смерті Сталіна, очікуючи, що ж буде з нею, як поведуться нові правителі.

Зозуля називав свою машину "сіро-голубою", хоч насправді вона була просто сіра, як миша, незграбна пародія на німецькі "оппель-олімпію" і "оппель-кадет", убогий виплід радянської конструкторської мислі, та я радий був і такій техніці, бо вона давала змогу якнайкоротшим шляхом добратися до Зашматківки.

Мордатий Зозуля, в широкому габардиновому макінтоші, в зеленім велюровім капелюсі, сидів за кермом, мов кам'яний ідол, тупо вдивлявся поперед себе і не звертав уваги ні на що, окрім самої дороги. Часто наздоганяли ми самотніх перехожих у степу, дехто піднімав руку, просив підвезти, — Зозуля тільки піддавав газу. Іноді я все ж встигав ухопити його за плече і примусити взяти стару жінку з важкими клунками, якого-небудь дідуся, гошу дівчину, від самого поблиску чорних очей якої згодом ще довго тепліла душа. Всі, кого ми підвозили, судячи з нашого одягу, вважали Зозулю хазяїном (в чому, зрештою, не помилялися), а мене водієм і ніяк не могли збагнути: чому ж пан везе свого слугу. Дехто пробував висловити цей свій подив уголос, тоді Зозуля сердито гримав, не змінюючи своєї закам'янілої пози:

— Помовч, бабо, коли не хочеш, щоб я тебе викинув з машини!

Або:

— Сиди тихо, діду, поки я тебе не взяв за шкірку!

Мені хотілося поговорити з людьми, розпитати їх про життя, про погоду, про врожаї, про те, як їм тепер ведеться після смерті вусатого вождя, що тиранив їх усе життя, а Зозуля тяжко совався на сидінні і знай доскіпувався:

— Скоро вже ти, бабо, злазитимеш? Довго ще я тебе, діду, тарабанитиму?

— Чому ти таким звіром до людей? — питав я Зозулю.

— Терпіти не можу громадянського населення!

— Мене ж везеш, а я теж — громадянське населення.

— Про тебе мені Терешко все розказав. Ти наш чоловік. Та ще й заплатив. А ці всі — надурничку! А я кров проливав!

Ох, ці зозулі, майори, полковники, генерали у відставці! Видзвонюватимуть орденами, вихвалитимуться перед червоними слідопитами своїми подвигами, а в кожного за плечима — цілі кладовища! Не свою кров проливали, а солдатську, і перемоги здобували не вмінням і хистом, а трупами, мільйонами молодих життів.

— Парадів тобі треба, Зозуле, — не приховуючи насмішки, сказав я, — парадів!

Він сприйняв мої слова всерйоз, наіндичився, розпустив свого макінтоша по всьому сидінню, поцмокав товстими губами:

— А що? І парадів! Я війну в кавалерії починав. Можу чоловіка шашкою по саму ріпицю розрубати! Зозуля на коні — як сам маршал Жуков, коли хоч! А ти, мабуть, артилерист?

— Починав кулеметником.

— "Я пулеметчиком родився...". Кулеметників поважаю. Гинули вони, правда, як мухи, але поважаю. Ти, бач, зберігся.

— Чотири поранення і всі тяжкі. Тебе, здається, не зачепило?

— Зачепило — не зачепило, а з армії вичистили. Пенсію в зуби — і котись куди хоч! Добре, що в тещі хатка була на Веселих Хуторах. Ми її з жінкою трохи причепурили — і прозябаємо...

— Терешко казав: ти навіть шпінгалети на вікна з Німеччини попривозив.

— А що? І попривозив! Все, що треба, привіз! Від товариша Сталіна команда яка була переможцям? Вивозь з фашистського лігва все, що зможеш, щоб відшкодувать, значить, всі втрати і залічить наші рани.

— Щось я не чув такої команди, хоч був у Німеччині весь сорок п'ятий.

— Не чув — значить, не положено! Ти хто — капітан? А команда для майорів і вище. Пойняв?

— Знаєш що? — порадив я Зозулі.— Як приїдемо до мого села, то ти не розводь своїх майорських балачок.

— А то що? — стрепенувся Зозуля.

— Можуть побити. Там у нас козаки. На руку невздержливі.

— Козаки? Де вони могли взятися? Ти, мабуть, шуткуєш?

— Ніскільки. Моя Зашматківка стоїть саме там, де кінчались землі запорозьких вольностей. А на краю, сам знаєш, завжди збираються найбільші одчайдухи. В нащадках їхніх ще кипить кров, хоч як її пускали. Почують твої теревені — наб'ють морду!

— Та що ж там у вас — колгоспу не було? — закричав Зозуля. — Не пообламували вам роги? Не вкоськали досі?

— Колгосп був. А все ж я б тобі радив остерігатися. Приїдемо, випий абрикосівки, закуси кендюхом та ковбасою і спи. Проспишся — поїдемо назад. Домовились?

— Зарані про таке треба домовлятися. Може б, я й не поїхав до твоїх цих козаків.

— Ти ж ні про що не допитувався, а все лиш про гроші. Гроші ти одержав, а це — безплатно.

— Добре мені безплатно — обіцяють по морді з'їздити! — бурмотів Зозуля.

Але розмова допомгла, в Зашматківці він був, як шовковий, сподобався навіть матері.

— От же ж чоловік поштивий, — шепотіла вона мені про Зозулю, — сопе та їсть та дякує, сопе та дякує! Каже: у великих чинах був, а тебе оце привіз, бо поважає. Який же ж чоловік! Щоб у отаку далеч везти за саме поважання — чи хто й бачив таке?

— Ніхто не бачив, ніхто, мамо, — сміявся я з маминої далєбі не козацької наївності. Братика свого я не впізнав.

Тілом він і далі лишався дрібненький, далеко до могутності роду Сміянів, зате голос йому з хлоп'ячого альта вже переламувався на крихкий басок, а дух уже ставав нестримніший і неупокореніший за голос, і дух цей здивував, а тоді й налякав мене.

Пізно вночі, коли вже порозходилися гості, Зозуля влігся спати, а мама поралася з посудом, я повів Марка в Хомишину леваду, тоді до Попового ставка, на білі стежки, що

химерно викреслювали в темряві загадковий багатогранник колишньої садиби Вороновських — все колишнє, все втрачене, все вмерле, але й живе, коли живемо ми на цій землі, над цими водами, під цими деревами і під вічними травневими зорями, що в найбільших темнощах золотять наші лица, наближаючи нас до богів.

Здається, ми тоді більше мовчали, ніж говорили, принаймні Марко зовсім не рвався до слова, промовляв тільки я за правом старшого брата, за правом свого досвіду і своїх страждань кривавих, за правом тисячоліття, яке я отримав у спадок од усіх Сміянів та чи ж міг тепер перекласти на худенькі Маркові плечі?

Бентежила мене ще одна обставина. По той бік балки, повз яку ми йшли, полого здіймалося темне пустирище, де колись стояла хата діда Филофія, а біля неї повесні біло цвіли баргамоти, ті самі баргамоти, між гріховно-ароматними плодами яких далекої літньої ночі я блукав, засліплений жагою і соромом. Марко не міг знати ні про ту далеку, власне, мовби й неіснуючу ніч, ні про Ольку, ні про ще одну ніч на каменоломні, але сором спалахнув у мені таким потужним вогнем, що я не міг здобутися не те що на слово, а навіть на якийсь звук.

Тверді білі стежки поволі заспокоїли мою збурену душу. Була в них якась таємнича магія, плелися вони в темряві, мов загадкові письмена, полишені нам далекими предками, найдавнішими предками, самою праісторією. Ось це село виникало і щезало безслідно, народжувалося і вмирало, виморювалося голодом і палилося, як зовсім недавно в сорок першому і в сорок третьому роках, і щоразу здавалося, ніби вже не зосталося ніяких знаків і ніякої пам'яті, все заростало травною, будяччям, чагарями, та досить було з'явитися одній-двом людинам, поставити сякий-такий прихисток від негоди, тоді збудувати кілька хаток, безладно розкиданих в холодному мертвому просторі, як одразу між тими кволими вогниками життя, мовби виходячи з-під землі, пролягали оці вічні стежки, не знати ким і коли протоптані. Враження було таке, ніби їх протоптували навіть вмерлі, вже не з цього, а з того боку землі, посилаючи нам свої нагадування, веління й заповіді. Поїхати з рідних місць — однаково що вмерти, безкінечно довгі роки я був на війні і вмирав там, а тут вмирало моє рідне село, і все тут умирало, і коли я повернувся, то пережив, може, те саме, що мій тисячолітній двійник, який бачив руйнування київських соборів, починаючи з часів Батієвого нашестя аж до непросвіщенного Постишева і темних недовідомих душ керівників, розпорядників і попихачів. Та тільки собори, раз зруйновані, висаджені в повітря, понищені дощенту, вже не виростають більше з землі, а западають у неї навіки, і навіть молитви над ними розвіюються вітрами і забуттям, а наші сільські стежки невмирущо тривають, навіть умираючи, вони мовби вбносяться над землею, живуть у просторі, щоб знову зродитися, на своїх давніх місцях, і може, це не просто стежки, а наші безмовні молитви, вічні знаки нашої пам'яті, нерозгадані записи магічної сили землі і наших зв'язків з астральними світами. Відірвешся від цих стежок, од цієї землі — згинеш. Оболонка твоя хоч і житиме, а душа спорохнє і розвіється пилом.

Я вже зазнав тяжкої розлуки з рідною землею, пив з гіркої чаші, Маркові, на щастя, не доводилося, хай і не доведеться ніколи! Але казати про це малому братові

своєму я не хотів, бо не все, що ми відчуваємо, можна передати властивими словами.

Я почав зовсім буденно:

— То що вирішив, Марку? Які в тебе плани?

— Деякі плани є,— сказав він з незвичною для нього недомовкою. Досі він був зі мною завжди гранично, аж до наївності відвертий, сьогодні брата ніби підмінили. Що ж, росте Марко, з дитини вже юнак, а там і дорослий муж.

— Я писав тобі про сільгоспінститути, пропонував на вибір кілька, та коли чесно сказати, то всі мої симпатії — на Білоцерківському. Там добра традиція, чесні вчені, місто без великих спокус, люди не розбещені, як у столиці. Я б радив тобі Білу Церкву. Ну, в крайньому випадку — Умань або Полтаву. Але не Київ і не наш Нижньодніпровськ, до якого моя душа, сам розумієш, не лежить ніяк.

— Я не буду гарькати, — несподівано переходячи на тон майже урочистий, заявив Марко, — але ні в які сільськогосподарські інститути я не маю наміру поступати.

— Не маєш наміру? А які ж твої наміри?

— В мене свої плани.

— Це секрет? Чи, може, поділишся з братом?

— В мене від тебе ніяких секретів. Казав же тобі, що Дмитро Карпович хвалить мене за талант.

— У драмгуртку?

— В п'єсах Корнійчука і Погодіна за роль Володимира Ілліча Леніна. І Корнійчук сказав, що я талант і що ніхто так не вміє гарькати, як я. У мене точно, як у самого Леніна.

— А він чув, як говорить Ленін?

— Чув чи не чув, а він усе знає.

— Ну, гаразд, не мені змагатися з авторитетом Корнійчука. То які ж твої плани?

— Райком комсомолу дає мені характеристику для вступу до Нижньодніпровського інституту культури. Дмитро Карпович говорив з Корнійчуком, і Олександр Євдокимович пообіцяв, що теж підтримає мою кандидатуру.

— Може, тебе й без екзаменів приймуть?

— Чому без екзаменів? Ми вже з Дмитром Карповичем підготували два монологи Леніна. Один з "Правди", другий з "Человека с ружьем". Я й прочитаю обидва.

— Двома мовами?

— А що? В нас дві рідні мови: українська й російська.

— Хіба може в людини бути дві матері?

— Звичайно, може. Одна та, що народила, а друга та, що виховала. Ось мене виховала Радянська Батьківщина, а в неї мова — російська. Знаєш же, що сказав про російську мову Володимир Маяковський: "Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин".

— Це я знаю. І ким же ти будеш після цього інституту культури? Я й не чув про такий інститут.

— Щойно відкрився. Буду артистом. Дмитро Карпович каже, що, може, й великим.

— Ага, великим. Це непогано. А я, бачиш, Марку, мав надію, що ти зостанешся біля землі.

— А що земля? Вічне рабство!

— Рабство?

— Дмитро Карпович каже; земля — це прокляття. Людина біля неї — у вічному рабстві. Раб землі, раб рослин, раб тварин, раб погоди, пір року, врожаїв і недородів. А соціалізм, як сказали класики, це перехід із царства необхідності в царство свободи. Тому треба рватися від землі, визволятися з рабства!

Язик свербів спитати Марка, хто ж його годуватиме в тім царстві свободи, та я вчасно прикусив свого зрадливого язика. Брат був у тому небезпечному віці, коли щонайменше нагадування про те, що досі його хтось годував, може викликати не почуття провини, а навпаки: нахабне бажання до кінця життя залишитися дармоїдом.

Я тільки спитав для певності:

— То ти вже остаточно вирішив?

— Я ж тобі сказав, що не буду гарькати.

— З культурою я тобі навряд чи поможу. Ну, грішми, ясна річ, помагатиму.

— Дякую. Хоч Дмитро Карпович запевняє, що мені дадуть Сталінську стипендію.

Я вже не мав сумніву: за безруким Дмитром Карповичем замаячить на обріях майбутнього всесильна рука самого Корнійчука, а там ще й високої та стрункої Ванди Василевської. А хто ти, Миколо Сміян, з твоїм тисячолітнім досвідом, але без щонайменшого впливу в цім дивнім житті, що зветься вже й не життям людським, а якоюсь бучою, бойовою й кипучою?

Я відступився, розбитий і засоромлений, нова хвиля давнього сорому знов налетіла на мене, бо ми поверталися назад і йшли понад балкою, по той бік якої темно вивищувалося пустирище на місці Филофієвої хати і великого садка з солодкими, як гріх, баргамотами, я спантеличено спотикався на твердій стежці, загадкова сіть білих стежок спліталася перед моїми очима в лабіринт без виходу, мабуть, мені б довелося блукати там до самого ранку, але Марко несподівано твердою рукою вивів мене звідти, не помітивши мого збентеження.

Він міг лишатися спокійним, бо не на тих стежках вирішуватиметься його доля.

А я?

Спати я не міг. Зозуля після щедрих сільських пригощань так хропів у хатині, що міг викликати в нічній Зашматківці землетрус і дніпровську повінь. Бряжчали шибки, злякано скрикували крізь сон кури на сідалах, похоркував у хлівчику підсвинок, не було мені спокою в дворі, я вийшов за ворота, спустився в берег і тихо побрів левадою між молодими вербами.

Може, Марко має слухність? Може, так і треба? Народжені в землі — чи ж навіки приречені зоставатися прикутими до неї? А що земля наша — лоно чи могила, колиска чи бойовисько?

В "Слові о полку" чорні хмари напливають на степи з моря, трепещуть сині молнії, могутні ріки течуть в сім степу, вітри віють не зерно, а душу людську від тіла, звіриний

свист, вовки по яругах, орлиний клекіт над костями, лисиці брешуть на черлені щити, люди скачуть, як сірі вовки, а не плентають за сохою. Для Шевченка це земля, де "родилась, гарцювала козацькая воля, де ляхами, татарами засівали поле". Січ козацька не пшеницею степи засівала, а кріпостями і паланками. "Земля не золото, а мідь, і небо не блакить, але залізо"[21] "Що орать, коли наше поле невольне!"[22]

Але ми вперто орали свою землю, може, сподіваючись, що не тільки пшениця виросте в цих степах, а й щаслива доля.

Відтоді, як з'явилося таке недосконале і навіть злочинне утворення, як держава, на жаль, ніхто ще не вигадав нічого кращого, що сприяло б зосередженню і вияву можливостей і здібностей того чи іншого народу. Всі держави, від шумерів і єгиптян аж до сучасної Америки, будувалися за принципом мурашника, де точно розподілено функції між усіма членами спільноти, та саме це й помагало шевцеві стати шевцем, живописцеві — живописцем, поетові — поетом. Могутня скіфська держава, коли придивитися пильніше, мовби розпадається на кілька держав: державу воїнів, державу хліборобів, державу чудотворців, чиє золото досі знаходимо в степових могилах. Українців уже від самого їхнього народження кинуто хоч і на землю щедрі й прекрасну, та водночас і на трагічні розпуття історії, де звідусіль загрози й небезпеки, жадібні пельки, завидючі очі, загребуші руки. Вся історія роздерта, розпанахана, порубана й посічена. Князі вибудовували державу, щоб назавтра розвалити її, пороздававши синам і онукам. Козацтво на віки цілі припнуте було волосяним татарським арканом до Дніпрового пограниччя і з тугою дивилося, як наповзає на родючі степи чуже панство. Гетьмани готові були за продати рідну землю хоч і самому нечистому, аби лиш утримати в руках булаву, і дев'ять років Богдана Хмельницького і кільканадцять місяців Івана Мазепи сяють тепер крізь віки, мов золотий сон. Саме тоді стрепенулася душа українця, вчорашні хлібороби й волопаси стали поетами, малярами, архимандритами, композиторами, писали книги, будували собори, пам'ятаючи, що не того ради сотворені бихом, да ями і пієм[23], но да угодим богові.

Але та щаслива мить нашої історії так і залишилася тільки миттю єдиною, а далі знов віки цілі погноблення, коли кращі уми народу нашого розбудовували чужу державність, коли блискучі таланти вимушені були складати свою данину чужим царям, імператорам і королям. Де наш Гоголь, Бортнянський, Березовський, Левицький, Гнєдич, де Розумовські, Безбородьки, Орлики, Вернадські, Острозькі, Кибальчичі? Ми змушені були творити цивілізацію в бездержавності, і була це хліборобська цивілізація з пшеницею, соняшниками, з хрущами над вишнями, але й сотнями тисяч чи не найкращих у світі пісень, з щедрівками й колядками, з писанками й рушниками, з барвистим, як райський вертоград, світом, з майже неземною тугою і нещастям, що сяє до самого неба. Ой, я нещасний, що маю діяти? Полюбив дівчину, та й не можу взяти...

Сталін знищив нашу хліборобську цивілізацію, а що дав навізамін? Монолітну єдність, камінь замість хліба, пустелю на місці квітучого саду? Великі релігії — іудаїзм, християнство, іслам — народилися в безводних пустелях Близького Сходу, під палючим сонцем, од якого несамопитіє розум і душа плаче і волає про порятунок. Сталін

заповзявся зробити марксизм релігією, а для цього йому потрібна була найбільша на землі пустеля. Мойсей, рятуючи єврейський народ, вивів його з пустелі в землю обіцяну, Сталін заганяв нас у створювану ним пустелю. Понищене селянство, залізна індустріалізація, що випиває з народу останні краплини крові, колючі дроти таборів мало не до Північного полюсу — ой, яка ж пустеля! Чи ж нам навіки zostаватися в ній і по смерті вусатого нелюда? Малий Марко був мудріший за мене.

— Ну, як щодо "гражданського населення"? — спитав я Зозулю, коли ми виїхали з Зашматківки.

— Кров'яні ковбаси були убийственні! — заахкав Зозуля. — Був у нас командир дивізії полковник Єрмаков, дуже любив кишки. Пусті, без нічого. Було, викличе повара, наказує йому: "Ти мені кишечок приготуй, та так, щоб гівенцем підвонювало!" Оригінальний був полковник! Тепер бачу: дурний чоловік. Їв пусті кишки, коли є на світі таке добро, як оця ваша кров'янка!..

Зозуля зацмакав товстими губами, а я ще раз подумав про те, який мудрий мій малий брат, що відмовляється робити кров'яні ковбаси для всіх оцих зозуль.

ПРОВОДИ

Мій синочку, мій рідненький!

Мій синочку, мій дрібненький!

Дитятко моє любе та миле,

Куди ти вибралось?

Відкіля тебе визирати?

Відкіля тебе виглядати?

(З народних голосінь)

Марсель була розгублена, стривожена, майже в паніці.

— Що ти наговорив йому? Ну, невже хоч у таку хвилину ти не міг стриматися? Вас, Сміянів, ніщо не змінює, навіть смерть. Він подзвонив мені і страшенно обурений твоєю поведінкою.

— Хто — він?

— Сирота. Голова урядової похоронної комісії.

— Ти ж казала: терпіти його не можеш?

— Яке це має значення перед лицем Маркерієвої смерті? Ти нічого не розумієш. Ви, Сміяни, всі однакові. Маркерій лежить мертвий, йому тепер байдуже, що буде зі мною. Ти теж думаєш тільки про свої принципи... А хто подумає про мене, про нещасну вдову?

— Не така ти нещасна. Дадуть тобі пенсію, як там у вас ведеться у вищих сферах, — будеш жити — не тужить. Ти ж не колгоспна доярка з покрученими ревматизмом руками, в нетопленій хаті...

— Облиш свої вульгарні порівняння. До того ж, всі твої колгоспні доярки, як ти сам визнаєш, мають свої хати, а що маю я?

— А що маєш ти? Квартиру на півгектара і дачу з десятигектарною садибою.

— Ах, ти вже все поміряв і переміряв! То знай же: у Маркерія не було нічого!

— Як то нічого?

— Дуже просто. Все — державне. Оця квартира, дача, всі меблі, люстри, килими, посуд, телевізори, вся радіотехніка, ну, чи я там знаю, що ще?

— Книжки хоч — ваші?

— Книжки йому прислали. Всі видавництва обов'язкові примірники. Багато дарували. Мабуть, книжки належать нам.

— А одяг? Штани в нього були свої чи теж державні? Спідниця на тобі чия?

— Який ти нестерпний грубіян, Миколо! Я нещасна вдова, а ти в таку хвилину...

— Пробач, я таки справді грубіян. Але в моїй дурній голові ніяк не вміщається оте, що почув од тебе. Невже можна було так жити, нічого не маючи?

— Всі так живуть.

— Хто — всі?

— Вище керівництво. Так положено.

Я дивився на цю, власне, чужу мені жінку, зодягнену в чуже (радянські міщани гордо звали його: "імпортне") шмаття, з безглуздою зачіскою, яку їй ще сьогодні вранці вибудовували, мов Вавілонську башту, послужливі перукарі, яким вона терпляче підставляла голову тоді, як її чоловік лежав десь мертвий, дивився я на цю жінку і не міг нічого збагнути. Ну, нехай її душа так зачерствіла від райкомівських засідань і активів, що навіть смерть найближчої людини не могла розламати ту кору, якою вона взялася, і Марсель, замість посипати голову попелом, прикрасила її Вавілонською баштою. Але ці її розмови про квартиру, меблі, тарілки?

— Телефони, мабуть, теж не ваші? — киваючи на різнокольорові апарати на низенькому столику, спитав я.

— І телефони. Хіба ти не знаєш? Коли знімають з посади або так, як оце з Маркерієм, то приїздить спеціальний чоловік, який зветься "устранитель", відрізає кусачками проводи і забирає апарати. Бо це ж урядовий зв'язок.

— Міський тобі хоч залишать?

— Не знаю. Я нічого не знаю.

Далі я вже не розпитував. Вони жили, як у готелі. Нічого свого, все чуже, і вони теж, виходить, чужі тут усьому. Марко тикав мені в очі моєю "Нивою": "Ось у тебе машина, а в мене машини немає і ніколи не було. Ті, що мене возять, — то все державні. Я слуга народу, і мене возять, як слугу, і допоки я слуга".

О, скільки візантійського лицемірства назбиралося за тисячу років, щоб тепер вихлюпнутися в усіх оцих "слугах". Формально нічого не маючи, вони фактично мали все. Відмовившись од власності, вдавали з себе казанських сиріт, а насправді захопили в особисту власність усю державу. Зате які необмежені можливості козиряти своєю так званою бідністю і затикати вуха на всі скарги. Що, у вас немає квартири? В мене теж немає. Ви не можете придбати меблів? А спитайте, чи я маю меблі? Вам потрібна машина? Можу вам позаздрити, бо особисто я навіть не мрію про власну машину. Трутень у вулику мовчки пожирає мед, знаючи, що нехайно буде вбитий, як тільки бджоли довідаються, що матка вже запліднена. А ці керівні трутні переконували всіх

рядових громадян, що мед гіркий, шкідливий, мало не смертельно отруйний. Тримати народ в убогості злочин непростимий уже сам по собі, але переконувати всіх, що убогість це щастя і благо — злочин стократно тяжчий. І мій брат був серед тих злочинців.

Тисячі маленьких сталінів жили, як сам Сталін: нічого не купували і ні за що не платили. А раз так живемо ми, хай і весь народ живе так само. Ніяких розкошів. Сіль, сірники, мило, куфайки, кирзові чоботи, ситець, "чортова шкіра" — і досить. Хай капіталісти задихаються від перевиробництва, а ми вільні від диктатури речей, у нас — диктатура пролетаріату. Пролетаріат — гегемон, йому ще дамо якусь платню, решта народу — без грошей: селяни, в'язні, солдати.

Коли Хрущов дав колгоспникам гроші і випустив з концтаборів мільйони в'язнів, які теж одержали право заробляти гроші, виявилось, що на ті гроші в країні переможного соціалізму нічого купити, крім горілки й шампанського. Пийте "Советское шампанское"! Летайте самолетами Аерофлота! Почалася грандіозна, всенародна пиятика, яка в часи Брежнєва вже планувалася п'ятирічками і яку не зупинив навіть декрет Горбачова, бо товарів для народу як не було, так і немає, а декрету не купиш замість штанів чи спідниці — тому давай випивку!

— Ти, здається, відала культурою? — спитав я Марсель.

— Чому "відала"? — підняла вона брови. — Невже ти вважаєш, що з Маркерієвою смертю все повинно змінитися? Мене високо цінують на роботі не тому, що я дружина керівника республіки, а за мої знання і вміння вирішувати питання... і ти ж прекрасно знаєш, чим я займаюся...

— Пробач, я хотів про інше... Подумалось про споювання народу, спитав про культуру, а треба про смерть... Зрозумій: Марко був у мене єдиний брат. Більше в нас нікого...

— Можна подумати, що він не був моїм єдиним чоловіком! — образилася Марсель.

— Саме це я мав на увазі, перш ніж сказати тобі... Цей нікчемний Сирота нічого не казав, крім того, що ото про мене?

— Про тебе він між іншим... А подзвонив, щоб я подивилася квартиру.

— Квартиру? Яку квартиру? Мабуть, місце для Маркерієвої могили на Байковому кладовищі?

— Там усе вирішено. Центральна алея, де ховають усіх членів уряду. Для Маркерія буде достойне місце. Йдеться про мою квартиру. Я ж сказала тобі, що це — не квартира, а резиденція. Сюди переїде тепер Сирота.

— Сирота? Сюди?

— Ну, не одразу. Зроблять ремонт, замінять меблі, люстри, може, перепланують усе. Він уже вчора приїздив, щоб я поїхала з керуючим і глянула на квартиру, яку мені пропонують.

— Ще ж не похований Марко?

— Все робиться в комплексі. Сирота сказав, що від цього залежить все інше: постанова про мою пенсію, про дачу і машину. Про прикріплення до магазинів і баз...

— Маріє! — зітхнув я. — Про що ти говориш. Мені й досі здається, ніби все це якась сонна маячня або театр абсурду...

— Ти звик сидіти в своєму степу і не маєш уявлення, що таке життя.

— Про життя я свідомо не хочу думати сьогодні, бо переді мною — братова смерть.

— Ще раз нагадую тобі, що це смерть мого чоловіка.

— Саме тому я й хотів тобі сказати найголовніше... Бо все інше — дріб'язок і суєта: і урядова комісія, і її так званий голова, і всі оті розмови про увічнення... Річ у тім, що в мене є Марків заповіт, за яким...

— Заповіт? У тебе?

— Так, так. Цілком законний, завірений нотаріусом, з гербовою печаткою, одним словом — документ.

— Документ? Про що?

— Про те, що Марко велить на випадок смерті поховати його в Зашматківці на сільському кладовищі поряд з батьком Федором Сміяном, і ніяких Байкових кладовищ, ніяких урядових алей, ніяких трибун і казенних промов. Сироті я сказав про це, дивно, що він тобі — нічого...

Кімната була велика, я сидів на значній відстані від своєї невістки, але Марсель, підвівшись з дивана, відійшла ще далі від мене, мов од зачумленого, і вже звідти прошепотіла-просичала ненависно:

— Це ти його змусив! Я знаю! Це все ваші селянські душі!

— Що ж, — сказав я спокійно, — щодо селянських душ, може, ти й не помиляєшся. Махно на своїх прапорах писав: "Ми — селяни, ми — людство!" Шкода, не прочитали тоді цих написів. А щодо того, що я змусив Марка, то ти ж його повинна б знати краще, ніж я. Коли він чого не хотів, то не хотів — і не було ради. "Я не буду гарькати", — і все. Його заповіт — це його заповіт, а не мій.

— Я завжди ненавиділа тебе, — ледь чутно прошепотіла вона вже від дверей, — а тепер зненавиділа навіки!

Мені лишалось тільки безрадно розвести руки.

— Не даремно ж я питав тебе про культуру. Культуру ненависті ви возвеличили і піднесли, здається, до планетарних масштабів. Соціалістична культура ненависті. Все, що втрачало людські виміри, негайно ставало соціалістичним: соціалістична демократія, соціалістичний гуманізм, соціалістичний реалізм, і любов та ненависть теж соціалістична, і обряди соціалістичні: народження, іменини, весілля, навіть похорон. Може, на Марка найшло якесь просвітлення і він захотів бодай після своєї смерті втекти від цього так званого соціалістичного способу життя, від урядової алеї на столичному кладовищі, від...

— Ти ждав Маркерієвої смерті,— жорстко промовила Марсель, — ти хотів його смерті, щоб отак... знущатися!

Вона вискочила з кімнати, хряпнувши дверима, і я не міг ні виправдатися, ні заперечити, ні пояснити. Перед лицем смерті ми всі безрадні й безсилі, а смерті найближчих і найдорожчих людей вже давно душили мене, мов зашморг на шії.

Зима тоді, мовби вивергавши всі свої сніги на смерть Сталіна, була ніяка: ні снігу, ні морозу, все невиразне, каламуть над степами, на землі й на небі, хоч в душах наших жили надії. Всі ждали змін, вже пролунали кремлівські обіцянки Маленкова і Хрущова, вже сухо тріснули постріли, що поклали край мерзенному Берії. Англія провела випробування своєї першої атомної бомби, Уотсон і Крік відкрили структуру молекули ДНК, Пікар на батискафі "Трієсти" спустився на дві милі в океанську глибину, в Америці провели випробування кольорового телевізора, а ми зірвали першу водневу бомбу, в пекельному грюкоті якої утверджувалося нове радянське керівництво (аж до колишнього херсонського комбайнера Кириченка, який замінив у Києві колишнього донецького шахтаря Мельникова) і гинули рештки любові й милосердя, які чудом збереглися після Гітлера і Сталіна.

Жорстокий вік насувався на людство. Винахідники пекельних бомб стали найбільшими героями, їх славили і величали, Америка вихваляла геній Ейнштейна, Оппенгеймера і Теллера, ми, за звичаєм, до часу засекречували імена своїх атомників, але в тій таємничості було ще більше похмурої величі і безнадійності Амаргеддону. Рід людський в якійсь дикій ошаліlostі добровільно низвергався до пекла, до геєни, може, не дарма ще древні греки так небезпечно близько поставили ці два слова, що не повинні б ніколи зустрічатися: "Геєна — пекло" і "геннеа — рід".

— Страху на землі стає дедалі більше, а ще більше — підлоти, — за звичкою потираючи долонею надбрів'я, казав професор Черкас. — Тільки подумати: земля наша, така безмірно велика, могутня і всеплодюща, може стати просто жменькою праху, мертво затиснутою в сліпій п'ятірні ідіота, який добрався до влади. До речі, ви не звернули уваги: наші нові керівники були цього року на повітряному параді в Тушино на честь дня авіації? У товариша Сталіна це було улюблене заняття: соколиним зором стежити за сталінськими соколами в московськiм небі. Але тоді соколи йшли перекидя порожняком, а тепер як: з атомними і водневими бомбами?

— Не звернув уваги, — сказав я, — було не до газет, бо мій брат саме здавав екзамени до інституту. Я вже казав вам, що, на щастя, все обійшлося благополучно, хоч я й не в захваті від його вибору. Бо що таке інститут культури, не знають навіть ті, хто там працює. Ні програм, ні планів, ні загального напрямку. Але будемо сподіватись на краще. Здається, це ваш девіз, Олексію Григоровичу, і мені трохи дивно бачити вас розгубленим.

— Це не розгубленість, а відчай!

— Чи ж вам впадати у відчай! Ви віддали все життя справі збереження землі...

— А тепер будь-який військовий міністр (їх чомусь соромливо називають міністрами оборони) або генерал може повестися з нею, як хлопчик, що надмірно надуває гумову кульку. І чого варта моя наука, всі мої зусилля? Я — вчений, світило? Нічого подібного, я просто грібся все життя в землі, як курка! Сарданапал і Валтасар!

У професора було дві улюблені пози. В степу — стояти навколiшки, стовпчиком, мов ховрашок, розминати в пальцях землю, нюхати землю, розглядати кожну грудочку, гладити землю, ставати мовби її продовженням. А вдома — затишно влаштовуватися

серед книжок, мати їх перед очима, з боків, відчувати спиною, не дивлячись, простягати руку, знімати з полиці потрібну книжку, точно знаючи, де яка стоїть, на якій сторінці та думка, що знадобилась ось зараз.

Приходячи до нас, він теж одразу вмощувався під книжковими полицями і вигримлював звідти цілий вечір, навіть не спокушаючись Оксаниними пиріжками, якими вона завжди намагалася погостувати професора.

Сьогодні Оксани ще не було з роботи, Олексій Григорович щойно влаштувався під моїми саморобними полицями, але поговорити як слід ми не встигли, бо щось стукнуло в шибку — раз і вдруге, і Черкас запитально звів на мене погляд.

— Наша мила Оксана?

— Навряд, — висловив я сумнів. — Їй ще рано, та й не стане вона стукати, бо дверей я ніколи не замикаю до її приходу.

Я пішов до сіней, відчинив надвірні двері. Нікого не було.

— Хто тут? — спитав я, виходячи в холодну темряву. Обережна тінь нечутно посунулася на мене збоку. Мов привид. Я мимоволі відсахнувся.

— Товариш Щириця? Партія, хоч і невидима, завжди присутня?

— Коли не заперечуєте, Миколо Федоровичу, я швиденько, на один моментик, — тихо мовив Щириця.

— Заходьте. Тільки попереджаю: в мене — професор Черкас.

— Моє шануваннячко, товаришу професор, — прослизнувши поперед мене, улесливо закланявся незванил гість, — перепрошую, що завадив ученій бесіді, але я швиденько, я до Миколи Федоровича в одній справі, ви ж не заперечуєте, Миколо Федоровичу?

— Може, ви роздягнетесь? — спитав я не дуже привітно, бо вже побачив, як видимається під полою бекеші сумнозвісний Щирицин гробух, і не маючи сумніву, що партійний вождь знов вигадав якусь халепу нам на голову. Щоправда, коли поглянути на це філософськи... Платон, скажімо, і все прекрасне називав халепою, бо по-грецьки "халепа" означає "труднощі". А в нас на станції — це всього-навсього нікчемний Щириця — і більше нічого.

— Я на секундочку, — заквапився Щириця, — як оком змигнути, коли не заперечуєте... У вас же ж, Миколо Федоровичу, мається Большая Советская Энциклопедия?

— Ви бачите її на отих полицях.

— Міг би я зазирнути в п'ятий том?

Щириця і енциклопедія! Це вже ставало цікаво. Я підійшов до полиць, взяв тяжкий синій фоліант із золотистою цифрою 5 на корінці, подав Щириці.

— Будь ласка. Може, ви сядете? Незручно ж.

— Нічого, нічого, я швиденько і чепурненько. Отут біля столу, коли не заперечуватимете. Отак і отакечки, гарненько й чепурненько. Значить так: розгортаємо і читаємо. Главный редактор С. И. Вавилов. У чорній рамці, значить вмер. Не відповідає ні за що. Том, значить, 5, червова цифра, од слова "Березина" до слова

"Ботокуди". Все ясно, хоч слова незрозумілі. Перегортаємо сторінку, читаємо: "Том підписан к печати 19.IX. 1950 г." Бачите, Миколо Федоровичу, не ми ж його підписували!

Щириця торжествував, що не він підписував до друку п'ятий том енциклопедії, а я дивився на цього жалюгідного чоловіка і не міг збагнути, з якої речі він так радіє.

— Тепер як? — порядкував далі над томом Щириця. — Тепер знаходимо сторінку 21, а також 22, 23 і 24. Само знайшлося гарненько і чепурненько!

Він розгорнув том на вказаній сторінці, цілу сторінку займав якийсь портрет, витриманий у коричневатій гамі, блиснула широка лисина, блиснуло пенсне, гідкий качиний ніс мовби ожив і підозріливо нюхав нашу кімнату, але Щириця мерщій вихопив з-під бекеші свого grosбуха і ляпнув ним просто на ту лисину і на той ніс, а тоді з вправністю фокусника не знати й звідки видобув великі кравецькі ножиці і швидко зачікав по тому портрету, притискуючи його grosбухом.

— Що ви робите? — підскочив я до Щириці. — Хто вам дозволяв псувати мені енциклопедію?

— Я вилучаю звідси портрет кривавого ката Берії! — урочисто заявив Щириця. — Портрет, а також підлабузницьку статтю про цього мерзенного наймита і агента імперіалістичних розвідок! Партія не може дозволити, щоб присутність цього запеклого ворога псувала Большую Советскую Энциклопедию, найпередовішу енциклопедію в світі. Натомість ви маєте прислані вам з Москви нові сторінки.

Так само вправно і не простежувано швидко він висмикнув з grosбуха великий конверт, дістав звідти два задруковані аркушики, а портрет Берії і статтю про нього всунув у grosбух.

— Ось так, гарненько і чепурненько. Будь ласка, Миколо Федоровичу.

Я глянув на ті аркушики. Замість портрета кривавого ката — сторінка фотографій з краєвидами Берінгового моря. Велику статтю про вірного соратника товариша Сталіна замінило кілька дрібненьких нотаток, з яких можна було довідатися про бельгійського скрипаля Берію, про трансурановий радіоактивний хімічний елемент беркелій, а також про реакційного англійського філософа, видного представника суб'єктивного ідеалізму Джорджа Берклі, порочну суть реакційної філософії якого всебічно розкрили і викрили її реакційний і антинауковий характер В. І. Ленін і Й. В. Сталін.

— Конвертик візьміть теж, — подав голос Щириця, — це вам.

Я глянув на конверт. Моя адреса, моє прізвище, літери друковані.

— Виходить, це адресовано мені з самої Москви, а опинилося у вас? Може, поясните? — взяв я Щирицю за гудз бекеші.

Він спробував вивільнитися, але я тримав міцно.

— Була вказівка, — тихо повідомив Щириця. — Вказівка, щоб, як секретар парторганізації, я особисто провів вилучення.

— Чия вказівка?

— Цього я не уповноважений повідомляти.

Я відпустив Щирициного гудза. Стукнути б цього типа п'ятим томом по довбешці!

Але однаково ж нічого не допоможе.

— А оце? — я розгорнув том на останніх сторінках. — Список ілюстрацій. Тут значиться: "К статъе Берия Л. П. Портрет (фотография). (Глубокая печать)". Як же бути з цією сторінкою?

— Вказівок не було, — затуляючись гробухом, повідомив Щириця, — чого не було, того не було, тут у мене все чепурненько.

Професор реготав до сліз.

— Сарданапал і Валтасар! — гримів він. — Слухайте, Щириця, може, ви й у моїх енциклопедіях здійсніте обрізання? Знайдете там що-небудь реакційне — і...

— У вас енциклопедії дореволюційні, товаришу професор, вони не мають нічого спільного з передовою радянською наукою...

— З передовою не мають — це таки правда. А з наукою — таки мають... Але ви не все знаєте, Щириця. Ну, щодо Брокгауза, то, може, справді... Та в мене ще є повний енциклопедичний словник Граната. А в ньому три останні томи видано при більшовиках. І товариші більшовики не втрималися від спокуси потрапити до енциклопедії, понаписували свої далебі не короткі і досить далекі від скромності автобіографії і мерщій втулили їх у ті три томи. Автобіографії просто розкішні! Народні комісари пишуть приблизно таке: "Спробував учитися в гімназії, але це мені набридло, я кинув гімназію і з четвертого класу пішов у революцію". Просто грандіозно: ошчасливив революцію своїм неучтвом, а тепер ще й вихваляється. Сталін про себе написав у третій особі, він уже тоді випробовував стиль майбутнього "Короткого курсу". Але непередбачливо дозволив надрукувати поряд з своєю біографією життєписи багатьох з тих, кого він згодом знищить, як ворогів народу. Чом би вам, Щириця, хоч і з запізненням не виявити належну пильність і не почистити як слід словник Граната? Сарданапал і Валтасар!

— До речі,— знов пішов я в наступ на Щирицю, — щось мені пригадується, ніби ви оце зовсім недавно були в захваті від Лаврентія Павловича Берія?

— Я? В захваті від цього кривавого ката?

— А в травні, пам'ятаєте? Геніальні вказівки з національного питання. Національні кадри, завдяки піклуванню Лаврентія Павловича, розправляють крила. Ура, слава, трам-тарарам!

— Ви мені не нав'язуйте, — Щириця блідо ворухив губами, задкуючи до дверей, — не шийте мені політичних звинувачень, товаришу Сміян, не дискредитуєте і не плямуйте мого чесного імені. Ви знаєте, скільки вже років я в партії? І я не дозволю! Ні, ні...

Він мало не перечепився через поріг, швидко перевернувся і пригинцем пірнув у темні сіни, а тоді й з будинку, не зачинивши навіть за собою дверей.

Професор витирав сльози, що виступили йому на очах від нестримного сміху.

— А ви кажете: вчені! — зустрів він мене після проводів Щириці. — Ми не вчені, ми — жертви всіх оцих щириць, оцих дрібненьких інквізиторів, які володіють здатністю проникати повсюди і, зачаївшись, можуть ждати слушного моменту хоч і всі сто років!

— Але ж великий інквізитор мертвий, — спробував я заперечити.

— Хто вам сказав, що він помер? Він просто перейшов у інший стан і з земної людини став богом. За одну тільки ніч витесали й відшліфували плиту з надтвердого вулканічного каменю, замінили нею давню плиту над входом до Мавзолею, і ось уже там, де був один напис "Ленін", маємо два: "Ленін. Сталін", у надрах Мавзолею, відсторонивши вождя революції, влігся її самозваний охоронець і захисник, до поклоніння генію революційної мислі автоматично додалися поклоніння генію революційної дії і безпощадності — віват академія, віват професори, віват, віват, віват усі щирі Радянського Союзу, табору соціалізму і всього прогресивного людства! Ти хотів цього, Жорж Данден, тепер маєш! Мені часто здається, що я — найщасливіша людина на світі. Обравши своїм єдиним богом землю, я вже не відступався від своєї віри, і це допомогло мені в усіх випробуваннях життя. Я ніколи не боявся за себе, бо завжди володів мною вселенський страх за нашу всеплодуючу матір. Справжній жах охопив мене тоді, коли землю відібрали в тих, хто доглядав її й голубив, мов свою дитину, і пустили під ніж кошмарних тракторних плугів, і земля закричала, заплакала, зсудомилася, мов той нещасний, з якого живцем здирають шкіру, і ніхто не почув того зойку, того стогону, того конання, бо нікому було чути, господарів землі різали так само, як і саму землю...

— Традиція підрізація — колективізація, — обережно втрутився я в повільні й тяжкі професорові роздуми. — Все те, про що ви говорите, Олексію Григоровичу, мабуть, відчували селяни, хоч не кожен мав мужність це визнати. Скажімо, мій батько, опинившись серед добровільних активістів, так і вмер з святою вірою в правильність генеральної лінії, натомість моя мати зберігала незалежність розуму навіть у найтяжчі часи. Але ж наша інтелігенція, розумовий потенціал народу! Де була вона? Чому мовчала? Може, Тихина тоді єдиний з усіх наважився в оцих гірко-іронічних словах про "підрізацію" передати те конання нашої землі, про яке ви щойно сказали, але ніхто не почув, не збагнув трагізму тих слів, а залізна сталінська машина заграбастала великого поета в свої трибки і перемолола так само, як перемолола Горького, Шолохова, Твардовського, привласнила їхнє слово, як колись християнська церква привласнила безмежно барвистий світ наших предків, і ми виростили в страшній порожнечі, безтямно вслухаючись у фальшиві заклики, брехливі обіцянки і облудливі запевняння. Може б і я так zostався глухим назавжди, коли б не зустрів вас і коли б не ввели ви мене в цей храм землі, в якому я тепер лишуся назавжди.

— Пишно сказано: "Храм землі", — пробурмотів Черкас. — Занадто пишно сказано. Земля вчить нас простоти, бо тільки в простоті — велич і вічність. Сарданапал і Валтасар!

Оксани ми не діждалися, я провів Олексія Григоровича до його книжкових печер, тоді пішов зустрічати Оксану, на землі вже все втихало, западало в сон, з велетенських небесних просторів сіявся на мене золотий зоряний пил, і я жахався від думки, що всі ті безкінечні паралельні світи теж населені розумними істотами, які живуть так само нерозумно, як ми, безтямно шукаючи, вигадуючи, народжуючи й мертво народжуючи

на власну згубу богів, божків і боженят.

* * *

Брат надсилав коротенькі цидулки: "Дорогий Миколо! Гроші твої одержав. Велике спасибі. Справи мої йдуть непогано. Привіт Оксані. Твій брат Марко".

Я розумів, що для писання довгих листів студентові завжди бракує часу так само, як і для читання листів чужих. Тому не ображався на Маркові цидулки та й сам не писав йому довгих епістолій, бо навряд чи цікавитимуть студента інституту культури справи степової агростанції. Схвально поставився я й до того, що Марко на літні канікули не поїхав ні до матері, ні до мене в гості, а вдарився з загоном студентів-добровольців на цілину, яка обіцяла нагодувати пшеницею вже й не тільки нас самих, а цілий світ, принаймні так запевняв Хрущов. Професор Черкас досить скептично поставився до нової "всенародної справи", він пророкував неминуче виникнення пилових бур планетарного масштабу в казахських степах, коли їх розорати, він не вірив у високі врожаї на тому безводді, він не бачив ніякої можливості вивезти звідти зерно, коли воно все-таки вродиться, бо там же абсолютне бездоріжжя, а мова може йти про мільярди пудів. Я не в усьому згоджувався з професором, але мовчав, сподіваючись, що саме життя, зрештою, спростує цей професорський скепсис. Олексій Григорович не звик до мовчазного сприйняття його думок. Він визнавав тільки абсолютні полюси: так або ні, схвалення або заперечення.

Тому вперто переконував мене в ненадійності й несерйозності всіх дотихчасових планів Хрущова, бо й сам Хрущов, власне, не викликав у професора не те що захвату, а й простої поваги.

— Ваш Хрущов — просто божевільний! — гримів Черкас.

— Чому мій і чому божевільний?

— Вони всі божевільні! Божевільний був Сталін, який перетворив усю нашу державу на два гігантські табори: в одному вмирили мільйони ув'язнених, в іншому мільйони ще не кинутих за колючий дріт засідали з ранку до вечора. Всі оті бюро, наради, збори, активи, пленуми, з'їзди — що це як не божевілля? Чотириста чи п'ятсот тисяч тільки так званих первинних парторганізацій, які, за статутом, повинні щомісяця проводити збори, бюро і що там ще! Щоденне розпинання всіх без винятку на двох возведених Сталіном і його прихвостнями гігантських хрестах — критики й самокритики. Що це як не божевілля? Дрібна душа Сталінова і ще дрібніші душі тих, що його оточували, без будь-якого права, без заслуг і повноважень безконтрольно заволоділи всім, що належало живим, мертвим і навіть ще ненародженим: просторами, надрами, містами, заводами, ріками й морями, небом з сонцем і місяцем, красою жінок і пісень, кольорами й звуками, величаннями й карами, святинями й ницістю. Така безмірна влада не може звеличувати душу, вона розчавлює її, і людина неминуче божеволіє. Холодний безум, найнебезпечніший різновид шаленства — шаленство державне. В Сталіна воно, як інфекційний менінгіт, перейшло на всіх його соратників, перейшло на вашого Хрущова.

— Та чому ж мого, Олексію Григоровичу?

— Бо вам з ним доведеться ще наплакатися! Моє життя закінчено, ваше тільки починається.

— Цур вам, Олексію Григоровичу! Хіба ж можна таке про себе?

— Я знаю, що кажу. А ви слухайте і запам'ятайте мої слова. Людський мозок влаштовано природою так, щоб одна півкуля щось задумувала (плани, наміри, бажання), інша — контролювала задумане. А в наших керівників, од Щириці й Стуконога аж до Хрущова, мозок перебуває на стадії недостиглого гарбуза. Не апарат мислення, а тупа субстанція. Обидві півкулі однакові. А може, взагалі ще не розокремлені. Ви коли-небудь задумувалися, звідки беруться наші керівники?

— Ніколи.

— А дарма.

Згодом я часто згадував ці професорові слова. Та що б міг удіяти, навіть коли б володів його мудрістю? Однаково ж все в житті відбувається мовби й не за людськими, а якимись ніби диявольськими законами, проти яких все безсиле: і найблисучіший розум, найблагородніші почуття, і найчистіші наміри. В цій похмурій збожеволілій державі мовби навіки вмерли всі закони нормального людського співжиття, вмер здоровий глузд, вмерли навіть закони природи, натомість діє якась таємнича алхімія безтямних вказівок, повелінь і оглашень. Нас тільки облудно переконують, ніби ми люди, ніби громадяни країни соціалізму, ніби ми хазяї "необъятной Родины своей". Насправді ж усі ми — тільки оглашенні. Ми ще тільки-тільки вивчили найпростіші догмати жорстокої сталінської церкви і тепер ждемо хрещення, а нас після читання Апостола і Євангелія диякон висилає з церкви словами: "Елици оглашеннии, изыдите". Так ми, власне, й лишалися оглашеними до самої смерті, хоч могли й розділитися на "обуреваемых", "припадающих", "слушающих" "просвещаемых". А десь у високих кабінетах невідомі люди, керуючись невідомими і незбагненими мотивами, несподівано називали ім'я вчора ще ніким не знаного чоловіка, і того вже й не впускали, а вводили в храм — і одностайне обрання і величання, облачення в ризи, накладання дорогого омофора, урочисті дзвони, аплодисменти, роззявляння рота на кожне вимовлене слово возвеличеного. Керівник народився, мов син божий! Вже він не серед оглашених, які стоять на паперті, а в сонмі, в еліті, в Організації, вже в нього все організоване: думки, сни, життя, — і він здатен організувати все на світі, навіть мертвяків на кладовищі: організовано завершимо весняну посівну кампанію, організовано проведемо зимівлю худоби, організовано покінчимо з релігією — цим опіумом для народу, організовано піднімемо цілину!.. Еліта керівників, хоч і виспіває "вышли мы все из народа", хоч і б'є себе в груди, запрягаючись у вірності народові, насправді не має з народом нічого спільного, рве всі зв'язки, стає безнаціональною, служить тільки вигаданій ідеї, вищому начальству, зрештою — самим собі. Для них усе те, що виросло протягом віків, все коріння народного життя, його традиції, віра, мораль, спосіб життя, підґрунтя — все це вороже, чуже, смішне й примітивне, все вимагає безжального нищення й викорчовування, як потемнілі від негоди сільські дерев'яні церковці або старовинні ікони з потемнілими ликами спасителів. Народ для

таких керівників — це тільки коліщатка майбутнього, тільки тяглова сила, що возитиме каміння для спорудження саяливого храму щастя, куди людей заганятимуть "залізною рукою", а тому — геть усі забобони, обмеження, моральні норми, співчуття, жалість, милосердя.

Чи ж міг я тоді знати, що станеться з моїм братом? А коли б і знав, то чим і як зміг би запобігти?

Людино, вимірй вагу свою вагою пшениці[24].

Яка там вага і яка пшениця! Все визначалося в ірреальній, ірраціональній палаті мір і ваги, де діяли не закони, а сліпі примхи, де навіть іридієвий еталон метра вже не слугував еталоном, а два по два давало після перемноження не чотири, а стільки, скільки треба невидимій силі начальства.

Професорові перестороги щодо цілинних земель несподівано стали справджуватися у нас на агростанції. Ляпка, винюхавши, коли я добрався після роботи додому і був ще сам, без Оксани, прителюючись незваний, нахабно розсівся в улюбленому кріслі Олексія Григоровича, потерся дубленою потилицею об томи енциклопедії, прискалив око:

— Як у вас нащот випивки, товаришу Сміян?

— Чайна в райцентрі,— сказав я неприязно.

— Нащот чайної нам відомо! Нам усе відомо! А от що ви знаєте про цілинні землі на агростанції?

— Про ціли?.. на агро?.. — я не міг стямитися. Про що він варнякає? А Ляпка торжествував, насолоджуючись моїм незнанням.

— Ви нічого, і сам професор Черкас — нічого, а Паталашка думає підняти цілину на агростанції.

— Цілину? Яку цілину? Де?

— А я знаю? Государственный секрет! От ви мені налийте, може, я вам і відкрию секрет, а може таке быть, що й не відкрию, все може быть...

Я налив йому, навіть знайшов якусь закуску, після якої довелося наливати ще й ще, та Ляпка вже не повідомив нічого нового, бо виклав усе, що знав. Чув, як Стуконіг мотав кишки з директора: давай цифру по цілинних землях, чув, як Шириця обгризав кістки й кісточки на Паталашці: виконаємо й перевиконаємо райкомівський план по підняттю цілини, — а де воно і як, того вже він не знає, начальству видніше, а товариші вчені щоб на всяк случай зарубали собі на носі: буде біда!

Я відпровадив Ляпку, залишив записку Оксані й пішов шукати Паталашку. В холостяцькому його помешканні директора не було, він сидів у конторі і ждав останніх радіовістей з Москви.

— Треба б нам піти до професора Черкаса, — сказав я без передмов.

— Наприклад? — подивовано звів на мене очі Паталашка.

— Поговорити.

— А не пізно?

— Для діла ніколи не пізно.

— Та хай воно все горить синім вогнем! Я й сам оце думав: може, піти до когось та поговорити. А сам сиджу, не ворущусь: а раптом щось з Москви передадуть нове.

— Нового — хоч відбавляй. Я й сам охоче прислухався, а тепер бачу: щось воно ніби не те. То як — підемо до професора?

Ми прийшли, Олексій Григорович не сподівався такого пізнього вторгнення, але пригостив нас чаєм і лиш тоді непомітно глянув на мене: що сталося?

— Цілина, — сказав я, — тоді я не вірив вам, Олексію Григоровичу, коли ви застерігали, а тепер... Та хай товариш Паталашка сам розповість про цілину на агростанції.

— На агростанції? — професор хмикнув. — Цікаво, страшенно цікаво! Шановний директоре, може, ви просвітите непросвіщених? Що там чувати з цілиною в наших степових краях! Невже ця геніальна ідея докотилася й до України? Ідея стає всесильною, коли вона охоплює народні маси. Невже ця ідея вже охопила й нас з вами?

— Та охопила ж, охопила, хай йому трясця! — застогнав Паталашка. — Ви ж учені, вам то воно що, ви відірвані від політичного життя, а я — в самій крутняві й вертняві. Вже ж по всій Україні палахкотить: хто більше підніме цілини, хто кого переплюне, хто вискочить поперед усіх. І мені Стуконіг: давай та давай цифру! А тут Щириця штрикає попідбіччю: ми не можемо пасти задніх, ми повинні та переповинні, інакше ставлю питання на парторганізації... І вже ж нарахував тут у нас цілих дванадцять гектарів цілини, та на шпильях і в тернах, довкола ставка і побіля контори. Значить, ставок обороти до самого урізу води, алею перед конторою спляти, все к чортовій матері, розорати до самого порогу, навіть бюст товариша Сталіна передвинути, як ото в Москві колись передвинули пам'ятник Мініну й Пожарському в ограду Василя Блаженного. Бачили ви такого сучого сина?

— А ви ж йому що? — з вдаванням співчуттям запитав професор.

— А я — нічого, — Паталашка спливав потом, стугонів безмежним своїм черевом. — Бо хто я такий? Я солдат революції, що скажуть, те й роблю, куди вкажуть, туди й іду. Велять піднімати цілину — підніматиму. Треба спляти перед конторою — спляю. Вже талон роздобув у райвиконкомі, завтра жду бригаду, хай валять дерева.

— Не могли б ви сказати, хто саджав ці дерева? — обережно поспитав професор.

— Поняття не маю.

— Але талон, щоб рубати, маєте?

— Талон маю.

— Прекрасно! — професор пробігся по кімнаті. — Сарданапал! Валтасар! Миколо Федоровичу, що б я вас попросив? Заберіть, будь-ласка, в нашого дирекора цей так званий талон, ганебний талон повинен вам сказати, заберіть і... Ну, ви самі розумієте...

Я все розумів без зайвих пояснень. Ідея, оволодіваючи масами, стає не тільки безсмертною, але й безглуздою. Я рішуче підступився до Паталашки.

— Де цей талон?

— Талон? Та де ж? У конторі.

— Ходімо туди, я повинен його забрати і знищити!

— А як же завтра — бригада? Вони ж приїдуть пиляти!

— Приїдуть і поїдуть.

— А що скаже Щириця? А товариш Стуконіг?

— Чхати я хотів на всіх ваших щироногих стукориць!

Професор вдоволено потирав руки.

— До речі, товаришу директор, — не без зловтіхи сказав він, — майте на увазі, що Микола Федорович проливав кров і за вас, і за Щирицю, і за Стуконога, поки всі ви відсиджувалися в глибокому тилу, виконуючи й перевиконуючи. Тому в нього, як мені здається, є деякі права...

Так звану цілину на агростанції мені вдалося врятувати, а врятувати рідного брата — ні.

Марко вже не слав цидулок з подякою за грошову допомогу, писав нерегулярно, іноді не озивався цілими місяцями. Іноді, мовби схаменувшись, писав один за одним довгі, плутані, хаотичні листи, чи то скаржачись, чи то похваляючись: навчання, безперечно, страшенно цікаве, він не буде гарькати, але замучила громадська робота, його обрали секретарем факультетського бюро комсомолу і членом інститутського комітету комсомолу, а тепер ще й у міський комітет, після чого "загрожує" й комітет обласний, окрім того, їхній інститут — в центрі всієї культури, все замикається на нас: професійні й самодіяльні колективи, огляди, олімпіади, поїздки до Києва й до Москви, концерти на урочистих вечорах, обслуговування нарад передовиків, партійних активів, показові виступи, демонстрація досягнень.

Це були послання мовби з іншої планети, з якогось нереального світу, де живуть не такі люди, як довкола мене в степу, а незнані істоти, безладні, метушливі, нетерплячі, від усього вимагають негайної дії, негайного наслідку, негайного вдоволення: від кожного слова, телефонного дзвінка, зауваження, вказівки, рішення, наради, активу. А може, так і треба? Там велике, мало не мільйонне місто, центр просторої степової області, що дорівнює цілій європейській державі, звідти розходяться всі хвилі, всі імпульси, все, що спонукає до активності. Принаймні так здається тим, хто живе у великому місті. А тут? Що я роблю, чим займаюся? Пробую орати землю? Люди роблять це вже тисячі років, і вже ними заволоділа така сама нетерплячка, як і міськими жителями: нехайна користь і якомога більша. А ми з професором Черкасом — люди уповільненого мислення і дії теж уповільненої: все обережно, не орати, не шматувати землю, а ледь доторкуватися до неї, гладити. Хтось гладив ниви, так ніжно гладив. Чорнозем підвівся і дивиться в очі. Земля — це як душа людська. З тим і з тим треба поводитися обережно, делікатно, дбайливо. Не можна шкрябати, розпанахувати, руйнувати, нищити — це гріх непростимий.

Колись мені здавалося, що влітку ніхто не може вмирати. Тому особливо страшною видалася смерть Марійки Гармаш, з якою ми вчилися в четвертому класі. Марійка вбилася на гойдалці. З Грицем Бульшим вони занадто розгойдалися, вербові вервечки не витримали, порвалися, і Марійка з Грицем низверглися на тверду, як залізний тік, землю. Вже й не згадаю тепер — липень чи серпень то був, але самий розпал літа, коли

все в золоті, в квітах, у пташиному щебеті, а тут смерть двох ніжних, прекрасних створінь. Дві маленькі труни стояли поряд на довгому столі посеред Гармашевої хати, Марійка й Гриць лежали в трунах, мов живі, обоє вродливі, білолиці, чорняві, і обидві труни, стіл, вся хата по самі вікна завалені були чорнобривцями, все горіло їхнім жовтуватим світлом, все пропахчене було їхнім духом, і я, здригаючись від стримуваних ридань над Марійчиною труною, так чомусь запам'ятав той запах чорнобривців, що й через багато років, уже на війні, витав він щоразу над кожним з моїх убитих товаришів, хоч смерть там не вибирала пір року і була сліпо-безжальна і посеред лютої зими, і в розпалі золотого літа, в похмурі осені й у ніжні весни.

Літо на агростанції для мене видавалося порою найрозкішнішою. Може, тому, що саме влітку я знайшов і привіз сюди Оксану, і тоді назавжди запам'ятався мені золотистий безмежний простір, пронизаний пшеничним духом свіжої стерні, темні безмежжя нічних небес і ласкаві зорі, що сяяли мені, мов довгі Оксанині очі.

Літо завжди мовби наснажувало енергією і професора Черкаса. Вже не було довгих сидінь у книжкових печерах, в лабораторному будиночку порядкували молоденькі аспірантки, а непогамовний голос Олексія Григоровича гримів і розкочувався в степу, на далеких ділянках, серед просторів, так ніби професор промовляв уже й не до нас всіх, не до студентів-практикантів, не до птаства і звірів, а до самого господа бога. Я супроводжував тоді Олексія Григоровича щодня, від досвітку до самого смерку, схоплював кожне його слово, гаразд відаючи, що доля подарувала мені неповторну нагоду бути п'ять, десять і не знати скільки ще років біля цього мудрого чоловіка, якого не зможуть замінити ніякі університети, ніякі академії, ніякі уряди і цілі релігії. Бо його релігією була земля, а вище за неї не може бути нічого, навіть космос з усіма його безмежними світами.

Як же я не звернув уваги на слова Олексія Григоровича, які він проронив після тої нашої "цілинної епопеї" з Паталашкою: "Цією своєю цілиною Хрущов переорав мені душу!"? Ну, так, ми тоді відсвяткували свою маленьку перемогу, ніяких переможних рапортів про підняття своєї цілини агростанція не посилала, але ж ми лишалися єдині в безмежному океані виконань-перевиконань, в царстві підскакувачів і переплигнігопченків, в світі безхребетних істот, де внаслідок незбагнених радянських еволюційних процесів на всіх просторах України, здавалось би, навіки втрачені в людському організмі хрящі знов відродилися і замінили негнучкі козацькі хребти. Згинання і перегинання, звисання і перевисання, виконання і перевиконання, скакання "гопки" поперед усіх — цим жила тоді вся чиновна Україна, як жила й до того, як житиме ще довгі роки й опісля. Хоч що б там було на світі,— Україна, знай, випереджатиме всіх, Україна битиме гопака.

У восьмому томі БСЭ значиться: "Гопак — украинский народный танец. Название происходит, вероятно, от названия "гоп", произносимого в момент исполнения танца. Музыкальный размер 2/4. Некогда мужской танец, гопак в настоящее время исполняется мужчинами и женщинами совместно. В танце мужчин характерны высокие прыжки, разнообразные присядки". В Дозволеній Українській Радянській

енциклопедії під редакцією Бажана згодом прочитаємо про гопак: "Назва походить від дієслова гопати (плигати, скакати). Темп швидкий, муз. розмір 2/4. Жінки виконують танцювальні рухи — дрібушки, вихилисики, кружіння, чоловіки — стрибки, присядки, дрібушки".

Завжди корисно зупинитися, щоб подумати. Але темп гопака не дає такої можливості нікому, він охоплює всіх, примусово затягає в свій рух, в своє кружляння, дрібушки й скоки-підскоки, він завжди крутиться на тому самому місці, мов дзига, але нікого не випускає з своєї орбіти, і хай там світ розвивається, чогось прагне, кудись іде, божеволіє й конає, а нам своє робить, ми танцюємо гопака, ми знай танцюємо гопака! І, може, найстрашнішим був цей гопакізм того літа, коли Україна, мовби заповзявшись перестрибнути навіть Казахстан з його безмежними цілиними просторами, рапортувала про підняття своєї цілини, розорювала луги, толоки, береги річок, озер, ставків, схили ярів, лісові галявини, пасовиська і навіть незайманий, збережений колись мудрими німцями Фальц-Фейнами Асканійський степ.

Отоді професор Черкас і промовив: "Своєю цілиною Хрущов переорав мені душу". Як же я не зрозумів, що та борозна проляже не тільки через душу цього мудрого старого вченого, а й через долю всього нашого народу?

І знов найшло на мене якесь запаморочення, коли теплого серпневого ранку професор, який мав звичку непомітно зникати в степу (шукай його хто хоче і де хоче!), прийшов до мене і попросив: "Проведіть мене, Миколо, до скіфських тернів".

Скіфські терни довгим темним валом підпирали степові горби, якими кінчалися землі агростанції. Повесні туди зліталось безліч дрібного птаства, в жнива вітри несли до тернів солому й половику від комбайнів, і тоді сизо-зелені кущі визолочувалися вузькими стьожечками і цяточками, понастромлюваними на кожну колючку, зимові хуртовини набивали в терни стільки снігу, що над заметами розпачливо стирчало тільки якесь цурпалля, зате ці, може, й тисячолітні суворі чагарі відмолоджувалися щовесни від талих вод і від дощових струмків, що стікали з горбів, найлютіші спеки не лякали цю чіпку, як український селянин, рослину, і завжди на ній рясно рили терпкі ягоди, фантастично сизі, мовби задимлені вогнищами наших далеких предків. Ми з професором рідко добиралися до тернів, бо далеко, та не дуже й затишно біля тих суворих чагарів, але в розмовах Олексій Григорович, коли заходила мова про його життя, іноді прохоплювався не властивим йому вигуком: "Я — мов оті наші скіфські терни!" Літній одяг професорів був незмінний, здається, ще з дореволюційних часів: сірий капелюшок-панамка, світлий парусиновий костюм з безліччю кишень і кишеньок (тисячокишеньковий спецодяг!), брезентові чоботи. Того ранку Олексій Григорович, як завжди, мав на собі панамку, брезентові чоботи, парусинові штани, перевішену через плече на вузькому ремінці містку баклагу з чаєм, гунадузвату дубову патерицю в руці, от тільки замість тисячокишенькової довгої куртки — ніколи не бачена мною простора блуза тернового кольору, щось ніби вже забута нами толстовка, щось художницько-розкуте, та водночас і старомодне, одяг з минулого, ностальгічне облачення далеких спогадувань.

Я зиркнув на ту тернову толстовку, але не сказав нічого. Не станеш же вигукувати: "Олексію Григоровичу, що це ви надягли?"

Професор був незвично тихий, сумирний, навіть лагідний. І знов я не зауважив цієї зміни, пересторога заснула в мені, не подала голосу, і не зміг я збагнути, що то моя остання мандрівка з Учителем.

Щоразу, коли ми з професором вирушали в степ, то я насилу встигав за Черкасом, він метався непередбачувано й нерозгадувано, вривався в простір, мов вогняний болід, розприскував довкола себе могутні заряди енергії, ніби кульова блискавка.

А того ранку тихо йшов за мною і коли я пробував випустити його наперед, професор лагідно наставляв на мене долоню і говорив:

— Ні, ні, Миколо, прошу вас — ведіть... Ви ж краще знаєте найкоротшу дорогу...
Прощу вас...

Ми йшли повільно й довго. Над золотими стернями велетенським шатром нависало пронизливо-блакитне до болю в очах небо, яке мовби підпирали з трьох країв високі білі хмари — "діди". Коли ми вирушали з агростанци, хмари ще тільки з'являлися на небокраї, а тоді, що ближче підходили ми до скіфських тернів, то вищими й вищими ставали "діди", то більше розпросторювалися в небесах, так ніби прагнули зблизитися, з'єднатися, злитись у якусь небачено прекрасну силу.

Професор зупинився, обвів рукою виднокрай, показав майже урочисто на кожного з "дідів":

— Вам це нічого не нагадує? А для мене — ніби все моє життя. Безмежні небеса, безмежнеє поле — і ці три великі постаті... Запам'ятайте їх, Миколо. Тімірязев, Докучаєв, Вернадський... І діамантові сув'язі їхніх думок між ними... Наша думка коли й вознесеться на коротку мить, то буде лиш скляною ниттю, проблісне і щезне, заріється в пісок пустелі, як ті скляні стріли, що утворюються від дії сконцентрованих космічних енергій... Але навіть для тонюсінької скляної ниті в просторі варто жити, Миколо, повірте мені!

Я стояв, як останній бевзь, неспроможний збагнути цієї дивної мови про діамантові сув'язі і скляні ниті. Розімліла після нічного сну, нагріта ранковим сонцем земля дихала силою, врожаєм, підносила до небес могутній голос своїх надр, і годі було розчути в тому торжествуючому гримінні природи тонке дзвеніння невидимих нитей, про які мені казав професор Черкас.

Терни стояли розцяцьковані золотистою соломою, мов новорічні ялинки в казкових прикрасах. Олексій Григорович, хоч як давно там був, одразу знайшов між тернами не знати й ким протоптану стежку, стежка вивела нас на невисокий плаский горб позаду тернів, тепер уже йшов попереду професор, він вивів мене на самий верх горба, показав мені на степ:

— Погляньте, Миколо. Ви щось подібне бачили?

Перлисті отари апостольських овець котилися між землею і небом, далека агростанція ледь мріла червоними покрівлями, за золотими стернями ніжно зеленіло марево полів кукурудзи, спадиста частина степу палахкотіла жовтогарячим вогнем

соняшників, а по самому краю цього всеблагого царства розкішної рослинності грубим дисонансом пролягала залізниця, що ніде не починалася й ніде не кінчалася...

— Я знав, що дійду сюди, — несподівано промовив професор. Власне, не промовив, а прошепотів. І так само пошепки додав: — Отут мене поховайте...

— Олексію Григоровичу! — кинувся я до нього, так ніби можна було затримати те, чого вже не змога затримати, допомогти там, де не допоможуть ніякі сили — ні земні, ні небесні.

Він глянув на мене дитячими зболеними очима, безсило приклав руки до горла, скрикнув, заточився і впав, як підтятий невидимим серпом, і земля під ним заплакала.

А може, то плакав я, та ніхто не чув того плачу.

Я сидів на верху порослого степовим чебрецем горба, обережно притримував голову професора Черкаса, так ніби сподівався затримати в ній бодай часточку життя, сіренька панамка вже давно звалилася з цього могутнього склепінчастого черепа, і віночок цупкого волосся, який завжди клубочився довкола цього черепа, мов буровогняний дим, мовби під дією незбагнених таємничих сил, враз став жовтим, як скошений степ, і тепер ця голова ставала природною часткою велетенського простору, над яким біло клубочилися неосяжно високі білі хмари, і бриніння діамантових нитей розлунювалося між ними дедалі дужче, могутнє бриніння, і земля розгойдувалася від того бриніння, линула йому навстріч довірливо, без спонуки, без каяття.

* * *

Хіба знаєш, на якому кладовищі тебе поховать? Братів заповіт був викликаний відчаєм. Марко тоді приїхав до мене у вересні просто з Москви.

— Ти що — й додому не заскочив? — здивувався я.

— А що мені там робити? Подзвонив з Москви, сказав, щоб у Борисполі ждала машина, прилетів, сів — і оце до тебе.

— Марсель хвилюватиметься.

— Не вмере!

Він приїхав малою машиною, та однаково набилося повен двір малечі, привабленої цим чорним лакованим дивом, обвішаним додатковими антенами, фарами, дзеркалами, і Марків водій мляво відбивався від хлоп'ячої настирливості.

— А сигнал у вас який? — допитувалися хлоп'ята. — Правительственный?

— Не сигнал, а сирена, — пояснював водій.

— А ну ж засиреньте!

— Не можна.

— Та чому ж?

— Тільки в надзвичайних ситуаціях.

— А коли вони бувають?

— Надзвичайні ситуації можуть бути тільки в надзвичайних ситуаціях, — лунало мудре, суто столичне роз'яснення.

Марків помічник Самотуга, роззувши черевики і розстебнувши білу сорочку, лежав з розпростертими руками на теплому шпориші і блаженно мружився на сонце. Цей

маленький круглоголовий чоловік, колишній штангіст, мабуть, почувався в такі хвилини Антеєм і прагнув узяти від землі заряди сили, яку він безнадійно розтринькує у високих кабінетах.

— Самотуга теж був з тобою в Москві? — поспитав я брата.

— А де ж йому бути? Куди я, туди й він. Така служба. Я вже колись сміявся: треба і в туалеті моєму поставити два унітази, щоб помічник сідав поряд...

Він теж зняв піджак, пожбуривши його куди попало, розстебнув сорочку, роззувся і, приахкуючи від лоскоту, обережно ступав по шорсткому шпориші. Я повів його в садочок, там під грушею, яку посадила ще Оксана, була саморобна лавка, можна посидіти в затінку, але Маркові не сиділося, він ходив переді мною, метався, нервував, обличчя йому бралось червоними випіками, ніби в малого хлопця.

— Що з тобою, Марку? — співчутливо спитав я його.

— Не питай! Я б оце — сам не знаю, що зробив би! Ти колись застерігав мене, що роль вождя грати в п'єсі одне, а в житті — зовсім інше... Я тоді ображався, а тепер... Плюнути б на все, розплюватися з усіма, піти від них, утекти, заховатися!.. А як? І пізно ж, пізно!

— В тебе якісь неприємності?

— Неприємності? В мене? А що в мене є, що належить мені особисто? Навіть неприємності належать республіці. А я — тільки хлопчик для биття. Піонерський барабанчик. І це після того, як усе життя віддано...

— Ти б міг не стріляти своєю чиновницькою картечкою хоч у таку хвилину? "Життя віддано", "всі сили на благо", що там ще? Поясни мені спокійно: що сталося? Щось у Москві?

— А де ж? Викликали на президію Ради Міністрів. і слухали не нас, а Азербайджан. Про хід виконання п'ятирічних завдань. Ну, в них там — суцільне перевиконання! Байбаков їхній земляк, вони йому десь на Каспії дачу відбухали на цілі мільйони, він їм усі завдання — занижені удвічі або й утричі порівняно з іншими республіками, от вони й перевиконують, обсипаються золотими зірками і "широко шагає Азербайджан"!

— А хто такий цей Байбаков? Чому ж його не турнуть?

— Ти не знаєш, хто такий Байбаков? Та ти газети читаєш?

— Четверту сторінку.

— До речі, на другій сторінці завжди пишуть про сільське господарство.

— Не цікавлюсь.

— Сільським господарством?

— Ні, тим, що пишуть про нього газети.

— Заздрю твоїй незалежності, Миколо, — зітхнув Марко. — До твого відома: Байбаков — голова Держплану Радянського Союзу.

— Безглузда організація.

— Але ми всі ходимо під нею, як під богом!.. Всі ж бачать і знають, що витворюється з Азербайджаном, і всі мовчать, бо сам Генеральний підтримує. Йому потрібні маяки серед республік. Там Рашидов, там Алієв... Хрущов любив, щоб маяки — ланкові,

бригадири, голови колгоспів, Леоніду Іллічу вже щоб цілі республіки! А вони що? Порозорювали всі пасовиська, понищили поголів'я овець, дають тепер тільки бавовну, а годувати м'ясом хто їх буде? Україна! Вихваляли, вихваляли Азербайджан за успіхи, а він і заявляє: "Великі претензії до України, вони не задовольняють наших потреб у м'ясі". Ти чув таке? А від Рашидова й собі: у нас напружена демографічна обстановка, а м'ясопоставки з України запізнюються... А грузини й собі: грузинський народ не звик їсти мороженку, а Україна поставляє поросят тільки заморожених... То що ж я йому поросят живими гнатиму через Кавказький хребет? У нас з партії виключають, коли хтось засмажить поросся, а вони, бач, за стіл не сядуть без поросятини! Спробував я підвестися, дати відповідь, а Тихонов мені: "Сядьте і зробіть висновки. Ми вас востаннє попереджаємо!" Таким, знаєш, директорським голосом, і оті його камінні очі... Нанавиджу! Він колись був директором, звик переставляти людей і станки, переставляє й тепер. Сиди — і все! За мною величезна республіка, яка вже виконала свої поставки, а мені: сиди! Бо, бачте, ми не виконали додаткових поставок! А скільки ж можна — додаткові та додаткові? І скільки можна мовчати?

Він став переді мною, розпачливо потрясаючи руками. Темно-сині штани з заморської тканини, білосніжна імпортна сорочка не з тої синтетики, од якої навіть собаки вже виють, а з справжньої бавовняної тканини, до того ж виробленої з особливої нитки "в шовкову скрутку" — вміє наша соціалістична держава зодягати своїх вірних слуг! Хоча Марко слуга народу — тільки для пропаганди, насправді ж він — керівник.

Я сказав доволі жорстко, а може, й жорстоко:

— Ти обурюєшся, що тебе посадовили, мов п'ятикласника?

— Ну?

— А от я сиджу перед тобою і спокійний. Мені подобається отак сидіти під Оксаниною грушею і не думати про те, що треба комусь щось пояснювати...

— Ти — в стороні від життя! Хіба ти можеш зрозуміти?

— Ага, в стороні. Я не можу. А що ж ти хотів пояснити Тихонову чи кремлівським зорям? Що всі ви, так звані керівники так званої Української Соціалістичної республіки, день і ніч висячи на телефонах і на шиях своїх підлеглих, а також на шиях усіх трудящих, виконали всі поставки, всі поставки, всі поставки, але недовиконали понадпоставок, понадпоставок, понадпоставок... А ти не подумав: доки ж? І що таке всі оці поставки? Нас втішали, що продрозверстка, цей дикий грабіж посеред білого дня, потрібна була, коли молода Республіка Рад задихалася, гинула від іноземної навали і внутрішньої контрреволюції. Тоді Ленін відмінив продрозверстку, ввів продподаток, ввів НЕП, а Сталін знов узявся за старе, тільки назвав це здирство поставками, і ми гинемо від цих поставок, поволі вмираємо і незабаром наша велетенська країна вмере з голоду, і ніхто її не порятує. Ти, так званий керівник, знаєш це, розумієш, відчуваєш? Чи ти думаєш тільки про себе?

Марко рубнув рукою повітря, так ніби й далі виконував роль вождя з напівзабутих шкільних і студентських спектаклів, гордо кинув:

— Не я вводив ці поставки, не мені їх і знищувати!

— Ах, не ти й не тобі! Та знай же: вони знищать тебе, понищать нас усіх, пожеруть, як оті худі біблійні корови з фараонового сну, що пожерли гладких корів і від того стали ще худішими. Поки ми не знищимо цього прокляття, насланого на всі наші народи Сталіном, ми гинутимемо, вмиратимемо, западатимемо в отхлань, і ніщо нас не порятує...

— А що порятує мене? — спитав він, кусаючи губи.

— Ніщо. Бо ти думаєш тільки про себе. Ти не згоден, ти обурюєшся, протестуєш, а тебе не хочуть слухати? Подай у відставку, відмовся від усіх постів, від свого становища, від благ і прислужництва, стань простою людиною... Ти мріяв колись про акторство? Попросись в театр...

— Ти нічого не розумієш, Миколо. І не думай про мене гірше, ніж я заслуговую. Повір мені: я втомився. В мене вже ні крихти сили грати роль, що впала на мене, як камінь, і я б — хоч сьогодні!.. Але як це сприйметься? Що таке відставка для людини мого становища? Це ж натяк! І вже й не на республіканському рівні, а сам знаєш на якому... Мовляв, коли так, коли ще молоді й енергійні у відставку, то як же тоді товаришу Суслову, чи Тихонову, а то й самому Генеральному? Ти мене розумієш, Миколо?

— Не розумію і не хочу розуміти! Ти нагадуєш мені полохливого чоловіка, який знає велику таємницю, неймовірно важливу для всього народу, опинився перед радіомікрофоном, має змогу повідомити цю таємницю, але стоїть мовчки, не наважується розтулити рота, промовити бодай слово.

— Бо там, у сусідній кімнаті сидить чоловік, який негайно вимкне мікрофон, як тільки почує щось недозволене!

— Хто ж дозволяє і не дозволяє?

— Я не знаю! — застогнав він. — Я нічого не знаю! Це страшний світ, ти навіть не уявляєш!

— Що ж, — зітхнув я, — єдиний спосіб порятуватися від зла, як на мене, — боротися зі злом. Тобі бракує сили й відваги. Тоді рятуйся втечею.

— Поки я живий, я не можу втекти.

— Спробуй зробити це після смерті.

— Після смерті? Що ти говориш, Миколо? Хіба це можливо?

— Чому ж? Уяви собі: ти вмираєш на своєму високому посту. Де тебе ховають? На центральній алеї київського Байкового кладовища, посеред бронзових і мармурових дядьків, під якими значиться: "Секретар ЦК, міністр, Голова державного комітету...", і ти стаєш ще одним учасником цього ярмарку марнослав'я, цього параду убогості душ, який панував за життя і триває й по смерті... А є інший шлях, є вихід... Згадай генерала Де Голля. Вмираючи, він заповів поховати себе не в Паризькому Пантеоні поряд з Наполеоном, а в своїй родовій садибі, і щоб ніякого пишного похорону, нікого стороннього, ніяких промов, тільки рідні, близькі...

— Стій! — крикнув Марко. — Я вже здогадався! В мені ще не все вмерло, хоч що б ти думав про мене... Я таки зможу втекти від них, я розпрощаюся з ними навіки! Ось

тут, сьогодні, оце зараз... Я напишу тобі заповіт, напишу, щоб після моєї смерті мене поховали в моїй рідній Зашматківці, біля батькової могили...

— Ти забув про маму й про мене, — насмішкувато докинув я.

— Ви ще житимете, як я помру, ось побачиш, Миколо! Ти все це побачиш, бо я не витримаю... Цього не можна ні витримати, ні... Це прекрасна ідея! Я напишу заповіт ось тут, зараз і віддам його тобі на збереження... Самотуга! Де ти?

— Постривай, — спробував я охолодити його запал. — Ти ж знаєш ціну всіх заповітів у нашій державі? Не тривож Самотуги, хай чоловік подихає землею...

— Ні, ні! — тупнув ногою Марко. — Негайно і не відкладаючи! Самотуга, де ти? Я напишу, а він хай це оформить. Що? Треба завірити в нотаріуса? Хай привезуть сюди з району нотаріуса! Треба — то й з області! Я звідси не поїду, доки все не оформлю і доки...

Так дивний "документ" опинився в мене в сейфі, де я зберігав папери професора Черкаса, Оксанині фотографії і листи — все, що від неї лишилося. А які сейфи зберезуть для мене погляд її довгих очей, погляд живий і погляд мертвий!

Професор Черкас не дожив півроку до того дня, коли пролунали слова "культ особи" і було нарешті сказано те, що давно знав уже весь світ: руки Сталіна в крові по лікті, до самих плечей, він плаває в цілих океанах крові, пролитої ним мовби в дикому несамовитому змаганні з найкривавішими деспотами.

Не дожив професор Черкас і до тих величальних перестрибів, які демонструвала догідлива суслівська камарилья від "дорогого і улюбленого вождя і учителя товариша Сталіна", нашого дорогого Микити Сергійовича... і аж до "дорогого товариша Леоніда Ілліча Брежнєва".

Він не дожив і до обіцяного Хрущовим комунізму черед двадцять років, як і до брежнєвсько-суслівського зрілого, перезрілого і розвинутого соціалізму...

Не дожив він і до хрущовської формули комунізму: "Комунізм — це радянська влада плюс електрифікація, плюс хімізація сільського господарства". До ленінської електрифікації, яка так і не пішла на користь людині (американський фермер має в своєму розпорядженні увосьмеро більше електроенергії, ніж наш колгоспник), додалася хрущовська хімізація, яка поклала початок остаточного донищення нашої землі.

Багато до чого не дожив Олексій Григорович Черкас, та чи й треба було доживати?

Він ще якось міг жити в отруєному ненавистю й жорстокістю повітрі, але на отруєній землі вже не міг.

Він упав на землю, і земля під ним заплакала, і ще довго плакатиме земля, та тільки хто почує той плач?

Деградує земля — деградує людина.

Чому ж ніхто з марксистів не прочитав у Маркса:

"Дрібна земельна власність передбачає, що величезна більшість населення живе в селах, що переважає не суспільна, а ізольована праця; що, значить, при цьому виключаються різноманітність і розвиток відтворення, тобто і матеріальних і духовних

умов його, виключаються умови раціональної культури з другого боку, велика земельна власність скорочує сільське населення до постійно знижуваного мінімуму і протиставить йому всезростаюче промислове населення, яке концентрується у великих містах, тим самим створюються умови, що викликають непоправну прогалину у процесі суспільного обміну речовин, диктованого природними законами життя, внаслідок чого сила ґрунту марно розтрачується, а ця марна розтрата за допомогою торгівлі поширюється далеко за межі власної країни".

"Коли дрібна земельна власність створює клас варварів, який наполовину стоїть поза суспільством, який поєднує в собі всю грубість первісних суспільних форм з усіма стражданнями і всіма злиднями цивілізованих країн, то велика земельна власність підриває робочу силу в тій останній галузі, в якій знаходить притулок її природна енергія і в якій вона зберігається як резервний фонд для відродження життєвої сили націй — в самому селі.

...підприємницька система і на селі виснажує робітника, а промисловість і торгівля, в свою чергу, створюють для землеробства засоби виснаження ґрунту"[25].

Все це Маркс писав про капіталізм, і ми втішали себе, що при соціалізмі з його перевагами буде інакше.

А тепер виявляється, що переваги автоматично не спрацювали, ми ж нічого не зробили, щоб з їхньою допомогою запобігти загрозам, на які вказував Маркс.

І тепер пожинаємо плоди.

Гине земля, гине велика хліборобська нація. Її грабують, нищать, розшарпують, підривають зсередини, зваблюють обіцянками райського життя в містах і на новобудовах, зривають з питомих місць теорією "не де родився а де знадобився", використовують людську слабкість (шукати легкого життя), а наслідок усього — земля лишається сиротою.

А що всі заводи, індустрія, промислові потенціали без землі, без її надр, щедрот, дарів і плодів? Кам'яне вугілля, залізна руда, боксити, марганець, мідні колчедани, платина, золото, срібло, ртуть — звідки? І людина з заліза, з міді, з золота й діамантів лиш доти, доки вона не відірвалася від землі. Ми селяни — ми людство!

Безглуздя селянин не визнає і не приймає. Земля дає йому незалежність розуму. Не партія й уряд, не збори й резолюції дають йому силу і віру, а тільки земля і її вічний голос. Я вмираю, але хліб повинен вирости. Я добровільно йду на смерть і на всі муки, щоб хліб не був убитий. Рослини беззахисніші за дітей, за домашніх тварин, за все суще, вони потребують милосердя найбільше. Чуєте, як вони мовчать? Скільки в цьому терпіння!

Селянин завжди наодинці з землею, рослинами, тваринами, тому його індивідуальне життя нерушиме і так званий колективізм чужий і ворожий йому за самою своєю суттю. Так звана революційна свідомість теж ворожа йому, бо ним цілковито володіє свідомість землі. Земля під ногами — ось його світ, його погляд з вічності, його ідеологія. Він знає тільки одну необхідність — необхідність землі, і це дає йому незалежність і силу. Душу в селянина можна вбити — тільки забравши в нього

землю й хліб з неї. Хліб вигребли — душі вишкребли і стали напихати в них партійного клоччя диктатури пролетаріату і класової боротьби.

Зубожіння життя неминуче тоді, коли все спілкування між смертними зводиться тільки до класової боротьби. Але ж більшість людей не цікавиться, хто кому підкоряється, хто має владу і яка та влада. Значимість і краса життя вищі за все і безсмертні. Коли ж говорити про боротьбу, то й тут не тільки той віковичний потік, де б'ється бідність з багатством, а ще безліч ручаїв і розтоків, де стикаються віри, звичаї, спогади й надії, чоловіче й жіноче, жителі гір і долин, лісів і степів, вологих річкових заплав і безплідних суходолів, уміння й нездарність, працелюбство й лінощі, життя безмежне, прекрасне навіть у його випадковостях, воно загадкове й незбагненне, і саме в цьому його найвища цінність і привабливість, а не в пісній ідеології, яка то відкидала будь-які таємниці, похваляючись всезнанням світу від субкварків до людської душі, справжню моральність підміняла класовою свідомістю, віру — вказівками, сумніви — переконаністю, право вибору — відданістю.

Життя — це не готельний номер, не казарма, не казенна камера і не чернецька келія. Воно схоже на стару селянську хату, де в заснованих павутиною кутках і в таємничих скринях бабусиних давні спогади, в тьмавому полиску ікон незбагненна святість, в незграбних саморобних меблях — надійність і захищеність простого людського щастя, майстерно вибудовані з пухнастих подушок язичницькі храми спочинку і запліднень як уперте нагадування про те, що людині дорожча й властивіша любов, а не ненависть, а всі оті торбинки, коробочки, вузлики з насінням, позатикані за сволок, за коминок, за жердку з одягом — мовби символи проростання й незнищенності життя, запорука і символ вічного тривання.

Убогість ідеалів веде за собою убогість побуту, линяють барви, сірість наповзає невідворотно, і тільки іноді прозирають крізь безнадійну далеч віків ті дитячі ранки нашого життя, в його веселих буйнощах, яскравих кольорах, згуках і ясним сяянні.

А боротьба в самій людині! Дух воспаряє до небес, а тіло гнітить до землі, чортове — чортові, богове — богові, щоденний хліб і хліб завтрашній, нетерплячка оволодіння і мудрий спокій очікування того, чого ще й не видно за обріями.

А між вченими й невченими, дурнями й розумними, підлими й благородними, жорстокими й милосердними нерівність фізична, розумова, духовна, без якої неможливий ніякий розвиток та й саме життя. Рівність хіба що в християнській трійці, та й то на картині Рубльова в ангелів хітони різнобарвні.

Все можна організувати: ентузіазм, самовідданість, захвати, кару і помсту, але добра й милосердя не організуєш. А вони народжуються в людях, що всім своїм життям переконують нас у тому, що тільки так треба жити.

Професор Черкас жив саме так і вмер теж так, бо вмирало, вимирало селянство, часткою якого, він був завжди.

Власне, він і був не вчений, а селянин, як і я.

...Двадцятий з'їзд партії відбувався в Москві саме в дні третьої річниці смерті Сталіна. Може, для вшанування пам'яті вождя, за яким і після його смерті темною

стіною стояли запеклі сталіністи, і їхній зубовний скрегіт лунав не тільки над табором миру, демократії й соціалізму, але й над усім прогресивним, а також "регресивним" людством.

Ніхто не сподівався того, що там станеться, що буде закрите засідання в кінці з'їзду, і доповідь Хрущова, і слова "культ особи", які вилетять з-за червоних зубців Кремлівської стіни, мов залізні криваві птахи і ширятимуть над світом довіку.

Мене просвітив і втаємничив у високі партійні справи Терешко. Приторохтів з Веселих Хуторів на своїй перекаліченій машині, став біля лабораторії, не глушачи мотора, забіг до мене, тернув долонею зарослі рудою щетиною щоки.

— Ну, життя! Вуха попухли без курива! На станції в бухвет привезли сигарети — не мій сорт!

Я засміявся:

— Все підряд курять тільки безпартійні? А ти, Терешку, як член партії, перебірливий?

— Та казав же ж: на фронті вписали, а тепер і не рад, бо Щириця замучив до смерті! Сьогодні знов збирає на засідання. Будем рішати, що робить з Сталіном!

— З Сталіном?

— В Москві Хрущов уже рішив, тепер ми. Предполагається на три часа ночі. Приходьте, Миколо Федоровичу, буде цирк! Сталіна будем топить у ставку!

Я ніяк не міг збагнути, про що він говорить.

— Якого Сталіна? Про що ти, Терешку?

— Нашого ж! Пам'ятника біля контори!

— Зруйнуєте пам'ятник?

— Авжеж! Щириця сказав мені приготувати трос, зачепимо, а тоді я грузовиком смикну — і в ставок.

— Він же гіпсовий, може виринути.

— Борону "зигзаг" причеплю — тільки булькне! Прийдете? Ну, цирк буде!

Вандали зруйнували Рим, щириці руйнують пам'ятники, перед якими ще вчора плазували. Гидко було мені на душі, не пішов я дивитися на цирк, де рудий гладіатор Терешко розважатиме новітніх кривоприсяжних патриціїв.

Щириця сам знайшов мене наступного дня і, зібгавши в дудочку свої нахабні губи, з сумовитою урочистістю повідомив:

— Нарешті партія розоблачила цього кривавого тирана!

Я мовчки дивився на нього.

— Ви безпартійний, Миколо Федоровичу, і ще нічого не знаєте, тому я швиденько вас інформую. — Щириця пройшов од дверей, знайшов табуретку, присунув її до лабораторного столу, за яким я тяжко вигніздювався, приклав долоні до бекеші на грудях. — Тепер наш дружній науковий колектив повинен бути єдиний і монолітний в боротьбі за...

— За чи проти? — поцікавився я.

— Себто?

— В боротьбі за що чи в боротьбі проти чого? — уточнив я, не приховуючи іронії.

Але Щириця і в часи свого найвищого торжества був абсолютно нечутливий до іронії, то що ж казати тепер, коли він перебував у таких пригніченні духу?

— Я прийшов до вас порадитися, Миколо Федоровичу, — з ангельською смиренністю мовив Щириця, — ви тим часом виконуєте обов'язки завідуючого лабораторією, а невдовзі станете й завідуючим, ніхто не має сумнівів, бо Москва однаково ж пришле вам кандидатський диплом, хоч і не слала його, вважайте, рік цілий, мабуть, через підступи й обмови облесних людців, ото ж ви тут третя сила після парторганізації і адміністрації, сила наукова, а наша агростанція завжди була науковою інстанцією, тому ваша порада — найперша, щоб усе в нас було гарненько й чепурненько. Є така думка, Миколо Федоровичу шановний, щоб повернути нашій славній агростанції справжнє її наймення, так підступно і злочинно відібране в неї, себто відкинути нав'язане нам ім'я тирана і знов іменувати агростанцію "Половецький степ". Яка ваша вчена думка, Миколо Федоровичу, шановний?

Всього я міг сподіватися від цього партійного виродка, та тільки не такого! Цей негідник, який своїми доносами послав на смерть такого благородного чоловіка, як Гаврило Панасович Михно, цей великодержавний лакиза, що готовий був перейменувати навіть самого себе, не те що цю бідну агростанцію, тепер мерщій рвався в перші лави оновлювачів життя, висував ініціативу, виступав з почином, розпинав орифлами з написами: "Геть! Ганьба!" впоперек тих самих вулиць, де ще вчора носив червоні полотнища з словами "Хай живе!"

Коли б мій погляд міг спопелити нікчемного Щирицю, від нього лишилася б тільки жменька праху. Але на Україні знахарською силою володіли здавна тільки дівочі карії очі, а чоловікам судилася одвічна скорбота, як на іконах великомучеників. Я не спопелив Щириці, а моя дурна інтелігентність, якої я набув упродовж багатьох років спілкування з професором Черкасом, а може, й від свого багатотерпеливого народу, не дозволила мені сказати цьому негіднику всього, що я знаю і думаю про нього, і я тільки й спромігся перепитати:

— Ви казали "Половецький степ"? І це що — реально?

— Як вирішить колектив, так воно й буде! — з радісною готовністю відгукнувся Щириця.

— І не треба ніде узгоджувати і затверджувати?

— Та яке узгодження-затвердження? Воля трудового колективу, швиденько, гарненько і чепурненько!

Думка в безголов'ї, вибір у пригніченості, воля в кам'яній несвободі...

О, чорнокнижники і фарисеї!

Паталашка їздив до Києва за реактивами для лабораторії, а привіз зовсім несподівані дві путівки до Швеції. Він старався не так для мене, як для Оксани. Вперше за всі роки радянської влади група вільних громадян здійснює подорож до Фінляндії, а тоді до Швеції. Україні випала велика честь розпочати цю велику прощу до святинь

капіталізму. На Київ прийшла рознарядка, шість чоловік інтелігенції, червень-липень, двісті двадцять карбованців з кожного, затвердити кандидатури, вчасно повідомити Москві, щоб...

Паталашка ходив по київських коридорах влади, розпускав своє черево, постогнуючи, хвалився дружною з самим Микитою Сергійовичем і видер дві путівки до Швеції просто з горла столичних чиновників не для власної користі, а задля престижу. Хай вони знають Паталашку!

Оксана була розгублена і злякана.

— Директор оце приніс і дав і каже: їдьте! А тобі не казав нічого? Може, не треба? Ніхто ж ще не знає, що воно, ніхто туди не їздив...

Я пригорнув її до себе, цілував обличчя, очі, уста.

— Оксаночко! Що ти ото кажеш: ніхто й нікуди! А хіба тебе не гнали колись аж на Рейн? І чи я не переміряв пів-Європи, щоб знайти тебе у чорта в зубах і врятувати?.. Колись цар Петро прорубав вікно в Європу, тоді Сталін замурував його мовби й навіки, тепер Микита трохи відтулив... Треба користатися нагодою! За двісті карбованців побачити Фінляндію і Швецію — таке буває раз у житті. Та й цікаво мені: як ті люди можуть і виживати й благоденствувати серед каміння, коли ми знай вмираємо з голоду на своїх найтовщих у світі чорноземах...

Група була — шість чоловік. Ми з Оксаною, бородатий мовчазний археолог, майстер соціалістичного реалізму — столичний художник, що писав портрети вождів, як Веласкес — іспанських королів, молода єврейка, яка всю дорогу повторювала: "Ми — руські", і маленький журналіст, з надутими щоками, що мав прізвище Півненко, але я охрестив його Кукуріченком.

Від Москви до Хельсінкі ми їхали поїздом, що, звісно, не означає, ніби цілий пасажирський поїзд відправлявся з Москви до Фінляндії. Просто до ленінградського поїзда дочепили кілька вагонів, які вже в Ленінграді перечепили до локомотива, який мав перетягти їх через кордон. Нам з Оксаною, як подружній парі, дали квитки до вагона СВ з двомісними купе, решта їхала в звичайному м'якому вагоні, і молода єврейка знай повторювала: "Ми, руські, звикли до колективізму, тому чотиримісне купе для нас вигідніше, ніж двомісне". Одне слово, пропаганда всіх видимих і невидимих переваг радянського способу життя почалася в нашій дружній групі вже з Ленінградського вокзалу в Москві і з неабияким успіхом тривала впродовж усієї подорожі.

З фінської мови я знав тільки одну фразу: "Тупакойта, тюлі!" "Артилерія, вогонь!" Щойно ми перетнули кордон, мої мовні запаси одразу збагатилися. Судячи з написів, які можна було прочитати з вагонного вікна, у фінських словах було багато голосних звуків і просто неймовірна кількість таких літер, як "к" і "н", так що слово "Оксана" з цілковитим правом можна було вважати запозиченим з фінської, бо запозичили ж ми колись ще в часи Юрія Долгорукого коноплю, корж, лемішку, хміль і навіть таке "націоналістичне" слово, як "хата"!

На першій фінській станції, де зупинився наш коротенький поїзд, на пероні, мов у

чеховській п'есі, грав військовий духовий оркестр і прогулювалася сила-силенна людей, зодягнених так, ніби сюди висадилися десантом всі найпрославленіші паризькі будинки моделей для демонстрування останнього крику моди затурканим радянським громадянам, яким першим вдалося вирватися з-за непробивної залізної завіси.

Показувати нещасним жертвам жорстокого капіталізму свої широкі радянські штани мені щось не дуже кортіло, Оксана, злякано тулячись у куточку біля вікна, теж не виявляла бажання прогулюватися, ми сиділи тихо, як миші, приголомшені побаченням, забувши навіть слова Маяковського, які нам втовкмачували в голову мало не з першого класу: "У советских собственная гордость, на буржуев смотрим свысока".

В Хельсінкі представник фірми, яка нами опікувалася, повів нас до готелю з тою самою назвою: "Хельсінкі". Гігантський номер, циклопічні меблі, на письмовому столі біблія фінською і англійською мовами і товстелезна телефонна книга. Оксана боязко, мало не навшпиньках переходила з кімнати до кімнати. Ліжко в спальні — міг би вільно качатися табун слонів, від дотику до вимикача спалахувала прихованими світильниками ціла стіна, з ледь відкритого крана у ванній кімнаті гриміли цілі ніагари води. Щоб хоч трохи підбадьорити Оксану, я взявсь за телефонну книгу.

— А ну гляньмо на номери. В тебе тут немає знайомих, мала?

— Таке й вигадась! Звідки ж тут у мене знайомі?

— А в мене є. Не віриш? Президент Фінляндії Паасіківі, прем'єр-міністр Кекконен. Хіба цього мало?

— Ну, Миколо, хіба ж можна? Такі жарти...

— Ніякі не жарти. Ось розгортаємо на літеру "к", шукаємо, дивимось... Кекконен Урхо Калева, номер... Ну, що? Дзвонимо? Чи, може, спершу до президента? Подивимось на "п", так... Паасіківі...

Оксана недовірливо зазирнула мені через плече.

— Справді,— прошепотіла вона. — Як же це? Хіба таке може бути?

Я й сам ще хвилину тому не вірив, що таке може бути. В нас засекречені телефони навіть Тарапуньки й Штепселя — "у советских собственная гордость".

До Стокгольма ми пливли шведським корабликом "Біргер Ярл" — ім'я легендарного ватажка вікінгів, засновника шведської держави. Колись вікінги пливли до нас, тепер, через тисячу років, процес ставав зворотнім.

Треба сказати, що він не набув ще масового характеру, коли взяти до уваги мізерну кількість київських посланців до батьківщини рюриків, інгігерд і гаральдів. Холодне море без особливої привітності зустрічало нас, "Біргер Ярл" колотило так, що мало кому з нас довелося спробувати принад шведського столу під час вечері, вранці ми повиповзали на палубу зеленолиці, мов утопленики, але наш суперпильний Півненко-Кукуріченко, якого наші рідні інстанції наставили старостою групи, все ж знайшов достатньо сил, щоб зібрати всіх і оголосити свій "геніальний" план:

— Перекладач, якого нам підсуне фірма, поза всякими сумнівами, агент спецслужб, тому розмовлятимемо між собою тільки українською мовою, щоб він нічого не зрозумів!

Але торжеству українських національних принципів на берегах Балтики не судилося збутися, бо з строкатої юрби, яка зустрічала "Бігер Ярл" в стокгольмській гавані, виокремилася по-циганському мальовнича постать і привітала нас голосним, веселим і таким знайомим:

— Здоровенькі були!

Мішель— наш перекладач. Народився в Криму. Батько єврей, мати українка. Школа — російська. Торгівля на їхній вуличці була така: хліб у грека, м'ясо в татарина, городина й садовина у вірменина. В таких умовах усі діти виростають поліглоти. Цілком закономірно Мішель опинився в Лазаревському інституті східних мов, де до арабської, фарсі й тюркських мов легко долучив основні європейські, завдяки чому й був прикомандирований перекладачем до англійських спеців на будівництві Турксибу. Перескочити звідти до Ірану було вже справою техніки. Так Мішель обрав свободу. Наш Кукуріченко одразу вчув у цій розповіді провокацію. "Агітує, щоб і ми ставали зрадниками батьківщини і втікали за кордон! — попередив він нас— Будьте пильні й не піддавайтеся на провокацію!" І, щоб остаточно викрити підступність Мішеля, став сікатися до нього, чому той не показує стокгольмських трущоб. "А що це таке?" — простодушно поцікавився Мішель. Тоді Півненко на автомобільному заводі "Вольво" став допитувати директора, чи випускається в заводських цехах стінгазета. В шведській мові слова "стінгазета" не виявилось, і Мішелю довелося з поліглота перекваліфіковуватися на мигоглота, тобто пояснювати директорові на мигах, чого від нього хоче ушніпливий радянський гість. Було багато сміху, і взагалі наша подорож була веселою завдяки цьому дурневі. Нас возили по всій Швеції, показували королівські замки й собори, пам'ятники королям і розбійникам, в Упсальському соборі ми з Оксаною поклали пучечок квітів на могилу великого ботаніка Карла Ліннея, а коли на півдні їхали з Мальме до Лунда, і обабіч шосе зазеленіли бурякові плантації і зазолотилися лани пшениці, я спитав Мішеля, чи не могли б ми побувати на якій-небудь селянській фермі. "Не передбачено програмою!" — закричав Кукуріченко, але наш гід і перекладач за багато років перебування у вільному світі відвик від суворого дотримання програм і знав тільки одне: не платити зайвого. "Це нам нічого не коштуватиме, — заявив Мішель, — можемо заїхати на годинку. Вибирайте ферму до вподоби". — "Та хочби ось цю!" — показав я на гарні будівлі під тополями, схожими на українські. Будівлі, щоправда, як для селянської ферми були занадто розкішні, і Півненко негайно запротестував: "Тільки не сюди! Ніяка то не ферма, то санаторій або ще щось!" — "А ми подивимось, що воно таке", — заспокоїв його Мішель, і наш автобус уже котився неширокою асфальтовою дорогою до будівель під тополями. Зблизька переконалися: ферма. Силосні вежі, корівник, свинарник, трактори на обійсті, інвентар. Те, що видалось Півненкові санаторієм, насправді було фермерським будинком, дванадцять кімнат, набитих дорогими меблями, коштовною порцеляною, бронзою, картинами. Фермер пояснив, що вони з дружиною вкладають значну частину заробітків у свій дім, щоб бодай якоюсь мірою компенсувати тяжку, власне, рабську працю на землі. Їх було троє: фермер, дружина і 16-літній син. Помагали їм вести

господарство два наймані робітники. Кожен мав окремий котедж, біля котеджа — машина. П'ятеро цих людей обробляли чотириста гектарів землі, вигодовували двісті корів і чотириста свиней. "Пропаганда! — процідив крізь зуби Півненко. — Все це підлаштовано для довірливих туристів. А спитайте їх про врожай!"

Господар поскаржився на ґрунти. Це не те, що в казковій Україні, про яку він багато чув. Доводиться багато витратити на добрива. Вони самі готують компост (весь гній бродить в бетонованому резервуарі, і газ, який утворюється при цьому, йде на опалення приміщень і для кормокухні), хімічні добрива доводиться купувати. Урожай? Облік тут вівся на бушелі, ми довго перераховували на центнери, в нас виходила якась фантастична цифра: 120 центнерів пшениці з гектара! На оцих суглинках — по сто двадцять центнерів! "Я ж казав: пропаганда!" — торжествував Півненко. Ми знову загинали пальці, рахували й перераховували, фермер повів нас до зерносховища, показав кілька лантухів ще торішньої пшениці. Зерно мовби таке, як і в нас, але чому ж навіть нашим чорноземам ще далеко до цих неймовірних урожаїв, уже не кажучи про суглинки! Півненко ще спробував покукурікати мені над вухом, вік би не чути й не бачити цього гавкуна, а тим часом хтось невидимий турчав мені на вухо з другого боку на мотив "Трьох танкістів": "У советских собственная гордость, на буржуев смотрим свысока!..."

О, ці сталінські псалми, вірші і віршики, пісні й пісеньки, які не залишили в наших головах жодної вільної клітини!

Додому ми поверталися так само, як їхали сюди. Морем до Хельсінкі, далі коротеньким поїздом до Ленінграда, а вже до Москви поїздом, сказати б, повнометражним. Коли ми з Оксаною сідали до свого купе, вагон видався мені порожнім. Двері всіх купе зачинені, жодного звуку, жодного шереху. Поїзд рушив, зелена Фінляндія, прощаючись, побігла за вікнами, щоб дати змогу Оксані влаштуватися як слід, я вийшов до коридору, двері сусіднього купе виявилися відчиненими, навпроти них біля коридорного вікна метлявся маленький чоловічок з жовтою сухою лисиною, сам теж такий сухий і невагомий, що йому доводилося широко розставляти ноги, щоб утриматися на місці. Чоловічок глянув на мене знизу вгору, щось сказав, здається, по-англійськи, я попросив:

— Коли можете, то по-російськи.

— Співвітчизник? — збадьорів чоловічок.

— Виходить.

— Повинен вам сказати — ви справжній гренадер! Апетит, мабуть, у вас — грандіозний?

— Не скаржусь.

— Снідаєте як? Котлети з кашею, яєчня з салом, хліб з маслом...

— Буває й пиріжки з сметаною...

— Так я й знав! Це нас губить! Ми все проїдаємо! А хочете бути як оце я? Жодного грама зайвої ваги, завжди в формі... Але для цього треба забути про кашу й пироги! Знаєте, як я снідаю? Чашечка чорної кави, а тоді половинка холодного курчати — і отак

тонко-тонко чорною ікрою. Ледь-ледь чорної ікри і ніякого хліба!

— Цікаво, — сказав я, — над цим можна подумати. Якою, ви сказали, ікрою? Кабачковою?

— Та ви жартівник! — сплеснув ручками чоловічок. — Кабачкова ікра! Грандіозний жарт! Я мав на увазі те, що мав на увазі: справжню ікру, чорну, зернисту, кав'яр.

— Я з України, — пояснив я чоловічкові, — слово "кав'яр" є в нашій мові. Слово є — ікри нема, але якось живемо. А ви відколи отак снідаєте?

— Тобто?

— Ну, холодне курчатко й ікра.

— Ви знаєте, не можу сказати. Скільки себе пам'ятаю...

— І під час війни?

— Під час війни я був в апараті міністерства. Звичайно, життя не зарубіжне. Іноді доводилося замість чорної червону, кетову... Але це було недовго... До війни я був у Швейцарії, тоді в Швеції... В Швеції ми, здається, з сорок сьомого. Адель, з якого року ми в Швеції?

З купе вигулькнула гарненька чорнява жіночка, стрельнула на мене підмальованими очима, надула губки на свого чоловіка:

— Ти ж прекрасно знаєш, що з сорок сьомого!

Ага, на Україні саме був черговий голод, а цей поїхав їсти холодні курчата з кав'яром. З Швейцарії майже одразу до Швеції. Все на "ше". Я подумав: які ще країни є на "ше"? Нічого не згадав, крім Шотландії. Але Шотландія не самостійна держава. Щось ніби Україна. Україну проковтнула колись Російська імперія, Шотландію — Англія.

— Ми з Адель вже втомилися, — пояснив чоловічок, — повертаємося на батьківщину. А ви — з Фінляндії?

— Як вам сказати? Більше, мабуть, з Швеції.

— Ви були в Швеції? Чому ж я вас там не бачив?

— Всього три тижні...

— Тоді ясно. Ми з Адель саме готувалися до від'їзду, в посольстві я практично вже не бував... Ви, звичайно, по розвідці?

— Та ні, я не геолог, я агроном...

— Геолог! Ах, жартівник! Адель, ти чула? Не геолог, а всього-навсього агроном! Грандіозно! Ну, звичайно, у вас повинна бути своя легенда. За легендою ви агроном. Але ж ви з органів?

— Ми з дружиною звичайні туристи. Наша група в сусідньому вагоні, а ми тут тому, що подружжя.

Дипломат підійшов до мене впритул, дістав якусь книжечку, став тицяти мені межі очі:

— Гляньте. Ось моє посвідчення. Радник посольства. Ви повинні мені вірити. Не треба ніяких байок про туристську групу. Радянські туристи? Це ж смішно! Що таке — радянські туристи? Де ви їх бачили?

- Уявіть собі — вони є. Ось перед вами один з них.
- І ви хочете переконати мене, що ви не з органів, а справді агроном з України?
- Справді.
- Хто ж вас випустив за кордон?
- Тепер усіх випускають.
- Усіх?
- Усіх.

Дипломат опасливо позадкував од мене, вже здалеку посварився сухеньким пальчиком:

— Та ви ж хитрий, як усі українці! Мені треба було одразу здогадатися. Це ж так елементарно! У вас — рука! І не пробуйте заперечувати.

Тоді я ще не знав, який близький до істини був цей ікроїд.

* * *

На агростанції мене ждав лист од матері. "Дорогий синку Миколо і наша невісточка Оксанка! — писала мама. — Що ж воно на світі діється, господи, твоя воля! Прислав мені Маркусь письмо і пише, ніби оженився, а мені й не сказав нічого і не покликав на свайбу, бо було в них якесь комсомольське весілля, сама молодь, і жінка його теж молода й комсомолка, а зветься Мурсель, татарка воно чи хто? А чи Маркусь хоч вам повідомив і чи ви там були на тій комсомольській свайбі і що воно і як, хоч напишіть же мені старій та дурній..."

Я поцікавився в Оксани, що це за ім'я — Мурсель?

— Може, Муся? — висловила вона здогад.

— А що таке Муся?

— Може бути Маруся, а може й Тамара. Дівчатам подобається переінакшувати...

Не вгадали ми з Оксаною. В інституті вже були канікули, Марко з своєю Мурсель замість весільної подорожі, мабуть, рвонув знову на цілинні землі, жди тепер до осені. Я написав матері заспокійливого листа, але відправити його не встиг, бо на агростанції несподівано з'явилися молодожони.

Привіз їх з Веселих Хуторів мій знайомий, відставний майор Зозуля. Він підкотив своїм "сіро-голубим", як миша, "Москвичем" до нашого будиночка, виліз з машини і зробив заяву про те, що нікого б він сюди не повіз, але взнав, що це мій брат, тому порушив свій звичай, ну і так далі. Після чого майор випустив на волю своїх пасажирів і покотив назад, до станції.

Марко був, як Марко, тільки ще мовби дрібніший і худіший, а його жона — нівроку собі дівчина, все на місці, щоки, губи, очі, груди, ноги, пофарбоване модною хною руде волосся викладене високою баштою на голові, завдяки чому Марсель видається вищою за Марка, а може, вона й справді вища на зріст, може, це тепер теж модно, як хна, як оце чудернацьке ім'я... Хоча з іменем наша мама, здається, щось наплутала.

— Знайомтесь, — весело загукав Марко, — моя дружина Марсель. Я не буду гарькати, насправді вона Марія, але її артистичний псевдонім — Марсель Рижій.

Я процитував: "Зацвів сподіваний рижій".

— Що це? — не зрозумів Марко.

— Вірш поета, вбитого Сталіном[26].

— Я не про те. Рижій.

— Сільськогосподарська олійна культура. А ви думали: щось французьке, як і Марсель? Ти як — теж узяв псевдонім?

— Я — Сміян. Правда, ім'я трохи поміняв. Маркерій. Тепер: Маркерій Сміян. Звучить?

— Звучить. Це вже щось древньоримське? Маркерій, Тіберій, Дезидерій... А твоя... Марсель що — актриса?

— Ну, Миколо, невже не розумієш? Вона студентка, як і я. А її рідна тітка — народна артистка. Виконує головні ролі у всіх п'єсах Корнійчука.

— Марсель теж цілиться на Корнійчука?

— У неї, як і в мене, — смак до громадської роботи, — поважно сказав Марко. — Знаєш, я приїхав до тебе порадитися...

— Ти б до мами поїхав, а не до мене. Образив ти її.

— Заїдемо ще. Ми оце були в Києві, у Марсельчиної тітки, ну, до тебе зручніше з транспортом... До того ж, у моєму житті намічаються зміни... Я й хотів з тобою... Мама не зрозуміє. Вона далека від цих проблем.

Жінки клопоталися з вечерею, ми з Марком вийшли під зорі. Я повів його до будиночка професора Черкаса, показав бібліотеку, яку заповів мені вчитель.

— Добудуємо ще дві кімнати, влаштую мансарду і переберемося з Оксаною сюди, — пояснив я братові.

— Ти остаточно вирішив заритися тут у землю, а тепер ще й у ці книжки? — спитав він.

— А хіба що?

— Я б так не зміг. Мені потрібний простір.

— Як відомо, сцена — досить обмежений простір, — зауважив я.

— Ет, що там сцена! Від сцени я відійшов!

— Відійшов, не дійшовши? Ти ж переконував мене, що хочеш стати актором, що відчуваєш у собі щось особливе. Я тоді подумав: а чому б Сміянам не подолати земне тяжіння? Чи ж ми тільки хлібороби, гречкосії чи й ще хтось! А тепер же як?

Марко сміявся довго й заливисто на мої слова. Не чув я такого сміху в нього ніколи. Навчився в інституті культури? Артистичний сміх?

— Я не буду гарькати, але тебе, Миколо, засмоктала твоя агростанція. Це вже не земне, а чорноземне тяжіння. А я вирвався на оперативний простір! "Молодим везде у нас дорога...". Попервах, як і ти оце, я недооцінював. Коли мене вже на першому курсі обрали секретарем факультетського бюро комсомолу, я подумав: зайва халепа. А виявилось: це тільки початок. Трамплін! Я ж єдиний на весь інститут виконавець ролі Леніна в п'єсах Корнійчука й Погодіна. Вже я й не беру участі в спектаклях, та однаково: єдиний виконавець! Климущняк, ти ж його пам'ятаєш, секретар обкому, той так і заявив: "Щоб мені на всіх зборах і активах був Сміян!" і скрізь мені — слово.

Тільки оголосять мене — все мертве. Ждуть, що скажу. Раз виконавець ролі Леніна, значить довірений-перевірений і скаже, вважай, те, що сказав би сам Ленін. Ну, а коли мене обрали вже й секретарем інститутського комітету комсомолу... Кабінет, телефон... Дзвоню директорові інституту: хотів би з вами зустрітися. А він: не турбуйтеся, Маркерію Федоровичу, я сам до вас забіжу після другої пари... Ну! А тепер така історія. Восени буде обласна комсомольська конференція, і мене рекомендують секретарем обкому комсомолу по пропаганді. Оце я й хотів з тобою порадитися. Марсель в одну душу: згоджуйся! Її тітка теж радить... Я б і не проти, але все-таки боязко...

— Ти ж ще вчишся. Хіба студентів обирають?

— Мене оберуть! Головне, щоб рекомендував обком партії. А Климушняк заявив: "Сміян — це наша надія..." Скажу тобі по секрету: оце обрання — тимчасове, всього на рік, поки я одержу диплом.

— Тебе ж ще не обрали.

— Оберуть! Партія накаже — оберуть! Я не буду гарькати, але тут стовідсоткова гарантія. А там Климушняк обіцяє вже мені першого секретаря, бо нинішній перший іде до Києва. Для мене відкривається така сама перспектива. Область — це тільки перший етап, трамплін. А далі: Київ, Москва. Комсомол — це кузня партійних кадрів.

— Значить, не в актори, а в кадри?

— Ну, Миколо, ну справді! Як ти не розумієш? Що таке актори — це ж нещасні люди, вічні злидні, жалюгідні попихачі. У нас акторську майстерність читає заслужений артист. Як розійдеться, розмахається, скидає з себе піджак, вішас на спинку стільця, а в піджаці половини підкладки немає, пообтріпувалася, він її ножицями повідрізав. Штани купував, коли був ще худий і стрункий, теперросло черево, штани в поясі не сходяться, він їх ззаду розпорів і в той клинець вшив жіночу гумову підв'язку, знаєш, таку ще довоєнну — різнокольорова, вся в брижиках. І це ж заслужений артист республіки! Може, ти й мені хотів такої судби?

— Хотів не я, це ти сам хотів, Марку. А я тоді подумав: актор, артист, художник — це ж прекрасно! Це ж вознесіння нашого селянського роду.

— Ти перебільшуєш, Миколо. Актор — ніякий не художник. Простий лицедій.

— Може, й так. Але люди його люблять саме за це. Бо лицедійствувати на сцені — це благородство, а лицедійствувати в житті — негідно й підло.

Образа бриніла в Марковому голосі, коли він сказав:

— Мене висувають не лицедійствувати, а керувати.

— Керувати?

Було в батька три сини. Два розумні, один дурень. У нашого батька — двоє синів. Хто з нас розумний, хто дурний? Я перепитав:

— Тебе висувають — керувати? А ти хоч знаєш, що це таке? І взагалі — знаєш ти хоч що-небудь?

— Чому ти вважаєш, ніби я нічого не знаю? Мені двадцять один рік. Згадай себе. Ти в такому віці вже командував батальйоном, якимись особливими мінометами. Чому ж я,

твій брат, не можу хоча б наслідувати тебе, повторити твій приклад?

— Про війну не треба, Марку. Командувати на війні — про це знають тільки ті, хто там був. Там смерть зрівнює всіх: і командирів і підлеглих. А тут, ти ж сам хвалишся: сиди в кабінеті, морду надимай та видзвонюй по телефону.

І все тримається, як і за Сталіна, — на страхові й брехні, а не на знаннях і вмінні. На війні командирів відбирає сама смерть, вона вибирає найвищу мужність, найвищу гідність, найвище благородство. В звичайному житті прості люди добираються за здібностями, за вмінням, а керівники? Ну, ситуація, ну, випадок, ну, слухняність і запобігливість перед вищим начальством, але на цьому ж не може триматися велике справжнє життя. Ось чому серед наших керівників, скільки я їх бачив, так багато людей обмежених, затурканих, тупих, егоїстичних, а найстрашніше: вони абсолютно нічого не вміють робити і зовсім не переймаються цим. Як кажуть в народі: дурний та й не журиться! Не хотілося б мені бачити тебе, Марку, серед таких людей.

Він, мабуть, і не слухав мене зовсім, бо його запитання, що несподівано пролунало з темряви, було для мене, мов ляпас:

— Ти не віриш у кадрову політику нашої партії?

Кадрова політика? Про що це він? Отой маленький Сталін, в нечутних кавказьких чобітках, а за ним табунець соратників-прихвоснів, і всі теж маленькі, дрібненькі, хто хоч на вершок вищий за вождя, пригинається, вганяє голову в плечі — оце кадрова політика? Сталін вмер, тепер бігає поперед усіх наш дорогий Микита Сергійович, а за ним знов табунець і знов ті, хто вищий першого, готовий провалитися крізь землю. І це кадрова політика?

Злі карлики керують велетенською країною, ненавидять усіх, хто на них не схожий, впускають до своєї номенклатури тільки таких, як вони, — може, оце і є та кадрова політика?

Брат, мовби прочитавші мої гнівливі думки, заявив:

— У нас на посадах завжди були кращі з кращих!

— Гай-гай! — гірко засміявся я. — Аби ж то кращі, Марку. Може, Климушняк кращий? А може. Сирота, який продав професора Черкаса, а заодно й твого брата?

— Сирота — відповідальний працівник обкому партії.

— Зайве свідчення того, що до посад ведуть тисячі доріг, і не завжди прямі й праведні ті дороги. Багато покручених, звивистих, або вже й не дороги, а нори, підземні лабіринти. Добереться отакий сирота до посади, а що він уміє, що знає? Мабуть, тільки й знає, що в нас праця — самовіддана, патріотизм — полум'яний, труднощі — тимчасові, схвалення — одностайні, єдність — монолітна, ентузіазм — всенародний, успіхи — небувалі, аплодисменти — бурхливі. Хто продав душу дияволу безликістю, сам повинен стати безликістю і докладатиме всіх зусиль, щоб зробити безликим і весь народ. Сковорода казав: "Человек, мир сердечный погубивший, погубил свою главу и свой корень".

— Ти анархіст, як усі селяни, — зітхнув Марко.

— Ніби ти не селянин!

— Я скинув з себе цю зашкарублу оболонку! Інакше й мене б поглинула дрібнобуржуазна стихія!

— А яка стихія, цікаво, годує тебе хлібом?.. Втім, пробач: кожен годує себе сам.

— Отак воно краще, — похвалив мене Марко, — бо це ж, пробач мені, звичайнісінька демагогія.

— Демагогія йде завжди згори, а я живу внизу, на самих глибинах...

...І прірва в цілих тридцять років, і ніби один з нас так і залишався сидіти на самому дні тої прірви, а інший підіймався, возносився над нею, щоб потім низринутися в глибини вже без надії, без сліду, без спомину.

Коли ж зламалася братова душа? Як я прогледів? В сорок шостому, коли Сталін почав зрікатися Перемоги, Маркові одинадцять, він ще дитина, але хто знає, що найперше вловлює дитяча душа — добро чи зло, благородство чи підступи, святощі чи сатанинство? В п'ятдесят шостому Хрущов став зрікатися Сталіна, Маркові двадцять один — небезпечний вік вибору, душа рветься на розпутьті і не знає, куди кинутися, куди вдатися. Шістдесят п'ятий рік — Брежнєв відрікається від Хрущова, Маркові вже тридцять один, душа викристалізувалася, світ переверне — з дороги не зверне. Сімдесят шостий рік, Брежнєв, піштовхуваний під лікоть Сусловим, зрікається самого Брежнєва, туман і пітьма наповзають навіть на ті нечисленні дні, що були в нашому житті, після бадьорих маршів починається безладне блукання, сліпе тицання по кутках і тупиках, а пітьма стає суцільною, і боротися з нею несила, більшість скоряється й ламається, але Маркові сорок один, розквіт сил, хапати якомога більше і тримати, не випускаючи з рук, мерщій надягнути нову маску, не приміряючи, бо так званий розвинутий соціалізм — це суспільство суцільних масок і всезагального лицедійства, вимріяне царство свободи для званих і обраних, соціалізм для своїх. І ось вісімдесят шостий рік, Горбачов, сповідуючи успадкований від своїх "генеральних" попередників принцип: "Ти мене породив, я тебе і вб'ю", — вже не просто зрікається застою, волютаризму, культу, а рвучко й відважно розчиняє брами для свіжих вітрів і вільних душ, але всі вітри давно вже отруєні, а душі понищені, зламані, приспані, і в широкі брами великих сподівань вповзають міазми і потвори. Потвор народжує маячня, а в нас вийшло навпаки: вони плодилися посеред білого дня, в нас перед очима та ще й під наші захоплені вигуки й бурхливі овації. Орда принесла нам колись крик "Ура!", Візантія подарувала аплодисменти, і ми охоче прийняли ці підступні дари для скаламучення розуму і жили з ними цілу тисячу років.

Невже й брат мій — серед потвор? Він уцілів при всіх зреченнях і відступництвах, як Суслов у Кремлі, і хоч до Кремля не добрався, зате в Києві закорінився так міцно, що не здули його ніякі політичні бурі. Був на побігеньках у Підгорного, в Шелеста вигулькував з-за спини, до Щербицького перемандрував під пахву і гордо промовляв звідти: "Ми!.. Ми!.. Ми!.. Я не буду гарькати..."

Існувала досить зла легенда про те, як Марко перескочив з Нижньодніпровська до Києва. Зла і принизлива легенда, але я ніколи не питав Марка, не домагався коли й не спростування, то хоч простого пояснення.

Та подія пов'язувалася з іменем Кириченка. Кириченко тоді вже був у Москві, Хрущов забрав його з Києва і зробив другим секретарем ЦК, тобто повелителем всіх переляканих, запобігливих і догідливих. Було ще далеко до страшних Новочеркаський подій, коли Кириченко, який "залишився на господарстві" (Хрущов поплив на теплоході "Балтика" до Америки, щоб стукати по столу ботинком в ООН), віддав військам наказ розстріляти демонстрацію робітників, які протестували проти нелюдських умов життя, отож Кириченко ще не заgrimів з високих постів "на заслужений відпочинок", розкошував владою, купався в славі, коли з грюкотом і сиренним виттям котив у величезнім урядовім автомобілі, то здавалося, ніби своєю безмежно-широкою фізіономією заповнює все переднє скло, — вже й не відлякуюча маска східних деспотів, а щось ніби звіряча велич. А може, це отой пресловутий соціалізм з людським лицем? Того літа Кириченко ошчасливив своїм "перебуванням" рідну Україну, відвідав красуню-Одесу, де колись здійснював керівництво, і на згадку про таку визначну подію посадив біля обкому партії каштанчик. На деревце одразу почепили пластинку з нержавіючої сталі з написом: "Это дерево посажено членом Политбюро..." Майже як у гоголівських Івана Івановича та Івана Никифоровича: "Сія диня з'їдена..." Але з насіння з'їдених гоголівськими героями динь виростили нові дині, а як росли дубки, каштанчики, берези, посаджені великим Мао, маршалом Тіто, Фіделем Кастро, нашим дорогим Микитою Сергійовичем, а також багатьма членами Політбюро? Гай-гай! Недосить видалося пронумерованих і прописаних людей — кортіло добратися ще й до кожної деревини!

Після Одеси визначний керівник ошчасливив Київ, але не саму столицю, а лиш столичні мисливські угіддя, перейняті народними слугами мало не від київських князів. Тисячі гектарів древніх пущ на Лівобережжі обгороджено високою дротяною сіткою — звідти не вискочить звір, звідси не вскочить чоловік. Концтабір для звірів. А в надзирателях — мало не полковники, які дослужилися до своїх чинів при диких кабанах, тому й зватися повинні були відповідно: кабанячі полковники.

Було літо, полювання на звіра й птицю заборонене, але ж не для високих осіб. Начальство керує і полює перманентно, тобто безперервно, щоб не давати спокою й розслаблення ні людям, ні звірям. В давнину на лови з князем вирушала дружина, зганяли туди доколишніх смердів; поміщик, їдучи травити зайців, брав з собою псарів, дворових і кріпаків мужської статі; наше начальство теж не полює самотою, а неодмінно у належному супроводі відповідних чинів. Хто окреслює коло тих ошчасливлених і як мій брат, який тоді був ще комсомольським секретариком далеко від Києва, міг потрапити на кириченківське полювання, — все це для мене так і лишається таємницею назавжди. Але сталося саме так.

Кириченко вмовстився в бетонній бочці, поставленій на бетонних стовпах біля кормушок, кабанячі полковники нажахкали кабанів до тих кормушок, вельможний мисливець з одного пострілу вклав найбільшого вепря — гуля наш батюшка, гуля!.. Після цього належало причаститися всього, що послав бог і трудовий народ. Двері розчинено, високий гість перший ступив до трапезної кімнати, орлиним зором окинув

стіл, столи і столики, все побачив, усе зауважив, помітив і відмітив, але ж соціалізм з людським лицем мав не тільки гострий зір, а й тонкий нюх, товариш Кириченко розкрилив ніздрі свого неабиякого носа, нюхнув наїдки й напитки, нюхнув ще раз і заgrimів: "А де діжкові огірки!"

Літо ще тільки починалося, огірочки могли бути малосольні, але діжкових не було.

— Без діжкових огірків і за стіл не сяду! — заявив вельможний гість.

І тут перед соціалізмом, який втратив людське лице, проштовхавшись крізь частокіл наближених, відважно і, сказати б, відчайдушно став мій непоказний братик і заявив:

— Дайте мені вертольот, і через три години діжкові огірки будуть на столі!

— Дайте йому вертольот, а ми зганяємо в більярд, — звелів можновладець, навіть не поцікавившись, хто це і що це перед ним.

Та коли Марко злітав до Нижньодніпровська і таки привіз маленьку діжечку з малесенькими, як мізинчик, солоними огірочками і Кириченко розхрумкав корнішон і пустив його за щоку, то муркнув Підгорному: "Такого хлопця треба держати під рукою. А він у тебе де?"

А здавалося б: що таке діжечка з солоними огірками? І як може звичайний предмет, мертва річ вирішити долю людини?

Я не розпитував брата про цей випадок.

* * *

І вже зовсім інша мертва річ, і не визначення людської долі, а лиш свідчення, спомин і біль.

Одразу по смерті Сталіна ми з професором Черкасом стали писати до військової прокуратури, до КДБ, до Міністерства оборони, питаючи про долю майора Михна. Відповіді не було нізвідки. Почалася хрущовська весна, мільйони людей вийшли з концтаборів, реабілітували загиблих, — про Гаврила Панасовича не було ніякої чутки. Тоді прийшов Брежнєв, лакизи зробили його маршалом, маршалаві захотілося спогадів про бойові подвиги, а подвиги здійснюються тільки під мудрим командуванням, — так над країною знову стала виростати похмура тінь Генералісимуса, про невинно переслідуваних вже не було мови, збудовано нові концтабори, знайдено й поселенців для них — дисидентів, так знову вмерла воля і вмер народ, тепер уже, здавалося, навіки.

І тут Горбачов, і перестройка, і всі брами навстіж, і...

Ми ніколи не знаємо кінця, але початок був прекрасний, і саме той початок приніс мені несподіваного пакета в цупкій синій обгортці, з суворими грифами і п'ятьма сургучевими печатями, про існування яких я вже й забув.

Я зламав печаті, розрізав білі шнурки, зазирнув у таємничий пакет. Кілька аркушків і обтріпаний блокнотик з пожовклими сторіночками з півдолоні завбільшки.

В одному з листів писалося: "На ваш запрос сообщаем..." Довго писали, а читати, власне, нічого. Справу майора Михна Г. П. переглянуто і "за отсутствием состава преступления" його визнано невинним. Про що й повідомляється. Прекрасно! Ми тебе

вбили, але тепер вирішили визнати живим.

Ще один папірець був випискою з постанови про реабілітацію Гаврила Панасовича, нарешті третій звався: "Опись вещей, изъятых при аресте гражданина Михно Г. А. и возвращаемых родственникам покойного".

В "Описи" під номером один значилося: "Блокнот самодельный из бланков иностранного происхождения с надписями на иностранных языках".

Номера два не було, не було нічого більше: ні речей, ні повідомлення про те, де перебував Гаврило Панасович, де загинув, коли, від чого.

Ах, яка ж у нас робітнича та ще й селянська держава!

Я взяв той блокнотик, мов послання від усіх невинно убієнних, мов голос Гаврила Панасовича, мов його втомлену душу. Блокнотик вільно вмещався в моїх долонях, я міг зробити з долонь сховок для нього, пригріти, приголубити. Пожовклий папір можна з допомогою хімічних реактивів знов зробити білим, можна прочитати на ньому вицвілі літери і втрачені слова, а людини не воскресити, не вернеш, не відновиш.

Блокнотик без палітурок, зшитий дивною шпагатиною з... картону. Гаврило Панасович розповідав мені про цей картонний шпагат, з якого зіткані були "матраци" для в'язнів концтабору. Набиті "матраци" були паперовими клаптями, настриженими з особових справ тих, кого вже немає на світі. В кожному матраці — тисячі таких папірців, на них — тисячі імен мертвих, і ти теж приречений на смерть і лежиш на цьому страшному матраці, мов у братській могилі. Та доки людина жива, вона не здається, концтабірники знайшли спосіб користатися навіть тими понурими письменами, матраци стали своєрідною "бібліотекою" для приречених, їх "читали й перечитували", шукали прізвищ знайомих, однополчан, земляків, матрацами обмінювалися, навіть "торгували", сам Гаврило Панасович знай робив з тих матрацних папірців невеличкі блокнотки і вів у них найпростіші записи про погоду, дні тижня, настрої, щоб не збожеволіти остаточно, щоб нагадати собі, що ти ще людина, що ти мислиш, маєш пам'ять. Щомісяця на їхній барак налітала гестапівська команда, робила обшук, відбирала все заборонене, і щоразу в Гаврила Панасовича знаходили саморобні блокнотики, його кидали до штрафного бараку, звідки він уже не виходив, а його виносили, та знов він насмикував з матраца папірців, знов зшивав їх у блокнотик, вимінював за півпайки (тобто 60 грамів) кістяного хліба огризок олівчика і вперто вів свої передсмертні записи.

Він сказав мені, що останнього зробленого ним блокнотика гестапівці відібрати не встигли, бо прийшли американці і звільнили концтабірників, не казав тоді в Кельні й про те, що використовує цей блокнотик для словничка, хоч міг би скористатися для цього розкішними американськими записниками, яких повно було в штабі підполковника Сейса.

Хто може збагнути психологію людини, яка пробула три роки в фашистському концтаборі?

А хто пояснить мені психологію тих смершівців, які арештовували майора Михна і вилучили цей блокнотик як "вещественное доказательство", а тоді зберігали його в

своїх похмурих архівах понад чотири десятиліття?

Мовби в передчутті своєї долі, Гаврило Панасович, записуючи в блокнотик англійські слова, надавав перевагу словам "невеселим": темний — дарк, фаскенс, твердий — хард, знищувати — краш.

Сімдесят шість аркушків, сорок сім англійських і двісті вісімдесят одно німецьке слово в словничках, і зовсім несподівана фраза англійською мовою з оповідання Хемінгуея "Сніги Кіліманджаро": "...і найстрашніше було те, що по краю цієї порожнечі нечутно прослизнула гієна".

Яку гієну мав на увазі Гаврило Панасович? І чи не за цей натяк поплатився він, зрештою, життям?

Аби ж то гієни тільки прослизали по краю нашого життя. Ми приречені жити серед гієн і здригатися щомиті від їхнього мерзотного виття.

А на звороті кожного з тих сімдесяти шести аркушків то шматки якогось концтабірного листування, де йдеться про переміщення ув'язнених, про транспортування, переведення до штрафних команд або й до "Гімельсфарткомандо", тобто до господа бога, а також кілька обрізків з особових справ радянських військовополонених, останні свідчення про тих, хто стояв на вогненних рубежах літа сорок першого року і, безвісті пропавши, занесений був до чорних сталінських списків.

Вдома над їхніми іменами десятиліття цілі висітиме хула і анафема, а тут і після мученицької смерті їх знов четвертували, і байдужий німецький різак шматував їхні особові справи, методично й акуратно відрізаючи рік народження кожного, лишаючи тільки день і місяць, мовби для того, щоб були вони для нас вічною загадкою.

Особові справи були з двох шталагів. Шталаг IXA (в ньому був Гаврило Панасович, особистий номер 30196) і шталаг 319. З шталага IXA я прочитав тільки два уривки з службового листування. В одному йшлося про відправку в штрафну команду в'язня під номером 36090, в іншому, від 15 листопада 1941 року, кострубатим готичним почерком виписано імена французьких полонених: "№ 35539 Вандаше Жюль, № 35474 Лагайє Рожер, № 48982 Лакресоньєр Жак".

З шталага 319 залишки записів про тих, хто знайшов там свою смерть.

Особистий номер 1766. Бодров Михайло. Народився 16.V. (рік відрізано). Родом з села Тяшино, жив у Бронниці Московської області, електрик, зріст 174 см, блондин.

Особистий номер 1866. Феньов Василь П., народився 29.XII., родом з Архангельська, кресляр, 154 см, шатен.

Особистий номер 1864. Євс... (чи Євсєєв, чи Євстратов, чи Євстигнєєв?) з Куйбишева, зріст 173 см, брюнет.

Особистий номер 1862. Єфіменко Іван. Народився 18.I., Вороньків, Київської області, селянин, 160 см, білявий.

Особистий номер 1770. Бондарєв Андрій, народився 25.IV., з Могилівської області, білорус, жив у Бихові, шофер, зріст 170 см, чорнявий.

Особистий номер 1810. Деянов Іван, народився 10.VII., 162 см.

Особистий номер 1765. Бородін Іван, народився 6.II в Тамбовській області.

Селянин. 163 см, шатен.[27]

Я читав і перечитував блокнотик Гаврила Панасовича Михна, і жах поймав мене від думки про жертви, якими позначено нашу хресну путь в історії. "Но мы мелем, и месим, и крошим тот ни в чем не замешанный прах".[28]

Навіть у чорній сутіні середньовіччя тонким промінчиком проблиснуло слово "гуманізм", що походило від *humus* — ґрунт, земля, і, розганяючи морок обскурантизму, засяяли імена Джордано Бруно, Еразма Роттердамського, Томаса Мора, Кампанелли, Піко Делла Мірандолли. Ми знаємо навіть першого гуманіста. Ним був поет Петрарка, який у листі до друга 26 квітня 1335 року висловив своє захоплення від споглядання хмар з висоти гори поблизу Авіньйону: "Вражений грандіозним видовищем, яке відкрилося переді мною і зачарований якоюсь незвичайною легкістю повітря, я зупинився на вершині. Я озирнувся і побачив тучі в себе під ногами. І менш неймовірною здалася мені тоді слава Ата і Олімпу, коли я власними очима з гори менш славної побачив те, що чув про ті гори".

Здавалося б: що тут особливого? Але вперше в людських діях Петрарка свідомо споглядає безкрайні горизонти створюваної при його безпосередній участі нової системи мислення, системи, заснованої на небаченому давніше інтересі до людської особистості і до нерозривно пов'язаної з нею природи.

Людина вознеслася над природою, над світом, вона мовби зрівнювалася в силі, красі й гідності з самим богом, і віднині людину вже ніщо не могло принизити й перемогти, а хіба що знищити. Гуманізм став всесвітньою релігією, перед якою безсилями були найжорстокіші тирани, але Сталін з його азіатською підступністю знайшов спосіб подолати навіть гуманізм, висунувши на противагу йому облудний термін "соціалістичний гуманізм".

І хай собі якийсь там закоханий у свою Лауру монах Петрарка розглядає пейзажі Авіньйону, а ми, керуючись принципами соціалістичного гуманізму ("Если враг не сдается, его уничтожают!"), примусимо споглядати пейзажі Колими і Воркути всіх тих, хто замахується на безсмертні ідеї, пильновані товаришем Сталіном, хто хотів висадити в повітря Свердловську фабрику балалайок, спалити Тульський завод самоварів, отруїти коня маршала Будьонного, хто пив молоко від корови, яка була на окупованій території, хто їв хліб із звичайної пшениці, а не з гіллястої пшениці академіка Лисенка.

Ми жили і не знали, на якому світі перебуваємо.

Український поет писав у 1930 році:

В подвір'ях перекликаються нові слова:

Колективізація, засівкампанія...

...І встає стихією з хуторів

Іржання коней і стогін корів.

Збирайтесь, корови, — а ви, коні,

Працуйте в одній великій колоні,

Глибше борозну — глибше ворить у світ

Генеральний план великих робіт.

Все було принесено в жертву: люди, коні, корови. Жертви слів, жертви планів, жертви ідей. І той український поет, як безліч його товаришів, став жертвою і півтора десятки років умирав у сталінських концтаборах. Жорстокий вік, проклятий вік!

* * *

А якій сліпій мстивій силі принесено в жертву мою Оксану? Жінки не можуть бути винні. На сім світі винними слід вважати тільки чоловіків. Може, й моє тисячолітнє життя — то спокута за всі наші провини?

А Оксана? Я не закрив їй очей, і вона тепер вічно дивитиметься на мене з болем і ніжністю, мов мертвий ангел. Не родись красивою, а родись щасливою. Покоління, народжене для мук і страждань. Все було проти нас: держава і залізо, слово і труд, бог і природа. Мені й досі здається, що коли б не той страшний мороз зими шістдесят третього, Оксана була б жива. Бо хіба ми не жертви стихій, і всі наші наміри здолати їх — лиш немичне борюкання? Коли хрестоносці брали штурмом Константинополь, лив такий дощ, що згодом літописці писатимуть не так про падіння столиці Візантії, як про той дощ. А вже інший дощ через п'ятсот років завадив Богданові Хмельницькому взяти Збараж, і довелося підписувати несприятливу для козаків угоду з королем Яном Казимиром. Небачений в наших степах мороз сорокового року поміг мені виграти лижний крос імені маршала Тимошенка, я прийшов до фінішу перший з усього нашого училища, не обморозив ні щік, ні носа, ні рук, як багато хто з курсантів і командирів, лютий мороз мовби розігрівав мене, додавав снаги й завзяття, а може, моя гайдамацька кров кипіла ще й від того, що на фініші ждала закохана в мене генеральська донька, від самої думки про яку вже мені не мороз в обличчя, а весняний легіт, і не жорсткий сніг під лижвами, а шовковисті трави і барвисті квіти.

А мороз шістдесят третього забрав у мене Оксану.

Після багатьох років безнадії зненацька заяскріла нам сліпуча зоря щастя. Оксана ждала дитину! Я ходив довкола неї навшпиньках, боявся дихнути на неї, злагіднив би всі вітри, вгамував дощі, затулив навіть сонце, щоб не так пекло. Прихилити б ще всі дерева, щоб був затишок, простелити під ноги Оксані всі трави, щоб м'яко ступати, здіймати з неба зірки, які вона захоче, — то й того було б недосить, щоб виказати все моє дбання, турботу мою і любов до Оксани.

Все марно і все безнадійно.

Осінь була страшна, а зима надходила іде страшніша. В цьому прекрасному, здавалося, ідеальному жіночому тілі зламався якийсь таємничий механізм, і воно наливалось водою в кожній його клітині, загрозливо, майже катастрофічно важчало, нерухоміло, ставало мовби мертвим. Гінеколог з районної лікарні, маленька пустоока жіночка, оглянувши Оксану, заявила:

— Треба більше рухатися. Це від сидячого способу життя. В нас тут усі жінки працюють, тому таких випадків не спостерігається.

— Вона працює все життя мало не відтоді, як стала на ноги! — сказав я. — Ви ж лікар, ми ждемо від вас кваліфікованої допомоги, а не біографічних досліджень!

— Медицина теж не всесильна, — заявила лікарка. — В таких випадках доводиться

всі сподівання покладати на організм. Він повинен сам перебороти.

— Ви ж сказали, що таких випадків у вас не було?

— Не було таких, то були інші, може, й тяжчі. Там, де безсилою виявляється медицина, вступає в дію природа.

Я краще за неї знав, що сказав Мічурін про милості, які треба брати в природи, і повіз Оксану до київських світил. До них приїздила навіть шахиня Сорейя, якій загрожувало розлучення з шахом, коли вона не народить йому спадкоємця трону. Сорейї світила не допомогли, не допомогли вони й Оксані. Обстеження не дали ніяких наслідків. Всі органи здорові й неушкоджені, але організм отруюється, очевидно, десь порушено імунну систему. Медицина тут, на жаль, безсила. Треба всі сподівання покласти на самий організм, на його природні сили, на стійкість і опір. Треба створити всі умови, забезпечити спокій, стежити за...

Тоді я подумав: чому я доктор наук по ріллі, корінцях і колосках, а не доктор медичних наук? Хвилина розпачу. Більше вже не доводилося так думати ніколи.

Той січневий мороз був чорний, бо все сталося вночі. Оксана покликала мене, ледь прошепотівши з сусідньої кімнати: "Мико...", але я почув той шепіт, схопився з-за столу, за яким сидів над якоюсь ученою книжкою, метнувся до неї: "Що тобі, моя мила?". Вона лежала на високо підбитих подушках, дивилася своїми довгими очима на мене й не на мене, а кудись у незнані мені простори, не стогнала, не виказувала жодною рисочкою обличчя своїх страждань, тихо промовила: "Миколо, я, мабуть, умираю...". Я впав біля постелі на коліна, мовчки вхопив її руки, обцілював їх, притискав собі до горла, так ніби сам умирав, а вона знов сказала спокійно і просто: "Я вмираю, Миколо".

— Що тобі? Якісь болі? Може, почалися пологи?

— Пологи — рано. Ще ж сім місяців. І не болять нічого, а все — ніби вмерло. Ти цілуєш мені руки, а я й не чую. Нічого вже не чую, як нежива.

— Я повезу тебе в лікарню!

— Навіщо? Нічого не допоможе...

— Дурниці! Я зараз же повезу тебе! Я підніму весь район!

Тримайся, Оксанонько! Я не віддам тебе! Ні, ні!..

Я побіг у двір, де стояла наша недавно придбана "Волга". Нічні завірюхи загортали її снігом, я щоранку відкопував машину, так ніби сподівався, що доведеться отак раптово виїздити. Запустивши двигун і нагрівши салон, я вимостив задне сидіння матрацами, загорнув Оксану в кожуха, переніс до машини, позамикав двері, сів за кермо.

— Ну, мала, тримайся! Півгодини — і ми сколошкаємо всю районну медицину!

Оксана мовчала. і тільки коли ми виїхали за скіфські терни і поминули те місце, де поховали колись професора Черкаса, вона покликала: "Мико...". Я стишив машину, перегнувся до неї: "Що, Оксанонько?" — "Щоки мені дерев'яніють", — тихо сказала вона. Я зупинив машину, перегнувся через своє сидіння, приклав долоні до її щік. "Я нічого не відчуваю, мала, гарячі щоки, тобі, мабуть, здалося..." "Не здалося, вони вже

мертві. Все тіло у вогні, а щоки — як крига...". Я вискочив з машини, відчинив задні дверцята, втулився поряд з Оксаною, став обцілювати її щоки, вона затихла і не скаржилася більше, мабуть, можна було їхати далі, треба було їхати, я скочив до керма, натиснув на педаль газу, помчав у чорний мороз, але знов тихе й болісне: "О, мої щоки!..". Вже й не знаю, скільки разів зупиняв я машину і обцілював Оксані щоки, і плакав од власного безсилля, а тоді знову рвався крізь чорний мороз, поки нарешті опинився перед будинком райлікарні.

Довга глиняна споруда, поставлена невідь коли і не знати навіщо, а вже за радянської влади пристосована під лікарню, — сталінське піклування про здоров'я трудящих, торжество переваг безкоштовного лікування. Чергова лікарка не впустила мене далі тісних темних сіней, злякано замахала руками: куди, куди, мороз, сніг, антисанітарія! Радянська лікарня ще неприступніша за радянську тюрму, краще й не потикатися ні туди, ні туди.

— У мене в машині вмирає дружина, — сказав я, — треба гінеколога.

— Ви що? Серед ночі — гінеколога? Ви хоч знаєте, що вона — дружина товариша Стуконога?

— Хай дружина хоч чорта з рогами!

— До того ж у нас немає місць. Люди лежать у коридорі.

Вона ніби не чула, що я їй сказав. Справді: не лікарня, а ніби тюрма, і лікарка — ніби наглядачка.

— Я зараз занесу дружину, а тоді поїду за головним лікарем, — заявив я, — де він живе?

— За ним не треба їхати, він живе через дорогу, а тільки я б вам не радила... Ви звідки?

— З агростанції,— кинув я через плече, відчиняючи двері. Здається, то були мої останні слова тої ночі. А може, й ще були слова, але я вже не пам'ятав нічого і згадати нічого теж не міг, єдине, що затрималося в свідомості, це як сидів я на холодних дерев'яних східцях лікарні, як пройшла повз мене якась жінка і сказала: "Мужчина, чого ви тут сидите" і як чорний мороз поволі сковував моє тіло і мою душу. Можна було б сісти в машину, запустити двигун, ввімкнути пічку, грітися й ждати, але за шумом двигуна я б не почув ні стогону Оксаниного, ні її поклику, а це було тої ночі найстрашніше. Машина холодною темною купою залізничця гби́ла на морозі, а я замерзав, скоцюбившись на східцях до радянського безкоштовного лікування...

...Знов усе було, як у медсанбатівській непам'яті, коли мовби виринаєш з мертвого моря, і різуче світло в очах, гострий запах ліків, білі добрі тіні сестричок, і твій чи й не твій здивований і стривожений крик: "Сестра, де я? Сестра!"

Я й тепер мало не вигукнув: "Сестра!", але вчасно спам'ятався, пошепки покликав:

— Окса... Оксано! Що це зі мною?

Біла тінь наполохано метнулася вбік, ніби хотіла сховатися або втікати, але здолала свій страх, повернулася і пішла до мене, попливла, напливла, заповнюючи весь простір, і я, ще нічого не знаючи, не розуміючи, але вже пройнятий якимсь невидимим жахом,

хоч ще й крізь потьмарення, але вже виразно побачив, що це не Оксана, а Ольга Филофіївна... Сон, марення, наслання?

— Олько, ти? Де це я? — спробував я поспитати, але голос мені пересікся, крізь пошерхлі губи не видобулося жодного звуку.

Жінка вткнулася мені в груди лицем і мовчки заплакала. Я заплющив очі, щоб знову впасти в рятівну непам'ять, але свідомість працювала чітко, я відчув запах цієї несподіваної жінки і впізнав той запах...

— Олько, я тебе впізнав. Що зі мною? Де Оксана?

Вона вхопила мої руки, притиснулася до них обличчям.

— Ой, Миколо-Миколонько! О, боже, ожив, яке щастя! І яке ж у нас нещастя, о бо!.. Ти ж тоді так закоцюб, що не могли розігнути, вже ніхто й не вірив, що оживеш з того морозу... Цілу ж ніч на морозі, казали, градусів сорок, а мо' й більше...

— Де Оксана? — вперто повторив я.

Вона трохи відійшла від мене, помовчала, тоді ледь чутно прошепотіла:

— Поховали... Ти ж отак — цілий тиждень...

Я нічого не розумів.

— Похова?.. Що ти кажеш, Олько, про що? Я питаю тебе про Оксану, а ти...

— Вона вмерла, — сказала Олька і знов заплакала.

— Оксана? Вмерла? Але ж я її — до лікарні! І сам сидів, стеріг...

— Не встеріг, Миколо, бо від смерті не встережеш і не вбережеш...

— А як же лікарі? Що ж вони?

— Нічого не змогли...

— А дитина? Де дитина?

— Мертве було в ній... Воно її й труїло... Вмирало само і матір свою...

Що вона говорить і про що? І коли я справді був мертвий, то невже ожив тільки для того, щоб почути весь цей жах?

Я знов заплющив очі і вже не бачив Ольки. Може, її тут і не було? І, може, нічого не було?

— Ти йди, — сказав я Ольці, — мені треба подумати...

— Нікуди я не піду! — твердо заявила вона. — Не zostавлю тебе й на хвилину! Ти ж слабший малої дитини. Оксана веліла мені...

— Оксана?

— Атож.

— Як же вона могла тобі веліти, коли вона?.. Ти ж сказала...

— Прикликала мене і веліла...

— Прикликала? Як?

— Написала мені листа...

Я нічого не розумів. Оксана писала листи тоді вночі, вмираючи в коридорі районної лікарні? Коли я сидів на східцях і... Не покликала мене, а писала лист Ольці? Я нічого не розумів...

А чи я розумів коли-небудь Оксану, пробував це зробити?

— Олько, ти тут? — спитав я, не розплющуючи очей.

— Та тут же, тут, біля тебе, хіба ж я тебе можу покинути такого безпомічного? — простогнала вона і заплакала.

— Не плач, я вже скоро встану. Ти мені тільки скажи: де я?

— Та де ж? У себе вдома! Головний лікар велів тебе перевезти сюди, бо там у лікарні хто вже й умер, то вмере ще раз — таке там лихо! І уколи тут тобі робили, а тоді вже я сама...

Лікарня, уколи, головний лікар, цей нещасний переполовинений чоловік — яка марнота! Я повинен був думати про Оксану! Повинен... пови... по...

— Олько, а поглянь у спальні там у великій рамці висять фотографії наших батьків, а над ними — рушник з півнями... Чи є той рушник?

— Та ондечки ж ті півні! Чи тобі до півнів оце, як ти й голосу не відведеш!..

Що вона могла знати? Коли то було: торік, позаторік? Прийшов номер "Літературної України", і вся газета — з оповідань якихось невідомих авторів. Чомусь впала мені в око невеличка новела Симоненка "Кукурікали півні на рушниках", може, тому, що й у нас був рушник з півнями, вишитий ще Оксаниною бабусею: два червоні півні, з розкішними хвостами, гордо виставили один насупроти другого гребенясті голови, а між ними пишна, як панікадило, червона квітка! Я читав новелу, здавалося, нічого не було в ній занадто сумного, та Оксана, слухаючи, несподівано заплакала, я кинув газету, став заспокоювати Оксану, втішав її, питав, чого плаче, але вона не могла відповісти і вже й не плакала, а ридала, і я тільки й здатен був, що обійняти її, гладити її голову, бурмотіти безладні слова.

Щоб утримати біля себе жіночу душу, треба її знати і розуміти, а я міг тепер згадати тільки свої нікчемні безладні слова. Який жах!

Та хіба ж то й усе? Хіба прогонисте дівча не зиркало довгооко з-за плеча свого брата чи то на шахівницю, чи то на мене з безмежної далечі років? І хіба не було ночі на Рейні, і чорної груші серед снігів, і залізної каюти на дніпровському буксирі "Матіас Ракоші", і рипливих дощок у підвалі тьоті Тоні, і віднайдення в Каховці, і райських дніпровських пісків біля Прорізі, і наших ночей на агростанції? А сльози Оксанині того ранку, коли прийшла вість про смерть Сталіна, а тоді лихоманкове палання її довгих очей над мертвим професором Черкасом і настирливе, майже відчаєне допитування: "А де ж ти поховаєш мене, Миколо? Тут ще й кладовища свого немає. Де ж ти поховаєш мене?" Я тоді нагримав на неї і, мабуть, відштовхнув, відторгнув од себе її душу назавжди, не перейнявся її тривогою, не вловив передчуття, що жило в ній і подавало далекий голос перестороги.

О, прокляття нашій одвічній глухоті!

В кімнаті було тепло. Десь у підвалі стугонів жовтим мазутним полум'ям міцний чавунний котел, гнав гарячу воду по трубах до батарей, встановлених мною в усіх кімнатах. Професор Черкас заповів мені свою бібліотеку і все майно, ми з Оксаною перебралися сюди, прибудували спальню, ще дві кімнати, влаштували на горищі мансарду-книгосховище, обладнали дім для життя довгого, щасливого, може, вічного, а

вийшло... Я обережно посунув руку на сусіднє ліжко, Оксанине, в спальні було тепло, може, й жарко, а постіль Оксанина була холодна, як лід, і порожня, порожня! Я мимоволі відсмикнув руку, радіючи, що в кімнаті темно, світло пробивається тільки крізь ледь відхилені двері до кабінету і Ольга нічого не побачила. Зате я побачив, що вона моститься на підлозі біля дверей до ванної кімнати, побачив і вжахнувся: невже вона всі ночі спала отам під дверима!

— Ольको, ти — спала отам? — не повірив я.

— А де ж мені спати?

— Ну... — я не знав, що казати. — В кабінеті є диван, ти могла б там... У вітальні теж диван...

— Так би я тебе й покинула одного! — сказала вона. — Ти б менше думав про когось, а подумав про себе... Бачив би ти себе: як з хреста знятий!

Я знятий, а Оксана розіп'ята!.. За що ж? Я був глухий і не вчув грізного голосу перестороги. Загроза чаїлася вже в самому імені — Оксана. Жахливий стиск двох безнадійних літер "к" і "о", крізь який незмога прорватися на вільний простір, а а початковому "О" — облудна порожнеча, яка поглинула вже багатьох, як вогонь поглинає барвисті душі ніжних метеликів.

Таке трагічне ім'я, а сама — ніби спустилася з неба. Ступила на землю, Оксана — осанна, а замість хвали і слави, сліпа жостокість визирає з усіх нір, звивається гаддям, хапає тебе і тягне в чорні безодні, і коли з надією здіймаєш погляд до неба, то бачиш над собою безодню ще чорнішу. Де порятунок, де опертя? Чи позаду в мене тисяча літ наповнених, чи тільки безжальний простір, якого не охопиш ні поглядом, ні думкою, ні тугою?

Я лежав напівмертвий, а пам'ять у мені жила гостра і болісна, а може й не в мені, а десь ніби збоку, як наша агростанція в стороні від доріг. Я пробував утекти кудись убік, як Гоголь, і не втік, і згубив Оксану. "И грозно объемлет меня могучее пространство...". Гоголь утікав од зла, Чичиков утікав з города NN і — "...зеленые, желтые и свежеразрытые черные полосы мелькавшие по степям...". Ось де весь жах: "свежеразрытые черные полосы". Чорнозем розверзається — і могила, гробовище... Хтось сказав, що славетна шкатулка Чичикова — це замітник жони, недаремно ж так детально описані її нутрощі. Але можна зазирнути до шкатулки, а в душу не зазирнеш. Парадокс Лейбніца: душа не має вікон...

Ніч була страшна і не мала кінця. Я не бачив Ольки, не знав, де вона, чи послуухалася мене і пішла на диван, чи кулиться на підлозі біля дверей, спить чи не спить, не знав, де кінець ночі і чи буде їй кінець коли-небудь, мені треба було мати біля себе живу душу, і я прошепотів у темряву:

— Олько, ти спиш?

Вона зродилася біля мене миттю, так ніби стояла ось тут — раз ступнути.

— Тобі щось дати? — стурбовано спитала. — Хочеш пити? Я тебе липовим цвітом відпоювала всі дні...

— Не треба нічого, спасибі. Ти мені скажи, знаєш що? Скажи, скільки бог відпустив

Ноеві дощок на його ковчег?

— На ковчег? О, боже ж мій, Миколо! Ти, мабуть, поведився розумом!

Я зовсім не схожий був на шаленця, коли спокійно повідомив:

— Сто двадцять чотири тисячі. Чотирьох дощок не вистачило...

— Що тобі ці дошки посеред ночі? — ще дужче стривожилася вона.

— Для плавби, Олько, для вічної плавби. Ной і досі плаває в своєму ковчезі, а ми підпливаємо до нього... У що ви поклали Оксану?

— Оксану? Ой, боженьку милий! Та в труну ж, у труну! Директор ваш, такий же добрий чоловік, аж у город їздив і привіз, казав, там з такого тобі дерева...

— Де її поховали? — жорстко спитав я.

— Тут і поховали, в садку під грушами— Це вже я вибрала, а головний лікар поміг, бо тут у вас є такий, наче наолієний, так той все рвався заснувати кладовище, Оксаною йому, бач, захотілося заснувати...

— Щириця.

— А головний лікар Трохименко йому й каже... Та я ж дурна зовсім, розпатякалася! Тобі ж не можна... Бог мене покарає, як я тобі навредю...

Безсилість була, мов сп'яніння. Знов, як тисячу літ тому, плив я по теплому морю за чужим богом, супротивна хвиля біла в ніс ладьї, і вибризки моря були гіркі, як його правічне лоно, що з нього, мабуть, зроджувалися всі ті понурі полчища, які знай наповзали на мою землю. А тоді непомітно, не знати як опинився я вже в степу, і степ був, як море, він переходив у море непомітно, природно, закономірно і, сказати б, по принуці. Йому набридло твердо лежати під вітрами і закортіло, бодай на короткий час порушивши рівновагу сущого, погойдатися на хвилях, разом з хвилями, стаючи ними. Степ був морем, і море було степом. Хіба ж то не воно гриміло ударами своїх валів, коли ми з Оксаною сиділи в садку під грушами, посадженими нею з привезених Паталашкою мліївських саджанців, а на столі перед нами вареники з вишнями і з медом, а перед тим — борщ з голуб'ятами і молода картопля в сметані з смаженими коропами, і знов на ній було синє плаття без рукавів, легеньке, все у вирізах, її улюблений синій колір, барва богородиці, і очі в Оксани були, немов у богородиці — безмежні й бездонні, і її голі руки — мов сама ніжність, і кожен її порух, кожен жест, кожне скинення брови, і тисячі подробиць її тіла, і того вечора, і всього життя, якого не розіб'ють ніколи ніякі гримлячі вали... Толстой казав: "Нельзя жить подробно". А Пастернак: "Не знаю, решена ль загадка зги загробной, но жизнь, как тишина осенняя — подробна". Ціле, хоч яке велике, можна звалити. Упав навіть колос Родоський, що був одним з чудес світу. Але подробиці завжди лишаються цілими. І мені від Оксани тепер лишається тільки подробиці. Який жах!

Вранці приїхав Трохименко.

Я знав його вже давно. Щоосені приїздив він на агростанцію, і вони йшли з Паталашкою полювати на куріпок. Щириця плентався за ними, мов ледачий мисливський пес, але не підбирав здобичі, а ретельно занотовував у своєму гросбусі, хто, коли, скільки і яких пташок убив і куди подів: чи забрав собі, чи здав для

громадського харчування. "Пиши! — кричав йому Трохименко. — Пиши свою відомість, а тоді напиши донос! На мене можеш хоч товаришу Сталіну накатати — однаково ж сам вождь не збагне, на яку мою половину ти доносиш: чи на ту, що лежить під Тернополем, чи на ту, якою керує Стуконіг..."

Трохименко був безумний і безстрашний.

З четвертого курсу медінституту він пішов на фронт, різав руки й ноги, пошматовані фашистськими осколками, під Корсунь-Шевченківським, оперував у селянських хатах, в медсанбатівських наметах при світлі звичайних ґасових ламп або зроблених із снарядних гільз "катюш", тоді з диких завірюх Корсуня, мов бог на хмарі, переплив у бездонну багнюку під Тернополем, де потопали люди, коні, гармати, машини, танки, здавалося, потопає у вселенській грязюці сама війна і де тільки смерть не потопала і косила людей, як перед кінцем світу, і Трохименко стояв за саморобними хірургічними столами до оніміння рук, і спини, і всього тіла, а тоді в медсанбатівський намет, де стогнали й кричали на хірургічних столах поранені, влучила п'ятдесятикілограмова німецька бомба, і Трохименка врятував стіл, який злетів у повітря і накрив хірурга, щоправда, не всього, а тільки його ліву половину, а права половина... Трохименку відірвало праву руку, вибило праве око, відрізало ступню правої ноги, але він залишився живий, ще й рвався після госпіталю на фронт, хоч книжки Бориса Полевого про Маресьєва тоді ще й не було.

Жити доводилося й не по книжках...

З хірурга Трохименко перекваліфікувався на терапевта, і за великі фронтові заслуги був загнаний у глухий степовий район, де став головним лікарем районної лікарні.

Він сам водив свого спеціально переобладнаного "Москвича" — це викликало подив і захоплення, але полювати, маючи тільки ліву руку і ліве око, та ще з такою несамовитістю, як це робив Трохименко, — цього я не міг ні зрозуміти, ні пояснити. Якось я спитав його:

— Невже вам подобається вбивати? Уявляю, яке нелюдське терпіння було потрібне, щоб навчитися володіти рушницею так, як б сказав, артистично, і навіщо ж? Щоб убивати невинні створіння?

— Помста, — сказав Трохименко. — Помста за все!

— Не птахи ж вам заподіяли зло.

— А може, й не помста, — роздумливо промовив він, — може, це щось інше. Мабуть, ми створені так, що в нас урівноважується людське й звіряче, принаймні під дією виховання, освіченості, оточення, іноді одне з цих начал набирає переваги — і тоді або щастя, або лихо. Могло таке статися, що бомба відірвала в мені половину людського, а звіряче вціліло і тепер час од часу заволодіває мною, і що я можу вдіяти? Кожен з нас годує в собі звіра, а в мене, виходить, звір подвійний, дві сили на одну.

Я зітхнув.

— Ви мене не переконали. Агрономія не знає пролиття крові і не може цього виправдати.

— А ваш Лисенко? — вигукнув лікар. — Він же агроном, а скількох своїх колег — як

оце я куріпок! Без крові на землі нічого не відбувається! Повірте колишньому хірургу.

Олька ввела Трохименка, йшла поперед нього, мовби відгороджуючи від мене своїм теплом морозяний дух, принесений лікарем з степу.

— Ну, — невесело мовив Трохименко, проводячи ребром долоні по своїй шиї,— приніс голову на усікновення!

Я мовчав. Звинувачення марні, але й прощення вже не буде довіку. Тільки кому? Може, мені найперше?

— Дозвольте послухати себе моїм єдиним вухом? — видобув з кишені білого халата дерев'яну трубочку Трохименко. — Хоч, казати правду, за ці дні наслухався я у ваших грудях такого, що й у два вуха не вміститься. Замерзнути, вмерти, а тоді ожити — це вже щось з сфери ірреального.

— А я й не оживав, — сказав я втомлено, — я залишався там, з Оксаною. Перед вами — тільки моя тисячолітня оболонка.

— Історична зустріч в українських степах! — гмикнув Трохименко. — Тисячолітня оболонка у футлярі людини з відірваною кришкою. Футляр — це я. Що в футлярі — скрипка чи тільки смичок? Гадаю все ж, якась струна ще бринить. І повірте: це звук жалоби і провини. З дружиною вашою — звичайно ж наша вина. Нехлюйство, неуцтво, неувага... Я особисто нічого не знав, а гінеколог у мене — звичайна ступа! Чому ви не сказали мені про те, в якому стані ваша дружина?

— А чому ви тримаєте таку лікарку? Тому, що вона дружина секретаря райкому партії?

Трохименко саме примощувався своїм єдиним вухом до стетоскопа, притуленого мені до грудей.

— Попрошу вас не дихати. Так. А тепер подихайте. Не дихайте. Тепер можна дихати. Отак. Ми з вами повинні мати повну картину. А що мадам гінеколог дружина самого товариша Стуконога, то це б навіть було простіше для її зняття, зважаючи на те, що затискування критики переслідується статутом партії. Я б витурив її в шию, а товариш Стуконіг і не писнув! Але вона — секретар лікарняної парторганізації. Розумієте, що це таке? Однаково, що ваш Щириця. Ви ж його не виганяєте? І не можете вигнати, поки він секретар, а секретар він — вічний.

— Щириця для агростанції — як виставлені в магазинних вітринах товари для приваблювання покупців. Заповнюють вітрини, але не продаються. Бутафорія.

— Бутафорія? Заздрю вашій добродушності. Я особисто сприймаю цих людей інакше. Вони всі — параноїки, важкі, безнадійні, коли хочете, злочинні. Найбільший параноїк був Сталін, він і наплодив їх цілі легіони. Від не контрольованої влади й вседозволеності в тупих головах неминуче мають народжуватися абсолютно ідіотські ідеї, які не піддаються виправленню ні досвідом, ні переконаннями, і зрештою трансформуються в справжнє шаленство сутяжництва, засідань, вигадкування провин, смакування проробками, критикою й самокритикою, просто кажучи, гризнею. Хіба не вседержавна параноїя всі оті збори, засідання, резолюції, рішення, мільярди паперів, які пишуться щодня мільйонами щириць і стуконожок? Коли я проходив

перекваліфікацію, райком послав мене своїм представником на звітно-виборні партійні збори в товариство глухонімих. Ви могли б собі уявити таке блюзнірство: збори глухонімих! Президія, стіл, застелений червоним, доповідач, оратори. І всі спілкуються на митах. А мене прислали представником райкому, бо я теж каліка. Каліку — до калік! Я тоді прийшов до райкому і спитав: "А в товаристві сліпих ви теж проводите партійні збори?" Знаєте, що вони мені відповіли?

— Вони дали вам призначення в наш район — сказав я. — Щоб показати, що партзбори для сліпих не така вже й біда! А от ти спробуй пожити одноруко, одноного, однооко без електрики, без водопроводу, без центрального опалення і взагалі без усього — отоді ти й знатимеш, як критикувати генеральну лінію!

— Приблизно так воно все й сталося. А ви колись питали, чому я звірствую з рушницею. Іноді хочеться стріляти вже й не з рушниці, а з тисяч артилерійських стволів! Але хто почує? Вуха у всіх заліплено воском. А може, взагалі відмер слуховий нерв. Знаєте, хто в мене ляринголог? Ніколи не вгадаєте! Ветеринар. Синочок районного ветлікаря. Батько влаштував його до ветеринарного інституту в Харкові, синочок довчився вже до четвертого курсу, а тоді на танцях студентка-медичка поцікавилася, де він учиться, почула про ветеринарію, стала сміятися, він до батька: переводьте до медінституту! Ну, в нас же все мечти сбываются. Заколов ветеринар кабанчика, зібрав медку, сальця, того та сього — і вже за два роки готовий народний цілитель! Радянським людям вухо, горло, ніс не дуже й потрібні, їм аби очі, щоб бути пильними... Щастя хоч, що цей мій спец доволі добродушний чоловік і слухняно їздить щороку на курси підвищення кваліфікації, на які я його посилаю. Пробачте, що морочу вам голову своїми клопотами. Давайте про ваше здоров'я. Домовимосся так: ще полежати трохи, бо справи були зовсім невеселі. Ваше щастя, що біля вас Ольга Филофіївна. Золота душа, золоті руки. Я вже допитувався: фронтова медсестра, знайомство з війни? Але тайна велика есть!

— Я не Ольга, а Олька, — подала голос Олька.

— І не фронтове у нас знайомство, а тисячолітнє, — додав я, — у нас усе тисячолітнє, правда ж, Олько!

Вона подивилася на мене такими вдячними очима, ніби то були і не її, а Оксанині очі. Ой, Олько, Олько!

Моя недуга була, мов спокута за Оксанину смерть, — тяжка, тривала, може, й до кінця життя. Минула зима, весна йшла в степи, а тільки й міг, що сновигати по кімнатах та трохи посидіти за столом, на більше бракувало сил. З спальні я перебрався до кабінету, Олька спала на дивані у вітальні, спальня була тепер Оксаниною, і червоні півні кукурікали на рушнику над Оксаниними сльозами, а мене ті сльози душили ночами, я прокидався, відчував поряд з собою теплу тінь, але нікого не було, тільки сльози на моїх щоках і туга в серці така, що краще б умерти або збожеволіти.

Коли вперше зміг піти до лабораторії, Олька сказала увечері:

— Тепер я вже можу поїхати.

— Куди ж ти поїдеш?

— Звідки приїхала, туди й поїду.

— А що тобі веліла Оксана? Ти ж сама мені казала...

— Ти, мабуть, не повірив? То я тобі покажу...

Вона пішла до своєї кімнати, повернулася з конвертом у руці.

— Ось.

Оксанин почерк. І конверт, і лист, квапливі, перестрибливі літери, обмаль слів, як тоді, в сорок восьмому, коли вона зникла, щоб рятувати мене. Тепер теж зникла і вже навіки? Чому ж, навіщо?

"Олько, — писала Оксана за тиждень до своєї смерті,— прошу тебе приїдь, бо Микола сам пропаде, а я вже не можу. Не відмов мені, бо він же — як мала дитина..."

Невже вона знала про свою смерть?

— Ти не дивуйся, що вона так, — сказала Ольга, — жінки знають про свою смерть зарані...

— А чому вона покликала саме тебе? Могла б написати матері...

— Хіба я знаю? Може, ти казав їй про оте наше... Або ще комусь казав... Бо я ж ні одній живій душі, ось тобі хрест!

Я взяв її за руку, посадив поруч.

— Казав — не казав... Не в тому річ. Ось ти, вродлива, неймовірна жінка, ти любила, любили тебе, ти пам'ятаєш чоловіків, з якими?..

Вона зашарілася, злякано відсунулася від мене.

— Хіба ж про таке можна, Миколо? Це ж такий стид, хоч утопитись...

— Пробач за мою необережність... Жіноча душа — це ж не наша, чоловіча... А я можу сказати, що пам'ятаю всіх жінок, яких цілував. Пам'ятаю навіть тих, що їх не поцілував, хоч була нагода і можливість. І мабуть, усі чоловіки такі. Бо на чоловікові світ мовби кінчається, а жінка — це завжди початок. Щоразу вмираючи в жінці, я знов починаюся в ній, це єдина надія для мене, то як же не пам'ятати її, не згадувати, не жити з нею завжди? Ти мене розумієш, Ольको?

Вона дивилася на мене з такою любов'ю, що мені стало страшно. За страх завжди платять, як і за добро, невдячністю, і я відплатив чорною невдячністю цій зачарованій душі, промовивши:

— Я нічого не казав, але Оксана все знала.

— Як же вона могла знати? — зойкнула Ольга.

— Бо я пам'ятав тебе, те наше... і не хотів, а пам'ятав, воно само вгніздилося десь у найпотаємніших закутках мозку, зачалося там, не подавало ні голосу, ні знаку, та однаково Оксана відчувала це, її любов була така велика, що не відчувати, не знати всього в мені вона не могла... Знала, мовчала й мучилася... Інші жінки рятуються ревностями — цією відтулиною в дикість, в первісні хащі,— вона не знала цього принизливого почуття...

— Як же воно виходить? — підвелася Ольга. — Ти таке оце кажеш, ніби Оксана через мене й померла? Ніби я вбила її отою одною ніччю, коли ми обоє з тобою нічого й не знали?

— Сядь, Олько, — спробував я заспокоїти її, — хіба я сказав, що ти винна? Винним можу бути тільки я, та тепер уже пізно про це говорити.

— То що ж мені тепер робити?

— Хіба я не сказав? Не можу тебе відпустити. Відпущу — пропаду. Я ніби й ожив, а душа ще не відтанула...

Вона несміливо доторкнулася до моєї руки.

— А де моя душа, Миколо? Може, її й зовсім немає, а саме тіло, моє прокляте, ненависне тіло, оцей гріх непростимий?

Я нахилився й поцілував Ольку в щоку, без пристрасті, по-братськи.

— Спасибі тобі за ці слова Олько. Хто тільки не лякав нас гріховністю плоті — і релігія, і влада, і чорнокнижники, і фарисеї. А люди ж однаково не могли зректися плоті, вони тільки затаювали це, лицемірили, брехали... А ти — щира душа. Багатьом біля тебе страшно, може, страшно й мені, але хто тепер мене порятує? Без Оксани я безсилий...

До самої глибини літа ми жили з Олькою, як брат і сестра. В лабораторії працювати вона не захотіла. Я показав їй крихітну грудочку ґрунту в мікроскоп. Жах у жменьці праху. Вона відсахнулася від монокуляра, сплеснула руками:

— Кублиться як нечиста сила! А коли воно підніметься, як на дріжджах, та посуне на нас?

— Там існує саморегуляція, як і в людей. До того ж є наука, яка повинна стояти на сторожі.

— Хай воно скажеться, щоб я ото тут ниділа! Піду на якусь важчу роботу. Після каменоломні мені вже ніщо не страшне.

Ми вже завели на агростанції невеличке тепличне господарство, і Ольга пішла туди працювати.

Того серпневого дня над степом переливалося таке несамовите марево, що його примарливі хвилі ніби вхлюпувалися звідусюди на агростанцію і там усе пливло в перлистих потоках: люди, будівлі, дерева, навіть слова "Половецький степ", як означення безберегості цих просторів.

Олька принесла диню. Не кругленьку "колгоспницю" і не грубокору "репанку", а величезну скибчасту "канталупу" — жовту, пахучу, соковиту.

— Миколо, — гукнула вона мені з кухні, — заріж диню, а я піду обкупаюся!

В саду за малинником я влаштував літній "душ": на чотирьох металічних стовпцях великий залізний бак з "ситечком" унизу. Бак наповнювався з водопроводу, нагрівався на сонці мало не до кипіння — пролетарський заміник буржуйських басейнів! Ольга любила воду, як русалка. В мене було враження, що вона й не ходить, а тільки плаває, і пливе весь час до мене, підпливає ближче, ближче, і страх мене брав: а раптом допливе!

Всі ці роки, що минули після смерті професора Черкаса, мені доводилося часто їздити до Москви й до Києва. Покінчивши з службовими справами, я влучав хвилю, щоб зазирнути до магазинів, подобалося мені купувати взуття для Оксани

("Божевільний, куди ж я взую ці шпильки? Хіба що в їдальню до Паталашки?"), та найбільше любив я привозити з Києва глечики, миски, вази, які купував у тамтешніх гончарів, а тоді внадився до керамічної майстерні на подвір'ї Софійського собору, і тепер наш будинок наповнювався жовто-синіми левами Галини Севрук, фантастично зеленими птахами Железняка, червоними й чорними чортами химерного діда Кацимона; любив я також відвідувати антикварні крамниці з старовинним посудом. Вся наша історія минула серед горшків, полумисків і макітер (а чи знаєте ви, що слово "макітра" прийшло до нас з Візантії?), а десь була дорогоцінна порцеляна, крихка й ніжна, як жіноча краса, були розмальовані квітами й травами фаянси, і майоліки, обціловані вогнем. Я купував і привозив додому гарднерівські чайники і чашки, мейсенські тарілки, кузнецовські підноси... Грошей у степу тратити нікуди, і я купував ці, власне, й не потрібні нам з Оксаною речі, що нагадували про чуже життя і чуже щастя, але навряд чи могли б стати запорукою щастя нашого. Так воно й сталося. Після смерті Оксаниної я жодного разу не відчиняв шафи з посудом, банкетів ми з Олькою не влаштовували, а так — досить було миски та чашки.

Принесена Олькою диня була така прекрасна, що вимагала особливого, вишуканого ложа, тому, обмивши її під краном і поклавши на стіл, я подався до посудної шафи і з самої глибини її дістав велике прямокутне кузнецовське блюдо. Здається, воно призначалося для смажених поросят, але диня пасувала до нього більше, щось бентежне було в несподіваному поєднанні цнотливо білої порцеляни і золотистої гріховності цього загадкового плоду, солодкий теплий аромат, відбиваючись од холодної поверхні блюда, ставав мовби ще дужчим, густішим, зовсім нестерпним.

Олька з'явилася скупана, вся в прозорих крапельках води, мокрі кінці волосся поприлипали до повної шиї, легеньке біле плаття туго обпинає всі випуклості розпашілого тіла, голі руки, гола шия, голі ноги, смаглявий гріх, від якого немає спасіння, а переді мною на білому порцеляновому блюді гріх золотистий, так ніби всемогутні сили природи прагнули взяти мене в безнадійний полон, приголомшити, потьмарити розум, напустивши на нього демонів пагуби.

Вперше за всі ці страшні місяці я побачив Ольку такою, як колись, це означало воскресіння, і треба було радіти, мене ж поймав великий страх. В пеклі треба боятися опечин, а біля жінки — зваби. Рятунку! Рятунку! Мовби захищаючись од гріховних химер, я заніс руку з ножем і безжально провів гострим лезом по золотистому тілі "канталупи". Розрізається диня — розверзається блаженство. Ольга, мовби підштовхнута невідомою силою, ступнула ближче, розгублено дивилася на безсоромно оголені соковиті нутрощі дині, щось стидке шалено скаламутилося в ній, вона вся спаленіла, крізь розхилені соковиті губи вирвався ледь чутний стогін.

Я брязнув ножем об стіл, наосліп простягнув руки до жінки, ледь приторкнувся до її оголених плечей і могутня, незборима сила вдарила мене так, що я насилу втримався на ногах. Обережно обійнявши Ольку, я наблизив її до себе, вона підвела на мене покірливі очі, чисті й безгрішні, так ніби вони не мали нічого спільного з безсоромним тілом, я поцілував її в очі, в розтулені уста, а тоді мовчки попровадив з кухні, далі й

далі, до холодних неторканих постелей, і червоні півні застрибали мені в очі, розверзалося блаженство, гріх гримів стотрубно і тисячотрубно, світи рушилися, і під їхніми уламками нестямно й безпомічно звивалися наші тіла. Голі ноги, голе лоно, голі душі, і безжальна музика проклять роз-лунюється в розклекотаній крові, і нема прощення, нема спасіння. Анафема! Анафема! То тільки в Оксані була для мене осанна, а в Ольці — вічна анафема, падіння, загибель.

— Що ми наробили, Олько! — прошепотів я.

Вона засміялася:

— Вчений, вчений, а дурний! Глибше пекла не провалишся. Раз zostався живий, треба жити.

— Скільки вже разів я zostався живий!

— Ото стільки й живи!

Про бога в українській мові налічується п'ятсот словосполучень, про жінку — сімсот. То хто ж вище? А Олька була вище не тільки від бога, а й від самого чорта, і мені тепер треба було жити між богом і дияволом, і хто ж то знає: може, саме в цьому і є ота повнота життя, про яку всі ми мріємо?

* * *

В бібліотеці професора Черкаса я натрапив на книжку "Новые идеи в философии", надруковану петербурзьким видавництвом "Образование" в 1912 році.

Серед авторів книжки (Бергсон, Бутру, Гомперц — все зневажувані марксистами буржуазні мислителі) я зустрів Е. Маха, невже той самий Ернст Мах, якого Ленін розгромив у своєму "Матеріалізмі і емпіріокритицизмі"? Виявилося: він, ідеаліст до шпіку кісток, запеклий ворог і злісний руйнач матеріалістичного світогляду і так далі, і так далі.

Що ж писав цей "безнадійний ідеаліст" у першій главі своєї праці "Пізнання і Заблуди"?

"Нижчі тварини, що живуть в простих, постійних і доброзичливих умовах середовища, пристосовуються до його миттєвих змін з допомогою набутих рефлексів. За звичай цього буває досить для збереження індивідуума і виду на доволі значний час, але вижити в умовах середовища складнішого і менш постійного тварина може тільки тоді, коли вона може пристосуватися до більш або менш обширно-просторового і часового багатоманіття. Для цього потрібна належна просторові і часова далекозорість. Ця далекозорість досягається найперше досконалішими органами почуттів, а при подальшій нарастанні вимог — розвитком життя уяви".

Сам того не відаючи, Мах цими словами пояснив, чому мільйони людей без примусу, добровільно, з горінням у душі йшли до комуністичної партії. Колись так само йшли до церкви, бо церква обіцяла оту далекозорість, царство небесне, рай і блаженство для вірних і праведних. Але там були тільки пишні слова, урочисті співи, мідні дзвони, пахощі ладану і мирри, в це можна було вірити з радістю, захватом, в сльозах очищення і каяття, асе це відбувалося без участі мозку, мозок — цей найвищий дар людини — спав, і людина рано чи пізно повинна була збунтуватися. І саме тоді

з'явився марксизм, який пообіцяв науково пояснити оту таку жадану далекозорість, царство небесне з допомогою точних формул переніс на землю, щастя, обіцяне в вічності, пообіцяв коли й не завтра, то в зримому майбутті.

Все було прекрасно, велика ідея заволоділа мільйонами, володіла вона і мною, коли я на фронті вступав до партії, вірячи, що це надасть мені нових сил для захисту батьківщини соціалізму. І мене радо прийняли до своїх лав і виказували належну шану, доки потрібна була моя кров, коли ж від мене стали вимагати підлості, а я збунтувався, партія спокійно і байдуже відкинула мене, відторгла, розчавила — і звалося це: ідейна боротьба.

Довгі роки думав я над тим, що ж таке ця ідейна боротьба? Конрад Лоренц стверджує, що собаки і навіть вовки ніколи не завдають супротивникові ран, і слабший підставляє дужчому свою шию не для того, щоб той її перегриз, а тільки умовно, на знак своєї поразки.

Ідейні ж борці ніколи не вдовольняються умовним визнанням поразки і завжди намагаються перегризти горло своєму супротивнику. Если враг не сдается, его уничтожают.

Хоч у яку країну приходив соціалізм — європейську, азіатську, африканську, багату, бідну, розвинуту, нерозвинуту — одразу розпочиналася там так звана ідейна боротьба, все реакційне, відстале безжально знищувалося, все прогресивне перемагало й торжествувало, але щоразу замість обіцяного і науково обґрунтованого раю наставляв голод, нестачі, черги, запановувала убогість і безнадія, гинуло все талановите, а нездари, профани і невігласи розквітали пишним цвітом.

Бо насправді ідейна боротьба була вигадана Сталіном не для покращення і возвеличення життя, а для його викривлення на догоду інквізиторській душі вождя і "батька народів". Наше життя стало усікновенним, як голова Івана Предтечі, і ми несли цю закривавлену голову на всі материки. Маркс і Енгельс, розробляючи свій кабінетний комунізм, не рвалися до побудови того комунізму на практиці, їх не запалили своїм прикладом ні общини агапітів з римських катакомб, ні женеvська комуна Кальвіна, ні фаланстери утопістів. Ми даємо вам теорію, а ви як знаєте.

Теорія заволоділа одною шостою частиною земної кулі. Комунізм приплив по морях крові, але мерщій витер своє обличчя і пробував надати йому добродушного виразу, як у вірші Маяковського: "Живем коммуною: Лиля, Ося, я и собака Шарик". Сталін досить швидко покінчив з цією добродушністю. Ліля, Ося і я помандрували до концтаборів або покінчили самогубством, залишився тільки собака Шарик. Берегти ідейні основи.

Як ми Жили і як живемо досі?

Пересобачене, перекалічене життя. Одні, хоч і в пригніченні, в занедбаності й приниженнях, уперто, затято, безнадійно не давали порватися сув'язям вічності, сіяли хліб, добували залізо, любили жінок, народжували дітей. Інші, з завидючими очима і загребущими руками, обсіли довкола донебесні непробивні мури Кремля і ждали, яку кому кинуть з-за кам'яного зубця маску, а кому не діставалося маски за верховним повелінням, мерщій рвалися в простори, в степи, ліси, на пасовиська, в гори й на

рівнини, до морів, озер, рік і повсюди вибудовували свої маленькі кремлі, а яких починали розподіляти личини вже дрібніших керівничків і начальничків, республіканських, обласних, районних, місцевих, а слідом за масками, личинами розподіляти стали землю, воду, повітря, метал і дерево, скло і гвіздки, шкільні зошити і колючий дріт, штани і презервативи. І тим, хто одержав або вирвав собі зубами маску, жилося легко й безжурно, вони не журилися своєю нікчемністю й непотрібністю, вважали себе сіллю землі, цвітом народу, гордістю держави, а все те, що звалось, власне, народом, у вірному служінні якому, б'ючи себе в груди, заприсягалися носії номенклатурних масок, жило в незгодах, в смутку і в упослідженні, але жило невмирущо, співало, плакало, хоронило своїх небіжчиків, дивилось на небо і ждало з моря погоди.

Сталін вигадав фабрики-кухні, Хрущов заповзявся забудувати всю землю агромістами, пообрізав городи в колгоспників, понищив кіз і корів у приміських смугах, заборонив колгоспам мати млини, крупорушки, консервні заводи, — все це для того, щоб поставити народ, як солдатів біля польової кухні, перед державним казаном, і хай кожен одержить у свою миску половник варева і тим здобріє.

Соціалізм чи всезагальне рабське приниження?

Ми з братом жили ніби з двох боків прямокутного трикутника. Я добувався до вершини по короткому прямовисному катету, тяжко, в муках, зривався, падав, знову вперто і відчаєно дерся вгору, а Марко тим часом без ніяких зусиль, пританцьовуючи, з дрібушечками, як у гопаку, вискакував по некрутій похилості гіпотенузи, і вже був нагорі, вже позирав звідти на мене гордо і навіть трохи зневажливо.

Щоправда, він остерігався відверто виказувати свою зверхність наді мною при Ольці. Ольга лякала і пригнічувала його своєю жіночою силою і жадобою життя. Коли він уперше після смерті Оксани приїхав до нас і, скромненько заявивши, що "не буде гарькати", став хвалитися своєю новою посадою, а також обіцяною ще вищою ("справа вирішена, я жду затвердження Москвою"), Ольга досить безцеремонно оглянула його з голови до ніг (невже це теж Сміян, рідний Миколин брат?) і сказала: "Та чи ти в тих кабінетах тільки й живеш?" — "А де ж мені жити? — образився Марко. — Цікаво б знати: де живеш ти?" — "А я живу в кроваті, — засміялася Ольга. — Бо як уже й там не жити, то навіщо його й жити!"

— Скажена вона якась у тебе, — обережно поскаржився брат, коли Ольга залишила нас самих. — Може, то від того, що ти її тримаєш на чорній роботі? Ти ж доктор наук, дружина твоя могла б і не копатися в землі!

— Перед цим вона тягала камінь, — нагадав я. — Ти ж повинен пам'ятати. Чи, може, забув Зашматківку? А коли не забув, то подумай: на чому триматиметься наша майбутня цивілізація — на рішеннях, постановах і глибокодумних розмірковуваннях, а чи на вмілих руках, які не бояться праці? Ти не звертав уваги, що коли в людини талановите тіло, то й вона — талановита, в неї стає особливий розум, витончуються почуття, і це вже мовби не продукт нашої убогої зтехнізованої епохи, а пишний плід часів ренесансу. Олімпійські чемпіони, аквалангісти Кусто, десантники — може, це

нова раса, яка прийде на зміну розтерзаному неврозами, вбитому хімією, на смерть заляканому ядерними загрозами поколінню? І я радий, що Ольга належить до цієї раси. Та хіба тільки вона? Вважай, все наше українське жіноцтво, яке в поті чола... іноді мені навіть здається, що наші українські жінки й не старіють. Навіть коли на їхніх лицах, шиях, руках грубшає шкіра, то тільки для того, щоб уберегти від жорстоких вітрів часу всі пристрасті, ніжність і красу, які вони призбирували протягом життя. Справжні жінки й не вмирають, як на те пішло, то тільки їхня оболонка зникає непомітно і нез'ясовано, а сутність залишається для нас, як вічна молодість і принадливість життя. І Оксана не вмерла, і Ольга ніколи не вмере, хоч обидві вони неоднакові, Оксана — це дух, Ольга — тіло, але яке ж талановите тіло! Вам би у ваших високих кабінетах задуматись над цим.

— Я не буду гарькати, — сказав Марко, — але здається мені, що ця жінка погано на тебе впливає.

— Хіба тільки на мене? — засміявся я. — Вона може впливати на все чоловіче населення Європейської частини СРСР! Вже не кажучи про нашу агростанцію. Можеш переконатися в цьому, зустрівшись з нашими співробітниками. Ви ж так любите зустрічатися з трудовими колективами, вперто заплющивши очі на ту обставину, що світ заселений не трудовими колективами, а окремими людьми, чоловіками й жінками, яких роз'єднала природа, а може сам господь бог, а вони вперто, відчаєно, любовстрасно зближуються, з'єднуються, народжують дітей і своєю сліпою пристрастю зберігають і продовжують життя, яке намагаються вбити політики.

— Ах, ти перебільшуєш, — зітхнув брат, — ти все перебільшуєш! Я не заперечую, що в Ольці справді щось є мало не демонічне, але такі узагальнення... Пробач, але я не буду гарькати...

Мені перед очима ставала перефарбована іранською хною райкомівсько-міськкомівська Марсель, і ставало жалко свого брата. Нещасний Марко! Що він знає, що вміє, крім ролі Леніна в самодіяльних спектаклях, чи зазнав він бодай раз у житті неземного блаженства від повільного погляду довгих Оксаниних очей або вселенського потрясіння від доторку до Ольчиної руки, до її грудей, до її лона, що розверзається, мов найбільше блаженство на світі!

Бідний, бідний Марко! А хіба ж він сам, хіба не дочеплено до нього, мов брудні вагони до безкінечного товарняка, легіони чоловіків, які забули про любов, які не знають жіночності, не пам'ятають про свою людську сутність, перейшли на службу новочасному дияволізму, де гинуть усі пристрасті і вмирає справжнє життя.

На агростанції Ольга мимоволі стала своєрідним каталізатором незнищимості всього живого.

Паталашка називав Ольку "самопальна жінчина" і обходив її десятою дорогою. Навіть Щириця уникав її і не так часто набридав мені з своїм grosбухом, прискочив тільки в жовтні шістдесят четвертого і радісно загукав: "Чули, Миколо Федоровичу! Чепурненько скинули узурпатора! Сподіваннячко маю, тепер не станете захищати хрущовця Паталашку?.."

Я промовчав, а Ольга, що вводила Щирицю до кабінету і чула його захвати, не стерпіла:

— І чого б я ото радів? — зітхнула вона. — Одного зняли, поставлять ще більшого дурила!

Щириця, здавалося, аж зашкварчав од нетерплячки, так кортіло йому записати до гросбуха таке антипартійне висловлювання, але стримався і задки-задки посунувся з кабінету, рвучись на оперативний партійний простір швиденько, гарненько, чепурненько від цих сумнівних безпартійних Сміянів, які, звісно ж, не мають нічого спільного з відомим на досить значних висотах товаришем Сміяном, цінним працівником, ростучим молодим керівником.

Марко тоді вже був у Києві. Вже навчився у Підгорного роздувати ніздрі, мов гієна, і малограмотно бурмотіти: "Бажаю вам великого людського щастя", так ніби в людей могло бути ще якесь інше щастя: слоняче, крокодиляче, півняче. Вже навчився у Шелеста матюкати підлеглих і пити молоко від персональної корови, возячи за собою ту корову в спеціальному вагоні по всій республіці. Вже вчився у Щербицького викурювати за день по дві пачки американських сигарет (марки він запам'ятати не міг, знав тільки, що на пачці намальовані два здиблені коні; сигарети йому добував Самотуга), хоч перед цим ніколи не кутив, не знав, як це робиться і навіщо, давився димом, кашляв, страждав. "Нащо це тобі, Марку? — осудливо сказав я йому. — Сміяни од віку не курили" — "А що я можу? — зітхнув він. — Щербицький знаєш, який чоловік? Він нічого й не скаже, але як помітить в тобі якийсь ґанж, якусь неповноцінність, то вже тебе ніби й немає. Сидиш у нього на засіданні і сам не знаєш: сидиш ти там чи не сидиш. Він курить, всі довкола нього курять, один одного розуміють з півслова, з самого погляду, а ти сидиш, як бевзь. Тут не те що закуриш, а перестанеш гарькати! Ти ж знаєш, за що при Хрущові знімали Щербицького? Ну, та тобі воно все байдуже, а треба знати. Його ж не Шелест з Голови Ради Міністрів зняв і послав у область, а сам Хрущов. Сам поставив, бо любив і цінував, і сам же зняв, бо незлюбив. А за що? Пам'ятаєш, як у нас розділили обкоми партії на промислові й сільськогосподарські? Ти хоч і безпартійний, а повинен це пам'ятати, бо відчув на собі."

— Відчув? — я засміявся. — Мене б не здивувало коли б Хрущов пошаткував свої обкоми ще дрібніше: обкоми по кукурудзі й гороху, по м'ясу, по молоку, по вовні...

— Тобі смішно, а для партії, знаєш, яка була трагедія! Щербицький тоді домовився з Полянським, що вони на Політбюро виступлять проти поділу партії на міську й сільську. І що ж? Щербицький виступив, а Полянський злякався і промовчав. Хрущов послухав цього одноосібного опонента і заявив при всіх: "Хлопчисько! Нічого не розуміє!"

Але зняв Щербицького не за це, а за басейн. На Ялтинській дачі для Хрущова збудували басейн. Ну, начальник охорони генсека генерал Захаров дзвонить Щербицькому, заявляє: "Басейн на території України, платіть три з половиною мільйони!" А Щербицький йому: "В мене в бюджеті такі витрати не передбачені!" Ну, скандал, ясна річ, але дійшло до Косигіна, той звелів заплатити з союзного бюджету,

все шито-крито, Микита не знає нічого. А тут од нас їде до нього родич, заступник у Щербицького, сідає з Микитою і Ніною Петрівною пити чай і бовкає: "Ви знаєте, що Щербицький не захотів платити за ваш басейн?" Микита в своєму репертуарі: "Ах, він гівнюк! Хіба ж він не знає, що цей басейн не для мене, а для народу!"

Ну, і після того Щербицькому сплели лапті. А ти кажеш: цигарки. Я не буду гарькати, а для такого чоловіка готов хоч і смолу розтоплену пити!

— В пеклі тобі гарантовано розтоплене олово, — пообіцяв я, — хоча ти матеріаліст, ідеї пекла не визнаєш.

— Ти, як завжди, перебільшуєш, Миколо. Вже й до пекла добрався. Так, ми справді матеріалісти. Люди реальної дії. Реальних, зримих, планів, коли хочеш.

— Плани хлібопоставок, м'ясопоставок, молокопоставок?

— Я мав на увазі генеральні плани нашого життя.

— Плани будівництва передового суспільства?

— Коли хочеш, так.

— А сказати тобі, як ви провадите це будівництво?

— Що таке — "ми"? Весь народ.

— Дай спокій народові. А ще краще, коли б ви дали спокій землі. Оцей галас про суцільне будівництво — це просто крик потопаючого. Перетворити всю землю на суцільний будівельний майданчик — це гарантія голоду навіки. Бо тоді ніхто не дбатиме про землю і врожай, а ждатиме зарплати, як чиновник. Коли ж усі стануть чиновниками, тоді кінець. Вони будуть рабами в тих, хто визначає їм платню. А тим часом все наше так зване грандіозне будівництво триває далі, безглуздо, безцільно, і немає йому кінця, бо й починалося воно згори, з покрівлі, і не на потребу людську, а заради ненажерливого, пожадливого плану. Ось виконаємо-перевиконаємо, вдовольнимо план, а вже тоді ждатимемо благодаті. А чом би не навпаки, чом би не починати знизу? Щоб благодать для кожного, хто проливає піт, хто мозолястими руками, розумом своїм починає творити світобудову? А вже звідти воно виросте й до захмарностей, до державності, до величі й безмежжя? Чому ви все перевернули? Хто це зробив? І хто підтримує десятиліття цілі за посади, звання, ордени, привілеї? А простому люду лишається тільки самовідданий труд під непогрішимим керівництвом. Про непогрішимо прекрасно сказав Паскаль: людина не ангел і не тварина, і нещастя її ось у чім: що більше намагається вона уподобитися ангелу, то більше перетворюється на тварину.

— Ти перебільшуєш, — поблажливо усміхнувся Марко, — як завжди, ти перебільшуєш.

Власне, він і не чув того, що я говорив, бо вже давно втратив здатність слухати.

Вони там, угорі, нікого не слухають, а всі їхні слова про народ — суцільна облуда. Як казав Сковорода, головне для чинів "угли панські терти, брехать при аршині, плести панегірик со лжей".

Я не міг збагнути, як вони впустили до свого царства масок Федора Трохименка.

Він з'явився у нас на агростанції завдяки головлікарю районної лікарні Іванові

Мефодійовичу Трохименку. Після зняття Хрущова Щириця нарешті з'їв Паталашку. Не маючи сил далі боротися з цим партійним короїдом, Паталашка з стогонами і прокляттями попросився на пенсію, виконання обов'язків директора "Половецького степу" Академія поклала на мене, Щириця негайно став проточувати нори під моїми ногами, але тут його ждало гірке розчарування. Директорствувати я не мав ніякого наміру, а тут саме головлікар Трохименко, довідавшись про мій клопіт, сказав про свого брата Федора. Трохименко-молодший був агроном, добровольцем поїхав з Полтавщини на цілину, там став директором великого радгоспу, відзначився, його забрали до Москви в апарат ЦК партії, дали квартиру, машину, дачу, але він рветься звідти в степи, і агростанція була б для нього щастям.

Згори вниз котитися завжди простіше, ніж навпаки. Трохименко приїхав до нас весною. Невисокий, натоптуватий, ходив, як піхотинець під повною бойовою викладкою: тяжким перевальцем, міцно ставлячи ноги, так ніби пробував щокроку землю, чи не провалиться. Від "Половецького степу" був у захваті.

— Я народився в чорноземах, а мене в Москву! — сміявся він. — Ну, хто міг таке вигадати? Поїхав на дачу, берізки, глина, ткнеш пальцем — вода. Хіба може там жити степовий чоловік? У мене за плечима десять років цілини, а до того — тридцять років полтавського степу. Самі назви які: Кобеляки, Глобино, Козельщина, Галещина, а далі — Гельм'язів, Іркліїв, Чернобай... Полтавщина й Черкащина, козацькі землі, колиска нашої української цивілізації, недаремно ж Богдан Хмельницький саме звідти... А мене — в глину і в чиновники! Я й на цілину їхав не чиновником, а простим агрономом. Це вже там довелося стати директором. І не став би, так бардак же був у перші роки — несусвітній! А хіба ж українське серце може стерпіти непорядок? Крикнув, тупнув, перевернув. А тоді вже довелося директорствувати. Про "Половецький степ" почув од академіка Бараєва. Ми з ним там були в супрязі. Наука і практика. Професора Черкаса він ставив вище за себе. Шкодував, що його тут у нас затоптали. А кого в нас не затоптували?

Він вжахнувся, побачивши, з яким саморобним знаряддям мені доводиться мати справу в дослідках по обробітку землі.

— А райком партії вам що, не помагає? — не повірив Трохименко. Я не став його просвіщати. Функції райкому — поза моєю компетенцією. Моя справа — це земля, ґрунти, ніжна шкіра планети. Недарма ж міжнародний журнал з проблем ґрунтознавства зветься: "Геодермо" — шкіра землі. А райком! Що йому до тієї вразливої шкіри? Райком усе зробив, щоб я в п'ятдесят сьомому році не поїхав на перший всесоюзний з'їзд ґрунтознавців. Щириця "просигналізував", а Стуконіг прореагував. Що їм Гекуба, що вони Гекубі?

Я не скаржився, але Трохименко вмів уловлювати й скарги не висловлені. Через рік він звалив Стуконога, якого відправили на "заслужений", вмовив мене стати науковим керівником "Половецького степу", бо в справжньому науковому центрі потрібен саме науковий керівник, а не директор, сам їздив по сільгоспінститутах і привозив мені молодих помічників, добираючи їх не тільки за знаннями й характерами, але навіть за

прізвищами, якимись і не українськими, а ніби половецькими: Шикула, Сапсай, Коноба.

З Казахстану транспортним літаком Трохименко привіз для агростанції справжній фабричний плоскоріз, дві дискові борони і розпушувач. Взявши в мене креслення професора Черкаса, він подався до Одеси і там якось зумів умовити дирекцію "Жовтневої революції" виготовити за тими кресленнями культиватор і стійку для безвідвального обробітку землі.

Перевернути скибу простіше, ніж перевернути душі. Поле без плуга — де таке бачено? Хіба й сама земля наша не зветься чорноземом? Чорнозем, а не сірозем. Чорна естетика хліборобства. Рахманні чорноземи... Чорна рілля ізорана... і стане лан, як стан золотопоясний...

Скільки років бився Трохименко, щоб перевести район на безплужний обробіток землі? Район звали сірим, сусіди орали свої поля ще глибше, ще затятіше, вивертали скиби ще могутніші, ніж завжди, — ось ми тобі покажемо, ось виставимо тебе на глум з твоїми осіромашеними полями. Трохименко не здавався. Заздрісники казали: "Це його вчений Сміян тримає, а в того брат у Києві, всі ж знають..."

Ох, брате, мій брате!

В Іпатіївському літописі значиться: "В лето 6570 (1193) Ростислав Рюрикович, улюбив речь их, сдумав с ними и еха с ловом от Чернобыля к Торцький вборзе".

А хто з новітніх київських князів "еха с ловом" понад Десною, Дніпром і Прип'яттю до Димера і до Чорнобиля в ніч з п'ятниці 28 на суботу 29 квітня 1986 року? Може, й брат мій був на полюванні тої ночі, коли розверзлося бетонне нутровище четвертого реактора Чорнобильської атомної електростанції, і народжений нею криваво-чорний апокаліптичний плід закружляв довкола планети, розсіваючи тисячолітню радіоактивну смерть на поля й ліси України, Білорусії й Росії, на приполярну тундру Швеції й Норвегії, на льоди Арктики, на загублені в океанах безіменні острови, з'єднуючи радіоактивний попіл Чорнобиля з попелом Бікіні, Еніветока і Мурароу. Де був тої ночі мій брат і хто з наших можновладців гнав тоді звірів в лісах, що тягнуться від Києва до Чорнобиля? Вони ж усі так вподобали криваві розваги з беззахисними тваринами. Не встигли постріляти на війні, надолужували прогаяне тепер. Звірі не відстрілюються і мовчать, нікого не видадуть: де, коли, хто.

Брат не озивався, всі вони там у Києві були страшенно заклопотані ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, хоч, коли б мали порядність, повинні були вже наступного дня після вибуху реактора подати у відставку, а не зганяти киян на першотравневу демонстрацію і стояти на трибуні, надимаючи морди і по-вождівськи здійсмаючи правиці.

Та де ж тепер знайдеш порядність? Її навіки приспали сини робітників і селян, доскочивши до влади, дорвавшись до громадського пирога і розставивши лікті на весь стіл, щоб не підпустити нікого більше.

Може, подали у відставку після Двадцятого з'їзду партії ті, хто підписував смертні вирoki мільйонам невинних людей? Де там! Тим самим чорнилом вони підписували тепер постанови про реабілітацію.

Може, відмовився від своєї посади голова Київської міськради після трагедії на Куренівці? Ні, йому дали спокійно померти "на бойовому посту" і на його могилі спорудили мармуровий пам'ятник.

Може, заявив про невідповідність посаді Президент Академії Наук України після пожежі в академічній бібліотеці, коли загинуло сотні тисяч унікальних книжок — багатовіковий інтелектуальний набуток українського народу? А що цінніше для країни зрілого соціалізму — президент чи якісь там книжки? Президента зберегли і присвоїли йому звання Героя Соціалістичної Праці.

Я ждав Маркової відставки, і наївність моя не мала меж. Восени брат подав про себе звістку, та тільки зовсім не таку, якої я сподівався.

Газети опублікували постанову про призначення... Сироти першим Марковим заступником!

У Марка вже було два перших заступники — сміх і гріх. Здавалось би: дитина зрозуміє, що перший може бути тільки один, далі йдуть — другий, третій і так далі. Але царство масок не визнавало здорового глузду, і ось тепер вершина безглуздя: третій перший заступник. Мені це нагадувало квартет з кінотеатру "Перемога" в Нижньодніпровську, який ми з Оксаною часто слухали перед кіносеансами. В квартеті було три Леви. Перша скрипка — Лев Лев, друга — Лев Абрам, альт — Лев Талісман і віолончель — Зіновій Веселий. Тоді ми сміялися з такої концентрації Левів, тепер можна було б посміятися з необмежених кількостей перших заступників, але часи настали не для сміху, до того ж прізвище нового першого Маркового заступника було надто знане мені, знане й ненависне.

А хіба ж не знав цього чоловіка мій брат?

Сирота вже давно переповз до столиці і вперто мелькав там, вистрибував, мов чортик з пляшки, в комітетах, у правліннях, колегіях, фондах, очолював делегації, давав інтерв'ю, виступав по радіо й телебаченню. Він виростав за одну ніч, як бамбук, утримувався на обріях при всіх генсеках, з однаковим завзяттям вихваляв "Малу землю" Брежнєва, андроповські круті порядки, черненківські загравання з апаратниками і горбачовське нове мислення, і все це публічно, відверто й нахабно.

— Хто його там у вас тримає? — питав я Марка.

— Ет, не зважай, — недбало відмахнувся він.

— Хто тримає біля себе негідників, рано чи пізно сам стає негідником.

— Ти перебільшуєш, Миколо. Ти, як завжди, просто кошмарно перебільшуєш!

А тепер сам зробив Сироту своїм першим заступником! В жовтні мені треба було поїхати до Академії, я подзвонив Маркові на роботу.

— Ти ще там живий? А то вже й не знаєш, кому готують саркофаг — нечистій силі чи керівництву.

— Вгадав! Замучений такий, хоч справді лягай у саркофаг. Ти в Києві? Побачимося? Жду тебе увечері.

Ще до кінця дня розшукав мене в Академії Трохименко. Він дзвонив з "Інстанцій", сидів десь під високими дверима, хоч, здавалось б, перші секретарі обкомів і не повинні

сидіти під ними, та то вже їхня справа.

— Покликали на закланіє,— повідомив Трохименко.

— Хто?

— Новоспечений вождь і учитель — товариш Сирота.

— А що він тобі?

— Та він не навпростець, а за принципом: на вгороді бузина, а в Києві дядько. Скликає ніби нараду про заходи по ліквідації Чорнобильської аварії в сільському господарстві, а мені тут по секрету сказали, що громитиме тільки мене. За те, що замінив плоскорізами всю землеобробну техніку, а їм тепер потрібні плуги, щоб перевертати пласт, пускати радіацію в глибину. Ти таке чув?

— Де буде ця нарада?

— В залі засідань Президії.

— Прийти на виручку?

— Тебе туди не пропустять. Це сьомий поверх, три пости з архангелами.

— Попрошу Самотугу, він мене проведе.

Марсель затримувалася на своєму черговому партактиві, ми з Марком могли побути самі.

Брат напівлежав на коротенькому диванчику, розстібнувши сорочку, знеможено дихав, був вичерпаний до краю.

— Колективізм гарна штука, — сказав він, — але іноді хочеться сховатися не тільки від усіх колективів і власної дружини, а й від самого себе, — так виснажує робота. Я відпустив повара і покоївку, побудемо самі, ніхто не заважатиме.

— У тебе повар і покоївка?

— А що? Ми їх не перевантажуємо, вони працюють позмінно через день. День одні, день інші.

— Отже, четверо. А на дачі? Там теж є помічники?

— Ну, садівник, кіномеханік, городня бригада — чи я там знаю?

— Водії, охорона, слюсарі, електрики?

— Ну, як положено, так і ведеться.

— А як же з принципами?

— Ти про що?

— Головний принцип соціалізму: заборона експлуатації людини людиною.

— Хіба я кого експлуатую? Вони ж не в мене на службі, а в держави. І обслуговують не мене конкретно, а мою посаду. Знімуть мене, поставлять іншого, — вони так само обслуговуватимуть і його. В персональній машині возять не мене, а посаду, депутатом і членом ЦК обирають не мене, а посаду, ікрою годують не мене, а посаду.

— І Сироту в заступники дають не тобі, а твоїй посаді?

— І Сироту. Яка різниця: повар, водій, Сирота?

— Ти ж знаєш, який це інтриган і падлюка. Як же ти міг погодитися на його призначення?

— Москва. Все Москва. Він знайшов там якісь ходи, підліз до самого Генерального,

ми тут усі безсилі.

— Ти ж колись розхвалював, яка Україна суверенна!

— Ну, в Конституції справді записано, але хто ж на це зважає? У нас колись Грушецький очолював Президію Верховної Ради. Чув ти про Грушецького? Ну, не має значення. Так от він ляпав де треба й не треба: суверенна держава, суверенна держава. Набрид так, що Суслов не стерпів, сказав Щербицькому: приберіть отого суверенного дурня, бо Леонід Ілліч чути вже його не може! А ти хочеш, щоб ми тут виказували характер, коли нам хоч і про того ж Сироту.

— Він там завтра якусь нараду проводить. Хоче розпинати Трохименка. Ти чув про це?

— Не чув.

— Хоч і чув, не скажеш. Не можете простити Трохименкові безвідвалки. Скажи Самотузі, щоб провів мене на ту нараду. Скажеш?

— Вважай, домовились. А щодо Сироти... Ну, що він тобі? Головне те, що ти мій брат.

— Треба щоб взаємно.

— Тобто?

— Щоб я був твоїм братом, а ти — братом моїм.

— Родова діалектика?

— Та ні, мабуть, метафізика.

...Столики в залі, де Сирота проводив засідання, були поставлені "зигзагом", так що всі присутні сиділи боком один до одного і вільно могли б спілкуватися не тільки з допомогою слів, а й жестами: впівока всі бачитимуть жестикуляцію навіть тих, хто сидить позаду. Чиновницький винахід для всіх категорій громадян, включаючи глухонімих.

Ми з Трохименком розташувалися посередині залу, зайнявши два сусідні столики. Сирота з'явився з потайних дверей за столом президії, в супроводі двох підскакувачів поважно наблизився до керівного крісла, обвів поглядом зал, наштрикнувся очима на мене, мерщій ляпнувся на місце головуючого. Я не бачив його тридцять років, хіба що по телевізору, але за цей час нічого в Сироті не змінилося. Та сама інтригантська фізіономія, те саме пошморгування носиком, те саме шарудіння словами. Мабуть, і ширінька в нього була так само пом'ята, як в студентські часи.

— Високоповажне зібрання, — прошарудів Сирота, — події значення справді глобального вимагають нашої змобілізованості, коли ми не можемо відсиджуватися в глухій обороні, а повинні завше бути готові до того, щоб дати належну відсіч, покіль ворог...

Далі можна було не слухати, та його ніхто й не слухав. Чиновний люд знав своє.

— Як наші завтра зіграють? — чулося збоку.

— Аз ким вони?

— Та з "Спартак" же! Відстаєш од життя!..

— Коли на рибку? — чувся інший голос.

— Куди в відпустку?

— Як з полюваннячком?

На трибуні вже стирчав так званий "відомий вчений", як назвав його Сирота, і безвиразно бурмотів:

— Після Чорнобильської аварії на поверхню випала деяка кількість радіонуклідів, зокрема ізотопи цезію, плутонію і стронцію. Ґрунт, і відповідно рослинність, у таких місцях "забруднені". Відповідно — м'ясо і молоко. Мабуть, злаки — теж. Який же вихід? Московські вчені, зокрема академік Ільїн, дають рекомендації ретельно переорювати всі ці землі. При перевертанні пласта забруднені поверхневі шари опиняються внизу, тому врожай буде вдесятеро "чистішим". Виникає потреба глибокого переорювання всіх площ, зокрема ґрунтів, а також пасовиськ і сінних угідь... Питання ускладнюється тим, що в республіці останнім часом значно зменшилася кількість потрібної тепер землеобробної техніки. Дався взнаки безплужний обробіток землі, з такою настирливістю насаджуваний товаришем Трохименком...

— А ось ми сьогодні й питаємо товариша Трохименка, — подав голос Сирота, — питаємо його, про що він думав, нищачи перевірену віками землеробну техніку, а тепер стоїть голий перед лицем аварії...

Він був, як ті Бурбони: нічого не забув і нічого не навчився. Може, завдяки цьому й протримався на поверхні при всіх владах — від Сталіна до Горбачова? Я не став ждати, поки Сирота довершить свою "спіраль" звинувачень, натяків, обмов і загроз, — тяжко підвівся і пішов на штурм трибуни.

— Коли вже хочете питати, то додайте до Трохименка також мене, Миколу Сміяна, а ще: професора Черкаса, академіка Бараєва, курганського польовода Мальцева, наших дідів і прадідів з їхніми сохами і скорідками, — ось тоді й можна буде вести розмову...

Я сказав їм усе. Чи жити людині у вічному передчутті й очікуванні аварій, чи бути господарем на своїй землі? Чи за прогрес і далі треба платити жертвами, як це робили наші предки, злагіднюючи злі сили природи, чи вважати прогресом тільки те, що несе користь і радість без будь-яких передумов?

Ще я сказав їм, що судити треба не нас, вічних хліборобів, які не зготувалися закопувати радіоактивний бруд, а тих, хто допустив Чорнобиль і запаскудив, знищив нашу землю на тисячоліття...

Багато дечого я сказав їм, але в дискусію зі мною ніхто не став вступати, Сирота мерщій оголосив перерву, всі зірвалися з місць і кинулися до буфетів і, наче вони прибігли з голодного краю, запихалися сосисками, знищували бутерброди з ікрою, балики і ковбаси, випорожнювали горнятка з ряжанкою...

Не люди — ходячі стравоходи.

Я знов побачив їх, але вже тепер у братовій квартирі, коли вони з'являлися перед Марсель, щоб висловити їй співчуття з нагоди передчасної трагічної смерті її чоловіка, а їхнього керівника, видатного діяча, вірного сина, плоть од плоті, кров од крові...

Марсель, хоч і не змінила гніву на милість, вимушена була заговорити зі мною,

попросивши бути з нею при тих відвідинах.

— Ти хоч постав карафку з горілкою та якісь там бутерброди, — порадив я.

— Обійдуться! — жорстко мовила вона. — Тепер за чарку горілки з партії виключають! Маркерій лежить мертвий, а я їх ікрою годуватиму!

— Слов'янський звичай.

— Всі ваші звичаї — типова відсталість!

Довелося змовчати і дивитися, як надзвичайно передова жінка приймає так само передових відвідувачів. Соратники, співробітники, підлеглі, але не рядові. Рядові сюди проникнути не могли. Чоловіки й жінки, всі сановні, надуті, всі під знаком трьох "і"; ікра, імпорт, інтриги. Жінки мовчки витріщають очі, манірно бгають губи, виблискують золотом, самоцвітами і перлами. Чоловіки демонструють перли глибокодумності:

— Який був працівник!

— Питання вирішував без зволікань.

— Рішуче й безоговорочно!

— Але завжди збалансовано...

— Виважений підхід... Тільки виважений підхід...

— Любив заявляти: ви мені дайте консенсус...

— Консолідація для нього була на першому плані...

— Поважав плюралізм...

— Але з деструктивними елементами був безпощадний!

— Екстермізму не допускав, ні, ні!

— А як він з усіма отими корумпованими групами? Рицар, справжній рицар!

Марсель зітхала, кивала головою: так, так, справді, він був такий; вони підходили й до мене, тиснули руку, бурмотіли свої нікчемні, безглузді слова, ніхто не думав, що я Марків брат, — надто вже несхожий зовні, не знали, що перед ними вже й не людина, а тисячоліття, які жахаються видовища оцих пустих душ, заламують руки від сорому й розпуки.

Мовне отупіння вже не окремих людей, а цілих народів. Живе слово витісняється смисловими знаками, приблизними заміниками, мертвими ієрогліфами. Словесна дієта, пережована і виплюнута всесвітньою м'ясорубкою слів. Фарш. Вийняли душу з мови. Структуралізм. Математизація. Комп'ютеризація. Все ніби й так: лаконізм, точність, функціональність. А враження, ніби тебе посипали дустом, як шкідливу комаху. Де гра поезії, де донебесні барви, де гучне гриміння життя? Сучасна мова нагадує примітивного олдовайського предка поряд з мадонною Рафаеля. Слова облітають планету, як грип "Гонконг". Ескалація, моніторинг, спонсор...

І цілі народи стають мов німі: є сила, немає слова.

І мій народ теж. Невже знов і знов відлунюватимуться гіркі й несправедливі слова, що народилися колись у притемненій душі Пантелеймона Куліша, засліпленого хутірськими недогарками:

Народе без пуття, без честі і поваги,

Без правди у завітах предків

диких,

Ти, що постав з безумної

відваги

Гірких п'яниць і розбишак

великих...

Брат досить зневажливо відгукувався про предків. Соціалістична революція могла утвердитися, тільки перекресливши всі минулі епохи, знищивши пам'ять про них, як знищила собори, церкви, палаци, пам'ятники царям і їхнім слугам, відкинувши священні книги і навіть священні імена.

Я казав братові: "Мовчи про предків! Могили здригаються від вашої так званої діяльності "на благо"! Що ти зробив на цій землі? Чим похвалишся? Роллю Леніна в п'єсі Корнійчука! Що залишиш по собі? Сахару!"

* * *

Тепер брат мій лежить непохований, і люди тупо вибурмочують над ним нестямні слова, а ми знов, як тисячу років тому, пливемо кудись по темному морю за чужими богами для свого зневіреного народу і не відаємо, яких же богів привеземо цього разу, яких пресвітерів, які ікони, які молитви.

Конча — Озерна, 25 січня 1988-25 лютого 1991 року.

1

Сельний (церк.-слов.) — польовий (Книга Іова, 5, 25, Псал. 102, 15). — Тут і далі примітки автора.

2

Слова Лазаря Барановича

3

Тепер Спаські. В XVI! ст. там стояла церква Фрола і Лавра, і ворота звалися Фролівськими.

4

Соловйов, т. V, с. 626

5

Так звали тоді селян-одноосібників, які надавали перевагу індивідуальному способу господарювання перед колективним.

6

Певг — сандалове дерево.

7

Сталінський лозунг 1932 року.

8

ДР — скорочення від англійського Displaced person — переміщена особа.

9

МР— Military Police — військова поліція американської армії

10

Так звали на фронті орден Леніна.

11

Цей "твір" без жодних змін передруковано в збірнику "Диктанти по русському языку для 5-9 классов". — Київ: "Рад. школа", 1990, с. 178. Укладачі: Л. Попова, Н. Сніжко, О. Стоянова.

12

Вірш Є. Маланюка

13

3 некролога Урицькому. — "Красная газета". 1918.— 31 серп.

14

3 вірша О. Безим'янського

15

3 вірша Д. Бедного.

16

Форрестол — міністр оборони в кабінеті президента Трумена. Переслідуваний маніакальною ідеєю про ракетно-космічну загрозу з боку Радянського Союзу, покінчив з собою, викинувшись з вікна.

17

Мов кулі, котимось, крутимось, як дзига.

О, жах! У сонних втечах од денної суєти

Нас лихоманка б'є, мов бич Архистратига,

Що сліпо хльоскає, шматуючи світи...

18

Восьмой еъезд ВКП(б). Протоколи. — М.: Политиздат.— 1959.— С. 393.

19

Там же. — С. 428-429.

20

Вірш О. Мандельштама.

21

Є. Маланюк.

22

Л. Українка.

23

їмо й п'ємо.

24

Слова французького поета Сен-Жон Перса.

25

"Капітал", с. 765.

26

М. Зерова.

27

Всі ці імена справжні. Автор шкодує, що з таким запізненням має змогу

опублікувати ці страшні документи.

28

Анна Ахматова. Родная земля. 1961.

29

В. Мисик